

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
KAFKAS UNIVERSITY
FACULTY OF ECONOMICS and ADMINISTRATIVE SCIENCES

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
KAÜİİBFD

KAFKAS UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES FACULTY

KAUJEASF

ISSN: 1309-4289

E – ISSN: 2149-9136

HAKEMLİ DERGİ

PEER-REVIEWED JOURNAL

Cilt 12 / Sayı 23 / Ay Haziran / Yıl 2021
Volume 12 / Number 23 / Month June / Year 2021

DERGİMİZ TÜBİTAK-ULAKBİM SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER
VERİ TABANINDA DİZİNLENMEKTEDİR
THIS JOURNAL IS INDEXED IN ULAKBİM SOCIAL SCIENCES AND
HUMANITIES DATABASE

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
KAÜİİBFD

KAFKAS UNIVERSITY
JOURNAL of ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES FACULTY
KAUJEASF
ISSN: 1309-4289 / E – ISSN: 2149-9136

Dergi İmtiyaz Sahibi
Journal Executive Owner

Prof. Dr. Erkan TOKUCU
Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Adına
*On Behalf of Kafkas University Faculty of
Economics and Administrative Sciences*

Editör
Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Uğur BULUT
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Editör Yardımcıları
Subeditors

Dr. Öğr. Üyesi Deniz TANIR
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Cavit Emre AYTEKİN
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Sevgi KEÇELİ ERCİYAS
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Önder BALCI
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Arş. Gör. Ali NECEFOĞLU
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Editorial Board Secretary

Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Yayın Kurulu
Editorial Board

Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU
South Florida Sarasota-Manatee Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Emmanuel OBIESIE
Nova Southeastern Üniversitesi, ABD
Prof. Dr. Reşad MURADOV
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Ötügen SENGER
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fadhel KABOUB
Denison Üniversitesi, ABD
Doç. Dr. Levent GELİBOLU
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Deniz ÖZYAKIŞIR
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Atıl Cem ÇİÇEK
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Savaş DURMUŞ
Kafkas Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aykut AYKUTALP
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Alan Editörleri
Field Editors

İktisat
Economics

Doç. Dr. Deniz ÖZYAKIŞIR
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

İşletme
Business Administration

Doç. Dr. Levent GELİBOLU
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
*Political Science and Public
Administration*

Doç. Dr. Atıl Cem ÇİÇEK
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Siyaset Bilimi ve Uluslararası
İlişkiler
*Political Science and International
Relations*

Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Uluslararası Ticaret ve Lojistik
International Trade and Logistics

Doç. Dr. Savaş DURMUŞ
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Sosyal Hizmet
Social Work

Dr. Öğr. Üyesi Aykut AYKUTALP
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Yönetim Bilişim Sistemleri
Management Information Systems

Prof. Dr. Ötügen SENGER
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Üretim Editörü
Production Editor

Murat İNCE
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

İngilizce Dil Uzmanı
English Language Linguist

Prof. Dr. Gencer ELKILIÇ
Kafkas Üniversitesi, Türkiye

KAÜİİBFD HAKEMLİ BİR DERGİDİR.
KAUJEASF IS A PEER-REVIEWED JOURNAL.
Yayınlanan makalelerin sorumluluğu yazara/yazarlara aittir.
The responsibilities of the articles belong to the author/authors.

DANIŞMA KURULU
Advisory Board

Prof. Dr. Emmanuel OBIESIE	Nova Southeastern Üniversitesi/ABD
Prof. Dr. Sharan BURAK	Nova Southeastern Üniversitesi/ABD
Prof. Dr. Reşad MURADOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Prof. Dr. Suat OKTAR	Marmara Üniversitesi / İstanbul
Prof. Dr. Aysel ERCİŞ	Atatürk Üniversitesi / Erzurum
Prof. Dr. Kerem KARABULUT	Atatürk Üniversitesi / Erzurum
Prof. Dr. Adem ÜZÜMCÜ	Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Ankara
Prof. Dr. Canan ÇETİN	Marmara Üniversitesi / İstanbul
Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU	İstanbul Üniversitesi / İstanbul
Prof. Dr. Cevat GERNİ	Gebze Teknik Üniversitesi / Kocaeli
Prof. Dr. Ercan BAYAZITLI	Ankara Üniversitesi / Ankara
Prof. Dr. Ercan SARIDOĞAN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Çanakkale
Prof. Dr. Ercan TAŞKIN	Dumlupınar Üniversitesi / Kütahya
Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ	Erciyes Üniversitesi / Kayseri
Prof. Dr. Hülya TALU	İstanbul Üniversitesi / İstanbul
Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU	Atatürk Üniversitesi / Erzurum
Prof. Dr. Uğur YOZGAT	İstanbul Kültür Üniversitesi / İstanbul
Doç. Dr. Fadhel KABOUB	Denison Üniversitesi/ABD

İletişim / Correspondence

Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAIL
Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Merkez Yerleşke 36100 KARS

Telefon / Telephone

+90 (474) 225 11 50 / 1842

Belgegeçer / Faks

+90 (474) 225 12 57

e- posta / e-mail

kafkasiibfdergi@gmail.com

İnternet Sayfası / Web Page

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kauiibf>

Baskı / Print

Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Sağlık,
Kültür ve Spor Daire Başkanlığı - KARS

Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD) Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin ulusal resmi hakemli bilimsel dergisidir. Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere altı ayda bir ve yılda iki kez yayımlanır. Derginin yayın dili **Türkçe** ve **İngilizce**dir.

Derginin temel amacı; İktisadi ve İdari Bilimler (İİBF) alanlarında bilimsel bilgi üretimine katkı sağlamaktır. Bilime yenilik getiren, Yeni bir bilimsel yöntem geliştiren veya Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama niteliğinde olan özgün makalelere yer vermeyi amaçlamaktadır.

Derginin kapsamı İİBF alanı ile ilgili konuları kapsamaktadır. Dergide, İktisat, İşletme, Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi, Ekonometri, Uluslararası Ticaret ve Lojistik, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Maliye, Yönetim Bilişim Sistemleri, Elektronik Ticaret ve Teknoloji Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler alanlarının kapsamına giren tüm konulardaki çalışmalar yayımlanır.

"Dergimize erişim sağlayabileceğiniz "internet kaynakları, veri tabanları veya indeksler" şunlardır:

Internet resources, databases and indexes to access this journal are as follows:

Erişim Yolları	Resim	İnternet Adresi
Ulakbim TR Dizin		http://cabim.ulakbim.gov.tr/tr-dizin/tr-dizinde-dizinlenen-dergi-listesi/
Dergipark		http://dergipark.ulakbim.gov.tr/kauibf/
EconLit,		https://www.aeaweb.org/econlit/journal_list.php
ProQuest,		search.proquest.com/publication/2036230/citation/B5632CDF2E594DBBPQ/1?accountid=130306
EBSCOHost		https://www.ebscohost.com/titleLists/buh-journals.htm
UlrichsWeb,		https://ulrichsweb.serialssolutions.com/search/278227064
Google Scholar,		https://scholar.google.com.tr/scholar?hl=tr&q=%22Kafkas+%C3%9Cniversitesi+%C4%B0ktisadi+ve+%C4%B0dari+Bilimler+Fak%C3%BCltesi+Dergisi%22&btnG=&lr=
Arastirmax,		http://www.arastirmax.com/en/search/publications?fulltext=kafkas&f[0]=field yayimlanan dergi%3A25823
TO-KAT		http://www.toplukatalog.gov.tr/index.php?f=1&the_page=1&cwid=2&keyword=1309-4289&tokat_search_field=5&order=0&command=Tara#alt

TEŞEKKÜR *

Dergimizin bu sayısındaki makalelerin değerlendirilmesinde hakem olarak değerli katkılar sunan aşağıda isimleri yer alan öğretim üyelerine teşekkürlerimizi ve en derin saygılarımızı sunarız.

Yayın Kurulu

ACKNOWLEDGEMENT

We convey our deepest gratitude and thanks to below mentioned scholars who graciously offered their invaluable assistance in reviewing for articles of this number.

Editorial Board

Prof. Dr. Adem ÜZÜMCÜ

Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

Prof. Dr. Erkan TOKUCU

Kafkas Üniversitesi

Prof. Dr. Gürbüz GÖKÇEN

Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Kerem KARABULUT

Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mihriban ŞENGÜL

İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Ötüken SENGEL

Kafkas Üniversitesi

Doç. Dr. Atakan DURMAZ

Samsun Üniversitesi

Doç. Dr. Bilsen BİLGİLİ

Kocaeli Üniversitesi

Doç. Dr. Deniz ÖZYAKIŞIR

Kafkas Üniversitesi

Doç. Dr. Ferihan POLAT

Pamukkale Üniversitesi

Doç. Dr. Muqaddes YEŞİLKAYA

Erzincan Binalı Yıldırım
Üniversitesi

Doç. Dr. Murat YAMAN

Kütahya Dumlupınar
Üniversitesi

Doç. Dr. Niyazi Savaş DEMİRÇİ

Kafkas Üniversitesi

Doç. Dr. Oya KORKMAZ

Tarsus Üniversitesi

Doç. Dr. Özge DEMİRAL

Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi

Doç. Dr. Seçil Gül MEYDAN YILDIZ

Yozgat Bozok Üniversitesi

Doç. Dr. Serkan KÜNÜ

Iğdır Üniversitesi

Doç. Dr. Şerif ÖNER

Balıkesir Üniversitesi

Doç. Dr. Tolga TORUN

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi

Doç. Dr. Yunus ZENGİN

Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÇELİK

Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Alkan ALKAYA

Uşak Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Aykut AYKUTALP

Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ERGİN ÜNAL

Tarsus Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Cihan KAYMAZ

Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Deniz TANIR

Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Dursun KELLEŞ

Iğdır Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ebru ÖZTÜRK KÖSE

Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Emrullah ATASEVEN

Ağrı İbrahim Çeçen
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Engin BEKAR

Erzurum Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR

Kütahya Dumlupınar
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Filiz ASLAN ÇETİN

Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Funda Hatice SEZGİN

İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İhsan GÜZEL
Dr. Öğr. Üyesi Kadir DELİĞÖZ
Dr. Öğr. Üyesi Kadriye OKUDAN DERNEK
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali POLAT

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SAĞIR
Dr. Öğr. Üyesi Murat AYKIRI
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Necati ÇOBAN

Dr. Öğr. Üyesi Samet GÜRSOY

Dr. Öğr. Üyesi Tuncay ÇANAĞCI
Dr. Öğr. Üyesi Onur AKÇAKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Onur OĞUZ
Dr. Öğr. Üyesi Özlem KARADAĞ ALBAYRAK
Dr. Öğr. Üyesi Uğur TAŞKAN
Arş. Gör. Dr. Eren Alper YILMAZ

Şirnak Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Malatya Turgut Özal
Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Ardahan Üniversitesi
Batman Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Trakya Üniversitesi
Aydın Adnan Menderes
Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

Yıl: 2021, Cilt: 12, Sayı: 23, Ay: Haziran
Year: 2021, Volume: 12, Number: 23, Month: June

ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)

İKTİSAT (ECONOMICS)

Zeynep KARACA 10.36543/kauibfd.2021.001

BÖLGESEL İMALAT SANAYİ GÖSTERGELERİNİN İSTİHDAMA ETKİSİ: BİR LOGIT MODEL UYGULAMASI 1-20
THE EFFECT OF REGIONAL MANUFACTURING INDUSTRY INDICATORS ON EMPLOYMENT: A LOGIT MODEL APPLICATION

Emrah DOĞAN 10.36543/kauibfd.2021.002

DETECTING FINANCIAL CONTAGION BUBBLES IN FUTURES MARKETS: AN EMPIRICAL EVIDENCE FROM RIGHT-TAILED UNIT ROOT TEST APPROACH 21-36
VADELİ İŞLEM PİYASALARINDA FİNANSAL BULAŞICILIK BALONLARININ TESPİTİ: SAĞ KUYRUKLU BİRİM KÖK TESTİ YAKLAŞIMDAN AMPİRİK KANITLAR

Ömer DORU Faruk DÜŞÜNCELİ 10.36543/kauibfd.2021.003

TÜRKİYE'DE TİCARİ DIŞA AÇIKLIK VE ENFLASYON İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİ VE NEDENSELLİK ANALİZİ 37-54
RELATIONSHIP BETWEEN TRADE OPENNESS AND INFLATION: ARDL BOUND TEST AND CAUSALITY ANALYSIS

Alper KARASOY 10.36543/kauibfd.2021.004

DOES DOMESTIC PRIVATE INVESTMENT INDUCE ENVIRONMENTAL DAMAGE IN TURKEY? EVIDENCE FROM FOURIER-BASED METHODS 55-76
TÜRKİYE'DEKİ ÖZEL YATIRIMLAR ÇEVRESEL BOZULMAYI TETİKLİYOR MU? FOURIER TEMELLİ YÖNTEMLER ÜZERİNDEN BİR KANIT

Adem ÜZÜMCÜ Yasin SÖĞÜT 10.36543/kauibfd.2021.005

THE RELATIONSHIP OF HEALTH EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH: AN ANALYSIS ON TURKISH ECONOMY (1988-2019).....77-106
SAĞLIK HARCAMALARI – İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ (1988-2019)

Cem EYERCİ 10.36543/kauibfd.2021.006

KURBAN BAYRAMININ KIRMIZI ET FİYATLARINA ETKİSİ 107-126
THE EFFECT OF THE FEAST OF SACRIFICE ON RED MEAT PRICES

Ziya Çağlar YURTTANÇIKMAZ Hatıra SADEGHZADEH EMSEN 10.36543/kauibfd.2021.007

TÜRKİYE'YE GELEN DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ BORSA SANAYİ ENDEKSİ ÜZERİNE ETKİLERİ 127-146
FOREIGN DIRECT INVESTMENTS COMING TO TURKEY EFFECTS ON THE STOCK MARKET INDUSTRY INDEX

Elmas DEMİRCİOĞLU KARABIYIK 10.36543/kauibfd.2021.008

ORTA DOĞU VE KUZAY AFRİKA ÜLKELERİNDE SAVUNMA HARCAMALARININ YAKINSAMASI İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ.....147-159
AN EMPIRICAL ANALYSIS FOR CONVERGENCE OF DEFENCE EXPENDITURES IN MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA COUNTRIES

İbrahim DAĞLI Vahap KARAÇADIR 10.36543/kauibfd.2021.009
**İLERİ TEKNOLOJİ İHRACATI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNE GENEL BİR BAKIŞ:
BİR META-ANALİZ ÇALIŞMASI** 160-180

AN OVERVIEW OF HIGH TECHNOLOGY EXPORT AND ECONOMIC GROWTH
RELATIONSHIP: A META-ANALYSIS STUDY

Gizem MUKİYEN AVCI 10.36543/kauibfd.2021.010
**GÜÇLÜ KURUMSAL YAPI DAHA YÜKSEK MUTLULUK GETİRİR Mİ? ÇOK BOYUTLU
PANEL VERİ MODELİ ANALİZİNDEN KANITLAR** 181-213
DOES BETTER INSTITUTIONAL STRUCTURE BRING HIGHER HAPPINESS? EVIDENCE FROM
MULTI-DIMENSIONAL PANEL DATA MODEL ANALYSIS

Temel GÜRDAL Deniz VAR 10.36543/kauibfd.2021.011
**SİVİL HAVACILIK SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELERİN TÜRKİYE’NİN İHRACATINA
ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ: THY AFRİKA AÇILIMI ÖRNEĞİ**.....214-246
ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE IMPACT OF DEVELOPMENTS IN THE CIVIL AVIATION
SECTOR ON TURKEY’S EXPORTS: THE SAMPLE OF THE TURKISH AIRLINES OPENING IN
AFRICA

İŞLETME (BUSINESS ADMINISTRATION)

Ali ERBAŞI 10.36543/kauibfd.2021.012
**YEŞİL İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ UYGULAMALARI ÖLÇEĞİNİN TÜRKÇE’YE
UYARLAMASI** 247-262
ADAPTATION TO TURKISH OF GREEN HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PRACTICES
SCALE

Osman PALA 10.36543/kauibfd.2021.013
**IDOCRIW ve MARCOS TEMELLİ BİST ULAŞTIRMA İŞLETMELERİNİN FİNANSAL
PERFORMANS ANALİZİ** 263-294
FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF BİST TRANSPORTATION COMPANIES BASED
ON IDOCRIW AND MARCOS

Kübra ÇELİK Erol GEÇGİN 10.36543/kauibfd.2021.014
KARS İLİNİN KÜLTÜREL MİRAS KAYNAKLARI VE SWOT ANALİZİ 295-321
CULTURAL HERITAGE SOURCES AND SWOT ANALYSIS OF KARS PROVINCE

Rafet BEYAZ Abdullah Yiğit GÜNGÖR 10.36543/kauibfd.2021.015
**THE BRANDING PROCESS: MEDIATOR ROLES OF BRAND SATISFACTION AND BRAND
LOYALTY** 322-346
MARKALAMA SÜRECİ: MARKA MEMNUNİYETİ VE MARKA SADAKATİNİN ARACI ROLÜ

Safa ACAR 10.36543/kauibfd.2021.016
**SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RAPORLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİR İNSAN KAYNAKLARI
YÖNETİMİ YÖNÜYLE İNCELENMESİ: BİST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ENDEKSİ ÖRNEĞİ**
.....347-368
AN EXAMINATION OF SUSTAINABILITY REPORTS IN TERMS OF SUSTAINABLE HUMAN
RESOURCES MANAGEMENT: BİST SUSTAINABILITY INDEX EXAMPLE

Rahim ARSLAN 10.36543/kauibfd.2021.017
**SALGIN DÖNEMİNDE UYGULANAN UZAKTAN EĞİTİME YÖNELİK TUTUM ÖLÇEĞİ
GELİŞTİRİLMESİ** 369-393
DEVELOPING AN ATTITUDE SCALE TOWARDS DISTANCE EDUCATION APPLIED IN THE
PERIOD OF THE OUTBREAK

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ (POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION)

Onur YILDIRIM 10.36543/kauibfd.2021.018

BATI'DA POPÜLİZMİN YÜKSELİŞİ: HEYULADAN FENOMENE 394-414
THE RISE OF POPULISM IN THE WEST: FROM SPECTRE TO PHENOMENON

Zafer KOCA 10.36543/kauibfd.2021.019

KOVID-19 SÜRECİNDE SAĞLIKTA İYİ YÖNETİ(Şİ)M UYGULAMALARI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ.....415-451
GOOD GOVERNANCE PRACTICES IN HEALTH DURING COVID-19: THE CASE OF TURKEY

Selda GEYİK YILDIRIM Müberra DİNLER 10.36543/kauibfd.2021.020

SURİYELİ KENT MÜLTECİLERİNİN SOSYAL ENTEGRASYONU ÜZERİNE NİTEL BİR ÇALIŞMA.....452-478
A QUALITATIVE ANALYSIS ON THE SOCIAL INTEGRATION OF SYRIAN URBAN REFUGEES

Funda KEMAHLI GARİPOĞLU Ayşem SEZER ŞANLI 10.36543/kauibfd.2021.021

ETNİSİTE, TOPLUMSAL CİNSİYET VE SİYASET İLİŞKİSİNİ, ERZİNCAN'DA LOM/ "POŞA" KADINLAR ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMEK.....479-508
EVALUATING THE RELATIONSHIP OF ETHNICITY, GENDER AND POLITICS ON LOM / "POSHA" WOMEN IN ERZİNCAN

Cihan KAYMAZ 10.36543/kauibfd.2021.022

POLİTİK EKOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN COVID-19 SALGINI.....509-531
COVID-19 PANDEMIC FROM POLITICAL ECOLOGY PERSPECTIVE

ULUSLARARASI TİCARET VE LOJİSTİK (INTERNATIONAL TRADE AND LOGISTICS)

Ercan TAŞKIN Özden Sevgi AKINCI 10.36543/kauibfd.2021.023

KOVID-19 SALGINININ SOSYAL DEVLET BAĞLAMINDA ULUSLARARASI TİCARETE ETKİLERİ.....532-553
IMPACTS OF COVID-19 OUTBREAK ON INTERNATIONAL TRADE IN SOCIAL STATE CONTEXT

YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ (MANAGEMENT INFORMATION SYSTEMS)

Seray BİLİCİ Arif YILDIRIM 10.36543/kauibfd.2021.024

ECONOMIC REFLECTIONS OF THE TRANSFORMATION OF SOCIAL DISTANCE CONCEPT IN EVERYDAY LIFE AFTER COVID-19 TO VIRTUAL CONTACT.....554-591
COVID-19 SONRASI GÜNDELİK HAYATTA OLUŞAN SOSYAL MESAFE KAVRAMININ SANAL TEMASA DÖNÜŞÜMÜNÜN EKONOMİK YANSIMALARI

DERLEME MAKALELERİ (REVIEW ARTICLES)

İŞLETME (BUSINESS ADMINISTRATION)

Pelin KARACA KALKAN Ömer Faruk ALADAĞ 10.36543/kauibfd.2021.025

STRATEJİK YÖNELİM VE İŞLETME PERFORMANSI: BİR LİTERATÜR TARAMASI 592-620
STRATEGIC ORIENTATION AND BUSINESS PERFORMANCE: A LITERATURE REVIEW

BÖLGESEL İMALAT SANAYİ GÖSTERGELERİNİN İSTİHDAMA ETKİSİ: BİR LOGIT MODEL UYGULAMASI¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 07.09.2020 Yayına Kabul Tarihi: 31.01.2021

Zeynep KARACA
Dr. Öğr. Üyesi
Erzurum Teknik Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Erzurum, Türkiye
zeynep.karaca@erzurum.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8046-7222

ÖZ Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum süreci doğrultusunda Türkiye İstatistik Kurumu tarafından üç ayrı düzeyde bölge oluşturulmuştur. Bu düzeylerden ikinci düzeyde 26 alt bölge yer almaktadır. Düzey 2'de yer alan 26 alt bölgede imalat sanayiye ait göstergelerin istihdamı nasıl etkilediğini araştırmak için yapılan bu çalışmada en yaygın kullanılan ikili tercih modellerinden logit model tercih edilmiştir. Bağımlı değişken bir önceki yıla göre istihdam artmışsa 1; azalmışsa 0 şeklinde ifade edilmiştir. Bağımsız değişkenler ise logaritmik şekilde kullanılan ihracat, ithalat, GSYH, girişim sayısı ve üretimdir. Model tahmin sonucuna göre ihracat ve GSYH artışı ile ithalat azalışı istihdamı pozitif etkilerken girişim sayısı artışı istihdamı negatif etkilemektedir. Üretim ise istihdam üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkiye sahip değildir.

Anahtar Kelimeler: Logit model, imalat sanayi, istihdam

JEL Kodu D22, C20, C51

Alan: İktisat

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauiibfd.2021.001

Atıfta bulunmak için: Karaca, Z. (2021). Bölgesel imalat sanayi göstergelerinin istihdama etkisi: Bir logit model uygulaması. *KAÜİBFD*, 12(23), 1-20.

¹İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

THE EFFECT OF REGIONAL MANUFACTURING INDUSTRY INDICATORS ON EMPLOYMENT: A LOGIT MODEL APPLICATION

Article Submission Date: 07.09.2020 Accepted Date: 31.01.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Zeynep KARACA
Asst. Prof. Dr.
Erzurum Technical University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Erzurum, Turkey
zeynep.karaca@erzurum.edu.tr
ORCID ID:0000-0001-8046-7222

ABSTRACT In this study, which was carried out to investigate how the indicators of the manufacturing industry affect employment in 26 sub-regions, the logit model was chosen, one of the most widely used binary preference models. If it has increased compared to the previous year, dependent variable is 1; If it is decreased, it is expressed as 0. Independent variables are export, import, GDP, number of enterprises and production used logarithmically. According to the model estimation result, while the increase in exports and GDP and the decrease in imports positively affect employment, the increase in the number of enterprises negatively affects employment. Production does not have a statistically significant effect on employment.

Keywords: Logit model, manufacturing, employment

Jel Codes: D22, C20, C51

Scope: Economics

Type: Research

1. GİRİŞ

İmalat sanayi istihdam yaratan ve sürdürülebilir ekonomik büyüme için ulusal ekonomilerde kritik bir sektördür (Herman, 2016). Bu yüzden endüstrileşme ekonomik büyümenin en önemli motoru olarak kabul edilmektedir. İmalat sanayinin özellikleri hızlı teknolojik değişme, ölçek ekonomileri ve ulusal üretim ağına kolay bütünleşmedir (Su & Yao, 2017). İmalat sanayideki ölçek ekonomileri sektörün verimlilik artışını ve bir bütün olarak ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır. Statik ve dinamik olmak üzere iki çeşit ölçek ekonomisi vardır. Statik ölçek ekonomileri birim başına sabit maliyetlerin azalması, uzmanlaşma ve verimli üretim süreçlerinin benimsenmesi ile ilgiliyken dinamik ölçek ekonomileri öğrenme etkilerini ifade eder.

İmalat sanayi fiziksel sermaye birikiminin ana sektörü olduğundan ekonomiye diğer sektörler göre daha fazla fayda sağlamaktadır. Ayrıca dışsallıklar (Herman, 2016) ve ileri-geri bağlantı etkileri diğer sektörler göre çok güçlü olduğundan çıktıda meydana gelen bir artış doğrudan üretim bağlantıları ve çarpan etkileri yoluyla imalat sektöründe ve diğer sektörlerde üretimi daha da teşvik eder ve dolayısıyla tüm ekonominin büyümesini sağlar. Küreselleşmeyle birlikte imalat sanayi üretimi küresel tedarik zincirinde de artan bir öneme sahiptir (Haraguchi, Cheng & Smeets, 2017). Diğer sektörlerle karşılaştırıldığında bu sektörün sermayeye ve yatırıma olan talebi de yüksektir. Bu talep istihdam yaratır, yatırım ve inovasyonu canlandırır. Bu da sermaye birikimi için fırsat yaratır. Ayrıca imalat sektörünün koşulsuz yakınsama özelliği ticarete açık olan bu sektörün dünya teknoloji sınırına daha kolay eriştiğini göstermektedir. Böylelikle imalat sanayinin ekonominin tamamındaki yüksek payı teknolojik birikimi hızlandırabilir (Su ve Yao, 2017: 49). Bunun yanında yüksek bir ihracat sektörünü temsil ettiğinden hizmetler de dâhil olmak üzere diğer sektörlerde istihdam için temel bir itici güç, araştırma ve geliştirmede kilit bir yatırım kaynağıdır. Gelişmiş ekonomilerde imalat sanayi verimlilik artışını, yeniliği ve ticareti yönlendirme becerisine sahiptir. Ayrıca bu sektör enerji ve kaynak tüketiminin azaltılmasında ve sera gazı emisyonlarının sınırlandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Herman, 2016).

Tregennaya'ya (2008) göre imalat sanayi diğer sektörlerde olmayan niteliklere sahip olmasından dolayı politika perspektifinde imalat sektörüne özel olarak odaklanılmalıdır. Bu özellikler:

-İmalat sanayi ekonomideki diğer sektörlerin büyümesinde de itici güçtür

-İmalat sanayinde verimlilikteki büyüme imalat sanayinin çıktısındaki büyümeden fazladır. Bu durum sanayide “yaparak öğrenme”nin tarım ve hizmetlere göre daha önemli olduğu ile ilgilidir.

-Teknolojik değişimin çoğu imalat sanayinde meydana gelmektedir. Dahası bu teknolojik değişim ekonominin diğer sektörlerine de yayılmaktadır.

-İmalat sürdürülebilir sanayi yüksek büyüme oranlarının desteklenmesinde kritik öneme sahiptir.

İmalat sanayinin bütün bu avantajlarına rağmen ekonomiler sanayisizleşme sürecine girmiş durumdadır. GSYH içinde hizmet sektörünün payının giderek artmasıyla imalat sanayinin hem GSYH içinde hem de istihdam içindeki payının giderek azalması şeklinde ortaya çıkan sanayisizleşme daha çok ekonomik gelişme sürecinin doğal bir sonucu olarak görülmüştür (Herman, 2016). Üretimin büyümesi ve artan karmaşıklığı ve uzmanlaşma, üretimde hizmet girdileri için artan talep yaratılmasına yol açabilir. Bunun bir sonucu olarak hizmetler sektörü büyürken, ekonominin bileşiminde böyle bir değişiklik, imalatın kendisinden kaynaklanan artan bir taleple ilişkili olduğundan, hizmetlerin imalatın yerini aldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Üretim ve hizmetler arasında ikili yayılma etkileri vardır. Üretimdeki büyüme, ihale ve dış kaynak kullanımını daha az maliyetli ve daha verimli hale getiren yapısal değişikliklere yol açarak hizmetler için ek talep ve hizmetler sektöründe büyüme yaratır (Teregenna, 2008).

Fakat imalat sanayinin halen daha büyümenin itici faktörü olduğu görüşü literatüre hâkimdir (Karami, Elahinia & Karami, 2019; Hoyt 1969). Buna paralel olarak Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Avrupa 2020 Strateji Raporu’nda da sektörün GSYH’ya olan katkısının artırılması, imalat sanayinin daha güçlü, rekabet edilebilir ve istihdam yaratması hedeflenmiştir (Avrupa 2020 Stratejisi, 2020).

İmalat sanayinin ekonomi için yukarıda bahsedilen öneminden ve sektörde istihdamın artırılması gerektiği görüşünden dolayı bu sektörde istihdamı etkileyen faktörler analiz edilmek istenmiş ve bu analiz 26 alt bölge kapsamında yapılmıştır. Çalışma beş bölüm olarak kurgulanmıştır. Giriş kısmından sonra gelen ikinci bölümde imalat sanayiye ait bazı göstergelerle Türkiye’de imalat sanayinin mevcut durumu ortaya konulacaktır. Üçüncü bölümde literatür özetinde imalat sanayinde istihdamı etkileyen faktörler üzerine mikro ve makro bazda yapılan çalışmalara yer verilecektir. Dördüncü bölümde veri ve yöntem kısmında çalışmada kullanılan veriler ve model tahmininde kullanılan yöntem

tanıtılacak ve model tahmin sonucuna yer verilecektir. Sonuç bölümünde de imalat sanayinde istihdamı artırmak için model tahmin sonuçlarından yola çıkarak bazı önerilerde bulunulacaktır.

2. SEÇİLMİŞ GÖSTERGELERLE TÜRKİYE’DE İMALAT SANAYİ

Türkiye’de hizmetler sektörünün hem gayrisafi yurtiçi hâsıla içinde hem de istihdamdaki payı artarken imalat sanayinin payı giderek azalmaktadır. Fakat klasik ekonomi literatürü imalat sanayiye sürdürülebilir büyümenin motoru olarak kabul etmeye devam etmektedir. Bu yüzden istihdamın yaratılması ve sürdürülebilir olması için imalat sanayinin ekonomideki yeri bu kısımda açıklanacaktır.

Tablo 1. Sektörlerin GSYH ve İstihdamdaki Payı, 2018

	GSYH içindeki pay (%)		İstihdam içindeki pay (%)	
	2010	2018	2010	2018
Tarım	10.1	6.8	25.2	18.4
Sanayi*	17.4	28.5	26.2	26.7
Hizmetler	72.5	64.7	48.6	54.9

*İnşaat sektörü sanayi sektörü içinde değerlendirilmiştir.

Kaynak: TÜİK.

Tablo 1’de sanayi kesiminin GSYH ve istihdamdaki payının arttığı görülmektedir. Fakat yine de hizmetler sektörü ekonomide en fazla ağırlığa sahip olan sektördür. 2018 yılında hizmetler sektörünün GSYH ve istihdam içindeki payı sırasıyla %64.7 ve %54.9’dur.

Tablo 2. İmalat Sanayi Girişim Sayıları, 2009-2018.

Yıllar	Girişim Sayısı
2009	458.191
2010	469.216
2011	488.683
2012	528.443
2013	552.804
2014	572.513
2015	577.654
2016	597.495
2017	625.142
2018	639.121

Kaynak: TÜİK

Tablo 2’de 2009-2018 yılları arasında imalat sanayi girişim sayılarının sürekli arttığı görülmektedir. Girişim sayılarının artması ile birlikte ciro ve personel maliyetindeki değişim Tablo 3 ve Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 3. İmalat Sanayi Ciro, 2009-2018.

Yıllar	Ciro	Yıllar İtibariyle % Değişim*
2009	685.039.509.095	
2010	805.379.496.081	17.56687
2011	1.040.444.815.799	12.53322
2012	1.170.846.018.262	15.90305
2013	1.357.046.297.554	15.08949
2014	1.561.817.677.198	12.62745
2015	1.759.035.351.862	10.77088
2016	1.948.498.896.651	26.7231
2017	2.469.198.144.178	29.20237
2018	3.190.262.472.788	

Kaynak: TÜİK

* Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 4. İmalat Sanayi Personel Maliyeti, 2009-2018.

Yıllar	Personel Maliyeti	Yıllar İtibariyle % Değişim*
2009	56.646.788.289	
2010	66.253.397.378	16.95879
2011	79.889.517.486	20.7442
2012	96.461.957.043	19.17185
2013	114.955.498.487	16.75211
2014	134.212.975.321	15.98971
2015	155.673.244.005	21.71009
2016	189.470.053.125	13.47944
2017	215.009.555.045	18.18231
2018	254.103.261.528	

Kaynak: TÜİK

* Yazar tarafından hesaplanmıştır.

Burada daha doğru bir yorum yapabilmek için ciro ve personel maliyeti yüzde değişme olarak yorumlanmıştır. Buna göre imalat sanayinde 2010 yılında ciro yaklaşık %18 artmışken bu artış 2015 yılında %10'a düşmüştür. 2015 yılından sonra imalat sanayi cirosunda yeniden bir artış görülmektedir. Personel maliyeti incelendiğinde ise 2011 ve 2014 yıllarında maliyetin azaldığı 2015 yılında yaklaşık %22 arttığını ve sonra yeniden azaldığı görülmektedir. Yıllar itibariyle personel maliyeti ve cironun yıllık yüzde artışları birlikte değerlendirildiğinde ise 2011 ile 2015 yılları arasında her yıl personel maliyetindeki % artış cirodaki % artışın üstünde bir seyir izlemektedir. Son yıllarda cirodaki artış personel maliyetindeki artışı geçmeye başlamıştır. Girişim sayıları artarken personel maliyeti cirodan daha fazla artış gösterdiğinden imalat sanayinde istihdam artışı sağlanamamaktadır.

Türkiye İstatistik Kurumu tarafından son açıklanan verilere göre imalat sanayi üretim endeksi Ekim 2020 tarihinde 136,1'dir. 2020 üçüncü çeyrekte imalat sanayi büyüme hızı %9,3'tür. Ekonomik faaliyetlere göre ihracatta, 2020 Eylül ayında imalat sanayinin payı %94,8'dir. Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan Türkiye imalat sanayi özet raporuna göre imalat sanayi katma değerinin GSYH içerisindeki payı 2018 yılında %17,1'dir. Kişi başı imalat sanayi ihracatı 2018 yılında 1802 dolardır (Competitive Industrial Performance Index, 2020).

3. LİTERATÜR ÖZETİ

İmalat sanayinde istihdamı etkileyen faktörleri araştırmak için mikro ve makro bazda yapılan çok sayıda çalışma mevcuttur. Bunlardan Kurz ve Senses (2016), istihdamdaki dalgalanma ile firmanın ticareti arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Buna göre fazla ihracat yapan firmaların, az ihracat yapan firmalara göre, istihdam konusunda daha az dalgalanma yaşadıkları ortaya konulmuştur. Afşar vd. (2017), 2000-2016 yılları arasında iktisadi büyüme ve istihdam arasındaki ilişkiyi VAR analizi, etki tepki analizi, varyans ayrıştırma metodu, Granger nedensellik testi ile açıklamaya çalışmışlardır. Sonuçlara göre iktisadi büyümenin istihdam üzerinde olumlu etkileri vardır. Tacero vd. (2017), girdi-çıkıtı tablosunu kullanarak İspanya’da ihracatın istihdamı nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Elde ettikleri sonuca göre yüksek hacimde ihracat yapan firmalar çok az istihdam yaratırken çok sayıda küçük ihracatçı firmalar daha fazla istihdam yaratmaktadır. Sasahara (2019), küresel girdi-çıkıtı tablosunu kullanarak ABD, Çin ve Japonya’da ihracatın ülkelerin istihdamına olan etkisini araştırmıştır. Elde edilen sonuca göre girdi-çıkıtı tablosunda yer alan sektörlerden doğal kaynaklar, tekstil ve hizmetler sektöründen yapılan ihracat istihdamı çok fazla etkilemektedir. Feenstra vd. (2019), ABD’de ihracat ve ithalatın istihdama etkisini araştırmışlardır. Modelde bağımlı değişken istihdamdaki yıllık değişimken; bağımsız değişkenler ihracat ve ithalattaki yıllık değişimdir. Model tahmin sonucuna göre ithalat istihdamı azaltırken ihracatın istihdamı artırdığı görülmektedir. Khan ve Chaudhry (2019), beşeri sermayenin gayrisafi yurtiçi hâsıla ve istihdam oranı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Beşeri sermaye ölçütü olarak eğitim harcamaları ve yaşam beklentisi seçilmiştir. Kurulan modelde bağımlı değişken istihdam oranı iken; bağımsız değişkenler eğitim harcamaları, gölge değişken olarak yaşam beklentisi, tarım ve imalat sanayi katma değeri, enflasyon oranı, sermaye oluşumu ve işgücüne katılım oranıdır. Beşeri sermayenin gayrisafi yurtiçi hâsıla ve istihdam üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zengin Taşdemir (2019), Türkiye imalat sanayinde 2003-2015 dönemi ihracatının firma istihdamı üzerindeki etkisini incelemiştir. Oluşturulan modeller “eğilim skoru eşleştirme” ve “fark içerisinde fark” metodolojileri kullanılarak tahmin edilmiştir. Sonuçlara göre ihracat yapma davranışı istihdamı anlamlı biçimde etkilemektedir. Bu etki yalnızca firmaların ihracata başladığı dönemde değil daha sonraki dönemlerde de ortaya çıkmaktadır. Baffour vd. (2020), Gana’da 421 firmaya ait panel veriler kullanılarak firmalarda inovasyon ve istihdam ilişkisini araştırmışlardır. 421 firmanın %82’si imalat sanayi firmaları %18’i hizmet sektörü firmalarıdır. Kurulan modelde bağımlı

değişken firmalardaki istihdam düzeyi iken bağımsız değişkenler, gölge değişken olarak kullanılan ürün inovasyonu ve süreç inovasyonu, firmanın yaşı, yine gölge değişken olarak doğrudan yabancı yatırımlar, firmanın varlıkları ve gölge değişken olarak firmada işçi sendikasının olup olmadığıdır. Modelin tahmin sonucuna göre imalat sanayinde istihdamı pozitif ve anlamlı etkileyen faktörler ürün yeniliği, süreç yeniliği ve firmanın yaşıdır. Saucedo vd. (2020), doğrudan yabancı yatırımların Meksika’da imalat sanayi ve hizmetler sektöründeki istihdam ve ücretler üzerindeki etkisini araştırmışlardır. İmalat sanayi sektöründe doğrudan yabancı yatırımlardaki artışlar istihdamı ve ücretleri pozitif etkilerken; hizmetler sektöründe doğrudan yabancı yatırımların istihdam ve ücret üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

İstihdamı etkileyen faktörleri mikro düzeyde araştıran çalışmalarda mevcuttur. Fidan ve Genç (2013), ikili lojistik regresyon modelini kullanarak Türkiye’de kayıt dışı istihdama etki eden mikro faktörleri belirlemişlerdir. Çalışmada Hanehalkı İşgücü Anketi kullanılmıştır ve kurulan modelde bağımlı değişken olarak Sosyal Güvenlik Kurumu’na kayıtlılık durumu gölge değişken olarak seçilmiştir. Model tahmin sonucuna göre işyeri çalışan sayısı, ana faaliyet, işteki durumu ve yaş değişkenleri kayıt dışı istihdamı en fazla etkileyen faktörlerdir. Işık Maden vd. (2014), 2008-2011 dönemi Isparta ve Burdur illerinde KOSGEB Genel Destek Programı kapsamında sunulan desteklerin istihdam büyümesi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada Tobit ve Logit modelleri tahmin edilmiştir. Bağımlı değişken olarak eleman sayısındaki yüzde değişim kullanılmıştır (eleman sayısı azalmışsa=0, eleman sayısı artmışsa=1). Araştırma bulgularına göre desteklerin firmaların istihdamı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Yukarıdaki literatür taramasında görüleceği üzere istihdamı etkileyen faktörler hem makro hem de mikro düzeyde ele alınmış olup çeşitli yöntemlerle kurulan modeller tahmin edilmiştir. Bu çalışmada literatürden yararlanılarak değişkenler seçilmiş ve yöntem belirlenmiştir. Ancak çalışma 26 alt bölgenin imalat sanayi istihdamını etkileyen faktörleri incelediğinden literatüre farklı bir bakış açısı katacağı düşünülmektedir.

4. VERİLER VE YÖNTEM

Çalışmada istihdamı etkileyen faktörler olarak 26 alt bölgeye ait imalat sanayi girişim sayıları, gayrisafi yurtiçi hâsıla, ihracat, ithalat ve üretim seçilmiştir. İstihdamı etkileyen faktörler seçilirken literatürden yararlanılmış ve literatürden farklı olarak girişim sayıları ve üretim değişkenleri eklenmiştir. Bağımlı değişken istihdamdaki değişmedir ve kukla değişken olarak temsil

edilmiştir. Modelde kullanılan tüm değişkenler Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilmiştir, en son yayımlanan veriler 2017 yılına ait olduğundan veriler bu yıla aittir. Tablo 5'de verilerin modelde nasıl yer aldıkları gösterilmektedir.

Tablo 5. Modelde Kullanılan Değişkenler

Değişken İsmi	Değişkenin Kullanımı
Bağımlı Değişken	
İstihdam	Bir önceki yıla göre istihdam artmışsa=1 Bir önceki yıla göre istihdam azalmışsa=0
Bağımsız Değişkenler	
Girişim Sayıları	Logaritmik Değer
Gayrisafi yurtiçi hâsıla (GSYH) (TL)	Logaritmik Değer
İhracat (TL)	Logaritmik Değer
İthalat (TL)	Logaritmik Değer
Üretim (TL)	Logaritmik Değer

Tablo 5'de görüldüğü gibi bağımlı değişken gölge değişken ile temsil edilmektedir. Bağımsız değişkenler ise logaritmaları alınarak modele dâhil edilmiştir. Bu çalışmada da olduğu gibi bağımlı değişkenin gölge değişken olduğu modeller üç adettir. Bunlar; doğrusal olasılık modeli, Probit model ve Logit modeldir. Doğrusal olasılık modelinde karşılaşılan sorunları çözmek üzere probit modeline alternatif olarak oluşturulan logit model uygulamada daha yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Logit Model: Açıklanan değişkeni evet-hayır ya da var-yok yanıtlarından oluşan regresyon modelleri, iki uçlu ya da gölge bağımlı değişkenli modeller olarak bilinir. Açıklayıcı değişkenlerin değerleri sonsuza doğru arttıkça ya da azaldıkça olasılıklarının gittikçe düşmesi daha beklenir bir şeydir. Burada gerekli olan, birikimli dağılım fonksiyonuna dayanan bir olasılık modelidir. Logit modelde tahmin edilen olasılıklar 0 ile 1 aralığındadır. Doğrusal olasılık modelinde karşılaşılan hata teriminin normal dağılmayışı, hata teriminin değişen varyanslı oluşu ve R^2 değerinin küçük olması sorunlarını gidermek için normal birikimli dağılım fonksiyonuna dayalı olarak türetilen probit modeline alternatif olarak oluşturulan bir başka tercih modeli logit modelidir (Gujarati, 2006: 575). Logit model, bağımlı değişkenin tahmini değerini olasılık olarak hesaplayan ve olasılık kurallarına uygun sınıflama yapma imkânı veren bir yöntemdir. Logit model,

bağımsız değişken değeri sonsuza gittiği zaman, bağımlı değişkenin 1'e asimptot matematiksel bir fonksiyondur.

Bu model oluşturulurken izlenen süreç, probit modelde izlenen sürecin aynısıdır. Aralarındaki tek fark dayandıkları birikimli dağılım fonksiyonudur. Normal birikimli dağılım fonksiyonundan türetilen probit modelinin aksine, logit model

$$P_i = \frac{1}{1 + e^{-L}} \quad (2)$$

lojistik birikimli dağılım fonksiyonundan türetilmektedir (Özer, 2004).

Burada;

L_i = iki sonuçlu bağımlı değişkendir ve aşağıdaki gibi yazılır.

$$L_i = \alpha + \beta X_i \quad (3)$$

P = incelenen olayın gerçekleşme olasılığı

e = hata terimidir.

(2) numaralı denklem logit model olarak adlandırılır. X hangi değeri alırsa alsın P_i 'nin alt sınırı 0 olacaktır. Olasılık için gerekli olan $0 \leq P_i \leq 1$ koşulu bu fonksiyon ile sağlanmış olur. Logit dağılım fonksiyonu olarak adlandırılan L_i değişkeni $-\infty$ ile $+\infty$ arasında değer aldıkça P_i 'de 0 ile 1 arasında değer alacak P_i ile L_i arasındaki ilişki doğrusal olmayacaktır (İnal, Topuz & Uçan, 2006).

Logit modelde katsayılar doğrudan bağımsız değişkenin olasılık üzerindeki etkisini vermemektedir. Olasılığın bağımsız değişkene göre değişme oranı sadece ilgili katsayıya (β) değil, aynı zamanda değişimin ölçüldüğü olasılığın düzeyine de bağlıdır. Yani,

$$\frac{dP_i}{dX_i} = P_i (1 - P_i) \beta_i \quad (4)$$

formülü ile hesaplanır. Bu denklem bize, bağımsız değişkenlerdeki değişimin istihdamın bir önceki yıla göre artma olasılığı üzerinde meydana getireceği değişimi verecektir.

Bu çalışmanın da konusu olan 26 alt bölgenin imalat sanayindeki istihdamını etkileyen faktörlerin logit model kullanılarak belirlenmesi istihdamı artırma yönünde politikaların yapımında önem arz edecektir.

4.1. Araştırmanın Etik İzinleri

Çalışmada anket, laboratuvar deneyleri, alan deneyleri, mülakat, inceleme vb. bir yöntem izlenmediği gibi başkalarına ait ölçek, anket, fotoğraf kullanılmadığı için etik kurul onay belgesi sunulmamıştır.

4.2. Logit Model Tahmin Sonuçları

Model tahmin sonuçlarına geçmeden önce Tablo 6'da değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Gözlem sayısı 26'dır. İstihdam değişkeni 0-1 değerleri alan gölge değişken iken, diğer değişkenler logaritmik değişkenlerdir.

Tablo 6. Tanımlayıcı İstatistikler

	Değişkenler					
	İstihdam	Girişim Sayısı (ln)	GSYH (ln)	İhracat (ln)	İthalat (ln)	Üretim (ln)
Ortalama	0.730769	18.13015	9.251843	13.85743	14.05655	16.77857
Medyan	1.000000	18.07441	9.375959	13.92176	14.07224	16.79927
Maksimum	1.000000	20.69300	11.75500	18.63264	18.18824	19.38712
Minimum	0.000000	16.77590	7.518064	10.43002	10.20515	14.54192
Standart Sapma	0.452344	0.865547	0.910311	1.917013	1.739202	1.069056
Jarque-Bera	5.603275	4.893394	0.924167	0.744468	0.044727	0.905954

İmalat sanayinde istihdamı etkileyen faktörlerin neler olduğunun ve bu faktörlerin istihdamın önceki yıla göre artma olasılığını hangi yönde ve ne kadar etkilediğinin belirlenmesi, bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Oluşturulan model Eviews paket programı ile tahmin edilmiştir. Bu program

model tahmin sonuçlarını verirken bilinen bazı istatistiklerin yanı sıra olabirliğe dayalı bazı ilave istatistikler de sunmaktadır. Bunlar kısaca şöyle tanımlanabilir.

- Log-olabilirlik (Log-likelihood): Log-olabilirlik fonksiyonunun maksimum değeri
- Ortalama log-olabilirlik (Average log-likelihood): Log-olabilirlik değerinin ortalaması
- Kısıtlı log-olabilirlik (Restricted log-likelihood): Tüm eğim katsayılarının (sabit terim hariç) sifira eşit olduğu kısıtı dikkate alındığında elde edilen maksimum log-olabilirlik değeri
- LR istatistiği: Doğrusal regresyon modellerindeki F istatistiğinin ikili tercih modellerindeki eş değeridir, modelin bir bütün olarak anlamlılığını test eder.
- Prob LR istatistiği: LR istatistiğinin olasılık değeridir.
- McFadden R²: Doğrusal regresyon modellerindeki belirlilik katsayısının eş değeridir. Daima 0 ile 1 arasında değer alan bu test istatistiği, modelde sabit terim olmaması halinde sunulmaz.

İstihdamı etkileyen faktörleri incelemek üzere

$$L = \beta_0 + \beta_1 \ln \text{girişimsayısı} + \beta_2 \ln \text{GSYH} + \beta_3 \ln \text{hracat} + \beta_4 \ln \text{ithalat} + \beta_5 \ln \text{üretim} + u \quad (5)$$

biçiminde oluşturulan logit model tahmin sonuçları Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. Logit Model Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	Prob.
lnGSYH	5.749534	3.300438	0.0815*
lnGirişimSayısı	-8.055975	2.477783	0.0011*
lnİthalat	-3.889029	1.619119	0.0163*
lnİhracat	2.910629	1.034309	0.0049*
lnÜretim	2.205169	2.823159	0.4347
Sabit Terim	71.67409	24.90641	0.0040*
Log-olabilirlik	-9.187603		
Ortalama log-olabilirlik	-0.353369		
Kısıtlı log-olabilirlik	-15.14480		
LR istatistiği	11.91439		
Prob. LR	0.035980		
McFadden R ²	0.393349		
Akaike bilgi kriteri	1.168277		
Schwarz bilgi kriteri	1.458607		
Hannan-Quinn kriteri	1.251882		

*%10 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7’de görüldüğü gibi, ihracat, girişim sayısı %1 önem düzeyinde; ithalat değişkeni %5 önem düzeyinde ve GSYH değişkeni %10 önem düzeyinde anlamlıdır. Üretim değişkeni ise istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Üretim değişkeni modelden çıkarılarak model yeniden tahmin edilmiştir. Yeni modelin tahmin denklemi aşağıdaki gibidir ve tahmin sonuçları Tablo 8’de verilmektedir.

$$L = \beta_0 + \beta_1 \ln \text{girişimsayısı} + \beta_2 \ln \text{GSYH} + \beta_3 \ln \text{hracat} + \beta_4 \ln \text{ithalat} + u \quad (6)$$

Tablo 8. Nihai Logit Model Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	Prob.
lnGSYH	6.038284	3.41548	0.0771*
lnGirişimSayısı	-6.651513	2.691920	0.0135*
lnİthalat	-3.224405	1.614946	0.0459*
lnİhracat	2.81398	0.980263	0.0041*
Sabit Terim	72.51448	26.2920	0.0059*
Log-olabilirlik	-9.711901		
Ortalama log-olabilirlik	-0.373535		
Kısıtlı log-olabilirlik	-15.14480		
LR istatistiği	10.86580		
Prob. LR	0.028114		
McFadden R ²	0.358730		
Akaike bilgi kriteri	1.168277		
Schwarz bilgi kriteri	1.373626		
Hannan-Quinn kriteri	1.201355		

*%5 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Olabilirlik oranı test istatistiğine ait prob. değeri modeldeki tüm katsayıların %5 önem düzeyinde istatistiki bakımdan anlamlı olduğunu göstermektedir (0.028114<0.05). Ayrıca uyumun iyiliğini gösteren McFadden R² değeri %35.87 olarak bulunmuştur.

Modeldeki sabit terim, bağımsız değişkenlerin sıfır olması halinde istihdamın bir önceki yıla göre artma log-olasılık oranını verir. Katsayıların işaretleri ise bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü verir. Buna göre GSYH ve ihracat istihdamın bir önceki yıla artma olasılığını pozitif etkilerken; girişim sayısı ve ithalat negatif etkilemektedir. Eğitim katsayılarının büyüklüğü de bağımsız değişkenlerde meydana gelecek %1'lik değişimin istihdamın bir önceki yıla göre artma olasılığı üzerindeki etkisini göstermektedir.

Buna göre girişim sayısı, ihracat, ithalat ve üretim değişkenleri sabitken GSYH'da meydana gelecek %1'lik artış istihdamın bir önceki yıla göre artma log-olasılık oranını yaklaşık 6.04 artıracaktır. GSYH, ihracat, ithalat ve üretim değişkenleri sabitken girişim sayısında meydana gelecek %1'lik artış istihdamın bir önceki yıla göre artma log-olasılık oranını yaklaşık 6.65 azaltacaktır. GSYH, girişim sayısı, ihracat ve üretim değişkenleri sabitken ithalatta meydana gelecek %1'lik artış istihdamın bir önceki yıla göre artma log-olasılık oranını yaklaşık 3.22 azaltacaktır. GSYH, girişim sayısı, ithalat ve üretim değişkenleri sabitken ihracatta meydana gelecek %1'lik artış istihdamın bir önceki yıla göre artma log-olasılık oranını yaklaşık 2.81 artıracaktır.

Logit model çerçevesinde yapılabilecek bir diğer yorum da bağımsız değişkenlerin belirli değerleri için olayın kendi olasılığını tahmin etmektir. Bu olasılığı tahmin etmek için eşitlik (2) çözümlenmelidir. Bağımsız değişkenlerin örneklem değerleri olarak değişkenlerin Tablo 6'da gösterilen ortalama değerleri seçilmiştir. Yani GSYH olarak 9.25; girişim sayısı olarak 18.13; ithalat olarak 14.06; ihracat olarak 13.84 seçilmiştir.

$$P_i = \frac{1}{1+e^{-L_i}} = \frac{1}{1+e^{-[72.51+6.04(9.25)-6.65(18.13)-3.22(14.06)+2.81(13.84)]}} = 0.81 \quad (7)$$

Logit modelde katsayılar doğrudan bağımsız değişkenlerdeki bir değişimin bağımlı değişkenin beklenen değeri üzerindeki etkisi olarak yorumlanamamaktadır. Logit modelde katsayı yorumlarının yapılabilmesi için eşitlik (5) ile bağımsız değişkenlerin ortalamaları değerlendirmeye katılarak marjinal etkiler hesaplanır. Olasılığın bağımsız değişkene göre değişme oranı sadece ilgili katsayıya değil, aynı zamanda değişimin ölçüldüğü olasılığın düzeyine de bağlıdır (Özer, 2004: 198). Bağımsız değişkenlerdeki bir değişimin istihdamın bir önceki yıla göre artacağı olasılığı üzerinde meydana getireceği değişim belirlenmektedir. Buna göre marjinal etkiler aşağıdaki eşitliklerle hesaplanmıştır.

$$\frac{\partial P}{\partial \text{Girişimsayı}} = P(1-P)\beta_1 = 0.81(1-0.81)(-6.65) = -1.02 \quad (8)$$

$$\frac{\partial P}{\partial \text{GSYH}} = P(1-P)\beta_2 = 0.81(1-0.81)(6.04) = 0.93 \quad (9)$$

$$\frac{\partial P}{\partial \text{ihracat}} = P(1-P)\beta_3 = 0.81(1-0.81)(2.81) = 0.43 \quad (10)$$

$$\frac{\partial P}{\partial \text{İthalat}} = P(1 - P)\beta_4 = 0.81(1 - 0.81)(-3.22) = -0.50 \quad (11)$$

Buna göre, 26 alt bölgede imalat sanayinde bir önceki yıla göre istihdamın artma olasılığı; girişim sayısı %1 arttığında 1.02 azalacaktır. GSYH %1 arttığında 0.93 artacaktır. İhracat %1 arttığında 0.43 artacak ve ithalat %1 arttığında 0.50 azalacaktır.

Çalışmada 26 alt bölgede imalat sanayinde istihdamı etkileyen faktörler uygulamada en sık kullanılan ikili tercih modellerinden olan logit model ile tahmin edilmiştir. Literatürde istihdamı etkileyen faktörleri tespit etmek için yapılan araştırmalar makro verilerle veya mikro bazda firmalara anket uygulanarak yapılan çalışmalardır. Çalışmayı bölgesel bazda yaparak literatüre farklı bir bakış açısı katmak amaçlanmıştır. Model tahmin sonuçlarına göre de ihracatın ve GSYH'nın artmasının ve ithalatın azalmasının istihdamı artıracağı literatürdeki sonuçlarla da desteklenmektedir

5. SONUÇ

İmalat sanayinin istihdam yaratılması, sermaye birikimi ve yenilikleri teşvik etmesi bakımından ekonomide önemli bir yeri vardır. Ayrıca ekonomik büyümenin motoru olarak sanayileşme halâ önemini korumaktadır. İleri-geri bağlantılar ve çarpan etkisi aracılığıyla imalat sanayi çıktısında meydana gelen bir artış diğer sektörlerde de üretimi uyarmaktadır. Ayrıca imalat sektörünün koşulsuz yakınsama özelliği ticarete açık olan bu sektörün dünya teknoloji sınırına daha kolay eriştiğini göstermektedir. Böylelikle imalat sanayinin ekonominin tamamındaki yüksek payı teknolojik birikimi hızlandırabilir. İmalat sanayi yüksek bir ihracat sektörünü temsil eder hizmetler de dâhil olmak üzere diğer sektörlerde istihdam için temel bir itici güç, araştırma ve geliştirmede kilit bir yatırım kaynağıdır.

26 alt bölgeye ait imalat sanayi göstergelerinin istihdama etkisinin araştırıldığı bu çalışmada logit model kullanılarak bir analiz yapılmıştır. Bağımlı değişkenin gölge değişken olarak ifade edildiği modeller doğrusal olasılık modeli, probit ve logit modeldir. Çalışmada logit model tercih edilmiştir. Bağımlı değişken gölge değişken olarak ifade edilmiş ve bir önceki yıla göre istihdam artmışsa 1; azalmışsa 0 şeklinde tanımlanmıştır. Bağımsız değişkenler ise sanayi girişim sayısı, sanayi ihracatı ve ithalatı, GSYH ve sanayi üretimidir. Tahmin edilen logit model bir bütün olarak anlamlıdır ve uyumun iyiliğinin gösteren McFadden R² değeri %39 bulunmuştur. Model tahmin sonucuna göre üretim

değişkeni istatistiki olarak anlamsızken diğer tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur.

Model tahmin sonuçları bağımsız değişkenlerde ortaya çıkacak bir değişimin bağımlı değişkenin gerçekleşme log-olasılığını vermektedir. Logit model yardımıyla ayrıca marjinal etkilerde hesaplanabilmektedir. Hesaplanan marjinal etkilere göre 26 alt bölgede imalat sanayinde bir önceki yıla göre istihdamın artma olasılığı; girişim sayısı %1 arttığında 1.02 azalacaktır. GSYH %1 arttığında 0.93 artacaktır. İhracat %1 arttığında 0.43 artacak ve ithalat %1 arttığında 0.50 azalacaktır.

Bölgesel imalat sanayi göstergelerinin bölgesel istihdama etkisinin incelendiği bu çalışmada ihracat ve GSYH artışının, ithalattaki azalışın istihdama pozitif katkı yaptığı tespit edilmiştir. Girişim sayısındaki artış ise istihdamı negatif etkilemektedir. Çünkü işletmelerde personel maliyetleri cirodan daha fazla artmaktadır ve bu durum istihdamın arzu edilen düzeyde artmasını engellemektedir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

ZK: Fikir;

ZK: Kaynakların toplanması ve teorik bilgilerin yazılması; **ZK:** Analiz ve yorum;

ZK: Literatür taraması;

ZK: Yazıyı yazan;

ZK: Eleştirel inceleme

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

Afşar, B., Cura, F. & Tekkulak, M. (2017). İktisadi büyüme ve istihdam ilişkisi: Türkiye uygulaması (2000-2015). *Turkish Studies*, 12 (12), 1-20.

Avrupa 2020 Stratejisi, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, Yayın No:269.

- Baffour, P. T., Turkson, F. E., Gyeke-Dako, A., Oduro, A. D. & Abbey, E. N. (2020). Innovation and employment in manufacturing and service firms in Ghana. *Small Business Economics*, 54, 1153-1164.
- Feenstra, R. C., Ma, H. & Xu, Y. (2019). US exports and employment. *Journal of International Economics*, 120, 46-58.
- Fidan, H. & Genç, S. (2013). Kayıtdışı istihdam ve kayıtdışı istihdama etki eden mikro faktörlerin analizi: Türkiye özel sektör örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 137-150.
- Gujarati, D. N. (2006). *Temel ekonometri*, Literatür Yayıncılık, 4. Basım, İstanbul.
- Haraguchi, N., Cheng, C. F. C. & Smeets, E. (2017). The importance of manufacturing in economic development: has this changed?. *World Development*, Vol.93, 293-315.
- Herman, E. (2016). The importance of the manufacturing sector in the Romanian economy. *Procedia Technology*, 22, 976-983.
- Hoyt, H. (1969). Importance of manufacturing in basic employment. *Land Economics*, 45(3), 344-349.
- Işık Maden, S., Dulupçu, M. A. & Sungur, O. (2014). KOBİ desteklerinin istihdam büyümesine etkisi: Isparta ve Burdur örneği. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(1), 95-124.
- İnal, M. E., Topuz, D. & Uçan, O. (2006). Doğrusal olasılık ve logit modelleri ile parametre tahmini. *Sosyoekonomi*, 1, 47-72.
- Karami, M., Elahinia, N. & Karami, S. (2019). The effect of manufacturing value added on economic growth: empirical evidence from Europe. *Journal of Business, Economics and Finance*, 8(2), 133-146.
- Khan, R. & Chaudhry, I. S. (2019). Impact of human capital on employment and economic growth in developing countries. *Review of Economics and Development Studies*, 5(3), 487-496.
- Kurz, C. & Senses, Mine Z. (2016). Importing, exporting and firm-level employment volatility. *Journal of International Economics*, 98, 160-175.
- Özer, H. (2004). *Nitel değişkenli ekonometrik modeller teori ve bir uygulama*, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara.

- Sasahara, A. (2019). Explaining the employment effect of exports: value-added content matters. *Journal of The Japanese and International Economies*, 52, 1-21.
- Saucedo, E., Ozuna, T. & Zamora, H. (2020). the effect of fdi on low and high-skilled employment and wages in Mexico: a study for the manufacture and service sectors. *Journal of Labour Market Research*, 54 (9), 1-15.
- Su, D. & Yao, Y. (2017). Manufacturing as the key engine of economic growth for middle-income economies. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 22(1), 47-70.
- Tacero, M. D., Heredero de Pablos, M. I. & Benito, S. M. R. (2017). Exports and employment in the Spanish economy: a repetitive pattern. *Investigación Económica*, Vol. LXXVI, No.301, 137-169.
- Tregenna, F. (2008). The contributions of manufacturing and services to employment creation and growth in South Africa. *South African Journal of Economics*, 76(2), 175-204.
- Zengin Taşdemir, S. (2019). *İhracatın firma istihdamına etkisi: Türkiye imalat sanayii örneği*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

İnternet Kaynakları

Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr
Competitive Industrial Performance Index, <https://stat.unido.org/cip/#>.

DETECTING FINANCIAL CONTAGION BUBBLES IN FUTURES MARKETS: AN EMPIRICAL EVIDENCE FROM RIGHT-TAILED UNIT ROOT TEST APPROACH¹

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUEAS
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 02.02.2021 Accepted Date: 05.06.2021

Emrah DOĞAN
Asst. Prof. Dr.,
Istanbul Gelisim University,
Faculty of Economics,
Administrative and Social Sciences,
İstanbul, Turkey
emdogan@gelisim.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9870-5719

ABSTRACT | The objective of this study is to identify the presence of bubbles and to seek the contributions of the Covid-19 pandemic to bubble formation in futures markets. To assess the impact of financial contagion, daily data for the period between December 1, 2019 and December 11, 2020 were used. The empirical estimation strategy was used based on the GSADF test to investigate whether there are bubbles in futures markets. According to the estimation results, GSADF test statistics for selected 7 futures market indices were found to be statistically significant for the study. The results show that COVID -19 pandemic has contagion effects on futures markets and causes bubble formation for 7 futures market indices. As a result, important insights were obtained regarding the development and spread of the COVID -19 contagion to financial markets.

Keywords: Future markets, COVID-19, financial contagion, bubbles, right-tailed unit root test, GSADF

Jel Codes:: D53, F3, G01

Scope: Economics

Type: Research

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.002

Cite this paper: Doğan, E. (2021). Detecting financial contagion bubbles in futures markets: an empirical evidence from right-tailed unit root test approach. *KAÜİİBFD*, 12(23), 21-36.

¹ Compliance with the ethical rules of the relevant study has been declared.

VADELİ İŞLEM PİYASALARINDA FİNANSAL BULAŞICILIK BALONLARININ TEŞPİTİ: SAĞ KUYRUKLU BİRİM KÖK TESTİ YAKLAŞIMINDAN AMPİRİK KANITLAR

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 02.02.2021 Yayına Kabul Tarihi: 05.06.2021

Emrah DOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi
İstanbul Gelişim Üniversitesi
İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler
Fakültesi,
İstanbul, Türkiye
emdogan@gelisim.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9870-5719

ÖZ | Bu çalışma, vadeli işlem piyasalarında balonların varlığını ve Covid-19 salgınının vadeli işlem piyasalarında balon oluşumuna olası etkisini incelemektedir. Çalışmada balonların varlığını ve finansal bulaşmanın etkilerini değerlendirmek için, 1 Aralık 2019 ile 11 Aralık 2020 dönemi arasındaki günlük veriler kullanılmıştır. Çalışmada Genelleştirilmiş SADF (GSADF) testine dayanılarak vadeli işlem piyasalarında balonların olup olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçlarına göre GSADF test istatistikleri, çalışma için seçilen 7 vadeli işlem piyasası endeksi için istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, Covid-19 salgınının vadeli işlem piyasalarında bulaşıcı etkilere sahip olduğunu ve 7 vadeli işlem piyasası endeksi için balon oluşumuna neden olduğuna ilişkin ampirik kanıtlar ortaya koymaktadır. Sonuçlar, Covid-19 salgınının finansal piyasalara bulaşmasının gelişimine ve yayılmasına ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vadeli işlem piyasaları, COVID-19, finansal bulaşma, balonlar, sağ kuyruklu birim kök testi, GSADF.

JEL Kodu: D53, F3, G01

Alan: İktisat
Türü: Araştırma

1. INTRODUCTION

One of the most important factors influencing changes in the financial sector at the end of the twentieth century is financial globalization. The globalization of financial markets is an inevitable and ongoing dynamic process that leads to more capital resources to support companies and individuals, more investment products and diversity, more opportunities, and greater complexity of risk and risk management issues (Račickas & Vasiliauskaitė, 2011, p. 1174). The most striking aspect of the recent financial globalization wave is that it leads to variable and cyclical capital flows (Broner & Ventura, 2016). The liberalization of financial systems and the globalization of capital markets have expanded financial services and improved the allocation of resources. At the same time, this has expanded the scope of significant financial cycles. These cycles paved the way for dramatic swings in financial asset prices, amplified the business cycle and financial contagion, and even led to the peak of instability in financial markets. Financial contagion is often used to describe the spread of market disturbances from one country to another. In its broadest sense, financial contagion is about the propagation of adverse shocks that have the potential to trigger financial instability (Moser, 2003; Pereira, 2018, p. 5).

In the case of systemic shocks in financial markets, the systemic risks created by these shocks show the negative effect of financial contagion by triggering a domino effect on other parts of the financial system (Murphy, 2012, p.2). For example, due to the problems in the housing market during the 2008 global crisis, banks that originate mortgage loans got into trouble. The fact that banks that lent mortgage loans financed the necessary funds with the funds they received from investment banks inevitably led to serious difficulties for investment banks and damage to financial markets (Demir et al., 2008, p.8). These losses also grew by spreading from one financial institution to another like a domino effect, and the institutions that are the cornerstones of the financial system began to go bankrupt (Alantar, 2008, p. 2). Another example is that a systemic shock in one part of the financial system disrupts the functioning of payment systems through financial contagion. Contagious losses, panic selling due to uncertainty in one market or institution lead to losses in other markets and institutions. As a typical example, the prices of derivatives, which were far above their actual values, suddenly fell due to the default on subprime mortgages, panic selling in financial markets and the negative impact of these developments on commodity markets (Eraslan, 2016, p.86).

The increasing linkage of financial markets with the globalization process made it more likely that excessive volatility in one financial market would infect other markets. For example, the pandemic of COVID -19 caused the

collapse of all world stock markets in March 2020. As the pandemic spread to financial markets, the Dow Jones Index fell 2977 points in one day on March 16, 2020, the largest decline ever. The pandemic of COVID-19 created an environment of uncertainty for investors. This uncertainty led to huge losses in the stock markets. For example, while there was a 37% drop in the UK stock market, a 33% drop was observed in the German stock market. While there was a 48% decline in the Brazilian stock market, it was 38% in the Polish stock market. In Turkey, the stock market recorded a decline of 15% at the same time.

Increasing the probability of financial contagion causes bubbles to form in financial markets by moving away from the fundamental values of financial asset prices. As stated in the studies on the formation of bubbles in the literature, the explosion of bubbles in the financial markets always shows that there is severe disruption in the financial markets. While in the case of positive bubbles in financial markets there is excessive demand formation, in the case of negative bubbles there is disproportionate sale of financial assets. In case of explosion of bubbles, there is a sudden fall in prices (Malkiel, 2010, p. 14). Considered in this context, the rise and collapse of financial markets has negative effects, as shown by recent global crisis experiences. These effects not only affect financial markets but also the real economy. When asset price bubbles burst, severe adversity can be reflected throughout the real economy in the form of insolvencies and loan defaults. For this reason, both market players and policy makers are concerned about when asset price bubbles occur and what measures need to be taken to prevent them. (Grover & Grover, 2014, p.209). The reason for this concern is that crises often follow the bursting of financial bubbles, and the resulting financial instability sets many developed or emerging market economies back decades (Afşar et al., 2019).

In particular, recent economic developments and outcomes have shown that the COVID-19 pandemic has been significantly but also highly negatively correlated with financial markets and hence the financial system. The research question of this study is to determine whether there is the impact of financial contagion on the future markets that emerged in the COVID -19 pandemic. To assess the impact of financial contagion, the daily data for the period between December 1, 2019 and December 11, 2020 is used and the data was obtained from the Yahoo Finance database. The empirical estimation strategy is based on the Generalized Supremum Augmented Dickey-Fuller (GSADF) test.

One of the features that distinguishes the study from other studies is that it will determine the presence of the contagion effect of the COVID -19 pandemic in future markets. A second novelty of the study is that it will determine when the contagion effect will occur in financial markets and hence the occurrence of

financial bubbles. Another difference is that, unlike the indirect methods used in the literature, the GSADF test used in the study, thanks to its dynamic structure, allows predicting financial contagion in advance and provides more reliable and accurate results. Moreover, given the intense debates on the impact of the COVID-19 pandemic on global financial markets, the study also makes an empirical contribution to these discussions. It is expected that the findings obtained in this study will contribute to the literature both in terms of scope and methodology.

In Part 2, the relevant literature has been presented, in which the findings of previous studies related to the subject matter of this research have been presented. In the following section (namely Part 3), the data set and empirical method were summarized in detail. In Part 4, the empirical findings were presented using a predetermined empirical strategy. In Part 5, a concluding remark was presented.

2. LITERATURE REVIEW

There are few studies in the literature on the impact on financial markets of the COVID-19 pandemic that occurred towards the end of 2019 and affected the whole world. The short time span between the occurrence of the pandemic and its impact on financial markets and economic factors represents the limitations of research in this area. At this point, this study aims to fill this gap in the literature.

First, some recent studies in the literature are important to see the initial impact of the Covid-19 pandemic on futures markets. In these studies, Mao et al. (2020) examined the bubble formation in two of China's major agricultural commodity markets (corn and soybeans) using the right-tailed unit root test. The results of the study suggest that market liquidity and speculation have negative effects on corn and soybean markets and lead to bubble formation.

Shirinov et al (2020) investigated bubbles in oil markets using the SADF test (Supremum Augmented Dickey-Fuller). In this framework, weekly data of WTI and futures prices of Brent oil were used, covering the period from April 1995 to April 2020. According to the results of the SADF test, the bubbles were defined as a few distinct historical episodes. The prices of WTI futures seem to have fewer bubble periods compared to Brent Oil futures. Finally, Chiu and Chou (2020), investigated the presence of bubbles in Soft Commodities the New York futures market. In the study, the period of analysis was chosen from April 26, 1991 to March 27, 2020. According to the results, it was found that bubbles were formed in the New York Soft Commodity Futures Market during the study period.

Among the studies on the impact of Covid 19 pandemic in the literature, Gharib et al. (2020) examine the causal relationship between crude oil and spot gold prices to assess how they are affected by the economic impact of COVID -

19. The study also attempted to identify the bubble formation in gold and oil markets during Covid-19. According to the findings of the study, bubbles formed in the oil and gold markets during the pandemic of COVID -19 which had a bilateral contagion effect.

Cheng (2020) in his study of VIX futures market prices found that futures market prices increased slowly during the COVID-19 pandemic. However, the author found that term market premium prices turned negative by mid-April as the pandemic spread and a sharp decline was observed.

On the other hand, Ji et al. (2020) investigated the role of safe haven of assets traded in financial markets during the Covid 19 pandemic, which is different from the issues discussed in the literature. According to the results of the study, they concluded that gold and soybean futures provided a strong safe haven in the face of the Covid 19 pandemic.

Wang et al (2020) examined the cross-correlation between crude oil prices and agricultural futures prices during the Covid-19 pandemic. According to the authors' findings, there is a strong cross-correlation between crude oil and agricultural futures market transactions. Moreover, the cross-correlation increased after the Covid-19 outbreak in all agricultural futures markets except the orange juice futures market.

Huang and Zheng (2020) examined the relationship between crude oil futures market prices and investor sentiment after the Covid-19 pandemic, and the authors concluded that there was a structural change between futures markets and investor sentiment during the Covid-19 pandemic.

Zeren and Hızarcı (2020) examined the impact of the COVID -19 pandemic on stock markets for six countries. The countries used in the study are China, South Korea, Italy, France, Germany and Spain. As a result of the study, it was found that the overall mortality rate and all stock market indices move together. It was also found that the total cases have cointegration relationship with SSE, KOSPI and IBEX35 and no cointegration with FTSE, MIB, CAC40 and DAX30.

Gursoy (2020) studied the impact of Covid19 on financial markets. The results of the study showed that the SP500 index of the US stock market influenced the SSEC index of the Chinese stock market before December 2019 with a significance level of 5%, while it was found that the Chinese market was more independently influenced by its own dynamics after December 2019. On the other hand, there was no statistically significant causality relationship between Chinese stock market and South Korean stock markets before December 2019, while it was observed that SSEC index influenced South Korean stock market KOSPI50 index unilaterally after December 2019. Similarly, Gursoy et al (2020) investigated the causality relationship between Covid-19 pandemic and

financial indicators. The results show that there is a causality relationship at the 5% significance level between the SSEC index and gold and VIX. While unidirectional causality was found from SSEC index to gold, bilateral causality relationship was found with VIX.

Finally, Ali et al. (2020) examined the impact of the COVID -19 crisis on financial market volatility. In this context, the daily prices and returns of MSCI indices of the first nine countries affected by the COVID -19 pandemic, namely China, USA, England, Italy, Spain, France, Germany, Switzerland and South Korea were examined. The study covers the period between January 1, 2020 and March 20, 2020. In the time period given in the study, it provides evidence that COVID -19 increases the level of uncertainty, which leads to high volatility in stock market returns and that markets gradually deteriorate.

3. DATA AND EMPRICAL METHODOLOGY

3.1. Data

The objective of this study is to determine whether the impact of financial contagion during the COVID -19 pandemic on future markets is statistically significant. To this end, we use a daily dataset of 14 futures market indices. These indices cover a large measure of capitalization levels based on the volume of total futures exchanges in the world and belong to indices that were critically affected by the pandemic. One of the most important features of this study that distinguishes it from the others is that it establishes the presence of the contagion effect of the COVID -19 pandemic in the futures markets. It also determines a precise time period and its side effects when contagion may occur in futures markets consistent with an ongoing emergence of potential financial instability. In addition to these macro-based results, which are discussed in the empirical section, the applied GSADF procedure recognises the dynamic structure of financial contagion by examining instability migration across different futures market indices.

We consider the futures market indices for the core classification. This classification took into account the type of sector in which the corresponding indices are located. In this context, the sample futures market indices selected in the study can be expressed as follows:

1. Energy Markets: CRUDE OIL MARKET, HEATING OIL MARKET, NATURAL GAS MARKET;

2. Metal Markets: GOLD, MARKET; PALLADIUM MARKET, PLATINUM MARKET, SILVER MARKET

3. Agricultural Markets: COCOA MARKET, COFFEE MARKET, CORN MARKET, COTTON MARKET, SOYBEAN MARKET, SUGAR MARKET, WHEAT MARKET

Table 1 presents selected descriptive statistics for 14 major future market indices.

Table 1: Descriptive Statistics

	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B	Obs.
COCOA	2513	2469	3054	2160	207	0.57	2.48	17.23	259
COFFEE	111	110	135	93	10	0.36	2.46	8.75	259
CORN	360	364	426	302	34	0.19	1.81	16.74	259
COTTON	63.69	63.93	72.26	48.41	5.59	-0.49	2.54	12.97	259
CRUDE OIL	40.46	40.67	63.27	-37.6	12.37	-1.07	8.27	350.7	259
GOLD	1745	1736	2051	1459	156	-0.16	1.86	15.13	259
HEATING OIL	1.29	1.21	2.06	0.61	0.33	0.78	2.92	26.70	259
NATURAL GAS	2.11	1.93	3.35	1.48	0.42	0.77	2.58	27.90	259
PALLADIUM	2145	2191	2744	1449	231	-0.31	2.79	4.81	259
PLATINUM	885	890	1071	595	86	-0.67	3.41	21.30	259
SILVER	20.11	18.05	29.24	11.73	4.29	0.34	1.82	20.09	259
SOYBEAN	934	896	1191	821	96	1.20	3.35	64.00	259
SUGAR	12.80	12.78	15.78	9.21	1.61	-0.14	1.96	12.47	259
WHEAT	477	472	579	411	41.26	0.71	2.62	23.64	259

The time period considered in the study covers the period from December 1, 2019 to December 11, 2020. We use the GSADF testing method for the full samples. Following the literature on COVID -19/asset pricing, we describe the empirical results in terms of the start date announced by the World Health Organization (WHO) as early as possible. The main reason for not adopting this date for the start of the empirical investigation is that, for a given report in Wuhan, the stated start date was only an official statement, but the cases no longer depended on it. In other words, there are several unofficial cases and their effects on different economic units that were assumed to have been started far from the official reports. Therefore, we describe empirical results as of December 1, 2019. The following subsection explains the basics of the empirical methods-namely, the GSADF-that were examined in the analysis.

3.2. Empirical Methodology

Much of the research on financial instability and financial bubble detection, in particular, is based on the use of cointegration and standard unit root test methods, which are adopted as indirect methods in the first place. However, the limitations of these indirect methods should also be mentioned in order to conduct further analysis in relation to countries with disparate financial structures and stock market fundamentals. Therefore, the current methodology used in the empirical analysis also considers the counter-arguments and theoretical criticisms based on indirect methods to detect whether bubbles occur in stock markets by introducing a new type of econometric procedure called the generalised

supremum augmented Dickey-Fuller (GSADF) test. Phillips et al. (2015) use the iterative flexible estimation of the regression from which the standard ADF test is obtained, while the GSADF unit root test is computed and allows for nonlinear structures and structural breaks that extend over a long period of time. In this regard, the GSADF test performs better than unit root tests such as SADF and standard ADF as it provides more consistent and accurate results when encountering multiple bubbles (Phillips et al., 2015). Although the GSADF test depends on the recursive operation of the ADF test in subsamples, it is expressed as the largest ADF test because it is much broader than other right-tailed unit root tests. To compute the GSADF test statistic, we first estimate the regression equation 1. Here, r_1 and r_2 are included in the equation to represent the initial and final points of the subsample, respectively, to make repeated regression estimates:

$$\Delta y_t = \tilde{\alpha}_{r_1, r_2} + \tilde{\beta}_{r_1, r_2} y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \tilde{\psi}_{r_1, r_2}^i \Delta y_{t-i} + \tilde{\epsilon}_t \quad (1)$$

In the GSADF test, Equation 1 is predicted over and over again for multiple subsamples by using subsamples with a future date and creating subsamples where the starting points at r_1 change dynamically and deviate from zero. From this point of view, the GADF test is calculated using the formula given in Equation 2 (Phillips et al., 2015, p. 1049).

$$GSADF(r_0) = \sup_{r_2 \in [r_1, r_1 + 1]} \{ADF_{r_1}^2\} \quad (2)$$

The next subsection summarizes the empirical results based on the GSADF unit root test method, which determines financial contagion whether it is statistically significant throughout the emergence of COVID -19 across futures markets.

4. EMPRICAL FINDINGS

This study aims to uncover the presence of bubbles in futures markets using 14 futures market indices. Thus, it will be possible to determine the contagion effects of the Covid-19 pandemic in the financial markets. For this purpose, the GSADF test is used to test whether there are bubbles in the futures markets. The findings obtained in the study are presented in Table 2. The graphs related to the GSADF test are presented by the sector groups in which they are located in Figure 1, Figure 2 and Figure 3. It should be emphasized that the figures for the indices in which the presence of bubbles is found are included in the corresponding figures.

Table 2: The GSADF Test Statistics

	GSADF Test Statistic
COCOA	1.396 (0.02)**
COFFEE	1.092 (0.07)*
CORN	0.312 (0.52)
COTTON	0.283 (0.55)
CRUDE OIL	1.940 (0.00)***
GOLD	0.888 (0.14)
HEATING OIL	0.423 (0.43)
NATURAL GAS	0.631 (0.29)
PALLADIUM	3.376 (0.00)***
PLATINUM	1.764 (0.00)***
SILVER	2.768 (0.00)***
SOYBEAN	0.940 (0.12)
SUGAR	1.901 (0.00)***
WHEAT	0.555 (0.33)

Note: ( ) refers to the probability values of the test statistics. Critical values for GSADF statistics are 1.008, 1.199, and 1.652 for 10%, 5%, and 1% significance levels, respectively. In addition, the significance levels * 0.10, ** 0.05, and *** 0.01 are given. These critical values were obtained by Monte Carlo simulation with 2,000 replicates

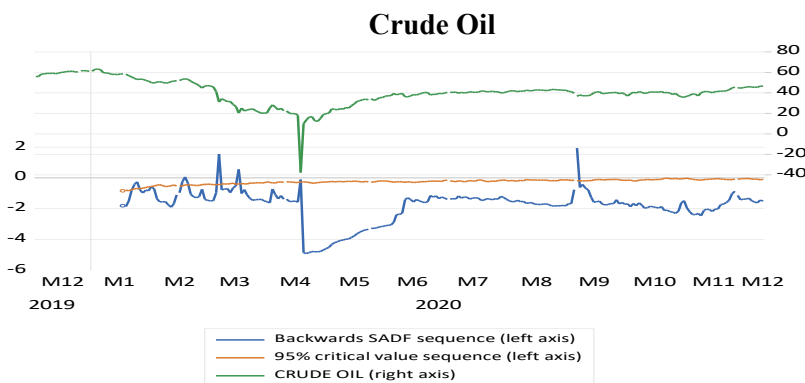
The GSADF test statistics reported in Table 2 were found to be statistically significant for 7 futures market indices. These indices can be referred to as cocoa, coffee, crude oil, palladium, platinum, silver and sugar. In other words, this result shows empirical evidence that bubbles form in futures market prices. Thus, it was found that the concerns caused by the Covid 19 pandemic that started in China and quickly spread around the world were transferred to these indices. On the other hand, the GSADF test statistics reported in Table 2 were found to be statistically insignificant for the indices of corn, cotton, gold, fuel oil, natural gas, soybeans, and wheat. This result shows that these indices do not form bubbles. In this context, it can be evaluated that the Covid-19 has no financial contagion effect on these indices.

When the results of the study are evaluated in the context of industry groups, it appears that the bubble collapses in financial markets caused by Covid-19 affect all industry groups, i.e., the explosions cause severe disruptions in financial markets. However, the magnitude of this contagion effect varies on a sectoral basis. Indeed, the sector most affected by Covid-19, as the results show, is the metals market. In this market, a bubble has formed in all indices except gold. In the agricultural sector, bubble formation was observed only in cocoa,

coffee and sugar indices. On the other hand, in the energy sector, bubble formation was observed only in crude oil prices according to the results. It can be said that the energy market is the futures market where the Covid-19 has the least financial contagion effect.

Figure 1 shows the impact of the COVID -19 pandemic on futures markets and the formation of bubbles in the Energy Sector group. According to this figure, there was a negative bubble formation in the prices of crude oil indices between the end of February and the end of March. In other words, the financial instability caused by the Covid 19 pandemic peaked during this period, and the prices of these indices collapsed. This negative bubble can be explained by falling oil prices, supply and demand problems, and uncertainty in the global economy and financial markets during the Covid 19 pandemic. In addition, a second negative bubble emerged in April, when oil prices in global oil markets fell below zero for the first time.

Figure 1: The GSADF Test Results for Energy Sector

The GSADF diagram presented in Figure 2 shows the test results of the future markets included in Metal Sector. According to the figure, it can be observed that COVID -19 has caused a negative bubble in all metal market indices. The uncertainty in the financial markets, especially due to the announcement of the global pandemic on March 11, 2020, was effective for the formation of this bubble. As a result of the contagion effect of the sharp declines observed in all world financial markets in mid-March 2020, financial instability peaked in the period from March 18 to March 25, 2020. In other words, the contagion effect of the COVID -19 pandemic reached its highest level during this period. However, as the global economy and financial

markets entered a recovery process, a positive bubble formed in the platinum and silver indices in late July 2020 and early August.

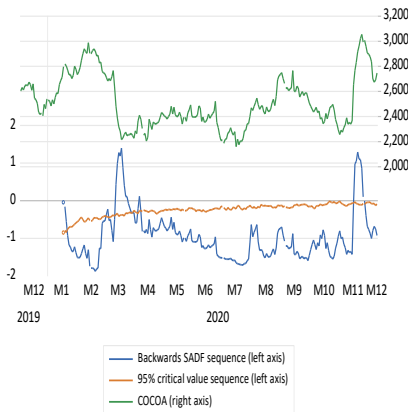
Palladium

Platinum

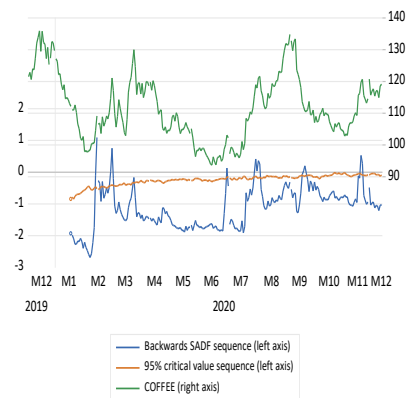
Silver

Figure 2: The GSADF Test Results for Metal Sector

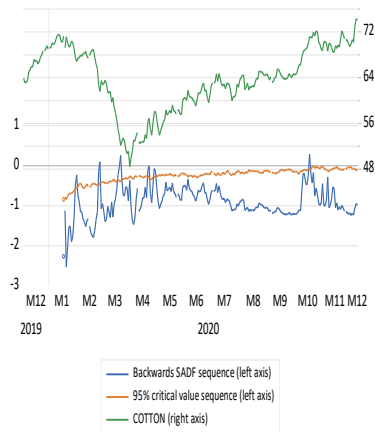
Finally, the bubble formed in the agricultural sector indices after the Covid-19 pandemic negatively affected all world markets. Therefore, the period between mid-February and early April was determined as the period when financial contagion peaked in the futures markets of the agricultural sector. On the other hand, a positive bubble formed in the cocoa indices in late November. Similarly, a positive bubble formed in the coffee futures market indices in late September and in late November and early August. A positive bubble formed in the cotton indices at the end of October. Finally, there was a positive bubble in sugar prices in early May. It can be said that the reasons for these positive bubbles in these markets are due to the recovery process of the financial markets as well as problems arising from speculation and information asymmetry.

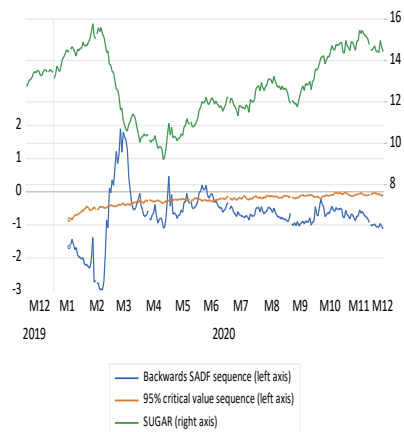
Cocoa

Coffee

Cotton

Sugar

5. CONCLUDING REMARKS

The liberalization of financial systems and the globalization of capital markets have encouraged the emergence of cycles in financial markets. Unusual price movements in financial markets as a result of these cycles made it important to develop new methods for understanding this market. In this study, the objective was to investigate the presence and duration of bubbles in 14 futures market indices with the highest trading volumes during the Covid-19 pandemic. In this way, the contagious influences of the Covid-19 pandemic on financial markets

should be determined. The second objective of the study is to provide information to financial professionals considering investing in these markets and to researchers studying these markets. The study used daily data for the period December 1, 2019 and December 11, 2020 to determine the impact of Covid-19 on futures markets using the GSADF test.

According to the results, GSADF test statistics for selected 7 future market indices were found to be statistically significant. This result shows empirical evidence that the COVID-19 has contagion effects on financial markets and causes bubble formation for 7 futures market indices. Therefore, the results have revealed important insights into the development and spread of the contagion of the COVID-19 in financial markets. In other words, financial contagion and instability caused bubble formation. However, it was found that the metals sector was the sector with the highest financial contagion during the Covid-19 in the period under consideration, while the futures market indices of the energy sector were the market with the lowest financial contagion.

Thus, the interdependence between international markets shows that the Covid-19 increases the risk of destabilizing the futures market. The main reason for this is the uncertain and speculative environment created by the Covid-19 pandemic. However, the results of the study imply that the response of the sectors traded in the futures market during Covid-19 to external shocks was different. Considering the negative impact of Covid-19, future policies in the futures markets and other financial markets should be to avoid the formation of bubbles. Moreover, it is of great importance that financial markets aim for a stable, sustainable recovery process by learning lessons from Covid-19. Future studies will rely on the analysis to examine whether the Covid-19 epidemic caused bubble formation in other financial markets.

6. CONFLICT OF INTEREST STATEMENT

There is no conflict of interest between the authors. (Single Author)

7. AUTHOR CONTRIBUTIONS

ED: The idea;

ED: Design;

ED: Collection and / or processing of resources;

ED: Empirical Analysis and / or interpretation;

ED: Literature search;

ED: Writer.

8. FUNDING ACKNOWLEDGEMENTS

This research received no specific grant from any funding agency.

9. ETHICS COMMITTEE STATEMENT AND INTELLECTUAL PROPERTY COPYRIGHTS

Ethics committee principles were complied with in the study and necessary permissions were obtained in accordance with the intellectual property and copyright principles.

10. REFERENCES

- Afşar, M, Afşar, A, & Doğan, E. (2019), Döviz balonlarının tespitine yönelik bir analiz: Türkiye örneği, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,54, 447-460.
- Ali, M., Alam, N., & Rizvi, S. A. R. (2020), “Coronavirus (COVID-19) – An epidemic or pandemic for financial markets”, *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1-6.
- Ayittey, F. K., Ayittey, M. K., Chiwero, N. B., Kamasah, J. S., & Dzuvoor, C. (2020), “Economic impacts of Wuhan 2019-nCoV in China and the world”. *Journal of Medical Virology*, 92(5), 473-475.
- Boissay F. & Rungcharoenkitkul P. (2020). “Macroeconomic effects of Covid-19: an early review”, *BIS Bulletin*, No. 7, 1-6.
- Broner, F., & Ventura, J. (2016), “Rethinking the Effects of Financial Globalization”, *The Quarterly Journal of Economics*, 131(3), 1497-1542.
- Cheng, I. H. (2020). “Volatility markets underreacted to the early stages of the COVID-19 pandemic” *The Review of Asset Pricing Studies*, 10(4), 635-668.
- Chiu, C. L., & Chou, K. H. (2020), “The soft commodities multiple bubbles tests: evidence from the New York Futures Markets”, *Applied Economics Letters*, 1-6.
- Demir, F., Karabıyık, A., Ermişoğlu, E., & Küçük, A. (2008), “ABD Mortgage Krizi. BDDK Çalışma Tebliği, 3, 1-118.
- Erarşlan, C. (2016), “Küresel Finansal Krizi Anlamak”, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1),79-99.
- Estrada, M. A. R., Park, D., Koutronas, E., Khan, A. & Tahir, M. (2020), “The impact of massive infectious and contagious diseases and its impact on the economic performance: The case of Wuhan, China”, *Social Science Research Network Report*.
- Gharib, C., Mefteh-Wali, S., & Jabeur, S. B. (2020), “The bubble contagion effect of COVID-19 outbreak: Evidence from crude oil and gold markets”, *Finance research letters*, 38.
- Grover, R. & Grover C. (2014), “Property bubbles—a transitory phenomenon. *Journal of Property Investment & Finance*”, 32(2), 208-222.

- Gürsoy, S , Tunçel, M , & Sayar, B . (2020), “Koronavirüsün (COVID-19) finansal göstergeler üzerine etkileri”, *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi* , 3 (1) , 20-32 .
- Gürsoy, S . (2020), “Koronavirüsün finansal piyasalara etkisinin bölgesel yakınlık açısından incelenmesi: Ampirik bir uygulama” , *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , Salgın Hastalıklar Özel Sayısı , 359-378.
- Huang, W., & Zheng, Y. (2020), “COVID-19: Structural changes in the relationship between investor sentiment and crude oil futures price”, *Energy Research Letters*, 1(2), 1-5.
- International Monetary Fund (2020), *World Economic Outlook*, Chapter 1, the Great Lockdown, April.
- Ji, Q., Zhang, D., & Zhao, Y. (2020). “Searching for safe-haven assets during the COVID-19 pandemic”. *International Review of Financial Analysis*, 71, 1-10.
- Malkiel, B. G. (2010), “Bubbles in asset prices”. *CEPS Working Paper*, No. 200, pp. 1-21.
- Mao, Q., Ren, Y. & Loy, J.-P. (2020), "Price bubbles in agricultural commodity markets and contributing factors: evidence for corn and soybeans in China", *China Agricultural Economic Review*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/CAER-10-2019-0190>
- Moser, T. (2003), “What is international financial contagion? *International Finance*, 6(2), 157-178.
- Murphy, E. V. (2012), “What Is Systemic Risk? Does It Apply to Recent JP Morgan Losses?” Congressional Research Service.
- Pereira, D. (2018), “Financial contagion in the BRICS stock markets: An empirical analysis of the Lehman Brothers collapse and European sovereign debt crisis”, *Journal of Economics and Financial Analysis*, 2(1), 1-44.
- Phillips, P. C. B., Shi, S. & Yu J. (2015), “Testing for multiple bubbles: Historical episodes of exuberance and collapse in the S&P 500. *International Economic Review*, 56(4),1043-1078.
- Račickas, E., & Vasiliauskaitė, A. (2011), “Channels of financial risk contagion in the global financial markets”, *Economics and Management*, 16.
- Shirinov, N., Huseynov, F., & Shamilov (2020), Detecting bubbles in oil market using SADF approach: Cases of wti and brent oil futures, *International Journal of Social Science and Economic Research*, 5(6), 1400-1409
- Wang, J., Shao, W., & Kim, J. (2020), “Analysis of the impact of COVID-19 on the correlations between crude oil and agricultural futures”. *Chaos, Solitons & Fractals*, 136, 1-7.
- Zeren, F., and Hızarcı, A. (2020), “The impact of COVID-19 coronavirus on stock markets: Evidence from selected countries”, *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), pp. 78-84.

TÜRKİYE’DE TİCARİ DİŞA AÇIKLIK VE ENFLASYON İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİ VE NEDENSELLİK ANALİZİ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 19.02.2021

Yayına Kabul Tarihi: 21.05.2021

Ömer DORU
Dr. Öğr. Üyesi
Mardin Artuklu Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Mardin, Türkiye
omerdoru@artuklu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8119-4908

Faruk DÜŞÜNCELİ
Dr. Öğr. Üyesi
Mardin Artuklu Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Mardin, Türkiye
farukdusunceli@artuklu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2368-7963

ÖZ | 1990’lı yıllarda artan küreselleşme eğilimleri ile beraber gelişmekte olan ülkeler yüksek enflasyon oranları ile karşılaşmaya başlamışlardır. Bu dönemde başlamak üzere, dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi ekonomi literatüründe önemli yer edinmeye başlamıştır. Tartışmalar, gelişmekte olan ülkelerde ticari dışa açıklığın enflasyon üzerindeki negatif etkisini savunan Romer hipotezi ekseninde oluşmuştur. Bu çalışmanın amacı 2002 yılından sonra yüksek enflasyon olgusundan kurtulan Türkiye ekonomisinde Romer hipotezini ekonometrik yöntemlerle test etmektir. 2003Q1-2020Q3 dönemi çeyreklik verilerin kullanıldığı çalışmada, ARDL sınır testi yaklaşımı ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri uygulanmıştır. Çalışma sonucunda, eş-bütünleşme ilişkisi ile beraber ticari dışa açıklıktan enflasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ticari dışa açıklık, enflasyon, ARDL sınır testi, Toda-Yamamoto nedensellik testi

JEL Kodu: F41, F43, F62

Alan: İktisat

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauiibfd.2021.003

Atıfta bulunmak için: Doru, Ö. & Düşünceli, F. (2021). Türkiye’de ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi: ARDL sınır testi ve nedensellik analizi. *KAÜİBFD*, 12(23), 37-54.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

RELATIONSHIP BETWEEN TRADE OPENNESS AND INFLATION: ARDL BOUND TEST AND CAUSALITY ANALYSIS

Article Submission Date: 19.02.2021 Accepted Date: 21.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Ömer DORU
Asst. Prof.
Mardin Artuklu University
Faculty of Economics and
Administration Sciences
Mardin, Turkey
omerdoru@artuklu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8119-4908

Faruk DÜŞÜNCELİ
Asst. Prof.
Mardin Artuklu University
Faculty of Economics and
Administration Sciences
Mardin, Turkey
farukdusunceli@artuklu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2368-7963

ABSTRACT With the increasing globalization trends in the 1990s, developing countries started to encounter high inflation rates. As of this period, the relationship between trade openness and inflation started to take an important place in the economic literature. The discussions are based on Romer's hypothesis, which argues for the negative impact of trade openness in developing countries on inflation. The aim of this study after 2002 survived the phenomenon of high inflation in the economy of Turkey is to test the hypothesis of Romer econometric methods. The ARDL bound test approach and Toda Yamamoto causality tests were applied in the study in which quarterly data from 2003Q1-2020Q3 were used. As a result of the study, together with the cointegration relationship, one-way causality relationship from trade openness to inflation was determined.

Keywords: Trade openness, inflation, ARDL bound test, Toda-Yamamoto causality test.

Jel Codes: F41, F43, F62

Scope: Economics

Type: Research

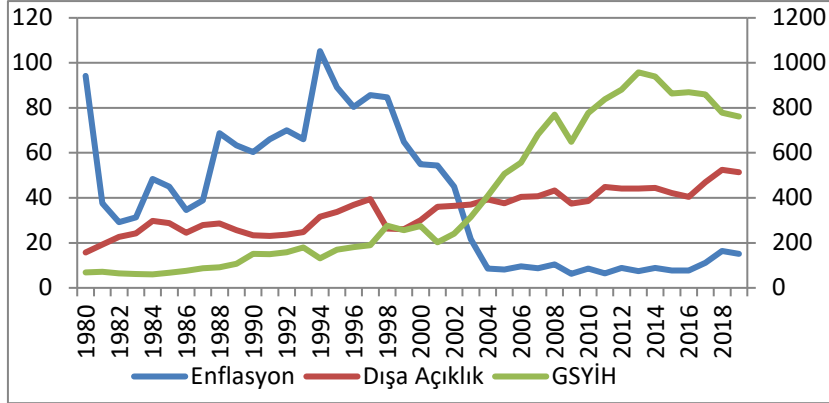

1. GİRİŞ

Dışa açıklık kavramının, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkelerin ekonomi politikalarında ve ekonomi literatüründe önemli yer edindiği görülmektedir. Özellikle 1980'li yıllardan sonra yoğunlaşan ticari serbestleşmenin getirdiği ticari küreselleşme hareketleri, dışa açıklığın ekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini inceleyen tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu noktada fikir birliği olmamasına karşın en yoğun tartışmaların dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi üzerine kurulduğu görülmektedir. Para politikalarının etkin bir şekilde yürütülmesi için iki değişken arasındaki etkinin anlaşılmasının önem arz ettiğini söylemek mümkündür (Watson, 2016).

1990'lı yıllarda yoğun ticari serbestleşme hareketi yürüten gelişmekte olan ülkelerde enflasyon hedeflemesinin önemli bir ekonomik politika olarak öne çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu politikaların sonucunda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde enflasyon oranlarında önemli düşüşler yaşanmıştır (Bowdler ve Malik, 2005). Bu noktada 2008 küresel finans krizinin de getirdiği gıda ve petrol fiyatları artışı, enflasyon üzerinde etkisi olan faktörlerin belirlenmesi üzerine çalışmaların yoğunluğunu arttırmıştır.

Türkiye, 24 Ocak 1980 kararları ile ithal ikameye dayalı sanayileşme politikalarından vazgeçerek ihracata dayalı sanayileşme politikası yürütmeye başlamıştır. Gelişmekte olan ülkelerle aynı dönemlerde ticari serbestleşme politikaları yürütmeye başlayan ülke, 1990'lı yılların başında bu politikaları sermaye hareketlerinin serbestleşmesi noktasında da genişletmiştir. Bu dönemde Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması, ticari küreselleşme olgusunu farklı noktaya götürmüştür. Avrupa Birliği ile yapılan "Gümrük Birliği Anlaşması" Türkiye için ticari serbestleşmenin diğer önemli bir adımı olmuştur. Ancak bu dönemde yaşanan bu gelişmelerle beraber çok yüksek enflasyon oranları ile karşı karşıya kalınmıştır. 2000'li yıllarda ise uygulanan ekonomik istikrar programları ve mali reformlar sonucunda enflasyon oranlarında önemli düşüşler yaşanırken ticari serbestleşme ile ilgili önemli adımlar atılmıştır. Özellikle doğrudan yabancı yatırımlar ile ilgili yapılan yasal düzenlemeler ve Avrupa Birliği ile yürütülen müzakereler ticari serbestleşme politikasında olumlu duruşun devam ettiğini göstermektedir. Para politikasındaki kararlı duruş, enflasyon rakamlarının uzun bir süre (2003-2018) %10'ların altında kalmasında belirleyici bir faktör olurken dış ticaret hacminin de GSYİH içindeki payı artış göstermiştir.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı

Grafik 1. Türkiye’de Enflasyon, Dışa Açıklık ve GSYİH (1980-2019)

2018 yılı Ağustos ayında, Türkiye ile ABD arasında yaşanan politik anlaşmazlıklar sonucunda artan döviz kuru enflasyon oranlarının yeniden yükselmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu dönemde aylık enflasyon oranı %25’leri bulurken ortalama yıllık artış oranı da %16,3’e yükselmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’nin 2003-2020 dönemi için dışa açıklığın enflasyon üzerindeki etkisini incelemektir. Çeyreklik verilerin kullanıldığı çalışmada ARDL sınır testi yaklaşımı ve nedensellik boyutunu incelemek için Toda Yamamoto nedensellik testi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda dışa açıklıktan enflasyon değişkenine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde teorik ve ampirik literatüre, daha sonra yöntem ve bulgulara yer verilecektir.

2. TEORİK ARKA PLAN

Fiyatlar genel düzeyini etkileyen faktörlerin belirlenmesi ve bu faktörlerin enflasyonu etkileme şekilleri iktisat okullarında en çok ilgi gören konulardan olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada monetaristler enflasyon düzeyini para arzı ve talebindeki gelişmelere bağlamaktadırlar. Dolayısıyla enflasyonu finansal açıklığın bir sonucu olarak görmektedirler. Keynesyen teori ise talep ve maliyet değişimleriyle konuyu açıklamaya çalışmışlardır. Buna göre, ihracatta meydana gelen artış, toplam geliri arttıracığından dolayı talepte artış meydana getirecek ve artan talep enflasyon üzerinde pozitif etki oluşturacaktır. Diğer yandan ithalatta meydana gelen artış yurtiçi gelirin düşmesine dolayısıyla talepte ve enflasyon üzerinde negatif etkiye sahip olacaktır (Taşçı vd, 2009; Thomas, 2012).

Küreselleşme hareketlerinin büyük ivme kazandığı 1980 sonrası dönemde, dışa açıklığın ekonomik göstergeler üzerinde özellikle de enflasyon üzerindeki etkisi önemli tartışmalara konu olmuştur. Yapılan teorik ve amprik çalışmalarda fikir birliğine varılamadığı görülmektedir. Çalışmaların önemli bir kısmı dışa açıklığın anti-enflasyonist etkisine vurgu yaparken, diğer yandan enflasyonist etkilerinin daha hâkim olduğunu belirten çalışmalarda önemli yer tutmaktadır. Romer (1993), beklenmeyen parasal genişlemenin reel döviz kurunda düşüş meydana getireceği, dolayısıyla dış ticaret dengesinin bu durumdan olumsuz etkileneceğini belirtmektedir. Dışa açıklık oranı düşük ekonomiler parasal genişleme konusunda daha istekli oldukları için yüksek enflasyon oranları ile karşılaşabileceklerdir. Daha açık ekonomilerde ise para politikası otoriteleri parasal genişleme konusunda daha az istekli olmaları nedeniyle daha düşük enflasyon durumu ile karşılaşılacaktır.

Romer (1993) ortaya attığı hipotezi analiz ettiği çalışmasında 114 ülkenin 1973-1988 dönemine ait verilerini kullanmıştır. Enflasyon, dışa açıklık ve kontrol değişkeni olarak kişi başına düşen gelirin kullanıldığı çalışmada ortaya konulan hipoteze uygun olarak görece daha açık ekonomilerde dışa açıklık ve enflasyon verileri arasında negatif bir ilişki tespit etmiştir. Aynı veri setini kullanan Lane (1997) yaptığı çalışmada Romer (1993) ile benzer sonuçlara ulaşmıştır. Terra (1998) ise Romer hipotezini ülkelerin borçluluk düzeylerine göre analiz ettiği çalışmasında, aşırı borç yükü olan ülkelerde negatif ilişkinin geçerli olduğu diğer ülkelerde ise pozitif ilişki olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Bunun yanında literatürde Romer hipotezinin doğruluğuna işaret eden amprik çalışmalar (Neiss, 2001; Hanif ve Batool, 2006; Mukhtar, 2010; Lin, 2010; Güneş ve Konur, 2013, Afzal vd., 2013; Bowdler ve Malik, 2017) önemli yer tutmasına rağmen, dışa açıklık ve enflasyon arasında pozitif ilişki tespit eden amprik çalışmalar da (Taşçı vd., 2009; Zakaria, 2010; Thomas, 2012; Evans, 2012; Samimi vd., 2012; Sahu ve Sharma, 2018) azımsanmayacak düzeydedir.

Granato, Lo ve Wong (2007), Romer hipotezini Bretton Woods sistemi sonrası dönemi (1973-2001) kapsayacak şekilde 15 gelişmiş ülke için panel veri analiziyle test etmişlerdir. Çalışma sonucunda dışa açıklık ile enflasyon verisi arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Taşçı vd. (2009) aralarında Türkiye'nin de olduğu 11 gelişmekte olan ülkenin 1980-2006 yılları arasındaki dönem için yaptıkları panel veriye dayalı analizde dışa açıklık ile enflasyon arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Zakaria (2010), Pakistan'ın 1947-2007 yılları arasındaki dönem için yapmış olduğu zaman serisi analizinde belirtilen dönem için dışa açıklık ve enflasyon arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Aynı sonuçlara Alfaro (2005) 1973-1998 dönemi için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yapmış olduğu panel veri analizi ile ulaşmıştır.

Samimi vd. (2012), Romer Hipotezini gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin 1990-2009 dönemi için panel veri analizi ile test ettikleri çalışmalarında dışa açıklığı temsil etmek üzere iki değişken kullanmışlardır. Ticari dışa açıklık değişkenini kullandıkları modelde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde pozitif bir ilişki tespit ederken küreselleşme indeksini kullandıkları modelde her iki ülke grubu için Romer hipotezini destekleyecek şekilde negatif ilişki tespit etmişlerdir. Romer hipotezini destekleyecek sonuçlara ulaşan bir diğer çalışma Sikdar vd.(2013) aittir. Bangladeş'in 1976-2010 dönemi için yapılan eş-bütünleşme analizi sonuçları Bangladeş ekonomisinde belirlenen dönemde ticari dışa açıklık ve enflasyon değişkeni arasında negatif ilişki olduğunu göstermektedir. Haq vd. (2014), 1968-2010 dönemi Sri Lanka ekonomisi için Romer hipotezinin geçerliliğini araştırmışlardır. Zaman serilerine dayalı eş-bütünleşme ve hata düzeltme modellerinin uygulandığı çalışma sonucunda ticari dışa açıklık ve enflasyon değişkeni arasında pozitif ilişki bulgusuna ulaşılmışlardır. Johar vd. (2020), Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC)'ne üye ülkelerin 1986-2014 yılları arasındaki dönemi için yaptıkları çalışmada dışa açıklığı temsil etmek üzere dört değişkenin kullanıldığı dört model kurmuşlardır. Buna göre toplam ticaret/gsyih ile ithalat/gsyih değişkenlerinin kullanıldığı modellerde pozitif ilişki tespit edilirken ihracat/gsyih ve küreselleşme indeksinin kullanıldığı modellerde negatif ilişki olduğunu bulmuşlardır.

Bu araştırma makalesinin amacı, açıklığın enflasyon oynaklığı üzerindeki etkisini kontrol etmektir. SAARC ülkeleri için Panel verilerinden yararlanılarak 1986-2014 yılları arasında değişen zaman aralığı. Kısa vade ve uzun vade ilişkisinin varlığı için Genelleştirilmiş Moment Yöntemi (GMM) ve Dürtü Yanıtı kullanılarak açıklığı hesaplamak için dört vekil değişken kullanılır. GMM sonuçları, ilişkinin modelde kullanılan proxy değişkenine bağlı olduğunu gösterir. GSYİH'ye ihracat ve KOF endeksi enflasyon dalgalanması üzerinde olumsuz etki gösterirken, ticaretin GSYH'ye oranı enflasyon oynaklığı üzerinde önemli pozitif etkiye sahiptir. Ampirik çalışma, ithalat enflasyonunun yanı sıra emtia fiyatı açısından da ithal edildiğinden, enflasyon oranının düşmesine neden olduğu için ihracatın teşvik edilmesi gerektiğini öne sürüyor.

Literatürde konu ile ilgili Türkiye özelinde de çalışmalar bulunmaktadır. Güneş ve Konur (2013), Türkiye özelinde dışa açıklık ve enflasyon ilişkisini eş-bütünleşme ve nedensellik testleri ile analiz ettikleri çalışmalarında 2000-2011 çeyreklik veriler kullanmışlardır. Çalışma sonucunda seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi ile beraber çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Kızılgöl ve İpek (2015), Türkiye'nin 1992-2013 dönemi için çeyreklik veriler kullandıkları çalışmalarında zaman serisine dayalı ARDL sınır testi yöntemi

kullanmışlardır. Çalışma sonucunda dış ticaret açıklığının enflasyonu hem kısa hem de uzun dönemde pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Özçağ ve Bölükbaş (2018) dış ticaret açıklığı ve enflasyon arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisinin 1980-2015 dönemi için zaman serisine dayalı eş-bütünleşme ve nedensellik testleri ile analiz ettikleri çalışmalarında, iki değişken arasında eş-bütünleşme ilişkisi tespit etmiş olmalarına rağmen nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Şimşek ve Hepaktan (2019), 2015-2018 dönemi için dışa açıklık, işsizlik ve enflasyon ilişkisini çeyreklik veriler ile zaman serisine dayalı eş-bütünleşme ve nedensellik analizleri incelemişlerdir. Sonuç olarak eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmiş olmasına rağmen dışa açıklık ve enflasyon arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Sizer (2020), 2003-2018 dönemi için çeyreklik enflasyon, dışa açıklık ve döviz kuru değişkenlerini kullandığı çalışmasında yöntem olarak doğrusal olmayan regresyon ve nedensellik analizlerini kullanmıştır. Çalışma sonucunda hem dışa açıklıktan hem de döviz kurundan enflasyona doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Çoban (2020), Next 11 olarak tanımlanan gelişmekte olan ülkelerde 1996-2018 dönemi için Romer hipotezini test ettiği çalışmasında panel ARDL yöntemini kullanmıştır. Çalışma sonucunda Next 11 ülkelerinde belirlenen dönem için dışa açıklığın enflasyonu kısa ve uzun dönemlerde pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

3. YÖNTEM

Dışa açıklık ve enflasyon ilişkisinin incelendiği bu çalışmada, Türkiye'nin 2003Q1-2020Q3 dönemi için çeyreklik enflasyon, ticari dışa açıklık ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) verileri kullanılmış olup, veri seti Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ve TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) veri tabanlarından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan model aşağıdaki gibidir.

$$\ln Enf_t = a_0 + a_1 \ln da_t + a_2 \ln gsyh_t + \mu_t. \quad (1)$$

Burada; Enf_t enflasyon değişkenini temsil eden Tüketici Fiyat Endeksini, da_t ticari dışa açıklığı niteleyen ithalat ve ihracat toplamının gayrisafi yurtiçi hasılaya oranını, $gsyh_t$ mevsimsellikten arındırılmış gayri safi yurtiçi hasıla verisini, a_0 kesme terimi, a_1 ve a_2 bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etki katsayısını, μ_t hata terimini, $\ln$ ise değişkenlerin logaritmik formda modele dahil edildiğini ifade etmektedir.

Çalışmada öncelikle verilerin durağanlık sınaması, yapısal kırılmasız birim kök testlerinden olan Artırılmış Dickey-Fuller (ADF,1981) ve Philihps-Perron(PP,1988) testleri ile yapısal kırılmalı birim kök testlerinden ise Zivot-

Andrews birim kök testi ile analiz edilmiştir. Daha sonra, eş-bütünleşme ilişkisini varlığını test etmek için ARDL sınır testi (Pesaran vd., 2001) uygulanmıştır. Son olarak seriler arasında nedensellik tespiti ve yönü, Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile belirlenmiştir. Model oluşturulurken kararlılık tespiti için yapılan CUSUMQ testi sonucunda bazı dönemlerin kritik sınırların dışına çıktığı görülmüştür. Bunun giderilmesi için kukla değişken kullanılmıştır.

3.1. Yapısal Kırılmasız Birim Kök Testleri: ADF ve PP

ADF birim kök testi, DF(1979) testinin daha yüksek dereceden otoregresif süreçlere uygulanabilmesi için modifiye edilmiş halidir. ADF testi kesmesiz-trendsiz modeli(none) aşağıdaki şekilde tanımlanır.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t. \quad (2)$$

Kesmeli- trendsiz (intercept) modeli için, kesme terimi; kesmeli-trendli (trend) modeli için ise kesme terimi ve trend değişkeni eklenmelidir. Uygun gecikme uzunluğu Akaike ve Schwarz gibi bilgi kriterlerince tespit edilmektedir. Kritik değerler için MacKinnon(1996) tarafından geliştirilen değerler kullanılacaktır. Philips-Peron(1988) da üç regresyon modeli kullanmaktadır. Fakat ADF testine serisel korelasyon ve heteroskedastisite problemini dikkate alan bir parametrik olmayan düzeltme uygulamaktadır.(Sevüktekin ve Çınar,2017)

3.2.Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Zivot ve Andrews tarafından geliştirilen Zivot-Andrews(1992) birim kök testinde yapısal kırılmanın bir tane olduğu ve zamanının bilinmediği varsayılır. Perron(1989) birim kök testinde ise yapısal kırılma döneminin bilindiği ve dolayısıyla modele dışsal (eksojen) değişken olarak eklenebileceği belirtilmiştir. Zivot ve Andrews bu işlemin hipotez testlerinin sonuçlarını birim kökün reddi lehine etkileyeceğini belirtmişlerdir. Bu sebeple, kırılma dönemini içsel(endojen) değişken olarak modele eklemişlerdir. Zivot-Andrews birim kök testi kesmeli(intercept), trendli(trend) ve kesmeli-trendli(both) olmak üzere sırasıyla model A,B ve C olmak üzere üçe ayrılır.

$$\begin{aligned} \text{Model A} \quad Y_t &= a_0 + a_1 t + a_2 Y_{t-1} + a_3 DU_t + \sum_{i=1}^p b_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \\ \text{Model B} \quad Y_t &= a_0 + a_1 t + a_2 Y_{t-1} + a_4 DT_t + \sum_{i=1}^p b_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \\ \text{Model C} \quad Y_t &= a_0 + a_1 t + a_2 Y_{t-1} + a_3 DU_t + a_4 DT_t + \sum_{i=1}^p b_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

Burada DU_t kukla değişkeni düzeyde, DT_t ise eğimde kırılmayı temsil etmektedir. a_0 kesme terimini, ε_t hata terimini ifade etmektedir.

3.3.ARD L Sınır Testi

Zaman serisi analizlerinde farklı eş-bütünleşme yöntemleri kullanılabilir. Pesaran vd.(2001) geliştirdiği ARDL sınır testi değişkenlerin I(2) olmaları dışındaki tüm durumlarda kullanılabilir bir yöntemdir. Değişkenlerin aynı seviyede durağan olma şartını gerektirmeyen bu yöntem sınırlı sayıda gözlem içeren veriler için de güvenilir sonuçlar verme üstünlüğüne sahiptir. Değişkenler arası eş-bütünleşme modeli aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$$\Delta Enf_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^m \alpha_j \Delta enf_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_j \Delta gsyh_{t-j} + \sum_{j=0}^k \sigma_j \Delta da_{t-j} + \gamma_1 enf_{t-1} + \gamma_2 gsyh_{t-1} + \gamma_3 da_{t-1} + \mu_t. \quad (4)$$

Burada γ_1, γ_2 ve γ_3 katsayıları uzun dönem, α_j, β_j ve σ_j katsayıları kısa dönem etkilerini ifade etmektedir. Uygun gecikme uzunlukları Schwarz (SIC) bilgi kriterince tespit edilmiştir. Değişkenler arasında eş-bütünleşmeyi test eden sıfır hipotezinin reddedilememesi, eş-bütünleşmenin olmadığını ifade eder. Sıfır hipotezi aşağıdaki gibidir:

$$H_0 = \gamma_1 = \gamma_2 = 0. \quad (5)$$

Pesaran vd.(2001) tarafından belirlenen I(0) ve I(1) değerleri ile bulunan F istatistik değeri karşılaştırılır. Hesaplanan F istatistik değeri, I(1) değerinden büyük ise, sıfır hipotezi reddedilir. Yani modelde eş-bütünleşme vardır. I(0) değerinden küçük ise eş-bütünleşmenin olmadığını varsayan sıfır hipotezi kabul edilir. Son olarak hesaplanan değer I(0) ve I(1) kritik değerleri arasında ise eş-bütünleşme ile ilgili olumlu veya olumsuz bir sonuca varılamaz. Ayrıca kısa dönem ilişkilerinin tespiti için hata düzeltme modeli de aşağıdaki gibi alınabilir:

$$\Delta enf_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^m \alpha_j \Delta enf_{t-j} + \sum_{j=0}^n \beta_j \Delta gsyh_{t-j} + \sum_{j=0}^k \sigma_j \Delta da_{t-j} + \varphi ECM_{t-1} + \mu_t. \quad (6)$$

Modelde uzun dönemli bir ilişki var ise kısa dönemde meydana gelebilecek sapmaların düzeltilme katsayısını veren hata terimi φ katsayısı negatif değerli ve istatistiki olarak anlamlı olmalıdır.

3.4. Toda Yamamoto Nedensellik Testi

Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi uygulanan serilerin durağan olma şartı yoktur. Öncelikle var modelinin uygun gecikme uzunluğu belirlenir. Belirlenen uygun gecikme uzunluğuna(p), serilerin durağan olma seviyelerinden en büyüğü (k) eklenerek modelin gecikme uzunluğu (p+k) tespit edilir . Bunun sonucunda, model aşağıdaki şekilde oluşturulur.

$$\begin{aligned} Enf_t &= \mu_{1t} + \sum_{j=1}^{p+k} \alpha_{1j} enf_{t-j} + \sum_{j=1}^{p+k} \beta_{1j} gsyh_{t-j} + \sum_{j=1}^{p+k} \gamma_{1j} da_{t-j} + u_{1t} \\ Gsyh_t &= \mu_{2t} + \sum_{j=1}^{p+k} \alpha_{2j} enf_{t-j} + \sum_{j=1}^{p+k} \beta_{2j} gsyh_{t-j} + \sum_{j=1}^{p+k} \gamma_{2j} da_{t-j} + u_{2t} \\ Da_t &= \mu_{3t} + \sum_{j=1}^{p+k} \alpha_{3j} enf_{t-j} + \sum_{j=1}^{p+k} \beta_{3j} gsyh_{t-j} + \sum_{j=1}^{p+k} \gamma_{3j} da_{t-j} + u_{3t} \end{aligned}$$

4. BULGULAR

Serilerin düzey ve birinci farklarına ilişkin ADF VE PP Birim Kök Testleri sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Yapısal Kırılmasız Birim Kök Test Sonuçları

		lnenf	lngsyh	lnnda
SABİTLİ	ADF	1.798431	-0.17273	-2.09930
	PP	1.80609	0.15704	-3.92421*(6)
	Δ ADF	-8.21917*(0)	-10.1893*(0)	-12.2740*(1)
	Δ PP	-8.23534*(4)	-10.1807*(3)	-----
SABİTLİ ve TRENDLİ	ADF	-0.14062	-1.89906	-3.59858**
	PP	-0.21929	-2.41866	-5.37256*(5)
	Δ ADF	-8.67105*(0)	-10.0489*(0)	-12.1652*(1)
	Δ PP	-8.66730*(7)	-10.0576*(3)	-----

Gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Parantez içi sayılar optimal gecikme uzunluğudur. Δ sembolü birinci fark anlamında kullanılmıştır. **, * sırasıyla %5 ,%1 düzeylerine karşılık gelmektedir.

Tablo 1 incelendiğinde, enflasyon ve ekonomik büyüme serileri her iki model için düzeyde durağan dışı, 1. farkta ise %1 anlamlılık düzeyinde durağan oldukları görülmektedir. Bu iki değişken için testlerin sonucu paralellik arz etmektedir. Ticari dış açıklık serisinde ise ADF testinin sonucu sabitli modelde diğer iki serinin sonuçlarıyla benzerdir. Sabitli-trendli modelde ise düzeyde %5 anlamlılık seviyesinde durağandır. PP testi ise dış açıklık serisini her iki model için %1 seviyesinde durağan olduğunu göstermektedir.

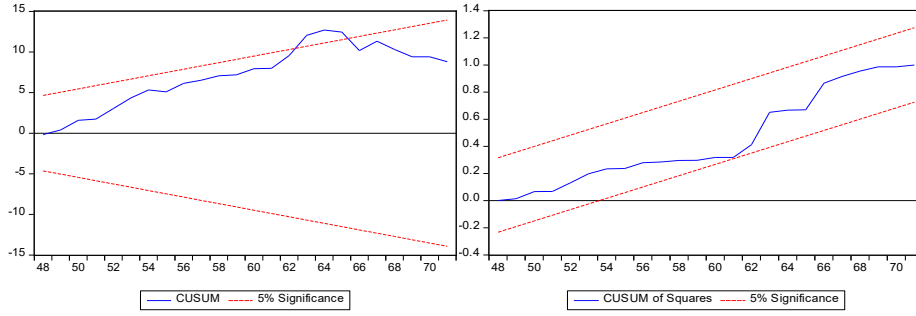
Tablo 2. Zivot-Andrews YapısalKırılmalıBirimKök Test Sonuçları

Model	lnenf	lngsyh	lna
Sabitli	-3.01671(1)	-5.07175**(1)	-4.59280(4)
KırılmaDönemi	2018-Q(1)	2008-Q(4)	2017-Q(4)
Trendli	-4.42409***(4)	-3.14356(1)	-4.42372***(4)
KırılmaDönemi	2017-Q(1)	2010-Q(3)	2016-Q(4)
Sabitli-Trendli	-4.25412(4)	-4.52949(1)	-4.75171(4)
KırılmaDönemi	2016-Q(2)	2008-Q(3)	2016-Q(3)

Kritik değerler Sabitli: -5.34 (1%), -4.93 (5%), -4.58 (10%); Trendli: -4.80(1%), -4.42 (5%), -4.11 (10%); Sabitli-trendli: -5.57 (1%), -5.08 (5%), -4.82 (10%). Parantez iç isayılar optimal gecikme uzunluğudur.***,**,* sırasıyla %10 , %5 ,%1 düzeylerine karşılık gelmektedir.

Tablo 2'e göre, enflasyon serisinde farklı modellere göre, 2016 yılı 2. çeyreği, 2017 ve 2018 yılları 1. çeyreğinde yapısal kırılmalar olduğu ve bunun dikkate alınması genel olarak düzeyde durağan dışılığı etkilemediği görülmektedir. Ekonomik büyüme serisinde, sabitli modelde, 2008 yılı son çeyreğinde yapısal kırılma olduğu ve bu kırılmanın dikkate alınması ile serinin %5 te durağanlaştığı görülmektedir. Diğer iki modelde ise 2008 ve 2010 yılları 3. çeyreğinde kırılma olduğu ve serilerin durağan dışı olduğu belirlenmiştir. Ticari dış açıklık değişkeninde de 2016 yılı 3. ve 4. çeyrekte, 2017 yılı 4. çeyrekte kırılma olduğu, bunun genel olarak durağan dışılığı etkilemediği görülmektedir.

ARDL sınır testi (4) nolu denklem test edilmiş, cusum kararlılık testi (Şekil 1) sonucuna göre 62,63,64 ve 65 numaralı verilerin referans çizgisini aştığı görülmüştür. Bundan dolayı kukla değişken ile model yeniden kurulmuştur.

Şekil 1. CUSUM Testi Sonuçları

Yeni modelin Ardl sınır testi F istatistik verileri aşağıda verilmiştir.

Tablo 3.ARDL(4,6,6,8) sınır testi sonuçları

k	F-istatistiği	%5 kritik değerler		%1 kritik değerler	
		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
1	13.61708	3.435	4.583	4.69	6.143

Kritik değerler 65 veri için geçerlidir.

Tablo 3 incelendiğinde, F istatistik değerinin %1 kritik değerinin I(1) sınırının üzerinde olduğu ve bunun neticesinde modelde %1 anlamlılık düzeyinde eş-bütünleşme olduğu belirtilebilir.

Tablo 4.ARDL(4,6,6,8) Diognastik Test Sonuçları

Test	İstatistik	Olasılık
Breusch-Godfrey Otokorelasyon	2.249366	0.1214
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	0.559277	0.9389
Ramsey RESET	1.860614	0.0715
Jargue-Bera Normallik	0.975404	0.6140
Cusum	Stabil	
Cusumq	Stabil	

Tablo 4'e göre, modelde değişen varyans, otokorelasyon ve spesifikasyon sorunun olmadığı, hata teriminin normal dağıldığı görülmektedir. Cusum ve Cusumq kararlılık testi sonuçlarının kukla değişken eklenmesiyle düzeldiği tespit edilmiştir.

Tablo 5. Uzun Dönem Katsayıları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	Olasılık
Lnda	0.073370	0.195838	0.374647	0.7102
Lngsyh	0.630578	0.016415	38.41431	0.0000
kukla	0.688945	0.171747	4.011390	0.0003

Tablo 5'te, uzun dönemde ticari dışa açıklık değişkeninin enflasyon değişkeni üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamlı olmaması ile birlikte ekonomik büyüme değişkeninin enflasyon üzerindeki etkisi anlamlıdır. Ekonomik büyüme, enflasyonu pozitif yönlü olarak etkilemektedir. Ekonomik büyümede oluşacak 1 birimlik bir değişim, diğer değişkenler sabitken enflasyonu 0.63 birim etkilemektedir.

Tablo 6. ARDL HataDüzeltilmeModeli

BağımlıDeğişken: D(LNENF)

Seçilen Model: ARDL(4, 6, 6, 8)

Case 3: Unrestricted Constant and No Trend

Değişken	Katsayı	Standarthata	t-istatistiği	Olasılık
C	-1.328164	0.174041	-7.631340	0.0000
d(lnenf(-1))	-0.191670	0.125601	-1.526019	0.1360
d(lnenf(-2))	-0.027520	0.135952	-0.202427	0.8408
d(lnenf(-3))	-0.345932	0.127122	-2.721264	0.0101
d(lnda)	0.039711	0.027443	1.446998	0.1568
d(lnda(-1))	0.051510	0.029381	1.753166	0.0883
d(lnda(-2))	0.020354	0.027657	0.735954	0.4667
d(lnda(-3))	0.058118	0.025812	2.251574	0.0307
d(lnda(-4))	0.061570	0.027171	2.265990	0.0297
d(lnda(-5))	-0.037298	0.027084	-1.377143	0.1772
d(lngsyh)	0.035218	0.044301	0.794968	0.4320
d(lngsyh(-1))	-0.038052	0.058307	-0.652613	0.5183
d(lngsyh(-2))	-0.098898	0.065016	-1.521131	0.1372
d(lngsyh(-3))	-0.134706	0.063860	-2.109388	0.0421
d(lngsyh(-4))	-0.130423	0.059688	-2.185068	0.0357
d(lngsyh(-5))	-0.087885	0.061220	-1.435560	0.1600
d(kukla)	0.042655	0.009091	4.691792	0.0000
d(kukla(-1))	-0.077700	0.014091	-5.514180	0.0000
d(kukla(-2))	-0.079849	0.018430	-4.332549	0.0001
d(kukla(-3))	-0.106107	0.014890	-7.125901	0.0000

d(kukla(-4))	-0.045325	0.009633	-4.705339	0.0000
d(kukla(-5))	-0.042806	0.011401	-3.754594	0.0006
d(kukla(-6))	-0.052142	0.020475	-2.546645	0.0154
d(kukla(-7))	-0.087496	0.016549	-5.287190	0.0000
CointEq(-1)*	-0.184993	0.024056	-7.690062	0.0000

Tablo 6 incelendiğinde, hata düzeltme terimi negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Kısa dönemde oluşacak bir sapmanın bir sonraki dönem %18 inin düzeltileceği görülmektedir. Yaklaşık 5 dönem(çeyreklik) sonra sapma tamamen etkisini kaybedecektir.

Tablo 7. Uygun Gecikme Uzunluğunun Tespiti

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	129.1356	NA	4.14e-06	-3.881096	-3.780740	-3.841499
1	407.3570	522.2002	1.05e-09	-12.16483	-11.76341*	-12.00644
2	421.1143	24.55149	9.06e-10	-12.31121	-11.60872	-12.03403
3	438.1998	28.91383	7.10e-10	-12.55999	-11.55643	-12.16402
4	451.1152	20.66469	6.35e-10	-12.68047	-11.37584	-12.16571*
5	462.7767	17.58196	5.93e-10	-12.76236	-11.15666	-12.12881
6	475.9839	18.69323*	5.33e-10*	-12.89181*	-10.98504	-12.13947

* Uygun gecikme uzunluğunu gösterir, LR: Ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiği, FPE: Nihai öngörü hatası, AIC: Akaike bilgi kriteri, SC: Schwarz bilgi kriteri, HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri

Tablo 7’de görüldüğü üzere TodaYamamoto testi için uygun gecikme uzunluğu 6 olarak seçilmiştir.

Tablo 8 Toda Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: lnenf			
Değişken	Chi-sq	df	Olasılık
Lngsyh	15.98966	6	0.0138
Lnda	13.10956	6	0.0413
Bağımlı Değişken: lngsyh			
Değişken	Chi-sq	df	Olasılık
lnenf	3.971143	6	0.6806
Lnda	9.735412	6	0.1362
Bağımlı Değişken: lnda			
Değişken	Chi-sq	df	Olasılık
lnenf	4.180087	6	0.6523
Lngsyh	13.53363	6	0.0353

Tablo 8’de sonuçları görülen Toda Yamamoto nedensellik testinde uygun gecikme uzunluğu 6 olarak alınmış ve değişkenlerin en fazla 1. farkta entegre olmaları nedeniyle değişkenlerin 7. gecikmeli değerleri dışsal(ekzojen) değişken olarak teste eklenmiştir. Ekonomik büyüme ve ticari dışa açıklığın %5 anlamlılık seviyesinde enflasyonun nedeni olduğu söylenebilir. Aynı şekilde ekonomik büyümenin %5 anlamlılık düzeyinde ticari dışa açıklığın nedeni olduğu da söylenebilir. Diğer durumlar için nedensellik ilişkisi yoktur.

5. SONUÇ

Küreselleşme eğilimlerinin yoğunlaştığı 1990’lı yıllardan sonra dışa açıklık ve enflasyon ilişkisinin iktisat literatüründe önemli tartışma konusu olduğu görülmektedir. Tartışmaların Romer (1993)’in küçük ve dışa açık ekonomilerde enflasyonun düşük olacağına yönelik hipotezi etrafında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Yapılan literatür taramasında Romer hipotezini destekleyen amprik çalışmaların yanında ticari dışa açıklık ile enflasyon arasında pozitif ilişkiye işaret eden oldukça fazla çalışma olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada literatürde fikir birliğinin oluşmadığı ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi Türkiye’nin 2003Q1-2020Q3 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımı ve Toda Yamamoto nedensellik testleri ile analiz edilmiştir. Modele kontrol değişkeni olarak GSYİH değişkeni eklenmiştir. Sınır testi yapılmadan önce modelin kararlılığının test edildiği CUSUM testi sonuçlarına göre 2018Q2 – 2019Q2 döneminde kırılmayı yaşadığı tespit edildiğinden kukla değişken modele dâhil edilmiştir. Belirtilen dönemde Türkiye ekonomisinde yaşanan döviz kuru artışı ve beraberinde yüksek enflasyon durumu iktisadi açıdan anlamlıdır. Sınır testi (F Testi) sonuçlarına göre modelde bir eş-bütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Uzun dönem katsayılar incelendiğinde belirtilen dönem için ticari dışa açıklığın enflasyon değişkeni üzerinde anlamlı olmayan pozitif etkisi olduğu görülmektedir. Kontrol değişkeni olarak kullanılan GSYİH değişkeninin ise enflasyon üzerinde beklenen şekilde pozitif bir etkisi bulunmaktadır. Hata düzeltme modeli sonuçlarına göre de hata katsayısının negatif ve anlamlı olduğu dolayısıyla kısa dönemde yaşanan bir sapmanın yaklaşık 5 dönemde düzeleceğini göstermektedir. Son olarak yapılan nedensellik testi sonuçlarına göre ticari dışa açıklık ve GSYİH değişkenlerinden enflasyon değişkenine tek yönlü, GSYİH ‘tan dışa açıklığa tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçların, literatür kısmında yer alan ve Romer hipotezinin aksi yönünde sonuçlara işaret eden çalışmalarla benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yüksek enflasyon olgusu, son yıllarda Türkiye’de politika yapıcıların gündemini oluşturan konuların başında gelmektedir. Çalışmanın yüksek enflasyon olgusunun belirleyicilerinin tespiti noktasında kaynak

oluşturabileceğini söylemek mümkündür. Buna göre Türkiye ekonomisi için dışa açıklığın enflasyonu düşürücü etkiye sahip olmadığını söylemek mümkündür.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

ÖD: Fikir;

ÖD, FD: Tasarım;

ÖD: Kaynakların toplanması ve/veya işlenmesi;

FD: Analiz ve/veya yorum;

ÖD, FD: Literatür taraması;

ÖD, FD: Yazıyı yazan;

ÖD: Eleştirel inceleme.

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır. Çalışmada etik izin alınmasına ilişkin veri yoktur.

10. KAYNAKÇA

- Afzal, M., Malik, M. E., Butt, A. R., & Fatima, K. (2013). Openness, inflation and growth relationships in Pakistan: An application of ARDL boundstestingapproach. *Pakistan EconomicandSocialReview*, 13-53.
- Alfaro, L. (2005). Inflation, openness, and exchange-rate regimes: The quest for short-term commitment. *Journal of Development Economics*, 77(1), 229-249.
- Ayvaz Kızılgöl, Ö. & İpek, E. (2015). Türkiye’de enflasyon ile ticaret açıklığı arasındaki ilişki. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 43-54.
- Bowdler, C., & Malik, A. (2005). Openness and inflation volatility: Panel data evidence. *University of Oxford. Workingpaper*.
- Bowdler, C., & Malik, A. (2017). Openness and inflation volatility: Panel data evidence. *The North American Journal of Economics and Finance*, 41, 57-69.
- Çoban, M. N. (2020). Romer hipotezi kapsamında ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi: Next 11 ülkeleri için panel ARDL analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(3), 651-660.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979, Jun.). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.

- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- Evans, R. W. (2012). Is openness inflationary? Policy commitment and imperfect competition. *Journal of Macroeconomics*, 34(4), 1095-1110.
- Granato, J., Lo, M. & Wong, M. (2007). A note on Romer's openness inflation relation: the responsiveness of AS and AD to economic openness and monetary policy, *Journal of Applied Economics*, 39(2), 191-197.
- Güneş, Ş., & Konur, F. (2013). Türkiye ekonomisinde dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi üzerine ampirik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2).
- Hanif, M.N., Batool, I., 2006. Openness and inflation: a case study of Pakistan. *MPPA Paper*, No. 10214, University Library of Munich, Germany
- Haq, I. U., Alotaish, M. S. M., Kumara, N. G. S. & Otamurodov, S. (2014). Revisiting the Romer's hypothesis: time series evidence from small open economy, *Pakistan Journal of Applied Economics*, 24 (1), 1-15.
- Johar, H., Iqbal, N., & Asif, A. (2020). Openness and inflation volatility: A case study SAARC country. *Journal of Accounting and Finance in Emerging Economies*, 6(4), 1051-1058.
- Kızılgöl, Ö. A. & İpek, E. (2015). Türkiye'de enflasyon ile ticaret açıklığı arasındaki ilişki, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 43-54.
- Lane, P. R. (1997). Inflation in open economies. *Journal of International Economics*, 42(3-4), 327-347.
- Lin, H. Y. (2010). Openness and inflation revisited. *International Research Journal of Finance and Economics*, 37(2010), 40-47.
- MacKinnon, J. G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618.
- Mukhtar, T. (2010). Does trade openness reduce inflation? Empirical evidence from Pakistan. *Lahore Journal of Economics*, 15(2).
- Neiss, K. S. (2001). The mark up and inflation: evidence in OECD countries. *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économie*, 34(2), 570-587.
- Özçağ, M., & Bölükbaş, M. (2018). Ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi: Romer Hipotezi çerçevesinde Türkiye için bir analiz. *Maliye Dergisi*, 174, 12-30.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-345.
- Romer, D. (1993). Openness and inflation: theory and evidence. *The quarterly journal of economics*, 108(4), 869-903.

- Sahu, P., & Sharma, N. K. (2018). Impact of trade openness on inflation in India: An Auto regressive Distributed Lag (ARDL) Approach. *The Empirical Economics Letters*, 17(1).
- Samimi, A. J., Ghaderi, S., Hosseinzadeh, R., & Nademi, Y. (2012). Openness and inflation: New empirical panel data evidence. *Economics Letters*, 117(3), 573-577.
- Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2017). *Ekonometrik zaman serileri analizi, Eviews uygulamalı* (5. b.). Bursa: Dora.
- Sikdar, A., Kundu, N. & Khan, Z. S. (2013). Trade openness and inflation: a test of Romer hypothesis for Bangladesh, MPRA Paper No. 65244, Munich Personal RePEc Archive, Munich.
- Sizer, L. (2020). Döviz Kuru Ve Dışa Açıklığın Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Doğrusal Olmayan Regresyon Analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (19) , 146-158.
- Şimşek, D., & Hepaktan, C. E. (2019). Ticari Açıklık, İstihdam ve Enflasyon İlişkisi: Türkiye Örneği. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 316-336
- Tasci, M., Esener, S. Ç., & Darici, B. (2009). The effects of openness on inflation: panel data estimates from selected developing countries. *Investment Management and Financial Innovations*, (6, Iss. 4), 28-34.
- Terra, C. T. (1998). Openness and inflation: a new assessment. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(2), 641-648.
- Thomas, C. (2012). Trade openness and inflation: Panel data evidence for the Caribbean. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 11(5), 507-516.
- Toda, H. Y., & T., Y. (1995). Statistical Inferences In Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Watson, A. (2016). Trade openness and inflation: The role of real and nominal price rigidities. *Journal of International Money and Finance*, 64, 137-169.
- Zakaria, M., (2010). Openness and inflation: Evidence from time series data. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), pp. 313-322.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. (1992, July). Further evidence on the great crash, the Oil-Price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of business economic statistics*, 10(3), 251-270.

DOES DOMESTIC PRIVATE INVESTMENT INDUCE ENVIRONMENTAL DAMAGE IN TURKEY? EVIDENCE FROM FOURIER-BASED METHODS¹

Kafkas University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
KAUEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149 – 9136

Article Submission Date: 23.02.2021 Accepted Date: 21.05.2021

Alper KARASOY
Res. Ass. Dr.
Afyon Kocatepe University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Afyonkarahisar, Turkey
akarasoy@aku.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9447-3375

ABSTRACT

Although many aspects of domestic private investment (DPRI) have been empirically studied in the literature, evidence regarding the effect of DPRI on environmental sustainability is rather nascent. This research attempts to fill this gap by investigating how DPRI in Turkey affected environmental degradation (namely ecological and carbon footprints) for the 1975-2017 period by employing Fourier-based approaches. The findings in this research indicate that employed variables (environmental degradation, income, energy use, and DPRI) have a long-run association in both proposed models. Furthermore, the dynamic relationship captured by the autoregressive distributed lag (ARDL) method shows that DPRI and primary energy use induce ecological and carbon footprints in the long-run. At the same time, income intensifies both environmental degradation indicators in the short-run. These results indicate that DPRI threatens Turkey's long-term environmental sustainability.

Keywords: Turkey, domestic private investment, Fourier-based methods.

JEL Codes: C500, E220, Q560

Scope: Economics

Type: Research

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.004

Cite this Paper: Karasoy, A. (2021). Does domestic private investment induce environmental damage in Turkey? Evidence from Fourier-based methods. *KAÜİİBFD*, 12(23), 55-76.

¹ Compliance with the ethical rules of the relevant study has been declared.

TÜRKİYE'DEKİ ÖZEL YATIRIMLAR ÇEVRESEL BOZULMAYI TETİKLİYOR MU? FOURIER TEMELLİ YÖNTEMLER ÜZERİNDEN BİR KANIT

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 23.02.2021 Yayına Kabul Tarihi: 21.05.2021

Alper KARASOY
Arş. Gör. Dr.
Afyon Kocatepe Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Afyonkarahisar, Türkiye
akarasoy@aku.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9447-3375

ÖZ | Her ne kadar yurtiçi özel yatırımların (YÖY) farklı boyutları literatürde ampirik olarak incelenmiş olsa da YÖY'ün çevresel sürdürülebilirliğe olan etkisini inceleyen çalışma sayısı son derece sınırlıdır. Bu çalışmada, YÖY'ün Türkiye'deki çevresel bozulma göstergelerini (ekolojik ve karbon ayak izlerini) nasıl etkilediği 1975-2017 dönemi için ve Fourier temelli yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, ileri sürülmüş olan her iki modelde de kullanılmış olan değişkenlerin (çevresel bozulma, gelir, enerji tüketimi ve YÖY) uzun dönemde birlikte hareket ettiği bulunmuştur. Ayrıca kendisiyle bağımlı dağıtılmış gecikmeli (ARDL) yöntemle tespit edilmiş olan dinamik ilişkilere göre; YÖY ve birincil enerji tüketiminin uzun dönemde hem ekolojik ayak izini hem de karbon ayak izini arttırdığı, gelirin de kısa dönemde çevresel bozulmayı arttırdığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar YÖY'ün Türkiye'nin uzun dönem çevresel sürdürülebilirliğini tehdit ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, yurtiçi özel yatırımlar, Fourier temelli yöntemler.

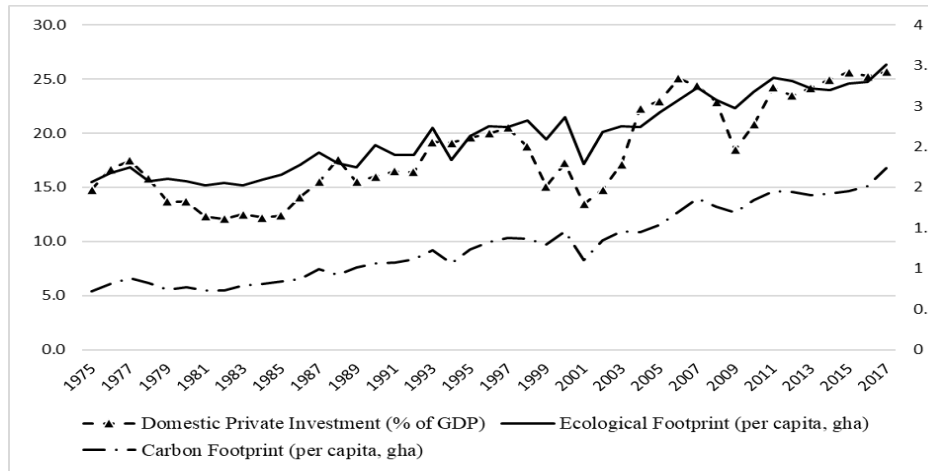
JEL Kodları: C500, E220, Q560

Alan: İktisat
Türü: Araştırma

1. INTRODUCTION

While domestic investment is shown to be conducive for growth (see Ikpesu et al., 2019), some empirical studies claim that compared to its public and foreign counterparts, domestic private investment (DPRI) is more effective in fostering economic growth, particularly in developing countries (see Khan & Reinhart, 1990; Makuyana & Odhiambo, 2019; Shabbir et al., 2020; Zou, 2006). As DPRI's significance for economic growth is evident, there exists extant literature on the determinants of DPRI for different developing countries, including Turkey (see Akçay & Karasoy, 2020; Ayeni, 2020; Güney, 2020; Ismihan et al., 2005; Sallam, 2019).

However, the number of studies investigating the environmental impacts of DPRI is rather limited, and these studies use a limited environmental damage indicator that is carbon dioxide emissions (see the literature review section). Further, to the best of the author's knowledge, DPRI's effect on Turkey's environmental sustainability has never been investigated. Examining the impact that DPRI creates on Turkey's environmental sustainability may provide new perspectives in combating the environmental issues in Turkey. In this regard, as figure 1 clearly indicates, DPRI constitutes a significant part of the Turkish economy; for instance, it increased from 14.8% in 1975 to more than 25% (as a share of GDP) in 2017. In parallel with this rise, both ecological and carbon footprints in Turkey also significantly increased. For example, compared to the 1975 value, Turkey's ecological footprint per person in 2017 increased by almost 70%. More impressively, Turkey's carbon footprint, a sub-component of ecological footprint, also grew by more than 209% (increased from 0.72 global hectares (gha) in 1975 to 2.23 gha in 2017). The same figure also shows an evident co-movement among these variables as well, implying a long-run association between them.

Figure 1: Trends for Turkey’s DPRI, Ecological and Carbon Footprints

Notes: Data sources are shown in Table 1. The left axis shows DPRI; the right axis shows ecological and carbon footprints. GDP: gross domestic product, gha: global hectares.

Accordingly, this research attempts to empirically examine if there is a co-movement between DPRI and environmental degradation (proxied by ecological and carbon footprints) and whether DPRI played a role in inducing environmental damage in Turkey. In this attempt, the Fourier augmented unit-root, and cointegration (CI) tests and the autoregressive distributed lag (ARDL) method are employed. As also summarized in the methods section, the main reason for employing the Fourier approximated tests is to account for structural shifts that might have affected the selected time series and their cointegrating properties. Besides for robustness check, the ARDL bounds testing procedure is utilized to reveal the dynamic impacts that DPRI and other selected independent variables (GDP and primary energy use per capita) have on the selected environmental damage indicators (ecological and carbon footprints).

This research is designed as follows: the next section presents the concepts regarding the DPRI-environment nexus and the summary of the literature. The third section describes the utilized data, models, and methods. The fourth section presents the findings, and the last section concludes the research.

2. SUMMARY OF CONCEPTS AND LITERATURE

The environmental impact of DPRI is initially conceptualized relative to public investment's impact. In this regard, supporters of private enterprises claim that, unlike public enterprises, DPRI seeks efficiency. As a result, private investors tend to devote more resources to novel and environmentally friendly technology, which can help to curb environmental damage. Further, it can be much harder for DPRI to avoid environmental requirements because compared to the public sector's liaisons with the state authorities, private investors' relationships with these authorities are relatively weak, and DPRI usually receives more pressure from government authorities with regards to complying with environmental measures. Lastly, unlike public sector investment, DPRI can also be forced by private financial and capital bodies to adhere to environmental requirements (Talukdar & Meisner, 2001: 829-830).

Adversaries of DPRI who propound that the private sector is harmful to the environment make the following claims: First, contrary to the public sector, competitive pressures and revenue and/or profit-related concerns are much more relevant in the private sector. Thus, this can push the DPRI to take more polluting (economic) activities to reach these goals and/or stay competent. Second, the private sector tends to have more liquidity than its public counterpart; private investors can entice government officials to circumvent environmental controls by using this liquidity. Third, executives of DPRI can conceal data about their polluting activities more easily, hence making the execution of environmental regulations more tiresome (Talukdar & Meisner, 2001: 830). Finally, Adewuyi (2016: 496) asserts that DPRI in the energy sector and/or energy-intensive products directly induce environmental damage; moreover, DPRI in these sectors accelerate pollution indirectly because their products may serve as inputs in other private sectors.

Even though opposing views exist on the environmental impact of DPRI, the majority of empirical studies show that DPRI accelerates environmental deterioration. Talukdar & Meisner (2001) examined how DPRI affected carbon emissions in 44 developing countries by utilizing a reduced-form random-effects model for the 1987-1995 period. Their findings showed that DPRI significantly reduced carbon dioxide emissions. However, Adewuyi (2016) studied the same subject for selected 40 countries considering the 1990-2015 period, and their results from the modified heterogeneous panel data method showed that DPRI intensified carbon dioxide emissions in the selected countries. Hassan (2018) investigated the same issue for Malaysia for the 1976-2013 period by utilizing

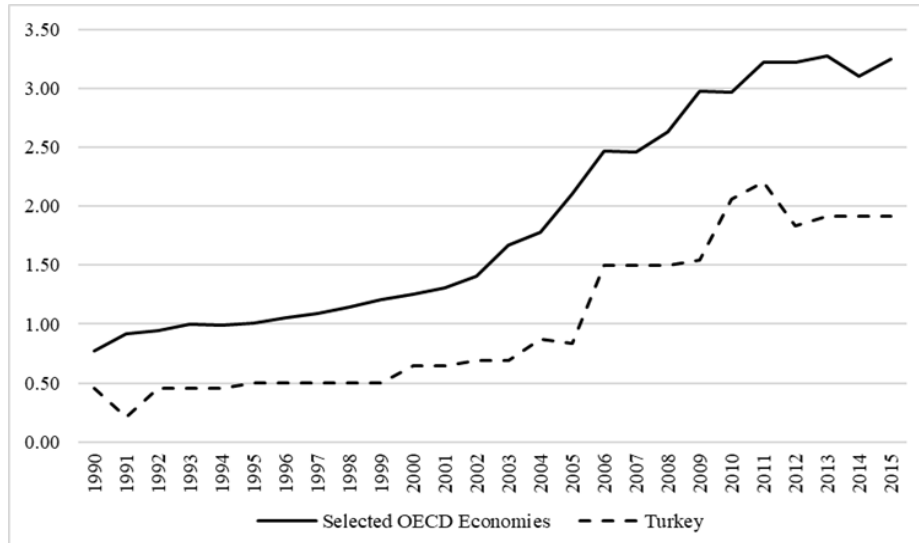
time series analysis. Their findings also indicated that DPRI in Malaysia increased carbon dioxide emissions both in the long-run and in the short-run.

As stated previously, there is no study empirically tested the impact of DPRI on environmental damage in Turkey. Nevertheless, one study which is conducted by Soytaş & Sari (2009) considered gross fixed capital formation (gfcf) in their models. Further, their causality analysis showed that gfcf increased carbon dioxide emissions in Turkey in the 1960-2000 period. Another study that might be somewhat related to the subject of this study belongs to Aşıcı (2015). Aşıcı (2015) examined the sustainability of the Turkish economy for the 1995-2009 period via an input-output approach by using sectoral data. Their findings implied that sectoral shares in growth shifted to more energy-intensive and polluting industries in the 2003-09 period, compared to the 1995-2002 period.

Another perspective on the DPRI-environment nexus stems from the stringency of environmental policies. Accordingly, the Porter hypothesis postulates that stricter environmental regulations, given that they are also effective, can promote technological innovation and efficiency via fostering competition. Further, this situation not only benefits DPRI, but also improves social well-being through improving environmental conditions (see Du et al., 2018; Porter & Linde, 1995; Wagner, 2003). Although Du et al. (2018) empirically confirmed the Porter hypothesis by finding that environmental regulations positively impact innovations and investment efficiency, Rondinelli & Vastag (1998), in their case study, showed that strict environmental regulations are not needed for firms to implement environmentally benign production measures.

Although the main aim of this research to study the direct impact of DPRI on Turkey's environmental deterioration, it can be beneficial and provide some insights to observe the relative strictness of environmental policies in Turkey. In this respect, figure 2 shows the environmental policy stringency indices of Turkey and selected OECD countries.

Figure 2 shows that the stringency of environmental policies in Turkey has always been lower than the average of the selected OECD economies. This situation implies that environmental policies are not stringent enough in Turkey. Given the facts that both DPRI and environmental damage increased in Turkey (figure 1) and Turkey's environmental policies are not stringent (figure 2), we can suggest that Turkey's DPRI resulted in environmental damage. Nonetheless, to confirm this suggestion, proper time-series analyses should be applied, and this is done in the following sections of this research.

Figure 2: Environmental Policy Stringencies in Turkey and Selected OECD Economies (1990-2015)

Notes: selected OECD countries are Australia, Canada, France, Germany, Italy, Japan, Korea, the United Kingdom, and the United States. Selection is solely based on data availability. OECD: Organization for Economic Co-operation and Development. Data source: <https://stats.oecd.org/#> (accessed on 03.02.2021).

3. MODELS, DATA, AND METHODS

3.1. Models and Data

This research employs yearly data spanning from 1975 to 2017. Data availability is the main reason for selecting this sample period. Based on the used environmental degradation indicators, namely ecological and carbon footprints, the following two (parsimonious) models are proposed:

$$lefpc_t = \beta_1 + \beta_2 lgdppc_t + \beta_3 lpencpc_r + \beta_4 ldpri_t + u_t \quad (1)$$

$$lcfpc_t = \beta_5 + \beta_6 lgdppc_t + \beta_7 lpencpc_r + \beta_8 ldpri_t + u_t \quad (2)$$

In equations (1) and (2), the “*l*” symbol shows that the variables are employed in logarithmic form. Moreover, $\beta_{1, \dots, 8}$ present the coefficients to be

estimated. Summary statistics for the variables are provided in the appendix section. Additionally, the definitions and sources of the utilized time series are given in Table 1.

Table 1: Definition of the Variables

<i>Symbols</i>	<i>Definition</i>	<i>Source</i>
<i>efpc</i>	The ecological footprint of consumption (per person, global hectare -gha)	Global Footprint Network (Global Footprint Network National Footprint Accounts, 2020)
<i>cfpc</i>	The carbon footprint (per person, global hectare-gha)	
<i>gdppc</i>	Gross domestic product (GDP per capita, constant 2010 US\$)	World Development Indicators (The World Bank, 2020)
<i>pencpc</i>	Primary energy consumption (per capita, gigajoule)	British Petroleum (BP) database (BP, 2020)
<i>dpri</i> †	Domestic private investment (gross fixed, % of GDP)	The Presidency of Strategy and Budget (<i>Economic and Social Indicators - Presidency of the Republic of Turkey - the Presidency of Strategy and Budget, 2020</i>)

†: Data for 2017 is retrieved from the “2019 Presidency Annual Program”

(https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/2019_Yili_Cumhurbaskanligi_Yillik_Programi.pdf, accessed on 24/01/2021).

3.2. The Unit-root Test with a Fourier Approximation

Besides frequently used the augmented Dickey-Fuller (ADF) test of Dickey & Fuller (1981), this research also utilizes the Fourier approximated generalized least squares test (also known as the Fourier-GLS test) of Rodrigues & Taylor (2012) to investigate the stationarity properties of the variables in the proposed models. The principal reason for employing such a test is that -unlike other unit-root tests which also account for structural changes (e.g., Narayan & Popp (2010) and Zivot & Andrews (2002))- there is no requirement to know the exact date and/or the number of structural breaks beforehand and that it is more feasible as its numerical procedures are relatively less cumbersome (Nazlioglu et al., 2016: 172; Rodrigues & Taylor, 2012: 737).

Beginning from the data generating process (DGP) which is presented in equation (3), the essence of the Fourier-GLS test can be summarized as follows:

$$y_t = a_1 + a_2t + a_3 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + a_4 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + z_t, \quad t = 1, \dots, T \quad (3)$$

$$z_t = \delta z_{t-1} + e_t \quad (4)$$

In equation (3), the terms k , t , and T present a fixed Fourier frequency, trend, and sample size, respectively. In equation (4), $e_t \sim \text{iid}(0, \sigma^2)$ and the first condition, which is z_0 , is a random variable with an $O_p(1)$ characteristic. To examine the stationarity properties of the selected time series, the null hypothesis of $H_0: \delta=1$, opposed to its alternative $H_1: |\delta| < 1$, should be tested (Rodrigues & Taylor, 2012: 737-738). If the H_0 is rejected, then it is confirmed that the variable of interest is stationary (for further details, see Rodrigues & Taylor, 2012).

3.3. The Cointegration Test with a Fourier Component

Similar to the Fourier-GLS unit-root test, the cointegration (CI) test employed in this research also includes a Fourier component to account for the (unknown) structural changes. The test is developed by Tsong et al. (2016), and it is a generalized version of the CI test of Shin (1994). It improves the CI test of Shin (1994) by permitting a Fourier component in its deterministic trend (Tsong et al., 2016: 1087).

The crux of this approach, starting from the CI regression shown in equation (5), can be stated as follows:

$$y_t = d_t + x_t' \beta + \varphi_t, \quad t = 1, 2, 3, \dots, T \quad (5)$$

In equation (5), $\varphi_t = \gamma_t + v_{1t}$, $\gamma_t = \gamma_{t-1} + u_t$ in which $\gamma_0 = 0$, $x_t = x_{t-1} + v_{2t}$, and $u_t \sim \text{iid}(0, \sigma_u^2)$. Thus, γ_t is a random process with zero mean. Further, the deterministic component (d_t) in equation (5) can be shown in equation (6) as:

$$d_t = \sum_{i=0}^m \delta_i t^i + f_t, \quad \text{with } m = 0 \text{ or } 1 \quad (6)$$

Also, f_t in equation (6) is defined as:

$$f_t = a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (7)$$

Additionally, in the Tsong et al. (2016) study, $B(t) \approx f_t$ and $B(t)$ serve as a function with an unidentified form of structural shifts/breaks. As the p -vector v_{2t} and the scalar v_{1t} are stationary, both x_t and y_t processes are integrated of order one (i.e., $I(1)$). Evidently, given that $\sigma_u^2 = 0$, $\varphi_t = v_{1t}$ becomes a stationary process, indicating that x_t and y_t are associated in the long-run (LR) (i.e., cointegrated). Correspondingly, to study the existence of CI among the selected variables in

both proposed models, the following null hypothesis of CI against its alternative hypothesis of no-CI should be tested:

$$H_0: \sigma_u^2 = 0 \text{ vs. } H_A: \sigma_u^2 > 0 \quad (8)$$

In short, as shown in equation (8), if the null hypothesis (H_0) is not rejected, then it will be decided that the variables in the models are cointegrated. On the contrary, if the H_0 is rejected, the time series in the models are not cointegrated (Tsong et al., 2016: 1087-1088). In this research, the test statistic retrieved from this procedure is shown as “ $CI_{Fourier}$ -test stat.”.

However, to employ the testing procedure explained above, the inclusion of the Fourier terms (shown in equation (7)) into the deterministic component should be justified. As Tsong et al. (2016) propose, this justification process can be executed via an F -test which tests the $H_0: \alpha_k = \beta_k = 0$ against the $H_1: \alpha_k \neq \beta_k \neq 0$. The proposed F -test in Tsong et al. (2016) can be summarized in the next equations:

$$F^m(k^*) = \max_{k \in \{1,2,3\}} F^m(k) \quad (9)$$

In which

$$F^m(k) = \frac{(SSR_0^m - SSR_1^m(k))/2}{SSR_1^m(k)/(T - q)} \quad (10)$$

In equation (10), SSR_0^m and $SSR_1^m(k)$ show the sum of squared residuals for the regressions without and with the Fourier components, respectively, and q shows the number of regressors under the H_1 . If the $F^m(k^*)$ -test statistic is significant, then the Fourier component(s) should be included in the CI testing process (Tsong et al., 2016: 1092-1093).

3.4. Robustness Check for the Cointegration Procedure and Estimating the Models: the ARDL Approach

This research complements the Fourier augmented CI test of Tsong et al. (2016) using the ARDL bounds testing approach to cointegration proposed by Pesaran et al. (2001). Moreover, the same methodology is also utilized to estimate the long-run and the short-run coefficients that show how the selected regressors ($lgdppc$, $lpencpc$, and $ldpi$) influence the dependent variable(s) (i.e. $lefpc$ and $lcfpc$). Execution of this method relies on estimating the following (error correction) model, which is based on equation (1)²:

---

² This method is only presented for the $lefpc$ model; the process is the same for the $lcfpc$ model.

$$\Delta lefpc_t = \rho_1 + \sum_{i=1}^p \rho_i \Delta lefpc_{t-i} + \sum_{m=0}^u \rho_m \Delta lgdppc_{t-m} + \sum_{z=0}^b \rho_z \Delta lpencpc_{t-z} + \sum_{j=0}^q \rho_j \Delta ldprc_{t-j} + \delta_1 lefpc_{t-1} + \delta_2 lgdppc_{t-1} + \delta_3 lpencpc_{t-1} + \delta_4 ldprc_{t-1} + \mu_t \quad (11)$$

In equation (11), $\delta_{1, \dots, 4}$ show the coefficients to be estimated for the long-run impacts. Further, $\rho_{i, m, z, j}$ show the short-run parameters to be estimated, and varying lag-lengths can be assigned to each selected variable. To confirm the CI, significance of the two bounds tests (F-test and t-test) should be validated. In the F-test, $H_0: \delta_1 = \dots = \delta_4 = 0$ against $H_A: \delta_1 \neq \dots \neq \delta_4 \neq 0$ is tested. If the calculated F-statistic is higher than the upper-bound (UB) critical value that is also proposed by Pesaran et al. (2001), then the significance of the F-test will be confirmed. In the t-test, only the coefficient of the lagged dependent variable is tested for significance: $H_0: \delta_1 = 0$ against $H_A: \delta_1 \neq 0$. Similar to the F-test, given that the calculated t-statistic, in absolute values, higher than its corresponding UB critical value, then the significance of the t-test will be confirmed. If both tests (F- and t-tests) are significant, then it will be confirmed that the variables in the model(s) are cointegrated.

Besides equation (11), the following (error correction) equation is simultaneously run to estimate the error correction term's and the short-run coefficients:

$$\Delta lefpc_t = \varphi_1 + \sum_{i=1}^p \rho_i \Delta lefpc_{t-i} + \sum_{m=0}^u \rho_m \Delta lgdppc_{t-m} + \sum_{z=0}^b \rho_z \Delta lpencpc_{t-z} + \sum_{j=0}^q \rho_j \Delta ldprc_{t-j} + \varphi_2 ect_{t-1} + \epsilon_t \quad (12)$$

4. FINDINGS AND DISCUSSION

In this section, the findings of this research are shown. Firstly, the unit-root properties of the selected time series are presented in Table 2:

Table 2: Results of the Stationarity Tests

variables	ADF			Fourier-GLS		
	statistic	l		statistic	k	l
<i>lefpc</i>	-4.036**	1		-3.571	1	1
<i>lcfpc</i>	-3.997**	1		-3.393	1	1
<i>lgdppc</i>	-2.433	0		-3.336	1	2
<i>lpencpc</i>	-2.643	0		-3.498	1	2
<i>ldpri</i>	-4.040**	2		-3.537	1	2
<i>CVs</i>	1%	5%	10%	1%	5%	10%
	-4.150	-3.500	-3.180	-4.771	-4.175	-3.879
Δ <i>lefpc</i>	-6.722***	1		-4.153***	1	2
Δ <i>lcfpc</i>	-4.192***	2		-4.007***	1	2
Δ <i>lgdppc</i>	-6.040***	0		-6.208***	1	0
Δ <i>lpencpc</i>	-3.890***	2		-4.004***	1	2
Δ <i>ldpri</i>	-6.089***	0		-3.979***	1	1
<i>CVs</i>	1%	5%	10%	1%	5%	10%
	-3.590	-2.930	-2.600	-3.911	-3.294	-2.328

Notes: ** and *** indicate significance at 5% and 1% levels, respectively. *k*: frequency, *l*: optimal lag length. CVs: critical values. The maximum lag length is set to be 2. Lag length selection is based on the Akaike information criterion (AIC). The ADF test equations include time trend and constant in levels and only constant in the first differences. Besides the Fourier terms, the Fourier-GLS test equations include constant and time trend in levels but contain constant in the first differences.

According to the ADF test results in table 2, environmental sustainability indicators (*lefpc* and *lcfpc*) and the DPRI variable (*ldpri*) do not have a unit-root at 5% significance level; in other words, they are stationary (i.e., $I(0)$). However, at 1% significance level, all the selected variables become stationary in their first differences; thus, they are $I(1)$. Fourier-GLS unit-root test findings display that none of the variables is $I(0)$; however, all of them become stationary (i.e., $I(1)$) in their first differences. As none of the selected variables is $I(2)$, the selected CI tests can be applied to the proposed models to examine whether cointegration exists. The results regarding the CI tests are reported in table 3:

Table 3: Results of the Cointegration Tests

3A)	ecological footprint (<i>lefpc</i>) model			carbon footprint (<i>lcftp</i>) model		
<i>ARDL bounds tests of Pesaran et al. (2001)</i>	F-test stat.= 13.465***	t-test stat.= -6.951***		F-test stat.= 9.809***	t-test stat.= -5.976***	
UB CVs for F-test (%1, %5): 4.35, 3.77						
UB CVs for t-test (%1, %5): -3.78, -4.37						
3B)	ecological footprint (<i>lefpc</i>) model			carbon footprint (<i>lcftp</i>) model		
<i>Fourier test of Tsong et al. (2016)</i>	$CI_{Fourier}$ -test stat.= 0.039	$F^m(k^*)$ -test stat.= 4.046*	$k^*=$ 1	$CI_{Fourier}$ -test stat.= 0.044	$F^m(k^*)$ -test stat.= 4.565**	$k^*=$ 1
CVs for $CI_{Fourier}$ -test (%1, %5, %10): 0.130, 0.076, 0.059						
CVs for $F(k^*)$ -test (%1, %5, %10): 5.774, 4.066, 3.352						

Notes: k^* is the optimum frequency. CVs: critical values. UB: upper bound. For the ARDL bounds tests, *Case-III*, which includes an unrestricted constant without a trend is chosen. Fourier cointegration test equation includes the Fourier component and a constant. The Fourier (cointegration) test results are based on the dynamic ordinary least squares (DOLS) estimates. The critical values for the ARDL bounds tests and the Fourier-CI tests are retrieved from Pesaran et al. (2001) and Tsong et al. (2016), respectively. *, ** and *** for test statistics show significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

Panel 3B of table 3 presents the Fourier-CI test results for both models. Both test-statistics ($CI_{Fourier}$ -test stat.) are not significant. This indicates that the null hypothesis of cointegration cannot be rejected for both models, viz. long-run association exists among the selected variables in each model. In addition, both $F^m(k^*)$ -tests, which show whether the Fourier terms should be included in the CI equations, are significant. This result also implies that the suitable method is chosen for testing the CI among the variables.

Additionally, panel 3A of table 3 reports the ARDL bounds test results. Both tests (F and t) for both models are statistically significant at 1% level. This evidence also confirms the results of the Fourier-CI test results (see panel 3B). To summarize, both CI-tests confirm that a long-run association exists among the

variables in both models. Therefore, how independent variables affect environmental damage indicators can be observed. For this reason, the ARDL estimations of both models are shown in table 4.

According to the long-run (LR) findings that are presented in panel 4A of table 4, income per capita (*lgdppc*), primary energy usage per capita (*lencpc*), and DPRI (*ldpri*) have positive coefficients, yet only *lpencpc* and *ldpri* have significant LR impacts on the ecological footprint (*lefp*) and carbon footprint (*lcfp*). Our LR results show that a 1% increase in primary energy use results in 0.27% and 0.67% increase in *lefp* and *lcfp*, respectively. This finding is not surprising since primary energy use in Turkey mainly consists of fossil-fuels³. Another significant LR finding is about DPRI in Turkey. DPRI increases both environmental degradation indicators in Turkey in the LR. For example, a 1% change (increase) in *ldpri* corresponds to a 0.12% change (increase) in *lefp*, and to a 0.15% change (increase) in *lcfp*. In short, these results illustrate that DPRI in Turkey induces environmental damage in the LR. This finding correlates with our expectations and is in line with the findings of Adewuyi (2016), Hassan (2018), and Soytas & Sari (2009), yet contradicts the result in Talukdar & Meisner (2001).

---

³ According to BP (2020) statistics.

Table 4: Estimation Results

4A) LR coefficients		
<i>regressors</i>	<i>leipc model</i>	<i>leipc model</i>
<i>lgdppc</i>	0.1158 (0.1698)	0.1721 (0.2667)
<i>lpencpc</i>	0.2652*** (0.0003)	0.6748*** (0.0000)
<i>ldpri</i>	0.1218** (0.0110)	0.1429* (0.0881)
4B) SR coefficients		
<i>constant</i>	-1.4910*** (0.000)	-3.5057*** (0.000)
Δ <i>lgdppc</i> _{<i>t</i>}	0.5409*** (0.0008)	0.6888*** (0.0013)
<i>ect</i> _{<i>t-1</i>}	-1.0380*** (0.000)	-0.8182*** (0.000)
4C) Diagnostics		
	<i>test stat.</i> (<i>p-value</i>)	<i>test stat.</i> (<i>p-value</i>)
<i>BG serial corr.</i>	1.5865 (0.2078)	0.8481 (0.3571)
<i>Ramsey RESET</i>	0.1677 (0.6847)	0.3455 (0.5604)
<i>JB Normality</i>	1.4290 (0.4894)	1.7684 (0.4130)
<i>ARCH</i>	0.5994 (0.4388)	0.2096 (0.6471)
<i>CUSUM & CUSUMSQ</i>	stable & stable	stable & stable
<i>R</i> ²	0.9681	0.9840
<i>Adj. R</i> ²	0.9637	0.9819
<i>F-stat.</i>	218.474***	444.835***

Notes: *, **, and *** present significance at 1%, 5% and 10% levels, respectively. Values in the parentheses are p-values. The maximum lag length is set as 1. Lag length selection is based on the Akaike information criterion (*AIC*). Optimum lags for the variables are (1, 1, 0, 0) for both models. BG: Breusch-Godfrey, JB: Jarque-Bera, ARCH: autoregressive conditional heteroskedasticity, LR: long-run, and SR: short-run.

Panel 4B of table 4 shows the short-run (SR) findings. These findings

show that per capita income (*lgdppc*) imposes a positive significant impact on ecological and carbon footprints. In numerical terms, a 1% increase (decrease) in per-person income in Turkey intensifies (curtails) the ecological footprint by 0.54% and carbon footprint by 0.69%. These results imply that growth, which might be partly induced by DPRI, is harmful to environmental sustainability. Further, in the same panel, the coefficients of the error correction terms for both models are also reported. Both coefficients are significant and include the expected negative signs.

Panel 4C of table 4 takes up the diagnostic tests. These tests indicate that both models are econometrically appropriate and do not contain any statistical issues that might distort the estimation results. Moreover, the stability tests (CUSUM and CUSUMSQ⁴) indicate that the estimated parameters are stable through the sample period. This evidence indicates that these results can be employed to propound future policy recommendations (Onafowora & Owoye, 2014: 56).

5. CONCLUSION

This research examines if DPRI intensifies carbon and ecological footprints in Turkey for the 1975-2017 sample period. In this research, the Fourier augmented unit-root, and CI tests are employed to account for unknown shifts in the employed time series and models. Additionally, the ARDL approach is utilized to investigate the dynamic LR and SR associations between the variables. The main findings are as follows: (i) there exists a long-run association among the employed time series in both proposed models, (ii) in the LR, DPRI contributes to environmental damage in Turkey by increasing both ecological, and carbon footprints, (iii) primary energy use is another factor contributing to the LR environmental damage in Turkey, (iv) growth reduces the environmental quality in Turkey in the SR. In the light of these results, some policy recommendations can be proposed.

First, because DPRI in Turkey worsens environmental degradation in the LR, and Turkey's environmental regulation stringency is rather low, it is imperative to improve the stringency of environmental policies in Turkey. This may increase energy efficiency and technical innovations in Turkish private sectors, thus curtailing DPRI's negative impact on the environment. Furthermore, Altuğ & Zenginobuz (2009: 139) state that long-term sustainable development in Turkey relies on productivity-improving investments. In order to incentivize

---

⁴ Graphs for these tests are given in the appendix section of this research.

productivity and efficiency in DPRI, necessary amendments should be applied by government officials.

Second, both primary energy use and growth induce environmental deterioration in Turkey in the LR and the SR, respectively. In this regard, Turkey needs its private sector to promote efficiency and innovations and invest in renewable energy sources as well. Necessary incentives and promotions should be put in motion in Turkey to induce private entrepreneurs to make such investment decisions. Also, to induce such environmentally-friendly investments, macroeconomic instability/uncertainty should be kept under control in Turkey because macroeconomic instability/uncertainty is found to be negatively associated with investments (see Güney, 2020; Ismihan et al., 2005).

Finally, shifting from fossil fuels to clean energy would curb DPRI's negative impact on the environment and mitigate primary energy use's negative impact. Empirical evidence by Karasoy (2019) on Turkey shows that shifting from non-renewable energy to renewable energy curtails environmental pollution. This shift could also limit economic growth's negative SR impact on environmental degradation. Subsequently, environmental conditions would improve in Turkey.

Further research may focus on a sectoral analysis of the private sector. A sectoral analysis of private investment may provide a clearer picture of which sectors induce/reduce environmental damage in Turkey and other developing countries. Finally, by this approach, more in-depth and sector-specific policy suggestions can be offered.

6. CONFLICT OF INTEREST STATEMENT

There is no conflict of interest between the authors (single author).

7. FUNDING ACKNOWLEDGEMENTS

This research received no funding from any agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

8. AUTHOR CONTRIBUTIONS

All the contributions are made by AK.

9. ETHICS COMMITTEE STATEMENT AND INTELLECTUAL PROPERTY COPYRIGHTS

Ethics committee principles are strictly followed in this study. Necessary permissions are obtained in accordance with the intellectual property copyrights principle.

10. REFERENCES

- Adewuyi, A. O. (2016). Effects of public and private expenditures on environmental pollution: A dynamic heterogeneous panel data analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 65, 489–506. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.06.090>
- Akçay, S., & Karasoy, A. (2020). Determinants of private investments in Turkey: Examining the role of democracy. *Review of Economic Perspectives*, 20(1), 23–49. <https://doi.org/10.2478/revecp-2020-0002>
- Altuğ, S., & Zenginobuz, Ü. (2009). What has been the role of investment in Turkey's growth performance? In Z. Öniş & F. Şenses (Eds.), *Turkey and the Global Economy* (1st ed., pp. 123–144). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/role-investment-turkey-growth-performance-sumru-altuğ-ünal-zenginobuz-ziya-onis-fikret-senses/e/10.4324/9780203867426-13?context=ubx&refId=11a646c1-1424-4ace-8e2e-59b38ccf1b4c>
- Aşıcı, A. A. (2015). On the sustainability of the economic growth path of Turkey: 1995–2009. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 1731–1741. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.07.192>
- Ayeni, R. K. (2020). Determinants of private sector investment in a less developed country: a case of the Gambia. *Cogent Economics & Finance*, 8(1), 1794279. <https://doi.org/10.1080/23322039.2020.1794279>
- BP. (2020). *BP Statistical Review of World Energy 2020*. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49(4), 1057–1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Du, Y., Jiang, L., & Zhou, Y. (2018). The Impact of Environmental Regulations on Private Investment Efficiency. *5th International Conference on Industrial Economics System and Industrial Security Engineering (IEIS)*, 1–6. <https://doi.org/10.1109/IEIS.2018.8598149>
- Economic and Social Indicators - Presidency of the Republic of Turkey - the Presidency of Strategy and Budget*. (2020). <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540021349032-1be70108-294c>
- Global Footprint Network National Footprint Accounts*. (2020). <http://data.footprintnetwork.org>
- Güney, P. Ö. (2020). Macroeconomic uncertainty and investment relationship for Turkey. *Economic Journal of Emerging Markets*, 12(2), 151–166. <https://doi.org/10.20885/ejem.vol12.iss2.art3>

- Hassan, S. (2018). Dynamic Impact of Energy Consumption, Private Investment and Financial Development on Environmental Pollutions: Evidence from Malaysia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 8(4), 63–69. <http://www.econjournals.com>
- Ikpesu, F., Vincent, O., Dakare, O., & Nsiah, C. (2019). Growth effect of trade and investment in Sub-Saharan Africa countries: Empirical insight from panel corrected standard error (PCSE) technique. *Cogent Economics & Finance*, 7(1), 1607127. <https://doi.org/10.1080/23322039.2019.1607127>
- Ismihan, M., Metin-Ozcan, K., & Tansel, A. (2005). The role of macroeconomic instability in public and private capital accumulation and growth: the case of Turkey 1963–1999. *Applied Economics*, 37(2), 239–251. <https://doi.org/10.1080/0003684042000286115>
- Karasoy, A. (2019). Drivers of carbon emissions in Turkey: considering asymmetric impacts. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(9), 9219–9231. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-04354-4>
- Khan, M. S., & Reinhart, C. M. (1990). Private investment and economic growth in developing countries. *World Development*, 18(1), 19–27. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(90\)90100-C](https://doi.org/10.1016/0305-750X(90)90100-C)
- Makuyana, G., & Odhiambo, N. M. (2019). Public and private investment and economic growth in Malawi: an ARDL-bounds testing approach. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 32(1), 673–689. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1578677>
- Narayan, P. K., & Popp, S. (2010). A new unit root test with two structural breaks in level and slope at unknown time. *Journal of Applied Statistics*, 37(9), 1425–1438. <https://doi.org/10.1080/02664760903039883>
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A., & Soytas, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 60, 168–175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- Onafowora, O. A., & Owoye, O. (2014). Bounds testing approach to analysis of the environment Kuznets curve hypothesis. *Energy Economics*, 44, 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2014.03.025>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Porter, M. E., & Linde, C. van der. (1995). Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97–118. <https://doi.org/10.1257/jep.9.4.97>
- Rodrigues, P. M. M., & Taylor, A. M. R. (2012). The Flexible Fourier Form and Local Generalised Least Squares De-trended Unit Root Tests. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(5), 736–759. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2011.00665.x>

- Rondinelli, D. A., & Vastag, G. (1998). Private investment and environmental protection: Alcoa-Köfem's Strategy in Hungary. *European Management Journal*, 16(4), 422–430. [https://doi.org/10.1016/S0263-2373\(98\)00019-X](https://doi.org/10.1016/S0263-2373(98)00019-X)
- Sallam, S. S. (2019). Determinants of private investment in Egypt: an empirical analysis. *Review of Economics and Political Science*, 4(3), 257–266. <https://doi.org/10.1108/REPS-12-2018-0043>
- Shabbir, M. S., Bashir, M., Abbasi, H. M., Yahya, G., & Abbasi, B. A. (2020). Effect of domestic and foreign private investment on economic growth of Pakistan. *Transnational Corporations Review*, 1–13. <https://doi.org/10.1080/19186444.2020.1858676>
- Shin, Y. (1994). A Residual-Based Test of the Null of Cointegration Against the Alternative of No Cointegration. *Econometric Theory*, 10(1), 91–115. <https://doi.org/10.1017/S0266466600008240>
- Soytas, U., & Sari, R. (2009). Energy consumption, economic growth, and carbon emissions: Challenges faced by an EU candidate member. *Ecological Economics*, 68(6), 1667–1675. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2007.06.014>
- Talukdar, D., & Meisner, C. M. (2001). Does the Private Sector Help or Hurt the Environment? Evidence from Carbon Dioxide Pollution in Developing Countries. *World Development*, 29(5), 827–840. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(01\)00008-0](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(01)00008-0)
- The World Bank. (2020). *Dünya Kalkınma Göstergeleri*. <https://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
- Tsong, C.-C., Lee, C.-F., Tsai, L.-J., & Hu, T.-C. (2016). The Fourier approximation and testing for the null of cointegration. *Empirical Economics*, 51(3), 1085–1113. <https://doi.org/10.1007/s00181-015-1028-6>
- Wagner, M. (2003). *The Porter Hypothesis Revisited: A Literature Review of Theoretical Models and Empirical Tests*.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(1), 25–44. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>
- Zou, Y. (2006). Empirical studies on the relationship between public and private investment and GDP growth. *Applied Economics*, 38(11), 1259–1270. <https://doi.org/10.1080/00036840500392649>

APPENDIX

Table A.1: Summary Statistics

	<i>lefpc</i>	<i>lcfpc</i>	<i>lgdppc</i>	<i>lpencpc</i>	<i>ldpri</i>
<i>Mean</i>	0.954	0.199	8.959	3.732	2.884
<i>Median</i>	0.969	0.207	8.940	3.779	2.862
<i>Maximum</i>	1.255	0.804	9.607	4.364	3.246
<i>Minimum</i>	0.704	-0.328	8.511	3.059	2.493
<i>Std. Dev.</i>	0.171	0.349	0.326	0.382	0.238
<i>Skewness</i>	0.077	0.011	0.372	-0.151	-0.0001
<i>Kurtosis</i>	1.667	1.690	2.028	1.822	1.819
<i>Jarque-Bera Normality</i>	3.227	3.0750	2.683	2.649	2.496
<i>Prob.</i>	0.199	0.215	0.261	0.266	0.287

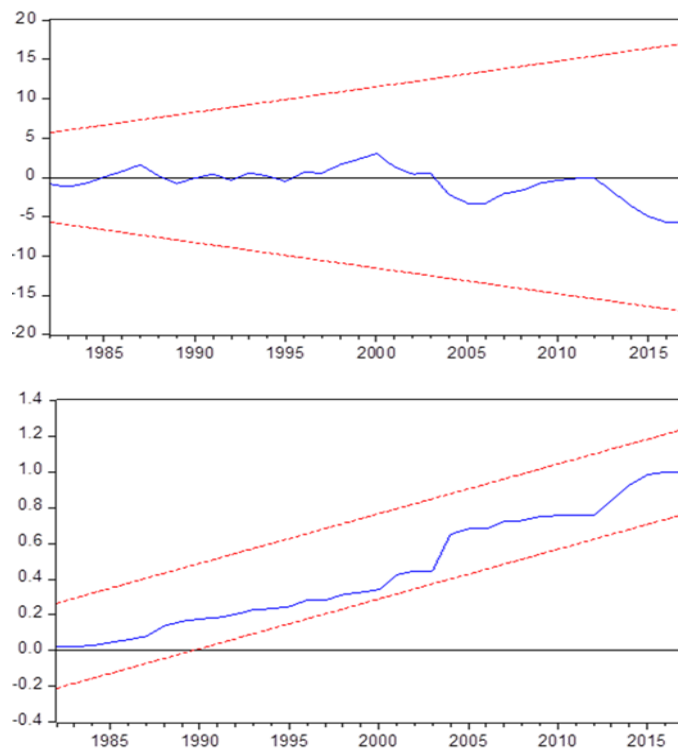
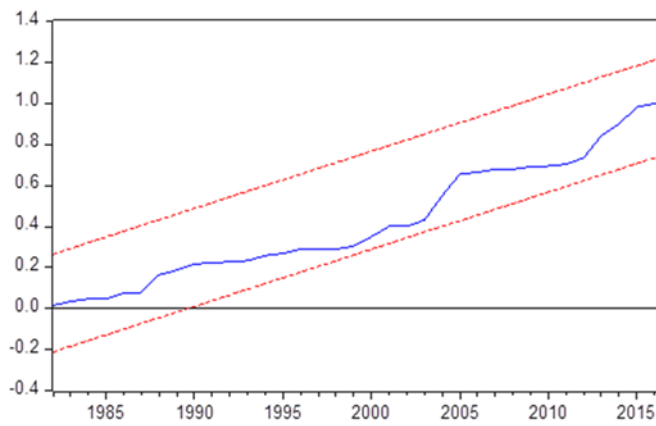
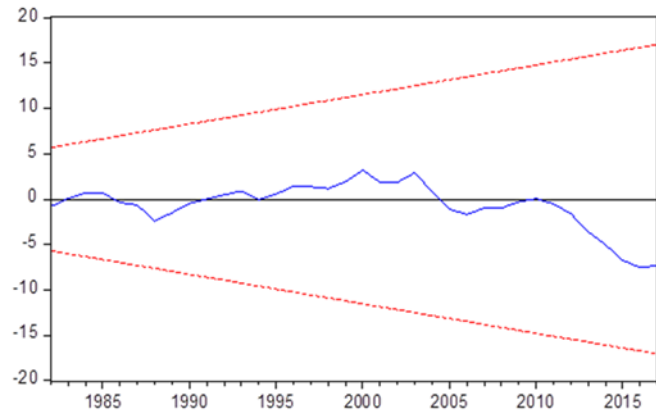

Figure A.1: CUSUM and CUSUMSQ Graphs for the *lefpc* Model

Figure A.2: CUSUM and CUSUMSQ Graphs for the *lcfpc* Model

THE RELATIONSHIP OF HEALTH EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH: AN ANALYSIS ON TURKISH ECONOMY (1988-2019)^{1 2}

Kafkas University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
KAUEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149 – 9136

Article Submission Date: 12.03.2021 Accepted Date: 07.06.2021

Adem ÜZÜMCÜ
Prof. Dr.
Hacı Bayram Veli University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences,
Department of International Trade
and Finance
Ankara, Turkey
adem.uzumcu@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8699-053X

Yasin SÖĞÜT
Ph.D. Student
Sakarya University
Institute of Social Sciences,
Department of Finance
Sakarya, Turkey
yasinsogut34@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7274-0591

ABSTRACT | Health and education expenditures are named the sources of human capital accumulation. It is claimed that health and education expenditures make a positive contribution to the economic growth process through human capital accumulation. The development of health expenditures in Turkey in the period 1988-2019 and its impact on economic growth is emphasized in this study. In this context, the effects of the health expenditures (HE) and the life expectancy at birth (LEB) on economic growth (GDP) were analyzed with the ARDL co-integration test. As a result, there was a co-integration relationship among the variables in the long run. In the study, a positive relationship was determined between HE, LEB and GDP in 1998-2019 period in Turkey. In this framework indicated that one-unit increase of HE leads to an increase of 0.112 units in GDP and one-unit increase in the LEB caused a rise of 0.018 units in GDP. When the effects of HE and LEB variables on economic growth are compared, it is concluded that the HE effect is greater in Turkey. Also, within the framework of Toda-Yamamoto causality analysis, it was found that there was bidirectional causality relationship between HE and economic growth.

Keywords: *Economic growth, health expenditures, Turkey, ARDL, co-integration.*

JEL Codes: *I15, O47, O15*

Scope: *Economics*

Type: *Research*

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.

Cite this Paper: Üzümcü, A. & Söğüt, Y. (2021). The relationship of health expenditures and economic growth: an analysis on Turkish economy (1988-2019). *KAÜİBFD*, 12(23), 77-106.

¹ This article study has been prepared with the inspiration from the master thesis of Yasin Söğüt, under the supervision of Prof. Dr. Adem Üzümcü. In this article, the statistical data has been updated to a great extent and new variables and different econometric analysis are included in the empirical analysis..

² Ethical rules are followed in the study.

SAĞLIK HARCAMALARI – İKTİSADİ BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ (1988-2019)

Makale Gönderim Tarihi: 12.03.2021 Yayına Kabul Tarihi: 07.06.2021

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Adem ÜZÜMCÜ
Prof. Dr.
Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası Ticaret ve Finansman
Bölümü
Ankara, Türkiye
adem.uzumcu@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8699-053X

Yasin SÖĞÜT
Doktora Öğrencisi
Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye
ABD
Sakarya, Türkiye
yasinsogut34@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7274-0591

ÖZ | Sağlık ve eğitim harcamaları, beşeri sermaye birikiminin kaynakları arasındadır. Sağlık ve eğitim harcamalarının beşeri sermaye birikimi yoluyla iktisadi büyüme sürecine pozitif katkı yaptığı ileri sürülmektedir. Bu çalışmada sağlık harcamalarının Türkiye’de 1988-2019 dönemi gelişimi ve iktisadi büyüme üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. Çalışmada sağlık harcamalarının GSYİH’deki payı (SH) ve doğuşta yaşam beklentisinin (DYB) iktisadi büyümeye etkisi ARDL eşbütünleşme testi ile analiz edilmiş ve bu değişkenler arasında uzun dönemde eş-bütünleşme ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada, Türkiye’de 1988-2019 döneminde SH ve DYB ile GSYİH arasında pozitif yönlü ilişki belirlenmiştir. Bu çerçevede SH’de görülen bir birimlik artışın GSYİH’da 0.112 birim artışa ve DYB’de görülen bir birimlik artışın GSYİH’da 0.018 birim artışa yol açtığı görülmüştür. Türkiye örneğinde SH ve DYB değişkenlerinin iktisadi büyümeye etkileri karşılaştırıldığında SH etkisinin daha büyük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, yapılan Toda-Yamamoto nedensellik analizi çerçevesinde sağlık harcamaları ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi büyüme, sağlık harcamaları, Türkiye, ARDL, eşbütünleşme.

JEL Kodları: I15, O47, O15

Alan: İktisat
Türü: Araştırma

1-INTRODUCTION

Economic growth basically refers to the changes in real Gross Domestic Product (GDP) level in a country, usually seen within a year. Economic growth is a very critical issue for both developed countries and developing countries. However, while the developed countries attach importance to economic growth, developing countries attach significance to the economic development process, which includes structural, institutional and technological changes, including important developments in production, consumption, foreign trade and sectoral structure, which will be strengthened by stable economic growth (Üzümcü, 2018: p. 5-6.) Economic growth can also reveal healthy society interaction by enabling the increase in social programs that developed / changed health services in the country, individual and social health services and treatment services, and the resources allocated for health services such as public health and vaccination (Biggs et al., 2010: p.266).

Education and health expenditures are two important components that positively affect human capital accumulation. Human capital accumulation can be defined as a process in which people's knowledge, skills and abilities are endogenized. (Demir, Üzümcü ve Duran, 2006) From a theoretical perspective, it is accepted that there is a positive relationship between economic growth and human capital. Health is the locomotive of economic growth and plays an important role in reducing economic problems such as unemployment, poverty and inequality. Health expenditures made for the development of health services contribute to economic growth by developing human capital, and at the same time growth can be ensured as the progress of economic growth is transferred to investment in human capital accumulation (Akıncı ve Tuncer, 2016: 47).

While health is a source of welfare for people, it is also a significant determinant in the economic growth. Health services and health expenditures, which play an important role in human capital accumulation, contribute to economic growth by rising the productivity of individuals. All expenditures made for the protection, improvement, and continuity of the health of humans, as well as for the treatment of the diseases that have occurred, are included in the health expenditures. Not only health expenditures raise people's health standards, but also like education expenditures, health expenditures accelerate development process through human capital accumulation.

The relationship between health and economic growth occurs in various ways. In this context; positively health conditions increase the productivity of the labors and enable the production to be carried out in a shorter time. Economic growth defined as the real increase in production and/or per capital income is one of the issues that developed and developing countries. Although there are

traditional sources of economic growth such as physical capital, labor force, natural resources and technological progress, the productivity of the labor force and human capital accumulation are also important. Labor productivity may remain low when the labor is unhealthy. It is seen that health indicators are relatively better in developed countries that can increase health expenditures and effectively provide health services. In this context, the possibility of stable economic growth is higher in developed countries with the positive effect of human capital accumulation.

The two sub-components of human capital accumulation are education and health expenditures. The thoughts that especially education expenditures affect economic growth positively can be traced back to A. Smith. It can be said that educated and healthy employees are in the background of economic efficiency depending on the division of labor and specialization concepts of A. Smith. However, the relationship between human capital and economic growth, especially in relation to education expenditures, did not come to the fore until the studies of Schultz and Becker in the 1960's. (Üzümcü, 2018).

In Harrod-Domar and neoclassical growth models, the amount of labor force, physical capital accumulation and investments are given importance, while other important sources of economic growth such as technological development and human capital are neglected. Contrary to these traditional growth models, in which the labor is homogeneous and technological development is considered an external factor, the quality and skill of the labor, human capital accumulation in the country and the level of technological development are of great importance in the process of economic growth.

In this context, unlike traditional growth models in endogenous growth models, the process of economic growth is linked to endogenous growth sources such as knowledge, human capital, technological development, R&D expenditures, scale economies, and externalities (Demir ve Üzümcü, 2003). For example, in Romer's (1986) endogenous growth model, specific knowledge at the firm level, technological changes, and the total stock of knowledge capital at the country level provide the endogenous economic growth mechanism.

Romer (1986), Lucas (1988), Barro (1990), Rebelo (1991), Grossman and Helpman (1991), and Aghion and Howitt (1992) are among the economists who put forward endogenous growth models that emphasize knowledge capital, human capital, public infrastructure expenditures externalities, research and development expenditures, the diffusion and spillover effects of knowledge, technological progress, innovation processes by through creative destruction. Endogenous growth sources such as knowledge capital, human capital, technological change, creative destruction and learning by doing, which are

prominent in the endogenous growth models of economists such as Romer (1986), Lucas (1988), Grossman and Helpman (1991) and Aghion and Howitt (1992), are not new concepts. These concepts were previously expressed by economists such as Smith, Marshal, Young, Arrow, but their deserved place in the theoretical and empirical analyzes of economic growth as endogenous growth sources was made possible by the endogenous growth models. (Üzümcü, 2018).

Looking at the sources of endogenous growth within this framework human capital accumulation is one of the critical sources in economic growth, which is also noted in endogenous growth models like Lucas (1988) seminal paper. In addition to education, enables the labor to acquire skills, health; which enables an efficient and effective labor, plays an important role in achieving human capital accumulation. Because, being socially healthy means that people in the society are physically healthy and economically active labors. In this framework, an important literature has emerged that empirically analyzes the close relationship between health expenditures and economic growth. In the studies, the relationship between public sector health expenditures, individual health expenditures or total health expenditures and economic growth could be empirically examined by various econometric methods. In this context, the relationship between economic growth and total health expenditures 1988-2019 periods in Turkey is analyzed empirically.

In the context of the plan of the article, after this introduction, the second title economic growth and the development of health expenditures in Turkey in the 1988-2019 period are analyzed, in the third title focuses on the general theoretical framework of the relationship between health expenditures and economic growth variables. In the fourth title, domestic and foreign literature, empirically analyses the relationship between the economic growth and health expenditure, are briefly introduced. In the fifth title, there is empirical analysis including cointegration and causality analysis. In the sixth and last title, the results of the empirical study are briefly evaluated.

2. HEALTH EXPENDITURE AND GROWTH IN TURKEY

Nominal-real health expenditures and nominal-real GDP in Turkey is given in Table 1 for 1988-2019 period. As seen in the table, during the period 1988-2019 nominal total health expenditure in Turkey has increased in general. Total health expenditures in nominal terms reached from 2.7 million TL (Turkish Lira) in 1988 to 8,2 billion TL in 2000 and were realized at the level of 201 billion TL in 2019.

Table 1. Health Expenditures and GDP in Turkey (1988-2019, Million TL)

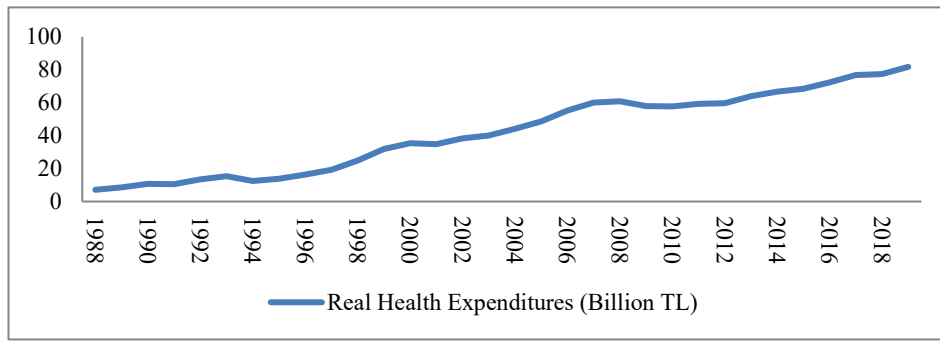
Year	Nominal Health Expenditures ³ (Million TL)	Nominal GDP (Million TL)	GDP Deflator (2009= 100)	Real Health Expenditures (Million TL)	Real GDP (Million TL)
1988	2,7	178	0,038	7.135	466.650
1989	5,8	313	0,066	8.641	467.825
1990	11,4	541	0,106	10.759	511.123
1991	17,6	867	0,168	10.437	515.859
1992	36,8	1.505	0,275	13.367	546.729
1993	70,7	2.728	0,461	15.312	590.697
1994	119,0	5.325	0,953	12.474	558.471
1995	245,6	10.686	1,785	13.759	598.632
1996	519,2	20.335	3,174	16.354	640.568
1997	1.113	39.695	5,763	19.320	688.795
1998	2.518	71.945	10,124	24.868	710.757
1999	4.985	107.374	15,621	31.912	687.564
2000	8.248	171.494	23,328	35.356	735.235
2001	12.396	247.266	35,674	34.747	692.959
2002	18.774	362.110	49,079	38.252	737.639
2003	24.279	472.172	60,525	40.114	780.150
2004	30.021	582.853	68,058	44.111	856.573
2005	35.359	680.276	72,894	48.507	933.599
2006	44.069	795.757	79,725	55.276	998.465
2007	50.904	887.714	84,682	60.112	1.048.823
2008	57.740	1.002.756	94,875	60.859	1.057.371
2009	57.911	1.006.372	100,000	57.911	1.006.372
2010	61.678	1.167.664	107,012	57.636	1.091.181
2011	68.607	1.404.928	115,775	59.259	1.213.394
2012	74.189	1.581.479	124,364	59.655	1.271.497
2013	84.390	1.823.427	132,160	63.854	1.379.394
2014	94.750	2.054.898	141,968	66.740	1.447.532
2015	104.568	2.350.941	153,080	68.309	1.535.607

³ Turkish Statistical Institute (TURKSTAT) data base in Turkey's total health expenditure data starts from 1999. TURKSTAT announced that in 1999 the share of public health expenditure in total health expenditures data for 62%, the share of private sector health expenditure is around 38%. The health expenditures data for the period 1988-1998 in the table are given by V. Yılmaz and N. Yenturk "Historical Perspective on Health Expenditures in Turkey" in the study benefiting from Table 6. In addition, "Budget Expenditures and Incomes Realizations 1924-2019" of the Ministry of Treasury and Finance were checked with the actual expenditures of the Ministry of Health and transferred to the table. We calculated the total nominal health expenditures for the period 1988-1998 by adding the nominal health expenditures in the private sector (by 35%) to the nominal public health expenditures realized in these studies.

2016	119.756	2.626.560	165,477	72.370	1.586.637
2017	140.647	3.133.704	183,363	76.704	1.705.666
2018	165.234	3.758.316	213,796	77.285	1.756.136
2019	201.031	4.320.191	246,005	81.718	1.772.232

Source: Turkish Statistical Institute (2021), Health Expenditure Statistics, President of Republic of Turkey, Strategy and Budget Department (2021), Economic and Social Indicators, Turkey Statistics Institute Harmonized According to the data, GDP (2009 base year), Table 1.9.

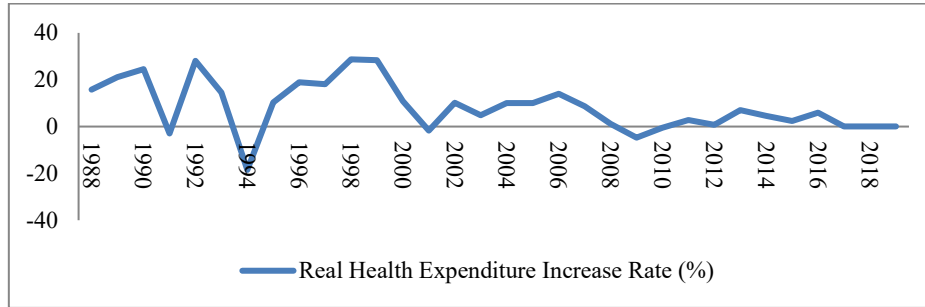
The improvement of real health expenditures in the 1988-2019 periods in Turkey is situated in chart 1. As seen in the chart, health expenditures increased from approximately 7.1 billion TL in 1988 to approximately 38.3 billion TL in 2002. During the Justice and Development Party (AK Party) period, real health expenditures increased rapidly and reached approximately 59.7 billion TL in 2011, within the framework of the importance given to health expenditures, as shown in Chart 2. Although total health expenditures declined in real terms in 1994, 1999, 2001 and 2009 due to economic crises, total real health expenditures increased after 2013 and reached 81.7 billion TL in 2019.

Chart 1. Real Health Expenditures in Turkey (1988-2019, BillionTL)
Source: TURKSTAT (2021)

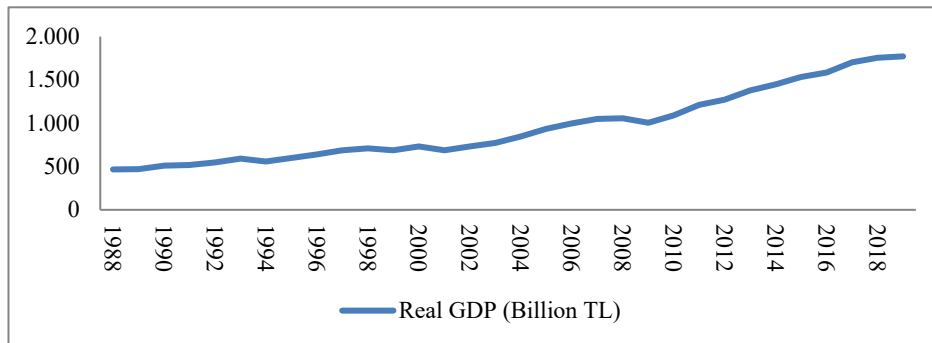
Real change rates in total health expenditures were generally positive in this period, especially in 1989, 1990, 1998 and 1999; an increase of 20% -30% was experienced. On the other hand, real decrease occurred in some crisis years (18.5% in 1994, about 2% in 2001 and 4.8% in 2009). It can be said that the growth rates of real health expenditures followed a less volatile after 2001. If we look at nominal and real GDP development in this period in Turkey, as shown in Table 1 above, while nominal GDP level was 178 million TL in 1988, it exceeded 170 billion TL in 2000 by effect of high inflation in 1990's. Nominal GDP level

reached 2.1 trillion TL in 2010 and 4.3 trillion TL in 2019.

Chart 2. Real Health Expenditures Growth Rates in Turkey (1988-2019, %)
 Source: TURKSTAT (2021)

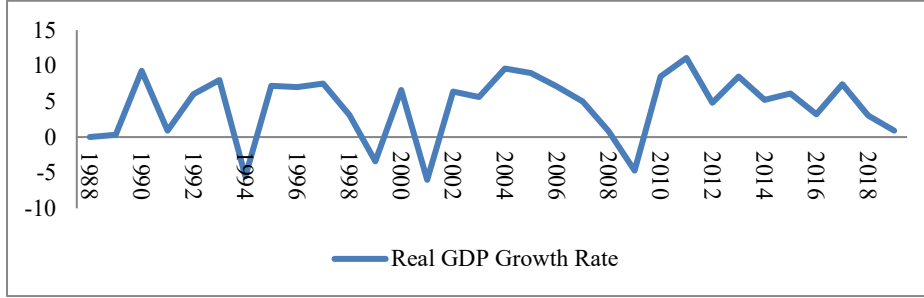
As can be seen in Chart 3, the real GDP level reached to 732 billion TL in 2000, while it was approximately 466.7 billion TL in 1988, according to the GDP series based on 2009. During the AK Party period, which achieved political and economic stability the real GDP level continued to increase, and the real GDP, which exceeded the level of 1 trillion TL in 2007, approached the level of 1.8 trillion TL in 2019.

Chart: 3. Real GDP in Turkey (1988-2019, Billion TL)
 Source: Republic of Turkey, Head of Strategy and Budget (2021).

Real GDP growth rate in Turkey during the 1990-2001 economic crises (1994, 2001) and three times the negative effects of the Marmara Earthquake in 1999, as seen in Chart 4, in the 2003-2019 period, it turned negative (-4.8%) in 2009 only with the effect of the global financial crisis. However, the real growth

rate decreased regularly until 2009, when the effects of the global financial crisis after 2004 were felt, it is noteworthy that the recession in 2009, when it decreased to a very low level of 0.8% in 2008 and the impact of the global crisis on our country was observed.

Chart 4. Real GDP Growth Rates in Turkey (1988-2019, %)
Source: Republic of Turkey, Head of Strategy and Budget (2021).

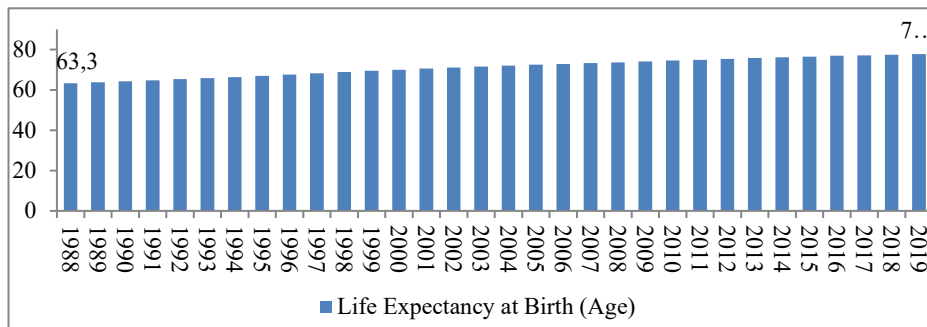
After tax cuts and increased government expenditures provided against the global crisis increased domestic demand strongly and real growth rates were realized above the potential growth rates in Turkey, %8.4 in 2010 and %11.1 in 2011. However, in this high growth rates framework, while the Turkish lira overvalued, the rapid rise in energy prices caused imports to increase more than exports, and foreign trade and Current Accounts Balances (CAB) deficits are increased rapidly. In this context, the ratio of CAB deficits to GDP increased to a high rate of 9% in 2011.

In order to prevent this negative trend, economy management circles tried to cool down the economy and to apply the brakes during the growth process since the last quarter of 2011 (Üzümçü & Başar, 2011). Focusing carefully on the relationship between credit expansion and the CAB deficits, the Central Bank of Republic of Turkey (CBRT) slowed down the credit expansion. As a result, the real growth rate decreased relatively in 2012 and realized at the level of 4.8%. After the growth rate of 8.5% in 2013, when CBRT and economy management returned to domestic demand expansion policies.

Growth rates decreased relatively in 2014, when there were local elections and Presidential elections, and in 2015, when there were two general elections and in 2016, when the July 15 FETO coup attempt took place, the real growth rate decreased to 3.3% (Chart 4). In 2017, when economically expanding policies were followed to eliminate the negative economic effects of the coup

attempt, the real growth rate increased again and reached 7.5%. Turkey's economy in the high external deficit, rising inflation and unemployment rates relative is concerned, 2018 due to the crisis experienced (by US priests Brunson) US President Trump's via twitter the decision to increase the taxes on iron and steel products exported to the USA, caused the dollar / TL exchange rate to increase rapidly, in this environment of rapid contraction in economic activities, the real growth rate decreased to 3% in 2018 within the context of the "balancing process" specified in the "New Economy Program" announced in October 2018. In the new balancing process, the real GDP growth rate decreased to a very low level of 0.9% with the effect of the economic shrinkage in the first two quarters of 2019, when the contraction in domestic demand continued. Therefore, it can be said that the economic growth rates have followed a quite volatile course in the last five years. Conversely Turkey achieved a growth rate of 1.8% although the negative effect of the global Covid-19 pandemic embracing the world in 2020.

At this point, we can also refer to the development of life expectancy at birth in Turkey in the empirical analysis part in order to see the increasing life expectancy effect with the positive effect of increasing health services, in addition to the positive impact of economic growth on the health expenditures. As is known, though economic growth rates “skid” in 1990-2001 period (as a result of rent economy conditions which can be summarized as high inflation, high interest rates and rapidly depreciating TL) in Turkey, especially in the political and economic stability environment provided by the AK Party after 2002, within the framework of the increasing per capita income and health expenditures, we can say that a steady raise in the life expectancy at birth occurred in the term of 1988-2019, as seen in Chart 5.

Chart 5. Life Expectancy at Birth in Turkey (1988-2019, Age)
Source: Worldbank (2021)

In this framework, as clearly seen in Chart 5, while life expectancy at birth which was 63.3 years old in 1988, increased to 71.1 years old in 2002 and 77.8 years old in 2019 within the framework of increasing per capita income and health services.

3- THEORETICAL FRAMEWORK

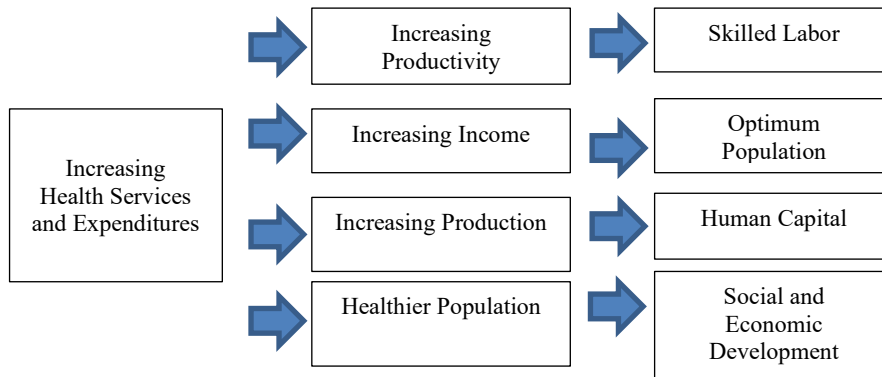
The World Health Organization defines health services as “a permanent system organized throughout the country in order to realize the objectives that change according to the needs and wishes of the society by making use of different types of health personnel in certain health institutions, and thus to provide the health care of individuals and the society with all kinds of preventive and therapeutic activities”. In short, we can define health services as all the efforts carried out by different types of health personnel to diagnose and treat diseases and to protect the current health of people through various health institutions and organizations (Karabulut, 1998: p. 16).

Expenditures on health and education are two important elements that play a role in human capital accumulation. Education, as much as the fundamental building block of human capital, the level of health is another building block that has enabled the development and protection of human capital. In this regard, it could be said that there was a close relationship between the economic development status of a society and its health level. Concordantly, the fact that a country has a healthy society and an efficient labor makes the country's economy strong and stabilizes its economic growth. All expenditures made for the provision of these services are collected under the name of health expenditures. According to the National Health Accounts (NHA), it is not only the expenditures made to regain health in case of health deterioration, but also expenditures for health protection such as vaccination nutrition and health investments are also considered “health expenditures” (Söğüt, 2019).

Health expenditures are among the long-term determinants of economic growth as a factor that provides human capital accumulation. Therefore, when an individual increases her skills and knowledge, the level of productivity in economic activities also increases. In this context, receiving the formal, non-formal, in-service training, one must be in good health to engage in economic activity. From this point of view, health expenditures are evaluated within the human capital stock (Karagül, 2002: p. 70; Üzümcü, 2018).

Health services, which enhance the health level of the society, make a positive contribution to economic and social development. A society with an increased level of education takes part in the growth and development process as a skilled labor, along with improvements in health indicators. With these

improvements in the field of health services, the population reaches the most effective level and the problem of population pressure that hinders development is eliminated. (Mazgit, 1998: p. 109). In this framework, the interaction between the increase in health expenditures and the increase in the quality of health services can be seen chart 6.

Chart 6: The Relationship of Health Expenditure and Socioeconomic Development

Source: Mazgit, 1998, p. 109.

Despite the main source of human capital accumulation, in Lucas' (1988) endogenous growth model, is the time allocated to education and the skills obtained in the education process, health level is also seen as another factor contributing to human capital accumulation. In this sense, there is the positive relationship between the health level of the society and economic development in the context of the participation of a healthy individual as an effective labor force in the production process (Taban, 2006).

The capital stock falls on health separately from human capital. The reason of the capital stock falling into health separately is that Grossman aimed to show the difference between these two types of capital. This difference arises from the fact that the human capital stock increases the productivity of the individual in the market, while the capital stock that falls on health determines the amount of time the individual has to acquire goods and money (Grossman, 1999). It is known that health expenditures (Mushkin, 1962), which are seen as an investment, have positive effects on economic growth, and expenditures on health and education are described in development economics literature as

“current development expenditures”. In this framework, it can be argued that healthy and educated individuals behave both more efficiently and more effectively as producers / consumers in the society. In this context, the fact that healthy people can be better and easily educated, and the healthy and educated active labor is a factor that increases the production level through human capital accumulation is mentioned in endogenous growth models. Within this context, it is stated that if healthy / educated individuals survive longer, they will have the opportunity to benefit from the investments for them for a long time and also the spillover effect, which provides the opportunity to transfer their skills / human capital accumulation to the next generations as parents (Üzümçü, 2018).

It can be said that the increase in the level of health services in a country leads to an increase in total output due to the more efficient and productive use of the labor, thus positively affecting the growth and development of the country and in positive interaction with other factors. Health expenditures between social and economic dimensions that may interact positively can be counted as its interaction with demographic factors (for example, by affecting the population growth rate, contributing to reaching the optimum population and reducing overpopulation pressure), contributing to the increase of savings and investment rates in the country, positive interaction with other factors affecting human capital accumulation, labour force participation rate and increasing labor productivity (Karagül, 2002: p. 72).

The existence of a two-way positive relationship between supply and demand dimensions, health expenditures and economic growth is an accepted condition in economic theory. In this context, it is seen that health services, which open the way for citizens to access all health services provided by private or public and are subsidized by the state, have a positive contribution to economic growth in terms of supply and demand, and in a developed society, the increasing welfare level and the increase in the health needs of the aging population lead to a re-increase in health expenditures. Hence, it can be said that the relationship between public health expenditures and economic growth is positive and bilateral in the context of causality (Üzümçü & Söğüt, 2020). Developed countries have invested in the labor both in the past and today, and especially in the human capital that has led to the increase of the skills and abilities of the labor and the transfer of them to the following generations. Developed countries increase their health expenditures as much as possible every year in order to realize their human capital accumulation, strive to increase the number of access to health services and allocate more resources from their budgets in order to enhance the quality of health services. Concordantly, it can be said that treating patients, trying to protect human health and improving it further is the key to the stable economic growth

process and among the indispensable for developing countries to ensure their economic development (Mazgit, 1998).

In addition health expenditures have a great significance for the development of countries across the world. In addition, life expectancy at birth covers a long period in developed countries. In Turkey, which is one of the developing countries, it is precious to reveal the relationship between health expenditures and economic growth. Therefore, the current study aims to analyze the effect of health expenditures in Turkey on economic growth. When the literature is examined, Gross Domestic Product (GDP) and health expenditures data are generally used for the relationship between economic growth and health expenditures. The positive relationship between health expenditures and economic growth is a generally accepted judgment (Karagül, 2002: 72). Higher incomes provide more access to health-promoting goods and services, such as better nutrition, safe water, and health care.

On the other hand, health will increase the productivity of the population. Because the employees will be in better condition physically. Healthy people devote more time to training to improve their abilities and derive longer-term benefits from it. The increase in average life expectancy will raise physical investments. The increase in life expectancy at birth will enhance the working age population (Mushkin, 1962: p. 136-137).

In this context, this study, which determines to analyze the relationship between health expenditures and economic growth in Turkey from 1988 to 2019, it is a contribution both in terms of the diversity and difference in the data sets included in the analysis, and by extending the periods of the analyzes carried out to obtain more realistic results by covering the following years. In this article, the relationship between economic growth rates, which are thought to cause an increase in individual and total health expenditures in Turkey, is focused on. In this context, it is convenient to compendiously assess the development of health expenditures and real GDP growth rates (real economic growth rates) in Turkey in 1988-2019 period.

4- LITERATURE REVIEW

There is an extensive literature that researches the relationship between health expenditures and economic growth. The literature on this subject might be extensive because health expenditures and education expenditures are considered as sub-components of human capital and the relationship between economic growth and human capital is willing for being investigated from the 1960's to the present. In these empirical studies, the relationship between human capital and economic growth or its subcomponents, education and health expenditures and

economic growth, is analyzed holistically with different econometric methods (time series, cross section, panel analysis etc.) in the context of individual income or its influence on the country's GDP.

In addition, in empirical analyzes that test the positive relationship between economic growth and health in terms of human capital, sometimes refer to indicators in the field of health, for example, life expectancy at birth, which we have included in our empirical analysis, as well as the number of patients per healthcare professional, number of patients per doctor, etc. is also included. Sometimes, when examining the relationship between health expenditures and economic growth, the relationship between economic growth rate and variables such as total health expenditures, per capita health expenditures, the share of public health expenditures in the budget or the share of total health expenditures in GDP. They are also analyzed. Therefore, empirical analysis based on models in which many different variables can be included leads to the enrichment of this literature.

At this point, Table 2 contains summary information of some studies in the context of domestic and foreign literature investigating the relationship between health expenditures and growth. The countries were covered by the empirical studies and the results obtained are listed in the table.

Table 2. Some Empirical Studies on Health Expenditures and Growth

Writers	Period - Methodology	Result
Bloom et al. (1998)	1960-1989 Cross Section Analys. 75 African Countries	Life expectancy at birth has a positive influence on GDP, while infant birth and mortality rates have a negative effect.
Bhargava et al. (2000)	1965-1990 Panel Data Analysis 92 Countries	Positive relationship between health expenditures and economic growth.
Erdil and Yetkiner (2004)	1990-2000 VAR model 75 High Income Countries	Causality relationship from health expenditures to growth in high-income countries and from economic growth to health expenditures in low-and middle-income countries.
Beraldo, Montolio, and Turati (2009)	1971–1998 Panel Data Analysis OECD Member Countries	Health expenditures have a positive effect on growth. A 1% increase in health expenditures raises per capita GDP by approximately 0.06% to 0.10%. A large part of this increase due to public expenditures.

Yardımcıoğlu (2012)	1975-2008 Cointegration test 25 OECD countries	Positive and significant relationship between health and economic growth variables in the long run, and that there is bidirectional causality between variables.
Alhwaish (2014)	1981-2013 Granger Causality Saudi Arabia	It has been observed that there is a one-way causality relationship from economic growth to health expenditures.
Öztürk and Topçu (2014)	1995-2012 Panel Data Analysis G8 Countries	Health expenditure affects economic growth in the short term. Economic growth rate affects health expenditures in the long run.
Halıcı-Tülüce, Doğan and Dumrul (2016)	1995-2012 -1997-2009 Panel Data Analysis 25 High Income Countries	Two-way causality between growth and health expenditure in the short run, and one-way causality from growth to health expenditure in the long run.
Akıncı and Tuncer (2016)	2006Q1-2016Q2 Granger Causality Turkey	There is a long-term cointegration and bidirectional causality relationship between health expenditures and economic growth.
Atılğan, Kılıç and Ertuğrul (2017)	1975-2013 ARDL Analysis Turkey	Increase in health expenditures positively affects the economic growth by 0.434%. Positive relationship between health expenditure and economic growth model also supports the results of the filter method.
Demirgil, Şantaş and Şantaş (2018)	2010-2016 ARDL Limit Test Turkey	A co-integration relationship between the series. It was determined that health expenditures had a positive effect on economic growth during the period analyzed.
Şen and Bingöl (2018)	2006-2017 Causality Analysis Turkey	Bidirectional causality has been identified between health expenditures and growth.
Çelik (2020)	2000-2016 Panel Data Analysis G20 Countries	One-way causality relationship from economic growth to health expenditures.
Ibukun and Osinubi (2020)	2000-2018 Panel Analysis 47 African Countries	Economic growth strengthens health and increasing per capita expenditure causes air pollution.
Bayraktutan and Alancıoğlu (2020)	2000-2017 Panel Bootstrap Granger Causality Analysis 17 OECD	Causality relationship from economic growth to health expenditure for Germany, Sweden and Denmark. Unidirectional causality relationship from health

	Countries	expenditure to economic growth for Portugal, Greece, Belgium, Italy, the Netherlands, Iceland, and Luxembourg. Turkey, Switzerland. Bidirectional causal relationship for Ireland and Austria.
--	-----------	--

As can be seen, different results are seen in empirical studies conducted for different periods, different country examples and different methods on the relationship between health expenditures, total health expenditures and economic growth. In addition, it is concluded that there is a long-term relationship between variables, whether there is a positive/negative relationship and that there is one-way or two-way causality relationship.

5- EMPIRICAL ANALYSIS

In testing the relationship between economic growth and total health expenditures, the method was explained before the empirical analysis, and then the data, model and econometric analysis were included.

5.1. Method and Data

As of the 1988-2019 period in Turkey, this study the impact of Health Expenditure (HE) on Economic Growth (GDP) was analyzed through the autoregressive distributed lag (ARDL) cointegration test. In the analysis, considering that economic growth increases health expenditures as well as increase in health expenditures can also increase life expectancy, the Life Expectancy at Birth (LEB) variable is also added to the model.

Cointegration tests are used in the analysis of long-term relationships of variables. In general used cointegration tests, variables must be stationary to the same degree. This situation creates some problems in using the cointegration test. These problems are eliminated by the ARDL method, which allows the analysis of the long-term relationship between variables that are not stable at the same degree. The ARDL method in the empirical analysis is developed by Peseran et al. (2001) and it is widely used in cointegration tests as an analysis format (Altun & İşleyen, 2019).

The real GDP growth used in the empirical analysis, namely economic growth rate data for Turkey Statistical Institute (TURKSTAT) and Economic and Social Indicators of Strategy and Budget Department of the Republic of Turkey. Health expenditures data were obtained from TURKSTAT data as indicated in the footnote and life expectancy data at birth from World Bank's official website. The data were analyzed with Eviews 10 program. Since the time series utilized in the empirical analysis are publicly available data of official institutions such

as TURKSTAT, Ministry of Treasury and Finance, World Bank.

5.2. Ethical Permissions of Research

In this study, all rules stated to be followed within the scope of "Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive" were followed. None of the actions stated under the title "Actions Against Scientific Research and Publication Ethics", which is the second part of the directive, have not been carried out. In this study, there was no situation that required ethical permission.

The data used in the empirical analysis part of this study were obtained from official sources (TURKSTAT, etc.). There was no situation requiring ethical permission, and the data used in the analysis are clearly shown in the tables and graphs above.

5.3. Stationarity Analysis

Stochastic processes in time series studies is increasing. In general, a stochastic process is called "stationary" if the covariance value between two time periods and the mean variance do not change systematically over time, which depends only on the distance or delay between the two time periods and not on the actual time of the calculated covariance value. (Demir & Görür, 2020). The presence of unit root in variables means that the series are not stationary. Analyzes made with non-stationary data may not give healthy results and may cause spurious regression. (Altun, İşleyen & Görür, 2018: p. 231). As a result of empirical studies, it was determined that most of the time series consist of non-stationary series. It is one of the many different methods recommended to regression the differences by taking the differences of these series instead of non-stationary series in order to provide stationarity in series. In this framework, augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests were used to analyze the stationarities of variables. Analysis results of ADF are given in Table 3 and analysis results of PP are showed in Table 4. The hypotheses used for the unit root test are as follows;

$$\begin{aligned} H_0: \rho = 0, & \text{The series is not stationary} \\ H_1: \rho < 0, & \text{The series is stationary} \end{aligned}$$

The ADF unit root test results for both constant and constant + trend models by taking differences between first order I (1) and at level I (0) of variables are shown in Table 3. Table 3 showed that the H_0 hypothesis is accepted for the series of health expenditures (HE) ($p > 0.05$) and life expectancy at birth

in both constant and constant + trend model. Therefore, it can be said that the series related to these two variables are not stationary at the 5% significance level, that is, they contain unit roots. On the other hand, it is seen that the real GDP series regarding economic growth is stable ($p < 0.05$). For the real GDP series, the level H_0 hypothesis is rejected and the hypothesis that the series does not contain unit roots is accepted. In order to stabilize the non-stationary HE and LEB series, their first order differences are taken. When these variables first-order differences were analyzed, according to the constant and the constant + trend model, the H_0 hypothesis for the LEB and HE variables was rejected ($p < 0.05$). Thus, according to the ADF unit root tests, it was observed that when the first order differences of these variables were taken, they became stable at the 5% significance level.

Table 3. ADF Unit Root Test Results

Variable	I(0)				I(1)			
	Constant		Constant +Trend		Constant		Constant +Trend	
	t-stat	p-value	t-stat	p-value	t-stat	p-value	t-stat	p-value
GDP	-2.134	0.004	-3.201	0.005				
HE	-2.478	0.413	-3.378	0.401	-2.301	0.001	-3.004	0.020
LEB	-2.370	0.230	-3.416	0.396	-2.251	0.001	-3.203	0.001

$p < 0.05$

The PP unit root test results for the constant and constant + trend models with the level I (0) and first order differences I (1) of the variables are also given in Table 4. According to both constant and constant + trended models, the hypothesis is accepted in the PP stationarity analysis in the level HE and LEB variables series ($p > 0.05$) thus, it can be said that the variables of HE and LEB are not stationary at the 5% significance level, that is, they contain unit roots. Again, it is seen that the real GDP series included in the economic growth is stable ($p < 0.05$). For the real GDP series, hypothesis is rejected and the hypothesis that the series does not contain unit roots is accepted.

Table 4. PP Unit Root Test Results

Variable	I(0)				I(1)			
	Constant		Constant +Trend		Constant		Constant +Trend	
	t-stat	p-value	t-stat	p-value	t-stat	p-value	t-stat	p-value
GDP	-2.214	0.001	-3.127	0.002				
HE	-2.271	0.398	-3.701	0.390	-2.304	0.001	-3.301	0.002
LEB	-2.235	0.410	-3.631	0.381	-2.617	0.001	-3.410	0.001

p<0.05

The results of the analysis indicated that when the first order differences of the non-stationary HE and LEB series were taken according to the PP test, the hypothesis was rejected for both the constant and the constant + trend model for the HE and LEB variables (p<0.05). Thus, after taking the first order differences of these variables, it can be said that they become stationary according to the PP unit root test at the 5% significance level.

5.4. ARDL Cointegration Analysis

In the literature, cointegration tests such as Engle and Granger (1987) and Johansen (1988) are frequently used to examine the long-term relationship between variables. The most important constraint in these tests is that all variables to be included in the model must be stationary at the I(0) level. According to the stationarity test results, if there are stationary variables at different levels such as I(0) and I(1) in the models, the ARDL model, which makes it possible to examine the cointegration between the variables stationary at different levels, is used instead of the traditional cointegration tests.

With the ARDL model proposed by Peseran et al. (2001) long-term relationships at different stationarities can be examined, and statistically better results can be obtained using the unconstrained error correction model (ECM) compared to traditional cointegration tests. With the unconstrained ECM, short-term relationships can be examined as well as long-term relationships between variables (Akel & Gazel, 2014; Belen & Karamelikli, 2016).

In this study, the hypothesis that there is a cointegration relationship between economic growth, health expenditures and life expectancy at birth is tested within the framework of ARDL cointegration test. The use of ARDL cointegration analysis was preferred as a more appropriate method in the cointegration analysis, since the GDP, HE and LEB variables discussed in the study are seen as a more appropriate method in the literature, because the time series show stability at different levels.

H_0 : There is no cointegration between the variables
 H_1 : There is cointegration between the variables

Within this framework, ARDL cointegration boundary test has been used, and the results regarding whether there is cointegration between variables at 1%, 5% and 10% significance level are in Table 5 showing the calculated F statistic value is greater than the upper limit critical value at the 5% significance level. Accordingly, H_1 hypothesis is accepted and it is determined that there is cointegration between variables according to the ARDL boundary test.

Table 5.ARDL Cointegration Limit Test

The number of arguments (k)	F statistic Value	Significance Level	Critical Values	
			Lower Limit	Upper Limit
2	19.4256	%1	1.83	2.903
		%5	2.13	3.59
		%10	2.61	3.63

After determining a long-term relationship between variables with the F test, the parameters of this relationship were estimated with the ARDL model based on the Least Squares (LS) method and the results are in Table 6.

Table 6.ARDL (1, 2, 2) Model

Variables	Coefficients	Standard error	t- statistics	p. value (p)
Const. (c)	0.017893	0.001478	6.571362	0.031
GDP(-1)	0.103647	0.078312	-2.741693	0.013
HE (-1)	0.127853	0.063219	-2.378901	0.019
HE (-2)	0.107524	0.001436	-2.368710	0.021
LEB (-1)	0.136402	0.032147	-2.317895	0.025
LEB (-2)	0.112365	0.036415	-2.017852	0.031

p<0.05

Table 6 contains the values of the variables in the ARDL (1, 2, 2) model. Table 6 indicates that each variable has a significant and positive coefficient (p <0.05).

One of the important elements that should not be ignored in the analysis

made with the ARDL model is the basic assumptions of the LS.

Diagnostic test results for the basic assumptions of the LS are given in Table 7. The R^2 coefficient expressed as a percentage varies between 0 and 1 and shows how much of the variance in the dependent variable is explained by the independent variables. In this context, it is seen that approximately 75% of the change in real GDP, representing economic growth, can be explained by HE and LEB. It is understood that with adjusted R^2 , approximately 71% of the variation in GDP can be explained by HE and LEB. Since the Breush-Godfrey LM test value is greater than the probability value ($p > 0.05$), it can be said that there is no problem of variance in the model. Whether there is autocorrelation in the estimated model is determined by ARCH test. Since the ARCH test value seen in the table is greater than the probability critical value, it is accepted that there is no autocorrelation. In the context of Jargue-Bera normality test, it is observed that the errors have a normal distribution according to Table 7 ($p > 0.05$). When the Ramsey-Reset test probability value is greater than the critical value, it is concluded that there is no modeling error.

Table 7.ARDL Diagnostic Tests

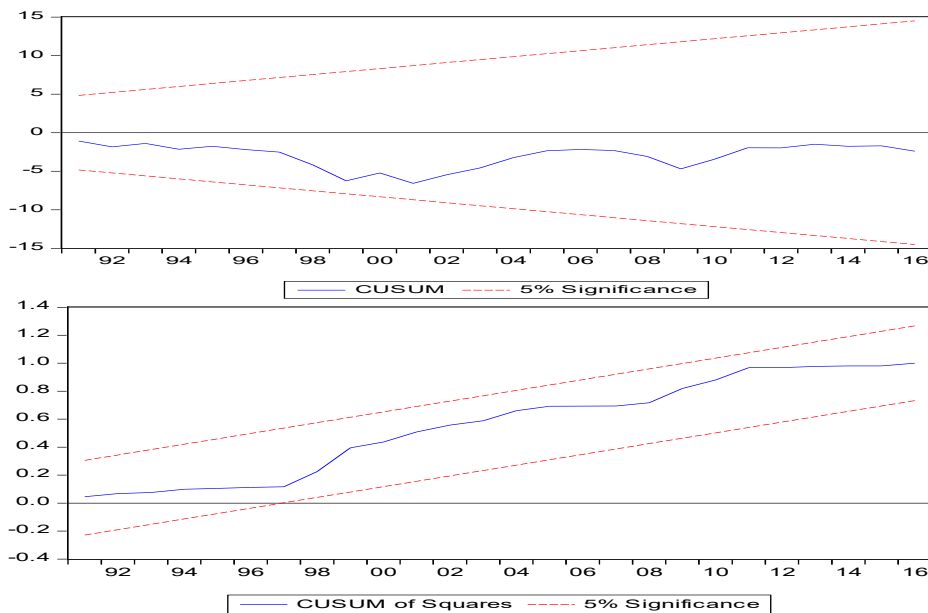
Diagnostic Tests	test statistics	p. value (p)
R^2	0.750136	
Adjusted R^2	0.716520	
F-Statistics	12.143026	0.001
Breush-Godfrey LM Test	0.540367	0.348
ARCH Test	2.390172	0.281
Jargue-Bera Normality Test	0.493075	0.432
Ramsey-Reset Test	1.801637	0.601

Table 8 shows the values of the parameters calculated with the long-term ARDL model. In this way, the state of the long-term relationship between variables can be determined. In the study, the GDP dependent variable, HE and LEB show the independent variables. According to Table 8, a positive and significant relationship between HE and LEB and GDP ($p < 0.05$) has been determined. In this framework, a one-unit increase in HE will result in an increase of 0.112 units of GDP and one unit increase in LEB leads to an increase of 0.018 units in GDP. From these results, compared to the effects on the economic growth of HE and LEB variables in Turkey it can be said to be greater than the effect of the HE increases.

Table 8. Long Term ARDL Cointegration Results

Variables	Coefficients	Standard Error	t- statistics	p
Constant (c)	0.108349	0.003621	5.104562	0.023
HE	0.112470	0.014785	-2.163147	0.002
LEB	0.018632	0.027369	-2.214690	0.002

After these analyzes, the stability of the ARDL model was investigated by determining whether there is any structural break in the variables. CUSUM and CUSUMQ charts are used for this. In CUSUM and CUSUMSQ charts, if the variables are within the critical limits, it might be said that the ARDL model is stable and model coefficients are stable.

Chart 7. CUSUM and CUSUMQ results

Chart 7 shows the stability of the estimated ARDL model. When the CUSUM and CUSUMSQ graphs were examined, it was determined that the variables were between the critical limits at the 5% significance level. In this case, it was observed that there was no structural break in the variables according to the selected model and the long-term coefficients calculated by the ARDL

boundary test were stable.

5.5. Toda-Yamamoto Causality Test

After performing the ARDL cointegration analysis, Toda-Yamamoto (1995) causality test was used to determine the direction of causality among variables. First, the appropriate lag length was determined in the VAR Model, and then Toda-Yamamoto Causality Test was performed.

As seen in Table 9; considering sequentially modified LR test statistic, Schwarz information criterion (SIC), Hannan-Quinn information criterion (HQ), Final prediction error (FPE) and Akaike information criterion (AIC), the appropriate lag length was obtained as 1. Since all values provide the same optimum delay, it can be said that the series do not have variance serial correlation problem and they have normal distribution.

Table 9. Selection of the lag length of the VAR model

Lag	LR	SC	HQ	FPE	AIC
1	41.01547*	23.28041*	21.03715*	2915.2713*	19.06270*
2	49.34782	27.07614	25.00143	3124.016	21.10419
3	51.04861	29.10083	25.70391	3361.179	21.50793
4	53.07126	30.00731	26.00617	3641.061	22.16820

The Toda-Yamamoto Causality Test results applied after determining the optimum lag length are also included in Table 10.

Table 10. The Results of Toda-Yamamoto Causality Test

Causality	test statistics	probability value (p)
GDP → HE	2.731	0.034
HE → GDP	2.976	0.001
GDP → LEB	2.731	0.021
LEB → GDP	2.045	0.091

When Table 10 is examined, GDP, that is, economic growth is the reason for the increase in HE ($p \leq 0.05$). Likewise, it is seen that the increase in HE is the cause of the increase in GDP, that is, economic growth ($p \leq 0.05$). In this case, it can be said that the analysis period as a bi-directional causality relationship between economic growth and the increase in health expenditure is available for the case of Turkey.

Nonetheless, the GDP growth causes LEB in the 5% significance level for Turkey ($p \leq 0.05$). However, LEB is not a cause of GDP growth ($p \geq 0.05$).

Therefore, it is noteworthy that the probability value is below 10%. As a result of this, in the analysis period examined in the example of Turkey, it is found that one way directional causality relationship is from economic growth to LEB.

6. CONCLUSION

Health expenditures are one of the noticeable sources of human capital accumulation together with education expenditures. In this sense, health expenditures are a factor that feeds human capital accumulation and contributes significantly to its development. It might be mentioned that there was a mutual relationship between economic development and health status in a country. In general, it is remake that health services and health expenditures are higher in total and individual level in today's developed countries compared to developing countries and the standards and quality of health services are higher. In this context, it can be said that as the resources allocated to health in economically developed countries have increased, the health awareness of individuals living in these countries is relatively higher than those living in other countries.

At this point, when we look the development of real health expenditures in Turkey, a developing country, which consists of sum of the public and private health expenditures, in 1988-2019 term, it is seen that the real health expenditures have increased significantly at the total level. In this context, it is noteworthy that real health expenditures reached 81.7 billion TL in 2019 from 7.1 billion TL in 1988. Turkey's real GDP level has reached 1.8 trillion TL in the same period from about 466.7 billion TL. According to TURKSTAT's statistics of 2019 in Turkey, per capita health expenditure was 2434 TL (335 USD) in 2019, more than three quarters of total health expenditures were covered by the general government budget, and households paid 16.7% of their total health expenditures from their own pockets (TURKSTAT, 2021. Conversely, the share of total real health expenditures in real GDP increased during this period, while it was 1.5% in 1988, it increased to 5.8% in 2008, but then decreased relatively to 4.7% in 2019. However, it is positive that the ratio of health expenditures to GDP has tripled compared to beginning of the period. In addition, recent practices such as city hospitals to improve healthcare infrastructure, has provided an opportunity to offer better health care services than most of the developed countries in the process of COVID-19.

In the literature, the relationship between health expenditures and economic growth was examined by using panel and causality analyzes on total health expenditures and public health expenditure variables. In the current study, along with the variables of health expenditures and growth, life expectancy at birth was also included, and ARDL cointegration analysis was used in addition

to causality analysis.

In current study, in Turkey the relationship between health expenditure and economic growth is subjected to econometric analysis utilizing annual data for the 1988-2019 period. Within the framework of the results of the econometric analysis, a bilateral causality relationship between economic growth and health expenditures has been determined. In addition, ARDL cointegration analysis confirms that there is a long-term cointegration relationship between health expenditures and economic growth variables.

In consequence of this study, it was seen that stable economic growth in line with the theoretical framework, positively contributed to the rise in health expenditures. Moreover, within the framework of Toda-Yamamoto causality analysis, as demonstrated by the two-way causal relationship between two variables, as the economic growth process makes it possible to make more health expenditures, while life expectancy at birth increases with the increase in health expenditures, it can also positively affect economic growth through a healthy labor and human capital accumulation channel.

7. CONFLICT OF INTEREST STATEMENT

There is no conflict of interest between the authors.

8. FINANCIAL SUPPORT

No funding or support was used in this study.

9. AUTHOR CONTRIBUTIONS

AÜ, YS: Idea and Design

AÜ, YS: Theoretical Framework

YS: Literature Review

AÜ: GDP and Health Expenditure analysis in Turkey

YS: Data Collection

AÜ, YS: Data Analysis and Interpretation

AÜ, YS: Interpretation of Findings

AÜ, YS: Writing of Article

AÜ: Critical Review of Article

10. ETHICS COMMITTEE STATEMENT AND INTELLECTUAL PROPERTY COPYRIGHTS

Ethics committee principles were followed in the study. There has been no situation requiring permission within the framework of intellectual property and copyrights.

11. REFERENCES

- Aghion, P. and P. Howitt (1992), A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2); 323-351.
- Akel, V. ve Gazel, S. (2014). Döviz kurları ile BİST Sanayi endeksi arasındaki eşbütünleşme ilişkisi: Bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44, 23-41.
- Alhawaish, A., (2014). Healthcare expenditure and economic growth in Saudi Arabia: A Granger causality approach, *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 5 (1), 1471-1474.
- Altun, Y. & İşleyen, Ş. (2019). Türkiye’de iktisadi büyüme ile sanayi sektöründe istihdam arasındaki ilişkinin ARDL sınır testi yaklaşımı ile ekonometrik analizi: 1991-2017, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 657-676.
- Altun, Y., İşleyen, Ş., & Görür, Ç. (2018). Türkiye’de eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: 1999-2017, *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 223-244.
- Akıncı, A. & Tuncer, G. (2016). Türkiye’de sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, *Sayıştay Dergisi*, Sayı: 102, 47-61.
- Atılğan, E., Kılıç, D., & Ertuğrul, H. M. (2017) The dynamic relationship between health expenditure and economic growth: Is the health-led growth hypothesis valid for Turkey?, *European Journal of Health Economics (HEPAC)*, 18 (5), 567 – 574.
- Barro, R. (1990), Government spending in a simple model of endogenous growth”, *Journal of Political Economy*, Vol: 98, No: 5; 103-125.
- Bayraktutan, Y. & Alancıoğlu, E. (2020). Sağlık harcamaları-iktisadi büyüme ilişkisi: seçilmiş OECD ülkeleri için panel bootstrap Granger nedensellik analizi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2),1-12.
- Beraldo, S., Montolio, D. & Turati, G. (2009). Healthy, educated and wealthy: A primer on the impact of public and private welfare expenditures on economic growth”, *The Journal of Socio-Economics* 38 (6), 946–956.

- Belen, M. ve Karamelikli, H. (2016). Türkiye’de hisse senedi getirileri ile döviz kuru arasındaki ilişkinin, incelenmesi: ARDL yaklaşımı, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45(1), 34-42.
- Bhargava, A., Jamison, D. T, Lau, L. & Murray, C. J. L. (2000). Modeling the effects of health on economic growth, *GPE Discussion Paper*, No: 33, 1-32.
- Biggs, B., King, L., Basu, S. & Stuckler., D. (2010). Is wealthier always healthier? The impact of national income level, inequality and poverty on public health in Latin America, *Social and Medicine*, 71(2), 266-273.
- Bloom, D. E., Sachs, J. D., Collier, P. & Udry, C. (1998). Geogprahy, demography and economic growth in Africa, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1998 (2), 207-295.
- Çelik, A. (2020). G20 ülkelerinde sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analizi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 27 (1), 1-20.
- Demir, Y. ve Görür, Ç. (2020), OECD ülkelerine ait çeşitli enerji tüketimleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel eşbütünleşme analizi ile incelenmesi. *EKOİST Journal of Econometrics and Statistics*, 32, 15-33. <https://doi.org/10.26650/ekoist.2020.32.0005>
- Demir, O. ve Üzümcü, A. (2003), İçsel büyümenin kaynakları, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 3-4, 17-38.
- Demir, O., Üzümcü, A. ve Duran, S. (2006), İçsel büyümede içselleşme süreçleri: Türkiye örneği, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 21 (1), 27-46.
- Demirgil, B., Şantaş, F. & Şantaş, G. (2018), Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: uygulamalı bir çalışma, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 388-398.
- Erdil, E. & Yetkiner, İ. (2004). *A panel data approach for income-health causality*, Hamburg University: Sustainability and Global Change Research Unit, Working Papers, No: FNU-47, 1-17.
- Grossman G. and E. Helpman (1991), *Innovation and Growth in the Global Economy*, MIT, Cambridge.
- Grossman, M. (1999), *The human capital model of demand for health*, NBER, Working Paper, No: 7078.
- Halıcı-Tülüce, N.S., Doğan, İ. & Dumrul, C. (2016). Is income relavant for health expenditure and economic growth nexus?, *International Journal of Health Economiçs and Management*, 16 (1) , 23 – 49.

- Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Mali Yönetim ve Dönüşüm Genel Müdürlüğü (2021). *Bütçe gider ve gelir gerçekleştirmeleri (1924-2019)*, <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri>, Accessed on 10 February 2021.
- Ibukun, C. O. & Osinubi, T. T (2020). Environmental quality, economic growth, and health expenditure: empirical evidence from a panel of African countries, *African Journal of Economic Review*, Volume VIII, Issue II, 119-140.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12 (2-3), 231-254.
- Karabulut, K. (1998), *Türkiye'de sağlık sektörü - sağlık harcamaları üzerine bir uygulama-* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karagül, M. (2002). *Beşerî sermayenin iktisadi gelişmedeki rolü ve Türkiye boyutu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, No: 37, Anıt Matbaa, Ankara.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development, *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), 3-42.
- Mazgıt, İ. (1998). *Ekonomik kalkınma sürecinde Türkiye'de sağlık sektörünün yeniden yapılanması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Mushkin, S. J. (1962). Health as an investment, *The Journal of Political Economy*, 70 (5), Part 2, 129-157.
- Öztürk, S. & Topçu, E. (2014). Health expenditures and economic growth: evidence from G8 countries, *International Journal of Economics and Empirical Research*, 2 (6), 256-261
- Peseran, M.H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16 (3), 289-326.
- Rebelo, S. (1991), Long-run policy analysis and long-run growth, *Journal of Political Economy*, Vol: 99, No: 3, 501-521.
- Romer, P. M. (1986), Increasing returns and long-run growth, *Journal of Political Economy*, Vol: 94, No:5; 1002-1043.
- Söğüt, Y. (2019). *Sağlık harcamaları ve iktisadi büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir inceleme (1988-2016)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Şen, A. & Bingöl, N. (2018). Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9 (1), 89-103.

- Taban, S. (2006). Türkiye’de sağlık ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi, *Sosyoekonomi*, 4 (4), 31-46.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021). *Ekonomik ve sosyal göstergeler, TÜİK verilerine göre uyumlaştırılmış Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla*, (2009 Baz Yılı), Tablo 1.9. <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540021349004-1497d2c6-7edf> Accessed on 10 February 2021.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995), Statistical inference in vector autoregression with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66 (1-2), 225-250.
- TÜİK (2021), *Sağlık harcamaları istatistikleri 2019, Haber Bülteni*, Sayı: 33659, Ankara, 19 Kasım 2020, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Saglik-Harcamalari-Istatistikleri-2019-33659> Accessed on 10 February 2021.
- Üzümçü, A. (2018). *İktisadi büyüme (teori, model ve Türkiye üzerine gözlemler)* (3. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları
- Üzümçü, A. & Başar, S. (2011), Türkiye’nin cari işlemler bilançosu açığı üzerinde enerji ithalatı ve iktisadi büyümenin etkisi: 2003-2010 dönemi üzerine bir analiz, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 48 (558), 5-22.
- Üzümçü, A. & Söğüt, Y. (2020), Kamu sağlık harcamaları ve iktisadi büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir inceleme: 1983-2019, *Kırıkkale Üniversitesi, Ekonomi, İşletme, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEPBİR)*, 6 (2), 275-295.
- Worldbank. (2021), *Life expectancy at birth, databank, Turkey statistics*, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR#> Accessed on 03.02. 2021.
- Yardımcıoğlu, F., (2012). OECD ülkelerinde sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir incelemesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 27-47.
- Yılmaz, V. & Yentürk, N. (2015). Türkiye’de sağlık harcamalarına tarihsel bir bakış, *İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sivil Toplum Çalışmaları Merkezi Yayını*, Kasım 2015. <https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/11/08/saglikHarcamalari.pdf>. Accessed on 10.02. 2021.

KURBAN BAYRAMININ KIRMIZI ET FİYATLARINA ETKİSİ^{1 2}

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 15.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 19.05.2021

Cem EYERCİ
Dr.
Türkiye Cumhuriyet Merkez
Bankası,
Ankara, Türkiye
eyercicem@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9863-5957

ÖZ | Temel tüketim maddesi olarak sahip olduğu önem kırmızı et fiyatlarının çeşitli yönlerden incelenmesine sebep olmaktadır. Fiyat serilerinin oluşturulduğu takvim sisteminde bir düzene sahip olan mevsimsel olayların etkileri kolay tespit edildiği halde, bu takvim içinde her yıl farklı tarihe kayan olayların etkilerinin tespiti çeşitli zorluklar içermektedir. Kurban Bayramının kırmızı et fiyatları üstündeki olası etkisini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, Miladi takvimde üretilmiş fiyat serileri Kurban Bayramının sabit olduğu Hicri takvime dönüştürülmüş ve fiyat artışlarının Miladi ve Hicri aylardaki değişimleri karşılaştırılmıştır. Çalışmada aylık fiyat değişimlerinin Hicri takvimin belirli dönemlerinde yoğunlaştığı gözlenmiştir. Kırmızı et fiyatlarında en yüksek ortalama artış, kurbanlık talebinin en fazla olduğu Kurban Bayramı döneminde değil, Ramazan ayı ve öncesinde; ortalama en düşük artış da Kurban Bayramı ayından sonraki ikinci ayda gerçekleşmektedir. Bu gözlem, Kurban Bayramında daha yüksek gelir beklentisiyle önceki aylarda piyasaya sürülmeyen kurbanlıklardan elde kalanların, devam eden bakım maliyetlerinden kurtulmak amacıyla, düşük fiyatlarla satıldıkları şeklindeki değerlendirmeleri doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırmızı et fiyatları, kurban bayramı, mevsimsel etki.

JEL Kodu: C82, E31, Z12

Alan: İktisat

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.006

Atıfta bulunmak için: Eyerci, C. (2021). Kurban bayramının kırmızı et fiyatlarına etkisi. *KAÜİBFD*, 12(23), 107-126.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

² Çalışmada yer alan görüşler yazara aittir ve kurumunun resmi görüşü olarak değerlendirilemez. Yorumlarıyla yaptıkları katkılar için Ömer Demir ve Sermet Erdem'e teşekkür ederim.

THE EFFECT OF THE FEAST OF SACRIFICE ON RED MEAT PRICES

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 15.03.2021 Accepted Date: 19.05.2021

Cem EYERCI
Dr.
Central Bank of the Republic of
Turkey,
Ankara, Turkey
eyericem@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9863-5957

ABSTRACT | Being a staple food causes red meat prices to be scrutinized in various aspects. Although the seasonal effects yielded from the fixed dated events are relatively easy to detect, it is harder to observe the impacts of events shifting to a different date each year. In this paper, the effect of the Feast of Sacrifice on red meat prices is evaluated by transforming the price series of the Gregorian calendar into the Hijri calendar in which the feast is fixed at a date and comparing the monthly price changes of two calendars. It is observed that the price changes are concentrated in some Hijri periods. The red meat prices increase most in Ramadan and previous months but not during the Feast of Sacrifice, when the demand for sacrificial animals is high, and increase least in the second month after the feast. The observation confirms the claim that the sacrificial animals are not put on the market beforehand by expecting a higher profit during the feast of sacrifice; however, the remainders are sold out in a few months at low rates to avoid the care cost.

Keywords: *Feast of sacrifice, red meat prices, seasonal effect*

Jel Codes: *C82, E31, Z12*

Scope: *Economics*

Type: *Research*

1. GİRİŞ

Temel ihtiyaçların başında gelen gıda ürünlerine yapılan harcamalar 2019 yılı Türkiye hanehalkı tüketim harcamalarının %20.77'sini (TÜİK, 2020a) oluşturuyor. Kapsanan madde ağırlıkları büyük ölçüde bu tüketim harcama kalıbı esas alınarak her yıl güncellenen Tüketici Fiyat Endeksinde (TÜFE) ise Gıda ve Alkolsüz İçecekler ana harcama grubu, 2020 yılında, %22.77 ile en yüksek paya sahip harcama grubudur (TÜİK, 2020d). Bu harcama grubunda ekmekten sonra en yüksek ağırlığa kırmızı etlerin (dana eti ve kuzu eti) sahip olması, bu ürünlerin tüketim alışkanlıkları içindeki önemini ve bunlara olan genel talebin olası boyutunu ortaya koymaktadır. Bu iki kırmızı et ürünü, sakatatlar ile sucuk, sosis ve salam gibi işlenmiş et ürünlerinin ayrıca yer aldığı Gıda ve Alkolsüz İçecekler ana harcama grubunun %13.73'ünü (dana eti %9.44, kuzu eti %4.29), tüm endeksin ise %3.13'ünü (dana eti %2.15, kuzu eti %0.98) oluşturmaktadır.

Toplam harcamalar içinde önemli bir paya sahip olması, kırmızı etin Türkiye pazarındaki fiyat oluşum ve hareketlerinin birçok yönden incelenmesine sebep olmuştur. Sığır eti fiyatlarını belirleyen faktörler (Tengiz & Tengiz, 2018; Saçlı, 2020); et fiyatlarındaki değişim trendi (Aydogdu & Kucuk, 2018), ani yükselişler (Özertan, Saghaian, & Tekgüç, 2015; Ganioglu, 2019) ve dalgalanmalar (Ayyıldız & Çiçek, 2018) çalışılan konuların başında gelmektedir. Hayvancılık sektörüne yapılan sübvansiyonların (Yılmaz & Yaşar, 2020) ve ithalatın (Lorcu & Bolat, 2012; Akin, Arıkan, & Çevrimli, 2018; Aktaş, 2020) et fiyatlarına etkisi ile birbirlerinin ikamesi olduğu düşünülen kırmızı et ve tavuk eti fiyatlarının ilişkisi (Selli, Bayaner, Akdi, & Sahin, 2011) çalışılan diğer konulardan bazılarıdır.

Öte yandan, hasat sonrası düşen gıda fiyatları (Gilbert, Christiaensen, & Kaminski, 2017) ve kış aylarında artan enerji (Scott, 1995), özellikle doğal gaz (Aras & Aras, 2004) tüketimi gibi birçok iktisadi göstergede var olan mevsimsel etkiler, kırmızı et üretim, tüketim ve fiyatlarında da (Ayyıldız & Çiçek, 2018; Tengiz & Tengiz, 2018) gözlenmektedir. Bununla birlikte, hava şartlarının farklılaştığı mevsimlerin doğrudan etkileri yanında çeşitli kültürel ve dini günlerin de insanların iktisadi davranışlarına etkisi vardır. Böyle özel gün veya bayramlarda, hediyeleşme, yemek davetleri, yolculukların artması ve dönemsel ibadetlerin yapılması gibi sebeplerle, bazı ürünlere olan talep çeşitli iktisadi sonuçlar doğuracak şekilde artar. Söz konusu mevsimsel etkilerin tespitinde kullanılan gelişmiş istatistiki yöntemler varsa da bunlarla yapılan çalışmalarda çoğunlukla Miladi takvimin referans alınması, bu çalışmaların bazı durumları açıklamasını zorlaştırmaktadır. Zira, miladi takvim kullanılan ülkelerdekiler de dahil, çeşitli Müslüman, Yahudi, Hindu ve Çinli topluluklar dini ve geleneksel günlerini farklı takvimlerde belirlemektedirler (Riazuddin & Khan, 2005). Bu da

söz konusu günlerin çoğunlukla miladi takvime göre üretilen göstergeler üzerindeki etkilerinin tespitini engellemektedir. Örneğin, Müslümanların dini bayram ve günleri 355-356 günlük bir yıldan oluşan Hicri takvimde belirlenmektedir. Söz konusu günlerin 365-366 günlük Miladi takvim içinde her yıl daha erken bir döneme kayması, bu günlerin etkilerinin izlenmesi için Miladi takvime göre üretilmiş göstergelerin Hicri takvime dönüştürülmelerini gerektirmektedir.

Miladi takvim içinde her yıl kayan Kurban Bayramının kırmızı et üretim, tüketim ve fiyatları üstündeki etkisinin incelenmesi de değinilen türde bir zorluk içermektedir. Sığır, koyun ve keçi besicileri bu ürünlere olan talebin arttığı Kurban Bayramlarına hazırlanmakta, artan kırmızı et üretim ve tüketimine (Selli vd., 2011; Ganioglu, 2019) bağlı fiyat hareketleri olabilmektedir. Bu dönemlerde yapılan satışların sığır besicilerinin gelirlerine etkisinin yerel düzeyde incelendiği (Tuncel & Cevger, 2015) çalışmalar yapılmış olmakla beraber, dini günlerin, özellikle de Kurban Bayramının kırmızı et fiyatları üstünde bir etkiye sahip olup olmadığının çalışılmasına ihtiyaç vardır.

Bu çalışmada, Kurban Bayramının kırmızı et fiyatları üstünde bir etkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Kırmızı et üretiminde Kurban Bayramında gerçekleşen artış değerlendirilmiş, 1994-2020 arası 27 yılda Miladi takvime göre derlenen aylık kırmızı et fiyatları Hicri takvime dönüştürülerek, fiyatların Miladi ve Hicri aylık artış oranları arasındaki olası farklılıklar analiz edilmiştir. 2. bölümde çalışmada kullanılan yöntem sunulmuş, analizde kullanılan orijinal veri ile Hicri takvime dönüştürülmüş veri 3. bölümde tanıtılmıştır. 4. bölümde analiz bulguları özetlenerek tartışılmış ve son bölümde elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

2. YÖNTEM

Kurban Bayramında oluşan talep artışının büyüklüğü kırmızı et fiyatlarında etkili olabileceği için, çalışmanın başında, toplam kırmızı et üretiminin ne kadarının Kurban Bayramını içeren aylarda yapıldığı iki ayrı yaklaşımla tahmin edilmiştir. 2010-2019 yıllarının üçer aylık dönemleri için mevcut olan toplam kırmızı et üretim verisinde, ilk olarak, Kurban Bayramı içeren her dönemdeki normal üretimin bir önceki ve bir sonraki dönem üretim verilerinin ortalamasına eşit olduğu varsayılarak, toplam üretimden, hesaplanan normal üretim miktarı çıkarılarak kurban kesim miktarı belirlenmiştir. İkinci olarak, söz konusu yılların tamamında, Kurban Bayramı içermeyen ayların ortalama üretiminin normal üretim olduğu varsayılmış, Kurban Bayramı içeren dönemler toplamının bu normal üretimden arta kalan kısmının kurban kesimine bağlı olduğu kabul edilmiştir. Bu iki yaklaşım ile bulunan sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Miladi takvim içinde kayan günlerin mevsimsel etkileri çalışılırken, genellikle, zaman serisi yöntemleri, en çok da ARIMA modeli kullanılmaktadır. Örneğin, Ramazan ayının emisyon hacmi (Riazuddin & Khan, 2005) ve tüketici gıda fiyatları (Yucel, 2005) üstündeki etkileri Miladi takvim verilerinin kullanımı ve bazı Hicri aylar için kukla değişkenlerin eklenmesiyle oluşturulmuş ARIMA modelleri ile incelenmiştir. Bu yaklaşımın hem Miladi takvimde var olan hem de Hicri takvimin Ramazan ayından kaynaklanan mevsimselliklerin ortak bir etkisini ortaya koyabileceği düşünülmektedir. Yucel (2005) bu modeli Hicri takvime dönüştürülmüş veriye de uygulamıştır. Hossain, Basher, and Haque (2018) Ramazanın ham şeker fiyatları üzerindeki etkisini incelemek için ARIMA ve gözlenmeyen bileşen modeli (UCM) kullanmışlardır. Demirhan (2011) başka bir zaman serisi modeli TRAMO-SEATS ile Ramazanın sanayi üretimi üzerindeki etkisini çalışmıştır. Bununla birlikte, bu konulardaki çalışmaların bazıları birbirlerinin aksi sonuçlar ortaya koymuştur. Yucel (2005) ile Akmal ve Abbasi'nin (2010) ARIMA ve Miladi takvim verisi kullanarak yaptıkları çalışmalarda Ramazanın tüketici fiyatları üstünde bir etkisi görülmezken, Yucel'in Hicri takvime dönüştürülmüş veri ile çalıştığı model, Ramazan ayında dikkate değer bir gıda fiyatı artışının varlığını ortaya koymuştur. Karabağ ve Fadiloğlu'nun da (2021) ileri sürdüğü gibi, mevcut modeller, Miladi takvimdeki iklime bağlı etkiler ile Hicri takvimdeki dini mevsimselliği aynı anda tespit etmede yetersiz kalıyor olabilirler.

Bu çalışmada, Kurban Bayramının kırmızı et fiyatları üstünde bir etkiye sahip olup olmadığının tespitinde, yaygın olarak kullanılanlara göre daha basit bir yöntem kullanılmıştır. Kullanılan yöntemde (a) yıllık dana eti ve kuzu eti üretim miktarlarının ağırlık olarak kullanılmasıyla aylık dana eti ve kuzu eti tüketici fiyatlarının ağırlıklı ortalaması alınarak kırmızı et fiyat serisi üretilmiştir. (b) Miladi takvimdeki aylık fiyat serileri Hicri takvime dönüştürülmüş, (c) her iki takvim sisteminde aylık fiyat artış oranları bulunarak 12 ayın ortalama artış oranları bulunmuş ve (d) Miladi ve Hicri aylardaki ortalama aylık artış oranlarının dağılımları karşılaştırılmıştır. (e) Son olarak en yüksek ve en düşük ortalama artış oranına sahip aylardaki bu artış oranlarının diğer aylardaki ortalama artış oranlarından farklı olup olmadığı test edilmiştir.

3. VERİ

Çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) çalışmaları kapsamında derlediği ve yayınladığı aylık dana ve kuzu eti fiyat verileri kullanılmıştır. Hicri 1414 yılının son ayından 1440 yılının son ayına kadarki döneme denk gelen Mayıs 1994 - Ağustos 2020 Miladi ay verisinden 27 tam Hicri yıldaki (1415-1441) aylık fiyat artış oranları hesaplanmıştır.

Veri setini oluşturan 1994=100 temel yıllık TÜFE kapsamında 1994-2004 döneminde derlenen fiyat serileri ile takip eden 2003=100 temel yıllık TÜFE kapsamında 2005-2020 döneminde derlenen fiyat serileri, Ocak 2014 ayındaki aylık artış oranları kullanılarak bağlanmıştır. 2005 öncesinde yayınlanan iki ayrı dana eti çeşidinden biri olan kıyma ve iki ayrı kuzu eti çeşidinden biri olan kemikli parça et fiyatlarının, sırasıyla dana ve kuzu eti fiyatlarını temsil ettiği varsayılmıştır.

3.1. Dönemsel Kırmızı Et Üretimi

Toplam kırmızı et üretiminin ne kadarının Kurban Bayramını içeren aylarda yapıldığını tahmin etmek amacıyla 2010-2019 yılları için yayınlanmış olan 3'er aylık dönemsel sığır ve koyun eti üretim miktarları (TÜİK, 2020c) kullanılmıştır.

3.2. Kırmızı Et Fiyat Serisinin Üretiminde Kullanılan Ağırlıklar

Dana ve kuzu eti fiyatlarının ağırlıklı ortalamasının alınması yoluyla kırmızı et fiyat serisi oluşturulurken, iki ürünün 1994-2019 dönemindeki yıllık üretim miktarları (TÜİK, 2020b) ağırlık olarak kullanılmıştır. Ürünlerin toplam üretim içindeki paylarının her bir yıl boyunca sabit olduğu varsayılmıştır. 2020 yılı et üretim verileri 2021 yılı Ocak ayı itibarıyla henüz açıklanmadığından, 2019 yılı üretim oranlarının 2020 yılında da aynı olduğu kabul edilmiştir.

3.3. Fiyat Serilerinin Hicri Takvime Dönüştürülmesi

Miladi takvime göre derlenmiş aylık kırmızı et fiyatlarının durağan olduğu varsayılarak, inceleme dönemini oluşturan her Hicri aya denk gelen Miladi aylardaki fiyatların, denk geldikleri Hicri ayın içindeki gün sayıları ile ağırlıklandırılmasıyla Hicri fiyat serileri üretilmiştir (Eyerci, Toprak, & Demir, 2021). Dünya genelinde kullanılan Miladi-Hicri takvim geçişinde küçük farklılıklar olmakla beraber, çalışmaya konu olan verinin Türkiye verisi olması sebebiyle, fiyat serilerinin dönüştürülmesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından açıklanan (DİB, 2021) Hicri ay başlangıçları esas alınmıştır. Miladi takvime göre yayınlanmış orijinal kırmızı et fiyat ve aylık artış oranı grafikleri Şekil 1'de, dönüştürülmüş fiyat serisi ve artış oranı grafikleri Şekil 2'dedir.

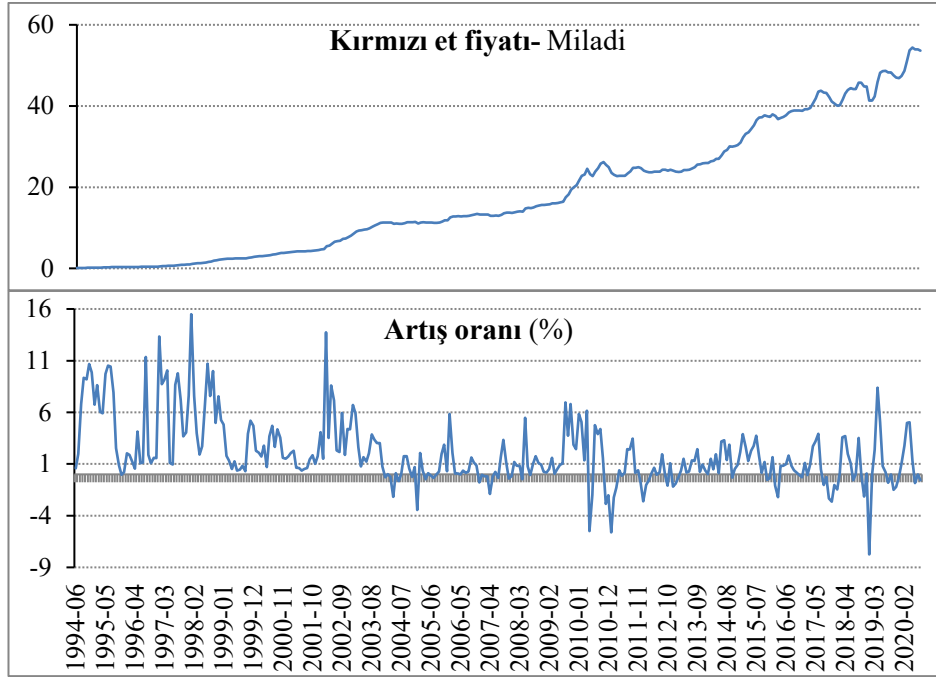
4. ANALİZ VE DEĞERLENDİRME

4.1. Kurban Bayramında Et Üretimi

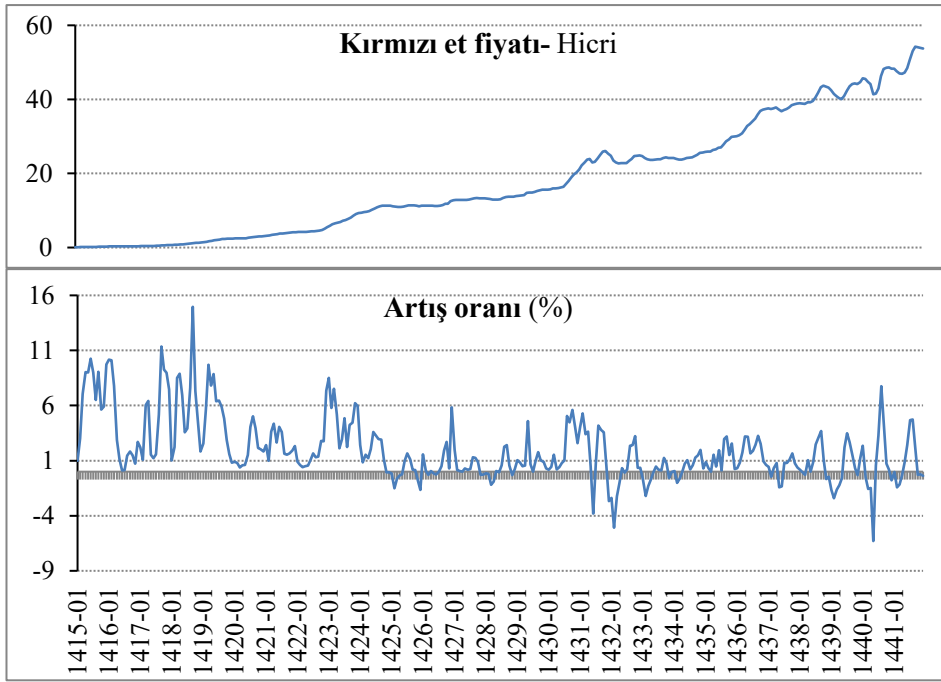
Ürünlerin fiyat değişimlerine sebep olarak akla ilk gelen faktörlerden birisi ürüne olan talepteki olası farklılaşmalarıdır. Bu sebeple, Kurban Bayramlarında artan kırmızı et talebinin büyüklüğü, kırmızı et fiyat incelemelerinde göz önünde bulundurulması gereken bir göstergedir. Her ne kadar talepte öngörülen sistematik bir değişikliğe arz tarafının hazırlıklı olacağı ve bunun fiyatlara etkisinin sınırlı kalacağı düşünülebilirse de talep ve arz değişiklikleri her durumda dengeli şekilde gerçekleşmemektedir. Kurban

Bayramında artan talebin bu artışı öngören kurbanlık yetiştiricileri tarafından karşılanamaması veya arz fazlası olması söz konusu olabilmekte, bu durumlardan kırmızı et fiyatları da etkilenmektedir.

Bununla birlikte, Kurban Bayramlarında kesilen hayvan sayısı, bir başka ifade ile üretilen kırmızı et miktarı, doğrudan ölçülememektedir. Dolaylı yollarla yapılan hesaplamalar kayıtlara girmeyen ve büyük ölçüde Kurban Bayramlarında yapılan hayvan kesimlerini (Selli vd., 2011; Aydogdu & Kucuk, 2018) kapsamamaktadır. Beklenebileceği gibi farklı yaklaşımlarla yapılan hesaplamalar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Selli ve arkadaşlarına göre (2011) küçükbaş hayvanların yaklaşık %40'ı özellikle Kurban Bayramı için yetiştiriliyor ve kurban ediliyor. Diğer taraftan, Tuncel ve Cevger (2015) 2011, 2012 ve 2013'te yapılan küçükbaş kurban kesimlerinin sırasıyla %30.0, %35.3 ve %37.0'ının; sığır kesimlerinin ise sırasıyla %26.8, %27.0 ve %24.8'inin Kurban Bayramlarında yapıldığını belirtmektedirler.

Şekil 1. Kırmızı Et Fiyatı ve Artış Oranları – Miladi

Şekil 2. Kırmızı Et Fiyat ve Artış Oranları – Hicri

Bu çalışmada, Kurban Bayramında yapılan koyun ve sığır eti üretimleri farklı iki yaklaşımla tahmin edilmiştir. Keçi ve manda da kurban edilmekle beraber, toplam kesim sayılarının görece düşük olması sebebiyle, bunlar çalışma kapsamına alınmamışlardır.

İlk olarak, 2010-2019 yıllarının üçer aylık dönemleri için yayınlanmış olan toplam koyun ve sığır eti üretim verileri kullanılarak, bir önceki ve bir sonraki dönem üretim verilerinin ortalamalarının alınmasıyla Kurban Bayramı içeren her dönemdeki normal üretim tahmin edilmiştir. Kurban Bayramı içeren aylardaki üretim miktarları, tahmin edilen iki aylık üretim miktarının (dönem normal üretiminin $\frac{2}{3}$ 'ünün) o dönemdeki toplam üretim miktarından çıkarılmasıyla bulunmuştur (Tablo 1). İncelenen yıllarda, Kurban Bayramı içeren aylardaki toplam koyun eti üretim miktarı, tüm yılların toplam üretim miktarının %19.16'sını oluşturmaktadır. Aynı oran sığır eti üretimi için %19.78'dir.

İkinci olarak, incelenen 2010-2019 yıllarının toplamında, Kurban Bayramı içermeyen aylardaki ortalama koyun ve sığır eti üretimlerinin normal üretim olduğu varsayılmış, her yılın 9'ar ayından oluşan bu toplam, 2 aya karşılık gelen miktarda artırılarak, Kurban Bayramı içermeyen ayların (10 yılın 11'er

ayının) toplam üretimi tahmin edilmiştir. Bu yıllardaki toplam koyun ve sığır eti üretimlerinden, tahmin edilen toplam çıkarılarak Kurban Bayramı içeren ayların toplam üretimi bulunmuştur (Tablo 2). İncelenen yılların toplamında, Kurban Bayramı içeren aylardaki toplam koyun ve sığır eti üretim miktarları, bu yılların toplam koyun ve sığır eti üretim miktarlarının sırasıyla %19.19 ve %20.40'nı oluşturmaktadır.

Gerek Kurban Bayramı içeren dönemlerden önceki ve sonraki dönemlerin ortalaması alınarak tahmin edilen ve gerekse incelenen yıllarda Kurban Bayramı içermeyen dönemlerin toplam üretimlerinin ortalaması ile tahmin edilen normal üretimin (Kurban ayı içermeyen dönem üretimi) kullanılmasıyla bulunan Kurban Bayramı içeren aylardaki üretim miktarları birbirlerine oldukça yakındır. Bununla birlikte, kayda girmeden kesilen hayvan bilgilerinin bu çalışmada kullanılan üretim verisinde de kapsanmadığını ve bu kesimlerin çoğunlukla Kurban Bayramında yapıldığının varsayılabileceğini belirtmek gerekir.

4.2. Kurban Bayramının Kırmızı Et Fiyatlarına Etkisi

Kırmızı et fiyatlarını incelemek üzere, dana eti ve kuzu etinin yıllık üretim miktarlarının kullanılmasıyla, bu iki ürünün halihazırda derlenen ve yayınlanan fiyatlarının ağırlıklı ortalaması alınarak kırmızı et fiyat serisi oluşturulmuştur. Orijinal dana ve kuzu eti fiyatları ile hesaplanan kırmızı et fiyatları yukarıda açıklanan yöntemle Hicri takvime dönüştürülmüştür. Bu üç göstergenin gerek Miladi ve gerekse Hicri takvimde aylık artış oranları bulunarak, Miladi aylardaki fiyat artış oranlarının 26 yıllık ve Hicri aylardaki fiyat artış oranlarının 27 yıllık ortalamaları hesaplanmıştır. Dönüştürülmüş serinin artış oranlarının aylık ortalamalarının (standart sapma: 0.740), orijinal serinin aylık ortalamalarından (standart sapma: 0.478) daha dağınık olması, et fiyatlarındaki değişimlerin Hicri takvimde, Miladi takvime göre daha fazla bazı aylarda yoğunlaşmış olabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte yapılan testte iki serideki artış oranlarının aylık ortalamalarına ait varyanslar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır (Tablo 3).

Tablo 1. Kırmızı Et Üretimi ve Kurban Ayı Üretim Tahmini, 2010-2019
(Komşu Dönem Ortalamaları ile)

		Koyun Eti				Sığır Eti				(Ton)
Yıl	Dönem	Dönemlik Üretim	Önceki ve sonraki dönem ortalama.	Kurban Ayı Hariç Dönemlik Üretim	Kurban Ayı Üretimi	Dönemlik Üretim	Önceki ve sonraki dönem ortalama.	Kurban Ayı Hariç Dönemlik Üretim	Kurban Ayı Üretimi	
2010	1	27,306		27,306		125,145		125,145		
	2	26,042		26,042		144,121		144,121		
	3	28,940		28,940		138,983		138,983		
	4	53,400	24,398	16,265	37,135	210,334	136,354	90,902	119,432	
2011	1	19,856		19,856		133,724		133,724		
	2	23,959		23,959		144,153		144,153		
	3	23,491		23,491		144,970		144,970		
	4	39,770	20,411	13,607	26,163	222,059	147,346	98,231	123,828	
2012	1	17,330		17,330		149,722		149,722		
	2	20,114		20,114		159,320		159,320		
	3	20,987		20,987		173,202		173,202		
	4	38,903	20,459	13,639	25,264	317,100	176,983	117,989	199,111	
2013	1	19,930		19,930		180,764		180,764		
	2	21,959		21,959		187,587		187,587		
	3	26,396		26,396		177,757		177,757		
	4	34,658	21,883	14,589	20,069	323,184	170,835	113,890	209,294	
2014	1	17,370		17,370		163,913		163,913		
	2	23,451		23,451		189,848		189,848		
	3	21,631		21,631		175,353		175,353		
	4	36,525	19,861	13,240	23,285	352,886	179,932	119,955	232,931	
2015	1	18,090		18,090		184,511		184,511		
	2	24,653		24,653		229,549		229,549		
	3	27,499	27,216	18,144	9,355	342,190	244,112	162,741	179,449	
	4	29,779		29,779		258,675		258,675		
2016	1	20,747		20,747		207,698		207,698		
	2	22,745		22,745		242,772		242,772		
	3	23,519	19,110	12,740	10,779	359,727	245,886	163,924	195,803	
	4	15,474		15,474		248,999		248,999		
2017	1	18,668		18,668		207,779		207,779		
	2	22,276		22,276		229,227		229,227		
	3	33,081	24,155	16,103	16,978	290,395	244,654	163,102	127,293	
	4	26,033		26,033		260,080		260,080		
2018	1	27,053		27,053		221,617		221,617		
	2	27,337		27,337		235,901		235,901		
	3	28,539	22,620	15,080	13,459	306,638	237,802	158,535	148,103	
	4	17,902		17,902		239,703		239,703		
2019	1	17,932		17,932		191,287		191,287		
	2	30,600		30,600		223,693		223,693		
	3	34,726	28,362	18,908	15,818	398,024	243,085	162,056	235,968	
	4	26,123		26,123		262,476		262,476		
Toplam		1,034,794		836,488	198,306	8,955,066		7,183,854	1,771,212	
		Kurban ayı / Tüm aylar toplamı (%)			19.16				19.78	

Not: Taralı alanlardaki veriler Kurban Bayramı içeren dönemlere aittir.

Tablo 2. Kurban Ayı Kırmızı Et Üretim Tahmini (Genel Ortalamalar ile)

	(Ton)	
	Koyun eti üretimi (2010-2019)	Sığır eti üretimi (2010-2019)
Kurban içermeyen dönemler toplamı (A)	684,174	5,832,529
Kurban içeren dönemler toplamı (B)	350,620	3,122,537
Kurban içermeyen aylar toplam tahmini (C=A/9x11)	836,213	7,128,647
Kurban içeren aylar toplam tahmini (D=A+B-C)	198,581	1,826,419
Kurban ayı / Tüm aylar toplamı (D/(A+B)) (%)	19.19	20.40

Tablo 3. Miladi ve Hicri Aylar Et Fiyat Artış Ortalamaları Varyans Eşitlik Testi

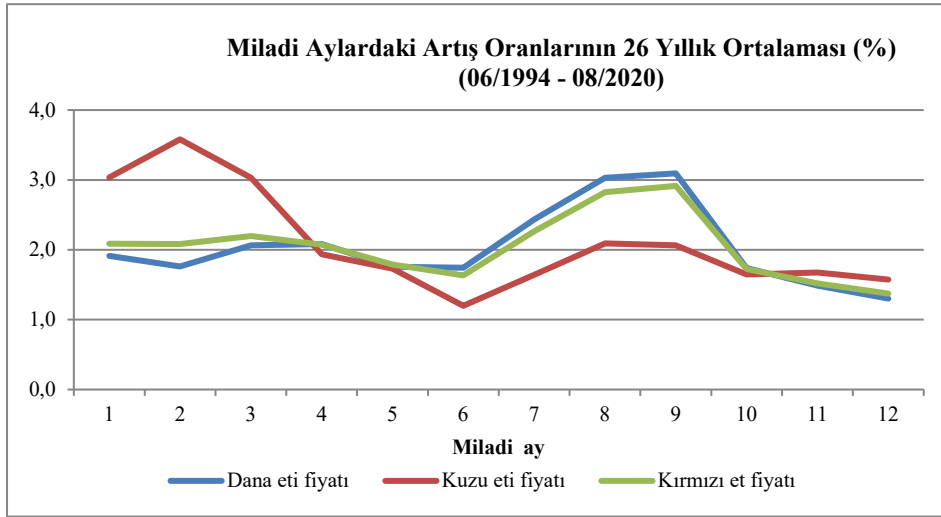
		Sayı	Ort.	Std. sapma	Std. hata ort.	Levene varyans eşitlik testi	
						F	Sig.
Dana eti fiyat artışı aylar ortalaması	Miladi	12	2.033	0.560	0.162	0.497	0.488
	Hicri	12	1.973	0.713	0.206		
Kuzu eti fiyat artışı aylar ortalaması	Miladi	12	2.102	0.725	0.209	0.032	0.860
	Hicri	12	2.029	0.762	0.220		
Kırmızı et fiyat artışı aylar ortalaması	Miladi	12	2.039	0.478	0.138	1.699	0.206
	Hicri	12	1.977	0.743	0.214		

Öte yandan, orijinal seriden hesaplanan Miladi aylardaki artış oranlarının 26 yıllık (06/1994-08/2020) ortalamalarına göre (Tablo 4), kuzu eti fiyatındaki en büyük artışın %3.58 ile Miladi 2. ayda, en küçük artışın ise %1.20 ile Miladi 6. ayda gerçekleştiği görülmektedir. Dana eti fiyatı ile ağırlıklı olarak dana eti fiyatının belirleyicisi olduğu kırmızı et fiyatında ise hem en büyük, hem de en küçük artışlar aynı aylarda gözlenmiştir. En büyük artışın görüldüğü Miladi 9. ayda, dana eti fiyatı ortalama %3.09, kırmızı et fiyatı %2.91 oranında artarken; en küçük artış, dana etinde %1.30 ve kırmızı ette %1.37 ile Miladi 12. ayda gerçekleşmiştir (Şekil 3).

Tablo 4. Miladi Aylardaki Fiyat Artış Oranlarının 26 Yıllık Ortalaması (06/1994 – 08/2020)

Gösterge	Miladi Aylar												Ort. Std. sapma (%)	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Ort.	Std. sapma
Dana eti fiyatı	1.91	1.76	2.06	2.08	1.76	1.74	2.44	3.03	3.09	1.74	1.49	1.30	2.03	0.560
Kuzu eti fiyatı	3.04	3.58	3.03	1.94	1.73	1.20	1.64	2.09	2.06	1.65	1.68	1.58	2.10	0.725
Kırmızı et fiyatı	2.09	2.08	2.20	2.07	1.79	1.63	2.26	2.83	2.91	1.72	1.52	1.37	2.04	0.478

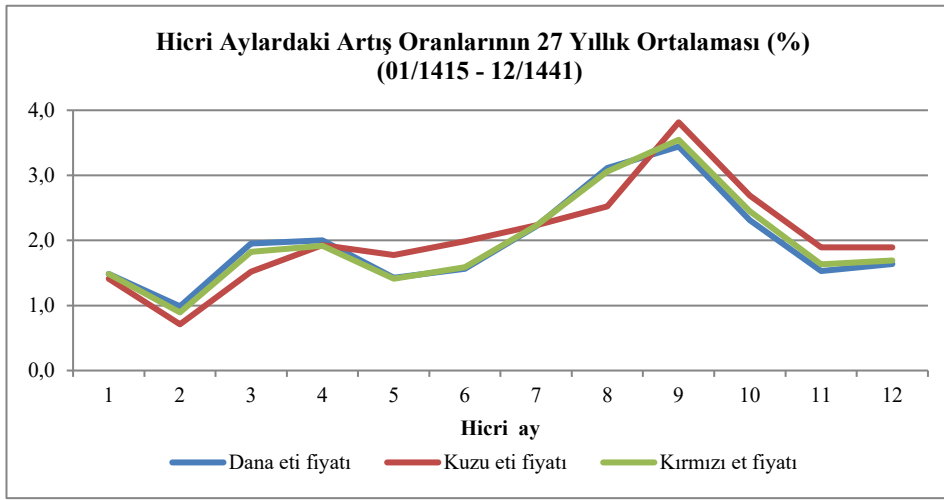
Orijinal seriden farklı olarak, Hicri takvime dönüştürülmüş seride, 27 yıllık (01/1415-12/1441) ortalamalara göre (Tablo 5), her üç ürünün en büyük ve en küçük fiyat artış oranları aynı aylarda gerçekleşmiştir. Hicri 2. ayda, dana eti fiyatı ortalama %0.99, kuzu eti fiyatı %0.71 ve kırmızı et fiyatı %0.89 oranında artarken, aynı oranlar Hicri 9. ayda sırasıyla %3.44, %2.81 ve %3.55 şeklinde gerçekleşmiştir (Şekil 4).

Şekil 3. Miladi Aylardaki Fiyat Artış Oranlarının 26 Yıllık Ortalaması

Tablo 5. Hicri Aylardaki Fiyat Artış Oranlarının 27 Yıllık Ortalaması (01/1415 – 12/1441)

Gösterge	Hicri Aylar												Ort.	Std. sapma (%)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Dana eti fiyatı	1.49	0.99	1.95	2.00	1.43	1.56	2.22	3.11	3.44	2.31	1.53	1.64	1.97	0.714
Kuzu eti fiyatı	1.41	0.71	1.52	1.93	1.77	1.98	2.23	2.52	3.81	2.69	1.89	1.89	2.03	0.763
Kırmızı et fiyatı	1.48	0.89	1.82	1.92	1.41	1.59	2.23	3.06	3.55	2.45	1.63	1.69	1.98	0.740

Şekil 4. Hicri Aylardaki Fiyat Artış Oranlarının 27 Yıllık Ortalaması

Her ne kadar fiyat artış oranlarının Miladi ve Hicri aylık ortalamalarının varyansları arasında anlamlı bir fark bulunmadıysa da (Tablo 3) dana ve kuzu eti fiyatlarındaki en yüksek ve en düşük artışın farklı Miladi aylarda, fakat aynı Hicri aylarda gözlenmesi, Hicri takvimin fiyatlar üstünde bir etkisinin olabileceğini göstermektedir. Böyle bir etkinin varlığının incelenmesi amacıyla kırmızı et fiyatlarındaki artış oranlarının en büyük ve en küçük olduğu Miladi ve Hicri aylardaki ortalama artış oranların diğer ay ortalamalarından farklı olup olmadığı test edilmiştir.

Kırmızı et fiyatında ortalama en büyük artışın olduğu Miladi 9. aydaki %2.915'lik oran, diğer aylardaki artış ortalaması olan %1.963'ten anlamlı düzeyde yüksek bulunmamıştır (Tablo 6). Benzer şekilde, en düşük artışın gerçekleştiği Miladi 12. aydaki %1.373 oranının diğer aylardaki artış ortalamalarından (%2.102) düşüklüğü anlamlı düzeyde değildir (Tablo 7).

Tablo 6. Kırmızı Et Fiyat Artışının t-testi (Miladi 9. Ay - Diğer Aylar)

		Ortalama		Std.	Std. hata					
		Sayı	Ort.	sapma	ort.					
Kırmızı et fiyat artışı	Miladi 9. ay	26	2.915	2.744	0.538					
	Diğer aylar	289	1.963	3.205	0.189					
		Levene varyans eşitlik testi		Ortalamaların eşitliği için t-testi (Miladi 9. ay – Diğer aylar)						
		Eşit varyans varsayımı?	Anlam. düz.	t	Ser.der.	Anlam.düz. (tek yanlı)	Fark ort.	Std. hata farkı		
Kırmızı et fiyat artışı	Evet	0.362	0.548	1.465	313	0.072	0.951	1.373		
	Hayır			1.668	31.471	0.053	0.951	1.064		

Tablo 7. Kırmızı Et Fiyat Artışının t-testi (Miladi 12. Ay - Diğer Aylar)

		Ortalama		Std.	Std. hata					
		Sayı	Ort.	sapma	ort.					
Kırmızı et fiyat artışı	Miladi 12. ay	26	1.373	2.822	0.553					
	Diğer aylar	289	2.102	3.204	0.188					
		Levene varyans eşitlik testi		Ortalamaların eşitliği için t-testi (Miladi 12. ay – Diğer aylar)						
		Eşit varyans varsayımı?	Anlam. düz.	t	Ser.der.	Anlam.düz. (tek yanlı)	Fark ort.	Std. hata farkı		
Kırmızı et fiyat artışı	Evet	0.387	0.535	-1.121	313	0.132	-0.729	0.650		
	Hayır			-1.246	31.100	0.111	-0.729	0.585		

Aynı testin yapıldığı Hicri fiyat serisinde farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Kırmızı et fiyatındaki ortalama en büyük artış Hicri takvimde de 9. ayda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte %3.546'lık bu oranın %1.835 olan diğer aylardaki artış ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmüştür (Tablo 8). Aynı şekilde, Hicri 2. ayda kırmızı et fiyat artışında görülen ortalama en düşük artış oranının (%0.894) diğer aylardaki artış ortalamalarından (%2.076) düşüklüğü de anlamlı düzeydedir (Tablo 9).

Tablo 8. Kırmızı Et Fiyat Artışının t-testi (Hicri 9. Ay - Diğer Aylar)

		Std.		Std. hata				
		Sayı	Ort.	sapma	ort.			
Kırmızı et fiyat artışı	Hicri 9. ay	27	3.546	3.317	0.638			
	Diğer aylar	297	1.835	2.786	0.162			
		Levene varyans eşitlik testi		Ortalamaların eşitliği için t-testi (Hicri 9. ay – Diğer aylar)				
		Eşit varyans varsayımı?		t	Ser.der.	Anlam.düz. (tek yanlı)	Fark ort.	Std. hata farkı
Kırmızı et fiyat artışı	Evet	0.015	0.903	3.006	322	0.001***	1.712	0.569
	Hayır			2.599	29.432	0.007	1.712	0.659

*** ve ** farkın sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

Tablo 9. Kırmızı Et Fiyat Artışının t-testi (Hicri 2. Ay - Diğer Aylar)

		Std.		Std. hata				
		Sayı	Ort.	sapma	ort.			
Kırmızı et fiyat artışı	Hicri 2. ay	27	0.894	3.012	0.580			
	Diğer aylar	297	2.076	2.839	0.165			
		Levene varyans eşitlik testi		Ortalamaların eşitliği için t-testi (Hicri 2. ay – Diğer aylar)				
		Eşit varyans varsayımı?		t	Ser.der.	Anlam.düz. (tek yanlı)	Fark ort.	Std. hata farkı
Kırmızı et fiyat artışı	Evet	0.114	0.736	-2.061	322	0.020**	-1.182	0.574
	Hayır			-1.962	30.353	0.030	-1.182	0.603

*** ve ** farkın sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlı olduğuna işaret eder.

Bu sonuçlar Miladi aylarda farklı aylara yayılan kırmızı et fiyat hareketlerinin Hicri takvime göre bazı aylarda yoğunlaştığını göstermektedir. İncelenen dönemde, ayda ortalama %2.0 artan kırmızı et fiyatının toplam 315 Miladi ayın 67'sinde, 324 Hicri ayın ise 65'inde bir önceki aya göre düştüğü görülmektedir. Bu düşüşler Miladi aylara oldukça dengeli şekilde dağılırken, bazı Hicri aylarda yüksek sayıda düşüş olmuş, başka bazı aylarda ise hiç düşüş olmamıştır (Tablo 10). Bu durum, yine, kırmızı et fiyatının Hicri takvime bağlı olaylardan etkilenmiş olabileceğini göstermektedir.

Tablo 10. Kırmızı Et Fiyatında Düşüş Olan Ay Sayısı

Takvim	Aylar												Ort.	Std. sapma
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Miladi	8	7	5	4	4	5	5	4	3	4	9	9	5.58	2.02
Hicri	6	10	10	9	7	5	1	0	0	1	8	8	5.42	3.75

Öyle ki, kırmızı et fiyatında ortalama en yüksek artışın Hicri 9. ayda gerçekleşmesini Ramazan ayı olan bu aydaki olası talep artışı açıklayabilir. Sadece Ramazan ayında değil, öncesindeki 7. ve 8. aylar ile sonrasındaki Ramazan Bayramını içeren 10. ayda da görece yüksek ortalama fiyat artışları görülmüş, 7. ve 10. aylarda sadece 1'er kez fiyat düşerken, 8. ayda, aynı Ramazan ayı gibi, hiç fiyat düşüşü olmamıştır. Kurban Bayramı ayı olan Hicri 12. ayın başında ve bir önceki ayda, kırmızı ete olan talebin, bu kez canlı hayvan talebi olarak artmasıyla fiyatlarda yeniden büyük artışlar beklenebilirse de artışların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum, bir taraftan fiyatın önceki 4 ayda gerçekleşen artışlarla halihazırda yükselmiş olması, diğer taraftan da besicilerinin, Kurban Bayramında artacak talebi öngörerek pazara sürmeden beklentikleri kurbanlıkların fiyatların artışını sınırlandıracak şekilde artan talebi karşılamasıyla açıklanabilir. Kırmızı et fiyat artışlarının Hicri 7-10. aylarda çok yüksek ve Kurban Bayramı (12. ay) ve öncesindeki ayda (11. ay) daha düşük olması, Ganioglu'nun (2019), besicilerin, daha yüksek getiri beklentisiyle, ürünlerini Kurban Bayramına kadar piyasaya sürmedikleri tespiti ile de uyumludur.

Öte yandan, Kurban bayramında hanelerce üretilen etin tamamının hemen tüketilmeyip, bir kısmının çeşitli yöntemlerle saklanarak, sonraki bir veya birkaç ayda tüketildiği düşüldüğünde, ete olan talebin Kurban ayı sonrasında, kısa vadede düşeceği ve kademeli olarak artacağı beklenmektedir. Bununla birlikte, piyasada Kurban Bayramı sebebiyle hayvan sayısının azalması, kısa vadedeki talep düşüklüğünün kırmızı et fiyatına etkisini sınırlandırabilir. Bu sebeple, talebin artmaya başlamasıyla fiyatın da artacağı öngörülebilir.

Ancak, kırmızı et fiyatındaki ortalama en büyük düşüşün, Kurban ayından iki ay sonra, Hicri 2. ayda ve en çok sayıda aylık fiyat düşüşünün 2, 3 ve 4. aylarda (sırasıyla 10, 10 ve 9 kez) gerçekleşmiş olması, ya talebin artmadığı ya da arzın Kurban Bayramı sonrasında düşünülmediği kadar azalmadığı anlamına gelmektedir. Bunun en olası sebebi, Tuncel ve Cevger'in (2015) besicilik sektörünün bir sorunu olarak ileri sürdüğü gibi, Kurban Bayramında satılmayan

sığır ve koyunların yüksek bakım maliyetlerine katlanmak yerine düşük fiyatlarla piyasaya sürülmeye başlanmasıdır.

Kurban Bayramlarında yapılan üretimin tam olarak öngörülememesinin oluşturduğu belirsizliğin sonucu olan bu durum, zaman zaman, sıra dışı fiyat oynaklıklarına ve üreticilerin ciddi mağduriyetler yaşamasına yol açabilmekte, bu da sektörü olumsuz etkilemektedir.

Çalışmada elde edilen bulguların paylaşıldığı besiciler söz konusu belirsizliğin farkında olduklarını belirtmiş ve bu durumun besiciliğin büyük ölçüde Kurban Bayramı odaklı yürütülmesiyle ilgili olduğunu vurgulamışlardır. Buna göre, et fiyatlarındaki en az artışın (bazı yıllarda düşüşün) Kurban Bayramından yaklaşık iki ay sonra görülmesinin ana sebebi, Kurban Bayramında satışı hedeflenerek beslenen büyük oranda fiziksel gelişimini tamamlamış hayvanların, bayramda uygun fiyatla satılamamaları durumunda, uzun süre bekletilmelerinin et verimi bakımından kazançlı olmamasıdır. Zira Türkiye’de, ırk ıslahı yapılmamış yerli sığırlar, et verimi azlığına bağlı düşük karlılıklarına rağmen, Kurban Bayramında ortaya çıkan toplu talep sonucu fiyatların yükselmesi beklentisi ile beslenmektedir. Öyle ki, görece düşük karkas ağırlığına sahip olduğu için az sayıda ortakla (2, 3 veya 4) kurban edilen bu türdeki hayvanların birim ağırlık fiyatı diğer türlere göre yüksektir. İbadet amaçlı oluşan talebin büyük olması, üretici fiyatlarının normal zamanlardaki kasap fiyatlarından daha yüksek olmasına yol açmaktadır.

Öte yandan bir hayvanın kurban olarak kesilebilmesi için en az 2 yaşında olması gerektiği düşünüldüğünde, fiziksel olgunluk yaşı 2 yıldan az olan (Uğur, 2014) ve fiziksel büyümesi durduğunda ek birim maliyet başına kazanç artışı olmayan kültür ırkı sığırların kesimi için Kurban Bayramının beklenmesi karlı olmamaktadır. Bu da ıslah ırk besiciliğinde Kurban Bayramının hedeflenmesini gereksiz hale getirmektedir.

Bu değerlendirmeler ışığında sığır ırkının ıslahının, sadece faaliyet verimini arttırmayacağı, aynı zamanda Kurban Bayramı merkezli fiyat oynaklığını da azaltacağı söylenebilir.

5. SONUÇ

En önemli temel gıda ihtiyaçları arasında olması kırmızı et fiyat oluşum ve hareketlerinin çeşitli yönlerden incelenmesine sebep olmaktadır. Birçok başka gösterge üstünde var olan mevsimsel etkiler, kırmızı et üretim, tüketim ve fiyatlarında da gözlenmektedir. Mevsimlerin doğrudan etkileri yanında, hediyeleşme, yemek davetleri ve dönemsel ibadetlerin yapılması gibi çeşitli sebeplerle kültürel ve dini günlerin de insanların iktisadi davranışlarına etkisi vardır.

Bununla birlikte, iktisadi göstergelerin çoğunlukla Miladi takvime göre üretiliyor olması, Miladi takvim içinde her yıl kayan Kurban Bayramı gibi dini günlerin göstergeler üzerindeki etkilerinin yaygın şekilde kullanılan yöntemlerle tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple, Kurban Bayramının et fiyatları üstündeki etkisini incelemek için Miladi takvime göre derlenen ve yayınlanan aylık dana ve kuzu eti fiyat serileri ile bunların ağırlıklı ortalamalarının alınmasıyla hesaplanan kırmızı et fiyat serisi Hicri takvime dönüştürülmüştür.

Dana, kuzu ve kırmızı et fiyatlarının Miladi ve Hicri 12'şer aydaki ortalama artış oranları karşılaştırılmıştır. Hicri serinin artış oranlarının aylık ortalamaları Miladi serinin ortalamalarından daha dağınık olsa da, iki serideki artış oranlarının aylık ortalamalarına ait varyanslar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Öt yandan, Miladi kırmızı et fiyat serisinde, en büyük ortalama artışın olduğu ayın diğer aylardan yüksekliği ile en küçük ortalama artışa sahip ayın diğer aylardan düşüklüğü anlamlı düzeye değildir. Hicri seride ise en büyük artışın olduğu 9. ayın da, en küçük artışın gerçekleştiği 2. ayın da ortalama artış oranları diğer aylardan anlamlı düzeyde farklıdır.

Kırmızı et fiyatının Hicri 7-10. aylarda çok artmasına rağmen, Kurban Bayramı (12. ay) ve öncesindeki ayda (11. ay) görece daha az artması, besicilerin kurbanlıkları Kurban Bayramına kadar piyasaya sürmemeleri (Ganioğlu, 2019) ile açıklanabilir.

Kırmızı et fiyatındaki ortalama en büyük düşüşün Hicri 2. ayda ve en çok sayıda aylık fiyat düşüşünün 2, 3 ve 4. aylarda gerçekleşmiş olması, ya hanelerce saklanan Kurban etinin bitmeye başlamasına rağmen talebin artmadığına ya da arzın Kurban Bayramı sonrasında düşünüldüğü kadar azalmadığına işaret etmektedir. Kurban Bayramında satılmayan sığır ve koyunların yüksek bakım maliyetlerine katlanmak yerine düşük fiyatlarla satılmaya başlanması (Tuncel & Cevger, 2015) bu duruma yol açabilir.

Kurban Bayramı merkezli söz konusu fiyat hareketlerinin sığır ırkının yeterince ıslah edilememiş olmasıyla ilgili olduğu yönündeki görüşlerin ayrıntılı şekilde incelenmesi ileride yapılacak çalışmalara konu olabilir.

6. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

7. YAZAR KATKILARI

CE: Fikir;

CE: Kaynakların toplanması ve/veya işlenmesi;

CE: Analiz ve/veya yorum;

8. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Bu çalışmada etik kurul iznine gerek olmamıştır.

9. KAYNAKÇA

- Akın, A. C., Arıkan, M. S., & Çevrimli, M. B. (2018). *Türkiye’de 2010-2017 Yılları Arasında İthalat Kararlarının Kırmızı Et Sektörüne Etkisi*. Program adı: 1. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Yaşam Kongresi.
- Akmal, M., & Abbasi, M. U. (2010). *Ramadan effect on price movements: Evidence from Pakistan* (Sy 32). State Bank of Pakistan, Research Department.
- Aktaş, G. (2020). Canlı Hayvan ve Karkas İthalatının Kırmızı Et Fiyatlarına Etkisi: Türkiye’de İthalatın Regülasyonu. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 7(21), 12-29.
- Aras, H., & Aras, N. (2004). Forecasting residential natural gas demand. *Energy Sources*, 26(5), 463-472.
- Aydogdu, M. H., & Kucuk, N. (2018). General analysis of recent changes in red meat consumption in Turkey. *IOSR Journal of Economics and Finance*, 9(6), 1-8.
- Ayyıldız, M., & Çiçek, A. (2018). Kırmızı Et Fiyatlarının GARCH Yöntemiyle Analizi: Türkiye Örneği. *Türk Tarım -Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(12), 1775-1780.
- Demirhan, A. A. (2011). Ramazan ayı, üretim için de on bir ayın sultanı mı? *İktisat İşletme ve Finans*, 26(302), 109-124.
- DİB. (2021). *Hicri tarihlerin Miladi tarihteki karşılıkları*. Diyanet İşleri Başkanlığı, <https://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/HicridenMiladiye.aspx>, son erişim tarihi: 06.01.2021.
- Eyerci, C., Toprak, A. Ö., & Demir, Ö. (2021). Ramadan effect on prices and production: Case of Turkey. *Statistika: Statistics and Economy Journal*, 101(2), 159-186.
- Ganioglu, A. (2019). Does speculation cause high red meat prices? Evidence from Turkey. *Agribusiness*, 35(4), 675-681.
- Gilbert, C. L., Christiaensen, L., & Kaminski, J. (2017). Food price seasonality in Africa: Measurement and extent. *Food policy*, 67, 119-132.
- Hossain, K. A., Basher, S. A., & Haque, A. E. (2018). Quantifying the impact of Ramadan on global raw sugar prices. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 11(4), 510-528. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-05-2017-0132>
- Karabag, O., & Fadiloglu, M. M. (2021). Augmented Winter’s Method for Forecasting Under Asynchronous Seasonalities. *Journal of Management Analytics*, 8(1), 19-35. <https://doi.org/10.1080/23270012.2020.1839362>
- Lorcu, F., & Bolat, B. A. (2012). Türkiye’de Kırmızı İthal Et. *Hayvansal Üretim*, 53(1).
- Özertan, G., Saghaian, S. H., & Tekgüç, H. (2015). Dynamics of price transmission and market power in the Turkish beef sector. *İktisat İşletme ve Finans*, 30(349), 53-76.
- Riazuddin, R., & Khan, M. ul H. (2005). Detection and forecasting of Islamic calendar effects in time series data. *SBP Research Bulletin*, 1, 25-34.

- Saçlı, Y. (2020). Türkiye’de Sığır Eti Üretici Fiyatı Oluşumunda Etkili Olan Faktörler. *Türk Tarım-Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 8(3), 759-767.
- Scott, A. (1995). *Why is consumption so seasonal?* (Economics Working Paper Sy 122). Oxford University, Institute of Economics and Statistics and All Souls.
- Selli, F., Bayaner, A., Akdi, Y., & Sahin, A. (2011). Dynamic Relationships in Meat Market. *Electronic Journal of Applied Statistical Analysis*, 4(1), 83-90.
- Tengiz, Y. Z., & Tengiz, Z. M. (2018). *Türkiye’de Sığır Eti Birim Fiyat Çalışması*. Program adı: International Conference on Eurasian Economies.
- Tuncel, S., & Cevger, Y. (2015). The impact of Eid al-Adha (feast of the sacrifice) sales on the income of cattle fattening enterprises. *Journal of Advances in Agriculture*, 4(3), 492-499.
- TÜİK. (2020a). *Hanehalkı Tüketim Harcaması-2019*. Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Tuketim-Harcamasi-2019-33593>, son erişim tarihi: 26.12.2020.
- TÜİK. (2020b). *Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Üretim Miktarı*. Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=l3mB2OgiH7LZXIFXazRfTYApVh6gROfTag/ouu9Sc/wrsXb2CeASDHcTeh59BOjk>, son erişim tarihi: 06.01.2021.
- TÜİK. (2020c). *Kırmızı Et Üretimi*. Türkiye İstatistik Kurumu Merkezi Dağıtım Sistemi, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=79&locale=tr>, son erişim tarihi: 06.01.2021.
- TÜİK. (2020d). *Tüketici Fiyat Endeksi, Ocak 2020*. Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Ocak-2020-33862>, son erişim tarihi: 26.12.2020.
- Uğur, F. (2014). *Sığır Yetiştirme*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, E., & Yaşar, E. (2020). Türkiye’de Hayvancılık Sektöründeki Sübvansiyonların Kırmızı Et İç Fiyatına Etkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 81-94.
- Yucel, E. M. (2005). Does Ramadan have any effect on food prices: A dual-calendar perspective on the Turkish data. *Munich Personal RePEc Archive No: 1141*, <https://ideas.repec.org/p/pramprapa/1141.html>.

TÜRKİYE'YE GELEN DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ BORSA SANAYİ ENDEKSİ ÜZERİNE ETKİLERİ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 15.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 05.05.2021

Ziya Çağlar
YURTTANÇIKMAZ
Dr. Öğr. Üyesi
Atatürk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü,
Erzurum, Türkiye
ziya@atauni.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7474-1096

Hatıra SADEGHZADEH
EMSEN
Dr.
Serbest Araştırmacı
Erzurum, Türkiye
sadeghzadeh.khatereh@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8824-0401

ÖZ | Bir ekonominin ana gücünü sanayi sektörü oluşturmaktadır. Bu boyutuyla sanayi sektörüne gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının büyüme ve istihdama katkıları ve buna bağlı olarak borsa endeksine etkilerinin de pozitif yönde olması beklenmektedir. Bu çalışmada Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının borsanın sanayi endeksi üzerine etkileri 2005:01-2020:02 arası dönem için ARDL analizleri ile inceleme konusu yapılmıştır. Analiz sonuçlarında göre, Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının aynı zamanda borsa sanayi endeksi için de doğrusallık ilişkileri yarattığı ve bunun da ancak uzun dönemli boyutta etkili olduğu görülmüştür. Bu çerçevede Türkiye ekonomisinin politik ve ekonomik açıdan istikrar ve güven verdikçe hem doğrudan hem de dolaylı yatırımlar şeklinde dıştan sermaye çekebileceği söylenebilir. Böylece uzun vadeli yabancı sermaye için uygun iklim yaratılmasının sadece borsa özelinde coşku yaratmakla kalmayıp, ülkenin gereksinim duyduğu tasarruf ve döviz açığı sorununu da çözeceği açıktır.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, BIST, ARDL panel veri analizi

JEL Kodu: F21, E44, C10

Alan: İktisat
Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.007

Atıfta bulunmak için: Yurttançıkma, Z.C. & Emsen, H.S. (2021). Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının borsa sanayi endeksi üzerine etkileri. *KAÜİBFD*, 12(23), 127-146.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

FOREIGN DIRECT INVESTMENTS COMING TO TURKEY EFFECTS ON THE STOCK MARKET INDUSTRY INDEX

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 15.03.2021 Accepted Date: 05.05.2021

Ziya Çağlar
YURTTANÇIKMAZ
Asst. Prof. Dr.
Ataturk University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Economy
Department,
Erzurum, Turkey
ziya@atauni.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7474-1096

Hatıra SADEGHZADEH
EMSEN
Dr.
Independent Researcher
Erzurum, Turkey
sadeghzadeh.khatereh@gmail.com
ORID ID: 0000-0001-8824-0401

ABSTRACT Industry is the main strength of an economy. With this dimension, foreign direct investment in the industrial sector contributes to growth and employment, and accordingly, it is expected to have a positive effect on the stock market index. In this study, the effects of the industry on the stock market index of foreign direct investment coming to Turkey 2005: 01-2020: 02 period from the ARDL analysis for examination was conducted. According to the analysis results, also it came to Turkey for direct foreign investment in the stock industry index was seen linearity and create relationships but it also appears to be effective in the long-term dimension. In this context, it can be said that as long as the Turkish economy gives stability and confidence in political and economic terms, it can attract foreign capital in the form of both direct and indirect investments. Thus, it is clear that creating a suitable climate for long-term foreign capital will not only create enthusiasm for the stock market but also solve the problem of saving and foreign exchange deficit that the country needs.

Keywords: Foreign direct investment, BIST, ARDL panel data analysis

Jel Codes: F21, E44, C10

Scope: Economics

Type: Research

1. GİRİŞ

Bir ülkenin finansal sisteminin en önemli ve dünyaya entegrasyonunun göstergesi borsalardır ve güçlü bir finansal sistem ülkenin finansal sisteminin gelişimini ve büyümesini garanti eder. Diğer bir ifadeyle iyi yönetilen ve organize edilen borsanın aynı zamanda ekonomik gelişmeye yol açacak projelerin verimliliğini belirlemek ve desteklemek suretiyle yatırımları teşvik edeceği açıktır (Raza, Ahmed, Ahmed & Ahmed, 2012, s. 26). Bu noktada bir ülke ekonomisinin barometresi konumunda olan borsa, genel anlamda ekonomide olumlu sinyallerin hem öncüsü hem de ardılı konumundadır. Diğer bir ifadeyle temel makroekonomik değişkenlerdeki olumlu hava borsaya yansıdığı, yani borsa endeksinin de bu olumlu havayı yansıtacak şekilde pozitif yönde ayrıştığı gibi, özellikle siyasal ve ekonomik konjonktürde olumsuzlaşmaya ilk tepkiyi de borsanın verdiği dikkatleri çekmektedir. Bu yönüyle borsalar finansal krizlerin öncüsü olabilmekte ve buradan da reel ekonomiye yansımalar doğurabilmektedir. Özellikle 1997 Asya krizinde konut sektöründe ortaya çıkan balonun borsalarda şok düşüşleri beslediği görülürken, bunun da reel ekonomiye sirayet ettiği gözlenmiştir (Choe, Kho & Stulz, 1997, s. 227). Bunun da hem içeriden hem de dışarıdan gelen yatırım kararlarını etkilediği açıktır.

Borsaların bu yönde ikili fonksiyonları dikkate alındığında, borsada iyi yönde seyrin ülke ekonomisinin güven tesis ettiğine işaret etmekte ve bu çerçevede doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY) için de olumlu sinyal verebilmektedir. Diğer taraftan DYSY'nin genel olarak uzun vadeli yatırıma işaret etmesi nedeniyle, ülke ekonomilerinin yatırım yapılabilir olduğunun en önemli göstergesi konumuna sahip olmakta ve bu yönüyle borsaları da uyarıcı etki yapması beklenmektedir. DYSY'nin gelişi de daha çok üç yöntemle gerçekleşmektedir: (i) yabancı bir ülkede firma satın almak, (ii) yeni kurulan bir şirket için kuruluş sermayesini sağlamak, (iii) mevcut bir şirketin sermayesini arttırmak (Boydaş ve Polat, 2018: 38). Satın alım, yeni kurulum veya sermaye artırımını yoluyla bir ülkeye gelen DYSY ise teknoloji, yönetsel beceri ve beşeri sermaye unsurlarının gelişimine katkıda bulunarak geldiği ülke ekonomisini pozitif yönde harekete geçirmektedir. Ancak, DYSY'nin teorik olarak daha çok ülke ekonomisi üzerine pozitif katkılarda bulunduğu şeklindeki bakış açısına karşılık, sektörel anlamda birincil sektöre gelen yabancı sermayenin büyüme etkilerinin olmadığı ve hatta negatif etkiler yarattığını ileri süren çalışmalar da bulunmaktadır (Raza et al., 2012). Ayrıca uzun vadede yatırım kazançlarının kaynak ülkeye transferinin yol açtığı dış ticaret bilançosu üzerindeki baskılar ise dış açıkları derinleştirici unsur olarak kabul edilmektedir.

Bir ekonomide lokomotif gücü oluşturan sektör sanayi sektörüdür ve hatta iktisadi gelişme literatüründe sanayileşme ile ekonomik kalkınma bir nevi

eşanlı olarak ele alınmaktadır. Sanayi sektörünün cari bu önemine ilaveten DYSY'nin de ekonomide temel üç sektör içerisinde tarım ve hizmetler sektörüne göre kendinden beklenen yararlarının yüksek gelir esnekliğinin bünyesinde taşınmasından dolayı daha güçlü işlediği açıktır. Yabancı sermayenin ülkeye gelişinde ise o ülkenin sahip olduğu kurumsal düzlem ve bunun içerisinde de borsaların önemli roller üstlendiği ileri sürülmektedir (Kunal & Phani, 2017, ss. 150-151). Adam ve Tweneboah (2009) DYSY ile borsaların gelişimi arasında üç tür ilişkinin varlığını ortaya koymuşlardır: (i) DYSY ekonomik büyümeyi teşvik eder. (ii) Ekonomik büyüme borsaların gelişimini teşvik eder. (iii) DYSY de borsaların gelişimine olumlu katkılarda bulunur. Bu ilişkiler boyutu bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yabancı sermayenin üretim, büyüme ve istihdam etkileri yaratmakla kalmayıp ülkenin ihtiyaç duyduğu tasarruf ve döviz açığını da elimine etmesi beklenir.

Çalışma DYSY ile borsa ilişkilerini ele alan literatür incelemesi ile sürdürülecektir. Bu literatür incelemesinden hareketle model kurgulanmasına gidilecektir. Çalışmanın üçüncü kısmında ise Türkiye'de sanayi sektörüne gelene doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile borsa sanayi endeksi arasındaki ilişkiler ekonometrik analizlere tabi tutulacaktır. Dördüncü ve sonuç kısmında ise ekonometrik bulgulardan hareketle Türkiye ekonomisi için politik çıkarımda bulunulmaya çalışılacaktır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

DYSY'nin belirleyicileri veya ekonomik büyüme ve istihdam üzerine etkilerini ele alan oldukça geniş bir literatürün varlığı dikkat çekmektedir. Diğer taraftan borsa endekslerinin belirleyicileri üzerine de yapılan çalışmalarda mikro ve makroekonomik faktörler ele alınırken, DYSY'nin etkilerini inceleyen çalışmaların oldukça kısır olduğu gözlenmektedir. Bu kısır literatüre karşılık çeşitli makroekonomik değişkenler açısından konuyu ele alan yaygın literatür içerisinde Naka vd. (1998), Bombay Borsası (BES) ve seçilmiş makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında endeks getirisi ile TÜFE arasında güçlü bir ilişkinin varlığına vurgu yapmıştır. Nassehve Strauss (2000) Almanya'da borsa endeksini açıklamada sanayi üretimi ve üretim siparişlerinin önemli birer faktör olduğunu ortaya koymuştur.

Özellikle borsaların alt bileşenleri ve bu çerçevede borsanın sanayi endeksi ile sanayi sektörüne gelen DYSY yatırımları arasındaki ilişkileri ele alan çalışmaların oldukça sınırlı kaldığını bir kez daha vurgulamakta yarar vardır. Oysa bir ekonominin lokomotif gücünün sanayi sektörü olduğu dikkate alınırsa, sanayi sektörüne gelen DYSY'nin ülke ekonomisinde daha güçlü etkiler yaratacağı bilinmektedir. Bu bağlamda Baker vd. (2004) 1974-2001 yılları arası

için ABD'nin 19 ülke ile doğrudan yabancı sermaye giriş ve çıkış ilişkilerini panel veri analizleri ile inceleme konusu yapmıştır. Analiz sonuçlarında kaynak ülkede borsada hatalı fiyatlamaların DYSY üzerine etkili olduğu gözükürken, bunun sermayenin yöneldiği ülkede anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle borsa endeksinin aşırı yükselişinin DYSY'nin çıkışını tetikleyen unsur olduğu ve bunun da Hymer (1960) tarafından geliştirilen "ucuz sermaye" motifinin DYSY açısından işlediğine dair belirlemeyi teyit edici olduğuna vurgu yapılmıştır. Adam ve Tweneboah (2009) eşbütünleşme analizi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları, nominal döviz kuru ve borsa endeksi arasındaki ilişkiyi Gana için araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlar doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile borsa endeksi arasında pozitif yönlü bir korelasyonun olduğunu göstermiştir.

Raza vd. (2012) Pakistan ekonomisine gelen DYSY'nin borsa üzerine etkilerini incelemişlerdir. 1988-2009 arası dönem için yapılan regresyon analizlerinde DYSY'nin yurtiçi tasarruflar, döviz kuru ve enflasyon üzerinden borsa üzerinde etkilerinin olduğunu tespit etmişlerdir. Buna göre DYSY girişine bağlı olarak kamunun altyapıyı iyileştirdiği ve diğer taraftan bunun kur ile enflasyon oynaklığını azalttığı sürece ülkeye yöneliminin ortaya çıktığını ve bunun da borsa üzerine olumlu yansımalarda bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Malik ve Amjad (2013) Pakistan için yaptıkları çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının borsanın gelişiminde uzun dönemde pozitif rolü olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, borsanın gelişimi ile ekonomik büyüme arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Arčabić vd. (2013) DYSY ile borsa ilişkilerini Hırvatistan üzerine araştırmışlardır. Uzun dönemli ilişkilerin ekonomik büyüme kanalları vasıtasıyla borsa üzerine gerçekleştiği, kısa dönemde ise borsanın yukarı doğru hareketlerinin yatırımcılara sinyal teşkil ederek DYSY'yi etkilediğine dair hipotezler test edilmiştir. Bu çerçevede 2001:Q1-2011:Q4 dönemi için DYSY stoku ile Zagreb Borsa ticaret hacmi verileri kullanılarak uzun dönemli ilişkiler için eş-bütünleşme testine gidilmiş ve borsa ile DYSY arasında ilişkinin olmadığı; kısa dönemli ilişkiler için de yapılan VAR analizlerinde borsanın DYSY üzerine etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Acheampong ve Wiafe (2013) Gana'da borsa üzerine DYSY'nin etkilerini ARDL yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. 1990-2010 arası dönem için üçer aylık verilerin kullanıldığı çalışmada borsa değeri bağımlı değişken olmak üzere DYSY'nin GSYİH içindeki payı bağımsız değişken olarak alınmış ve nominal döviz kuru, enflasyon oranı ve fert başına GSYİH büyüme oranları da kontrol değişken olarak modele dahil edilmiştir. Analiz sonuçlarında DYSY'nin

borsa üzerine pozitif etkiler doğurduğunu ve kısa dönemli analiz sonuçlarının da modern teori ile uyum sergilediğini ileri sürmüşlerdir.

Kunal ve Phani (2017), DYSY girişleri, borsa performansı ve döviz kurları arasındaki ilişkileri Hindistan için 2007:01-2016:04 arası dönemi kapsayacak şekilde nedensellik testleri ile araştırmışlardır. Nedensellik testlerinde bu üç değişken arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. DYSY girişleri üzerine döviz kurlarındaki değişmelerin etkisi, borsa duyarlılık endeksindeki değişmeler üzerine DYSY girişlerindeki değişmelerin etkisini takip edışı en az anlamlılıkta olmuştur. Üçüncü en az anlamlılık ilişkisi ise döviz kurlarındaki değişmeler üzerine DYSY girişlerindeki değişmeler arasında gözlenmiştir. Elde edilen bu ilişkiler para, maliye ve kur politikaları tercihinde “İmkansız Üçleme”ye işaret etmektedir. Borsa verimlerindeki artışlar ve lehte döviz kurları DYSY girişlerinde artışları harekete geçirmektedir.

Boydaş ve Polat (2018) tarafından yapılan çalışmada DYSY ile BIST100 arasındaki ilişkiler 2010:01-2018:01 arası dönem için araştırılmıştır. ARDL ve nedensellik analizlerinin yapıldığı çalışmada her iki değişken arasında herhangi bir ilişki yakalanamamıştır. Tsagkanos vd. (2018) çalışmalarında 1988-2001 ve 2002-2014 dönemleri için eşbütünleşme analizi yöntemi ile doğrudan yabancı yatırımların Yunanistan Borsası üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar 1988-2001 döneminde yabancı yatırımların borsayı pozitif, 2002-2014 döneminde ise yabancı yatırımların etkisinin çok düşük kaldığını ifade etmişlerdir. Dönemin tamamında ise uzun dönemli ve zayıf bir pozitif ilişki olduğu ifade edilmiştir. Topaloğlu vd. (2019) E-7 ülkeleri olarak adlandırılan Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika, Rusya ve Türkiye'nin 2005-2016 dönemindeki yabancı yatırım ve borsa endeks verilerini, panel veri yöntemi ile incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, doğrudan yabancı yatırımlar ile endeks getirisi arasında anlamlı ve negatif ilişki, yabancı portföy yatırımları ile endeks getirisi arasında anlamlı ve pozitif ilişkinin varlığı görülmüştür. Zeren ve Kılıç (2020), Güney Kore ve Avustralya dışındaki G20 ülkeleri için 2013:Q1-2019:Q2 arası dönem için DYSY ile hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Panel bazlı analizlerde her iki değişken arasında ilişki yakalanamazken, bireysel ülke üzerine yapılan panel nedensellik testlerinde ise iki ülkede (İngiltere ve Endonezya) hisse senedi fiyatlarındaki değişimin DYSY kararlarında etkili olduğu bulgusu yakalanmıştır.

3. MODEL, VERİ VE UYGULAMA SONUÇLARI

DYSY'nin özellikle sanayi sektörü orijinli olarak ülkeye yöneliminde genel olarak o ülkenin iç talebine (ithal ikameciliğine) veya arz avantajına (ihracata yönelik olarak) geldiği söylenebilir. DYSY'nin genel anlamda bu motifi

netice itibarıyla o ülkenin yatırım iklimine müsait olduğu anlamı taşımaktadır. Bu açıklamalardan hareketle ülkeye dışarıdan doğrudan yatırım akımı aynı zamanda dolaylı yatırım araçları için de olumlu iklimin varlığına işaret edebilir. Dolaylı yatırım araçları içerisinde de borsayı görmek mümkündür. Çalışmada borsa ve DYSY ilişkileri bazlı olarak konuyu ele alan literatürden hareketle burada ifade edilmeye çalışılan durum matematiksel olarak aşağıdaki fonksiyon ile gösterilebilir:

$$ISY = f(SSY) \quad (1)$$

(1) nolu modelde ISY, Borsa İstanbul Sanayi Endeksinin nominal ABD dolar kuruna bölünerek oluşturulan seti ve SSY de sanayi sektörüne gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ifade eder. Bu matematiksel formda ifade edilen modele reel döviz kuru (RDK) kontrol değişkeni olarak dahil edilmesi yoluna gidilmiştir. Burada incelenen literatürde Adam ve Tweneboah (2009), Raza vd. (2012), Acheampeng ve Wiafe (2013) ile Kunal ve Phani (2017) tarafından yapılan çalışmalarda nominal kurun alındığı gözlenirken, bir kısım çalışmalarda Raza vd. (2012), Malik ve Amjad (2013), Arčabić vd. (2013), Acheampeng ve Wiafe (2013) enflasyon oranları ile büyüme boyutları da modellenmiştir. Oysa burada sayılan literatür nominal kurları alırken, reel kurun alınmasının daha rasyonel olacağı söylenebilir. Zira reel kur da tıpkı borsa gibi hem reel ekonominin hem de nominal ekonomideki gidişat hakkında sinyal vermektedir ve bu yönüyle yurtiçi ve yurtdışı ekonomik işlemlerin de bir yansıması konumdadır. Ayrıca reel kurun kullanımı ile birlikte hem iç ve dış enflasyon oranlarının hem de nominal kurun kullanımı veya cari işlemler ile sermaye bilançosu değişkenleri gibi daha genişletilmiş bir modelden sakınılma şansı elde edildiği gibi kur ve borsa arasında ters yönlü ilişkilerin mantığını Sharpe (1964), Lintner (1965), Baumol (1952) ve Tobin (1956) tarafından sunulan “varlık piyasası modeli”ne de atıf yapılmaktadır. Bu çerçevede (1) nolu formu şu şekilde genişletmek mümkündür:

$$ISY = f(SSY, RDK) \quad (2)$$

Çalışmada değişkenlerin logaritmaları alınmış ve “L” kısaltması ile ifade edilmiştir. Böylece (2) nolu matematiksel modeli uzun dönemli ilişkiyi ifade edecek şekilde ekonometrik forma dönüştürmek mümkündür:

$$LISY = \beta_0 + \beta_1 LSSY_t + \beta_2 LRDK_t + u_t \quad (3)$$

(3) nolu modelde LISY, logaritmik borsa İstanbul sanayi endeksinin dolar kuruna bölünmüş halini; LSSY, logaritmik sanayi sektörüne gelen

doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını; LRDK, logaritmik reel döviz kuru endeksini; t , zaman boyutunu ve u_t de hata terimini ifade etmektedir.

Çalışmada veri dönemi uygun yabancı sermaye verisine ulaşılabilen ve aynı zamanda Türkiye'ye yabancı sermaye akışını tetikleyen Avrupa Birliği'ne tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılının 1. ayından başlatılmış ve 2020 yılının 2. ayına kadarki dönemi kapsamıştır. Veri kaynakları da; "TCMB, EVDS veri tabanı Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu İstatistikleri (Yurtdışında Yerleşik Kişilerin Türkiye'deki Doğrudan Yatırımlarının, OECD (2019), Mounthly National Accounts" ve "TCMB, EVDS veri Tabanı, Döviz Kurları İstatistikleri" şeklindedir.

Çalışmada logaritmik formda dönüştürülen değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de özet olarak sunulmuştur.

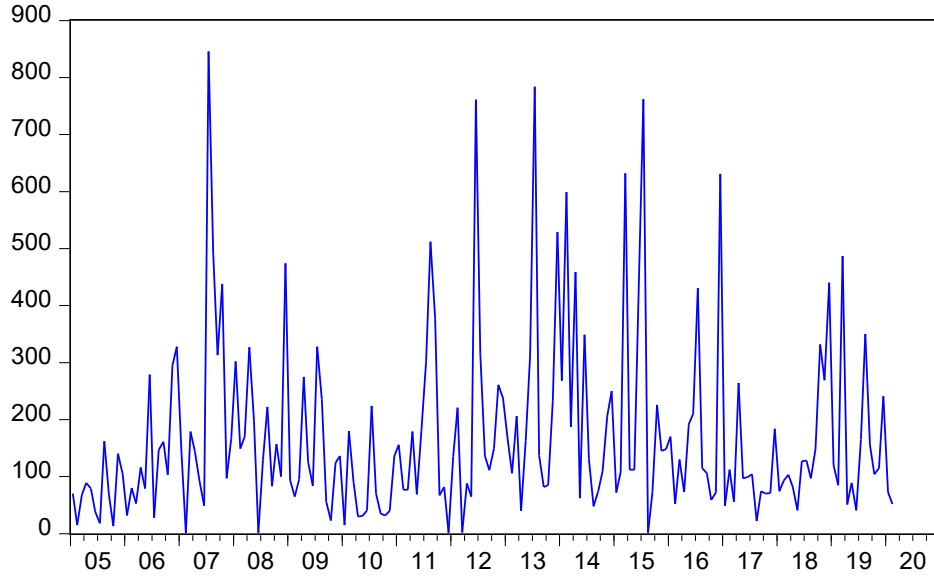
Tablo 1: Verilere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	LISY	LSSY	LRDK
Ortalama	4.705163	4.929825	4.635720
Medyan	4.744932	5.167635	4.682131
Maksimum	6.740519	6.884487	4.852030
Minimum	0.157858	0.069526	4.143135
Std. Sapm.	1.092220	1.378372	0.152203
Skewness	-1.510514	-1.995819	-1.109335
Kurtosis	7.629212	7.530973	3.581972
Jarque-Bera	231.7180	276.5102	39.89734
Olasılık	0.000000	0.000000	0.000000
Toplam	856.3397	897.2281	843.7010
Topl. Kare Sapm.	215.9229	343.8838	4.193022
Gözlem Sayısı	182	182	182

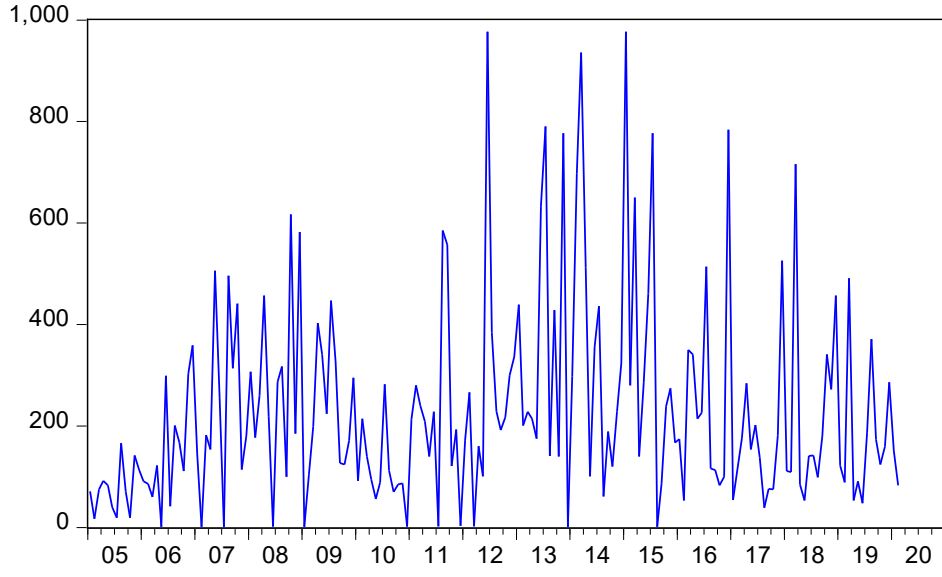
Tabloda LISY 0.15 ile 6.74 arasında dalgalanma göstermiş ve ortalaması 4.70 ve medyan değeri de 4.74 olmuştur. Buna göre 2010:10'da sanayi endeks değerinin maksimum olduğu ay iken, minimum olduğu ay 2018:09'da düzeyi ile gerçekleşmiştir (bkz. Şekil 1). LSSY değişkeninin de en düşük değeri 0.069 ve en yüksek değeri de 6.884 olarak gerçekleşmiş, ortalama ve medyayı da sırasıyla 4.929 ve 5.167 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi sektörüne en fazla yabancı sermaye girişinin olduğu ay 2011:12'de ve en düşük olarak da 2005:02 de olmuştur (bkz. Şekil 2). Türkiye'ye giren yabancı sermayeyi belirleyen en önemli unsurların ülke içinde alınan yabancı sermayeye yönelik istikrar artırıcı tedbirler ve küresel

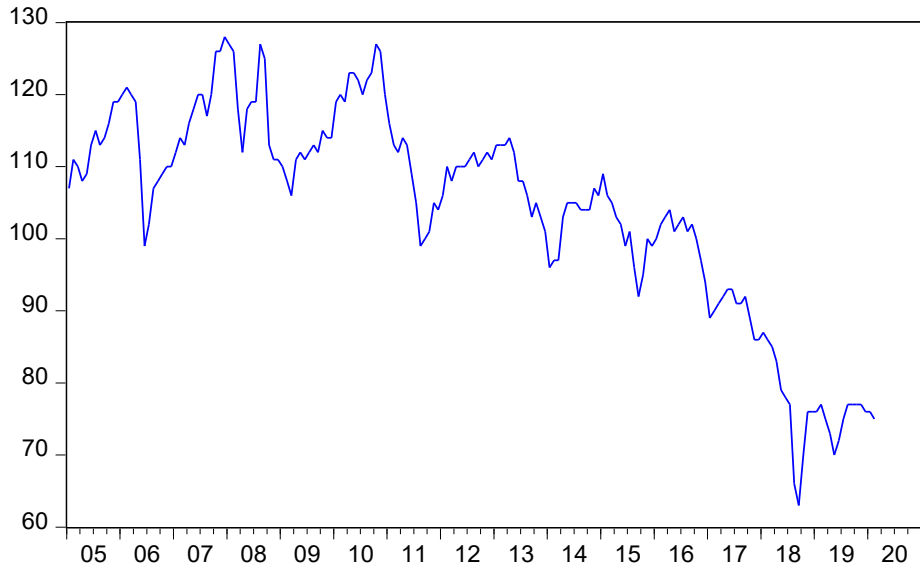
olarak düşük faiz ortamı ve gelişmekte olan ekonomilere ilişkin risk algılamalarında gözlenen iyileşme Türkiye'ye yönelik yabancı sermaye girişini artırmaktadır. Ulusal paranın yabancı paralar karşısındaki değerini ifade eden reel döviz kuru endeksinin en yüksek olduğu ay 2007:12'de ve en düşük olduğu ay da 2018:09'da olmuştur (bkz. Şekil 3).

Şekil 1: LISY'nin Zamana Bağlı Seyri

Şekil 2: LSSY'nin Zamana Bağlı Seyri

Şekil 3: LRDK'nın Zamana Bağlı Seyri

Aşağıda Tablo 2’de de ekonometrik analizler öncesi bir ön fikir sahibi olmak üzere LISY ile diğer iki açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları verilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlere İlişkin Korelasyon İlişkileri

	LISY	LSSY	LRDK
LISY	1.0000	0.6166	-0.0762
LSSY	0.6166	1.0000	-0.0636
LRDK	-0.0762	-0.0636	1.0000

Değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları dikkate alındığında, sanayi borsa endeksi üzerine reel döviz kurunun etkisi sıfır gibi iken, sanayi sektörüne gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının etkisi ise pozitif ve orta düzeyde (0.6166) etkilerde bulunduğu görülmektedir.

Çalışmada analizler 2005:01-2020:02 arası için aylık verileri kapsamaktadır. Çalışmada kullanılan veriler makroekonomik zaman serileri niteliğindedir. Zaman serisi ile yapılan analizlerde verilerin durağan olması gerek koşullardandır. Verilerin durağan olmaması halinde ise bu kez sahte veya düzmece tahminlerde bulunma olasılığı ortaya çıkabilmektedir. Bu çerçevede Granger ve Newbold (1974) ile birlikte sahte tahminlere karşı ilk etapta serilerin durağanlığının araştırılması yaygınlık kazanmıştır. Bu noktada serinin iki dönem arasındaki ortak varyansı bu ortak varyansın hesaplandığı döneme ait değil, serinin yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığı durağanlık gösteriyorsa, bu durumda o serinin durağan olduğu ve böylece bu seri ile yapılacak tahminlerin ise sahte regresyon içermeyeceği ileri sürülmektedir (Gujarati, 2003, s. 713).

Bu açıklamalardan hareketle (3) nolu modele ilişkin analizlere geçilmeden önce durağanlık araştırmasına gidilmiştir. Bunun için de Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ve hata teriminin normal dağılım gösterdiği Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ile Phillips ve Peron (PP) birim kök testleri yapılmış ve test sonuçları da aşağıda Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: ADF ve PP Birim Kök Test Sınamaları

ADF Birim Kök	Seviye Değerleri		1. Fark Değerleri	
	t-istatistiği	Olasılık	t-istatistiği	Olasılık
LISY	-12.435	0.000	-14.041	0.000
LSSY	-14.324	0.000	-10.113	0.000
LRDK	-2.5708	0.294	-10.808	0.000
PP Birim Kök	Seviye Değerleri		1. Fark Değerleri	
	t-istatistiği	Olasılık	t-istatistiği	Olasılık
LISY	-12.569	0.000	-51.683	0.000
LSSY	-14.458	0.000	-103.585	0.000
LRDK	-2.771	0.209	-10.273	0.000

Tablo 3'teki sonuçlara göre LISY ve LSSY değişkenleri seviye değerlerinde, yani $I(0)$ 'da durağan iken, LRDK değişkeni birinci farkta, yani $I(1)$ 'de durağan çıkmıştır. Yukarıdaki tabloda ADF ve PP Birim Kök Testi sonuçları incelendiğinde, değişkenlerin LISY, LSSY değişkenlerinin sabitli-trendli düzeyde durağanlık gösterdikleri tespit edilmiş LRDK değişkeninin seviye düzeyinde durağan olmadığı görülmüştür. Bu sonuca, değişkenler için hesaplanan test istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden mutlak olarak %1 veya %5 önem düzeyinden büyük olmasıyla ulaşılmıştır. LRDK'nın farkı alındıktan sonra yapılan ADF ve PP Birim Kök Testi sonuçları incelendiğinde ise değişkenin sabitli-trendli düzeylerde %1 önem düzeyinde durağanlık gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışmada değinilen sakıncaları gidermek ve daha tutarlı sonuçlar elde edebilmek (sahte birim kökten kaçınabilmek) üzere tanımlı modeldeki tüm değişkenlerinin durağanlığı, yapısal değişimlerin etkilerini dikkate alarak durağanlık analizi yapabilen Lee ve Strazicich (2003-LS) birim kök testiyle de araştırılmıştır.

Tablo 4: Lee Strazicich LM Birim Kök Testi

Değişkenler	Model A	Model C
LISY	-7.396* (2012:10)	-12.204* (2006:6, 2006:9)
LSSY	-6.108* (2012:1)	-14.146* (2006:6, 2006:9)
LRDK	-2.702 (2015:7)	-5.187 (2011:3, 2016:8)
Kritik Değerler %1*	-4.036793	-6.222940
Kritik Değerler %5**	-3.438333	-5.654913
Kritik Değerler %10**	-3.131953	-5.361440

Not: Model A ve Model C formlarında hesaplanan test istatistiklerinin önündeki *, ** ve *** işaretleri ilgili değişkenlerin sırasıyla % 1 % 5 ve %10 önem düzeyinde seviye değerinde durağan olduklarını göstermektedir. Tabloda (-) parantezi içindeki tarihler inceleme döneminde değişkenlerde meydana gelen yapısal kırılmaların tarihlerini belirtmektedir. Değişkenler için optimal gecikme uzunlukları Schwarz bilgi kriteri eşliğinde belirlenmektedir. Kritik tablo değerleri sırasıyla Lee-Strazicich (2003) çalışmasından alınmıştır.

LS birim kök sınamalarının da ADF ve PP birim kök sınamaları ile paralellik arz ettiği gözükmektedir. Burada yapısal kırılmalar açısından olgu değerlendirildiğinde, borsada ve yabancı sermaye yatırımları açısından 2006 Haziran ve Eylül aylarında, reel kurda ise 2001 Mart ve 2016 Ağustos aylarında kırılmaların varlığı gözükmektedir. Durağanlık sınaması çerçevesinde serilerin aynı dereceden durağan olduğu durumlarda seriler arasında uzun dönemli ilişki araştırmasında eş-bütünleşme sınamaları yapılır. Serilerin aynı dereceden durağan olmaması halinde ise uzun dönem ilişki araştırması yapılamamaktadır. Bu tip durumlarda uzun dönemi ilişki araştırması da vektör otoregresif ya da daha genel ifadesiyle VAR analizleri ile yapılmaktadır. Bu uygulama ilk kez Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından yapılan bir çalışmada kullanılmıştır (Pesaran vd., 2001, ss. 289-291).

Pesaran vd. (2001) tarafından yapılan çalışmadaki bakış açısı, tahmincilerin sadece I(0) ve I(1) veya karşılıklı olarak eş-bütünleşik olup olmadığı hususuna yoğunlaşmaksızın I(1) olarak kabul eder. Dolayısıyla tahmincilerin sadece I(0) ve I(1) veya karşılıklı olarak eş-bütünleşik olup olmadığına dair belirsizliğin Pesaran vd. tarafından geliştirilen asimptotik teori, bağımlı ve bağımsız değişken(ler) arasındaki seviye ilişkisinin varlığını test etmede basit bir çatı sağlamıştır (Pesaran vd. 2001; Sadeghzadeh Emsen vd., 2019, s. 112).

İlk aşamada Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının araştırılabildiği ARDL(p,q) (Autoregressive distributed lag) eşitliği tahmin edilir. Pesaran vd. tarafından

yapılan çalışmada işsizlik ve emek verimliliği ve dolayısıyla büyüme ilişkileri formu aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Bu çalışma için (3) nolu ekonometrik form aşağıda Pesaran vd. çerçevesinde geliştirilen ekonometrik ARDL formuna çevrilmiş şekli (4) nolu formda verilmiştir:

$$\Delta LISY_t = b_0 + b_1 LISY_{t-1} + b_2 LSSY_{t-1} + b_3 lrk_{t-1} + \sum b_4 \Delta LISY_{t-i} + \sum b_5 \Delta LSSY_{t-i} + \sum b_6 \Delta LRDK_{t-i} + u_t \quad (4)$$

(4) nolu formda bağımlı değişkeni açıklamak üzere bağımlı değişken ile açıklayıcı değişkenler hem seviye hem de fark cinsinden modele dahil edilmiştir. Bu form ile yapılan ARDL tahminleri daha çok uzun dönemli ilişkileri ortaya koymaya yardımcı olmaktadır.

Diğer taraftan ARDL yaklaşımında değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisi de yine ARDL yaklaşımına dayalı olarak hata düzeltme modeli ile tahmin edilmesi yoluna gidilmektedir ve bu form da (5) nolu eşitlikteki gibidir:

$$\Delta LISY_t = c_0 + \sum c_1 \Delta LISY_{t-i} + \sum c_2 \Delta LSSY_{t-i} + \sum c_3 \Delta LRDK_{t-i} + HDT_{t-1} \quad (5)$$

(5) nolu formda Δ ile ifade edilen yapı farkları ifade etmekte ve bu farklar cinsinden yapılan tahminler daha çok kısa dönemli ilişkileri vermektedir.

Çalışma aylık veriler kullanılarak 2005:01-2020:02 arası dönem inceleneceğinden dolayı incelemeye konu olacak seriler zaman serisidir. Yukarıda da belirtildiği üzere zaman serisi analizlerinde uzun dönemli ilişki araştırmasında eş-bütünleşiklik durumu için serilerin durağanlığı önem arz eder. Serilerin durağanlık araştırmasında LISY ile LSSY değişkenleri düzeyde, yani $I(0)$ 'da; LRDK değişkeni ise birinci farkta, yani $I(1)$ 'de durağan çıkmıştır. Dolayısıyla aynı derecede durağan olmasa da eş-bütünleşme araştırmasına izin veren ARDL analizlerinin yapılması daha sağlıklı olacaktır. Bu çerçevede aşağıda Tablo 5'te (4) nolu model için Koşullu ARDL Modeli ve (5) nolu model için de Hata Düzeltme Modeli tahmin sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: LISY İçin ARDL Tahmin Sonuçları

Koşullu ARDL Modeli				Hata Düzeltme Modeli			
Bağımlı Değişken: $\Delta LISY$, Model: ARDL(1,0,0,1), Örnek: 200501-2020:02, Gözlem sayısı: 192							
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Değişken	Katsayı	Std. Hata	Olasılık
c	3.848	2.081	0.066	$\Delta LISY_{t-1}$	0.087	0.053	0.105
$LISY_{t-1}$	-1.038	0.081	0.000	HDT_{t-1}	-1.038	0.064	0.000
$LSSY_{t-1}$	0.481	0.047	0.000	$R^2 : 0.671$ $Düz.R^2 : 0.668$ $Reg.St.Ht. : 0.856$ $Res.Kar.Top. : 130.53$ $Log lhd. : -226.48$ $DW : 1.940$	<i>Bağ.De.Ort.:</i> 0.0007 <i>Bağ.De.St.Sap.:</i> 1.490 <i>AIC:</i> 2.538 <i>SIC:</i> 2.574 <i>HQ:</i> 2.553		
$LRDK_{t-1}$	-0.287	0.426	0.501				
$\Delta LISY_{t-1}$	0.087	0.059	0.142				
$F_{in} : 6.28^*$ $t_{in} : -12.788^*$							
Uzun Dönem Katsayılar				Tanı Testleri			
$LSSY_t : 0.464 (0.056)^*$ $LRDK_t : -0.276 (0.408)$				$\chi^2_{SC} : 0.51899 (0.7714)$ $\chi^2_{HET} : 81.0099 (0.000)$ $\chi^2_{NOR} : 345.70 (0.000)$ $\chi^2_{FF} : 27.8250 (0.000)$			
<i>F_{uu} testi için kritik tablo değerleri (k=2)</i> <i>Pesaran v.d. (2001), J. Appl. Econ. 16:</i> 289-326, p: 300. Table CI(iii) Case III: Unrestricted intercept and no trend				<i>t_{in} testi için kritik tablo değerleri (k=2)</i> <i>Pesaran v.d. (2001), J. Appl. Econ. 16:</i> 289-326, p: 303. Table CII(iii) Case III: Unrestricted intercept and no trend			
	<u>Ön.D.</u>	<u>I(0)</u>	<u>I(1)</u>		<u>Ön.D.</u>	<u>I(0)</u>	<u>I(1)</u>
	10%	3.17	4.14		10%	-2.57	-3.21
	5%	3.79	4.85		5%	-2.86	-3.53
	1%	5.15	6.36		1%	-3.43	-4.10

Not: Tablonun sol kısmında parantez içerisinde verilen değerler standart hatayı ve sağ kısmında tanı testlerinde parantez içerisinde verilen değerler ise χ^2 ve F olasılık değerlerini göstermektedir.

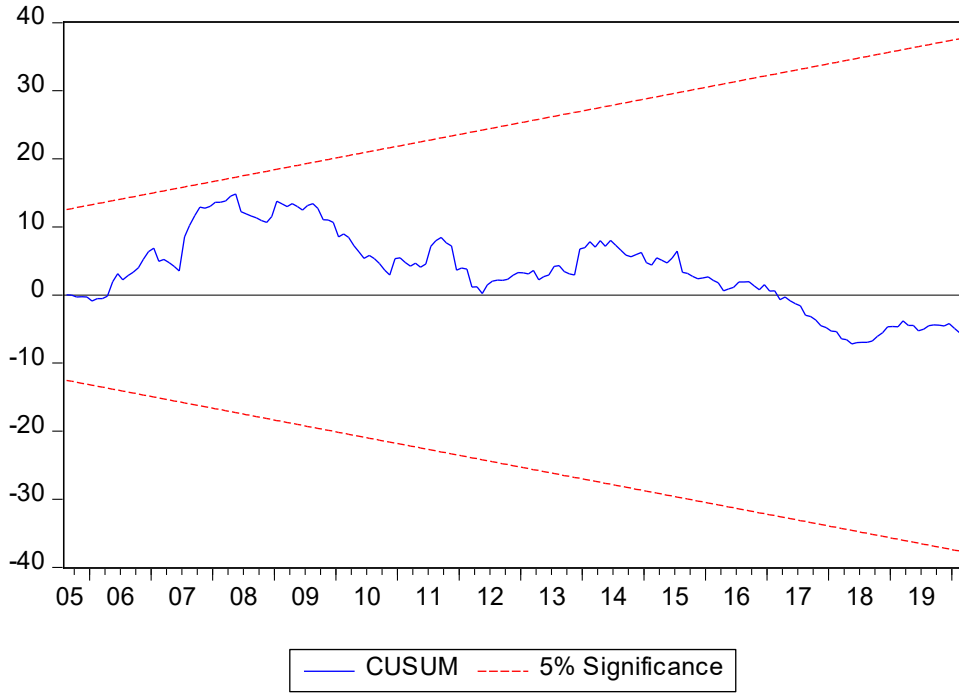
Yukarıda verilen tahmin sonuçlarında göre uzun dönemli tahminlerde LISY üzerine LRDK'nın etkisi negatif olmakla birlikte istatistiki açıdan anlamsız çıkmıştır. Buna karşılık LSSY'nin LISY üzerine etkisi ise pozitif ve istatistiki açıdan da %1 önem düzeyinde anlamlı çıkmıştır ki, bu sonuçlar korelasyon katsayılarındaki sonuçlarla paralellik arz etmektedir. Özetle bu sonuçlar, borsa sanayi endeksinin reel kur hareketlerinden bağımsız yönde işlediğine işaret

etmekte; buna karşılık doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından güçlü bir şekilde etkilendiğini göstermektedir. Model tanı testleri açısından da χ^2_{SC} (otokorolesyon), χ^2_{HET} (değişken varyans), χ^2_{NOR} (normallik) ve χ^2_{FF} (fonksiyonel form) test sonuçları incelendiğinde, inşa edilen modelin yeterli olduğuna dair güçlü kanıtların varlığı söz konusudur. Ayrıca burada LM istatistiklerine göre seçilen gecikme derecesinde modelin F ve t istatistikleri verilmiş olup tablonun hemen altında da bağımsız değişken sayısı $k=2$ için kritik değerler sunulmuştur. Çalışmada sınır testi için seçilen modelin t_{in} istatistiği kısa dönemli ilişkilerde anlamlılığın varlığına dair sinyali vermekte olup bu da -12.788'dir ve %1 önem düzeyinde kısa dönemli ilişkilerin anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Hesaplanan F_{in} istatistiği ise 6.28'dir ve bu da modelde yer alan değişkenler arasında %1 önem düzeyinde uzun dönemli ilişkinin var olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın t istatistiği kısa dönemli ilişkilerin anlamlılığına işaret ettiğinden, bu kez kısa dönemli tahminci olarak ARDL yaklaşımına dayalı hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Bu çerçevede HDT_{t-1} ile ifade edilen hata terimi de modelde t-1 olarak ana formun bir gecikmeli değerlerini yansıtmaktadır. Kısa dönemli formda HDT_{t-1} değerinin katsayı değerinin negatif olması ve istatistiki açıdan da anlamlılık taşıması gerekmektedir. Belirtilen bu koşul sağlandığında, HDT_{t-1} değerinin katsayısı bağımlı değişkenin gözlenen değeriyle uzun dönem veya denge değeri arasındaki farkın her bir dönem içerisinde ne kadarının ortadan kalktığını yansıtacaktır. Burada HDT_{t-1} değeri negatif ve %1 önem düzeyinde anlamlı çıkmıştır ki, katsayı -1.0385'lik değer aldığı gözükmektedir. Bu da gözlenen bağımsız değerler ile denge değerleri arasındaki farkın 1 aylık dönemde ortadan kalktığına işaret etmektedir. Diğer taraftan kısa dönemde Türkiye'nin borsa sanayi endeksinin modelde kullanılan bağımsız değişkenlerden değil, kendi birinci gecikmesinde pozitif yönde etkilendiği ve bunun da %10 önem düzeyinde anlamlı olduğu gözlenmektedir.

Elde edilen sonuçlara değerlendirildiğinde literatürde yer alan Adam ve Tweneboah (2009), Raza vd. (2012) ve Malik ve Amjad (2013)'ün çalışmalarıyla benzerlikler gösterdiği görülmüştür. Doğrudan yabancı sermayenin ülkeye girişi borsa endekslerini de çeşitli kanallardan olumlu etkilemektedir.

Şekil 4. İstikrarlılık Testleri

Kısa dönem için oluşturulan modelin teşhis (diagnostik) test sonuçlarında da modelin yeterliliği dikkati çekmektedir. Bu noktada Cusum grafiğinde regresyon katsayıları ile hata terimleri varyansının genel olarak istikrarlı bir seyir izlediği görülmektedir.

4. SONUÇ

Türkiye’de borsa sanayi endeks değerinin sanayi sektörüne gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile olan ilişkilerinin araştırılması amacı güdülürken, bu doğrultuda çalışmada hem reel hem de nominal ekonomideki değişimi temsilen kontrol değişkeni olarak da reel kur endeksi kullanılmıştır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının uzun dönemli yatırım unsuru olduğu dikkate alındığında, doğrudan yabancı sermaye yatırım motifinde ülke ekonomisinin hem politik anlamda güven telkin etmesi hem de yatırımcılar için kârlılık motiflerinin bir arada olması önem arz eder. Dolayısıyla doğrudan yabancı sermayenin ülkeye yönelimi açısından bakıldığında, ekonomik ve politik olumlu havanın önemli olduğu açıktır. Bu da uzun vadeli yatırım unsurlarını da

kısa dönemli yabancı sermaye hareketliliğini de pozitif etkilemesi kuvvetle muhtemeldir.

Bu çerçevede sanayi sektörüne yönelik doğrudan yabancı sermaye girişlerinin borsa sanayi endeksini de olumlu etkileyeceği düşüncesiyle Türkiye özelinde kurulan model 2005:01-2020:02 arası dönemi inceleme konusu yapmıştır. Birim kök sınamaları sonuçlarına göre değişkenlerden ikisi $I(0)$ 'da ve biri de $I(1)$ 'de durağan çıktığından, buna uygun olarak ARDL analizleri yapılmıştır. Analiz sonuçlarında koşullu ARDL ile uzun dönemli yapılan tahminlerde, borsa sanayi endeksi üzerine sanayi sektörüne gelen doğrudan yabancı sermayenin pozitif ve anlamlı etkilerinin olduğu görülmüştür. Kontrol değişken olarak alınan reel kurun ise bir etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Kısa dönemli ilişkiler bağlamında yapılan hata düzeltme modelinde ise sadece borsa sanayi endeksinin fark değerinin anlamlı etki doğurduğu; bağımsız değişken olarak alınan sanayi sektörüne gelen doğrudan yabancı sermaye ile kurun etkilerinin olmadığı görülmüştür. Modelin hata düzeltme katsayısı da 1 aylık dilimde sapmaların dengeye geldiğine işaret etmektedir.

Elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının aynı zamanda borsa sanayi endeksi için de doğrusallık ilişkileri yarattığı görülmüş ve bunun da ancak uzun dönemli boyutta etkili olduğu gözükümüştür. Elde edilen bu bulgu dikkate alındığında, Türkiye ekonomisinin politik ve ekonomik açıdan istikrar ve güven verdikçe hem yatırımları doğrudan hem de dolaylı bir şekilde sermaye çekebilme yeteneğine kavuştuğu söylenebilir. Diğer bir ifadeye uzun vadeli yabancı sermaye için uygun iklim yaratılmasının sadece borsa özelinde coşku yaratmakla kalmayıp, ülkenin gereksinim duyduğu tasarruf ve döviz açığı sorununu da çözeceği açıktır. Aksi takdirde, yabancı sermaye çekmede yetersizlikler başta döviz darboğazı olmak suretiyle ekonomik büyüme ve istihdamda da olumsuzlukları derinleştirebilmektedir.

5. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

6. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

7. YAZAR KATKILARI

HSE: Fikir

HSE: Tasarım

HSE, ZÇY: Denetleme

ZÇY: Kaynakların toplanması ve/veya işlemesi

ZÇY: Analiz ve/veya yorum

HSE: Literatür taraması

ZÇY: Yazıyı yazan
HSE: Eleştirel inceleme

8. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

9. KAYNAKÇA

- Acheampong, Isaac K. & Emmanuel A. Wiafe (2013). Foreign Direct Investment and Stock Market Development: Evidence from Ghana, *International Journal of Finance and Policy Analysis*, 5 (1): 3-15.
- Adam, M. Anokye & George Tweneboah (2009). "Foreign Direct Investment and Stock Market Development: Ghana's Evidence", *International Research Journal of Finance and Economics*, 26: 178-185.
- Arčabić, Vladimir, Tomislav Globan & Irena Raguž Krištić (2013). The Relationship between the Stock Market and Foreign Direct Investment in Croatia: Evidence from VAR and Cointegration Analysis, *Financial Theory and Practice*, 31 (1): 109-126.
- Baker, Malcolm, C. Fritz Foley & Jeffrey Wurgler (2004). The Stock Market and Investment: Evidence from FDI Flows", *NBER Working Paper Series*, Working Paper 10559.
- Boydaş, Yunus & Müslim Polat (2018). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Borsa İstanbul'a Etkisinin Belirlenmesi, *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2): 37-40.
- Choe, Hyuk, Bong-Chan Kho & René M. Stulz (1999). Do Foreign Investors Destabilize Stock Markets? The Korean Experience in 1997, *Journal of Financial Economics*, 54 (2): 227-264.
- Gujarati, Damodar N. (2003). *Temel Ekonometri*, (Çev: Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen), Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- Kunal, Kunal & B. V. Phani (2017). FDI Inflow, Stock Market Performance and Exchange Rate: Indian Scenario, *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, 7 (2): 148-171.
- Malik, A.I. & Amjad, S. (2013). Foreign direct investment and stock market development in Pakistan, *Journal of International Trade, Law and Policy*, 12(3), 226-242.
- Naka, A., T. Mukherjee & D. Tufte (1998). Macroeconomic Variables and the Performance of the Indian Stock Market, *The University of New Orleans*: http://scholarworks.uno.edu/econ_wp/15.

- Nasseh, A. & Strauss (2000). Stock Prices and Domestic and International Macroeconomic Activity: A Cointegration Approach, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 40(2).
- Pesaran, M. Hashem, Shin, Yongcheol & Smith, Richard J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16: 289-326.
- Raza, A., Ahmed, Z., Ahmed, M., & Ahmed, T. (2012). The role of FDI on stock market development: the case of Pakistan, *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 4(1), 26-33.
- Sadeghzadeh Emsen, H., H. Aksu & Ö. S. Emsen (2019). Türkiye’de Borsa ve Gelir Dağılımı İlişkileri, *S.C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20 (2): 98-116.
- Topaloğlu, E., Şahin, S. & Ege, İ. (2019). The Effect of foreign direct and portfolio investments on stock market returns in E7 countries, *Journal of Accounting & Finance*, (83), 263-278.
- Tsagkanos, A., Siriopoulos, C. & Vartholomatou, K. (2019). Foreign direct investment and stock market development: Evidence from a “new” emerging market, *Journal of Economic Studies*, 46(1), 55-70.
- Tuna, G. & S. Kundakçioğlu (2016). Investigation of Relation between foreign Portfolio Investments and Stock Prices: Time Varying Asymmetric Causality Analysis, *Theoretical and Applied Economics*, 22 (2): 127-134.
- Zeren, F. & D. Kılıç (2020). Doğrudan Yabancı Yatırımların Hisse Senedi Piyasaları Üzerindeki Etkisi: G20 Ülkeleri Örneği, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1): 89-97.

ORTA DOĞU VE KUZEY AFRİKA ÜLKELERİNDE SAVUNMA HARCAMALARININ YAKINSAMASI İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 30.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 08.05.2021

Elmas DEMİRCİOĞLU
KARABIYIK
Dr. Öğr. Üyesi
Esenyurt Üniversitesi
İşletme ve Yönetim Bilimleri
Fakültesi,
İstanbul, Türkiye
elmaskarabiyik@esenyurt.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6412-6003

ÖZ | Ülkeler caydırıcılık başta olmak üzere çeşitli sebepler savunma harcamalarına kaynak ayırmaktadır. Bu çalışmada Orta Doğu Ve Kuzey Afrika (ODKA) ülkelerinde savunma harcamaları için, yakınsama hipotezi incelenmiştir. Çalışmada ODKA ülkeleri için 1993-2019 dönemi yıllık Savunma Harcamaları/GSYİH kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının panel bazında koşulsuz β yakınsamasının söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Ülkelerin yakınsama sonuçlarına göre ise, Fas, Tunus, Ürdün, Türkiye %10 istatistiksel anlam düzeyinde, Bahreyn, Kuveyt ve Lübnan'ın %5 istatistiksel anlam düzeyinde ve Suudi Arabistan %1 istatistiksel anlam düzeyinde grup ortalamasına yakınsama göstermektedir. Sonuç olarak, ülkelerin çoğunluğu, bölgesel güvenlik risklerindeki artış ve/veya komşu ülkelerin silahlanma politikalarındaki değişimler gibi faktörlerin etkisi ile savunma harcamalarında, bölgedeki ülke grubunun ortalama eğilimine göre hareket etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: ODKA ülkeleri, savunma harcamaları, yakınsama.

JEL Kodu: E02, E60, E65

Alan: İktisat

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.008

Atıfta bulunmak için: Karabiyik, E.D. (2021). Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması için ampirik bir analiz. *KAÜİBFD*, 12(23), 147-159.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

AN EMPIRICAL ANALYSIS FOR CONVERGENCE OF DEFENCE EXPENDITURES IN MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA COUNTRIES

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 30.03.2021 Accepted Date: 08.05.2021

Elmas DEMİRCİOĞLU
KARABIYIK

Asst. Prof. Dr.
Esenyurt University
Faculty of Business and
Management Sciences,
İstanbul, Turkey
elmaskarabiyik@esenyurt.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6412-6003

ABSTRACT

Countries allocate resources for defence expenditures for various reasons, especially deterrence. In this study, the convergence hypothesis for defence spending in the Middle East and North African (MENA) countries is examined. In the study, annual Defence Expenditures / GDP for the period 1993-2019 were used for the MENA countries. According to the results, determining that there is an unconditional β convergence in defence expenditures on a panel basis in the MENA countries. According to the convergence of results by country, Morocco, Tunisia, Jordan, Turkey at the 10% statistical significance level, Bahrain, Kuwait and Lebanon at the 5% statistical significance level, and Saudi Arabia at the 1% statistical significance converges to the group average. As a result, most of the countries act according to the average trend of the country group in the region in defence expenditures due to factors such as the increase in regional security risks and / or changes in armament policies of neighbouring countries.

Keywords: MENA countries, defence expenditures, convergence.

Jel Codes: E02, E60, E65

Scope: Economics

Type: Research

1. GİRİŞ

Ülkelerin güvenlik ve refah içinde yaşayabilmesini etkileyen faktörlerin başında caydırıcı güce sahip bir askeri savunma kapasitesi gelmektedir. Bu sebeple, ülkeler hem iç hem de dış güvenlik tehditlerini en aza indirmek için savunmaya ciddi kaynak aktarmaktadır. Özellikle Orta Doğu Ve Kuzey Afrika (ODKA) ülkelerinde siyasi, coğrafi, dini ve enerji kaynakları gibi sebeplerle iç ve dış güvenlik riskleri sürekli yükseklik arz etmektedir. Bu sebeple, ODKA ülkelerinde savunma harcamaları ülkelerin çoğunda önemli bir harcama kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan savunma harcamalarına bağlı silahlanma yarışı ülkelerin savunma harcamalarına rakipleri kadar kaynak ayırmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu ülkeler tüm sosyal ve ekonomik fırsat maliyetlerine karşın savunma harcamalarına bölgedeki savunma kapasitelerindeki değişime ayak uyduracak şekilde kaynak ayırma eğilimindedirler. Bu durum ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması analizinin önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, bu bağlamda, ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsama durumu 1993-2019 dönemi yıllık Savunma Harcamaları/GSYİH değişkeni baz alınarak panel durağanlık testleri ile incelenecektir.

Çalışmanın literatüre göre özgün yönü ve katkısı ODKA ülkelerinde (13 ülke) savunma harcamalarının yakınsaması analizinin son güncel veriler (1993-2019) ışığında analiz edilmesidir.

2. SAVUNMA HARCAMALARININ YAKINSAMASI ÜZERİNE LİTERATÜR

Ülkeler arasındaki iktisadi kalkınma ve büyüme farklılıklarının kaynakları ve bu farkların nasıl kapanacağı iktisat literatüründe yoğun olarak tartışıla gelmiştir. Bu alanda iktisadi büyüme ve kalkınma literatüründe önemli teori ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Diğer yandan az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle olan kişi başına gelir farklarının zamanla kapatacağı ve gelişmiş ülkeleri yakalayacağı hipotezi de Neo-Klasik büyüme modelleri ile birlikte incelenmeye başlanmıştır.

Barro (1991, s.407) çalışmasında, Neoklasik büyüme modellerinde (Solow, 1956), Cass (1965) ve Koopmans (1965), ülkelerin kişi başına ekonomik büyüme oranı, kişi başına düşen gelir seviyesiyle ters orantılı olma eğiliminde olduğunu vurgulamıştır. Diğer yandan, tercihler ve teknoloji gibi alanlarda ülkelerin yapısı benzer olduğunda, o zaman düşük gelirliler, yüksek gelirliler ülkelere göre daha yüksek büyüme oranına sahip olacaklardır. Dolayısıyla, ülke grupları arasında kişi başına düşen gelir düzeylerinde yakınsamaya yol açan ana unsur, yeniden üretilebilir sermayeye getirilerin azalmasıdır. Düşük sermaye-

emek oranlarına sahip yoksul ülkeler, yüksek marjinal sermaye ürünlerine sahiptir ve bu nedenle yüksek oranlarda büyüme eğilimindedir. Düşük gelirli ülkelerin bu yüksek oranlarda büyüme eğilimi, sermayenin ve teknolojinin uluslararası hareketliliğine izin veren neoklasik modellerin uzantıları ile geliştirilmiştir. Diğer yandan düşük gelirli ülkeler, yüksek gelirli ülkelere göre daha yüksek büyüme oranına sahip olacağı hipotezi, ülkeler arası kanıtlarla tutarsızlıklar gözlenmiştir (Barro, 1991, s.407).

Teorik model ve ampirik çalışmalar arasındaki farklılıkların gözlemlenmesi bir yakınsama literatürünün gelişmesine yol açmıştır (Barro vd.,1991). Diğer yandan içsel gelişme modelleri ile bu tartışma daha da zenginleşmiştir (Mankiw vd.,1992; Lucas, 1988, Romer, 1986, 1990). Bu bağlamda, ortaya çıkan yakınsama türleri aşağıdaki gibi belirtilebilir (İslam, 2003, s.312):

- (a) Bir ekonomi içinde ile ekonomiler arasında
- (b) Gelir düzeyi açısından, büyüme oranı açısından yakınsama;
- (c) β 'ya karşın σ
- (d) Koşulsuz ve koşullu
- (e) Küresel, yerel veya kulüp
- (f) Gelir, TFP (Toplam Faktör Verimliliği)
- (g) Deterministik, stokastik

β -yakınsaması sermaye açısından fakir bir ülkede sermayenin daha yüksek marjinal üretkenliği anlamına gelen azalan getiri varsayımından kaynaklanmaktadır. Benzer tasarruf oranlarıyla, daha fakir ekonomiler bu nedenle daha hızlı büyüyebilecektir. Bu senaryo geçerliyse, başlangıçtaki gelir seviyesi ile sonraki büyüme oranı arasında negatif bir korelasyon söz konusudur. Yakınsamayı araştırmanın yaygın yöntemine göre, büyüme-başlangıç seviyesi regresyonları olarak bilinen yaklaşımda, başlangıç gelir değişkeninin katsayısının (β) negatif korelasyon sahip olması gerekir, bu sebeple işaretiyle değerlendirilen yakınsama, β -yakınsaması olarak bilinir. Denklem (1) de, β 'da katsayı negatif işarete sahip olmalıdır böylece, $(1 + \beta) < 1$ durağanlık koşulu, yakınsama hipotezinin geçerliliğe lehine kanıt olarak kabul edilir (İslam, 2003, s.314-334 ; Bernard and Durlauf, 1996).

$$y_t = \mu - \beta g t + (1 + \beta)y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Panel durumunda, $y_t = Dy_{it} = (\bar{y}_t - y_{it})$, y_{jt} , j . birimin kişi başına gelirinin logaritması ve $\bar{y}_t$, grup ortalamasını göstermektedir.

Ülkeler arasında farklı ekonomik göstergeler arasındaki yakınsamanın yaygın koşulu Denklem (2)'deki gibi literatürde ifade edilmektedir (Bernard ve Durlauf, 1995):

$$\lim E(y_{i,t+n} - y_{j,t+n}/I_t) = 0 \quad (2) \quad k \rightarrow \infty$$

Bu denklemde, ülkeler arasındaki uzun dönem çıktı farklılıklarının kapanacağını ifade etmektedir.

Bu çalışmada, ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması, β -yakınsaması analizi bağlamında, Denklem (3)'teki yakınsama değişkenin durağanlığı analiz edilerek incelenmiştir (Yılancı vd., 2020).

$$y_{it} = \ln(g_{i,t}/\bar{g}_t) \quad (3)$$

Burada, $g_{i,t}$, i . ülkenin Savunma Harcamaları/GSYİH Değişkenidir, $\bar{g}_t$, ise ilgili ülkelerin Savunma Harcamaları/GSYİH Değişkeninin ortalamasıdır. Eğer Denklem (1)'de değişkenin durağan olduğu tespit edilirse bu durum β -yakınsaması hipotezi lehine kanıt olarak kabul edilmektedir (Yılancı vd., 2020).

Dünya ve bölge ekonomilerinde savunma harcamaları önemini korumaya devam etmektedir. Özellikle artan terörizm, ayrılıkçı hareketler, diğer ülkelerin askeri, sosyal, siyasi ve ekonomik yıkıcı müdahale riskleri gibi durum bağlı silahlanma yarışı ülkelerin savunma harcamalarına rakipleri kadar kaynak ayırmayı zorunlu hale getirmektedir. ODKA ülkelerinde sürekli önemini koruyan iç ve dış güvenlik tehditleri bu ülkelerde savunma harcamalarının da bölge ortalamasına yakın seyretmesi eğilimini artırmaktadır. Bu bağlamda, ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması analizinin önemini artırmaktadır. Literatürde ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması üzerine yapılan ampirik çalışma sayısı araştırmalarımız çerçevesinde oldukça sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Diğer yandan savunma harcamalarının yakınsama analizi dünyadaki tüm ve bölge bazlı ülkeler açısından literatürde daha fazla ilgi odağı haline gelmektedir.

Tablo-1'de savunma harcamalarının yakınsaması için literatür özeti ODKA ülkelerini merkeze alarak genel hatları ile özetlenmiştir.

Tablo-1’de özetlenen sonuçlara göre araştırmacıların inceledikleri ülke grupları, ekonometrik yöntemler ve analiz dönemindeki farklılıklar sonuçları etkilemesine rağmen yakınsama lehine daha fazla sonuç gözlemlenmektedir.

Tablo-1. Savunma Harcamalarının Yakınsaması İçin Literatür		
<i>Yazar(lar)</i>	<i>Analiz Kapsamı</i>	<i>Sonuçlar</i>
Saba (2020)	125 ülkenin savunma harcamalarının yakınsaması 1985-2018 dönemi için Phillips ve Sul yaklaşımı ile incelenmiştir.	Dünyada, gelir gruplarında (düşük gelirli ülkeler dışında) ve bölgesel düzeylerde genel savunma harcaması yakınsaması olmadığı tespit edilmiştir.
Yılancı vd., (2020)	12 ODKA ülkesi için yakınsama analizi, 1977-2017 dönemi ve BCW panel durağanlık testi kullanılarak yapılmıştır.	Ülke paneli için koşulsuz β yakınsaması geçerli. Ülke bazında Cezayir, Mısır, İsrail, Ürdün, Fas ve Suudi Arabistan’ın ortalamaya yakınsadığı tespit edilmiştir.
Solarin (2019)	Asya-Pasifik ülkelerinde askeri harcamaların yakınsaması RALS yöntemi ile incelenmiştir.	Asya-Pasifik bölgesindeki askeri harcamaları yakınsaması için zayıf kanıtlar bulunmuştur.
Liu vd.,(2019)	NATO ülkelerinde askeri harcamaların yakınsaması 1990-2015 dönemi için, SPSM yöntemi ile incelenmiştir.	NATO üyesi ülkelerin beşte dördünün İngiltere’nin savunma harcamalarının yakınsadığı ancak hiçbir ülkenin Amerika Birleşik Devletleri savunma harcamalarına yakınsamadığı tespit edilmiştir.
Yazgan vd.,(2018)	NATO ülkelerinde askeri harcamaların yakınsaması 1960-2014 dönemi için, KSS ve AESTAR yöntemi ile incelenmiştir.	NATO’ya bağlı ülkelerdeki savunma harcamaları (GSYİH’ya oranı), ABD’nin savunma harcamalarına (GSYİH’ya oranı) doğru yakınsadığı tespit edilmiştir.

Tablo-1. Savunma Harcamalarının Yakınsaması İçin Literatür		
<i>Yazar(lar)</i>	<i>Analiz Kapsamı</i>	<i>Sonuçlar</i>
Güriş vd.,(2017)	NATO ülkelerinde askeri harcamaların yakınsaması 1953-2014 dönemi için, doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleri ile incelenmiştir.	Almanya, Yunanistan, Portekiz, Birleşik Krallık ve Lüksemburg'un savunma harcamaları ortalamada NATO savunma harcamalarına yakınsadığı tespit edilmiştir.
Lau vd.,(2016)	37 ülke için, 1988-2012 dönemi için NCADF panel durağanlık testi kullanılarak yapılmıştır.	Askeri harcamaların yakınsaması açısından, Ülkelerin% 53'ü dünya ortalamasına ve Ülkelerin % 22'si ABD'nin askeri harcamalarına yakınsadığı tespit edilmiştir.
Arvanitidis ve Kollias (2016)	86 ülkenin savunma harcamalarının yakınsaması 1970-2015 dönemi için incelenmiştir.	Zayıf ve yavaş da olsa, bir politika yakınsama süreci tespit edilmiştir.
Arvanitidis vd.,(2014)	128 ülkenin savunma harcamalarının yakınsaması 1988-2008 dönemi için incelenmiştir.	Askeri harcamalarının dünya genelinde yakınsadığı tespit edilmiştir.

3. VERİ VE YÖNTEM

3.1. Veri

Çalışmada, ODKA ülkelerinde, 1993-2019 dönemi yıllık Savunma Harcamaları/GSYİH kullanılmıştır. Veriler Stokholm Uluslararası Barış Araştırmalar Enstitüsü'nden (SIPRI) temin edilmiştir. Veri bulunabilirliği açısından 13 ODKA ülkesi araştırmada incelenmiştir.

3.2. Yöntem

ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması analizi Pesaran (2007) testi ile incelenmiştir. Pesaran (2007), CADF istatistikleri ve IPS (CIPS) testi için yeni asimptotik sonuçlara göre, $CADF_i$ ve bağlantılı $CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i$ istatistikler için asimptotik dağılımını, $N \rightarrow \infty$, $T \rightarrow \infty$, N ve T birlikte $N/T \rightarrow k$ için incelemişler, $CADF_i$ istatistiklerinin asimptotik açıdan benzerliği ve faktör yükleri ile ilişkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (detay için bkz. Pesaran, 2007).

4. AMPİRİK SONUÇLAR

ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması Pesaran (2007) birim kök testi ile ele alınmıştır. Tablo 2’de ODKA ülkelerinde savunma harcamaları değişkeni için tanımsal istatistikler verilmiştir. Buna göre Savunma Harcamaları/GSYİH Değişkeni 1990-2019 döneminde ortalama olarak %2-%12 oranı aralığında değişim göstermektedir.

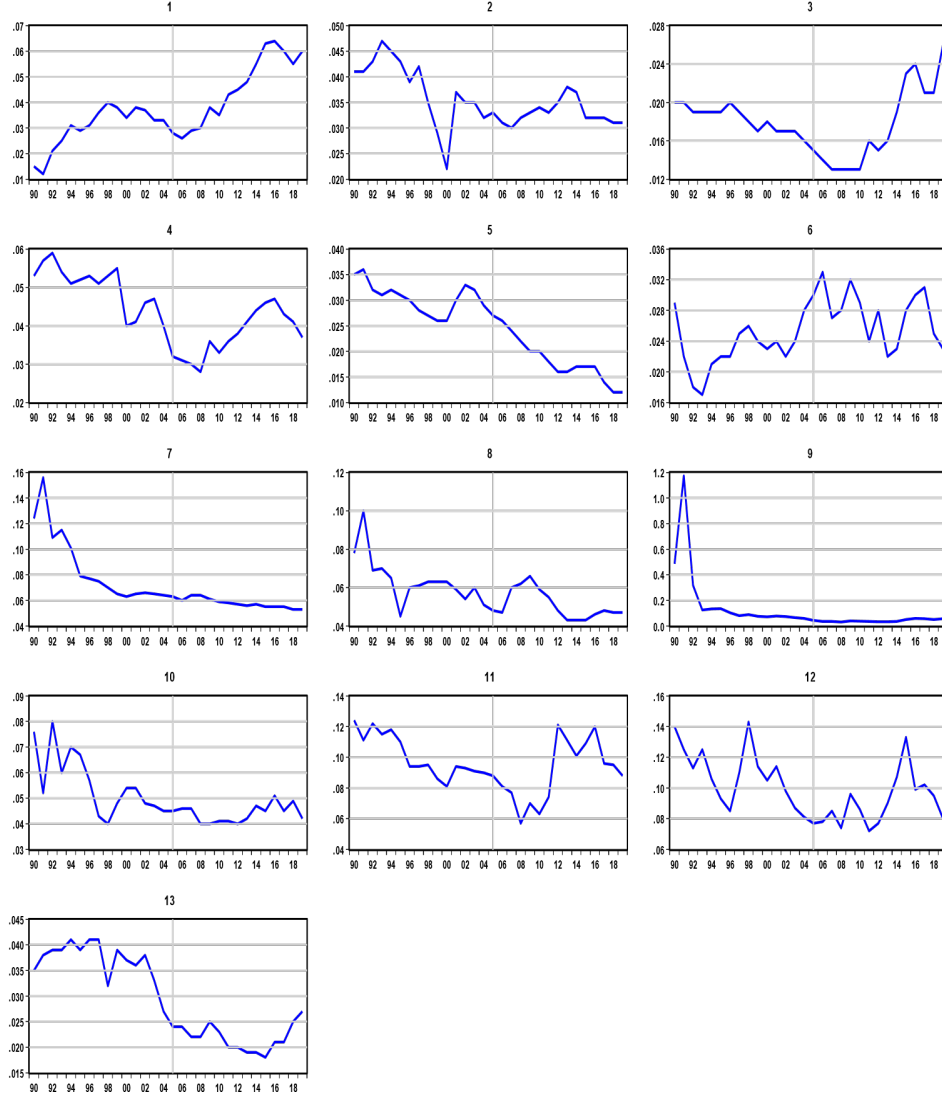
Tablo-2: Savunma Harcamaları/GSYİH Deskriptif İstatistik Sonuçları

Ülke	Ortalama	Ortanca	Mak.	Min.	Topl.	S.Sapma	Çarp.	Bask.
Cezayir	0.04	0.04	0.06	0.01	1.13	0.01	0.39	2.56
Fas	0.04	0.03	0.05	0.02	1.06	0.01	0.19	3.02
Tunus	0.02	0.02	0.03	0.01	0.54	0.00	0.38	2.90
Bahreyn	0.04	0.04	0.06	0.03	1.32	0.01	-0.08	1.93
Mısır	0.02	0.03	0.04	0.01	0.74	0.01	-0.24	1.78
İran	0.03	0.02	0.03	0.02	0.76	0.00	0.01	2.39
İsrail	0.07	0.06	0.16	0.05	2.16	0.02	1.99	6.31
Ürdün	0.06	0.06	0.10	0.04	1.72	0.01	1.37	5.89
Kuveyt	0.12	0.06	1.17	0.03	3.69	0.22	4.01	19.12
Lübnan	0.05	0.05	0.08	0.04	1.50	0.01	1.44	4.24
Umman	0.10	0.09	0.12	0.06	2.87	0.02	-0.19	2.36
S.Arabistan	0.10	0.10	0.14	0.07	2.99	0.02	0.58	2.47
Türkiye	0.03	0.03	0.04	0.02	0.89	0.01	0.10	1.36
Tüm Ülkeler	0.05	0.04	1.17	0.01	21.37	0.07	11.81	183.18

Şekil-1.’de ODKA ülkelerinde Savunma Harcamaları/GSYİH değişkeni için ülkelere göre grafik gösterimi verilmiştir. Buna göre ODKA ülkelerinde Savunma Harcamaları/GSYİH ülkelere göre önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Ülkelerin karşılaştıkları ekonomik, siyasi ve askeri risk ve tehditler Savunma Harcamaları/GSYİH Değişkeni üzerinde farklılaşan sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Cezayir ve Tunus’ta yaklaşık son 10 yıllık dönemde artış

eğilimi söz konusu iken Mısır, İsrail, Ürdün ve Kuveyt'te genel olarak ortalamada bir azalma eğilimi söz konusudur.

Şekil-1. ODKA ülkelerinde Savunma Harcamaları/GSYİH Değişkeni Ülkelere Göre Grafik Gösterimi

1:Cezayir, 2:Fas, 3:Tunus, 4:Bahreyn, 5:Mısır, 6:İran, 7:İsrail, 8:Ürdün, 9:Kuveyt, 10:Lübnan, 11:Umman, 12:Suudi Arabistan, 13:Türkiye

Tablo 3'te ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması değişkeni için yatay kesit bağımlılığı test sonuçları verilmiştir. Buna göre çalışmanın zaman boyutu $T=30$ ve $N=13$ olup $T>N$ durumu içinde yatay kesit bağımlılığı olmadığı temel hipotezi tüm anlam düzeylerinde ilgili testlerde reddedilmektedir. Bu bağlamda, ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması için kullanılan analiz değişkeninde yatay kesit bağımlılığı söz konusudur.

Test	Savunma Harcaması	
	İstatistik	Prob.
Cd LM1 ($T>N$)	147.429	0.000
Cd LM2 ($T>N>$)	5.559	0.000
Bias-Adjusted CD Test ($N>T$; $T>N$)	111.123	0.000

Ülke	CADF İstatistiği	Gecikme	Pesaran (2007) Eşik Değerleri		
			%1	%5	%10
Cezayir	-3.1629	1	-4.67	-3.88	-3.49
Fas	-3.5396***	1	-4.67	-3.88	-3.49
Tunus	-3.5044***	1	-4.67	-3.88	-3.49
Bahreyn	-4.2971**	1	-4.67	-3.88	-3.49
Mısır	-3.2732	1	-4.67	-3.88	-3.49
İran	-3.0923	1	-4.67	-3.88	-3.49
İsrail	-3.2273	1	-4.67	-3.88	-3.49
Ürdün	-3.5965***	1	-4.67	-3.88	-3.49
Kuveyt	-4.0508**	1	-4.67	-3.88	-3.49
Lübnan	-4.222**	1	-4.67	-3.88	-3.49
Umman	-2.2249	3	-4.67	-3.88	-3.49
Suudi Arabistan	-5.1942*	1	-4.67	-3.88	-3.49
Türkiye	-3.7325***	1	-4.67	-3.88	-3.49
Panel CIPS İstatistiği	-3.624*		-2.96	-2.76	-2.66

Sırasıyla, *, **, ***, işaretler, % 1, % 5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı gösterir

Tablo 4’te ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması değişkeni için CADF-CIPS test sonuçlarını göstermektedir. Buna göre ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması değişkeni için tüm ülkeler için panel bazında birim kökün varlığı temel hipotezi reddedilmektedir. Bu bulgulara göre ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının uzun dönemde ortalamaya doğru yakınsamasının geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Ülke bazlı sonuçlar incelendiğinde ise ulaşılan sonuçlar şu şekildedir. Cezayir, Mısır, İran, İsrail ve Umman dışındaki ülkelerin savunma harcamalarının uzun dönemde ortalamaya doğru yakınsamadığı sonucunda ulaşılmıştır. Diğer yandan, Fas, Tunus, Ürdün ve Türkiye’nin savunma harcamalarının %10 anlam düzeyinde, Bahreyn, Kuveyt ve Lübnan’ın %5 anlam düzeyinde, Suudi Arabistan’ın ise %1 anlam düzeyinde uzun dönemde ortalamaya doğru yakınsadığı sonucunda ulaşılmıştır.

Çalışmada ulaşılan bulguların literatürdeki sonuçlarla karşılaştırıldığında, konuya en yakın çalışma olan Yılancı vd.,(2020) çalışmasındaki bulgular olan, ülke bazında

Cezayir, Mısır, İsrail, Ürdün, Fas ve Suudi Arabistan’ın ortalamaya yakınsadığı sonucuna göre, bizim çalışmamızda da Cezayir, Mısır ve İsrail için sonuçların yakınsama açısından ortak olduğu görülmektedir. Ürdün, Fas ve Suudi Arabistan sonuçlarında farklılık olmasının sebebi analiz dönemi ve kullanılan yöntem farklılığına kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak çalışmadaki bulguların literatürle büyük oranda uyumlu olduğu farklılığın kaynağı ise ağırlıklı olarak güncel veri setinin kullanılması ve yöntem farklılığı olarak ortaya çıkmaktadır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının yakınsaması durumu incelenmiştir. Ülkeler hem iç ve dış güvenlik tehditlerini en aza indirmek ve caydırıcılık amacıyla savunmaya kapasitelerini rakiplerine göre geliştirmek için kaynak ayırmaktadırlar. Özellikle ODKA ülkelerinde siyasi, coğrafi, dini ve enerji kaynakları gibi sebeplerle iç ve dış güvenlik riskleri sürekli yükseklik arz etmektedir. ODKA ülkeleri, sosyal ve ekonomik fırsat maliyetlerine karşın savunma harcamalarına rakipleri ile baş edebilmek için önemli harcamalar yapabilmektedir.

Analiz sonuçlarına göre ODKA ülkelerinde savunma harcamalarının panel bazında β yakınsamasının söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Ülke bazlı yakınsama sonuçlarına göre ise, Fas, Tunus, Ürdün, Türkiye’nin %10 istatistiksel anlam düzeyinde, Bahreyn, Kuveyt ve Lübnan’ın %5 istatistiksel anlam düzeyinde, Suudi Arabistan’ın ise %1 istatistiksel anlam düzeyinde, uzun dönem ortalamasına doğru yakınsamaktadır. Sonuç olarak, ülkelerin çoğunluğu,

bölgesel güvenlik risklerindeki artış ve/veya komşu ülkelerin silahlanma politikalarındaki değişimler gibi faktörlerin etkisi ile savunma harcamalarında, grubun ortalama eğilime göre hareket etmektedirler. Ülkeler silahlanma alanında yarışma eğilimlerini, toplumun ihtiyaçlarını karşılama alanında yarışma eğilimine dönüştürmelerine bağlı olarak toplumsal refahın sürdürülebilir artışı mümkün olabilecektir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Tek yazar olduğu için, çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

EDK: Fikir;

EDK: Tasarım;

EK: Denetleme;

EDK: Kaynakların toplanması ve/veya işlemesi;

EDK: Analiz ve/veya yorum;

EDK: Literatür taraması;

EDK: Yazıyı yazan;

EDK: Eleştirel inceleme

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

- Arvanitidis, P., & Kollias, C. (2016). Converging defence burdens? Some further findings. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 22(4), 365-375.
- Arvanitidis, P., Kollias, C., & Anastasopoulos, K. (2014). Is there an international convergence in defence burdens? Some initial findings. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 20(4), 611-620.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The Quarterly Journal Of Economics*, 106(2), 407-443.
- Barro, R. J., Sala-i-Martin, X., Blanchard, O. J., & Hall, R. E. (1991). Convergence across states and regions. *Brookings papers on economic activity*, 107-182.
- Bernard, A. B., & Durlauf, S. N. (1995). Convergence in international output. *Journal of Applied Econometrics*, 10(2), 97-108.
- Bernard, A. B., & Durlauf, S. N. (1996). Interpreting tests of the convergence hypothesis. *Journal of Econometrics*, 71(1-2), 161-173.
- Cass, D. (1965). Optimum growth in an aggregative model of capital accumulation. *The Review of Economic Studies*, 32(3), 233-240.

- Güriş, S., Güriş, B., & Tıraşoğlu, M. (2017). Do military expenditures converge in NATO countries? Linear and nonlinear unit root test evidence. *Theoretical & Applied Economics*, 24(2).
- Islam, N. (2003). What have we learnt from the convergence debate? *Journal of Economic Surveys*, 17(3), 309-362.
- Koopmans, T. C. (1963). On the concept of optimal economic growth (No. 163). *Cowles Foundation for Research in Economics*, Yale University.
- Lau, C. K. M., Demir, E., & Bilgin, M. H. (2016). A nonlinear model of military expenditure convergence: Evidence from estar nonlinear unit root test. *Defence and Peace Economics*, 27(3), 392-403.
- Lucas Jr, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), S71-S102.
- Saba, C. S. (2020). Convergence or divergence patterns in global defence spending: further evidence from a nonlinear single factor model. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 1(ahead-of-print).
- Solarin, S. A. (2019). Convergence of defence burdens in Asia-pacific economies: A residual augmented least squares approach. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 25(2).
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Yılancı, V., Eryüzlü, H., & Hopoğlu, S. (2020). Convergence of Military Burdens in the MENA Region. *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 17(66), 4159.

İLERİ TEKNOLOJİ İHRACATI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNE GENEL BİR BAKIŞ: BİR META-ANALİZ ÇALIŞMASI ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 21.04.2021 Yayına Kabul Tarihi: 05.06.2021

İbrahim DAĞLI
Dr.
mribrahimdagli@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8199-821X

Vahap KARAÇADIR
Doktora Öğrencisi
Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Isparta, Türkiye
vahapkaracadir@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4047-9012

ÖZ Bu makalenin amacı, ileri teknoloji ürün ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan iktisat yazınına mevcut çalışmalardan daha kapsamlı ve genel bir sonuç içeren ampirik bir bulguyla katkı sunmaktır. Çalışmada 2000-2021 yılları arasında yayınlanmış, ileri teknoloji ihracatı ve büyüme ilişkisini ele alan ampirik çalışmalarda yer alan veriler kullanılmıştır. Mevcut veriler ile çalışmaların sonuçlarından bağımsız olarak meta-analiz yöntemi ile yeni bir analiz yapılmıştır. Tüm çalışmaların verilerini kapsayan meta-analiz sonucunda, ileri teknoloji ihracatı ve büyüme arasında etki büyüklüğü (Cohen $d=1,84$) mükemmel düzeyde bulunmuştur. Pozitif yönlü, anlamlı ve mükemmel büyüklükte bulunan bu etki büyüklüğü, ileri teknoloji ürün ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde ve büyük bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İleri teknoloji ihracatı, ekonomik büyüme, meta-analiz.

JEL Kodu: F14, F43, F63

Alan: İktisat
Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.009

Atıfta bulunmak için: Dağlı, İ. & Karaçadır, V. (2021). İleri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisine genel bir bakış: bir meta-analiz çalışması. *KAÜİBFD*, 12(23), 160-180.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

AN OVERVIEW OF HIGH TECHNOLOGY EXPORT AND ECONOMIC GROWTH RELATIONSHIP: A META-ANALYSIS STUDY

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 21.04.2021 Accepted Date: 05.06.2021

İbrahim DAĞLI
Ph.D
mribrahimdagli@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8199-821X

Vahap KARAÇADIR
Ph.D Student
Süleyman Demirel University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Isparta, Turkey
vahapkaracadir@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0089-2112

ABSTRACT | The purpose of this paper is to contribute to the economics literature dealing with the relationship between high technology export and economic growth with an empirical finding that includes a more comprehensive and general result than the existing studies. In this study, data from empirical studies published between 2000 and 2021 on the relationship between high technology export and growth were used. With these data, a new analysis was made with the meta-analysis method, independent of the results of these studies. As a result of the meta-analysis including the data of all studies, the effect size (Cohen $d = 1.84$) between high technology export and growth was found to be at a perfect level. This effect size, which is positive, significant and perfectly sized, shows that high technology export has a positive and significant effect on economic growth.

Keywords: High-Tech export, economic growth, meta-analysis.

Jel Codes: F14, F43, F63

Scope: Economics
Type: Research

1. GİRİŞ

20. yy. ikinci yarısından itibaren uygulanan ekonomik büyüme stratejilerinde önemli değişimler görülmektedir. Bu kapsamda ihracata dayalı büyüme stratejilerinde de uygulamaya yönelik birçok düzenleme yapılmıştır (Canbay, 2020, s. 866). Aynı zamanda, bilim ve teknoloji politikalarının gelişmesi ile daha verimli ekonomik faaliyetlere dönüşen yeni mal ve hizmetlerin üretilmesi ve girişimcilik faaliyetlerinin artmasına yönelik gelişmeler yaşanmıştır. Pazar büyüklükleri ve üretim miktarının artması, bununla birlikte AR-GE faaliyetleri de dahil olmak üzere yenilikçi çabalar ekonomik büyümeyi etkilemektedir (OECD, 2007, s. 6). Bu nedenle, ülkeler arasındaki uluslararası ticaretin yapısını etkileyen, küreselleşen piyasalar ve teknolojik gelişim faktörleri önemli hale gelmiştir. Gelişmiş ülke ekonomilerinde teknolojik liderlik, yüksek sermaye birikimi ve yüksek teknoloji ürünlerinde uzmanlaşmış beşerî sermaye ile; gelişmekte olan ülkelerde ise, bol ve ucuz işgücü maliyetlerinin karşılaştırmalı avantajını kullanarak emek yoğun sermaye ile üstünlük sağlamıştır (Demir, 2018, s. 44).

Ülkelerin teknoloji değişimini, öğrenmeyi destekleme ve bilgi aktarma için kullanmasının en iyi yolu içselleştirme dir. Gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere içselleştirilmiş teknoloji transferi bilgi, beceri, sermaye ve marka iş birlikleri ile aktarılmasının etkili bir yoludur. Bu aktarımlar ihracat faaliyetlerine yönelikse, uluslararası pazarlama becerileri ve yerel marka iş birlikleri üretim kapasitesini artırmak için avantaj sağlamaktadır (UNCTAD, 2003, s. 11). Gelişmiş ülkelerde, yüksek sermaye birikimi, ileri teknoloji ve beşerî sermaye kaynakları ile hem ileri teknolojiye sahip ürünler üretilmekte hem de katma değeri yüksek ürünlerin ihracatı yapılmaktadır. Bu durum, ileri teknolojiye sahip ürünlerin uluslararası ticaretteki önemini ve ülkelerin ekonomik büyümelerini etkilemektedir (Hausmann & Klinger, 2006, s. 25). İleri teknoloji ürün ihracatı ülkelerin uluslararası ticaretteki pazar paylarını genişletmekte ve ekonomik büyüme ve kalkınma için de önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır (Yoo, 2008, s. 525).

Çalışmanın temel amacı, literatürde ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmaların sayısal verilerini meta-analiz yöntemi ile incelemek ve ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki hakkında genel bir değerlendirme yapmaktır. Meta-analiz yönteminin kullanımı eğitim ve tıp bilimlerinde daha yaygındır ancak bu yöntemin iktisat biliminde de kullanılması mümkündür. Aynı konuda yapılmış birçok ampirik çalışmaya dair genel bir bulgu sunması ve politika önerilerine ilişkin genel bulgularda somut veriler ortaya koyabilecek bir yöntem olması yönüyle iktisat

biliminde kullanımı ile önemli ve somut bulgular elde edilebilecektir. Meta-analiz yönteminin bir iktisat çalışmasında kullanılmış olması ve literatürde yaygın olarak kullanılan ekonometrik modellerden farklı bir yöntem tercih edilmesi bu çalışmanın önemli bir farklılığıdır. Ayrıca bu yöntem sayesinde literatürdeki mevcut sonuçlardan daha kapsamlı ve geniş bir sonuç elde edilmiş olması bu çalışmanın bir diğer katkısıdır.

Çalışma, giriş bölümünden sonra dört temel bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde, ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin açıklanabilmesi için teorik bir çerçeve oluşturulmuştur. Üçüncü bölümde, literatürde ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar taranmıştır. Dördüncü bölümde, çalışmada kullanılacak olan makalelerin seçilme kriterleri, seçim süreci ve veri kodlama yöntemi belirlenip ampirik yöntemin kullanılması için ön hazırlık sürecine yer verilmiştir. Beşinci bölümde ise, yapılan analiz sonucunda genel etki büyüklüğü, alt grupların etki büyüklüğü, homojenlik test sonuçları ve yayım yanlılığı incelenerek, ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi yapılmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

İkinci Dünya Savaşı sonrası ithal ikameci strateji yerini ihracata dayalı büyüme stratejilerine bırakmıştır. İhracata dayalı büyüme, ülkelerin öncelikli olarak dış pazara odaklanarak üretim kapasitesini artırmasına yönelik bir kalkınma stratejisidir (Palley, 2011, s. 3). Özellikle birincil mal ihracatı yapan ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının düşük seviyede olması, ihracatın büyüklük oranından çok ihraç edilen malın niteliği ile ilgili olduğu ve ekonomik büyümeyi destekleyeceği düşünülmektedir (Telatar, Değer & Doğanay, 2016, s. 922). İhracata dayalı büyüme stratejisi, üretimde artışa neden olacağı için ihracat ürünlerinde uzmanlaşmayı ve bilgi birikimini geliştirecektir. Bu durum verimlilik seviyesini artırmakta ve yüksek katma değerli ihraç mallarına yönlendirerek büyümeyi etkilemektedir (Kimberly, Troy & Brian, 2011, s. 36). Yenilikçi ve ileri teknoloji kullanan şirketler ve endüstriler, bilimsel ve teknolojik uzmanlığa dayalı ve genellikle iş gücünde AR-GE odaklı mal ve hizmetler kullanmaktadır (Kabaklarlı, Duran & Üçler, 2018, s. 48). Teknolojinin sanayi performansı üzerinde etkilerinin belirlenebilmesi için, imalat sanayisinde uluslararası standartlara uygun ileri, orta ileri, orta gelişmemiş ve gelişmemiş teknolojik faaliyetler ve ürünler olmak üzere dört sınıflandırma kriteri geliştirilmiştir (Frascati Kılavuzu, 2002, s. 204).

Geleneksel ticaret teorisine göre ülkelerin dış ticarete açık olması ve dış ticarettten kazanç sağlaması mutlak veya karşılaştırmalı üstünlüklerine bağlıdır.

Maliyet avantajı sağlayan bu üstünlüklerin temel sebebi ise ülkelerin sahip olduğu kaynaklara bağlı olarak dış ticaret hadlerini belirleyebilmesidir. Bu bağlamda, klasik büyüme teorisinde ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin sebebinin faktör miktarı tarafından belirlendiği savını desteklemektedir (Şahbaz, Yanar & Adıgüzel, 2014, s. 48). Ülkeler iyi oldukları endüstrilerde öncelikle özel faktörler yaratmakta daha sonra sürekli bu faktörleri geliştirerek rekabet avantajı sağlamaktadırlar. Küresel pazarda rekabet gücü sağlamanın faktör koşulları, talep koşulları, destekleyici sektörler ve firma rekabeti olmak üzere dört özelliği bulunmaktadır (Porter, 1990, s. 77). Porter modelinde küresel pazarda rekabet gücünün dört farklı aşaması bulunmaktadır. Ekonomiler ilk üç aşamada (1. Faktöre dayalı, 2. Yatırıma dayalı, 3. İnovasyona dayalı) ilerleme göstermekte fakat dördüncü (4. Servete dayalı) aşamada sürüklenme ve düşüş yaşamaktadır. Ayrıca inovasyona dayalı aşamada firmaların rekabetçi konumunda yükselme görülmektedir. (Sara, Jackson & Upchurch, 2012, s. 88).

Küreselleşen dünyada ülkelerin uluslararası ticarete rekabet avantajı sağlayabilmesi için en önemli faktör yenilik olarak görülmektedir. Piyasada geçici tekel gücüne sahip yenilikçi firmalar, bu durumu avantaja çevirerek yüksek fiyatlar talep etmektedirler. Ayrıca bu firmalar sahip oldukları tekel gücü sayesinde artan taleple daha hızlı büyümektedir (Fagerberg, 1995, s. 2). Romer (1990) modelinde, uluslararası ticaretin büyümeyi hızlandıracağı ve beşeri sermaye stokuna sahip bir ekonominin daha hızlı büyüyeceği vurgulanmaktadır. Bu tür içsel büyüme modellerinde firmaların uluslararası rekabet gücünü ellerinde tutabilmesi için yenilik yapması gerekmektedir. Bu durum, AR-GE ve inovasyon yatırımlarının önemini artırmaktadır (Harris & Moffat, 2011, s. 3).

Ürün dönemleri ve teknoloji açığı hipotezlerine bakıldığında, ülkelerin dış ticarete daha etkili olabilmesi için temel belirleyici, ülkeler arasındaki teknoloji farklılığıdır. Bu durum, ülkelerin dış ticarete kazançlı çıkmalarına ve ülkelerin sürdürebilir ekonomik büyüme oranlarının devamlılığı için yeni teknoloji üretmelerine ve ihracat yapılmasına bağlıdır (Şahbaz vd., 2014, s. 48). Ülkelerin aynı anda inovasyon kaynaklı yeni mallar geliştirmesi mümkün olmadığı için öncül ülkeler bu malların üretiminde karşılaştırmalı bir üstünlük sağlayacaktır. Bu nedenle, geliştirilen yeni mallar, ihraç edilerek teknik ilerlemenin gerektirdiği ölçüde ekonomik büyümeyi etkilemektedir (Posner, 1961, s. 324). Uluslararası yatırım için üretilen malların istihdam yaratma, büyümeyi teşvik etme veya ticari hesapları dengeleme gibi avantajları bulunmaktadır. Bu nedenle ihracat, uluslararası yatırım stratejisinde pazar kaybını önlemek için kullanılan bir yöntem olarak görülebilecektir. Yatırımın getirisi büyük ölçüde sistemde gelir artışına neden olacağı için ekonomik büyümeyi desteklediği düşünülmektedir (Vernon, 1992, s. 200).

3. LİTERATÜR TARAMASI

İleri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyümeyi içeren literatür oldukça kısıtlıdır. Bu kısıtlı literatür içerisinde genel bir değerlendirme yapıldığında çalışmalarda ortak bir ampirik sonuç bulunmadığı görülmektedir. Literatürde kullanılan yöntemler genel olarak panel veri analizi, zaman serisi ve panel veri analizi içeren nedensellik, eşbütünleşme, Granger ve VAR testleri olarak görülmektedir.

İleri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği ele alan çalışmaların önemli bir çoğunluğunda bu iki değişken arasındaki nedensellik doğrulanmıştır (Boğa, 2019; Çapık & Durgun Kaygısız, 2018; Dereli, 2019; Erkişi & Şahin, 2019; Lazarov, 2019; Yaman ve Sungur, 2020). Literatürde ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişkinin varlığını ispatlayan çalışmaların çoğunlukta olduğu görülmektedir (Abidi, 2020; Canbay, 2020; Falk, 2009; Fotros & Ahmadvand, 2017; Gani, 2009; Kabaklarlı & Konya, 2019; Kızılkaya vd., 2017; Köse ve Gültekin, 2020; Özkan & Yılmaz, 2017; Sarıdoğan, 2019; Şahin & Kutluay Şahin, 2021; Şeker & Özcan, 2019; Telatar vd., 2016; Usman, 2017; Yıldız, 2017; Yoo, 2008). Bununla birlikte ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ilişki olduğunu tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır (Alak, 2020; Kabaklarlı vd., 2018; Wabiga & Nakijoba, 2018).

Tablo 1: Literatür Taraması

Yazar (lar)	Ülke Grubu	Dönem	Yöntem		Sonuç				
			Panel Veri Analizi (OLS/ GMM/ S-GMM/ VAR)	Zaman Serisi Analizi (ARDL/ Eşbütünleşme/ VECM/ Granger)	İleri-Teknoloji İhracatı ve Büyüme				
					Poz.(+) İlişki	Neg.(-) İlişki	Anlamsız İlişki	Çift Yönlü Nedensellik	Tek Yönlü Nedensellik
Abidi (2020)	Togo	2008-2017	x		x				
Alak (2020)	12 OECD ülkesi	1990-2018	x			x			
Biçen (2020)	38 ülke	2000-2015		x			x		
Canbay (2020)	Türkiye	1989-2016		x	x				
Çapık ve Durgun Kaygısız (2018)	Türkiye	1993-2016		x	x				
Dağlı ve Ezanoğlu (2021)	36 OECD ülkesi	2007-2017	x				x		
Demir (2018)	34 ülke	1995-5015	x		x				
Dereli (2019)	Türkiye	1990-2015		x					x
Ekananda ve Parlinggoman (2017)	50 ülke	1992-2014	x		x				
Erkişi ve Boğa (2019)	15 AB ülkesi	1998-		x				x	

		2017							
Falk (2009)	22 OECD ülkesi	1980-2004	x		x				
Fotros ve Ahmadvand (2017)	İran	2002-2012		x	x				
Gani (2009)	45 ülke	1996-2004	x		x				
Kabaklarlı, vd. (2018)	14 OECD ülkesi	1989-2015	x			x			
Kabaklarlı ve Konya (2019)	14 OECD ülkesi	1989-2015	x		x				
Kızılkaya vd. (2017)	12 ülke	2000-2012	x		x				
Köse ve Gültekin (2020)	OECD ülkeleri	1996-2017	x					x	
Lazarov (2019)	Makedonya	1995-2017	x					x	
Özkan ve Yılmaz (2017)	12 AB ve Türkiye	1996-2015	x		x				
Sarıdoğan (2019)	AB ülkeleri ve Türkiye	1998-2017	x		x				
Şahin (2019)	Türkiye	1980-2016	x						x
Şahin ve Kutluay Şahin (2021)	20'leri teknolojiye sahip ülke	2007-2018	x		x				
Şeker ve Özcan (2019)	Türkiye	1989-2016		x				x	
Telatar, vd. (2016)	Türkiye	1999-2015		x	x				x
Topallı (2015)	6 ülke	1989-2013	x						x
Usman (2017)	Pakistan	1995-2014	x		x				
Wabiga ve Nakijoba (2018)	Uganda	1986-2016	x				x		
Noyan Yalman (2019)	BRICS ve Türkiye	2000-2016		x	x				
Yaman ve Sungur (2020)	36 OECD Ülkesi	1999-2017	x						x
Yıldız (2017)	BRICS ve Türkiye	2005-2014	x		x				
Yoo (2008)	91 ülke	1988-2000	x		x				

4. YÖNTEM VE ANALİZ SÜRECİ

4.1. Çalışmaların Seçim Kriterleri

Analize dahil etme ve hariç tutmaya ilişkin kriterler aşağıdaki şekilde belirlenmiş ve uygulanmıştır.

- Çalışmalar ileri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisini ele almalıdır.
- AR-GE ve ileri teknoloji ihracatı vb. yakın konudaki çalışmalar dahil birinci kriter göre değerlendirilmeli ve ilk kriteri tam olarak karşılamayan çalışmalar hariç tutulmalıdır.
- Çalışmalar 2000-2021 yılları arasında elektronik veya basılı olarak yayımlanmış olmalıdır.
- Çalışmalar İngilizce ve Türkçe dillerinde yayımlanmış olmalıdır.

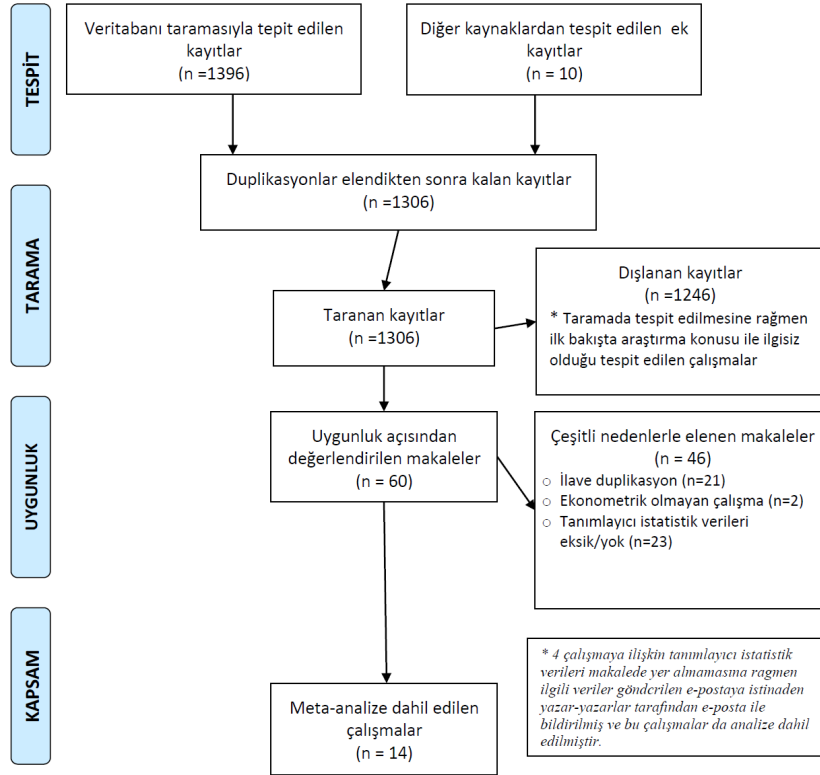

- Çalışmalar yayınlamış bir makale ya da lisansüstü tez olmalıdır.
- Çalışmalar ekonometrik bir analiz içermelidir.
- Çalışmalarda etki büyüklüğü hesaplamasında kullanılmak üzere birim sayısı (*n*), ortalama (*mean*) ve standart sapma (*SD*) değerlerine yer verilmiş olmalıdır ya da bu değerler gönderilen e-postaya istinaden yazar/yazarlar tarafından gönderilmiş olmalıdır.

4.2. Çalışmaların Seçim Süreci

Meta-analiz çalışması öncesinde ileri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisine ilişkin çalışmaların genel bir taraması yapılmıştır ve ön-tarama sonucunda çalışmaların tespiti için Google Akademik, Scopus, Dergipark ve YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanlarının kullanılmasına karar verilmiştir. İlgili veri tabanlarında yapılan taramalarda kullanılacak anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak “*İleri-teknoloji ihracatı*’ OR *‘yüksek-teknoloji ihracatı*’ AND *büyüme*, *‘High-Tech Export*’ OR *‘high-technology export*’ AND *growth*” olarak belirlenmiştir. Taramalar bu anahtar kelimelerle İngilizce ve Türkçe olarak “*anahtar kelimeler, başlık ve özet*” kısımlarında taranmıştır.

Yapılan ilk veri tabanı taramasında; Google Akademik içinde 263 Türkçe ve 1000 İngilizce, Scopus içinde 67 İngilizce, Dergipark içinde 30 Türkçe ve 20 İngilizce ve Ulusal Tez Merkezi içinde 16 Türkçe kayıt tespit edilmiştir. En çok atıf alan çalışmalar ve ilk literatür taramasında tespit edilen çalışmalardan yola çıkarak diğer kaynaklardan ilave olarak 7 Türkçe ve 3 İngilizce çalışma daha tespit edilmiştir. Birinci taramada seçilen veri tabanı kaynaklarından 309’u Türkçe ve 1087’si İngilizce olmak üzere toplam 1396 kayıt tespit edilmiştir. Diğer kaynaklardan elde edilen kayıtlarla birlikte toplam 1406 çalışma ile tarama 1 Mart 2021’de tamamlanmıştır. İkinci aşamada yenilendiği (duplike) belirlenen 100 çalışma duplikasyon gerekçesi ile kayıtlardan çıkarılmıştır. Kalan çalışmalar daha önceden belirlenen hariç tutma-dahil etme kriterleri çerçevesinde yeniden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme neticesinde Şekil 1’de verilen ve Prisma Akış Şeması’nda ayrıntıları açıklanan gerekçelerle 1346 kayıt çalışmadan hariç tutulmuştur. Tüm seçim aşamaları neticesinde belirlenen kriterleri taşıyan 14 çalışma ile analize devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

Şekil 1: Prisma Akış Şeması

4.3. Veri kodlama

Meta-analiz çalışmasında analize dahil edilecek çalışmaların belirlenmesinden sonraki aşama kodlama süreci ve kodlama güvenilirliğinin sağlanmasıdır. Yapılan kodlamanın güvenilir kabul edilebilmesi için en az iki araştırmacı tarafından kodlamaların karşılaştırılması gerekmektedir (Şen & Yıldırım, 2020, s. 24). Karşılaştırılmaların değerlendirilmesinde uyum katsayısı, Pearson korelasyon katsayısı, Cohen Kappa katsayısı ve Fleiss Kappa sayısı kullanılan en yaygın yöntemlerdendir. Bu yöntemler arasında uyum katsayısı uygulama açısından en kullanışlı ve yaygın yöntemdir (Card, 2012, s. 76). Bu çalışmanın yazarları tarafından ayrı ayrı yapılan iki kodlama uyum katsayısı ile değerlendirilmiş ve bu katsayı $AR=1$ olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç kodlamanın iki araştırmacı tarafından da birbiri ile tutarlı

olarak yapıldığını ve analiz için güvenilir olduğunu göstermektedir. Seçilen çalışmalarda tespit edilen ortak alt-gruplara ait özellikler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Seçilen Çalışmaları Alt-Grupları

Değişken	Kategori	Çalışma Sayısı
Ülke Grubu	OECD	6
	AB	1
	Üst-Orta Gelir	3
	Tek Ülke	4
Yıl Aralığı	2000-2010	1
	2011-2021	13
Çalışma Düzeyi	Makro	13
	Mikro	1
Çalışma Türü	Makale	13
	Tez	1
Çalışma Yöntemi	Panel	3
	Zaman Serisi	11

Seçilen çalışmalarla kontrol maksatlı yapılan ön analizde muhtemel uç değerler (outlier) kontrol edilmiştir. Analizin daha doğru sonuçlar vermesi maksadıyla uç değer olarak tespit edilen iki çalışma analiz kapsamı dışında bırakılmıştır ve nihai analizin 12 çalışma ile yapılmasına karar verilmiştir. Seçilen 12 çalışma ve bu çalışmaya ait nispi ağırlıklar Tablo 3’de verilmiştir. Rastgele etkiler modelinde verilen nispi ağırlıklara göre çalışmalarda dengeli dağılımının söz konusu olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Seçilen Çalışmalar ve Nispi Ağırlıkları

Çalışma Adı	Nispi Ağırlık %
Dağlı & Ezanoğlu, 2021	8,39
Alak, 2020	8,41
Demir, 2018	8,47
Kabaklarlı vd., 2018	8,46
Usman, 2017	8,27
Wabiga & Nakijoba, 2018	7,98
Falk, 2009	8,43
Yaman & Sungur, 2020	8,47
Kızılkaya vd., 2017	8,29
Telatar vd., 2016	8,21
Biçen, 2020	8,37
Köse & Gültekin, 2020	8,24

5. AMPİRİK SONUÇLAR

5.1. Genel Etki Büyüklüğü

Bir meta-analiz çalışmasında belirlenen çalışmalara ait etki büyüklüklerinin ayrı ayrı hesaplanması ve tüm çalışmalara ait genel etki büyüklüğünün hesaplanması en kritik noktadır (Card, 2012). Etki büyüklüğü meta-analizin doğasını oluşturan terimdir (Dinçer, 2020, s. 14). Çünkü meta-analiz çalışması ilgili çalışmalarının yalnızca verilerinden yararlanmakta ve bu çalışmaların bulunduğu sonuçlarla ilgilenmemektedir. Başka bir deyişle meta-analizde seçilen çalışmaların bulunduğu sonuçlardan bağımsız olarak ayrı bir analiz yapılmakta ve bu analiz sonucunda genel bir etki büyüklüğüne ulaşılmaktadır. Meta-analizin bu özelliği yöntem olarak onu “araştırmaların araştırması” yapmaktadır ve adındaki “meta” sözcüğü bu özelliğini yansıtmaktadır (Şen & Yıldırım, 2020, s. 4).

Cohen d indeksi, Hedges g indeksi ve Glass indeksi etki büyüklüklerinin tespitinde kullanılan yaygın indekslerdir (Grissom & Kim, 2005). Birçok çalışmada büyük örneklem kullanımında dahi Cohen d ve Hedges g indekslerinin birbiri ile aynı denecek kadar yakın hesaplandığı görülmüştür (Card, 2012, s. 91). Bu çalışma için de Hedges g ve Cohen d indekslerinin neredeyse aynı olduğu görülmüş ve çalışmanın devamında yalnızca Cohen d indeksi sonuçları paylaşılmıştır. Sabit etkiler ve rassal etkiler modelinde tespit edilen genel etki büyüklükleri ile meta-analize ilişkin diğer bulgular Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Meta-Analiz Genel Sonuçları

Model	Çalışma Sayısı	Cohen d	Std. Hata	Varyans	Alt Limit	Üst Limit	Z-değeri	Prob. değeri
Sabit Etkiler	12	0,48	0,03	0,01	0,41	0,54	14,57	0,00
Rassal Etkiler	12	1,84	0,72	0,52	0,43	3,25	2,55	0,01

Etki büyüklüğü sabit ekiler modelinde 0,48 ve rassal etkiler modelinde 1,84 olarak bulunmuştur. Sabit etkiler modeli için 0,03 standart hata ile %95 güven aralığında alt limit ve üst limit 0,41 ve 0,54 olarak bulunmuştur. Rassal etkiler modeli için 0,72 standart hata ile %95 güven aralığında alt limit ve üst limit 0,43 ve 3,25 olarak bulunmuştur. Olasılık değerleri her iki modelin de anlamlılığına işaret etmektedir.

Meta-analiz için seçilen ve belirlenen kriterleri taşıyan 12 çalışmaya ait etki büyüklükleri ve diğer meta-analiz sonuçları orman grafiği ile birlikte Tablo 5’de verilmiştir. Analiz için “Comprehensive Meta-Analysis (CMA Version 3)” programı kullanılmıştır ve etki büyüklükleri de dahil olmak üzere tüm hesaplamalar bu program üzerinde yapılmıştır.

Tablo 5: Etki Büyüklükleri Tablosu ve Orman Grafiği

Çalışmanın Adı	Cohen d	Std. Hata	Varyans	Alt Limit	Üst Limit	Z-değ.	P-değ.
Değit & Ezanoğlu, 2021	9,45	0,25	0,06	8,96	9,93	38,10	0,00
Alak, 2020	6,95	0,21	0,04	6,55	7,35	33,96	0,00
Demir, 2018	0,49	0,05	0,01	0,38	0,59	9,10	0,00
Kabaklı vd., 2018	-1,59	0,08	0,01	-1,75	-1,42	-19,04	0,00
Usman, 2017	1,93	0,38	0,15	1,18	2,68	5,05	0,00
Wabiğa & Nakijoba, 2018	6,26	0,62	0,38	5,05	7,46	10,15	0,00
Falk, 2009	-1,74	0,16	0,03	-2,06	-1,42	-10,63	0,00
Yaman & Sungur, 2020	0,66	0,06	0,01	0,55	0,77	11,91	0,00
Kızılkaya vd., 2017	8,58	0,36	0,13	7,87	9,28	23,72	0,00
Telstar vd., 2016	-7,31	0,44	0,19	-8,17	-6,44	-16,58	0,00
Biçen, 2020	-1,80	0,27	0,07	-2,32	-1,26	-6,61	0,00
Köse & Gültekin, 2020	0,31	0,41	0,17	-0,50	1,11	0,75	0,46
	1,84	0,72	0,52	0,43	3,25	2,55	0,01

Meta-analizde kullanılabilir üç alternatif model bulunmakta olup bunlar; sabit etkiler, rassal etkiler ve karma etkiler modelidir. Meta-analizde hangi modelin seçileceği tartışmalı bir konudur ancak sosyal bilimler için çoğunlukla rassal etkiler modeli seçilmektedir. Sabit etkiler modelinde evren büyüklüklerinin aynı ve dolayısıyla standart sapmanın sıfır olduğu kabul edilirken, rassal etkiler büyüklüğünde evren büyüklüklerinin farklı ve standart sapmanın sıfırdan farklı olduğu kabul edilmektedir (Dinçer, 2020, s. 20). Bununla birlikte sabit etkiler modelinde çalışmaların homojen bir dağılım sergilemesi beklenir ki; bu durum sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda çok istisnai

olacaktır. Model seçiminde etkili olan bir diğer faktör ise sabit etki modellerinden elde edilen sonuçların yalnızca meta-analizinde seçilen çalışmalarla sınırlı olmasıdır. Oysa ki rassal etkiler modeli daha genelleştirilebilir sonuçlara izin vermektedir (Card, 2012, s. 250). Tüm bu etkenler analizin rassal etkiler modeliyle yapılmasının daha doğru ve etkin sonuçlar vereceğini göstermektedir. Bu nedenle etki büyüklüklerinin tespitinde rassal etkiler modeli kullanılmıştır.

Genel etki büyüklüğünde rassal etkileri modelinde tespit edilen olasılık değeri (0,01) tespit edilen etki büyüklüğünün istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. %95 güven aralığında tespit edilen genel etki büyüklüğü 1,84 olarak bulunmuştur. Etki büyüklüklerinin değerlendirilmesinde genellikle ($\leq 0,2$ küçük), ($>0,5$ orta) ve ($>0,8$ büyük) etki olarak kabul edilmektedir (Lakens, 2013, s. 11). Cohen d ve Hedges g indekslerine göre tespit edilen etki büyüklüklerinin değerlendirilmesinde kabul edilen bir diğer yaygın sınıflandırmaya göre: ($-0,15 \leq d/g < 0,15$) önemsiz düzeyde, ($0,15 \leq d/g < 0,40$) küçük düzeyde, ($0,40 \leq d/g < 0,75$) orta düzeyde, ($0,75 \leq d/g < 1,10$) geniş düzeyde, ($1,10 \leq d/g < 1,45$) çok geniş düzeyde ve ($1,45 \leq d/g$) mükemmel düzeyde değerlendirilmektedir (Dinçer, 2020, s. 35). Bu kapsamda anlamlı olarak bulunan etki büyüklüğü ($d=1,84$) mükemmel düzeydedir. Bu etki büyüklüğü ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif, anlamlı ve mükemmel düzeyde bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü ve büyük bir etkisi söz konusudur.

5.2. Alt Gruplar için Etki Büyüklüğü

Meta-analizde belirlenen alt-gruplar arasında etki büyüklükleri ve homojenlik arasında farklılıklar olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Oluşturulan alt grupların birçoğunda yalnızca bir kayıt olmasından dolayı alt-gruplar için ANOVA analizi yalnızca “yöntem” moderatörü ile yapılmıştır. Yöntem moderatör değişkeninde bir grupta 2 kayıt, diğer grupta 10 kayıt olduğu görülmektedir.

10 çalışmanın yer aldığı panel veri analizi yönteminden yararlanan çalışma grubunun etki büyüklüğü $d= 2,31$ olarak bulunmuştur ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Bulunan bu etki büyüklüğünün %95 anlamlılık düzeyinde tüm çalışmalar için bulunan etki büyüklüğünden daha yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Zaman seri analizi kullanan çalışmaların alt-grup etki büyüklüğü negatif bulunmuştur ancak bu değer istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır ($p=0,93$). Yöntemler arasında genel etki büyüklüğüne bakıldığında ise genel etki büyüklüğü $d=2,28$ ve anlamlı bulunmuştur.

Tablo 6: ANOVA Test Sonuçları

Yöntem	N	Cohen d	Std. Hata	Varyans	Alt Limit	Üst Limit	Z-değeri	P-değeri
Panel	10	2,31	0,75	0,57	0,84	3,79	3,07	0,00
Zaman Serisi	2	-0,532	6,78	45,98	-13,82	12,76	-0,08	0,93
Genel	12	2,28	0,75	0,56	0,81	3,75	3,04	0,00

5.3. Homojenlik Testi

Meta-analizde seçilen çalışmaların heterojen bir dağılım gösterip göstermemesi hem model seçiminde hem de sonuçların yorumlanmasında önemli bir faktördür (Card, 2012: 185). Bu çalışmada CMA programı tarafından hesaplanan Q istatistiği, heterojenlik için olasılık değeri ve I^2 istatistiğinden yararlanarak çalışmaların ve dolayısıyla hesaplanan etki büyüklüğünün homojenliği/heterojenliği test edilmiştir.

Q istatistiği homojenlik boş hipotezi altında $df = k - 1$ serbestlik derecesinde χ^2 tablosuna göre dağılım göstermektedir. Ki-kare tablosuna bakıldığında 11 serbestlik dereceli 0,05 güven aralığında ($df=11$, $\chi^2(.05) = 19.68$) ulaşılan değer, test sonucunda elde edilen Q değerinden ($Q=4102,65$) daha büyüktür. Dolayısıyla Q istatistiği heterojen bir dağılım olduğunu göstermektedir (bk. Tablo 7).

Tablo 7: Homojenlik Test Sonuçları

Q -değeri	$Df(Q)$	P -değeri	I^2
4102,65	11	0,00	99,73

CMA tarafından verilen homojenlik test sonuçlarından biri de I^2 indeksidir. I^2 indeksi yüzdesel olarak ifade edilen bir değerdir ve 100'e yakın olması heterojenliğe işaret etmektedir. Huedo-Medina vd. (2006) bu değerleri (<%25 küçük), (<%50 orta) ve (<%75 büyük) olarak yorumlamaktadır. Tablo 7'de görüleceği üzere I^2 indeksi %99,73 olarak elde edilmiştir ve bu değer yüksek oranda heterojenliği göstermektedir. Ayrıca olasılık değeri (0,00) de diğer heterojenlik sonuçlarını doğrulamaktadır.

Tablo 8: Alt-Gruplar İçin Homojenlik Test Sonuçları

Alt-grup	Q -değeri	$Df(Q)$	P -değeri	I^2
Panel	3702,26	9	0,00	99,76
Zaman Serisi	320,23	1	0,00	99,68
Genel	4102,65	11	0,00	99,73

Alt grup analizi için elde edilen homojenlik testleri de Q istatistiği, I^2 indeksi ve olasılık değeri ile heterojenliğe işaret etmektedir (bk. Tablo 8).

5.4. Yayım Yanlılığı

Meta-analizde elde edilen etki büyüklüklerinin güvenilir kabul edilebilmesi için yapılan analizde yayım yanlılığı olup olmadığının mutlaka kontrol edilmesi gerekmektedir. Çünkü analizde yayım yanlılığının varlığı, meta-analize dahil çalışmaların bu konuyla ilgili tüm çalışmalarını temsil etme kabiliyetinin olmadığını ve tüm çalışmalar dikkate alındığında daha güçlü bir etkinin var olabileceğini göstermektedir (Card, 2012, s. 258). Yayım yanlılığının kontrol edilmesi için geliştirilmiş birçok alternatif test bulunmaktadır. Bu analizin kontrol edilmesinde ise bu yöntemlerden en yaygın olan ve güvenilir olduğu kabul edilen; “Klasik Güvenli N Analizi” (orj. Fail-Safe N), “Kırp ve Doldur Yöntemi” (orj. Trim&fill), “Regresyon Kesen Testi” (orj. Regression intercept) uygulanmıştır.

Rosenthal (1979) tarafından önerilen klasik güvenli N analizi sonuçlarına göre tespit edilen klasik güvenli N değeri 1650’dir (bk. Tablo 9). Bu değer, olasılık değerinin 0.05’den yüksek olması için 1650 anlamlı olmayan çalışma daha bulunması ve analize dahil edilmesi gerektiğini göstermektedir (Şen & Yıldırım, 2020, s. 270). Başka bir deyişle 1650 anlamlı olmayan çalışma analize dahil edildiğinde olasılık değeri alfa-değerinden yüksek olacaktır. Fragkos vd. (2014) tarafından önerilen $5n+10$ formülüne göre de ($5n+10=70$) elde edilen değer klasik güvenli n değerinden küçüktür ($70<1650$). Bu sonuçlar çalışmada yayım yanlılığı olmadığını göstermektedir.

Tablo 9: Klasik Güvenli N Testi Sonuçları

Z-değeri	23,06
P-değeri	0,00
Alfa	0,05
Alfa için Z-değeri	1,96
Gözlenen Çalışmaların Sayısı	12
P-değerini alfadan büyük yapabilecek çalışma sayısı	1650

Duval ve Tweedie (2000) tarafından önerilen “*kırp ve doldur*” yönteminde gözlenen çalışmalarla düzeltilmiş çalışmalarının değerinin aynı olduğu görülmektedir (bk. Tablo 10). Dolayısıyla çalışmada yayım yanlılığı nedeniyle eklenen veya çıkarılan bir çalışma bulunmamaktadır.

Tablo 10: Duval and Tweedie'nin Kırp ve Doldur İstatistiği Sonuçları

	Sabit Etkiler				Rassal Etkiler			
	Kırılan Çalışma	Nokta Büyüklüğü	Alt Limit	Üst Limit	Nokta Büyüklüğü	Alt Limit	Üst Limit	Q Değeri
Gözlenen	-	0,48	0,41	0,54	1,84	0,43	3,25	4102,65
Düzeltilmiş	0	0,48	0,41	0,54	1,84	0,43	3,25	4102,65

Yayım yanlılığının kontrolü için en güvenilir testlerinden bir tanesi Egger vd., (1997) tarafından önerilen regresyon kesen testidir. Bu yöntem, korelasyon yaklaşımına göre daha güçlüdür ve bu yöntemde yayım yanlılığı “sabit terim” (B_0) tarafından tespit edilmektedir (Şen & Yıldırım, 2020, s. 273).

Tablo 11: Egger'in Regresyon Kesen Testi

Kesen	7,94
Standart Hata	8,42
95% alt limit (2-kuyruklu)	-10,82
95% üst limit (2-kuyruklu)	26,71
t-değeri	0,94
Df	10
P-değeri (1-kuyruklu)	0,18
P-değeri (2-kuyruklu)	0,37

Regresyon kesen testinde bir kuyruklu veya iki kuyruklu olasılık değerlerinin 0.05'den küçük olması yayım yanlılığının varlığını göstermektedir (Jin vd., 2014). Yapılan test sonucunda bir kuyruklu olasılık değeri= 0,18 ve iki kuyruklu olasılık değeri= 0,37 olarak tespit edilmiştir (bk. Tablo 11). Dolayısıyla Egger vd. (1997) tarafından önerilen regresyon kesen testi de analizde yayım yanlılığının olmadığını göstermekte ve diğer yayım yanlılığı testlerini doğrulamaktadır.

6. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

İleri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan ampirik çalışmalardan yola çıkarak ortak bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. İktisat yazınındaki ampirik çalışmaların birçoğu bu ilişkinin pozitif yönlü olduğunu gösterse de kullanılan yöntem ve analiz yapılan ülkelere göre sonuçlar önemli farklılıklar göstermektedir. Literatürde kullanılan analizlerdeki bu örneklem gruplarının bir arada değerlendirilerek yeni bir analiz yapılması fikri ile bu çalışmada meta-analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, mevcut analizlerdeki sonuçlardan bağımsız olarak ancak bu analizlerin veri setlerinden yararlanarak tüm bu analizleri kapsayan yeni bir analize imkân vermektedir. Meta-analiz sayesinde elde edilen etki büyüklüğü bu çalışmaların tamamını yansıtacak şekilde

genel bir etkiyi temsil etmektedir. Meta-analiz bu özelliği yöntem olarak onu “araştırmaların araştırması” yapmaktadır ve adındaki “meta” sözcüğü de bu özelliğini yansıtmaktadır (Şen & Yıldırım, 2020, s. 4).

Yapılan meta-analiz sonucunda anlamlı olarak bulunan etki büyüklüğü ($d=1,84$) mükemmel düzeydedir. Bu etki büyüklüğü ileri teknoloji ihracatı ile ekonomik büyüme arasında pozitif, anlamlı ve mükemmel düzeyde bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü ve büyük bir etkisi söz konusudur. Literatürdeki mevcut ampirik çalışmalarda bir fikir birliği olmaması göz önüne alındığında elde edilen bu genel bulgunun literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. İleri teknoloji ürünü ihracatının ekonomik büyüme üzerinde tespit edilen bu büyük etkisi politika yapıcılar açısından değerlendirilmesi gereken önemli bir bulgudur.

Ülkelerin bilim ve teknoloji performanslarının değerlendirilmesinde hali hazırda kullanılan ileri teknoloji ihracatının büyüme üzerindeki etkisine dair bu somut bulgu, sanayi ihracatında teknolojinin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

İleri teknoloji ihracatı, bilgisayar, elektrikli ve elektronik aletler, havacılık malzemeleri gibi yüksek AR-GE yoğunluğu içeren ürünlerin ihracatını temsil etmektedir. Bu ürünlerin imalat sanayisi ihracatındaki payı Hong Kong ve Filipinler’de %60’tan fazladır. Singapur için %52, Güney Kore ve Çin için yaklaşık %30 olan ileri teknoloji ihracatı payı, Türkiye için yalnızca %3 civarındadır. Bu oran Türkiye için teknolojik ürünlerin ihracattaki payının artırılması gerektiğini göstermektedir. İleri teknoloji ihracatının yüksek olduğu ülkelerin AR-GE harcamalarının GSYH içindeki paylarına bakıldığında, bu pay Güney Kore için %4,6, Hong Kong için %3,5, Singapur ve Çin için ise yaklaşık %1,9’dur. AR-GE yoğunluğu olarak da bilinen bu oran Türkiye’de yaklaşık %1 civarındadır. Teknolojik ürünler uzun vadeli bir AR-GE yatırımı sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla teknolojik ürünlerin üretiminin ve ihracattaki payının artırılması için AR-GE yatırımları ile birlikte AR-GE teşvik ve desteklerinin de artırılması gerekmektedir.

7. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

9. YAZAR KATKILARI

VK., İD.: Fikir;

VK.: Kaynakların toplanması;

İD.: Yöntem ve analiz;
İD.: Bulguların yorumlanması ve testlerin yapılması;
VK.: Literatür taraması;
VK., İD.: Yazıyı yazan;

10. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik ilkelere uyulmuştur.

11. KAYNAKÇA

- Abidi, Y. M. (2020). Assessment of the contribution of high technology exports to the economic growth: The Togo experience (2008-2017). Available at SSRN 3519921.
- Alak, E. (2020). *AR-GE harcamaları ve yüksek teknoloji ürün ihracatının ekonomik kalkınmaya etkileri; bazı OECD ülkeleri için panel veri analizi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Bıçen, Ö. F. (2020). Yüksek gelirli ülkelerde teknolojik ürün ihracatının belirleyicileri: Ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımlar ve AR-GE harcamalarının etkilerine yönelik bir inceleme. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 299-308.
- Canbay, Ş. (2020). Investigation of the effect of Turkey's high-tech exports on the economic growth using the structural break ARDL bounds testing. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 865-878.
- Card, N. A. (2012). *Applied meta-analysis for social science research*. New York: Guilford Press.
- Çapık, E., & Durgun Kaygısız, A. (2018). AR-GE harcamaları ve yüksek teknoloji ürün ihracatının büyümeye etkisi: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(4), 301-314.
- Dağlı, İ., & Ezanoğlu, Z. (2021). AR-GE, patent ve ileri teknoloji ihracatının ekonomik büyümeye etkileri: OECD ülkeleri için dinamik panel veri analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 438-460.
- Demir, O. (2018). Does high tech exports really matter for economic growth a panel approach for upper middle-income economies. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 9(31), 43-54.
- Dereli, D. D. (2019). The relationship between high-technology exports, patent and economic growth in Turkey (1990-2015). *Journal of Business Economics and Finance*, 8(3), 173-180.
- Dinçer, S. (2020). *Eğitim bilimlerinde uygulamalı meta-analiz*. Ankara: Pegem Akademi.
- Duval, S., & Tweedie, R. (2000). Trim and fill: A simple funnel-plot-based method of testing and adjusting for publication bias in meta-analysis. *Biometrics*, 56(2), 455-63.
- Egger, M., Smith, G. D., Schneider, M., & Minder, C. (1997). Bias in meta-analysis detected by a simple graphical test. *Bmj*, 315(7109), 629-34.

- Ekananda, M., & Parlinggoman, D. J. (2017). The role of high-tech exports and of foreign direct investments (FDI) on economic growth. *European Research Studies Journal*, 20(4A), 194-212.
- Erkişi, K., & Boğa, S. (2019). High-technology products export and economic growth: A panel data analysis for EU-15 countries. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 9(18), 669-683.
- Fagerberg, J. (1995). *Is there a large-country advantage in high-tech?*. Working Paper 526, Oslo: NUI.
- Falk, M. (2009). High-tech exports and economic growth in industrialized countries. *Applied Economics Letters*, 16(10), 1025-1028.
- Fotros, M. H., & Ahmadvand, N. (2017). Impact of import and export of high technology industries on economic growth of Iran. *Quarterly Journal of Quantitative Economics*, 14(2), 1-24.
- Fragkos, K. C., Tsagris, M., & Frangos, C. C. (2014). Publication bias in meta-analysis: confidence intervals for rosenthal's fail-safe number. *International Scholarly Research Notices*, 2014, 1-17.
- Frascati Kılavuzu. (2002). *Bilimsel ve teknolojik faaliyetlerin ölçümü, araştırma ve deneysel geliştirme taramaları için önerilen standart uygulama*, OECD.
- Gani, A. (2009). Technological achievement, high technology exports and growth. *Journal of Comparative International Management*. 12(2), 31-47.
- Grissom, R. J., & Kim, J. J. (2005). *Effect sizes for research: A broad practical approach*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Harris, R., & Moffat, J. (2011). *R&D, innovation and exporting*. SERC Discussion Paper 73.
- Hausmann, R., & Klinger, B. (2006). *Structural transformation and patterns of comparative advantage in the product space*. Harvard University Faculty Research Working Papers Series No. RWP06-041.
- Huedo-Medina, T. B., Sánchez-Meca, J., Marín-Martínez, F., & Botella, J. (2006). Assessing heterogeneity in meta-analysis: *Q* statistic or *I*² index?. *Psychological Methods*, 11, 193-206.
- Jin, Z. C., Wu, C., Zhou, X. H., & He, J. (2014). A modified regression method to test publication bias in meta-analyses with binary outcomes. *BMC Medical Research Methodology*, 14(1), 1-9.
- Kabaklarlı, E., & Konya, S. (2019). OECD ülkelerinde yüksek teknoloji ürünü ihracatının ekonomik büyümeye etkisinin panel tahmini. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(48), 4418-4426.
- Kabaklarlı, E., Duran, M. S., & Üçler, Y. T. (2018). High-technology exports and economic growth: Panel data analysis for selected OECD. *In Forum Scientiae Oeconomia*, 6(2), 47-60.
- Kimberly, W., Troy, L., & Brian, F. (2011). Export-led growth: a case study of Mexico. *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 1(1), 33-44.

- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., & Ay, A. (2017). Yüksek teknolojili ürün ihracatı üzerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dışa açıklığın etkisi: Gelişmekte olan ülkelerde panel veri analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(1), 63-78.
- Köse, Z., & Gültekin, H. (2020). AR-GE yatırımları yüksek teknolojili ürün ihracatı ekonomik büyüme ilişkisi üzerine bir inceleme: seçilmiş OECD ülkeleri. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 93-115.
- Lakens, D. (2013). Calculating and reporting effect sizes to facilitate cumulative science: A practical primer for t-tests and anovas. *Frontiers in Psychology*, 4, 1-12.
- Lazarov, D. (2019). Empirical analysis of export performance and economic growth: The case of Macedonia. *International Journal of Trade and Global Markets*, 12(3-4), 381-393.
- Noyan Yalman, İ. (2019). Yüksek teknolojili ürün ihracatı, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, enerji tüketimi ve karbon emisyonunun ekonomik büyüme ile ilişkisi: BRICS-T ülkeleri örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 128-149.
- OECD. (2007). *Innovation and growth: rationale for an innovation strategy*. OECD: Statistical Office of The Luxembourg.
- Özkan, G., & Yılmaz, H. (2017). AR-GE harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı ve kişi başı gelir üzerindeki etkileri: 12 AB ülkesi ve Türkiye için uygulama (1996-2015). *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 1-12.
- Palley, T. I. (2011). *The rise and fall export-led growth*. Levy economics institute of bard college. Working Paper, No.675, Annandale-on-Hudson, NY: Levy Economics Institute.
- Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. *Competitive Intelligence Review*, 1(1), 14-14.
- Posner, M. V. (1961). International trade and technical change. *Oxford Economic Papers*, 13(3), 323-341.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Rosenthal, R. (1979). The file drawer problem and tolerance for null results. *Psychological Bulletin*, 86, 638-41.
- Sara, T. S., Jackson, F. H., & Upchurch, L. T. (2012). Role of innovation in hi-tech-exports of a nation. *International Journal of Business and Management*, 7(7), 85.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2019). Yüksek teknoloji ihracatı, bilişim hizmetleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye ve AB ülkeleri için bir panel veri analizi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 19-30.
- Şahbaz, A., Yanar, R., & Adıgüzel, U. (2014). AR-GE harcamaları ve ileri teknoloji mal ihracatı ilişkisi: Panel nedensellik analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 47-60.
- Şahin, B. E. (2019). Impact of high technology export on economic growth: An analysis on Turkey. *Journal of Business Economics and Finance*, 8(3), 165-172.

- Şahin, L., & Kutluay Şahin, D. (2021). The relationship between high-tech export and economic growth: A panel data approach for selected countries. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(1), 22-31.
- Şeker, A., & Özcan, S. (2019). Yüksek teknolojili ürün ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(3), 865-884.
- Şen, S., & Yıldırım, İ. (2020). *CMA ile meta-analiz uygulamaları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Telatar, O. M., Değer, M. K., & Doğanay, M. A. (2016). Teknoloji yoğunluklu ürün ihracatının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği (1996: Q1-2015: Q3). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 921-934.
- Topallı, N. (2015). Doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve yüksek teknoloji ihracatı arasında bir nedensellik ilişkisi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1(1), 277-285.
- UNCTAD. (2003). *Investment and technology policies for competitiveness: review of successful country experiences*, New York: United Nations.
- Usman, M. (2017). Impact of high-tech exports on economic growth: empirical evidence from Pakistan. *Journal on Innovation and Sustainability RISUS*, 8(1), 91-105.
- Vernon, R. (1992). International investment and international trade in the product cycle. *Reprinted with Permission from The Quarterly Journal of Economics*, 80(2), 415-435.
- Wabiga, P., & Nakijoba, S. (2018). High technology exports, gross capital formation and economic growth in Uganda: a vector auto regressive approach. *International Journal of Business and Economics Research*, 7(6), 191-202.
- Yaman, H., & Sungur, O. (2020). İleri teknoloji ihracatı ve büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine yönelik ekonometrik bir analiz. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 63-80.
- Yıldız, Ü. (2017). BRICS ülkeleri ve Türkiye’de yüksek teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisinin panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (53), 26-34.
- Yoo, S. H. (2008). High-technology exports and economic output: an empirical investigation. *Applied Economics Letters*, 15(7), 523-525.

GÜÇLÜ KURUMSAL YAPI DAHA YÜKSEK MUTLULUK GETİRİR Mİ? ÇOK BOYUTLU PANEL VERİ MODELİ ANALİZİNDEN KANITLAR ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 12.05.2021 Yayına Kabul Tarihi: 31.05.2021

Gizem MUKİYEN AVCI
Arş. Gör. Dr.
Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Zonguldak, Türkiye
gmavci@beun.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9096-9290

ÖZ | Son yıllarda kurumlar ile mutluluk arasındaki ilişkiyi ele alan birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Kurumların mutluluk üzerinde önemli bir faktör olduğu kabul edilmekle birlikte söz konusu ilişki ülkelere, gelir düzeyine ve zamana göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu çalışmada 93 ülkede 2006-2019 dönemi için kurumlar ve mutluluk ilişkisi ülke ve kişi başı gelirden oluşan iki birim ve bir zaman boyutunun olduğu üç boyutlu panel veri modeli ile araştırılmıştır. Sabit ve tesadüfi etkiler tahmincilerinden elde edilen bulgular kurumsal kalitenin mutluluk üzerinde pozitif etkisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca kişi başı gelir etkisinin varlığı nedeniyle örneklem dört gruba ayrılmış ve iki boyutlu analiz de gerçekleştirilmiştir. Buradan elde edilen bulgularda ise kurumsal kalitenin mutluluk üzerindeki etkisi düşük kişi başı gelire sahip ülkelerde negatif, diğerlerinde ise pozitifdir

Anahtar Kelimeler: Kurum, mutluluk, çok boyutlu panel veri modeli.

JEL Kodları: O43, P46, C23

Alanı: İktisat

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.010

Atıfta bulunmak için: Avcı, G.M. (2021). Güçlü kurumsal yapı daha yüksek mutluluk getirir mi? çok boyutlu panel veri modeli analizinden kanıtlar. *KAÜİBFD*, 12(23), 181-213.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

DOES BETTER INSTITUTIONAL STRUCTURE BRING HIGHER HAPPINESS? EVIDENCE FROM MULTI-DIMENSIONAL PANEL DATA MODEL ANALYSIS

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 12.05.2021 Accepted Date: 31.05.2021

Gizem MUKİYEN AVCI
Res. Ass. Dr.
Zonguldak Bülent Ecevit University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Zonguldak, Turkey
gmavci@beun.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9096-9290

ABSTRACT In recent years, many studies have been carried out on the relationship between institutions and happiness. Although it is accepted that institutions are an important factor on happiness, that relationship may vary according to the countries, income level and time. In this study, the relationship between institutions and happiness for the period 2006-2019 in 93 countries is investigated by using three-dimensional panel data model with two units of country and per capita income and a time dimension. The findings obtained from the fixed and random effects estimators show that institutional quality has a positive effect on happiness. In addition, due to the existence of per capita income effect, the sample was divided into four groups and two-dimensional analysis is also employed. Findings show that the effect of institutional quality on happiness is negative in countries with low per capita income and positive in others.

Keywords: *Institutions, happiness, multidimensional panel data models.*

JEL Codes: *O43, P46, C23*

Scope: *Economics*

Type: *Research*

1. GİRİŞ

Mutlu olmak tarih boyunca insanoğlunun yaşam gayelerinden biri olmuştur. İnsanlar daha iyi bir eğitim almak, iyi bir işe sahip olmak, iyi bir aile kurmak, iyi para kazanmak, ihtiyaç ve isteklerini karşılayabilmek ve daha nice için sürekli çalışır ve uğraş verirler. Tüm bu amaçlarına ulaşabildikleri zaman mutlu olabileceklerini düşünürler. Peki, söz konusu istek ve ihtiyaçların karşılanması insanları mutlu etmeye yetecek midir? Mutluluk maddi mi yoksa manevi kaynaklara mı dayalıdır? En genel tanımı ile mutluluk nedir ve mutluluğu etkileyen faktörler nelerdir? Tüm bu sorular çerçevesinde mutluluk kavramı, yüzyıllardır ele alınan bir konu olmuştur.

Mutluluk kavramı tek bir tanımı olan ve kolayca ölçülebilen bir kavram değildir. Dolayısıyla mutluluğu etkileyen faktörler de kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Bireylerin yaş, gelir durumu, sosyal çevresi, inancı, hayattan beklentileri vb. tüm faktörler mutluluk arayışlarını etkilemektedir. Bu durum başta psikoloji ve sosyoloji olmak üzere pek çok bilim dalında (tıp, siyaset, toplum bilimleri, ekonomi vb.) mutluluk kavramının ve mutluluğu etkileyen faktörlerin incelenmesini önemli hale getirmiştir.

Son dönemde kurumsal iktisat ile birlikte kurumların iktisadi hayattaki rolü önem kazanmış ve bu çerçevede birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Özellikle ülkelerin gelişmişlik farklılıkları bakımından kurumların belirleyici bir faktör olduğu kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra kurumların mutluluk üzerinde de olumlu bir etkisinin bulunduğu kabul edilmektedir. Söz konusu ilişkinin araştırıldığı bu çalışmada temel araştırma hipotezi “kurumsal iyileşmeler daha yüksek bir mutluluk getirir” şeklinde belirlenmiştir. Çalışmada çok boyutlu panel veri modeli kullanılarak ülke ve kişi başı gelir düzeyi birim etkilerinin yanında zaman etkisi de modele dahil edilmiştir. Diğer bir ifade ile kurum ve mutluluk ilişkisinin araştırılmasında ülke etkisi, kişi başı gelir etkisi ve zaman etkisinin varlığı dikkate alınmıştır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde mutluluk kavramsal açıdan ele alınırken mutluluğun ölçümüne yönelik gelişmelere değinilmektedir. İkinci bölümde kurumlar ve kurumların ölçümü konularına yer verilmektedir. Üçüncü bölümde literatürdeki kurumlar ve mutluluk ilişkisini inceleyen ampirik çalışmalar değerlendirilmektedir. Son bölümde ampirik analiz çerçevesinde araştırmanın yöntemine, veri, model ve bulgularına değinilmektedir.

2. KAVRAMSAL OLARAK MUTLULUK VE MUTLULUĞUN ÖLÇÜMÜ

Sözlük anlamı ile bütün özlemlere eksiksiz ve sürekli olarak ulaşılmaktan duyulan kıvanç, saadet, bahtiyarlık olarak tanımlanan mutluluk kavramının (TDK, 2021) kökeni antik Yunan dönemine dayanmaktadır. Antik Yunan felsefesinde mutluluğu ifade edebilmek adına, iyi ruhsal durum halini, sağlıklı, mutlu ve varlıklı olmayı kapsayan ve iyi oluş halini yansıtan “eudaimonia” kelimesi kullanılmıştır (Veenhoven & Dumludağ, 2015, s. 48). “Eudaimonia” kelimesi mutluluğun yanı sıra gelişme, refah ve başarı anlamına da gelmektedir (Warburton, 2011, s. 25).

Mutluluğun tanımı ve ne olduğu ile ilgili ortak bir görüş birliği bulunmamakla birlikte, Sokrates’in iki önemli öğrencisi ve mutlulukçu kuramın iki büyük savunucusu olan Platon ve Aristoteles’e göre; bireylerin mutluluğu ve iyi bir hayatı ancak toplum içinde ve iyi bir yönetim altında gerçekleşebilmektedir. Platon ve Aristoteles’in bu görüşü Kinikliğin önemli temsilcilerinden biri olan Diyojen’in *kayıtsızlık ahlaki* görüşüne aykırı bir nitelik taşımaktadır. Bunun yanı sıra Platon ve Aristoteles’e göre mutluluk hazdan bağımsız olan bir olgudur. Bu görüşle de Kirenelilerin *haz ahlaki* görüşüne karşı çıkmaktadırlar. Diğer yandan Aristoteles mutluluk ve hazın birbirinden farklı şeyler olmakla birlikte, birbiri ile ilişkili olabileceğini savunarak Platon’un görüşlerinden farklılık göstermektedir. Platon’a göre hazza kıyasla mutluluk, kalıcı ve süreklilik gerektiren bir durumdur. Bunun yanı sıra Platon ahlaki doğruların, insanların haz, arzu ve eğilimlerinden bağımsız olduğunu ve ahlakın temelini bilginin oluşturduğunu savunmaktadır. Ahlak ve siyasetin erdemli ve mutlu bir hayat için gerekli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca her insanın aynı iyi bilgiye ulaşma imkanının olmadığını belirterek, daha fazla entelektüel, ahlaki ve siyasi kabiliyete sahip olan siyasi yönetim ve iyi yöneticilerin, toplumsal ve bireysel iyiliğin ve mutluluğun esası olduğu görüşünü benimsemektedir (Arslan, 2007, s. 150-156).

Aristoteles’e göre politik bir hayvan olan insanın toplum içerisinde yaşayabilmesi için bir adalet sistemine ihtiyaç vardır. Eudaimonia olarak adlandırılan mutluluk sadece toplum içindeki yaşamla elde edilebilir. Bunun için iyi düzenlenmiş bir toplumsal ve siyasal düzen gerekmektedir (Warburton, 2011, s. 29). Aristoteles’e göre mutluluk ruhun erdeme uygun bir etkinliğidir. Mutluluk bir huy olmayıp, etkinliklerle ilgilidir. Söz konusu etkinlik insanın kendi başına tercih ettiği ve başka bir şeyle kıyas etmediği bir şeydir. Dolayısıyla mutluluk tek başına yeterli olan, başka bir etkinliğin tercih edilmediği, erdeme uygun etkinliklerdir. Erdemli etkinliklerin temeli akla dayanmakta ve erdemli insanlar erdeme uygun etkinlikleri istemektedir. Erdemli insanların değerli buldukları

eylemler birbirinden farklılık göstermektedir. Bir kişiyi mutlu eden şey başka bir kişi mutluyu etmeyebilir (Aristoteles, 2014, s. 223-225).

Felsefi yaklaşımın yanı sıra mutluluk kavramı ve mutluluğu etkileyen faktörlerin ne olduğu konusu tıp, sosyoloji, psikoloji gibi pek çok bilim dalının da ilgi alanına girmiştir. İktisadi olarak ise 1970'li yıllardan itibaren mutluluğa neden olabilecek iktisadi faktörler ve mutluluk arasındaki ilişkiler iktisatçılar tarafından incelenmeye başlamıştır. İktisadi anlamda mutluluğa olan ilginin artması, ülke vatandaşlarının mutluluğunun arttırılmasına yönelik politikaların tartışılmasını da gündeme getirmiş ve bu alanda çok sayıda çalışmanın yapılmasına temel oluşturmuştur (Layard, 2006, s. 24).

2000'li yıllardan itibaren hız kazanan ve "mutluluk ekonomisi" adı altında değerlendirilen çalışmalarda Easterlin (1974)'in "Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence" isimli çalışmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Easterlin (1974) gelir ve mutluluk arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, 2. Dünya savaşı sonrası dönemde Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki gelişmiş ve az gelişmiş on dokuz ülkede gerçekleştirilen öznel mutluluklara ilişkin anket sonuçlarını bir araya getirmiştir. Çalışmada "Toplumun zengin üyeleri yoksullardan genellikle daha mı mutludur?", "Daha yüksek mutluluk daha yüksek gelirle mi ilişkilidir?" ve "Ekonomik kalkınma sürecinde ülkenin gelirinin artması durumunda insanların mutluluğu da yükselir mi?" soruları ele alınmıştır. Çalışma sonucunda üç farklı analiz bulgusuna vurgu yapılmıştır.

Çalışmada elde edilen ilk bulgu, 1970 yılında Amerika Birleşik Devleti vatandaşlarının gelir ve mutluluk düzeyleri ile ilgilidir. İlgili dönem ve örnekleme ilişkin bulgular değerlendirildiğinde geliri 3.000 dolar ve altında olan bireylerin %29'u, geliri 15.000 dolar ve üstünde olan bireylerin ise %56'sı çok mutlu olduğunu beyan etmiştir. Bunun yanı sıra geliri 3.000 dolar ve altında olan bireylerin %13'ü çok mutlu olmadığını beyan ederken, bu oran geliri 15.000 dolar ve üstünde olanlarda %4'tür. Dolayısıyla söz konusu analiz çerçevesinde mutluluk ile gelir düzeyi arasında aynı yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir (Easterlin, 1974, s. 100). Ülke içinde daha yüksek gelir düzeyindekiler, daha düşük gelir düzeyindekilere kıyasla daha mutludur.

Çalışmada elde edilen ikinci bulgu, 1957-1963 yılları arasında 14 ülkenin ele alındığı ve "daha zengin ülkeler daha mı mutludur" sorusuna cevap arandığı ülkeler arası analize ilişkindir. Ülkeler arası karşılaştırmada gelir ve mutluluk arasında pozitif bir ilişki bulunmasına karşın söz konusu ilişki çok güçlü değildir. Bu bağlamda elde edilen bulgular çok net değildir. Genel olarak gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin, mutluluk düzeyinin de yüksek olduğu görülmektedir. Ancak bunun yanı sıra gelir düzeyi görece düşük olan bazı ülkelerin, gelir

düzeyi yüksek olan ülkeler kadar mutlu olduğu da tespit edilmiştir. Örneğin Küba (kişi başına düşen geliri 516 dolar ile altıncı sırada olan) ve Mısır (kişi başına düşen geliri 225 dolar ile on ikinci sırada olan)'ın ABD (kişi başına düşen geliri 2.790 dolar ile birinci sırada olan)'ye yakın düzeyde mutlu olduğu görülmektedir. Benzer bir şekilde gelir düzeyi görece olarak yüksek olan Polonya (kişi başına düşen geliri 702 dolar ile dördüncü sırada olan), mutluluk düzeyinde çok daha alt sıralarda yer almaktadır. Easterlin bu durumun ülkelerarası kültür farklılığından kaynaklanabileceğini belirtmektedir. Kültürel farklılıklar gelir düzeyi ile mutluluk arasındaki ilişkiyi etkileyebilmektedir (Easterlin, 1974, s. 105-108). Elde edilen iki bulgudan hareketle; belirli bir ülkedeki gelir ile mutluluk düzeyi arasındaki olası pozitif ilişkinin, ülkelerarası karşılaştırılma yapılması durumunda kültürel farklılıkların da etkisiyle zayıflayabileceği, diğer bir ifade ile söz konusu ilişkinin belirsiz olduğu söylenebilir.

Easterlin'in çalışmasında değerlendirdiği son bulgu ise zaman boyutu ile ilgilidir. Burada temel soru "zamanla herkesin geliri artarsa, mutluluğu da artacak mıdır" sorusudur. Easterlin her ne kadar zaman serisi verilerinin yetersiz olmasının ve zaman içerisinde mutluluk soruları ile ilgili ifadelerde karmaşıklıklar olmasının sorun teşkil ettiğini belirtse de, ABD için 1946-1970 arası dönemi değerlendirmiştir. Döneme ilişkin veriler incelendiğinde 1946-1957 yılları arasında "çok mutlu" oranında %39'dan %53'e yavaş ama istikrarlı bir artış söz konusudur. 1957-1963 yılları arasında gözle görülebilir bir düşüş yaşanırken, 1966-1970 arasında ikinci bir düşüş yaşanmaktadır. 1970'e gelindiğinde ise "çok mutlu" oranı neredeyse 1947 yılındaki düzeye düşmüştür (Easterlin, 1974, s. 110). Bu bağlamda mutluluk ve gelir arasındaki ilişkiye yönelik özellikle zaman faktörü göz önünde bulundurulduğunda panel veriye göre kesit veriden daha net sonuçlara ulaşılabildiği değerlendirilebilir.

Easterlin (1974)'in çalışmasından elde edilen sonuçlar doğrultusunda, gelir artışının belirli bir süre sonra mutluluğu arttırmadığı görüşü "Easterlin Paradoksu" olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir ifade ile gelir artışı, mutluluğu bir süre arttırmaktadır ancak belirli bir düzeyden sonra gelirdeki artış karşısında mutluluk artmaya devam etmemektedir. Dolayısıyla gelirdeki artışlar mutluluğu arttırmaya yeterli olamamaktadır.

Easterlin'in çalışmasından hareketle, mutluluğu belirleyen faktörler, mutluluk ve gelir arasındaki ilişki ve ayrıca Easterlin Paradoksunun geçerliliği pek çok iktisatçının ele aldığı bir araştırma konusu olmuştur. Çalışmalar ağırlıklı olarak mutluluğun sosyo-ekonomik değişkenler ile ilişkisi boyutuyla yürütülmekle birlikte ekonomik faktörlerin bireylerin mutluluğu üzerinde pozitif bir etkisinin bulunduğu yönünde bir görüş birliği bulunmamaktadır. Literatürde gelirin mutluluk üzerindeki etkisini inceleyen bazı çalışmalar (Easterlin, 1974;

Blanchflower & Oswald, 2004; Easterlin, 2005; Clark, Frijters & Shields, 2008) gelirdeki artışın mutluluk üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığını belirtirken, bazı çalışmalar da (Hagerty & Veenhoven, 2003; Stevenson & Wolfers, 2008; Sacks, Stevenson & Wolfers, 2012) gelirdeki artışın mutluluğu arttırdığını diğer bir ifade ile Easterlin Paradoksunun geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca literatürde gelir ve mutluluk arasındaki ilişkinin dışında modele farklı değişkenlerin de dahil edilerek mutluluk üzerindeki etkileri incelenmiştir (Ovaska & Takashima, 2010; Tenaglia, 2007; Böhnke, 2008; Fereidouni, Najdi & Amiri, 2013). Söz konusu değişkenleri *siyasi faktörler* (demokrasi, yönetim şekli vb.), *ekonomik faktörler* (gelir, büyüme, enflasyon, işsizlik, kamu harcaması vb.), *kurumsal faktörler* (yasal kalite, iş düzenlemelerinin kalitesi, yolsuzluğun olmaması vb. iyi yönetim) ve *insani gelişme ve kültürel faktörler* (yaş, cinsiyet, medeni hal, çocuk sayısı, eğitim seviyesi, sağlık hizmetleri, beklenen yaşam süresi ve bebek ölümleri vb.) olmak üzere 4 grupta ele almak mümkündür (Bjørnskov, Dreher & Fischer, 2008, s. 122-129). Çalışmalardan elde edilen bulgulardan hareketle mutluluğunun kaynağının her insana, topluma, coğrafi bölgeye, ekonomik yapıya göre farklılık gösterdiği, dolayısıyla mutluluğun sırrı olarak nitelendirilebilecek tek bir reçete bulunmadığı değerlendirilmesi yapılabilmektedir.

İktisadi anlamda mutluluk ve iktisadi faktörlerle ilişkilerinin incelemesi ve mutluluğu ölçülmesi üzerine yoğunlaşan çalışmalarda mutluluk kavramı çoğunlukla; öznel iyi oluş, yaşam tatmini ve yaşam kalitesi kavramları üzerinden gerçekleştirilen anketlere ve söz konusu anketlerden türetilen rapor ve endekslere dayanmaktadır. İyi oluş (well-being) kavramı çok geniş bir kavram olup, genel anlamda yaşanan ortam, sağlık, barınma, boş zaman, gelir, evlilik, sosyal ilişkiler ve aile yaşantısı vb. pek çok durumu kapsamaktadır.

İyi oluş durumu objektif ve sübjektif olmak üzere 2 gösterge çerçevesinde ele alınmaktadır. 19.yy'den itibaren kullanılan istatistiki yöntemlere dayanan objektif yaklaşımda, objektif göstergeler sübjektif göstergelerden bağımsız ortaya çıkmakta ve üçüncü şahıslar tarafından görülebilmektedir. 1960'lardan itibaren ortaya çıkan ve anketlere dayanan sübjektif yaklaşımda ise göstergeler daha örtülü olup, bireylerin öz bilgilendirmesine dayanmaktadır. Bu bağlamda gelir, sağlık, eğitim gibi faktörler objektif iyi oluş, mutluluk ve memnuniyet gibi faktörler ise sübjektif iyi oluş göstergeleri olarak ifade edilmektedir (Gökdemir & Veenhoven, 2014, s. 343). Dolayısıyla literatürde çoğunlukla mutluluk, sübjektif iyi oluş kavramı ile açıklanmaktadır.

Sübjektif iyi oluş halinin diğer bir ifade ile mutluluğun ölçülmesi pek çok bilim dalı tarafından ele alınmıştır. Son yıllarda mutluluğa artan ilgi ile birlikte pek çok kurum ve kuruluş tarafından mutluluğun ölçülmesine ilişkin araştırmalar,

raporlar ve veriler yayınlanmaktadır.

Ampirik literatürde mutluluğu ölçmeye yönelik kullanılan endekslerden biri olan Gayrisafi Milli Mutluluk (Gross National Happiness-GNH) endeksi, 1970'li yıllarda 4. Butan Kralı Jigme Singye Wangchuck tarafından önerilen bir kavramdır. GNH, Butan'a rehberlik eden mutluluk ve refah endeksidir. GNH iyi yönetim, sürdürülebilir sosyo-ekonomik gelişme, kültürel koruma ve çevrenin korunması olmak üzere 4 temel gruba dayanmaktadır. Ayrıca söz konusu dört temel grup psikolojik refah, sağlık, eğitim, zaman kullanımı, kültürel çeşitlilik ve dayanıklılık, iyi yönetim, topluluk canlılığı, ekolojik çeşitlilik ve yaşam standartları olmak üzere dokuz alt gruba dayanmaktadır (Gross National Happiness Survey, 2010).

1981 yılından itibaren yaklaşık 100 ülke için yapılan Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey-WVS) insanların inançlarında, değerlerinde ve motivasyonlarındaki değişiklikleri analiz etmektedir. Araştırmada ekonomik gelişme, demokratikleşme, din, cinsiyet eşitliği, sosyal sermaye ve öznel refah gibi konular ele alınmaktadır. 1981-1984, 1990-1994, 1995-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014, 2017-2020 yıllarına ilişkin gerçekleştirilen araştırma bulgularında mutluluğa ilişkin olarak hissedilen mutluluk (feeling of happiness) değişkeni yer almaktadır.

Ülkelerin mutluluk düzeyi hakkında bilgi veren Mutlu Gezegen Endeksi (Happy Planet Index- HPI) Yeni İktisat Vakfı (New Economic Foundation) öncülüğünde geliştirilmiştir. 2006, 2009, 2012 ve 2016 yıllarına ilişkin açıklanan ve ülkelerin uzun, mutlu ve sürdürülebilir yaşam elde etme konusundaki başarılarını değerlendiren endeks (iyi oluş*yaşam beklentisi*çıktıların eşitsizliği)/(ekolojik ayak izi) şeklinde hesaplanmakta ve 0-10 arasında bir değer almaktadır. Söz konusu hesaplamada iyi oluş, Gallup Dünya Anketi (Gallup World Poll) tarafından elde edilen verilere göre ülke vatandaşlarının genel yaşam memnuniyetini temsil etmektedir. Yaşam beklentisi (life expectancy) Birleşmiş Milletler (BM) raporlarından elde edilen verilere göre kişinin yaşaması beklenen ortalama yıl sayısıdır. Çıktıların eşitsizliği, bir ülkedeki kişilerin ne kadar yaşadıkları ve ne kadar mutlu hissettikleri açısından, yaşam beklentisi ve iyi oluş verilerindeki dağılıma dayalı eşitsizlikleri % olarak ifade etmektedir. Son olarak ekolojik ayak izi ise Küresel Ayak İzi Ağı (Global Footprint Network) tarafından elde edilen bir ülke vatandaşının çevreye verdiği etkiyi ölçmektedir. 2016 yılı Mutlu Gezegen Endeks değerleri 140 ülke açısından incelendiğinde Kosta Rika, Meksika ve Kolombiya birinciliği paylaşırken, Türkiye dünya ortalamasına eşit değer ile 68. sırada yer almaktadır. Togo, Lüksemburg ve Çad ise örneklem kapsamında son üç ülke olarak yer edinmiştir (The Happy Planet Index, 2016).

Mutluluğu ölçmeye yönelik kullanılan endekslerden bir diğeri ise İyi

Yaşam Endeksi (Better Life Indeks-BLI)'dir. 2011 yılından itibaren Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (Organisation for Economic Cooperation and Development- OECD) tarafından oluşturulan endeks barınma, gelir, iş, sosyal yaşam, eğitim, çevre, sivil katılım, sağlık, yaşam memnuniyeti, güvenlik ve iş-yaşam dengesi olmak üzere 11 temel bileşene dayanmaktadır. Endekse göre yaşam memnuniyetine göre OECD ülkeleri kıyaslandığında -0 ile 10 arasında değer alan iyi yaşam endeksi- Danimarka, Finlandiya ve Norveç en yüksek (7.5) yaşam memnuniyetine sahip ülkeler arasında yer alırken iken Türkiye (5,5) OECD ortalamasının altında yaşam memnuniyetine sahip ülke olarak sondan üçüncü sıradadır.

Literatürde yaygın olarak kullanılan Dünya Mutluluk Raporu (World Happiness Report-WHR) ilk olarak 2012 yılında Kolombiya Üniversitesi Dünya Enstitüsü öncülüğünde 2013 yılından itibaren ise Kolombiya Üniversitesindeki Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı (Sustainable Development Solutions Network) ve Sürdürülebilir Kalkınma Merkezi (The Center for Sustainable Development) tarafından J. Helliwell, R. Layard ve J. D. Sachs editörlüğünde yayımlanmaktadır. Raporda yaşam merdiveni, kişi başına GSYİH, sosyal destek, doğumda sağlıklı yaşam beklentisi, yaşam seçimleri yapma özgürlüğü, cömertlik, yolsuzluk algısı, olumlu ve olumsuz etki faktörleri yer almaktadır. 2020 raporuna göre mutluluk sıralamasında ilk üç ülke Finlandiya, İsviçre ve Danimarka iken Ürdün, Tanzanya ve Zimbabve ise son üç ülke olarak yer almaktadır. Türkiye ise 78. sırada yer almaktadır.

Dünya Mutluluk Veri Tabanı (The World Database of Happiness) ise Ruut Veenhoven öncülüğünde Hollanda'daki Rotterdam Erasmus Üniversitesi, Mutluluk Araştırma Organizasyonu (Happiness Economics Research Organization) tarafından yürütülmektedir. 2010-2018 dönemi ve 162 ülkeye ilişkin 0 ile 10 arasında değer alan ortalama mutluluk sıralamasında Meksika, Danimarka ve Kolombiya ilk üç ülke, Orta Afrika Cumhuriyeti, Güney Sudan ve Togo ise son üç ülkedir. Türkiye ise 6.2 ortalama mutluluk değeri ile 149. sırada yer almaktadır.

Türkiye'ye ilişkin mutluluk kavramını inceleyen ilk araştırma ise Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK) tarafından 2003 yılından itibaren gerçekleştirilen Yaşam Memnuniyeti Araştırmasıdır. Söz konusu araştırmada bireylerin genel mutluluk algısı, toplumsal değer yargıları, temel yaşam alanlarındaki genel memnuniyeti ve kamu hizmetlerinden memnuniyetinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Yıllara göre mutluluk düzeyleri incelendiğinde, mutlu olduğunu ifade eden bireylerin oranı 2003 yılında %59,6 iken, 2020 yılında bu oran %48,2'e gerilemiştir (TUİK, 2020).

3. KURUMLAR VE KURUMSAL GÖSTERGELER

Kurum kavramı, sözlük anlamı ile evlilik, aile, ortaklık, mülkiyet gibi köklü bir yapıyı içeren, genellikle devletle ilişkisi olan yapı veya birlik, müessese anlamına gelmektedir (TDK, 2021). İktisadi olarak ise North (2010), kurumları bir toplumda oynanan oyunun kuralları olarak tanımlamakta ve kurumların toplumda düzenli ve istikrarlı yapı sağlayarak, gündelik hayattaki belirsizlikleri azaltmaya yönelik kısıtlamalar olduğunu belirtmektedir. Söz konusu kurumsal kısıtlamalar, formel ve enformel olmak üzere 2 grupta sınıflandırılmaktadır. Yasalar, anayasa, mülkiyet hakkı, sözleşmeler gibi yazılı kurallar formel kısıtlamaları oluştururken, gelenek ve görenekler, tabular, ideoloji ve davranış biçimlerin de enformel kısıtlamaları oluşturmaktadır (North, 2010:10).

Gerek formel gerekse informel kurumlar iktisadi olarak ülkelerin ekonomik gelişmeleri açısından önemli bir rol oynamakta ve iktisadi büyümeyi artıran bir faktör olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda literatürde kurumların iktisadi büyüme üzerindeki etkisini ele alan çok sayıda çalışma yer almaktadır (Mauro, 1995; Knack & Keefer, 1995; Olson, 1996; Rodrik, 2000; Rodrik & Subramanian, 2003; Acemoğlu, Johnson & Robinson, 2005; Acemoğlu, 2009; North, 2010; Law, Lim & Ismail, 2013; Wanjuu & Le Roux, 2017 ve Haini, 2019). Kurumsal alt bileşenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ülke ve zaman boyutunda farklılıklar gösterse de genel anlamda kurumların ekonomik büyümeyi arttırması beklenmektedir. Kurumların hem resmi kurallar hem de yazılı olmayan davranış kuralları bağlamında değerlendirildiğinde mutluluk ve yaşam memnuniyetinin kaynağı olarak gösterilmesi mümkündür.

Ülkelerin kurumsal yapılarının çeşitli kanallar üzerinden bireylerin yaşam memnuniyeti ve mutluluğu üzerinde etkili olması beklenmektedir. Hukukun üstünlüğü ilkesi çerçevesinde iyi işleyen bir hukuk sistemi vatandaşlarının mülkiyet haklarını koruyacaktır. Vatandaşların şiddete, hırsızlığa ve ekonomik anlamda sömürülmeye karşı korunması bireylerin mutluluğu üzerinde olumlu bir rol oynayacaktır. Bunun yanı sıra demokratik kurumlar, katılımcılık ve hesap verilebilirliğin etkin işlemesi, vatandaşların siyasi sürece etkin bir şekilde dahil olmasına imkan tanıyarak bireylerin yaşam memnuniyetini arttıracaktır. Diğer yandan iş düzenlemelerinin yüksek kalitesi ve toplumda yolsuzluğun olmaması, sözleşmelerin uygulanabilirliğini ve sözleşmelere bağlılığı artırarak toplumdaki ekonomik belirsizlik ve işlem maliyetlerini düşürecek ve piyasa işlemlerini kolaylaştıracaktır. Aynı şekilde toplumda ifade ve basın özgürlüğünün olması şeffaflığı arttıracak ve vatandaşların politikacıları ve diğer önemli karar alıcıları kontrol etmesini kolaylaştıracaktır. Son olarak içsel, dışsal, dini ve etnik çatışmaların olmadığı toplumlarda gruplar arasındaki sosyal gerilimler, şiddet içeren suçlar ve hatta savaşlar azalacak, insanların yaşam

memnuniyeti artacaktır. Böylece tüm bu beklentiler kapsamında güçlü kurumsal yapının, toplumdaki yaşam memnuniyetini ve mutluluğu artırması beklenmektedir (Bjørnskov vd., 2008, s. 127; Frey & Stutzer, 2000, s. 919). Özetle ülkelerin kurumsal yapılarındaki bir iyileşmenin yaşam memnuniyeti ve mutluluk üzerinde olumlu etkide bulunması beklenmektedir.

Söz konusu beklentilere rağmen literatürdeki araştırmaların bulguları, kurum- mutluluk ilişkisi hakkında bir netlik göstermemektedir. Örneğin önemli kurumsal faktörlerden biri olan demokrasi açısından bakıldığında demokrasi ile mutluluk arasında bazı çalışmalar pozitif yönlü bir ilişki bulurken (Frey & Stutzer, 2000; Helliwell & Huang, 2008; Dorn, Fischer, Kirchgässner & Sousa-Poza, 2007; Helliwell, Huang & Wang, 2020), Dorn, Fischer, Kirchgässner & Sousa-Poza (2008) İsviçre üzerine yaptıkları çalışmalarında söz konusu değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır. Samanni ve Holmberg (2010)'e göre gelir göz önünde bulundurulduğunda kurumlar ve mutluluk arasındaki ilişki daha fakir ülkelerde net bir şekilde açıklanırken, zengin ülkelerde ise muğlaktır. Kurumlar ile mutluluk arasındaki ilişkiye yönelik literatürdeki farklılıkların kaynağı kurumların ve mutluluğun ölçüm zorlukları gösterilebilir. Bunun yanı sıra örneklem seçimi, zaman boyutu farklılıkları ve tahmin yöntemi farklılıkları da elde edilen bulguların farklılık göstermesinde etkili olmaktadır.

Kurumsal iktisat literatüründe gerek ekonomik büyüme-kurum ilişkisinde gerekse mutluluk-kurum ilişkisinde kurumları temsilen yaygın olarak kullanılan ve farklı kuruluşlar tarafından hazırlanan veri setleri bulunmaktadır. Söz konusu veri setlerinden ilki 1984 yılından itibaren aylık olarak yaklaşık 140 ülke için veri sunan ve PRS Grup tarafından yayınlanan Uluslararası Ülke Risk Rehberi (International Country Risk Guide- ICRG) veri setidir. Söz konusu veri setinde siyasette askeri yaptırım düzeyi, demokratik hesap verebilirlik, düzenleyici kalite, hükümet istikrarı, içsel çatışmalar, dışsal çatışmalar, etnik çatışmalar, bürokratik kalite, sosyoekonomik koşullar, yatırım profili, hukuk ve düzen, yolsuzluk olmak üzere 12 alt kurumsal bileşene ait veriler sunulmaktadır. Literatürde yaygın olarak kullanılan bir diğer kurumsal veri seti ise Dünya Bankası'nın 1996 yılından itibaren yıllık olarak yaklaşık 200 ülke için yayınladığı Dünya Yönetişim Göstergeleri (Worldwide Governance Indicators-WGI) veri setidir. Söz konusu veri seti ise katılımçılık ve hesap verebilirlik, politik istikrar ve şiddetin/terörün yokluğu, hükümetin etkinliği, düzenleyici kalite, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü olmak üzere 6 kurumsal alt bileşene dayanmaktadır. Bunların yanı sıra özellikle özgürlük ile ilgili çalışmalarda daha çok tercih edilen Freedom House, Heritage Foundation, Fraser Institute gibi kurumların yayınladığı farklı veri setleri de bulunmaktadır.

4. AMPİRİK LİTERATÜR

Ampirik literatür incelendiğinde kurumların mutluluk üzerine etkilerini araştıran çalışmalara özet olarak burada yer verilmektedir.

Ott (2011), kurumsal kalite ve ortalama mutluluk; kurumsal kalite ve mutluluk eşitsizliği; kamu büyüklüğü ve ortalama mutluluk ve kamu büyüklüğü ve mutluluk eşitsizliği arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Söz konusu araştırmada mutluluk verisi Dünya Mutluluk Veri Tabanı'ndan elde edilirken, kurum verisi ise Dünya Bankası'ndan alınmıştır. 130 ülke ve 2006 yılı için yapılan araştırmanın bulgularında kamu büyüklüğü ile ortalama mutluluk arasında pozitif yönlü ilişki bulunduğu ve söz konusu ilişkinin büyük ölçüde hükümetin kalitesine bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda hükümetlerin, ülkenin kurumsal kalitesini özellikle teknik kalitesini iyileştirerek mutluluğu artırması ve aynı zamanda mutluluk eşitsizliğini azaltması mümkündür.

Ülkelerin gelir seviyelerini dikkate alan çalışmasında Bjørnskov vd. (2010) kurum ve mutluluk arasında farklı sonuçlar elde etmiştir. Buna göre ülkelerin gelir düzeylerine göre herhangi bir ayırım yapılmadığı durumda kurumların mutluluk üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Örneklem gelir düzeylerine göre ayırma tabi tutulduğunda ise düşük gelirlili ülkelerde kurum ve mutluluk ilişkisi bakımından ekonomik kurumların siyasi kurumlara göre daha güçlü etkisi bulunmuştur. Siyasi kurumlar açısından değerlendirildiğinde yoksul ülkelerde mutluluğu artırmanın yolu öncelikle belirli bir gelir düzeyine ulaşılmasına bağlı olup, adil ve verimli hukuk sisteminin ve güçlü siyasi kurumsal yapının mutluluk üzerindeki etkisi ancak bu durumda etkin olacaktır. Bu bağlamda yoksul ülkeler nüfusunun çoğunluğu için en temel ihtiyaçların karşılandığı bir ekonomik gelişme düzeyine ulaşmaları durumunda demokratikleşme ve siyasi kurumlar ulusal mutluluk için faydalı olacaktır.

Samanni & Holmberg (2012) hükümet kalitesinin, dünya genelindeki insanlar arasında mutluluğun ve yaşam memnuniyetinin altında yatan bir faktör olduğu hipotezini incelemiştir. OECD ülkeleri ve OECD olmayan ülkeler için farklı analizlerin gerçekleştirildiği çalışmada, her iki ülke grubunda da hükümetin büyüklüğünden ziyade güçlü kurumsal yapının vatandaşların hayatlarında memnuniyetini arttırdığı belirtilmektedir. Hükümetin etkin olduğu, hukukun üstünlüğünün, bürokratik tarafsızlığın ve düşük yolsuzluğun olduğu toplumlarda insanların mutluluğunun ve yaşam memnuniyetinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mena ülkeleri açısından 2009-2011 yılları arasında kurum ve mutluluk arasındaki ilişkiyi araştıran Fereidouni vd. (2013) şiddetin olmadığı, siyasi istikrarın bulunduğu, hükümetin etkin olduğu ve hukuk üstünlüğünün bulunduğu ülkelerde mutluluğun daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca katılımcılık

ve hesap verebilirliğin, düzenleyici kalitenin ve yolsuzluk kontrolünün mutlulukla pozitif ilişkiye sahip olduğu, ancak söz konusu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ülkelerin gelir seviyelerini dikkate alan bir diğer çalışmada Huang (2016), gelişmiş ve gelişmekte olan 101 ülkede kurumların mutluluk üzerindeki etkisini araştırmıştır. Analiz sonucunda demokratik ve teknolojik kalitenin mutluluk üzerindeki etkisi gelişmiş ülkelerde pozitif ve anlamlıyken gelişmekte olan ülkelerde ise anlamlı bulunamamıştır. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerde demokratik ve teknik kalitenin iyileştirilmesi aracılığı ile bireysel mutluluğun artırılmasına yönelik adımlar atılması önerilmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde söz konusu araçlar etkin olamayacağı için bireysel mutluluğun artırılması için daha çok kişi başına reel gelirin artırılmasına yönelik politikaların izlenmesi gerektiği belirtilmektedir.

Woo (2018) çalışmasında iyi yönetişimin ve hükümet kalitesinin mutluluk üzerinde bir etkisi olup olmadığını ve aynı zamanda gerek zengin gerekse yoksul ülkelerde yönetişim kalitesinin evrensel bir mutluluğa neden olup olmayacağını araştırmıştır. 29'u yüksek gelirli ve 68'i düşük gelirli olmak üzere toplamda 97 ülkenin ele alındığı çalışmanın tüm ülkelerden oluşan örneklem üzerine yapılan analizi sonucunda sadece kişi başına düşen gelirin, bireylerin mutluluğu üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Yüksek gelirli ülkeler bazında gerçekleşen analizinde yönetişim ile mutluluk arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunurken, düşük gelirli ülkeler bazında yapılan analizinde ise ne kişi başına düşen gelirin ne de yönetişimin mutluluk düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmuştur. Diğer bir ifade ile çalışmada iyi yönetişimin yalnızca yüksek gelirli ülkelerde mutluluk düzeyini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Liu, Gao & Huang (2019) ise devletin kurumsal yapısının halkının mutluluğu üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çin halkının hükümetin kurumsal kalitesine ilişkin algılarının, mutlulukları üzerinde etkisi olup olmadığını incelediği ve mutluluğun yaşam doyumu üzerinden ele alındığı çalışmada 2017 yılında Shandong bölgesinde telefon görüşmeleri ile yapılan anket sonucunda elde edilen verilerden hareketle Çin vatandaşlarının çoğunun yüksek düzeyde doyum sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda hükümetin güvenilirliğinin, duyarlılığının ve kamu hizmeti sunma performansının ülke vatandaşlarının yaşam doyumu ve mutluluğu üzerinde olumlu ve önemli bir katkısı olduğu belirtilmiştir.

Aksoy (2020), çalışmasında mutluluk için Dünya Mutluluk raporundan alınan Yaşam Merdiveni (Life Ladder) değişkenini ve kurumlar içinse Dünya bankası yönetişim veri setini kullanmıştır. Ayrıca analizde zenginliği temsilen kişi başına reel milli gelir, konjonktürel faktörler için ekonomik büyüme ve

enflasyon, güven algısı için ise sosyal destek değişkenlerini modele dahil etmiştir. 2005-2016 yıllarını kapsayan ve 131 ülke için gerçekleştirdiği analiz sonucunda kurumlar ile mutluluk arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra yolsuzluğu kontrolü ve hükümet etkinliği değişkenlerinin mutluluk üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu bulgusu elde edilmektedir.

Kurumlar ile mutluluk ilişkisini araştıran çalışmalar incelendiğinde çoğunlukla tek bir ülkedeki kurum-mutluluk ilişkisinin incelendiği görülmektedir (Yamamura, 2010; Dorn vd., 2008; Liu vd., 2019). Bunun yanı sıra gerek tek bir ülke gerekse ülke gruplarının ele alındığı çalışmalarda çoğunlukla demokrasi, özgürlük gibi spesifik bir kurumsal faktörünün mutluluk üzerindeki etkisi incelenmektedir. Ayrıca ülke grupları bazında birden çok kurumsal faktörün mutluluk üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmalarda da çoğunlukla ülke ve zaman boyutu dikkate alınmaktadır. Bu çalışmada kurum ile mutluluk arasındaki ilişki panel veri setine ülke ve zaman boyutunun yanı sıra ülkelerin gelir gruplarının da dahil edilmesiyle daha kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir. Bu anlamda uygulanan çok boyutlu panel veri analizi ile literatüre katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

5. AMPİRİK ANALİZ

Bu bölümde öncelikle araştırmanın yöntemi açıklanmakta sonrasında araştırmada kullanılan veri seti ve model tanıtılmaktadır. Daha sonrasında ise ekonometrik analiz bulguları özetlenmektedir.

5.1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada çok boyutlu panel veri modeli kullanılmıştır. Birden fazla birim ve/veya zaman etkisinin modelde yer almasına imkan sunan çok boyutlu panel veri modelleri, geleneksel iki boyutlu panel veri modellerine göre daha kapsayıcı ve daha çok bilgi verici özelliğe sahiptir (Yerdelen Tatoğlu, 2016). Çok boyutlu panel veri modellerinde etkilerin birbiri içerisinde yuvalandığı ve yuvalanmadığı modeller söz konusudur. Bu bağlamda literatürde Egger & Pfaffermayrrb (2003); Baldwin & Taglioni (2006); Baier & Bergstrand (2007); Matyas vd., (2012) ve Balazsi vd., (2015) çalışmaları yuvalanmamış çok boyutlu panel veri modellerine Baltagi, Song & Jung (2001) ve Yerdelen Tatoğlu (2016) çalışmaları ise yuvalanmış panel veri modellerine örnek olarak gösterilebilir. Yuvalanmış çok boyutlu panel veri modellerinin avantajı ülke-şehir, gelişmişlik düzeyi-ülke, sektör-firma veya bölge-şehir gibi birimlerden elde edilen ve zaman boyutu içeren detaylı verilerin kullanılması ve her boyuta ilişkin etkinin modellenmesi nedeniyle detaylı analizlere imkan tanınmasıdır (Yerdelen Tatoğlu,

2017, s. 49).

Literatürde birbiri içerisine yuvalanmış birim etkileri kapsayan bir modelin ilk defa Baltagi vd. (2001) çalışmasında kullanıldığı görülmektedir. Zaman boyutunun olmadığı ancak iki birimin birbiri içerisine yuvalandığı dengesiz panel veri modeli şu şekilde gösterilmektedir (Baltagi vd., 2001, s. 358-359):

$$y_{ijt} = x'_{ijt}\beta + u_{ijt}, \quad (i = 1, \dots, M; j = 1, \dots, N_i; t = 1, \dots, T_i) \quad (1)$$

Burada y_{ijt} t 'nci zamanda i 'nci endüstrideki j 'nci firmanın üretim çıktısını göstermektedir. x_{ijt} stokastik olmayan girdiler vektörünü ifade etmektedir. 1 numaralı eşitliğin hataları ise $u_{ijt} = \mu_i + v_{ij} + \varepsilon_{ijt}$ $i = 1, \dots, M; j = 1, \dots, N_i; t = 1, \dots, T_i$ olarak tanımlanmıştır. Burada μ_i i 'nci endüstriye ait gözlenemeyen etkileri, v_{ij} i 'nci endüstrideki j 'nci firmanın iç içe yuvalanmış etkisini ve ε_{ijt} ise diğer etkileri göstermektedir. Söz konusu etkilerin hem kendi içlerinde hem de birbirleri arasında bağımsız olduğu varsayılmaktadır.

1 numaralı modele zaman boyutunun da dahil edilmesiyle iki birim ve bir zaman boyutunun bulunduğu üç boyutlu panel veri modeli ise şu şekilde tanımlanabilir (Yerdelen Tatoğlu, 2016, s. 61):

$$Y_{ijt} = \alpha + \beta X_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_t + u_{ijt} \quad (i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, M; t = 1, \dots, T) \quad (2)$$

Denklemden μ ve γ birim etkileri λ ise zaman etkisini, α sabit terimi, X bağımsız değişkenler matrisini, Y bağımlı değişken ve u ise hata terimi vektörünü göstermektedir. Modelde yer alan iki birim etki birbiri içerisine yuvalanmıştır.

Çok boyutlu panel veri modellerinin tahmini klasik panel veri modellerinden daha karmaşık bir yapıya sahip olup, tahmin öncesinde birim ve zaman etkilerinin anlamlılıklarının araştırılması gerekmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2017, s. 49). Bu amaçla Lagrange Çarpanı (LR) testi kullanılmaktadır. LR testi, etkilerin olduğu kısıtsız modelin maksimum olabilirlik ile tahmininden elde edilen log-olabilirlik değeri (kısıtsız) ile etkilerin yer almadığı klasik modelin maksimum olabilirlik ile tahmininden elde edilen log-olabilirlik değerinin (kısıtlı) karşılaştırılmasına dayanan bir test olup, LR test istatistiği $LR = -2(\ln kısıtlı - \ln kısıtsız)$ olarak hesaplanmakta ve temel hipotez kısıtlı

modelin geçerli olduğunu ifade etmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2017, s. 50). Buna göre 2 birim ve 1 zaman etkisinin bulunduğu üç boyutlu bir panel veri modeli için temel hipotez $H_0 : \sigma_\mu = \sigma_\gamma = \sigma_\lambda = 0$ şeklinde ifade edilmektedir. Temel hipotezin reddedilmesi durumunda etkilerin en az birinin sıfırdan farklı olduğu sonucuna varılır. Bu bulgu etkilerin ikiyeşerli ve tek tek olmak üzere araştırılmaya devam edilmesini ve nihayetinde anlamlı olan etkiler ile modelin belirlenmesini gerektirmektedir.

Modelin tahmininde ise iki yönlü modellerde olduğu gibi sabit etkiler ve tesadüfi etkiler tahmincilerinin kullanılması mümkündür. Buna göre sabit etkiler varsayımı altında gölge değişkenli en küçük kareler yöntemi ile grup içi tahminci kullanılırken, tesadüfi etkiler varsayımı altında ise genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi ile maksimum olabilirlik yöntemi kullanılmaktadır.

2 numaralı denklemin sabit etkiler grup içi tahmin yöntemi için gerekli olan grup içi dönüşüm şu şekilde yapılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2016, s. 62):

$$(Y_{ijt} - \bar{Y}_i - \bar{Y}_j - \bar{Y}_t + 2\bar{Y}) = \beta(X_{ijt} - \bar{X}_i - \bar{X}_j - \bar{X}_t + 2\bar{X}) + (u_{ijt} - \bar{u}_i - \bar{u}_j - \bar{u}_t + 2\bar{u}) \quad (3)$$

Grup içi dönüşüm ile tüm etkiler ve sabit parametre modelden düşmüştür. Bu dönüşüm sonrasında modelin havuzlanmış en küçük kareler yöntemiyle tahmini üç boyutlu panel veri modelinin sabit etkiler grup içi tahmincisini vermektedir.

Tesadüfi etkiler maksimum olabilirlik yöntemi tahmincisi ise logaritmik olabilirlik fonksiyonunun üçüncü etkinin dahil edilmesi sonrası;

$$\log L = \text{sabit} - \frac{1}{2} \log |\Omega| - \frac{1}{2} (Y - X\beta)' \Omega^{-1} (Y - Z\beta) \quad (4)$$

fonksiyonunun β , σ_u^2 , σ_λ^2 , σ_μ^2 ve σ_γ^2 göre birinci türevlerinin alınıp 0'a eşitlenmesiyle oluşturulan eşitliklerin eşanlı çözümüyle elde edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu & İçen, 2019, s. 30).

5.2. Veri, Model ve Ekonometrik Analiz

Bu çalışmada veri mevcudiyeti göz önünde bulundurularak 93 ülke örneklem kapsamında yer almıştır². Araştırma söz konusu ülkelerde 2006-2019 dönemine ait yıllık veriler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Örnekleme yer alan ülkeler analiz dönemi ortalama logaritmik gelir düzeyleri bakımından kümeleme analizi ile dört gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır. Kişi başı geliri temsil eden söz

² Örneklem kapsamında yer alan ülkeler Ek 1'de verilmiştir.

konusu veri mutluluk verisinin elde edildiği Dünya Mutluluk Raporu'ndan elde edilmiştir. Sınıflandırmaya ilişkin bilgiler Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo-1: Kümeleme Analizi ile Kişi Başı Gelir Düzeyi Sınıflandırması

Sınıf Kodu	Sınıf Tanımı	Minimum Değer	Maksimum Değer	Ülke Sayısı*	Örneklem Yüzdesi
1	Düşük kişi başı gelir	6.876	8.655	19	20.43
2	Orta altı kişi başı gelir	8.802	9.840	18	19.35
3	Orta üstü kişi başı gelir	9.999	10.578	29	31.18
4	Yüksek kişi başı gelir	10.655	11.329	27	29.03

*Ülkelerin ait oldukları sınıflar sınıf kodu kullanılarak Ek 1'de verilmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde ülkelerin kişi başı gelir düzeyleri açısından ayrımında dikkate alınacak minimum ve maksimum değerler düşük kişi başı gelirli ülkeler için 6.876 ve 8.655; orta altı kişi başı gelirli ülkeler için 8.802 ve 9.840; orta üstü kişi başı gelirli ülkeler için 9.999 ve 10.578 ve yüksek kişi başı gelirli ülkeler için 10.655 ve 11.329 olarak tespit edilmiştir. Söz konusu değerler dört sınıfın aralıklarını belirlemektedir. 1 numaralı sınıfta 19, 2 numaralı sınıfta 18, 3 numaralı sınıfta 29 ve 4 numaralı sınıfta ise 27 ülke bulunmaktadır. 3 numaralı sınıfta yer alan ülkeler örneklemin yaklaşık %31'ini oluşturmaktadır.

Araştırmada kullanılan model ülke ve gelir etkisini içeren iki birim ve bir zaman etkisinin bulunduğu üç boyutlu panel veri modeli olup, şu şekilde belirlenmiştir:

$$mutluluk_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 kurumsalkalite_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_t + u_{ijt}$$

$$(i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, M; t = 1, \dots, T) \quad (5)$$

Modelde i ülke, j kişi başı gelir düzeyi ve t zamanı ifade ederken μ_i ülke etkisini, γ_j gelir etkisini ve λ_t ise zaman etkisini göstermekte olup, söz konusu model yuvalanmış panel veri modelidir.

Bağımlı değişken mutluluk iken bağımsız değişken ise kurumsal kalitedir. Mutluluk üzerine yapılan çalışmaların çoğunda mutluluk kavramı öznel

iyi oluş veya yaşam memnuniyeti kavramları ile birbiri yerine kullanılmaktadır (Easterlin, 2001: 465). Bu bağlamda yapılan araştırmalarda mutluluğu ölçmeye yönelik farklı veri setleri söz konusudur. Çalışmada mutluluk verisi 2012 yılından itibaren Kolombiya Üniversitesi'ndeki Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı (Sustainable Development Solutions Network) ve Sürdürülebilir Kalkınma Merkezi (The Center for Sustainable Development) tarafından J. Helliwell, R. Layard ve J. D. Sachs editörlüğünde yayınlanan Dünya Mutluluk Raporu (World Happiness Report)'ndan elde edilmiştir. Dünya Mutluluk Raporu verileri Gallup Dünya Anketi (Gallup World Poll) tarafından toplanmaktadır. Ankette temel yaşam değerlendirme sorularına cevap aranmaktadır. Katılımcıların 10 basamaklı bir merdiven düşünceleri ve her şeyi göz önünde bulundurdıklarında yaşamlarını en kötü yaşam 0, en iyi 10 olmak üzere yaşamlarını değerlendirmeleri istenmektedir. Bu merdivene de Kantril Merdiveni (Cantril Ladder) denmektedir. Söz konusu raporda yer alan yaşam merdiveni, kişi başına GSYİH, sosyal destek, doğumda sağlıklı yaşam beklentisi, yaşam seçimleri yapma özgürlüğü, cömertlik, yolsuzluk algısı, olumlu ve olumsuz etki faktörlerinden Yaşam Merdiveni (Life Ladder) mutluluğu temsil eden faktör olarak analizde yer almaktadır.

Bunun yanı sıra kurumları temsilen Dünya Bankası'nın yayınladığı Dünya Yönetişim Göstergeleri (Worldwide Governance Indicators-WGI) veri seti kullanılmıştır. Söz konusu veri seti Dünya Bankası tarafından 1996 yılından itibaren yaklaşık 200 ülke için yıllık olarak yayınlanmaktadır. WGI yönetişim verileri; katılımcılık ve hesap verebilirlik, politik istikrar, hükümetin etkinliği, düzenleyici kalite, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü olmak üzere altı alt bileşeni kapsamaktadır. Çalışmada altı bileşenin basit ortalaması ile kurumsal kalite verisi oluşturulmuştur. Ayrıca gruplandırmayı azaltmak adına alt bileşenleri korelasyon matrisi yardımıyla iki grupta ele almak mümkündür. Alt bileşenlere ilişkin korelasyon matrisi Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo-2: Kurumsal Alt Bileşenlere Ait Korelasyon Matrisi

	<i>Katılımcılık ve Hesap Verebilirlik</i>	<i>Politik İstikrar</i>	<i>Hükümet Etkinliği</i>	<i>Düzenleyici Kalite</i>	<i>Hukukun Üstünlüğü</i>	<i>Yolsuzluğun Kontrolü</i>
<i>Katılımcılık ve Hesap Verebilirlik</i>	1.000					
<i>Politik İstikrar</i>	0.719	1.000				
<i>Hükümet Etkinliği</i>	0.791	0.742	1.000			
<i>Düzenleyici Kalite</i>	0.822	0.731	0.934	1.000		
<i>Hukukun Üstünlüğü</i>	0.833	0.782	0.944	0.929	1.000	
<i>Yolsuzluğun Kontrolü</i>	0.826	0.792	0.931	0.899	0.952	1.000

Yönetişim bileşenleri birbirleriyle oldukça ilişkilidir. Tablo 2 incelendiğinde ilk iki değişken ile diğer dördü arasındaki korelasyonun görece olarak daha düşük olduğu görülmektedir. Aynı zamanda kavramsal açıdan bakıldığında da ilk ikisi siyasi durumla ilgili iken diğer dördü daha çok kurumsal kalite ve etkinlikle ilgilidir. Dolayısıyla Helliwell & Huang (2008), Ott (2011), Huang (2016) ve Woo (2018)'un çalışmalarında olduğu gibi bu analizde de söz konusu alt bileşenler iki grupta toplanmıştır. İlk iki değişkenin ortalaması demokratik kalite, son dört değişkenin ortalaması ise teknik kalite olarak analize dahil edilmiştir. Bu bağlamda 5 numaralı modelin demokratik kalite ve teknik kalite varyasyonları da analiz edilmektedir.

Çalışmada belirlenen modelin tahmininde kullanılan ana değişkenler ile bağımsız ana değişkenlere temel oluşturan kurumsal alt bileşenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo-3: Tanımlayıcı İstatistikler

Niteliği	Değişken	Ortalama	St. Sapma	Minimum	Maximum
Bağımlı D.	<i>Mutluluk</i>	5.593	1.102	2.694	7.971
	Kurumsal Kalite	51.571	26.111	4.835	98.792
Bağımsız D.	Demokratik Kalite	48.010	25.264	4.343	99.278
	Teknik Kalite	53.352	27.622	2.272	99.757
Bağımsız değişkenlere temel oluşturan alt kurumsal veriler	Katılımcılık ve Hesap Verebilirlik	51.974	27.997	0.948	100
	Politik İstikrar	44.047	26.497	0.474	100
	Hükümet Etkinliği	54.608	27.440	2.427	100
	Düzenleyici Kalite	56.590	27.227	0.000	100
	Hukukun Üstünlüğü	51.686	29.051	0.469	100
	Yolsuzluğun Kontrolü	50.524	29.690	1.456	100

Not: Bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait 2006-2019 dönemi ortalama değerler ülkeler bazında Ek 1'de verilmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde örneklem kapsamında bulunan 93 ülkenin 2006-2019 döneminde ortalama mutluluk düzeyinin 10 üzerinden 5.593 olduğu görülmektedir. Mutluluk bakımından analiz dönemi ortalaması en yüksek ülke 7.686 ile Danimarka iken en düşük ülke ise 3.691 ile Tanzanya'dır. Örneklemde yer alan 93 ülkenin 44'ünün analiz dönemi ortalamasından daha yüksek bir mutluluk seviyesine sahip olduğu söylenebilir. Türkiye'nin analiz dönemindeki

mutluluk seviyesi ortalaması 5.298 olup, bu örneklem ortalamasının altında bir mutluluk düzeyini göstermektedir.

Analiz döneminde kurumsal kalite ortalaması ise 100 üzerinden 51.571 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre 2006-2019 dönemine ait ortalama kurumsal kalite değeri en yüksek olan ülke 97.624 ile Yeni Zelanda iken en düşük ülke ise 7.922 ile Çad'dır. Ayrıca örneklemedeki 38 ülkenin genel kurumsal kalite ortalamasının üzerinde bulunduğu buna karşın Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 55 ülkenin ise ortalama altında kaldığı tespit edilmiştir.

Demokratik kalite ortalaması ise 48.010 olarak gerçekleşmiştir. Demokratik kalite ortalaması en yüksek olan ülke 96.906 ile Yeni Zelanda iken en düşük olan ülke ise 9.876 ile Çad'dır. 40 ülke ortalama üzerinde yer alırken 53 ülkenin ortalama altında kaldığı söylenebilir. Türkiye açısından demokratik kalitenin 26.064 olarak hesaplandığı ve 93 ülke arasında 72. Sırada yer aldığı söylenebilir. Teknik kalite açısından irdelendiğinde ise genel ortalamanın 53.352 olduğu görülmektedir. Analiz dönemi ortalaması en yüksek olan ülke 89.522 değeriyle Finlandiya iken en düşük ortalama ise 5.179 ile Zimbabve'ye aittir. Genel ortalama üzerinde bulunan ülke sayısı 43 iken altında kalan ülke sayısı ise 50'dir. Türkiye'nin analiz dönemi ortalaması ise bu veri için 57.561 ile ortalama üzerinde gerçekleşmiştir.

Araştırmanın verilerine ilişkin açıklamalardan sonra tahmin öncesinde iki birim ve bir zaman etkisinin anlamlılıklarının kurumsal kalite, demokratik kalite ve teknik kalite ve mutluluk ilişkisi bağlamında araştırılması gerekmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen LR testine ilişkin bulgular Tablo 4'te özetlenmiştir.

Tablo-4: LR Test Sonuçları

Hipotez	Test İstatistiği		
	Kurumsal kalite modeli	Demokratik kalite modeli	Teknik kalite modeli
$H_0 : \sigma_\mu = \sigma_\gamma = \sigma_\lambda = 0$	1728.00***	1788.07***	1758.20***
$H_0 : \sigma_\mu = \sigma_\lambda = 0$	1716.01***	1747.45***	1745.32***
$H_0 : \sigma_\mu = \sigma_\gamma = 0$	1725.71***	1784.70***	1756.30***
$H_0 : \sigma_\gamma = \sigma_\lambda = 0$	332.12***	432.69***	354.79***

$H_0 : \sigma_\mu = 0$	1714.08***	1744.11***	1743.90***
$H_0 : \sigma_\gamma = 0$	332.12***	432.69***	354.79***
$H_0 : \sigma_\lambda = 0$	0.000	0.000	0.000

*** %1'de istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4'e göre üç etkinin birlikte sınındığı birleşik LR testi üç model açısından da anlamlıdır. Buna göre etkilerden en az birisinin standart hatalarının sıfırdan farklı olduğunu gösteren alternatif hipotez kabul edilmiştir. Etkilerin ikili sınamalarında da sonuçlar anlamlı olup, alternatif hipotez kabul edilmiştir. Etkilerin tek başına sınındıkları test bulgularında ise zaman etkisinin anlamsız olduğu görülmektedir. Dolayısıyla modelde yer alan üç etkiden ülke ve gelir etkilerinin anlamlı buna karşın zaman etkisinin anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguya göre kurumsal kalite (demokratik kalite ve teknik kalite) ve mutluluk ilişkisi bakımından örneklemin, ülke ve gelir gruplarına göre heterojen bir yapı ortaya koyduğu buna karşın zamana göre ise heterojen bir özellik sergilemediği ifade edilebilir. Bir başka anlatımla söz konusu ilişki ülke ve kişi başı gelir düzeyi farklılıklarına göre değişim gösterdiği ancak zamana göre ilişkinin bir değişim göstermediği ifade edilebilir.

LR testi bulgularına göre 5 numaralı modelin tekrar düzenlenmesi ve yine üç boyutlu ancak iki birim etkili panel veri modeli olarak uyarlanması gerekmektedir. Bu durumda model aşağıdaki gibi belirlenmektedir.

$$mutluluk_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 kurumsalkalite_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + u_{ijt}$$

$$(i = 1, \dots, N; j = 1, \dots, M; t = 1, \dots, T) \quad (6)$$

6 numaralı model gerekli dönüşümler yapıldıktan sonra sabit etkiler ve tesadüfi etkiler varsayımları altında sırasıyla grup içi tahmin ve maksimum olabilirlik tahmin yöntemleri ile tahmin edilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo-5: Tahmin Sonuçları

<i>Mutluluk</i>	Kurumsal Kalite	Demokratik Kalite	Teknik Kalite
<i>Grup içi Tahminci- β_1</i>	0.037***	0.040***	0.035***
<i>F</i>	4931.45***	3939.56***	5101.88***
<i>R²</i>	0.791	0.751	0.797
<i>Maksimum olabilirlik Tahminci- β_1</i>	0.019***	0.010***	0.017***
<i>Wald</i>	47.65***	23.68***	42.12***

*** %1'de istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5 incelendiğinde grup içi ve maksimum olabilirlik tahminlerinin F ve Wald testleri bulgularına göre genel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Üç modelin sabit etkiler varsayımı altında tahmin bulguları ele alındığında kurumsal kalite, demokratik kalite ve teknik kalitenin mutluluk üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Katsayılar mukayese edildiğinde birbirine yakın olmakla birlikte demokratik anlamda gelişmelerin mutluluğu artırıcı etkisinin diğerlerine göre daha yüksek olacağı ifade edilebilir. Tesadüfî etkiler varsayımı altında da parametrelerin her üç model için de pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Bu tahmin yönteminde katsayıların demokratik kalite açısından diğerlerine göre daha düşük çıktığı görülmektedir. Sonuç olarak hem kurumsal kalitenin hem de demokratik ve teknik kalitenin tüm tahminlerde mutluluğu artırıcı niteliğe sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 4'teki LR test bulgularında ülke etkisinin yanında kişi başı gelir etkisinin de olduğu tespit edilmiş idi. Bu çerçevede kişi başı gelir gruplarına göre parametreler değişkenlik göstermektedir. Söz konusu heterojen yapı göz önünde bulundurularak kişi başı gelir gruplarına göre ayrılmış iki boyutlu panel veri modelinin sabit ve tesadüfî etkiler varsayımları altında tahminleri yapılmıştır. Bu bağlamda zaman etkisinin geçersiz olması nedeniyle bir yönlü birim etkiler modeli tahmin bulguları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo-6: Kişi Başı Gelir Gruplarına Göre İki Boyutlu Panel Veri Analiz Bulguları

Örneklem Sınıfı	Model	Sabit Etkiler	Tesadüfi Etkiler	Hausman Test
Düşük kişi başı Gelire sahip ülkeler	Kurumsal kalite		-0.010***	1.02
	Demokratik kalite		-0.009***	0.89
	Teknik kalite		-0.009***	0.88
Orta altı kişi başı gelire sahip ülkeler	Kurumsal kalite	0.040***		11.73***
	Demokratik kalite	0.027***		2.80*
	Teknik kalite	0.031***		10.30***
Orta üstü kişi başı gelire sahip ülkeler	Kurumsal kalite		0.012***	1.56
	Demokratik kalite		0.005***	0.17
	Teknik kalite		0.013***	2.23
Yüksek kişi başı gelire sahip ülkeler	Kurumsal kalite		0.033***	0.29
	Demokratik kalite		0.022***	2.63
	Teknik kalite		0.016***	0.07

*%10, **%5 ve ***%1'de istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6'da tahminciler arasındaki karar Hausman testi aracılığıyla verilmiştir. Hausman testinin temel hipotezi hem sabit hem de tesadüfi etkiler tahmincileri tutarlı, tesadüfi etkiler tahmincisi etkindir şeklindeki temel hipotezi orta altı kişi başı gelir seviyesine sahip ülkeler için reddedilmiş ve sabit etkiler tahmincisi tutarlı tesadüfi etkiler tahmincisi tutarsızdır şeklindeki alternatif hipotez kabul edilmiştir. Buna göre orta altı kişi başı gelire sahip ülkelerde sabit etkiler tahmincisi tutarlıdır. Diğer üç sınıf içinse Hausman testi temel hipotez reddedilememiştir. Buna göre düşük, orta üstü ve yüksek kişi başı gelir düzeyine

sahip olan ülkeler için tesadüfi etkiler tahmincileri daha etkin sonuçlar vermektedir.

Tahmin bulguları değerlendirildiğinde parametrelerin tamamı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Farklılık, düşük kişi başı gelire sahip olan ülkelerde katsayı işareti açısından ortaya çıkmaktadır. Söz konusu ülkelerde kurumsal, demokratik ve teknik kalitedeki iyileşmeler beklentinin aksine mutluluk üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Güçlü kurumsal yapıya sahip olmayan düşük gelirli ülkelerde, kurumsal kalitenin başka ülkelerden kolayca nakledilememesi ve kopyalanamaması diğer bir ifade ile söz konusu ülkelere uygun olmayan kurumların uygulanması, kurumların beklenen etkisinin gerçekleşmemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla mutluluk üzerinde olumlu etkisi olması beklenen kurumsal iyileşme söz konusu ülkelerde tersi sonuçlar doğurmaktadır. Düşük gelirli ülkelerde toplumsal refahın yükseltilmeden kurumsal iyileşmelere dönük adımların atılması toplum nezdinde itibar görmeyebilir. Ülkenin nüfusunun çoğunluğu için temel ihtiyaçların karşılandığı belirli bir kalkınma düzeyine ulaşılması durumunda gerek demokratik gerekse teknik kurumlar daha faydalı olacaktır (Bjørnskov, 2010, s. 427). Bu bağlamda söz konusu düşük gelirli ülkelerde kurumsal düzenlemelerden ziyade bireysel mutluluğun artırılması için kişi başına reel gelirin arttırılmasına yönelik politikaların izlenmesi gerektiği söylenebilir.

Bunun yanı sıra kişi başı gelir düzeyi arttıkça kurumsal, demokratik ve teknik kalitedeki iyileşmeler mutluluk üzerinde pozitif bir etki meydana getirmektedir. Teknik ve demokratik kalite özelinde kıyaslandığında, orta altı ve orta üstü kişi başı gelire sahip ülkelerde görece olarak teknik kalitedeki bir iyileşmenin ülkelerin mutluluğu üzerinde daha güçlü bir etkisi bulunurken, yüksek gelirli ülkelerde görece olarak demokratik kalitenin etkisinin güçlü olduğu görülmektedir. Woo (2018) genel anlamda teknik kalitenin demokratik kaliteden önce geldiğini ve demokrasinin hükümetlerin belirli bir gelişme düzeyine ulaşınca değerli olan bir kurum olduğunu belirtmektedir. Demokratik kalitenin görece olarak yüksek gelirli ülkelerde etkili olduğu yönünde elde edilen bulgular bu görüşü destekler niteliktedir.

Özetle gelir seviyesinin görece olarak yüksek olduğu ülkelerde hem demokratik hem de teknik kalitedeki bir iyileşmenin ortalama mutluluk seviyesini arttıracığı sonucuna ulaşılmaktadır. Söz konusu bulgu literatürde elde edilen bulguları (Huang, 2016; Ott, 2011; Helliwell & Huang, 2008) destekler niteliktedir. Genel anlamda politik istikrarın sağlandığı, hükümet politikalarının etkin olduğu, hesap verebilirliğin sağlandığı, vatandaşların karar alma süreçlerine dahil olduğu, yolsuzluğun kontrol edildiği, mülkiyet haklarının korunduğu, etkin hukuk sisteminin işlediği toplumlarda mutluluğun arttığı sonucuna

ulaşmaktadır.

6. SONUÇ

Son yıllarda kurumların iktisadi büyüme üzerindeki etkisi kurumsal iktisat disiplini içerisinde sıklıkla ele alınmaktadır. Kurumlar, bir ülkenin iktisadi gelişiminin yanı sıra toplumun mutluluğu üzerinde de etkili olan bir faktördür. Kurumlar, insan hayatındaki belirsizlikleri azaltarak daha istikrarlı ve düzenli bir toplumsal hayatın oluşturulmasını sağlamaktadır. Kurumlar bireylerin yaşam memnuniyeti ve mutluluğunu doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Ülkedeki kurumsal iyileşme doğrudan daha yüksek mutluluğun kaynağı olabildiği gibi insanların güçlü kurumsal yapıda sürece dahil olmalarıyla da dolaylı olarak mutluluk düzeylerini arttırabilmektedir. Diğer bir ifade ile örneğin hukukun üstün ve tarafsız olduğu, demokratik hesap verebilirliğin, katılımcılığın, yolsuzluğun kontrolünün, politik ve ekonomik istikrarın sağlandığı toplumlarda bireylerin kendilerine daha özenli ve saygılı davranıldığını ve belirsizliklerden uzak güven ortamında olduğunu hissetmeleri nihayetinde toplumun refahı ve mutluluğu üzerinde olumlu bir etki meydana getirmektedir.

Bireylerin mutluluğunun ülkenin kurumsal yapısının kalitesi ile ilişkili olduğu görüşünden hareketle çalışmada 2006-2019 yılları arasında 93 ülkede kurum ile mutluluk arasındaki ilişki çok boyutlu panel veri modeli ile araştırılmıştır. Ülke ve zaman boyutunun yanı sıra ülkelerin gelir gruplarının da dahil edildiği analizde mutluluğu temsilen Dünya Mutluluk Raporu, kurumları temsilen ise Dünya Yönetişim Göstergeleri kullanılmıştır. Çalışmada sabit ve tesadüfi etkiler tahmincilerinden elde edilen bulgular, hem kurumsal kalitenin hem de teknik kalite ve demokratik kalite olmak üzere iki grupta ele alınan kurumsal faktörlerin ülkelerin mutluluk düzeyleri üzerinde pozitif etkisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca analiz sonucunda gelir gruplarının anlamlı bir etkisi bulunduğu için, örneklem dört gruba ayrılarak, söz konusu dört gelir grubu için iki boyutlu analiz de gerçekleştirilmiştir. Buradan elde edilen bulgularda ise kurumsal kalitenin mutluluk üzerindeki etkisi düşük kişi başı gelire sahip ülkelerde negatif yönlü iken diğer ülkelerde pozitifdir.

Düşük gelirlili ülkelerde mutluluğun arttırılabilmesi için kurumsal düzenlemeler yerine kişi başına reel gelirin arttırılmasına yönelik politikalara öncelik verilmesi gerektiği söylenebilir. Literatürden elde edilen bulgular da göstermektedir ki kurumsal faktörler ancak belirli bir gelir düzeyine ulaşıldıktan sonra ekonomik gelişme ve mutluluk üzerinde beklenen olumlu gelişmeyi göstermektedir. Yine bu anlamda ülkelerin dışarıdan kopyalanarak ülke yapısına uygun olmayan kurumsal düzenlemeler yerine her ülkenin kendi yapısına uygun politikalar izlenmesi kurumların etkinliğini arttıracaktır. Orta altı ve üstü ve

yüksek gelirli ülkelerde ise kurumsal iyileşmenin mutluluğu arttırdığının görülmesi nedeni ile söz konusu ülkelerde mutluluğu arttırmak için güçlü kurumsal düzenin sağlanmasına yönelik politikaların izlenmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda politika yapıcılara düşen görev insanların yaşamlarında ve özgür karar alabilmelerinde son derece önemli olan kurumsal iyileşmeleri sağlamaya dönük adımlar atmalarıdır.

7. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

9. YAZAR KATKILARI

GMA: Fikir;

GMA: Tasarım;

GMA: Denetleme;

GMA: Kaynakların toplanması ve/veya işlemesi;

GMA: Analiz ve/veya yorum;

GMA: Literatür taraması;

GMA: Yazıyı yazan;

GMA: Eleştirel inceleme

10. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak hareket edilmiştir.

11. KAYNAKÇA

- Acemoglu, D. (2009). *Introduction to Modern Economic Growth*. New Jersey: Princeton University Press.
- Acemoğlu, D., Johnson, S. & Robinson, J. A. (2005). Institutions as the fundamental cause of long-run growth. P. Aghion & S. N. Durlauf (Ed.), *Handbook of Economic Growth içinde* 1(1), 385-472.
- Aksoy, T. (2020). Mutluluk ve kurumsal gelişme. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (56), 19-36.
- Aristoteles (2014). *Nikomakhos'a etik*. Çeviren Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları.
- Arslan, A. (2007). *Felsefeye giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Baier, S. L. & Bergstrand, J. H. (2007). Do free trade agreements actually increase members' international trade? *Journal of International Economics*, 71(1), 72-95.

- Baldwin, R. & Taglioni, D. (2006). Gravity for dummies and dummies for gravity equations. NBER Working Paper Series. 02 Mayıs 2021 tarihinde <https://www.nber.org/papers/w12516> adresinden erişildi.
- Baltagi, B. H., Song, S. H. & Jung, B. C. (2001). The unbalanced nested error component regression model. *Journal of Econometrics*, 101(2), 357-381.
- Bjørnskov, C., Dreher, A. & Fischer, J. A.V (2008). Cross-country determinants of life satisfaction: Exploring different determinants across groups in society. *Soc Choice Welfare*, 30, 119-173.
- Bjørnskov, C., Dreher, A., & Fischer, J. A. (2010). Formal institutions and subjective well-being: Revisiting the cross-country evidence. *European Journal of Political Economy*, 26(4), 419-430.
- Blanchflower, D. G. & Oswald, A. J. (2004). Well-being over time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*, 88, 1359-1386.
- Böhnke, P. (2008). Does society matter? Life satisfaction in the enlarged Europe. *Social Indicators Research*, 87(2), 189-210.
- Clark, A. E., Frijters, P. & Shields, M. A. (2008). Association relative income, happiness, and utility: an explanation for the Easterlin paradox and other puzzles. *Journal of Economic Literature*, 46(1), 95-144.
- Dorn, D., Fischer, J. A., Kirchgässner, G., & Sousa-Poza, A. (2007). Is it culture or democracy? The impact of democracy and culture on happiness. *Social Indicators Research*, 82(3), 505-526.
- Dorn, D., Fischer, J. A., Kirchgässner, G., & Sousa-Poza, A. (2008). Direct democracy and life satisfaction revisited: New evidence for Switzerland. *Journal of Happiness Studies*, 9(2), 227-255.
- Easterlin, R. A. (1974). Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. *Nations and Households in Economic Growth*. Academic Press, 89-125.
- Easterlin, R. A. (2005). Building a better theory of well-being. *Economics and Happiness: Framing the Analysis*, 29-64.
- Egger, P., & Pfaffermayr, M. (2003). The proper panel econometric specification of the gravity equation: A three-way model with bilateral interaction effects. *Empirical Economics*, 28(3), 571-580.
- Fereidouni, H. G., Najdi, Y., & Amiri, R. E. (2013). Do governance factors matter for happiness in the MENA region?. *International Journal of Social Economics*, 40 (12), 1028-1040.
- Frey, B. S. & Stutzer, A. (2000). Happiness, economy and institutions. *The Economic Journal*, 110(466), 918-938.
- Gökdemir, Ö. & Veenhoven, R. (2014). Kalkınmaya farklı bir bakış: İyi oluş. *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, 337-363.
- Gross National Happiness Survey (2010). 02 Mayıs 2021 tarihinde <http://www.grossnationalhappiness.com/gnh-2010/> adresinden erişildi.

- Hagerty, M. R. & Veenhoven, R. (2003). Wealth and happiness revisited-growing national income does go with greater happiness. *Social Indicators Research*, 64(1), 1-27.
- Haini, H. (2019). Examining the relationship between finance, institutions and economic growth: Evidence from the asean economies. *Economic Change and Restructuring*, 1-24.
- Helliwell, J. & Huang, H. (2008). How's your government? International evidence linking good government and well-being. *British Journal of Political Science*, 38(4), 595-619.
- Helliwell, J. F., Huang, H., & Wang, S. (2020). *Happiness and the quality of government*. National Bureau of Economic Research, 26840, 1-24.
- Huang, C. J. (2016). The impact of governance on happiness: Evidence from quantile regressions. *International Journal of Economics and Management Engineering*, 10(7), 2539-2542.
- Knack, S. & Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: Cross-country tests using alternative institutional measures. *Economics and Politics*, 7(3), 207-227.
- Laszlo B., Matyas, L. & Wansbeek, T. (2015). The estimation of multidimensional fixed effects panel data models. *Econometric Reviews*, 0(0):1-23.
- Law, S.H., Lim, T.C & Ismail, N.W. (2013). Institutions and economic development: A granger causality analysis of panel data evidence. *Economic Systems*, 37(4), 610-624.
- Layard, R. (2006). Happiness and public policy: A challenge to the profession. *The Economic Journal*, 116(510), 24-33.
- Liu, H., Gao, H., & Huang, Q. (2019). Better government, happier residents? Quality of government and life satisfaction in China. *Social Indicators Research*, 147(3), 971-990.
- Matyas, L., Hornok, C. & Pus D. (2012). The formulation and estimation of random effects panel data models of trade, *CEU Working Papers*. 02 Mayıs 2021 tarihinde https://ideas.repec.org/p/ceu/econwp/2012_1.html adresinden erişildi.
- Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
- North, D. C. (2010). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. Çeviren Gül Çağalı Güven, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Olson, M. (1996). Distinguished lecture on economics in government: Big bills left on the sidewalk: Why some nations are rich, and others poor. *Journal of Economic Perspectives*, 10(2), 3-24.
- Ott, J. (2011). Government and happiness in 130 nations: Good governance fosters higher level and more equality of happiness. *Social indicators research*, 102(1), 3-22.
- Ovaska, T., & Takashima, R. (2010). Does a rising tide lift all the boats? Explaining the national inequality of happiness. *Journal of Economic Issues*, 44(1), 205-224.
- Rodrik, D. & Subramanian, A. (2003). The primacy of institutions (and what this does and does not mean). *Finance & Development*, 31-34.

- Rodrik, D. (2000). Institution for high- quality growth: What they are and how to acquire them. *Studies in Comparative International Development*, 35(3), 3-31.
- Sacks, D. W., Stevenson, B. & Wolfers, J. (2012). The new stylized facts about income and subjective well-being. *IZA Discussion Paper*, 7105, 1-13.
- Samanni, M. & Holmberg, S. (2010). Quality of government makes people happy. *QoG Working Paper Series*, 1, 1-36.
- Samanni, M. & Holmberg, S. (2012). Happiness. S. Holmberg & B. Rothstein (Ed.) *Good Government içinde* (317-332).
- Stevenson, B. & Wolfers, J. (2008). Economic growth and subjective well-being: Reassessing the easterlin paradox. *IZA Discussion Paper*, 3654, 1-30.
- TDK (2021). Türk dil kurumu sözlükleri. 5 Mayıs 2021 tarihinde 15 Ocak 2008 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Tenaglia, S. (2007). Testing theories on happiness: A questionnaire. *University of Tor Vergata-Roma, WorkingPaper*, 1-44.
- The Happy Planet Index (2016). 11 Mayıs 2020 tarihinde happyplanetindex.org/s/Briefing-paper-HPI-2016.pdf adresinden erişildi.
- TÜİK (2020). Yaşam memnuniyeti araştırması. 02 Mayıs 2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yaşam-Memnuniyeti-Arastirmasi-2020-37209> adresinden erişildi.
- Veenhoven, R. & Dumludağ, D (2015). İktisat ve mutluluk. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 58(2), 46-51.
- Wanjuu, L. Z. & Le Roux P. (2017). Economic institutions and economic growth: Empirical evidence from the economic community of west african states. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 20(1), 1-10.
- Warburton, N. (2011). *Felsefenin kısa tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Woo, C. (2018). Good governance and happiness: Does technical quality of governance lead to happiness universally in both rich and poor countries. *Journal of International and Area Studies*, 25(1), 37-56.
- Yerdelen Tatoğlu, F. & İçen, H. (2019). Çevresel kuznets eğrisinin çok boyutlu panel veri modelleri ile analizi. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(1), 26-38.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2016). Various approaches for the estimation of the three-dimensional fixed and random effect models. *Eurasian Econometrics, Statistics & Empirical Economics Journal*, 5, 60-70.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2017). Avrupa ülkelerinde okun yasasının çok boyutlu panel veri modelleri ile analizi. *Yönetim ve Çalışma Dergisi*, 1(1), 43-56.

12. EKLER

Ek 1: Örneklem ve Örnekleme Ait Değişkenlerin Analiz Dönemi Ortalama Değerleri

Ülke	Mutluluk	Kurumsal Kalite	Demokratik Kalite	Teknik Kalite	Logaritmik Kişi Başı Gelir	Ülke Sınıfı *
ABD	7.095	84.786	73.467	90.445	10.953	4
Almanya	6.802	90.183	83.762	93.394	10.812	4
Arjantin	6.339	43.436	53.404	38.452	10.047	3
Avustralya	7.295	92.716	87.859	95.145	10.754	4
Avusturya	7.238	93.105	92.115	93.600	10.887	4
Azerbaycan	4.941	25.156	17.818	28.825	9.520	2
B. Rusya	5.571	26.048	29.902	24.121	9.760	2
Bangladeş	4.717	21.320	21.594	21.183	8.104	1
Belçika	6.990	86.800	81.804	89.298	10.801	4
Bolivya	5.746	29.584	38.639	25.056	8.890	2
Botsvana	4.111	71.998	73.180	71.407	9.661	2
Brezilya	6.646	49.851	49.695	49.928	9.591	2
Burkina Faso	4.152	38.479	35.078	40.179	7.520	1
Çad	4.045	7.922	9.876	6.945	7.420	1
Çin	4.996	37.576	17.883	47.422	9.250	2
Danimarka	7.686	95.558	90.102	98.287	10.879	4
Dominik C.	5.220	40.838	50.839	35.837	9.546	2
Ekvator	5.768	27.437	36.790	22.761	9.307	2
El Salvador	5.987	45.147	47.165	44.137	8.965	2
Endonezya	5.228	39.544	36.701	40.965	9.123	2
Ermenistan	4.514	42.919	34.986	46.886	9.270	2
Estonya	5.552	83.093	77.159	86.061	10.325	3
Filipinler	5.225	39.656	30.008	44.480	8.802	2
Finlandiya	7.577	97.396	95.141	98.523	10.752	4
Fransa	6.645	83.814	74.361	88.541	10.680	4
G. Afrika	4.868	59.757	55.366	61.952	9.440	2
G. Kore	5.881	73.936	64.071	78.868	10.501	3
Gana	4.783	54.032	54.717	53.690	8.351	1

Guatemala	6.253	29.828	30.620	29.432	8.955	2
Gürcistan	4.222	56.325	37.806	65.584	9.325	2
Hindistan	4.491	44.549	37.205	48.221	8.474	1
Hollanda	7.470	94.179	89.526	96.506	10.888	4
Honduras	5.393	28.701	31.820	27.141	8.547	1
Hong Kong	5.458	87.153	70.750	95.355	10.896	4
İngiltere	6.920	87.783	75.994	93.678	10.694	4
İrlanda	7.091	91.042	88.517	92.304	11.038	4
İspanya	6.505	75.539	64.987	80.814	10.548	3
İsrail	7.220	68.970	41.513	82.699	10.501	3
İsveç	7.369	96.355	93.567	97.748	10.821	4
İtalya	6.261	68.241	70.281	67.221	10.655	4
Japonya	5.999	86.685	81.603	89.225	10.568	3
Kamboçya	4.242	23.343	30.118	19.955	8.056	1
Kamerun	4.578	18.049	20.305	16.921	8.096	1
Kanada	7.404	94.112	91.309	95.513	10.753	4
Kazakistan	5.780	35.107	32.842	36.239	10.018	3
Kenya	4.393	29.679	25.514	31.761	8.186	1
Kırgızistan	5.093	22.453	24.502	21.429	8.407	1
Kolombiya	6.287	43.772	28.804	51.256	9.468	2
Kosta Rika	7.179	69.859	73.608	67.984	9.742	2
Letonya	5.326	72.296	67.051	74.919	10.137	3
Litvanya	5.786	75.403	74.411	75.899	10.259	3
Lübnan	4.920	27.939	20.182	31.817	9.724	2
Macaristan	5.219	71.313	69.707	72.117	10.191	3
Malawi	4.159	37.271	42.688	34.563	6.876	1
Mali	4.236	30.580	33.741	28.999	7.651	1
Meksika	6.748	43.864	36.325	47.634	9.840	2
Mısır	4.548	27.396	14.656	33.766	9.243	2
Moldova	5.599	38.286	40.260	37.299	9.175	2
Nepal	4.689	24.142	23.466	24.480	7.866	1
Nijer	4.254	28.425	25.621	29.828	6.985	1
Nijerya	4.977	16.348	17.262	15.892	8.509	1
Nikaragua	5.627	28.146	33.117	25.660	8.540	1

Özbekistan	5.755	13.342	14.747	12.639	8.563	1
Pakistan	5.258	20.978	13.602	24.665	8.332	1
Panama	6.684	55.598	57.292	54.751	10.115	3
Paraguay	5.568	30.352	38.703	26.176	9.295	2
Peru	5.594	44.418	39.867	46.694	9.291	2
Polonya	5.918	73.649	75.314	72.816	10.162	3
Portekiz	5.424	81.588	82.235	81.265	10.370	3
Romanya	5.528	57.098	57.076	57.109	10.031	3
Ruanda	3.729	45.680	27.178	54.931	7.422	1
Rusya	5.523	27.255	20.266	30.750	10.131	3
S. Arabistan	6.543	43.874	17.173	57.225	10.746	4
Senegal	4.442	45.443	44.586	45.872	7.970	1
Sierra Leone	4.101	25.519	39.690	18.433	7.352	1
Şili	6.371	82.018	71.417	87.319	9.999	3
Singapur	6.507	87.905	68.526	97.594	11.329	4
Sri Lanka	4.320	43.461	31.333	49.525	9.241	2
Tacikistan	4.908	12.527	12.832	12.374	7.842	1
Tanzanya	3.691	36.188	38.162	35.201	7.687	1
Tayland	6.102	43.388	21.460	54.352	9.640	2
Tayvan	6.228	79.231	73.768	81.962	10.725	4
Türkiye	5.298	47.063	26.065	57.562	10.051	3
Uganda	4.280	31.618	24.973	34.940	7.566	1
Ukrayna	4.732	30.117	35.858	27.246	9.407	2
Ürdün	5.271	49.672	28.351	60.333	9.258	2
Uruguay	6.259	76.648	82.425	73.759	9.831	2
Venezuela	6.067	9.631	17.073	5.910	9.502	2
Vietnam	5.306	36.926	31.215	39.781	8.655	1
Yeni Zelanda	7.314	97.624	96.906	97.983	10.578	3
Yunanistan	5.612	63.541	59.899	65.363	10.358	3
Zambiya	4.573	40.069	48.668	35.770	8.060	1
Zimbabve	3.934	8.495	15.125	5.179	7.852	1

*1 Düşük kişi başı gelir; 2 orta altı kişi başı gelir; 3 orta üstü kişi başı gelir; 4 yüksek kişi başı gelir. Kümeleme analizi ile analiz dönemi olan 2006-2019 dönem ortalaması olarak hesaplanmıştır.

SİVİL HAVACILIK SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELERİN TÜRKİYE’NİN İHRACATINA ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ: THY AFRİKA AÇILIMI ÖRNEĞİ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 26.05.2021

Yayına Kabul Tarihi: 24.06.2021

Temel GÜRDAL
Prof. Dr.
Sakarya Üniversitesi
Siyasal Bilimler Fakültesi
Sakarya/Türkiye
tgurdal@sakarya.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6304-9766

Deniz VAR
Doktora Öğrencisi
Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sakarya/Türkiye
denizvar34@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5560-1319

ÖZ Bu çalışmanın amacı, 51 Afrika ülke verisinin kullanılarak 2011-2020 dönemi için sivil havacılığın gelişiminin Türkiye'nin ihracatına etkisinin, THY'nin Afrika açılımı kapsamında araştırmaktır. Çalışmada, THY'nin Türkiye'nin Afrika açılımında oynadığı rolün ve izlediği sektörel politikaların etkilerini ortaya koyabilmek için ampirik analiz gerçekleştirilmiştir. Ampirik analiz doğrusal zaman serisi modelleri ve analiz teknikleri çerçevesinde yürütülmüştür. İhracatın bağımlı değişken, yolcu sayısının ise bağımsız değişken olarak seçildiği ekonometrik bir model oluşturulmuştur. Analiz, 2011-2020 dönemine ait aylık gözlemlere dayanmaktadır. THY'nin Afrika'ya yönelik yürüttüğü faaliyetlerin temsilcisi olarak alınan yolcu sayısı değişkeni de aynı şekilde aylık gözlemlere dayanmaktadır. Yapılan eş bütünleşme testi sonuçlarına göre seriler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu yani uzun dönemde birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Eş bütünleşme katsayılarında ise yolcu sayısındaki 1 birimlik artış ihracatta FMOLS yönteminde 0,341 birim, DOLS yönteminde 0,291 birim ve CCR yönteminde 0,340 birimlik artışa yol açmaktadır. Yolcu sayısı değişkeninin ihracat değişkenini pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Nedensellik testi sonuçlarına göre de yolcu sayısı değişkeninden ihracat değişkenine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sivil havacılık, ihracat, Afrika, eşbütünleşme ve nedensellik analizi

JEL Kodu: L93, F14, O55, C01

Alan: Maliye

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauiibfd.2021.011

Atıfta bulunmak için: Gürdal, T. & Var, D. (2021). Sivil havacılık sektöründeki gelişmelerin Türkiye'nin ihracatına etkisinin ekonometrik analizi: THY Afrika açılımı örneği. *KAÜİBFD*, 12(23), 214-246.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE IMPACT OF DEVELOPMENTS IN THE CIVIL AVIATION SECTOR ON TURKEY'S EXPORTS: THE SAMPLE OF THE TURKISH AIRLINES OPENING IN AFRICA

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 26.05.2021 Accepted Date: 24.06.2021

Temel GÜRDAL
Prof. Dr.
Sakarya University
Faculty of Political Sciences
Sakarya/Turkey
tgurdal@sakarya.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6304-9766

Deniz VAR
Ph.D Student
Sakarya University
Institute of Social Sciences
Sakarya/Turkey
denizvar34@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5560-1319

ABSTRACT | The aim of this study is to study the impact of the development of civil aviation on Turkey's exports for the period of 2011-2020 by using data retrieved from 51 African countries as part of Turkish Airlines' African opening. In the study, an empirical analysis was conducted to reveal the effects of the role played by Turkish Airlines and the sector policies it implemented. The empirical analysis was generally conducted within the framework of linear time series models and analysis techniques. An econometric model has been established in which exports are selected as the dependent variable and the number of passengers as the independent variable. The analysis is based on monthly observations from the 2011-2020 period. The variable number of passengers, which is considered representative of the activities carried out by Turkish Airlines for Africa, is also based on monthly observations. The results of the cointegration test reveals that there is cointegration relationship between variables and so they move together in the long run. According to the cointegration coefficient one unit increase in passenger variable lead to 0,341 unit increase in FMOLS method, 0,291 unit increase in DOLS method and 0,340 unit increase in CCR method. It can be inferred that passenger variable affect exports variable positively. Lastly according to Granger causality analysis it shows that there is one way causality linkage goes from number of passengers toward exports variables.

Keywords: Civil aviation, foreign trade, Africa, cointegration and causality analysis

Jel Codes: L93, F14, O55, C01

Scope: Public Finance

Type: Research

1. GİRİŞ

Günümüzde sivil havacılık sektörü hem küresel ekonomik ve sosyal gelişimde hem de modern insan hayatında kritik rol oynar hale gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra küreselleşmenin hızlanması, uluslararası ticaret hacminin artması teknolojik gelişmelerin ulaştırma sektöründeki uygulamaları, turizmin gelişmesi, yolcu sayısının artması, sivil havacılığın ulaştırma sektöründe güvenli bir seçenek olması, maliyet düşürücü etkisi, firmalara rekabet gücü ve hız kazandırması gibi nedenlerle sektöre olan ilgi katlanarak artmıştır. Ekonomik krizler, savaşlar ve salgın hastalıklar sektörü olumsuz etkilese de Dünya Bankası verilerine göre 1970 yılında tüm dünyada 300 milyon olan hava yolu yolcu sayısı yıllık ortalama %5,6'lık büyüme hızı ile 2019'de 4,3 milyar seviyesine çıkmıştır. Aynı periyotta dünyada ekonomik büyüme oranının yılda ortalama %3 olduğu gözönünde bulundurulursa bu artış önemli bir gelişmedir. Aynı dönemde Türkiye'de de 1 milyon olan yolcu sayısı yılda ortalama %12 artışla 2019'da yaklaşık 115 milyon yolcuya çıkmıştır. Türkiye'deki artış hızı dünya ortalamasının iki katıdır (World Bank, 2020).

Ekonomik krizler, salgın hastalıklar, bölgesel çatışmalar, kimi zaman gerilen ikili siyasi ilişkiler, artan küresel rekabet gibi nedenlerle Türkiye'nin ihracat pazarlarını çeşitlendirmesi ve alternatif pazarlara açılması sağlıklı ve istikrarlı ihracat performansı ve risk yönetimi açısından önemlidir. Dış ticaret istatistiklerine göre Türkiye'nin ihracatında Avrupa Birliği'nin payı 2000'li yılların başında ortalama %50 civarında iken, 2008 yılı küresel finans krizi sonrası %40 civarına gerilemiştir. Bu doğrultuda Türkiye 2005 yılından itibaren Afrika açılımını başlatarak sahra altı ülkeleri ile ikili ekonomik, sosyal ve siyasi ilişkilerine hız vermiştir Zaten 2000'li yıllar Afrika'nın küresel genişleme döneminden istifade ettiği yıllardır. Sahra Altı Afrika ülkeleri iç siyasi çekişmelerini ve etnik çatışmalarını büyük ölçüde bitirmişler, 2008 krizine kadar olan dönemde küresel ekonomiye hem ticari hem de siyasi olarak daha fazla entegre olmuşlar, daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekmişler ve uluslararası ticaretteki paylarını artmışlardır (Subramanian ve Tamirisa, 2003; Fırat, 2009 ; Telci, 2018).

Afrika artık zengin doğal kaynakları ve gelişen beşeri sermayesi ile dinamik ve genç nüfusuyla, artan milli geliri ve gelişen orta sınıfıyla tüketimde hızlı büyüme vadeden pazarlardan sayılmaya başlanmıştır. Bugün 542 ülkenin bulunduğu, 2 bin mahalli dilin konuşulduğu, 1 milyara yakın insanın yaşadığı, 30 milyon kilometre karelik yüzölçümüyle AB'den 7, ABD'den 3 kat büyük olan, sorunlarla dolu bu Kıta ile uluslararası toplum, 21. Yüzyılda başta ekonomik alan

olmak üzere, her sahada ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Ancak parlayan Afrika yıldızının önündeki engeller know-how eksikliği, teknolojik gerilik, finansal piyasalarının derin olmaması ve yetersiz sermaye birikimidir. Dolayısıyla Afrika'ya etkin yönetim, ileri teknoloji, sermaye desteği, geleneksel endüstrilerin güncellenmesi, know-how ve bilgi temelli katma değer prosesle şekillenmiş imalat sanayinin geliştirilmesi gibi konularda yardım gerekmektedir (Kuwonu, 2016, ss. 12–13); (Karumbidza, 2007: ss.87-105); (Edoho, 2011, ss. 103–105)

Afrika ekonomileri geleceğin yıldızı parlayan yeni üretim ve tüketim pazarları olarak gösterilmektedir. Bölge Türkiye için önemli ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Bu bakımdan araştırmanın konusu Türkiye'nin Afrika açılımı irdelenmektedir çünkü Türkiye'nin bölgesel aktör olarak adil ekonomik ve siyasi ilişkiler temelinde dış politikadan ihracata Afrika pazarlarına erişimi, hem Türkiye hem bölge için önem arz etmektedir (Öztürk, 2016).

Afrika açılımı sürecinde THY'nin bölgeye yönelik işletme politikaları Türkiye'nin ekonomik hedeflerini tamamlar niteliktedir. Türk Hava Yolları 2006 yılında yurtdışı uçuş ağını genişletme kararı almış ve tarihinde bir ilki gerçekleştirerek, aynı dönemde 24 dış hat noktasının açılma kararını vermiştir. Söz konusu hatların arkasında gerek aynı yıl ve gerekse devamındaki yıllarda, Türk Hava Yolları özellikle Sahraltı Afrika bölgesinde yeni uçuş noktalarının açılışını yapmış veya mevcut uçulan noktadaki frekans sayısını arttırmıştır. Hatta bu dönemde dünya genelinde uçuş sayısının en çok arttığı destinasyonlardan biri Afrika olmuştur. Türk Hava Yolları'nın bu kıtada 38 ülke ve 59 uçuş noktası bulunmakta olup 2019 yılında buraya taşıdığı yolcu sayısı 3.6 milyona ulaşmış bulunmaktadır. (THY, 2019a, s. 58);(THY, 2019b)

Bu çalışmada ekonomik büyüklük ve dış ticaret hacmi olarak küresel ekonomik sistemle en fazla ilişki içinde olan, en büyük 51 Sahra Altı Afrika ülkesi seçilmiştir. Çalışmanın dönemi, THY'nin aylık yolcu istatistiklerini 2011'den itibaren kayıt altına almaya başlaması nedeniyle 2011-2020 olarak belirlenmiştir. Araştırma sorusu, söz konusu dönem içinde Türkiye'nin Afrika açılımının (THY sivil havacılık bazında) Türkiye'nin ihracatı üzerinde anlamlı bir etkide bulunup bulunmadığı seçili değişkenler üzerinden ekonometrik yöntemlerle ortaya konulmasını içermektedir. Çalışmanın takip eden bölümünde konuya ilişkin literatür, üçüncü bölümde kullanılan veri seti özetlenmiştir. Dördüncü bölümde kullanılan yöntemle yer verilmiş, beşinci bölümde elde edilen bulgular sunulmuştur. Sonuç bölümünde ise analizlerden elde edilen bulgular çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Sivil havacılık alanında yapılan çalışmalar, konunun hukuksal boyutundan, güvenlik önlemlerine (emniyet, güvenlik, kaza riskleri gibi) daha iyi ve etkin yönetim tarzının geliştirilmesine (maliyetleme veya finansal stratejiler, ekip kaynak yönetimi) kadar çeşitlilik göstermektedir. Kimi çalışmalar kamusal regülasyonların ve yeniden yapılandırma programlarının sektörün rekabet ve karlılık üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bazıları SWOT analizi, Veri Zarflama Analizi gibi tekniklerle sektöre yön verme ve etkinliğin artırılması konusunda bulgular ortaya koymuştur. Söz konusu yapılmış olan çalışmalardan bir kısmı aşağıda incelenmeye çalışılmıştır.

Yamaguchi (2008) ABD'nin 21 ticaret ortağı ile olan 1998-2002 dönemine ait ihracat verilerini kullanarak eşzamanlı bir denklem modeli ile ihracat talep fonksiyonunu ve hava taşımacılığı arz fonksiyonunu tahmin ederek, hava taşımacılığı ve uluslararası ticaret arasında ampirik analiz geliştirmiştir. Uçak biletinin ihracatla mesafeden daha anlamlı bir şekilde ilişkili olduğunu ve Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) olarak hesaplanan pazar yoğunlaşma seviyesinin uçak bileti fiyatları üzerinde önemli bir pozitif etkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Van De Vijver ve diğerleri (2014) ulaşım altyapılarının konuşlandırılması ile ekonomik kalkınma arasındaki karşılıklı ilişkiyi, 1980-2010 dönemindeki Asya-Pasifik'te artan bölge içi ticaret hacimleri ve hava yolcu trafiği arasındaki bağlantı örneğine, Granger nedensellik analizi uygulayarak araştırmışlardır. Hava yolcu trafiğinin ticarete katkı sağladığını ve ticaretin de hava yolcu trafiğine katkı sağladığı sonucuna varmışlardır.

Uslu ve Cavcar (2002) çalışmasında Avrupa'daki havacılık sistemine ait trafik yol ücretleri ve işletme maliyet kalemleri arasında pozitif ilişki olduğunu ve üretkenliği etkilediklerini ortaya koymuşlardır. Hava trafik yönetiminde temel amaç emniyeti ve düzeni ekonomik olarak sağlamaktır. Bu bağlamda söz konusu amaçların aynı zamanda sağlanmasının orijinal uçuş planlarından sapmalarına (gecikmeler, ek zaman-yakıt maliyetleri, vb.) neden olacağını da belirtmişlerdir.

Diğer bir çalışma Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi ile ilgilidir. Korul ve Küçükönel (2003) burada Türk sivil havacılık sisteminin mevcut durumunu ve yaşanan genel problemleri irdelemiş ve çözüm önerilerini belirtmiştir.

Özdoğan ve diğerleri (2005) havacılık kazalarını ele almıştır. Türkiye'de

1955-2004 döneminde meydana gelen havacılık kazalarının ölüm ve hayatta kalma durumlarını ve bu noktada etkili olan faktörleri incelemiştir.

Oktal ve Küçükönel (2007) ise çalışmasında yeni gelişmekte olan bölgesel hava taşımacılığına odaklanmışlardır. Öncelikle bu kavramı tanımlamışlar ve ABD ile Avrupa'daki gelişimlerini özetlemiştir. Son olarak Türkiye'de bölgesel havacılık sektörünün sektörel gelişimini ortaya koymuşlar ve mevcut durumda sektörün Türkiye'de daha fazla pazar payı alabilmesi için izlenmesi gereken stratejiler açıklanmıştır.

Sektörle ilgili diğer bir analiz Torum ve Yılmaz (2009)'a aittir. Yazarlar çalışmasında sürdürülebilirlik kavramının ve risk yönetiminin önemini vurgulamışlar ve Türkiye'deki hava meydanlarının sürdürülebilirlik uygulamalarını Türkiye'deki 50 sivil hava alanı bazında belirledikleri alt parametreler üzerinden incelemiştir. Sonuç olarak hava meydanları için sürdürülebilir risk yönetimi eylem planı kapsamında alınması gereken önlemleri vurgulamışlardır. Tutulmaz ve Şahin (2014) ise sektörün rekabete açılım sürecinde teknik etkinlik analizi yapmışlardır. Stokastik Sınır Yöntemi Uygulaması yöntemiyle yaptıkları analiz sonucunda teknik etkinlik oranını %57 olarak belirlemiştir.

Yüksel (2014) sivil havacılığın gelişimi ve küreselleşme sürecine katkılarını Türkiye özelinde incelemiş, Türkiye'deki iç ve dış hat yolcu sayılarındaki artışların, taşınan kargo miktarındaki artışların, Türkiye'nin dünya ile entegrasyon sürecinin çıktılarını olduğunu ortaya koymuştur.

Gökırmak (2014) THY ve Türk sivil havacılık sektörünün son otuz yılını Pazar Güçleri (Porter) Analizi'' ve güçlü yönler, zayıf yönler, tehditler ve fırsatlar (SWOT) analizini kullanarak THY'nin ne gibi sektörel etkilerde bulunduğunu ve ne gibi sonuçları olduğunu ortaya koymuştur.

H. Şen ve Polat (2015), 1970-2013 dönemi için havayolu ile taşınan yolcu sayılarına ait değişkenler üzerinden temel zaman serileri teknikleriyle havayolu taşımacılığı kanunlarında yapılan değişikliklerin sektörel etkilerini araştırmışlardır. Yazarlar 2000'li yıllardan sonra sağlanan geniş devlet teşviklerini ve rekabete açılma sürecinde yapılan regülasyonları kırılma tarihleri olarak kabul etmişler ve yapısal kırılma testi olarak da bilinen Chow'un Yapısal Kırılma (Chow's Break Point Test) testi uygulanmıştır. Bulgulara göre özellikle 2001 yılındaki kanun değişikliğinden sonra serinin trendinin arttığı belirlenen yapısal kırılma tarihlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna varmışlardır.

Kutlu ve Başar (2015) sermaye piyasaları üzerinden bir analiz yapmıştır. Bu bağlamda sektördeki (lojistik ve sivil havacılık)firmaların pay piyasalarında işlem gören hislerinin fiyatları ile işlem hacimleri arasındaki ilişkiyi nedensellik yöntemiyle analiz etmişler ve istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisi ortaya koymuşlardır. Çalışmada ikinci olarak statik ve dinamik panel yöntemleri ile ekonometrik model tahmin edilmiş ve tahmin sonuçlarına göre piyasada işlem gören sektör hisselerinin işlem hacimlerinin fiyatlarını etkilediği sonucuna varmışlardır.

Kiso ve Deljanin (2009) çalışmasında havayolu bağlamında küresel ticaret hacminin genişlemesiyle artık kargo taşımacılığının hacim ve ciro olarak yolcu taşımacılığını geçmeye başladığını ve gelecekte de sürecin devam edeceğini ortaya koymuştur.

Kalaycı ve Yazıcı (2016) ABD'nin 1980-2012 yılları arasındaki ihracat hacminin ve GSYİH'nın sivil havacılık üzerindeki etkisini, doğrusal regresyon ve Johansen Eşbütünleşme testleri ile analiz etmişler ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmada ise literatürde yer alan diğer çalışmalardan farklı olarak, konu işletme veya hukuk disiplini açısından değil sivil havacılığın ekonomik etkileri açısından ekonomi disiplini penceresinden irdelenmiş, ihracat değişkeni ekonomik değişken olarak modelde yer almış ve THY'nin Afrika açılımının Türkiye-Afrika dış ticareti üzerindeki etkisi ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

3. VERİ SETİ

Türk Havayolları'nın Afrika açılımının ampirik olarak incelendiği bu çalışmada, Türk Hava Yolları'nın Afrika'ya taşıdığı yolcu sayısı ile ihracat arasındaki nedensellik ve eş bütünleşme ilişkisi aşağıdaki temel model çerçevesinde incelenmiştir;

$$\dot{I}hr = \beta_0 + \beta_1 ys + \varepsilon_t \quad (1)$$

Modelde kullanılan 'ihr', Türkiye'nin analize konu olan 51 Afrika ülkesine gerçekleştirdiği ABD doları cinsinden aylık toplam ihracatı, 'ys' THY'nin adet cinsinden belirtilen Afrika ülkelerine taşıdığı aylık toplam yolcu sayısını, β_0 sabit terim, β_1 bağımsız değişkenin eğim katsayısını ve ε_t hata terimini göstermektedir. Çalışma Ocak 2011- Ocak 2020 dönemini kapsamaktadır. Türk Hava Yollarının Afrika açılımının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisini *ihracat* bazında araştırma konusu olarak kabul eden bu çalışmada kullanılan veriler TUİK "*dış ticaret istatistikleri*" ve Türk Hava Yollarının (THY) "*Trafik*" veri tabanından

temin edilmiştir. Ayrıca ilgili kurum ve kuruluşların hazırladıkları sektörel raporlardan, istatistiksel tablo ve grafiklerden de yararlanılmıştır (TÜİK, 2020); (THY, 2020).

Tablo 1. Çalışmada Yer Verilen Afrika Ülkeleri

Sudan	Angola	Togo
Güney Sudan	Etiyopya	Benin
Moritanya	Eritre	Nijerya
Mali	Cibuti	Kamerun
Burkina Faso	Somali	St. Helena
Nijer	Güney Afrika Cum.	Ekvator Ginesi
Çad	Uganda	Sao Tome ve Prinsipe
Cabo Verde	Tanzanya	Gabon
Senegal	Kenya	Kongo
Kongo Demokratik Cum.	Seyşeller	Svaziland
Gambiya	Mozambik	Ruanda
Gine Bissau	Madagaskar	Malavi
Gine	Mauritius	Burundi
Sierra Leone	Komorlar Birliği	Namibya
Liberya	Mayotte	Botsvana
Kotdivuar	Zambia	Orta Afrika Cumhuriyeti
Gana	Zimbabve	Lesotho

Zaman serilerinde gözlenen kimi zaman düzenli, kimi zaman düzensiz oluşan periyodik olan veya olmayan dalgalanmalar, serilerin bugün ve gelecekte alacağı değeri etkilemektedir. (Yolsal, 2010, s. 245). Bu çerçevede analize başlamadan önce kullanılan bütün değişkenlerdeki düzenli mevsimselliğin yok edilmesi katsayıların tahmin doğruluğunu arttıracaktır (Alper ve Aruoba, 2001, s. 2). Bu noktada mevsimsel düzeltme için Census-X12 yöntemi kullanılmıştır. İkinci olarak değişkenler arasındaki ilişkinin niteliği (doğrusal veya logaritmik), verilerin bazen normal dağılıma sahip olmaması (bazı istatistik testlerde normal dağılım varsayımı söz konusudur) veya gruplar arasında verilerin yaygınlığı (spread) aşırı farklılık yaratabildiği için serilerin logaritmik dönüşümü yapılmıştır.

4. YÖNTEM

4.1. Birim Kök Testleri

Çalışmada eş bütünleşme analizi, parametre tahmini ve nedensellik ilişkisi test edilmeden önce kullanılan serilerin birim kök süreci içerip içermediğine bakılmalıdır. Birim kök sürece sahip serilerin kullanılması değişkenlerin

birbirlerine olan etkilerinin sağlıklı şekilde ölçülmesini güçleştirecek, regresyon modelinin varsayımları ihlal edilecek ve zaman serilerinin stokastik özellikleri (sabit ortalama, sabit varyans) sağlanamayacaktır. Klasik regresyon modeli değişkenler arasındaki ilişkiyi incelerken serilerin durağan olduğu varsayımından hareket eder (Greene, 1993, s. 612). Bu kapsamda serilerin birim kök içerip içermediği Augmented Dickey Fuller (ADF), Dickey Fuller Generalized Least Squares (DF-GLS), Point Optimal ve Kwiatkowski–Phillips–Schmidt–Shin (KPSS) testleri ile incelenmiştir.

4.2. Vektör Otoregresif Model (VAR)

Bu çalışmada ekonometrik yöntem olarak seçilen eş bütünleşme ve nedensellik ilişkisi VAR modelleri çerçevesinde ele alınmıştır. Bu modellerin bazı avantajlarından dolayı kullanımı yaygındır. VAR modelleri değişkenleri sistem mantığıyla ele alır ve içsel dışsal değişken ayrımı yapmaz. Burada değişkenler arası ilişkiler hakkında bir ön kısıt konulmaz. Hatta birçok iktisatçıya göre kısıtsız VAR, öngörü için klasik yapısal modellemeden daha iyi sonuç verir. Ayrıca VAR modellerinde bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin yer alması, geleceğe yönelik güçlü tahminlerin yapılmasını da mümkün kılmaktadır (Mucuk ve Alptekin, 2008, s. 162). VAR modelinde değişkenlerin gecikme uzunluğunun artırılmasıyla otokorelasyon sorunu çözülmektedir. Modelin sağında, sadece içsel değişkenlerin gecikmeli değerleri yer aldığından eşanlılık problemiyle de karşılaşılmaz (Özgen ve Güloğlu, 2004, s. 103). İki değişkenli VAR modeli, standart şekilde şöyle ifade edilebilir;

$$y_t = a_1 + \sum_{i=1}^p b_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p b_{2i} x_{t-i} + v_{1t} \quad (2)$$

$$x_t = c_1 + \sum_{i=1}^p d_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p d_{2i} x_{t-i} + v_{2t} \quad (3)$$

Yukarıdaki modelde p gecikmelerin uzunluğunu, v ortalaması sıfır, kendi gecikmeli değerleriyle olan kovaryansları sıfır ve varyansları sabit, normal dağılıma sahip, rassal hata terimlerini göstermektedir. Modeli kurmadan önce, p gecikme derecesinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu noktada Akaike (AIC) ya da Schwartz (SC) bilgi kriterleri kullanılabilir. Sağlıklı VAR modeli elde edildikten sonra etki-tepki fonksiyonları elde edilir. Bu fonksiyonlar hata terimini etkileyen dışsal şokların modeldeki değişkenler üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Böylece etkinin hangi değişkende meydana geldiği ve bu şoklara değişkenlerin ne tepki vereceği bilinebilmektedir (Tarı, 2010, ss. 465–468). Yine iki değişkenli bir VAR modeli yazılırsa;

$$y_t = a_{11}y_{t-1} + a_{12}x_{t-1} + v_{1t} \quad (4)$$

$$x_t = a_{21}y_{t-1} + a_{22}x_{t-1} + v_{2t} \quad (5)$$

Yukarıdaki VAR modelinden hareketle v_{1t} de meydana gelen 1 birimlik şok, meydana geldiği t döneminde y_t üzerinde etkiye sahiptir x_t üzerinde değil. Ama t+1 döneminde x_t 'yi de etkiler çünkü v_{1t} , y_t 'yi ve y_t de y_{t+1} 'i etkilemektedir. t+1 döneminde;

$$y_{t+1} = a_{11}y_t + a_{12}x_t + v_{1t} \quad (6)$$

$$x_{t+1} = a_{21}y_t + a_{22}x_t + v_{2t} \quad (7)$$

t+1 döneminde v_{1t} şoku x_t 'yi y_t aracılığıyla a_{21} kadar etkilemeye başladı. Şimdi bir sonraki döneme bakılırsa;

$$y_{t+2} = a_{11}y_{t+1} + a_{12}x_{t+1} + v_{1t} \quad (8)$$

$$x_{t+2} = a_{21}y_{t+1} + a_{22}x_{t+1} + v_{2t} \quad (9)$$

Burada da y_{t+1} , y_{t+2} 'yi etkilemeye başladı tabi ki a_{11} kadar. Sonuçta görüldüğü gibi etki-tepki fonksiyonları meydana gelen bir şokun diğer dönemlerde göstereceği etki VAR modelinden elde edilen parametrelerin çarpımı ile ortaya çıkmaktadır. VAR modeli vektör hareketli ortalama gösterimi v_{1t} ve v_{2t} serileri cinsinden yazılırsa;

$$\begin{bmatrix} y_t \\ x_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \bar{y} \\ \bar{x} \end{bmatrix} + \sum_{i=0}^{\infty} \begin{bmatrix} \phi_{11}(i) & \phi_{12}(i) \\ \phi_{21}(i) & \phi_{22}(i) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} v_{y_{t-i}} \\ v_{x_{t-i}} \end{bmatrix} \quad (10)$$

Burada ϕ_i katsayıları hata terimlerindeki şokun etkileri için kullanılan katsayılardır. Buradaki dört eleman etki çarpanlarıdır. Örneğin $\phi_{12}(0)$ katsayısı aynı dönemde v_{xt} serisindeki bir birimlik değişikliğin y_t serisi üzerindeki etkisini gösterir. Yine $\phi_{11}(1)$ ve $\phi_{12}(1)$ katsayısı sırasıyla $v_{y_{t-1}}$ ve $v_{x_{t-1}}$ 'deki bir birimlik şokun y_t üzerindeki dönemlik etkisidir. Bu durumda dört elemandan oluşan katsayılar kümesi $\phi_{11}(i), \phi_{12}(i), \phi_{21}(i), \phi_{22}(i)$ etki tepki fonksiyonlarını verir (Barışık ve Kesikoğlu, 2004, s. 70).

Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition), modelin tahmini ile belirlenen ve öngörü hata varyansını ölçen artıkların analizinde kullanılan bir diğer tekniktir. Sözü edilen teknik yardımı ile istatistiki şokların değişkenler üzerindeki etkileri belirlenmektedir. Bir değişkenin hata teriminde meydana gelecek şokun diğer değişkenler tarafından açıklanma oranını gösterir

(Lütkepohl, 1993, ss. 56–57). v_{yt} ve v_{xt} serisi için yapılan ayrıştırma sırasıyla şöyledir;

$$v_{yt} = \frac{\sigma_z^2[\phi_{11}(0)^2 + \phi_{11}(1)^2 \dots \phi_{11}(n-1)^2]}{\sigma_y(n)^2} \quad (11)$$

$$v_{xt} = \frac{\sigma_z^2[\phi_{12}(0)^2 + \phi_{12}(1)^2 \dots \phi_{12}(n-1)^2]}{\sigma_z(n)^2} \quad (12)$$

4.3. Granger Nedensellik

Nedensellik kavramını Granger 1969'daki çalışmasında ortaya atmıştır. Bu çalışmaya göre Y ve X gibi iki değişkenli bir modelde Y değişkenine ait bilgiler X değişkenine ait tahmini güçlendiriyorsa ve modeldeki uyum gücünü artırıyor (goodness of fit) x değişkeni ile y değişkeni arasında nedensellik ilişkisi vardır (Granger, 1969, s. 431). Bu bağlamda nedensellik analizi x_t ve y_t değişkenlerinin durağan olduğu varsayımı altında aşağıdaki modeller tahmin edilerek yapılır (Engeloğlu, Meral ve Kübra, 2015, s. 143-144);

$$y_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^n \beta_i x_{t-i} + \sum_{j=1}^m \delta_j y_{t-j} + e_{yt} \quad (13)$$

$$x_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^n \theta_i x_{t-i} + \sum_{j=1}^m \gamma_j y_{t-j} + e_{xt} \quad (14)$$

Nedenselliğin analizinde aşağıda belirtilen H_0 ve H_A hipotezlerinin anlamlılıkları sınanmaktadır. Buna göre H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunduğu iddia edilebilir (Asteriou ve Hall, 2007, s. 322). $H_0 = \sum_{i=1}^n \beta_i = 0$; x_t , y_t 'nin nedeni değildir. $H_A = \sum_{i=1}^n \beta_i \neq 0$; x_t , y_t 'nin nedenidir. Bu hipotezleri sınamak için F istatistiği hesaplanmalıdır. Model 1 (14 nolu denklem) ve model 2 (15 nolu denklem) modellerdeki hata kareleri bulunarak F istatistiği hesaplanır ve boş hipotez için karar verilir.

$$F_{\text{İst}} = \frac{(R_2^2 - R_1^2) / (\text{ilave değişken sayısı})}{(1 - R_2^2)(\text{Gözlem sayısı} - \text{değişken sayısı} - 1)}$$

Boş hipotezin reddedilmesi için hesaplanan F istatistiğinin, (m; n-2m) serbestlik derecesi ve α anlamlılık düzeyindeki F tablo değerinden büyük olması gerekir. Yani modelde yer alan katsayıların anlamlı olduğu belirtilebilir. Ancak

analiz sonucunda X'ten Y'ye nedensellik bulunması, otomatikman Y'nin X'in sonucu olduğu anlamına gelmez, sadece x değişkeninin y'nin öngörülmesinde yardımcı olduğu söylenebilir (Granger, 1969, s. 431).

4.4. Eş Bütünleşme

Eş bütünleşme serilerin durağan olmasalar bile bunların doğrusal kombinasyonunun durağan olabileceğini ifade eder. Yani seriler durağan olmasa bile aralarında uzun dönemli bir ilişki olabilir (Turan, 2018, s. 204). Bu noktada çeşitli testler vardır. Serilerin artık değerlerine dayalı Engle-Granger (1987) ve Phillips-Ouliaris (1990) yaklaşımlarında serilerin düzeyde durağan olması gerekirken, Johansen yaklaşımlarında serilerin seviye değerleri alınır (A. Yılmaz ve Altay, 2016, s. 663). Bu çalışmada Johansen (1991) eş bütünleşme testi kullanılmıştır. Model hem uzun hem de kısa dönem hakkında bilgi verir, yani iki kısımdan oluşur. Bunun için önce aşağıdaki VAR modeli matris gösterimi ile yazılır;

$$y_t = A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (15)$$

Burada y_t , $N \times 1$ boyutlu birinci dereceden durağan değişkenler vektörünü ve ε_t hata terimlerini göstermektedir. Yukarıdaki genel VAR modeli Vektör Hata Düzeltme Modeli (VEC) şeklinde yeniden yazılırsa;

$$\Delta y_t = \Pi y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta y_{t-p+1} + \varepsilon_t \quad (16)$$

denklemden Γ matrisi $= -(A_{i+1} + \dots + A_p)$, $i = 1, 2, \dots, p-1$ ve Π matrisi $= (k_1 A_1 + \dots + A_p - I_n)$, değişkenlerin uzun dönem ilişkileri hakkında bilgi veren matristir. Bu matrisin rankı değişkenlerin lineer şekilde bağımsız ve durağan lineer kombinasyon sayıdır. Π matrisi α ve β olarak ayrıştırılırsa;

$$\Delta y_t = \alpha \cdot \beta y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta y_{t-(p-1)} + \varepsilon \quad (17)$$

Burada α ; hata düzeltme katsayısı yada uyarılma hızını verir ve kısa dönemde dengeden sapmaların nasıl düzeltildiğini gösterir. β katsayısı ise uzun dönem eş bütünleşme parametrelerini (cointegrating vector) verir. Γ ise kısa dönem hata düzeltme parametreleri matrisidir (Dwyer, 2015, s. 2). Bu adımdan sonra kaç tane eş bütünleşme olduğunu bulmak için Π matrisinin rankına bakılır. Rank değişkenler matrisinin birbirinden bağımsız sütunlarının sayısıdır. K içsel değişken sayısıdır. Eğer $\text{rank}(\Pi) = 0$ ise değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi yoktur. Eğer $\text{rank}(\Pi) = k$ ise yine eş bütünleşme ilişkisi yoktur. Rank $(\Pi) = k$ ise VAR modelindeki değişkenlerin tamamı kendi seviyelerinde durağandır. Bu değişkenler kendi seviye değerlerinde birbirleri ile bütünleşiktir. Artık VECM

modeli tahmin etmeye gerek yoktur. Değişkenlerin seviye değerleri uzun dönem dengesini zaten sağlamıştır. Değişkenlerin seviye değerleri ile VAR modeli tahmin edilmelidir. Eğer $\text{rank}(\Pi) \leq k-1$ ise r tane eş bütünleşme ilişkisi vardır. Bunları belirlemek için Johansen-Juselius testi (JJ-1990) yapılır. Burada iz (trace) ve maksimum özdeğer (eigenvalue) test istatistikleri kullanılır.

$$J_{\text{trace}} = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad \dots \quad J_{\text{max}} = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1})$$

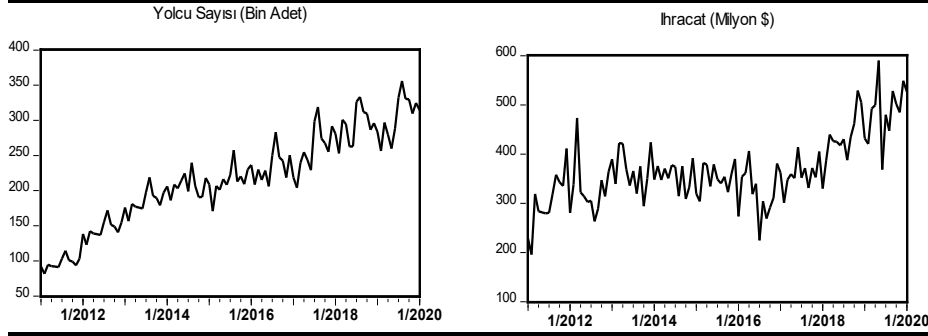
Burada maksimum eigenvalue'yu biliniyorsa J_{trace} 'i hesaplanabilir. Fakat bu istatistiklerin dağılımları modeldeki deterministik terimlere duyarlıdır. Şöyle ki aşağıdaki modelde;

$$\Delta y_t = \Pi y_{t-1} + \Gamma_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta y_{t-p-1} + \varepsilon_t \quad (18)$$

Πy_{t-1} ifadesi eşbütünleşme vektörünü göstermektedir. Son adımda eş bütünleşme katsayıları ($y = \beta x_t + \varepsilon$) tahmin edilir Bu noktada literatürde Fully Modified OLS (FMOLS), Canonical Cointegration Regression (CCR) ve Dynamic OLS (DOLS) olmak üzere üç yöntem kullanılmaktadır (Dolado, Gonzalo ve Marmol, 1999, s. 646,); (A. Yılmaz ve Ünlü, 2018, ss. 138–141)

5. AMPİRİK ANALİZ VE BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında her iki değişken arasındaki nedensellik ve eş bütünleşme ilişkisi zaman serisi metodolojisi altında çeşitli testlerle sınanmış ve test sonuçları yorumlanmıştır. Ancak bu testlere geçmeden önce serilerin söz konusu zaman dilimi içerisindeki grafiği incelenmeli ve tanımlayıcı istatistiklerine bakılmalıdır. Zaman grafiği seriler hakkında gözlemsel bilgi vermektedir.

Şekil 1. Değişkenlere Ait Zaman Serisi Grafikleri

Soldaki grafik THY'nin Sahra Altı Afrika ülkelerine aylık taşıdığı yolcu sayısını göstermektedir. 2011'de 90 bin olan yolcu sayısı ortalama %1,2 artışla 300 bin seviyelerine çıkmıştır. Aynı şekilde Türkiye'nin belirtilen Afrika ülkelerine ihracatı aylık 2 milyar dolardan ortalama %2,1 artışla 6 milyar dolar seviyelerine gelmiştir. Her iki seride deterministik artan trend vardır ve birbirine yakın paralellikte artmışlardır. Bu da görsel olarak serilerin durağan olmadıklarını ortaya koymaktadır.

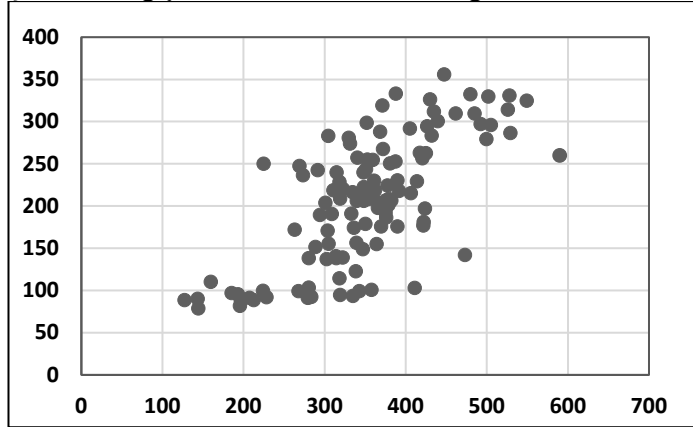
Tablo 2. Serilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Gösterge	İhracat		Yolcu Sayısı	
Ortalama	367693.6		216160.7	
Medyan	357726		215212	
Maximum	590243		355902	
Minimum	195575		81772	
Std. Sapma	71471.7		67503.24	
Skewness (Çarpıklık)	0.640		-0.125	
Kurtosis (Basıklık)	3.584		2.322	
Jarque-Bera	8.987		2.371	
Olasılık	0.011		0.306	
Toplam	40078602		23561512	
Sapma Kar. Topl.	5.52E+11		4.92E+11	
Observations	109		109	
	Kovaryans		Korelasyon	
	Yolcu Sayısı	İhracat	Yolcu Sayısı	İhracat
Yolcu sayısı	4.515E+09	2.89E+09	1	0.61
İhracat	2.893E+09	5.06E+09	0.61	1

Tablo 2'de kullanılan seriler için tanımlayıcı istatistikler (minimum ve maksimum değerler, standart sapma ve medyan) verilmiştir. İlk olarak verilerin dağılımı hakkında ön bilgi için çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) katsayılarına bakılabilir. Çarpıklık dağılımın ortalamaya göre simetrisizliğini

ifade eder (Doane ve Seward, 2011, ss. 2–6). İhracat değişkeni için pozitif, yolcu sayısı değişkeni için negatif çıkan skewness (çarpıklık veya eğiklik) değerleri dağılımın ihracat serisinde hafifçe sola, diğer seride ise sağa eğik olduğunu gösterir. İkinci olarak basıklık değeri serinin mevcut dağılımının, normal dağılıma göre basıklık veya şişkinliği gösterir (Vetterling, Teukolsky, Press ve Flannery, 1992, s. 612). Bu değer yolcu sayısı verisi için 3'ten küçük, ihracat değişkeni için 3'ten büyük çıkmıştır. Bu durumda yolcu sayısı serisi dağılımının basık (platykurtic), ihracat serisi dağılımının sivri yapıya (leptokurtic) sahip olduğu söylenebilir. Ancak normalite konusunda daha kesin kanıya varabilmek için Jarque-bera değerleri normal dağılım test sonuçlarına bakılmalıdır. Test OLS tahmininden elde edilen kalıntıların kullanıldığı büyük örneklem testidir. 2 serbestlik derecesiyle Ki kare dağılımına sahiptir. Tablodaki çıkan olasılık değerlerine göre ihracat serisi için " H_0 : hata terimleri normal dağılmaktadır" hipotezi reddedilmiş, yolcu sayısı serisi için hipotez reddedilememiştir. Tablo 2'de son olarak iki değişkenin birbirleri ile ilişkisini ortaya koymak için kullanılan kovaryans-korelasyon sonuçları verilmiştir. Kovaryans farklı olarak korelasyon bu ilişkinin derecesini de gösterir. Buna göre değişkenler arasında korelasyon değeri %60 civarında bulunmaktadır.

Şekil 2. Değişkenler Arası Nokta Grafiği

Şekil 2'de (yatay eksen ihracat, dikey eksen yolcu sayısı) bu ilişkiyi gösteren gözlemlerin nokta dağılımı verilmiştir. Nokta grafiklerinde x değişkeni artarken y değişkeni de artmaya meyilliyse, değişkenler arasında pozitif korelasyon, x değişkeni artarken y değişkeni azalmaya meyilliyse, değişkenler arasında negatif korelasyon vardır. Kovaryans iki değişkenin birlikte nasıl değiştiğinin ölçüsüdür. Kovaryans katsayısı mutlak olarak yorumlanmaz işareti yorumlanır ve pozitif bir katsayı pozitif ilişkiye, negatif kovaryans katsayısı ise negatif ilişkiye işaret eder.

Grafikte iki değişken arasında pozitif ilişki olduğu açıkça görülmektedir. Tanımlayıcı istatistiklerden sonra serilerin birim kök özelliklerine bakılmış ve sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Testleri

Test	lnihr		lnys	
	Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık
ADF	-2.866*	0.0527	-2.622	0.27
DF-GLS	-2.64	-	-1.09	-
Point	9.01	-	69.63	-
KPSS	0.182**	-	0.235***	-
Birinci Fark				
Test	lnihr		lnys	
	Test İst.	Olasılık	Test İst.	Olasılık
ADF	-8.848	0.00	-10.68	0.00
DF-GLS	-14.443***	-	-9.92***	-
Point	0.440***	-	1.18***	-
KPSS	0.121*	-	0.107	-

***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeylerini göstermektedir. DF-GLS testi için kritik değerler; -2,58, -1,94 ve -1,61'dir. Point Optimal testi için kritik değerler: 4.24, 5.64 ve 6.79'dir. KPSS testi için kritik değerler: 0.216, 0.146 ve 0.119'dir. Bilgi kriteri olarak 'Schwartz' kullanılmıştır.

Tabloda birim kök sabit ve trendli model için Augmented Dickey Fuller (ADF), Dickey Fuller GLS (DF-GLS), Point Optimal ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) olmak üzere dört farklı testle incelenmiştir. Tabloda lnihr ihracat serisini ve lnys yolcu sayısı serisini göstermektedir. Test sonuçlarına göre lnihr serisinin birim kök içerdiği ve birinci farkı alındıktan sonra durağan hale geldiği tespit edilmiştir. Yolcu sayısını gösteren lnys serisi ise seviye değerlerinde tüm testlerde %1'de birim kök içermekte ve aynı şekilde birinci farkı alındığında durağan hale gelmektedir. Sonuç olarak tüm seriler seviye değerlerinde durağan değilken birinci farkında durağan olduğu söylenebilir.

Birinci farkları alındığında durağan I(1) olan seriler arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığının araştırılması değişkenler arasındaki eş anlı ilişkilerin tespit edilebilmesi için VAR modeli tahmin edilebilir. Modelde endojen (içsel) değişkenler kendi gecikmelerinin fonksiyonu olarak kurgulanır. İki değişkenli VAR modeli;

$$\ln y_{1t} = a_1 + \sum_{i=1}^p b_{1i} \ln y_{1t-i} + \sum_{i=1}^p b_{2i} \ln i h r_{t-i} + v_{1t} \quad (19)$$

$$\ln i h r_t = c_1 + \sum_{i=1}^p d_{1i} \ln y_{1t-i} + \sum_{i=1}^p d_{2i} \ln i h r_{t-i} + v_{2t} \quad (20)$$

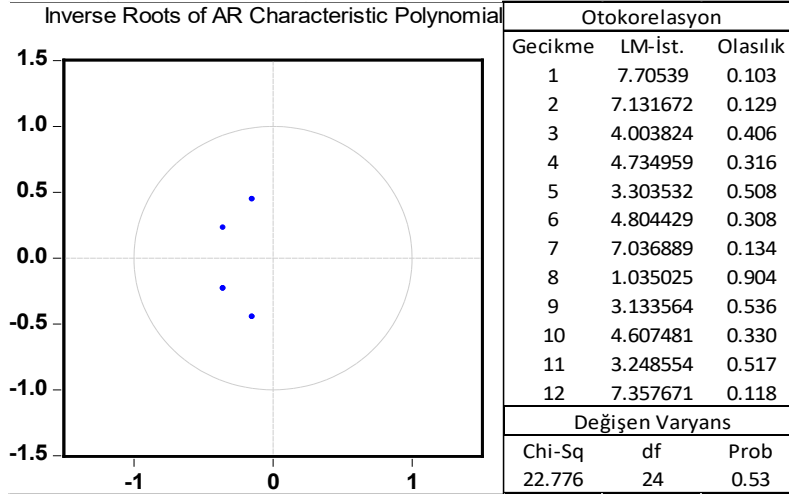
Tablo 4. VAR Gecikme Bilgi Kriteri

Gecikme Uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	279.0486	NA	3.39e-	-4.617476	-4.571018	-4.598609
1	312.8456	65.90412	2.06e-	-5.114093	-4.974718	-5.057492
2	315.1293	4.377161	2.12e-	-	-	-
3	317.3340	4.152132	2.19e-	-5.055566	-4.730359	-4.923498
4	317.5994	0.491106	2.33e-	-4.993324	-4.575200	-4.823522
5	319.8697	4.124339	2.40e-	-4.964495	-4.453455	-4.756960
6	320.5980	1.298787	2.53e-	-4.909967	-4.306010	-4.664697
7	324.4758	6.786061	2.54e-	-4.907929	-4.211056	-4.624926
8	325.3897	1.568932	2.68e-	-4.856495	-4.066706	-4.535758
9	331.3185	9.980186*	2.60e-	-4.888642	-4.005936	-4.530171
10	333.4123	3.454765	2.68e-	-4.856872	-3.881250	-4.460667
11	334.7927	2.231638	2.81e-	-4.813212	-3.744673	-4.379273
12	338.6027	6.032426	2.83e-	-4.810044	-3.648590	-4.338372

Değişkenlere ait VAR modeli tahmini uygun gecikme uzunluğunun tablo 4'te görüldüğü gibi 2 olduğunu dolayısıyla uygun modelin VAR (2) modeli olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat VAR(2) modelinin tanılayıcı verilerin ne kadar sağlıklı olduğu belirlenmelidir. Bunun için modelin birim köklerine, değişen varyansına ve otokorelasyon katsayılarına bakılır. Şekilde görüldüğü gibi ilk olarak ters köklerin (AR Roots) birim çember içinde (1'den küçük) kaldığı yani şokların etkisinin zamanla azalacağı anlamına gelmektedir. İkincisi LM istatistiği değerlerinin olasılıkları %10'dan büyüktür yani oto korelasyon problemi yoktur. Üçüncüsü Chi-Sq. istatistiğinin olasılık değeri aynı şekilde %10'dan büyüktür. Bu olasılık değerine göre değişen varyans olmadığını söyleyen boş hipotez reddedilememektedir.

Şekil 3. VAR (2) Modeli Tanısal Sınama

VAR(2) modelinde istikrar koşulları sağlandıktan sonra modelin denklemleri ilk olarak notasyon ile daha sonra katsayılar ile aşağıdaki şekilde ifade edilebilir;

$$D(LNIHR) = C(1)*D(LNIHR(-1)) + C(2)*D(LNIHR(-2)) + C(3)*D(LNYS(-1)) + C(4)*D(LNYS(-2)) + C(5)$$

$$D(LNYS) = C(6)*D(LNIHR(-1)) + C(7)*D(LNIHR(-2)) + C(8)*D(LNYS(-1)) + C(9)*D(LNYS(-2)) + C(10)$$

$$D(LNIHR) = -0.612*D(LNIHR(-1)) - 0.144*D(LNIHR(-2)) + 0.497*D(LNYS(-1)) + 0.242*D(LNYS(-2)) + 0.004$$

$$D(LNYS) = -0.011*D(LNIHR(-1)) - 0.034*D(LNIHR(-2)) - 0.4*D(LNYS(-1)) - 0.220*D(LNYS(-2)) + 0.019$$

Bu denklemler kullanılarak denklemlerde bulunan bağımsız değişken veya değişkenlerin bağımlı değişkeni nasıl ve ne yönde etkileyeceği görülebilir. Bunun için yukarıdaki modeller EKK ile tahmin edilerek katsayılar Wald testi yapılır.

Tablo 5 VAR (2) Modeli EKK Tahmini

	Katsayı	St. Hata	t-ist.	Olasılık
C(1)	-0.612604	0.09756	-6.279264	0
C(2)	-0.144499	0.094373	-1.531151	0.12
C(3)	0.497025	0.218965	2.26988	0.02
C(4)	0.24262	0.223334	1.086358	0.27
C(5)	0.00419	0.011397	0.367587	0.71
C(6)	-0.011018	0.043744	-0.251876	0.80
C(7)	-0.034434	0.042314	-0.813765	0.41
C(8)	-0.400148	0.098179	-4.075716	0.00
C(9)	-0.220012	0.100138	-2.197094	0.02
C(10)	0.01998	0.00511	3.90974	0.00

Eşitlik: $D(LNIHR) = C(1)*D(LNIHR(-1)) + C(2)*D(LNIHR(-2)) + C(3)*D(LNYS(-1)) + C(4)*D(LNYS(-2)) + C(5)$

Gözlem Sayısı: 106

R2	0.360352	Bağımlı Değişkenin Ortalaması	0.006913
Uyarlanmış R2	0.335019	Bağımlı Değişkenin St. Sapması	0.131381
Regresyon St. Hata	0.107136	Hata Kareleri Toplamı	1.159298
Durbin-Watson İst.	2.097118		

Eşitlik: $D(LNYS) = C(6)*D(LNIHR(-1)) + C(7)*D(LNIHR(-2)) + C(8)*D(LNYS(-1)) + C(9)*D(LNYS(-2)) + C(10)$

Gözlem Sayısı: 106

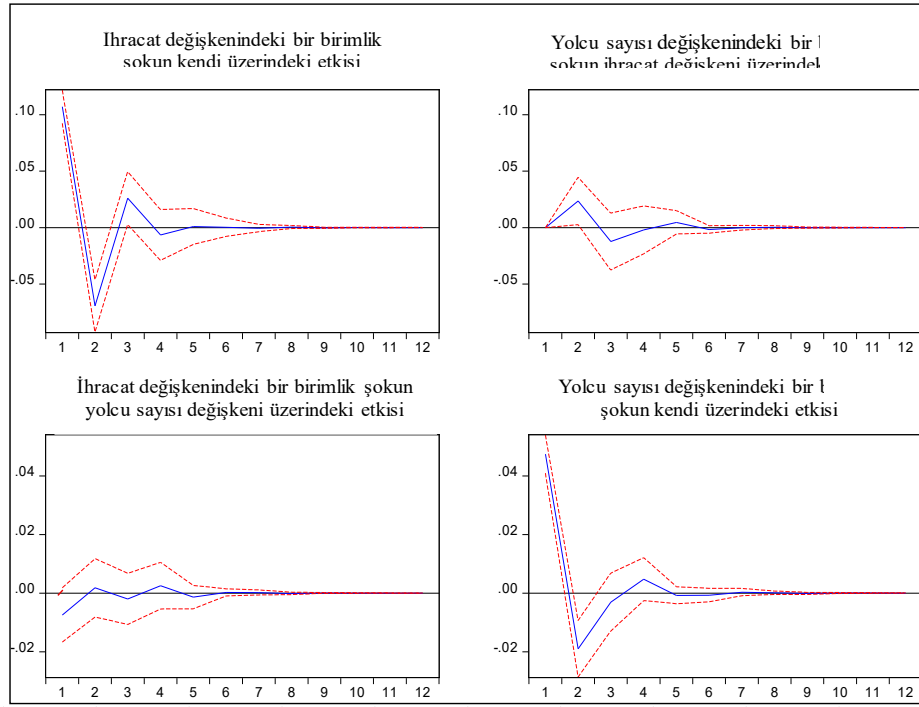
R2	0.151352	Bağımlı Değişkenin Ortalaması	0.012039
Uyarlanmış R2	0.117106	Bağımlı Değişkenin St. Sapması	0.051135
Regresyon St. Hata	0.048037	Hata Kareleri Toplamı	0.233066
Durbin-Watson İst.	2.041151		

İhracat modelinde $c(1)=c(2)=c(3)=c(4)=0$ sınaması ile ihracat ve yolcu sayısı değişkenlerinin gecikmelerinin ihracat değişkeninin birlikte etkilediği görülmektedir. Aynı şekilde yolcu sayısı modelinde $c(6)=c(7)=c(8)=c(9)=0$ sınamasına göre ihracat ve yolcu sayısı değişkenlerinin gecikmeleri yolcu sayısı değişkenini birlikte etkilemektedir.

Tablo 6. Wald Test

Boş Hipotez: $C(1)=C(2)=C(3)=C(4)=0$			
Test Statistic	Değer	df	Olasılık
Chi-square	56.89929	4	0.00
Null Hypothesis: $C(6)=C(7)=C(8)=C(9)=0$			
Test İstatistiği	Değer	df	Olasılık
Chi-square	17.97872	4	0.00

Wald testi sınamalarından sonra VAR modelinde yer alan değişkenlerden birinde cari dönemde meydana gelen 1 birimlik şokun (rassal hata terimlerinden birindeki bir standart hatalık şokun) içsel değişkenlerin cari dönem veya sonraki dönemlerde verdiği dinamik tepkileri ölçmek için etki-tepki fonksiyonlarına bakılmıştır.

Şekil 4. Etki Tepki Fonksiyonları

Şekil 4’de ilk olarak ihracat değişkeninin kendi üzerindeki etkisi verilmiştir. İhracat şoku ilk iki ay kendi üzerinde pozitif etki yaratmakta daha sonra negatif

bölgeye geçmekte, dördüncü aydan itibaren etki istatistiksel olarak anlamsızlaşmakta ve 10'ncu ayda şok kaybolmaktadır. Yani etki ilk iki ay, kırmızı çizgiler sıfır çizgisini içermediği için anlamlı, iki aydan sonra sıfır çizgisini aralığa aldığı için anlamsız hale gelmektedir. İhracat değişkenindeki şok yolcu sayısını ise sadece 1 aylık dönemde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkilemekte ancak 2. Aydan itibaren kırmızı çizgiler sıfır çizgisini aralığa aldığı için etki istatistiksel olarak anlamsızlaşmaktadır. Benzer şekilde yolcu sayısı değişkeninde meydana gelecek bir standart sapmalı şok ihracat değişkenini ilk iki ay pozitif yönde etkilemekte daha sonra anlamsızlaşmakta ve 10'ncu aydan itibaren şok kaybolmaktadır. Son olarak yolcu değişkeni serisindeki şokun kendi üzerindeki etkisi ilk iki ay pozitif olmakta, 3'ncü ay negatif etki göstermekte ve sonrasında etki istatistiksel olarak anlamsızlaşmaktadır. Belirtildiği gibi tüm şoklar en fazla 9 veya 10 ay civarı etkili olmaktadır.

Etki-tepki analizinden sonra, değişkenlerin kendilerinde ve diğer değişkenlerde meydana gelen şokların kaynaklarını yüzdesel olarak ortaya koyabilmek için varyans ayrıştırmasına bakılabilir. Böylelikle meydana gelecek bir değişimin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını görülebilir (Enders, 1995, s. 311). Varyans ayrıştırma analizinde Cholesky metodu kullanılmıştır. Bu metod değişken sıralamasına duyarlıdır. Dolayısıyla bağımsız değişken olduğunu kabul ettiğimiz yolcu sayısı değişkeni sona yazılmıştır.

Tablo 7. Varyans Ayrıştırma

İhracat Değişkeninin Varvans				Yolcu Sayısı Değişkeninin Varvans			
Döne	St.	D(LNIH)	D(LNY)	Döne	St.	D(LNIHR)	D(LNYS)
1	0.1075	100	0	1	0.0469	2.23127	97.76873
2	0.1301	96.61854	3.38147	2	0.0512	1.93790	98.06210
3	0.1333	95.79513	4.20487	3	0.0514	2.08220	97.91780
4	0.1335	95.77556	4.22444	4	0.0518	2.36899	97.63101
5	0.1336	95.60744	4.39257	5	0.0519	2.47581	97.52419
6	0.1337	95.58224	4.41776	6	0.0519	2.47718	97.52282
7	0.1337	95.58175	4.41825	7	0.0519	2.47973	97.52027
8	0.1337	95.58021	4.41979	8	0.0519	2.48092	97.51908
9	0.1337	95.58019	4.41981	9	0.0519	2.48090	97.51910
10	0.1337	95.58014	4.41986	10	0.0519	2.48091	97.51909

Cholesky sıralaması: D(LNIHR)

Tabloda görüldüğü gibi birinci dönemde ihracat değişkeni sadece kendi gecikmeli değerlerinden etkilenmektedir. 2. ayda ise ihracat değişkeninde ortaya çıkan varyansın veya tepkinin %96,6'sını ihracat değişkeninin kendisi, %3,38'ini yolcu sayısı değişkeni açıklamaktadır. Uzun dönemde 10'ncu aya doğru

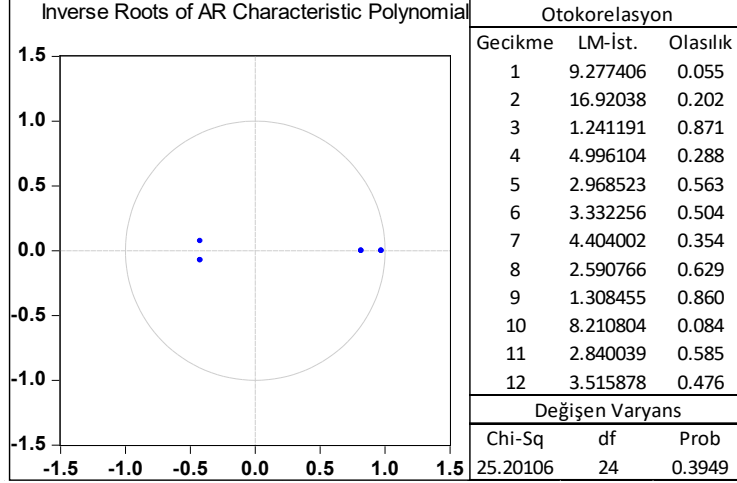
gidildikçe yolcu sayısı değişkeninin %4,41'lik etkiye sahip olduğu görülmektedir. Sağdaki tabloda ise yolcu sayısı değişkeninde ilk dönemde meydana gelen varyansın %97,7'sini kendisi kalan %2,23'lük kısmı ihracat değişkeninden kaynaklanmaktadır. Uzun dönemde ise ihracat değişkeni %2,48'lik açıklama gücüne sahip olmaktadır. Uzun dönemde yolcu sayısı değişkeni %4,41 ile ihracat değişkenine göre (%2,48) daha fazla açıklama yüzdesi olduğu için ihracat değişkeni daha içseldir.

Uygun VAR modeli belirlendikten sonra eş bütünleşmeye bakılmıştır. Seriler düzey değerinde durağan olmadığından, birinci farklarında durağan olduğundan dolayı aralarındaki ilişkiyi sınamak için eş bütünleşme analizinin yapılması gerekmektedir. Böylelikle serilerin uzun dönemde beraber hareket edip etmedikleri tespit edilebilecektir. Ancak eş bütünleşme testine geçmeden önce değişkenlerin “düzey değerlerinin” kullanıldığı VAR modelinde uygun gecikme uzunluğu belirlenmeli ve istikrarlılığı kontrol edilmelidir.

Tablo 8. VAR Gecikme Bilgi Kriteri

Gecikme Uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	13.37401	NA	0.002841	-0.188000	-0.141789	-0.169232
1	296.0803	551.3942	2.84e-05	-4.794716	-4.656082	-4.738412
2	322.4706	50.59958*	1.96e-05*	-5.164804*	-4.933747*	-5.070963*
3	324.8101	4.408317	2.01e-05	-5.137358	-4.813878	-5.005980
4	326.4298	2.998378	2.10e-05	-5.098013	-4.682111	-4.929099
5	326.8848	0.827277	2.22e-05	-5.039418	-4.531093	-4.832968
6	329.4447	4.569777	2.28e-05	-5.015615	-4.414867	-4.771629
7	330.2917	1.484003	2.40e-05	-4.963500	-4.270328	-4.681976
8	332.5076	3.809147	2.48e-05	-4.934010	-4.148416	-4.614951
9	332.9212	0.697222	2.63e-05	-4.874730	-3.996713	-4.518134
10	337.9143	8.253047	2.59e-05	-4.891145	-3.920705	-4.497012
11	341.2841	5.458513	2.63e-05	-4.880728	-3.817866	-4.449059
12	342.0063	1.146052	2.78e-05	-4.826551	-3.671265	-4.357345

Gözlemlerin aylık frekansta olması nedeniyle 12 gecikmeye kadar incelenen karar sürecinde tüm bilgi kriterleri uygun gecikme uzunluğunun 2 olduğunu göstermektedir. Bu yüzden VAR(2) modeli ile analize devam edilmiştir.

Şekil 5. VAR (2) Modeli Tanısal Sınama

Şekilde görüldüğü gibi ters kökler birim çemberin içinde yer almaktadır. Oto korelasyon sorunu sadece ilk gecikmede ve onuncu gecikmede %10'da vardır ancak %1 ve %5'te yoktur. Yani %1 ve %5'te otokorelasyon olmadığı için analize devam edilebilir. Diğer gecikmelerde aynı şekilde olasılık değerlerine göre oto korelasyon sorunu görünmemektedir. Son olarak Chi-Sq. istatistiğinin olasılık değeri aynı şekilde %10'dan büyüktür. Bu olasılık değerine göre değişen varyans olmadığı söylenebilir. Uygun VAR modeli belirlendikten sonra bu modele dayalı Johansen eş bütünleşme testinin sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo 9. Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

	Eşbütünleşme Vektörü	Maksimum Eigenvalue	Trace İst.	Kritik Değer	Olasılık
Model 2	None *	0.177	31.054	20.262	0.001
	At most 1 *	0.091	10.167	9.165	0.032
Model 3	None *	0.092	18.570	15.495	0.017
	At most 1 *	0.074	8.278	3.841	0.004
Model 4	None *	0.151	26.630	25.872	0.040
	At most 1	0.082	9.100	12.518	0.174

Tablo 10. Pantula Prensibi

Rank r	Model 2	Model 3	Model 4
Vektör Yok	31.05 (H ₀ Ret)	18.57 (H ₀ Ret)	26.63 (H ₀ Ret)
En fazla 1 Adet	10.16 (H ₀ Ret)	8.27 (H ₀ Ret)	9.10 (H₀ Kabul)

Eş bütünleşme test sonuçları tablosunda model 2, model 3 ve model 4'e göre trace istatistik değerlerinin kritik değerlerden büyük olduğu ve dolayısıyla "*H₀: Eş bütünleşme yok*" hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Böylece değişkenler arasında bir adet eş bütünleşme vektörü olduğu söylenebilir. Tablo 10'da ise Pantula (1989) prensibine göre değerlendirme verilmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi deterministik terimler en kısıtlayıcıdan (model 1) en az kısıtlayıcılığa (model 5) doğru beş farklı şekilde modellenmekte ve eş bütünleşme testine dahil edilmektedir. Ancak model 1 ve 5 pantula prensibinde dikkate alınmaz. Dolayısıyla geriye Tablo10'daki 3 model kalmaktadır. (Ahking, 2002, s. 55). Görüldüğü gibi model 4'te boş hipotez kabul edilmiştir. Değişkenler arasında en fazla 1 adet eş bütünleşme ilişkisi vardır ve uygun modelin model 4 olduğu söylenebilir.

Eş bütünleşme ilişkisi belirlendikten sonra eş bütünleşme katsayıları belirlenebilir. Eş bütünleşik serilerin düzey değerleriyle, sahte regresyon probleminde takılmadan uzun dönemli katsayı tahminlemesi yapılmalıdır. Fakat geleneksel En Küçük Kareler yöntemi kullanıldığı takdirde tutarlı, sapmasız ve etkin olma özelliklerini yitirecektir. İşte bu yüzden Saikkonen (1992) ile Stock ve Watson (1993) "Dinamik En Küçük Kareler" (DOLS) yöntemini, Park (1992) "Kanonik Koentegrasyon Regresyonu" (CCR) ve Phillips ve Hansen (1990) ise "Tam Düzeltmiş En Küçük Kareler Yöntemi" (FMOLS) ni önermişlerdir. Sonuçlar Tablo 11'de raporlanmıştır.

Tablo 11. Eş Bütünleşme Katsayıları

Tahminci	Bağımlı	Katsayı	St.	t-İst.	Olasılık	Düzeltilmiş
FMOLS :	Lnys	0.341	0.067	5.05	0.00	0.36
	c	8.613	0.827	10.40	0.00	
DOLS :	Lnys	0.291	0.073	3.96	0.00	0.34
	c	9.231	0.905	10.19	0.00	
CCR :	Lnys	0.340	0.06	5.12	0.00	0.37
	c	8.625	0.81	10.61	0.00	

Tablo 11'de görüldüğü gibi her üç yönteme göre yolcu sayısı değişkeninin ihracat değişkeni üzerinde uzun dönemde pozitif etkisi vardır ve olasılık değerlerine göre de istatistiksel olarak anlamlıdır. Her üç yönteme göre çıkan

katsayılar birbirine yakındır. Örneğin FMOLS yöntemine göre yolcu sayısındaki 1 birimlik artış ihracatta 0,341 birimlik artışa yol açmaktadır.

Eş-bütünleşme analizi değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğunu göstermesine rağmen nedenselliğin yönü ile ilgili bir bilgi vermemektedir. Granger (1988)'a göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit ediliyorsa, söz konusu değişkenler arasında en az bir nedensellik ilişkisi olması beklenmektedir. Ancak buradaki nedenselliğin tespiti için Vektör Hata Düzeltme Modeli (ECM) ile yapılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir (Şahin, 2019, s. 70). İkinci olarak hata düzeltme katsayısı (Error Correction Term) ve açıklayıcı farklılaştırılmış gecikmeli katsayıların toplamından ortaya çıkan geçici nedenselliğe izin vermesi nedeniyle standart VAR modelinden daha üstündür (D. Yılmaz ve Eryılmaz, 2020, s. 625). Ayrıca eş bütünleşme ilişkisindeki değişkenler kısa veya uzun dönemde denge değerinden sapma gösterebilir. VECM modeli bunu da ortaya koyar. x_t ve y_t gibi durağan olmayan ama eş bütünleşme ilişkisi içinde olan iki seri (ihracat ve yolcu sayısı) olsun. Daha önce bu iki değişken için oluşturulan VAR modeli kompakt formada yazılırsa; $z_t = [x_t ; y_t]$ olmak üzere;

$$Z_t = A_0 + A_1 Z_{t-1} + A_2 Z_{t-2} + \dots + A_p Z_{t-p} + \varepsilon_t \quad (21)$$

Eğer seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi varsa VAR modeli VECM şeklinde yazılabilir. Bu model VEC (p-1) şeklinde yazılırsa

$$\Delta y_t = \Upsilon_0 + \Upsilon_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \Upsilon_{p-1} \Delta y_{t-(p-1)} + \varphi_1 \Delta x_{t-1} + \dots + \varphi_{p-1} \Delta x_{t-(p-1)} + \delta \varepsilon_{t-1} + u_t \quad (22)$$

Yani bu iki değişken arasındaki nedenselliği test etmek için Δy_t serisi kullanılmalıdır. Burada kısa dönem ile uzun dönem nedensellik ayrıştırılabilir. x_t 'den y_t 'ye kısa dönem nedenselliği test etmek için $H_0: \varphi_1 = \varphi_2 = \dots = \varphi_{p-1} = 0$ (H_0 kabul, kısa dönemde x_t 'den y_t 'ye kısa dönem nedensellik yok) $H_1: \varphi_i = 0$ (H_0 red, en az bir φ_i için kısa dönemde x_t 'den y_t 'ye nedensellik var). Burada $\delta = 0$ ise yani hata düzeltme katsayısı sıfır ise kısa dönem hata düzeltme mekanizması işlemiyor demektir. İşlediği zamanlarda sisteme bir şok geldiğinde bu mekanizma sistemi tekrar dengeye getirecek şekilde çalışır. Daha doğrusu δ katsayısı anlamlı ise kısa dönem dengeden sapmış değişkenleri uzun dönemde tekrar dengeye döndürür. Bu durumda uzun dönem nedensellik ilişkisi şu şekilde yazılabilir;

$H_0: \delta = 0$ (H_0 kabul, sistemdeki diğer değişkenlerden y 'ye uzun dönemde nedensellik yok)

$H_1: \delta \neq 0$ (H_0 red, sistemdeki diğer değişkenlerden y 'ye uzun dönemde

nedensellik var)

Yukarıdaki regresyon denklemlerindeki ECM_{t-1} (yani $\delta\varepsilon_{t-1}$ ifadesi) eşbütünleşme denklemlerinden elde edilen hata terimlerinin bir gecikmeli değerini göstermekte ve hata düzeltme parametresi olarak adlandırılmaktadır. Hata düzeltme parametresinin katsayılarının istatistiksel açıdan anlamlı çıkması, uzun dönem dengesinden kısa dönem sapmaların varlığını gösterir. Literatürde, bu parametrelerin negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı olması beklenir. Nedensellik ilişkisinden söz edebilmek için ECM’de gecikmeli değerleri yer alan bağımsız değişkenlerin katsayılarının bütün olarak standart F-istatistiğinin anlamlı olması gerekir (Polat ve Günay, 2012, ss. 207–208). Ancak VEC modeli tahmin edilmeden önce hata düzeltme mekanizmasında hangi değişkenler yer alıp almayacağını belirlemek için zayıf dışsallık (weak exogeneity) testi yapılmalıdır. Oluşturulan modelin işe yaraması, politika belirlenmesinde kullanılabilmesi için modeldeki açıklayıcı değişkenlerin neler olduğunun, hangi değişkenlerin içsel hangilerinin dışsal olduğunun doğru şekilde belirlenmesi önemlidir. Burada model 4 kapsamında kalmak üzere önce eş bütünleşme vektörleri üzerine tanımlayıcı kısıtlar uygulanır, daha sonra zayıf dışsallık testi ile hata düzeltme katsayıları (uyarlama katsayıları) matrisindeki elemanlara sıfır kısıtı uygulanır. Boş hipotez zayıf dışsallık şeklindedir.

Tablo 12. Zayıf Dışsallık Testi

Değişken	Kısıt	Chi-Square	Olasılık
İhracat	$A(1,1) = 0$	0,383	0.53
Yolcu sayısı	$A(2,1) = 0$	5.072	0.02

Görüldüğü gibi değişkenlerin zayıf dışsal olduğunu söyleyen boş hipotez yolcu sayısı değişkeni için %5’te reddedilmektedir. Yolcu sayısı değişkeni bağımsız değişken olarak modelde yer alacaktır.

Tablo 13. Hata Düzeltme Modeli

Eşbütünleşme Denklemleri	Katsayılar	Hata Düzeltme Modeli	Katsayılar
LNİHR(-1)	1		-0.01195
	5.911	$\Delta \ln ihr$	(0.0126)
LNYS(-1)	(1.864)		[-0.9436]
	[3.171]		-0.01926
	-0.0477	$\Delta \ln yns$	(0.0053)
@TREND(11M01)	-0.0202		[-3.589]
	[-2.361]		
C	-82.51		

Tablo 13’de bağımlı değişken (ihracat) için bağımsız değişkenin (yolcu sayısı), sabit terimin (c), trend değerinin ve hata düzeltme (ECM_{t-1}) terimlerinin katsayıları ile parantez içinde standart hatalar, köşeli parantez içinde ise t istatistik değerleri $(-0.0192/0.0053 = -3,58)$ verilmiştir. Tabloya göre kısıtlanmamış eş bütünleşme denklemi; $\ln ihr = 5,911 \ln yns - 0,047 trend - 82.5$ şeklinde yazılabilir. Yolcu sayısı değişkeninin t istatistik değeri (3,17) kritik değerlerden (1,64-1,96-2,58) büyüktür yani istatistiksel olarak anlamlıdır. Ancak burada yolcu sayısındaki bir birimlik artış ihracatı 5,911 birim arttırır diyemeyiz çünkü bu katsayının içinde sistemdeki diğer değişkenlerin de etkisi vardır. Ancak işareti yorumlayarak yolcu sayısının ihracat üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamlı ve pozitif diyebiliriz. Tablonun sağında ise hata düzeltme modeli negatif uyarılama katsayıları görülmektedir. İhracat değişkeninin uyarılama katsayısı -0.01195, yolcu sayısının ki -0,01926 şeklindedir ancak sadece yolcu sayısı değişkeninin katsayısı istatistiksel olarak anlamlıdır, yolcu sayısı değişkeninin t istatistik değeri (-3,589) kritik değerlerden (1,64-1,96-2,58) büyüktür yani istatistiksel olarak anlamlıdır. Yolcu sayısı değişkenin katsayısı negatiftir, yani uzun dönem denge değerine azalarak uyum göstermektedir. Dengeden sapmaya neden olan şokun % 1,9’u bu değişken tarafından aylık olarak düzeltilmekte ve dengesizlik uzun dönemde ortadan kalkmaktadır. Yani uzun dönem dengesine uyarılama hızı yaklaşık %2’dir. Uzun dönemde yolcu sayısından ihracat değişkenine nedensellik belirlendikten sonra kısa dönem nedenselliği belirlemek için hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik testi yapılabilir.

Tablo 14. Hata Düzeltme Modeli Granger Nedensellik Testi

Bağımlı Değişken	Wald İstatistikleri		ECT (-1)	t-İst.
	İhracat	Yolcu Sayısı		
İhracat	-	1.576 (0.45)	-0.01195 (0.0126)	-0.94
Yolcu Sayısı	5.276 (0.07)	-	-0.01926 (0.0053)	-3.58

Tablo 14'te değişkenlerin Wald istatistik değerleri ve parantez içinde de olasılık değerleri görülmektedir. Sonuçlara göre yolcu sayısından ihracat değişkenine doğru kısa dönemde %10 önem düzeyinde (test istatistiği 5,276 ve olasılık 0.07) Granger nedensellik görülmektedir. Buna karşılık ihracat değişkeninden yolcu sayısı değişkenine doğru nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (olasılık değeri 0,45 yani %10'dan büyüktür).

6. SONUÇ

Türkiye ihracat pazarlarını çeşitlendirme hedefleri doğrultusunda 2005 yılında Afrika açılımı başlatmıştır. Afrika'nın günümüzde uluslararası sistem içerisinde daha etkin rol oynamakta ve küresel sahnede ağırlığı giderek artmakta ticari, ekonomik ve siyasi olarak önem kazanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye Afrika Birliğine gözlemci üye olmuş, 2008 yılında Afrika Birliği, Türkiye'yi stratejik ortak ilan etmiş, Türkiye bölgedeki elçilik sayısını artırmış ve pek çok finansal ve ticari işbirliği protokolleri imzalanmış, projeler hayata geçirilmiştir. Bu açılımın ulaştırma ve havacılık ayağını THY yürütmektedir. Bu çalışma kapsamında, THY'nin söz konusu kıtaya yönelik sivil havacılık faaliyetleri kapsamında yürüttüğü politikaların ihracata etkisi yolcu sayısı değişkeni üzerinden eş bütünleşme ve nedensellik analizleri çerçevesinde analiz edilmiştir. Analiz 2011-2020 dönemine ait aylık gözlemlere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. VAR modeli çerçevesinde yapılan analizler doğrultusunda seriler arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Eş bütünleşme katsayılarını belirlemek için Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemi, Kanonik Koentegrasyon Regresyonu (CCE) ve Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (FMOLS) kullanılmıştır. Sonuçlara göre her üç yöntemde göre yolcu sayısı değişkeninin ihracat değişkeni üzerinde uzun dönemde pozitif etkisi vardır ve olasılık değerlerine göre de istatistiksel olarak anlamlıdır. Her üç yöntemde göre çıkan katsayılar birbirine yakındır. Örneğin FMOLS yöntemine göre yolcu sayısındaki 1 birimlik artış ihracatta 0,341 birimlik artışa yol açmaktadır.

Nedensellik analizine göre yolcu sayısı değişkeninden ihracat değişkenine doğru kısa dönemde %10 önem düzeyinde Granger nedensellik tespit edilirken, ihracat değişkeninden yolcu sayısına doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Yani tek yönlü nedensellik vardır.

Özetle Türkiye'nin Afrika'ya gerçekleştirdiği ABD doları cinsinden aylık ihracatı ve THY'nin Afrika'ya taşıdığı aylık yolcu sayısı üzerinden yapılan, Birim Kök testleri, VAR analizi, Granger nedensellik analizi ve Eş Bütünleşme analizleri sonucunda, yolcu sayısı değişkeninin ihracat değişkenini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Sivil havacılığın küreselleşmenin hızlanması, teknolojik kabiliyetlerin artması, uygun finansal koşullar, serbestleşen ve rekabete açılan piyasalar sayesinde son yıllarda gerçekleştirdiği ilerleme hem dünyada hem de Türkiye'de ekonomiye, dolayısıyla ticaret hacmine, turizm ve lojistik sektörlerine yaptığı katkıların önemi ortadadır. Sağlıklı ve istikrarlı ihracat performansı aynı zamanda risk yönetimi açısından çok önemli olan, Türkiye'nin ihracat pazarlarını çeşitlendirmesi ve alternatif pazarlara açılması hedefi doğrultusunda gerçekleştirdiği Afrika açılımının ihracat ayağının kuvvetlendirilmesinde THY önemli görevler üstlenmiştir. THY'nin Afrika politikası, Afrika ülkeleri ile imzalanan ikili havayolu anlaşmaları doğrultusunda belirlenen yeni uçuş noktaları, arttırılan frekans sayıları, düzenlenen uçuş tarifeleri, bu sayede ulaşılan ve erişilen yeni Afrika ülkeleri ve şehirlerine yapılan iş ziyaretleri, fuar ve diğer organizasyonlar üzerinden bölge ile Türkiye arasındaki ticari bağlantıların güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Diğer yandan Türkiye'de THY'nin sivil havacılık sektöründe pazar payı, ciro, yolcu ve kargo istatistiklerine ait rakamlar onun ağırlığını göstermektedir. Dolayısıyla THY'nin Afrika açılımı kapsamında bölgeye yönelik attığı adımların ihracat artışına benzer biçimde önemli etkilerinin olacağı düşünülmektedir.

7. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

9. YAZAR KATKILARI

TG, DV: Fikir

TG: Tasarım

TG: Denetleme

TG, DV: Kaynakların toplanması ve işlenmesi

TG, DV: Analiz ve Yorum

DV: Literatür taraması

DV: Yazıyı yazan

TG: Eleştirel inceleme

10. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul iznine gerek olmamıştır.

11. KAYNAKÇA

- Ahking, F. W. (2002). Model Mis-specification and Johansen's Co-integration Analysis: an Application to the US Money Demand. *Journal of Macroeconomics*, 24(1), 51–66.
- Alper, C. E. ve Aruoba, S. B. (2001). Makroekonomik Verilerin Mevsimsellikten Arındırılması: Türkiye'deki Uygulamalı Araştırmacılara Dikkat Notu. 12 Haziran 2020 tarihinde http://econweb.umd.edu/~webpace/aruoba/research/paper1/Alper_Aruoba_2001_Turkish.pdf adresinden erişildi.
- Asteriou, D. ve Hall, S. G. (2007). *Applied Econometrics: A Modern Approach Using Eviews and Microfit* (Revised Ed.). New York: Palgrave Macmillan.
- Barışık, S. ve Kesikoğlu, F. (2004). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Temel Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003 Var, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 59–82.
- Doane, D. P. ve Seward, L. E. (2011). Measuring Skewness: A Forgotten Statistic? *Journal of Statistics Education*, 19(2).
- Dolado, J. J., Gonzalo, J. ve Marmol, F. (1999). Cointegration. B. H. Baltagi (Ed.), *A Companion to Theoretical Econometrics* içinde (ss. 634–654). Malden: Blackwell Publishing Ltd.
- Dwyer, G. P. (2015). The Johansen Tests for Cointegration. 19 Mayıs 2020 tarihinde <http://www.jerrydwyer.com/pdf/Clemson/Cointegration.pdf> adresinden erişildi.
- Edoho, F. M. (2011). Globalization and Marginalization of Africa: Contextualization of China—Africa Relations. *Africa Today*, 58(1), 103–124.
- Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. New York: Jhon Wiley & Sons.
- Engeloğlu, Ö., Meral, İ. G. ve Kübra, G. (2015). Türkiye İçin Yapılan Nedensellik Uygulamaları Üzerine Literatür Araştırması. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4(2), 142–154.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 251–276.
- Fırat, M. (2009). Türkiye-Afrika İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı ve Afrika Açılımında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü. *TASAM*. 15 Haziran 2020 tarihinde https://tasam.org/tr-TR/Icerik/3699/turkiye-afrika_iliskilerinin_tarihselarka_plani_ve_afrika_aciliminda_sivil_toplum_kuruluslarinin_rolu adresinden erişildi.
- Gökırmak, H. (2014). Türk Hava Yolları'nın Havacılık Sektöründeki Konumu. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 1–29.

- Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424–438.
- Granger, C. W. J. (1988). Some Recent Development in a Concept of Causality. *Journal of econometrics*, 39(1–2), 199–211.
- Greene, H. W. (1993). *Econometric Analysis* (Second Edi.). Macmillan Publishing Company.
- Johansen, S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1551–1580.
- Kalaycı, S. ve Yazıcı, S. (2016). The Impact of Export Volume and GDP on USA's Civil Aviation in between 1980-2012. *International Journal of Economics and Finance*, 8(1), 229–235.
- Kiso, F. ve Deljanin, A. (2009). Air freight and logistics services. *Promet-Traffic&Transportation*, 21(4), 291–298.
- Korul, V. ve Küçükönel, H. (2003). Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 3(1), 24–38.
- Kutlu, H. A. ve Başar, S. İ. (2015). Hisse Senetlerinin Fiyatları İle İşlem Hacimleri Arasındaki İlişki: Lojistik ve Sivil Havacılık Sektörleri Üzerine Bir Uygulama. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bahar*(15), 91–111. doi:10.9775/kausbed.2015.006
- Kuwonu, F. (2016). Abidjan regains it glamour. *Africa Renewal*, 30(1), 12–13. doi:https://doi.org/10.18356/690cfd22-en
- Lütkepohl, H. (1993). *Introduction to Multiple Time Series Analysis*. Berlin: Springer Science & Business Media.
- Mucuk, M. ve Alptekin, V. (2008). Türkiye’de Vergi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: VAR Analizi (1975-2006). *Maliye Dergisi*, 155(2), 159–174.
- Oktal, H. ve Küçükönel, H. (2007). Dünyada Bölgesel Hava Taşımacılığı ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 383–394.
- Özdoğan, M., Tosun, N., Ağalar, F., Eryılmaz, M. ve Aydınuraz, K. (2005). Türkiye’de 1955-2004 Arası Sivil Havacılık Kazalarının Değerlendirilmesi. *Ulus Travma Acil Cerrahi Dergisi*, 11(4), 318–323.
- Özgen, F. B. ve Güloğlu, B. (2004). Türkiye’de İç Borçların İktisadi Etkilerinin VAR Tekniği İle Analizi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 31(1), 93–114.
- Öztürk, H. (2016). Açılımdan Ortaklığa Türkiye’nin Afrika Politikası. *Al Jazeera Türk*. 11 Haziran 2020 tarihinde <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/acilimdan-ortakliga-turkiyenin-afrika-politikasi> adresinden erişildi.
- Pantula, S. G. (1989). Testing For Unit Roots In Time Series Data. *Econometric Theory*, 5, 256–271.
- Park, J. Y. (1992). Canonical Cointegrating Regressions. *Econometrica*, 60(1), 119–143.
- Phillips, P. C. B. ve Hansen, B. E. (1990). Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I (1) Processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99–125.

- Phillips, P. C. B. ve Ouliaris, S. (1990). Asymptotic Properties of Residual Based Tests for Cointegration. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 165–193.
- Polat, E. ve Günay, S. (2012). Türkiye’de Turizm ve İhracat Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Testi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 204–211.
- Şahin, B. E. (2019). Türkiye’de Enflasyon Ve İşsizlik Arasındaki İlişkinin Vektör Hata Düzeltme Modeli İle Analizi. *Mali Çözüm Dergisi*, 29, 63–75.
- Saikkonen, P. (1992). Estimation and Testing Of Cointegrated Systems By An Autoregressive Approximation. *Econometric Theory*, 8(1), 1–27. doi:3532143
- Şen, H. ve Polat, H. (2015). Havayolu Taşımacılığı Kanunlarındaki Değişikliğin Türkiye’deki Havayolu Yolcu Taşımacılığı Üzerine Etkilerinin Araştırılması. *Alphanumeric Journal*, 3(1), 89–98.
- Stock, J. H. ve Watson, M. W. (1993). A Simple Estimator Of Cointegrating Vectors in Higher Order İntegrated Systems. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 783–820.
- Subramanian, A. ve Tamirisa, N. T. (2003). Is Africa Integrated in the Global Economy? *IMF Staff Papers*, 50(3), 352–372. doi:10.2307/4149937
- Tarı, R. (2010). *Ekonometri (6. Baskı)*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Telci, İ. N. (2018). İş Birliğinden Stratejik Ortaklığa: Türkiye-Afrika İlişkileri. *SETA*. 17 Haziran 2020 tarihinde <https://www.setav.org/is-birliginden-stratejik-ortakliga-turkiye-afrika-iliskileri/> adresinden erişildi.
- THY. (2019a). *Faaliyet Raporu*. İstanbul.
- THY. (2019b). 2019 Trafik Verileri. *THY*. 19 Haziran 2020 tarihinde https://investor.turkishairlines.com/documents/ThyInvestorRelations/2019_TRAFIK_WEB.pdf adresinden erişildi.
- THY. (2020). Yolcu Trafik. 4 Mayıs 2020 tarihinde <https://investor.turkishairlines.com/tr/mali-ve-operasyonel-veriler/trafik> adresinden erişildi.
- Torum, O. ve Yılmaz, A. K. (2009). Havacılıkta Sürdürülebilirlik Yönetimi: Türkiye’deki Hava Limanları İçin Sürdürülebilirlik Uygulamaları Araştırması. *Journal of Aeronautics and Space Technologies*, 4(2), 47–58.
- TÜİK. (2020). Dış Ticaret Verileri. 4 Haziran 2020 tarihinde <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5&param2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809> adresinden erişildi.
- Turan, Z. (2018). Türkiye’de Tarımsal Mal Ticaretinin ve Hayvancılığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi (1990-2014). *International Journal Of Disciplines Economics and Administrative Sciences Studies*, 8(4), 200–209.
- Tutulmaz, O. ve Şahin, H. (2014). Türk Havayolu Ulaştırmasının Açılım Dönemine Yönelik Teknik Etkinlik Analizi: Bir Stokastik Sınır Yöntemi Uygulaması. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2).
- Uslu, S. ve Cavcar, A. (2002). Havayolu İşletmelerinde Bir Maliyet Unsuru: Avrupa Hava Sahası’nda Hava Trafik Yol Ücretleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 81–94.

- Van De Vijver, E., Derudder, B. ve Witlox, F. (2014). Exploring causality in trade and air passenger travel relationships: the case of Asia-Pacific, 1980–2010. *Journal of Transport Geography*, 34, 142–150.
- Vetterling, W. T., Teukolsky, S. A., Press, W. H. ve Flannery, B. P. (1992). *Numerical Recipes: The Art Of Scientific Computing* (C. 2). New York: Cambridge University Press.
- World Bank. (2020). Air transport, passengers carried. 4 Haziran 2020 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/IS.AIR.PSGR> adresinden erişildi.
- Yamaguchi, K. (2008). International Trade and Air Cargo: Analysis of US Export and Air Transport Policy. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 44(4), 653–663.
- Yılmaz, A. ve Altay, H. (2016). İthal Ham Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru Arasındaki Eşbütünleşme ve Oynaklık Yayılma Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 16(4), 655–671.
- Yılmaz, A. ve Ünlü, A. (2018). Effect of Some Macroeconomic Variables on Risk Perception: The Turkish Case. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36(4), 117–147.
- Yılmaz, D. ve Eryılmaz, F. (2020). Dünya Ticaret Korumacılığının Finansal Piyasalara Etkisi: Türkiye İçin Bir Analiz. *Third Sector Social Economic Review*, 55(1), 616–635.
- Yolsal, H. (2010). Mevsimsel Düzeltmede Kullanılan İstatistikî Yöntemler Üzerine Bir İnceleme. *Öneri Dergisi*, 9(33), 245–257.
- Yüksel, H. (2014). Sivil Havacılığın Gelişimi Ve Küreselleşme Sürecine Katkıları: Türkiye Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 5(11), 1–20.

YEŞİL İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ UYGULAMALARI ÖLÇEĞİNİN TÜRKÇE'YE UYARLAMASI¹

Makale Gönderim Tarihi: 20.01.2021 Yayına Kabul Tarihi: 03.05.2021

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Ali ERBAŞI
Prof. Dr.
Selçuk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Konya, Türkiye
ali_erbasi@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5709-9775

ÖZ | Bu araştırmanın amacı, Dumont, Shen ve Deng (2017) tarafından geliştirilen “Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları” ölçeğini Türkçe’ye uyarlamaktır. 153 çalışandan toplanan verilere uygulanan açıklayıcı faktör analizi bulguları ile tek faktörlü ve %63.264 toplam varyans oranına sahip bir yapı elde edilmiştir. Verilere uygulanan doğrulayıcı faktör analizi ile bu yapının geçerliği sınanmıştır. Uyum iyiliği değerlerinden χ^2/SD , RMSEA, GFI, CFI, IFI, RFI, NFI, TLI, RMR mükemmel derecede, SRMR ve AGFI iyi derecede uyumlu bulunmuştur. Yapılan güvenilirlik analizleri sonucunda $\alpha=0.881$ cronbach alfa değerine ve madde toplam korelasyonları açısından 0.783 ile 0.609 aralığında değerlere ulaşılmıştır. Ayrıca alt ve üst gruptaki madde puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur. Sonuçta Türk kültürü için güvenilir ve geçerli bir ölçek (Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları ölçeği) elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları, yeşil İKY, ölçek uyarlama

JEL Kodu: M12, O15, Q56

Alan: İşletme

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.012

Atıfta bulunmak için: Erbaşı, A. (2021). Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları ölçeğinin Türkçe’ye uyarlaması. *KAÜİBFD*, 12(23), 247-262.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

ADAPTATION TO TURKISH OF GREEN HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PRACTICES SCALE

Article Submission Date: 20.01.2021 Accepted Date: 03.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Ali ERBAŞI
Prof. Dr.
Selçuk University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
Konya, Turkey
ali_erbasi@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5709-9775

ABSTRACT | The purpose of this research is to adapt the "Green Human Resource Management Practices" which is developed by Dumont, Shen and Deng (2017) into Turkish language. According to the results of the exploratory factor analysis (EFA) applied to the data collected from 153 employees, it is determined that a structure with one factor and 63.264% total variance was obtained. The validity of this structure was tested with the confirmatory factor analysis (CFA) applied to the data. The goodness of fit values that χ^2/SD , RMSEA, GFI, CFI, IFI, RFI, NFI, TLI, RMR and AGFI were found to be perfectly compatible, SRMR and AGFI were found to be well matched. As a result of the reliability analysis, $\alpha = 0.881$ cronbach alpha value and values between 0.783 and 0.609 in terms of item total correlations were reached. In addition, the difference between the item score averages in the lower and upper groups was found to be significant. As a result, a valid and reliable scale (Green human resources management practices scale) for Turkish culture has been obtained.

Keywords: Green human resource management practices, green HRM, adaptation of scale

Jel codes: M12, O15, Q56

Scope: Business Administration

Type: Research

1. GİRİŞ

Yeşil konsepti, kavramsallaştırılması için çeşitli arayışlar içinde olunan güncel bir kavramdır. Yeşil kavramı, farklı bilim alanlarında yaygın olarak incelenen bir konudur. Bu kapsamda yaşanan gelişmeler, işletme alanını da etkisi altına almış ve son yıllarda yeşil kavramının çeşitli işletme uygulamalarına entegrasyonuna yönelik çok sayıda araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. İşletmelerin özellikle üretim süreçlerinde çevreye verdikleri zararlar dikkate alındığında, çevre yönetimine katkı sağlaması gereken en önemli analiz birimlerinden biri olduğu aşikardır. Bu bağlamda yeşil kavramı işletmenin alt fonksiyonlarında uygulama alanı bulmaktadır. Özellikle yeşil işletme, yeşil yönetim, yeşil muhasebe, yeşil tedarik, yeşil finansman gibi her bir işletme fonksiyonunun çevreye katkı sağlayacak çevre dostu uygulamalara yer vermeye çalıştığı görülmektedir. İşletme biliminde yeşil kavramına yönelik yaşanan bu hızlı gelişmeler beraberinde yönetim alanı için yeşil örgütsel davranış, yeşil yönetim, yeşil insan kaynakları yönetimi gibi çeşitli kavramların tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu kavramların birçoğu, yabancı yazında kullanıldıkları şekliyle araştırmalara konu olmaktadır. Bu yeni kavramların Türk yönetim yazınında daha güvenilir şekilde kullanılabilmesi için ölçülmesine yönelik arayışlara ihtiyaç bulunmaktadır.

Yönetim kademesinin, örgütlerde çevre dostu bir insan kaynakları yapısı oluşturabilmek için birtakım araçları kullanması gerekmektedir. Bu bağlamda örgütlerin çevreye zarar vermeyen hatta çevreye fayda sağlayabilecek bir takım politika ve uygulamaları hayata geçirmesi gerekmektedir. Çevre dostu politika ve uygulamaların insan kaynakları yönetimi (İKY) açısından değerlendirilmesine yeşil İKY, yeşil insan kaynaklarının örgüt içinde uygulanabilmesi için kullanılan araçlara yeşil İKY uygulamaları adı verilmektedir. Başka bir deyişle örgütlerde etkili bir insan kaynakları oluşturma süreçlerinin çevreye zarar vermeden hatta çevreye katkı sağlayacak şekilde yönetilmesi çabaları yeşil İKY, bu çabaların hayata geçirilmesi için kullanılan politika ve araçlar yeşil İKY uygulamaları olarak adlandırılmaktadır.

Yeşil İKY uygulamaları, son dönemlerde popüler bir kavram haline gelmiştir. Yöneticiler yeşil İKY uygulamaları ile özellikle çevreye duyarlı bir örgüt iklimi oluşturmak, çevreye duyarlı çalışanlar oluşturabilmek ve çevreye katkı sağlayarak zarar vermemek gibi nedenlerden dolayı ilgilenmektedirler. Ancak yeşil kavramının örgütsel uygulamalara entegrasyonu konusu yazında yeni bir konu olmasından dolayı farklı uygulamalar türetilmekte ve farklı açılardan ele alınmaktadır. Yeşil kavramını insan kaynakları alanında uygulayan yeşil İKY’de kullanılan uygulamalar açısından da durum aynı şekildedir.

Günümüzde önemli sayıda örgüt tarafından küresel bağlamda yeşil İKY

uygulamalarının hayata geçirildiği görülmektedir. İşletmeler ve diğer örgütler tarafından uygulanmakta olan ve uygulanacak olan bu yeşil İKY uygulamalarının araştırılması ve sentezlenmesi, İKY alanına akademik ve pratik olarak önemli katkılar sağlamaktadır (Arulrajah, Opatha & Nawaratne, 2015, s. 1). Yeşil İKY, organizasyonun yönetimini ve üretkenliğini iyileştirmede hayati öneme sahiptir. Yeşil İKY ile ilgili alan yazında çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Ancak bunlar örgütlere rehberlik sağlamak için yeterli düzeyde değildir (Arzaman vd., 2018, s. 347). Çünkü yapılan araştırmalar göstermektedir ki İKY uygulamaları ile yeşil konsepti arasındaki temel sorunsal, örgütlerde yeşil kültürünün nasıl benimsenip uygulanacağı ve insan kaynaklarına yönelik uygulamaların yeşile entegrasyonunda izlenecek yol konusundadır ve bu konuda alan yazında yeterli miktarda araştırma bulunmamaktadır (Uslu & Kedikli, 2017, s. 68). Bu bağlamda yeşil yönelimli İKY uygulamalarına yönelik daha çok sayıda araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyaçtan hareketle bu araştırmada Dumont vd. (2017) tarafından geliştirilen “Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları” ölçeğini Türkçe’ye uyarlamak amaçlanmıştır.

Çalışmanın girişten sonraki ikinci başlığında yeşil İKY uygulamaları kavramsal açıdan ele alınmış, üçüncü başlığında uygulamada izlenen yöntemle ilişkin bilgiler aktarılmış, dördüncü başlığında araştırma bulguları verilmiş, beşinci ve son bölümünde ise elde edilen sonuçlar tartışılmıştır.

2. YEŞİL İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ UYGULAMALARI

Yeşil İKY, iyi uyumlu hale getirilmiş ve örgütün yeşil girişimlerini desteklemeyi amaçlayan bir dizi İKY uygulamasının kullanılmasıdır (Gjika & Koli, 2019, s. 65). Başka bir deyişle yeşil İKY, çevre yönetimini iyileştirmek için örgütlerde uygulanan yeni bir yaklaşımdır (Arzaman, Omar & Khalid, 2018, s. 347). Yazında bu konuda geliştirilmiş tanımlardan da yola çıkarak yeşil İKY uygulamaları, çevrenin sürdürülebilir kılınması için örgüt yönetimi tarafından gerçekleştirilen İKY uygulamaları olarak tanımlanabilir.

Yeşil İKY uygulamalarına yönelik yapılan çalışmalar, genellikle geleneksel olarak tanımlanan İKY uygulamalarının yeşile entegrasyonlarını kapsamaktadır. Bu bağlamda Arulrajah vd. (2015, s. 1-2) yeşil İKY uygulamalarını, insan kaynakları yönetiminin 12 geleneksel fonksiyonunun yeşil uygulamalara sentezlenmesi olarak değerlendirmektedir. Bu geleneksel fonksiyonlar Al Mamun (2019, s. 15) tarafından 21. yüzyılda insan kaynakları uzmanlarının, sürdürülebilir bir ortam sağlamak ve organizasyon adına rekabet avantajı elde etmek için yeşil ipuçlarını geleneksel insan kaynakları işlevlerine yerleştirmek gerektiği vurgusuyla değerlendirilmiştir. Burada bahsi geçen geleneksel İKY fonksiyonları iş tasarımı, iş analizi, insan kaynakları planlaması, işe alım, seçme, oryantasyon, performans değerlendirme, eğitim ve geliştirme,

ödül yönetimi, disiplin yönetimi, sağlık ve güvenlik yönetimi, çalışan ilişkileri olarak ele alınmıştır. Beri, Thakur ve Gupta (2020) bu 12 fonksiyonu rol oluşturma, iş tanımı, insan kaynaklarını hazırlama, performans değerlendirme, işe alma, tedarik, kiralama, eğitim ve geliştirme, müfredat yönetimi, teşvik yönetimi, sağlık ve güvenlik yönetimi, işyeri ilişkileri olarak ele almış ve değerlendirmiştir. Yazarlar bu geleneksel İKY fonksiyonlarından yola çıkarak yeşil İKY uygulamalarını yeşil işe alma ve seçme, yeşil eğitim ve geliştirme, örgütsel kültürün yeşil yönetimi, yeşil performans yönetimi ve değerlendirme, yeşil çalışan güçlendirme ve katılım, yeşil tazminat ve ödül olmak üzere 6 başlık altında modellemişlerdir. Abdeen ve Ahmed (2019) çalışmalarında yeşil İKY uygulamalarını 4 ana başlık altında değerlendirmişlerdir. Bunlar yeşil işe alım ve seçim, yeşil eğitim ve geliştirme, yeşil performans yönetimi, yeşil ödül ve ödemedir. Örgütlerde İKY politika ve uygulamalarının nasıl yeşile entegre edildiğini tanımlayabilmek için Gjika ve Koli (2019, s. 65-66) işe alım, yeşil odaklı seçim, eğitim, performans ve değerlendirme sistemleri, ödül sistemi ve tazminat planları olarak 5 başlıkta değerlendirme yapmışlardır.

Bu geleneksel ve geliştirilmiş başlıklar çerçevesinde yeşil İKY uygulamalarının çıktıları çalışanların gönüllü yeşil davranışı, kurumsal sorumluluk faaliyetleri, sürdürülebilir gelişim, çevre performansı, çevresel oryantasyon, çalışanların örgütsel bağlılığı, çalışanların çevre dostu davranışları, çalışanların yaşam tarzı, çalışanların iş performansı, çalışanların işyerindeki yeşil olmayan çıktıları (çalışan görev performansı, örgütsel vatandaşlık davranışı ve işten ayrılma niyeti gibi) olarak ele alınmaktadır (Esen ve Çalışkan, 2019, s. 59). Bu çıktılar elde edilebilmesi için gerekli olan yeşil İKY uygulama aşamaları ise Milliman ve Clair (1996) tarafından (1) Bir rehber olarak çevreci bir vizyon belirlemek, (2) Çevreci vizyon ve amaçların paylaşılabilmesi için çalışanları eğitmek, (3) Çalışanların çevreci performanslarını değerlendirmek, (4) Ödül programlarını kullanarak çalışanların çevreci faaliyetlerini takdir etmek olarak sunulmaktadır (Abdeen & Ahmed, 2019, s. 176).

Yazında yeşil İKY uygulamalarının işletmelerdeki yansımalarını inceleyen çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Al Mamun (2019, s. 19) çalışmasında Bangladeş'teki farklı endüstrilerdeki insan kaynakları yöneticilerinin yeşil İKY uygulamalarına örgütlerinde yer vermediklerini, ancak bu alanda farkındalıklarının yüksek olduğunu ve gelecekte yeşil İKY uygulamalarına yer vermek istediklerini tespit etmiştir. Bhutto ve Aurazzeb (2016) örgütteki yeşil işe alma, yeşil eğitim ve gelişim, yeşil öğrenme olmak üzere üç yeşil İKY değişkeninin firma performansı üzerindeki etkisini Pakistan'daki firmaların insan kaynakları yöneticileri üzerinde değerlendirmiş ve üç değişkenin de firma performansı üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkisi

olduğunu belirlemişlerdir. Jirawuttinunt ve Limsuwan (2019) yeşil İKY uygulamalarının firma performansı üzerindeki etkilerini Tayland'daki ISO 14000 sertifikalı insan kaynakları yöneticileri üzerinde değerlendirmiş ve yeşil işe alma ve seçim, yeşil eğitim ve geliştirme, yeşil ödül ve tazminat, yeşil performans yönetimi olmak üzere 4 yeşil İKY uygulamasının firma performansı üzerinde yeşil entelektüel sermaye ve çevre performansı aracılığıyla doğrudan ve dolaylı olarak etkilediğini bulmuşlardır.

Islam, Jantan, Yusoff, Chong ve Hossain (2020) yeşil İKY uygulamalarının turizm sektöründeki çalışanların işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisini 3-4-5 yıldızlı otel örneğinde incelemiş ve sonuçta işten ayrılma niyeti üzerinde sadece yeşil katılım ile yeşil ödeme ve ödül değişkenlerinin etkisi olduğunu belirlemişlerdir. Mohammad, Bibi, Karim ve Durrani (2020) yeşil İKY uygulamaları ile yeşil tutku arasında istatistiksel açıdan pozitif bir ilişki tespit etmiş ve yeşil İKY uygulamaları ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide çalışanların yeşil tutkusunun aracı rolü olduğunu bulgulamışlardır. Yashik ve Mathew (2020) çalışmalarında yeşil eğitim ve geliştirme, yeşil ödül ve tazminat, yeşil performans değerlendirme, yeşil tanıtım gibi yeşil İKY uygulamalarının hastane çalışanlarının çevre performansı ve yeşil davranışları ile ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Karmoker, Zannat ve Roy (2020) çalışmalarında yeşil İKY uygulamalarının (yeşil işe alım ve seçim, yeşil eğitim ve geliştirme, yeşil performans değerlendirme, yeşil ödül ve tazminat) otel çalışanlarının yeşil davranışları üzerinde etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Adriana, Fahira, Nailissa'adah ve El Maula (2020) yaptıkları teorik değerlendirmeler neticesinde yeşil işe alım ve seçim, yeşil eğitim ve geliştirme, yeşil performans yönetimi, yeşil katılım, yeşil ödeme ve ödül gibi yeşil insan kaynakları uygulamaları ile örgütlerdeki görev yönlü ve gönüllü yeşil çalışan davranışları arasında ilişki olduğunu vurgulamaktadırlar. Saifulina, Carballo-Penela ve Ruzo-Sanmartin (2020) yeşil İKY uygulamalarının çalışanların çevreci davranışları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Al-Ghazali ve Afsar (2020) yeşil İKY uygulamalarının çalışanların yeşil yaratıcılıkları üzerindeki etkisini incelemiş, bu ilişkiye yeşil davranış niyetinin aracı etkisini değerlendirmiştir. Suudi Arabistan'daki çeşitli endüstrilerdeki 437 çalışandan elde edilen veriler sonucunda yeşil İKY uygulamalarının yeşil yaratıcılığı pozitif yönde etkilediği ve bu ilişkiye yeşil davranış niyetinin kısmi aracılık yaptığı ortaya konulmuştur. Esen ve Çalışkan (2019) yeşil İKY uygulamalarının çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkisini teorik olarak incelemişlerdir. Bu bağlamda çevresel faktörlerle ilgili sorumluluk sahibi örgütlerin yeşil amaçlara ulaşmayı daha çok arzuladıklarını vurgulamaktadırlar.

Görüldüğü üzere yeşil İKY uygulamalarına yönelik yazında çeşitli

araştırmalar yer almaktadır. Buna yönelik araştırmaların çok büyük bir kısmı teorik değerlendirmeler yaparken bir kısım araştırmalar ampirik nitelik taşımaktadır. Son yıllarda daha da artış göstermiş olan bu alandaki araştırmaların içinde, yeşil İKY uygulamalarının ölçümüne yönelik birtakım arayışlar da bulunmaktadır. Bu arayışların doğal bir sonucu olarak da çeşitli ampirik araştırma bulgularına yer verilmektedir. Ancak yabancı yazında görülen kavramın ölçümüne yönelik arayışları, ulusal yazın açısından söylemek mümkün değildir. Ulusal yazında yer alan kısıtlı arayışların geliştirilmesi ve artırılması, kavramın anlaşılması ve pratikte uygulanabilmesi için son derece önemlidir. Bu bağlamda ulusal yazında yeşil İKY uygulamalarına yönelik ölçme araçlarının geliştirilmesi ya da uygun ölçme araçlarının Türk kültürüne uyarlanması alan yazın açısından önemli bir ihtiyaçtır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Etik İzinleri

Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Etik kurul izin belgesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu’nun 02.11.2020 tarih ve 88037 sayılı 5 nolu kararı ile alınmıştır.

3.2. Orijinal Ölçek

Yeşil İKY uygulamalarına yönelik orijinal ölçek, Dumont vd. (2017) tarafından geliştirilen “Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları” ölçeğidir. Dumont vd. (2017) bu çalışmada yeşil İKY uygulamaları ile çalışanların işyerindeki yeşil davranışları arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide yeşil psikolojik iklimin aracı rolünü incelemişlerdir. Sonuçta yeşil İKY uygulamaları ile yeşil davranış arasında pozitif ve anlamlı ilişki tespit edilmiş ve bu ilişkide yeşil psikolojik iklimin aracı rolü belirlenmiştir. Yeşil İKY uygulamaları ölçeği tek boyutlu bir faktör yapısıyla tanımlanmış ve 0.88 cronbach alfa güvenirlik derecesi elde edilmiştir.

3.3. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, Konya ilinde farklı sektörlerdeki 153 çalışandan oluşmaktadır. Katılımcılara ait demografik özellikler incelendiğinde %41.8’i kadın (64 kişi), %53.6’sı (82 kişi) 18-29 ve %43.1’i (66 kişi) 30-49 yaş aralığında, %85.6’sı lisans ve lisansüstü düzeyde eğitime sahip, %52.9’u (81 kişi) 2944 TL-7972 TL arasında gelire sahip, %78.4’ü 1 yıldan daha uzun süredir bulunduğu sektörde çalışan, %77.5’i 1 yıldan daha uzun süredir bulunduğu firmada çalışan, 23 farklı sektörden yönetim, pazarlama, üretim, finans, insan

kaynakları gibi farklı departmanlarda çalışan, %82.4'ü çalışan ve %17.6'sı yönetici statüsünde olan bir profile sahiptir.

3.4. Araştırmanın Süreci

Araştırmanın analizlerinde altı aşamalı bir süreç takip edilmiştir. Bu kapsamda sırasıyla (a) Ölçeğin yazarlarından elektronik ortamda Türkçe'ye uyarlamaya yönelik izin alımı, (b) Ölçeğin İngilizce'den Türkçe'ye tercümesi ve dil ve kapsam geçerliğinin sağlanabilmesi için uzman görüşlerinin alınması, (c) Ölçeğin kullanımına ilişkin etik kurul raporunun alınması, (d) Çalışma grubundan toplanan verilere açıklayıcı faktör analizi (AFA) uygulanması, (e) Doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanması ve (f) Güvenirlik analizleri yapılmıştır. Bu aşamalar aşağıda kısaca tanıtılmıştır:

(a) *Ölçeğin yazarlarından elektronik ortamda Türkçe'ye uyarlamaya yönelik izin alımı*: 30.10.2020 tarihinde araştırmanın sorumlu yazarı olan Shenzhen Üniversitesi Shenzhen Uluslararası İşletme Okulu Profesörü Jie SHEN'e elektronik ortamda mail gönderilmiştir. Yazardan 31.10.2020 tarihinde ölçeğin uyarlama izni verildiğine yönelik cevap maili alınmıştır.

(b) *Ölçeğin İngilizce'den Türkçe'ye tercümesi ve dil ve kapsam geçerliğinin sağlanabilmesi için uzman görüşlerinin alınması*: Ölçeğin orijinal hali olan İngilizce'den çevrilmek istenen dil olan Türkçe'ye araştırmacı tarafından tercümesi yapılmıştır. Araştırmacı tarafından yapılan tercüme, İngilizce diline hâkim 3 dil uzmanına gönderilmiş ve orijinal dil olan İngilizce'ye tercüme yapılması istenmiştir. Bu aşamada birebir tercüme elde edilince bir sonraki aşamaya geçilmiştir. Yapılan Türkçe tercüme ölçek, İnsan Kaynakları Yönetimi alanında çalışan 5 akademisyene gönderilerek görüşleri alınmış ve sonuçta fikir birliği sağlanarak uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

(c) *Ölçeğin kullanımına ilişkin etik kurul raporunun alınması*: Bu araştırmanın 3.1. başlığında tanımlanmış olan etik kurul raporu alınmıştır.

(d) *Çalışma grubundan toplanan verilere açıklayıcı faktör analizi (AFA) uygulanması*: İlk üç aşama tamamlanarak kullanıma hazır hale gelen ölçek, bu araştırmanın 3.3. başlığında tanımlanmış olan çalışma grubuna uygulanmıştır. 153 çalışandan elde edilen verilerin AFA çözümlemesinde SPSS 21 programı kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, bir sonraki başlıkta detaylandırılmıştır.

(e) *Doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanması*: AFA sonucunda elde edilen yapının doğruluğunu sınamak için DFA uygulanmıştır. Bu aşamada verilerin çözümlemesinde AMOS 21 programı kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, bir sonraki başlıkta detaylandırılmıştır.

(f) *Güvenirlik analizleri*: AFA ile tanımlanan ve DFA ile doğruluğu sınanan yapının güvenilirlik analizleri yapılmış ve elde edilen bulgular, bir sonraki başlıkta detaylandırılmıştır.

4. BULGULAR

Yeşil İKY uygulamaları ölçeğinin Türkçe'ye uyarlama çalışmasına yönelik analizlere başlayabilmek için öncelikle normallik incelemesi yapılmış ve bunun için basıklık ve çarpıklık indekslerine bakılmıştır. Ölçekte yer alan her bir maddeye ilişkin elde edilen ortalama değerler ile basıklık ve çarpıklık indeks değerleri Tablo 1'de sunulmuştur. Ölçekte yer alan maddelerin ortalama değerlerinin 3.3333 ile 2.6013 arasında ve tüm değerlerin orta seviyede olduğu görülmektedir. Maddelere ait basıklık indeksleri -1.165 ile -0.815 aralığında ve çarpıklık indeksleri 0.380 ile -0.259 aralığında belirlenmiştir. Basıklık ve çarpıklık indekslerinin +1.5 ile -1.5 aralığında (Tabachnick & Fidell, 2013) olması durumunda verilerin normal dağılıma uygun olduğu varsayımından hareketle yeşil İKY uygulamaları ölçeğinin normallik koşullarını sağladığı tespit edilmiştir.

Tablo 1. Ölçekte Yer Alan Her Bir Maddeye Ait Ortalama Değerler ile Basıklık ve Çarpıklık İndeksleri

Maddeler	Ortalama	Ortalama Standart Hata	Basıklık	Çarpıklık
YİKYU1	3.3333	0.09274	-0.815	-0.259
YİKYU2	3.1830	0.09877	-1.007	-0.071
YİKYU3	3.2026	0.10216	-1.081	-0.132
YİKYU4	3.1438	0.09789	-0.928	-0.100
YİKYU5	2.6013	0.10828	-1.071	0.380
YİKYU6	2.7908	0.10920	-1.165	0.242

Normallik koşullarını sağladığı tespit edilen yeşil İKY uygulamaları ölçeğine açıklayıcı faktör analizi uygulamak için öncelikle Kaiser Meyer Olkin (KMO) ve Bartlett değerleri incelenmiştir. Ölçeğe ait KMO değeri 0.888 ve Bartlett değeri $p=0.000$ olarak belirlenmiştir ($\chi^2=440.394$, $df=15$, $p<0.05$). Bu değerler incelenerek ölçeğin faktör analizi için uygun olduğu yorumu yapılmıştır.

Ölçeğe ait maddeler arasındaki korelasyon değerleri ve her bir maddeye ait anti imaj korelasyon katsayıları incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 2'de sunulmuştur. Maddeler arasındaki korelasyon değerlerinin her biri beklenen 0.40'tan yüksek değerde bulunmuştur. Ayrıca her bir maddeye ait anti imaj korelasyon katsayılarının 0.924 ile 0.849 aralığında olduğu tespit edilmiş ve bu değerlerin iyi bir model için beklenen 0.50'den büyük olma koşulunu taşıdığı görülmektedir.

Tablo 2. Ölçek Maddeleri Arasındaki Korelasyon ve Anti İmaj Korelasyon Katsayısı Bulguları

	YİKYU1	YİKYU2	YİKYU3	YİKYU4	YİKYU5	YİKYU6
YİKYU1	(0.879)					
YİKYU2	0.703**	(0.849)				
YİKYU3	0.570**	0.666**	(0.902)			
YİKYU4	0.562**	0.565**	0.523**	(0.924)		
YİKYU5	0.545**	0.640**	0.553**	0.543**	(0.890)	
YİKYU6	0.504**	0.522**	0.434**	0.461**	0.565**	(0.909)

** p<0.01

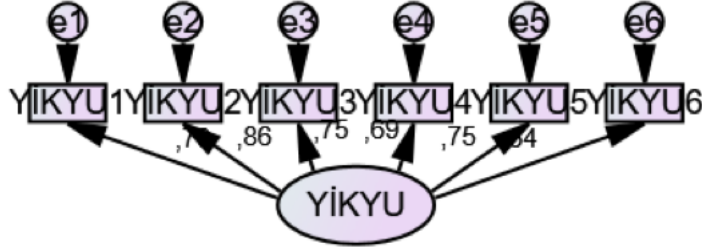
Açıklayıcı faktör analizinde temel bileşenler analizi yöntemi kullanılmış ve elde edilen maddelere ait faktör yükleri, özdeğer ve varyans açıklama oranına ilişkin bulgular Tablo 3'te sunulmuştur. Buna göre ölçekteki maddelere ait faktör yük değerleri 0.751 ile 0.519 aralığında bulunmuş ve her bir maddeye ait yük değeri ideal bir model için beklendiği şekilde 0.50 değerinden yüksek çıkmıştır. 6 maddeden oluşan yeşil İKY uygulamaları ölçeğinin orijinali ile uyumlu şekilde tek faktörlü bir yapı elde edilmiş ve toplam varyans açıklama oranı %63.264 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. Maddelere Ait Faktör Yükleri, Özdeğer ve Varyans Açıklama Oranına İlişkin Bulgular

Notasyon	Maddeler	Faktör 1*
YİKYU1	Firma, çalışanları için yeşil hedefler belirler.	0.671
YİKYU2	Firma, çalışanlarına yeşil değerleri teşvik etmek için yeşil eğitim sağlar.	0.751
YİKYU3	Firma, yeşil yönetimin gerektirdiği bilgi ve becerilerini geliştirebilmeleri için çalışanlarına yeşil eğitim sağlar.	0.621
YİKYU4	Firma, performans değerlendirmelerinde çalışanların işyerindeki yeşil davranışlarını dikkate alır.	0.582
YİKYU5	Firma, çalışanların işyerindeki yeşil davranışlarını ödül ve tazminatla ilişkilendirir.	0.652
YİKYU6	Firma, terfilerde çalışanların işyerindeki yeşil davranışlarını dikkate alır.	0.519
Özdeğer		3.796
Açıklanan Varyans		63.264

* Tek faktörlü yapı ortaya çıkmıştır.

Açıklayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen tek faktörlü ve 6 maddeden oluşan yapıyı sınamak amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Elde edilen tek faktörlü yapısal model Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları Ölçeğine Ait Doğrulayıcı Faktör Analizi Yapısal Modeli

Şekil 1’de oluşan yapının uyum iyiliği indeks değerleri incelenmiştir. Uyum iyiliği indeks değerlerinin yorumlanmasıyla ilgili yazında bir fikir birliği mevcut değildir. Bununla birlikte bu araştırmada elde edilen yapının uyum iyiliği indeks değerleri genel kabul görmüş olan uyum değerleri dikkate alınarak yorumlanmıştır. Buna göre ki-kare uyumu beklendiği şekilde anlamsız çıkmış ($p=0.209$), ki-karenin serbestlik derecesine oranı ($\chi^2/SD=1.343$), yaklaşık hataların ortalama karekökü (RMSEA=0.047), uyum iyiliği indeksi (GFI=0.974), karşılaştırmalı uyum indeksi (CFI=0.993), artırmalı uyum indeksi (IFI=0.993), görel uyum indeksi (RFI=0.955), normlaştırılmış uyum indeksi (NFI=0.973), normlandırılmamış uyum indeksi (TLI=0.988) ve hata kareler ortalamasının karekökü (RMR=0.046) mükemmel uyum derecesinde; standartlaştırılmış hata kareler ortalamasının karekökü (SRMR=0.0274) ve düzeltilmiş uyum iyiliği indeksi (AGFI=0.940) iyi uyum derecesinde belirlenmiştir.

Açıklayıcı faktör analizi ile tanımlanan ve doğrulayıcı faktör analizi ile doğrulanan 6 maddeli ve tek faktörlü yapının güvenilirliğini belirleyebilmek için cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı, madde toplam korelasyon katsayıları ve alt-üst grup ortalamaları arasındaki farkı görmeye yönelik madde analizi yapılmıştır. Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı $\alpha=0.881$ olarak belirlenmiş ve bu katsayı ölçeğin yeterli düzeyde güvenilir olduğunu göstermiştir. Ölçekteki maddelere ait madde toplam korelasyon değerleri ise 0.783 ile 0.609 aralığında bulunmuş olup bu değerler 0.30’dan yüksek olması beklenen ideal değer üzerinde (YİKYU1=0.720, YİKYU2=0.783, YİKYU3=0.679, YİKYU4=0.654, YİKYU5=0.713, YİKYU6=0.609). Ayrıca %27’lik alt ve üst gruptaki madde

puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olduğu görülmüştür ($p=0.000$).

Elde edilen bulgular sonucunda Türkçe'ye uyarlanarak önerilen yeşil İKY uygulamaları ölçeği Tablo 4'te sunulmuştur. Ölçekteki katılım düzeylerini belirleyebilmek için (orijinal ölçekte olduğu gibi) 5 (Kesinlikle Katılıyorum) ve 1 (Kesinlikle Katılmıyorum) aralığında 5'li likert ölçeği önerilmektedir.

Tablo 4. Türkçe'ye Uyarlanan Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları Ölçeği

Firma, çalışanları için yeşil hedefler belirler.
Firma, çalışanlarına yeşil değerleri teşvik etmek için yeşil eğitim sağlar.
Firma, yeşil yönetimin gerektirdiği bilgi ve becerilerini geliştirebilmeleri için çalışanlarına yeşil eğitim sağlar.
Firma, performans değerlendirmelerinde çalışanların işyerindeki yeşil davranışlarını dikkate alır.
Firma, çalışanların işyerindeki yeşil davranışlarını ödül ve tazminatla ilişkilendirir.
Firma, terfilerde çalışanların işyerindeki yeşil davranışlarını dikkate alır.

5. SONUÇ

Yeşil kavramı, son yıllarda işletme biliminde gözle görülür ölçüde önem kazanmıştır. Bu bağlamda kavramın ölçülmesine yönelik çeşitli arayışlar yer almaktadır. Bu süreçte özellikle yönetim alanındaki uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Yeşil kavramının yönetim alanındaki gelişmelerinden biri de yeşil İKY'dir. Yeşil İKY, çevre dostu politika ve uygulamaların İKY açısından değerlendirilmesi ve örgütlerde etkili bir insan kaynakları oluşturma süreçlerinin çevreye zarar vermeden hatta çevreye katkı sağlayacak şekilde yönetilmesi çabalarıdır. Yeşil insan kaynaklarının örgüt içinde uygulanabilmesi için kullanılan araçlara ise yeşil İKY uygulamaları adı verilmektedir. Başka bir deyişle yeşil İKY uygulamaları, insan kaynakları yönetimi süreçlerinde çevrenin sürdürülebilir kılınmasına yönelik çevreye zarar vermeyen ve katkı sağlayan uygulama çabalarının hayata geçirilmesinde kullanılan politika ve araçlardır.

Yabancı yazında yeşil İKY uygulamaları konusunda geliştirilmiş çeşitli ölçekler bulunmakla birlikte aynı gelişimi ulusal yazında görmek mümkün değildir. Yeşil İKY uygulamalarının ölçümüne yönelik Türkçe yazında bir ölçek geliştirme çalışmasına rastlanmamış, sadece bir yüksek lisans tezinde ölçek uyarlama çalışması yapıldığı görülmüştür. Kesen danışmanlığında Öselmiş (2020) tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde Shah (2019) tarafından geliştirilmiş yeşil İKY uygulamaları ölçeği Türkçe'ye uyarlanmıştır. 7 faktör ve 28 maddeden oluşan orijinal ölçeğin uyarlama çalışması neticesinde 7 faktörlü ve 26 maddeli bir ölçek elde edilmiştir. Türkçe yazında yeşil İKY uygulamalarını

ölçmeye yönelik başka bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu ölçekten farklı olarak yeşil İKY uygulamalarını daha sade ve yalın bir ölçme aracıyla tespit edebilecek bir ölçek arayışına girilmiştir. Ayrıca araştırmacının yeşil örgütsel davranış alanında yaptığı çalışmalara yönelik yazın incelemesi neticesinde böyle bir ihtiyaç tanımlaması yapılmıştır. Buradan hareketle yabancı yazında tespit edilen yeşil İKY uygulamaları ölçekleri arasından Dumont vd. (2017) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe'ye uyarlanmasına karar verilmiştir.

Ölçek uyarlama çalışmalarında kullanılan çeşitli aşamalar bulunmaktadır. Buna yönelik olarak altı aşamalı bir sürecin takip edilmesine karar verilmiştir. Öncelikle ölçeğin yazarlarından Türkçe'ye uyarlamaya yönelik elektronik ortamda izin alınmış ve sonrasında ölçek İngilizce'den Türkçe'ye araştırmacı tarafından tercüme edilmiştir. Yapılan tercüme ve bu konudaki diğer fikirleri alabilmek için her iki dil hakimiyeti olan 3 uzmanın görüşlerine başvurularak dil geçerliği sağlanmıştır. Sonrasında yine her iki dile hâkim İKY alanında çalışan 5 akademisyenin görüşlerine başvurularak ölçeğin kapsam geçerliği sağlanmıştır. Son hali verilen ölçeğin kullanımına ilişkin olarak etik kurul raporu alınmış ve sonrasında Konya ilinde farklı sektörlerdeki 153 çalışandan oluşan çalışma grubundan veri temini sağlanmıştır. Ölçeğin yapı geçerliğini elde edebilmek için veri çözümleme aşamasına geçilmiş, SPSS 21 programı kullanılarak verilere açıklayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Bu aşamada tek faktörlü ve %63.264 toplam varyans oranına sahip bir yapı elde edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi ile elde edilen yapının geçerliğini sınamak için verilere AMOS 21 programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Bu aşamada uyum iyiliği değerlerinden χ^2/SD , RMSEA, GFI, CFI, IFI, RFI, NFI, TLI, RMR mükemmel derecede, SRMR ve AGFI iyi derecede uyumlu bulunmuştur. Son olarak elde edilen verilere güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Bu aşamada $\alpha=0.881$ cronbach alfa değerine ve madde toplam korelasyonları açısından 0.783 ile 0.609 aralığında değerlere ulaşılmıştır. Ayrıca alt ve üst gruplardaki madde puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur.

Sonuçta Türk kültürü için güvenilir ve geçerli bir ölçek (Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları ölçeği) elde edilmiştir. Tablo 4'te sunulmuş olan ölçeğin Türkiye'de kamu ve özel sektöre yönelik farklı örneklerde yapılacak uygulamalarda kullanılması mümkündür.

Araştırma kapsamında farklı kısıt tanımlamaları yapmak mümkün olmakla birlikte burada en önemli görülen coğrafi bölge kapsamına yönelik kısıta yer verilmiştir. Araştırmanın coğrafi bölge olarak kapsamı Konya ili olarak belirlenmiştir. Çünkü zaman, mali imkanlar ve Covid-19 pandemisi göz önünde bulundurularak sadece Konya ilinde uygulama yapılabilmiştir. Araştırmaya

Konya ili dışındaki illerin de dahil edilerek evrenin genişletilmesi ve genişletilmiş evrende daha çok sayıda örnekleme ulaşılması mümkün olabilirdi. Ancak dünyada yaşanmakta olan Covid-19 pandemisi nedeniyle evrenin ve bu bağlamda örneklemin daha da genişletilmesi mümkün olamamıştır. Araştırmada az sayıdaki katılımcıya rağmen sektörel bir kısıtlama yapmaktan kaçınılmış ve örneklem birimi açısından kapsam çalışanlar olarak belirlenmiştir. Böylece Konya ilindeki 23 farklı sektörden 153 çalışan katılımcı araştırmaya dahil edilmiştir. Sektörel kısıtlamadan kaçınılmasındaki temel amaç, uyarlaması yapılan yeşil İKY uygulamaları ölçeğinin tüm sektörlerde kullanımının mümkün olmasıdır. Önerilen ölçeğin Türkiye'deki farklı evren ve daha geniş örneklemlerde uygulanması suretiyle sonuçların test edilmesi ve böylece genellenebilirliğinin artırılması mümkün olabilecektir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

AE: Fikir;

AE: Tasarım;

AE: Denetleme;

AE: Kaynakların toplanması ve/veya işlenmesi;

AE: Analiz ve/veya yorum;

AE: Literatür taraması;

AE: Yazıyı yazan;

AE: Eleştirel inceleme.

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

Abdeen, T.H., & Ahmed, N.H.S. (2019). Perceived financial sustainability of tourism enterprises: Do green human resource management practices really matter? *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 7(2), 173-185. doi: 10.15640/jthm.v7n2a15.

Adriana, L.T.D., Fahira, K.T., Nailissa'adah, M., & El Maula, H. (2020). A review the important of green human resource management practices toward employee green behaviour in organization. *Journal of International Conference Proceedings*, 3(1), 124-135. doi: 10.32535/jicp.v2i4.787.

Al-Ghazali, B.M., & Afsar, B. (2020). Green human resource management and employees' green creativity: The roles of green behavioral intention and individual green values. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28(1), 1-18. doi: 10.1002/csr.1987.

Al Mamun, M.A. (2019). An analysis of employee awareness on green human resource management practices: Evidence from Bangladesh. *Human Resource Management Research*, 9(1), 14-21. doi: 10.5923/j.hrmr.20190901.03.

Arulrajah, A.A., Opatha, H.H.D.N.P., & Nawaratne, N.N.J. (2015). Green human resource management practices: A review. *Sri Lankan Journal of Human Resource Management*, 5(1), 1-16. doi: 10.4038/sljhrm.v5i1.5624.

Arzaman, A.F.B.M., Omar, S.S.B., & Khalid, S.B.B. (2018). Green human resource management practices in manufacturing industry: Cases of firms in the southern part of Malaysia. *The Journal of Social Sciences Research*, 2, 347-356. doi: 10.32861/jssr.spi2.347.356.

Beri, K., Thakur, P., & Gupta, G. (2020). Green human resource management review on methodology. *Journal of Critical Reviews*, 7(9), 1340-1343. doi: 10.31838/jcr.07.09.246.

Bhutto, S.A., & Auranzeb (2016). Effects of green human resources management on firm performance: An empirical study on Pakistani firms. *European Journal of Business and Management*, 8(16), 119-125.

Dumont, J., Shen, J., & Deng, X. (2017). Effects of green HRM practices on employee workplace green behavior: The role of psychological green climate and employee green values. *Human Resource Management*, 56(4), 613-627. <https://doi.org/10.1002/hrm.21792>.

Esen, E., & Çalışkan, A.O. (2019). Green human resource management (GHRM) and environmental sustainability, *Global Business Research Congress*, 2019(9), 58-60. doi: 10.17261/Pressacademia.2019.1065.

Gjika, I., & Koli, Z. (2019). Policies and practices of green human resource management. *Journal of International Cooperation and Development*, 2(2), 60-72. doi: 10.36941/jicd-2019-0013.

Islam, A., Jantan, A.H., Yusoff, Y.M., Chong, C.W., & Hossain, S. (2020). Green human resource management (GHRM) practices and millennial employees' turnover intentions in tourism industry in Malaysia: Moderating role of work environment. *Global Business Review*, 2020, 1-21. doi: 10.1177/0972150920907000.

Jirawuttinunt, S., & Limsuwan, K. (2019). The effect of green human resource management on performance of certified ISO 14000 businesses in Thailand. *UTCC International Journal of Business and Economics*, 11(1), 168-185.

Karmoker, K., Zannat, T., & Roy, B. (2020). Can green HRM practices influence hotel employees' green behavior? Evidence from Khulna city hospitality industry, Bangladesh. *International Journal of Human Resource Studies*, 10(4), 149-167. doi: 10.5296/ijhrs.v10i4.17641.

Mohammad, N., Bibi, Z., Karim, J., & Durrani, D. (2020). Green human resource management practices and organizational citizenship behaviour for environment: The interactive effects of green passion. *International Transaction Journal of Engineering, Management, Applied Sciences, Technologies*, 11(6), 1-10. doi: 10.14456/ITJEMAST.2020.105.

Öselmiş, M. (2020). Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları: Literatür taraması ve bir ölçek uyarlama çalışması. Yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Saifulina, N., Carballo-Penela, A., & Ruzo-Sanmartin, E. (2020). Sustainable HRM and green HRM: The role of green HRM in influencing employee pro-environmental behavior at work. *Journal of Sustainability Research*, 2(3), 1-25. doi: 10.20900/jsr20200026.

Shah, M. (2019). Green human resource management: Development of a valid measurement scale. *Business Strategy and the Environment*, 28(5), 771-785. doi: 10.1002/bse.2279.

Tabachnick, B.G., & Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics* (Sixth Edition), Boston: Pearson Education Limited.

Uslu, Y.D., & Kedikli, E. (2017). Sürdürülebilirlik kapsamında yeşil insan kaynakları yönetimine genel bir bakış. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 52(3), 67-82. doi: 10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.17.12.694.

Yashik, M., & Mathew, R.V. (2020). Green human resource management and its impact on environmental performance and green behavior: A study of select hospitals in Northern Kerala. *Journal of Xi'an University of Architecture & Technology*, XII(III), 3914-3923.

IDOCRIW ve MARCOS TEMELLİ BIST ULAŞTIRMA İŞLETMELERİNİN FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 29.03.2021

Yayına Kabul Tarihi: 05.06.2021

Osman PALA
Dr.
Karamanoğlu Mehmetbey
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Karaman, Türkiye
osmanpala@kmu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2634-2653

ÖZ | Küreselleşen dünyada üretimin ve ticaretin ayrılmaz bir parçası haline gelen ulaştırma sektörünün önemi günden güne artmaktadır. Ulaştırma sektöründe yer alan işletmelerin verimliliği ilişkili olduğu diğer sektörleri ve tüm ekonomiyi etkilemektedir. İşletmelerin finansal performansı yapmaları gerekenleri ne kadar doğru yaptıklarını ifade eden bir ölçüt olarak görülmektedir. Ekonomik kriz dönemlerinde güçlü finansal performansa sahip olan işletmelerin konjonktürel dalgalanmalardan daha az hasarla çıkabilmeleri mümkün olabilmektedir. Covid-19 pandemisi yarattığı ekonomik kriz tüm sektörlerde olduğu gibi ulaştırma sektöründe de yaşanmaktadır. Çalışma kapsamında BIST Ulaştırma endeksinde işlem gören işletmelerin 2019 ve 2020 senelerinde göstermiş oldukları finansal performansları, IDOCRIW ve MARCOS yaklaşımları birlikte kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuçlar değerlendirildiğinde ekonomik kriz ortamına güçlü finansal performans ile girmenin önemi ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Finansal performans, BIST, ulaştırma.

JEL Kodu: C44, G00, L91

Alan: İşletme

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauiibfd.2021.013

Atıfta bulunmak için: Pala, O. (2021). IDOCRIW ve MARCOS temelli BIST ulaştırma işletmelerinin finansal performans analizi. *KAÜİBFD*, 12(23), 263-294.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF BIST TRANSPORTATION COMPANIES BASED ON IDOCRIW AND MARCOS

Article Submission Date: 29.03.2021 Accepted Date: 05.06.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Osman PALA
Dr.
Karamanoğlu Mehmetbey
University
Economics and Administrative
Sciences Faculty,
Karaman, Türkiye
osmanpala@kmu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2634-2653

ABSTRACT | The importance of the transportation sector, which has become an integral part of production and trade in the globalizing world, is increasing day by day. The efficiency of the companies in the transport sector affects other related sectors and the whole economy. Financial performance of enterprises is seen as a measure that expresses how accurately they do what they need to do. In times of economic crisis, it is possible for businesses with strong financial performance to overcome conjunctural fluctuations with less damage. The economic crisis caused by the Covid-19 pandemic is experienced in the transportation sector, as in all sectors. Within the scope of the study, the financial performances of the enterprises listed in the BIST Transportation index in 2019 and 2020 were analyzed using IDOCRIW and MARCOS approaches. Considering the results, the importance of entering the economic crisis environment with strong financial performance has emerged.

Keywords: *Financial performance, BIST, transportation.*

Jel codes: *C44, G00, L91*

Scope: *Business Administration*

Type: *Research*

1. GİRİŞ

Ülkelerin ekonomi alanında faaliyet gösteren tüm iş kollarıyla yakından ilişkisi olan ulaştırma sektörü bu açıdan tüm sektörler için önemli bir görevi üstlenmektedir. Ulaşım firmaları vasıtalarıyla yapılan üretim girdi ve ürün sevkiyatları ile birçok iş kolunun işleyişi sürdürülebilmektedir. Küreselleşmekte olan dünyada artan ticaret ilişkileri ve yeni ticaret rotaları ile ulaştırma sektörünün ekonominin işleyişinde ağırlığı artmıştır.

Ulaştırma sektörü diğer ekonomik sektörlerle yakın ilişkili olması nedeniyle karşılıklı olarak bu sektörlerle etkileşim halinde olmaktadır. Ulaştırma sektöründeki işletmelerin ekonomik açıdan etkin şekilde yönetilmesi diğer sektörleri de pozitif yönde etkilemektedir. Bu nedenle bir ülkenin ekonomik kalkınmasında ulaştırma sektörünün finansal performansı ve etkinliği önemli bir yer teşkil etmektedir.

Finansal performans değerlendirmesi ise işletmeler için finansal başarılarının ne ölçüde sağlandığını ortaya koyabilen bir kıstas olarak görülmektedir. Finansal performans analiziyle, firmaların gelecekte ne yapmaları gerektiği ve mevcut stratejilerin etkinliği belirlenebilmektedir.

Öte yandan finansal performans analizleri firmaların neyi doğru yapıp yapmadıklarını onlara gösteren ölçütler olarak ta ortaya çıkmaktadır. Bir firma finansal açıdan daha iyi olabilmek için ilk önce performansını ölçebilmeli ve kendi sektöründe ne durumda olduğunu rekabet ettiği firmalar nezdinde görebilmelidir. Akabinde, gelecek plan ve stratejilerini bu ölçüm sonucu yapılacak analizler çerçevesinde şekillendirmelidir. Firmalar zayıf yönlerini geliştirecek adımları atarken, güçlü yönlerini ise muhafaza edecek tedbirleri alabilmelidir.

Covid-19 pandemisi özellikle 2020 yılının tamamını etkileyen ve ekonomik anlamda birçok sektörü olumsuz etkileyen bir kriz olarak nitelendirilmektedir. Ulaştırma sektörünün de bu krizden olumsuz etkilendiği bilinmekte ve işletmelerin bu krizi en az hasarla atlatabilmeleri için etkin finansal performans, yapı ve yönetimlere sahip olmaları gerekmektedir.

Finansal performans analizi için çoğunlukla genel kabul görmüş finansal tablo ve oranlar kullanılmaktadır. Birden çok finansal oranın değerlendirmede yer almasından ötürü analiz aşamasında literatürde büyük ölçüde Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri (ÇKKV) tercih edilmektedir. ÇKKV yaklaşımları bir karar probleminde birden çok kriter ve alternatif bulunduğu, bu kriterler ışığı altında, karar verme aşamasında, analitik anlamda rol üstlenerek karar alıcılara destek olmaktadır.

Bu çalışma kapsamında, ulaştırma alanında yer alan işletmelerin finansal performanslarının değerlendirilmesinde, daha önceden birlikte kullanılmamış

ÇKKV tekniklerinden olan Objektif Kriter Ağırlıklarının Bütünleşik Olarak Belirlenmesi IDOCRIW (Integrated Determination of Objective CRITERIA Weights- Objektif Kriter Ağırlıklarının Bütünleşik Belirlenmesi) ve MARCOS (Measurement Alternatives and Ranking according to Compromise Solution- Ulaşma Çözümüne Göre Alternatiflerin Ölçümü ve Sıralanması) birlikte kullanılmıştır.

Çalışmada 2019-2020 yılları için BIST Ulaştırma endeksinde yer alan firmaların finansal performansı analiz edilmiş olup, Covid-19 pandemisinin firmaların finansal performans sıralamasına etkileri değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, IDOCRIW ve MARCOS yaklaşımlarının ilk kez bir arada kullanılması ve ulaştırma sektöründeki finansal performans analizinde Covid-19 pandemisi etkisinin değerlendirilmesi nedeniyle iki farklı açıdan alan yazına faydası olacağı düşünülmektedir.

2. LİTERATÜR

Finansal performans değerlendirmede birden çok sayıda kriter kullanan çalışmalarda sıklıkla ÇKKV teknikleri kullanılmaktadır. Bu doğrultuda sektörde yapılan finansal performans analiz çalışmaları bu kısımda incelenmiş ve ayrıca bu çalışmada kullanılan ÇKKV tekniklerinin literatürdeki yeri araştırılmıştır.

Ulaştırma sektörünü konu alan finansal performans analiz çalışmalarına bakıldığında; Feng ve Wang (2000) çalışmalarında ulaşım sektöründe yer alan beş adet havayolu firmasının finansal performansını değerlendirmişlerdir. Performans ölçütleri olarak başlangıçta işgücü, filo, uçuş ekipmanı ve varlık verimliliği ile likidite ve devir hızlarından oluşan 22 adet oranı belirlemişlerdir. Gri İlişkisel Analiz (GİA) kullanarak 15 kriter ile bu ölçütleri temsil eden bir yapı oluşturmuşlar ve TOPSIS ile performans sıralamasını gerçekleştirmişlerdir.

Lee, Lin ve Shin (2012) tarafından yapılan çalışmada Kore ve Tayvan'da faaliyet gösteren deniz taşımacılığı ile ilgili firmaların finansal performansını sıralamışlardır. Likidite, karlılık, yatırım getirisi, faaliyet, kaldıraç ve nakit akışı oranlarından 21 tanesini kriter olarak kullanmışlardır. Entropi yöntemi ile kriter ağırlıkları belirlenirken, sıralama GİA ile yapılmıştır.

Wang (2014) çalışmasında Tayvan'da faaliyet gösteren 3 adet konteyner taşımacılığı firmasının finansal performans analizini gerçekleştirmiştir. Finansal yapı, ödeme gücü, devir hızları ve karlılık oranlarından 21 tanesini öncelikle ele alarak GİA kullanarak bu oranları farklı kümelere ayırmış ve bu kümeleri temsil eden 15 adet oranı ise çalışmasında kriter olarak kullanmıştır. Kriterler uzman görüşleri ve bulanık mantık yardımıyla ağırlıklandırılmış olup sıralamada ise bulanık TOPSIS yönteminden faydalanılmıştır.

Kendirli ve Kaya (2016) ulaştırma sektöründe bulunan 7 firmanın 2010-

2013 yılları arasındaki finansal performansını sıralamışlardır. Kriter olarak likidite, mali yapı, faaliyet ve karlılık oranlarından sırasıyla 4, 6, 5 ve 3 tanesini belirlemişlerdir. Kriter ağırlıklandırma dört ana grupta ele aldıkları kriterleri ana grupları ve grup içlerini eşit ağırlığa göre belirlemişlerdir. TOPSIS yöntemine göre yapılan sıralama sonucunda DOCO tüm yıllarda ilk ikide CLEBI ise ilk dörtte yer almıştır.

Başdeğirmen ve Işıldak (2018) çalışmalarında ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren ve 2017 yılı için ilk 500 büyük işletme arasında yer alan 8 adet firmanın finansal performansını değerlendirmişlerdir. Kriter olarak bazı finansal büyüklükleri tercih ettikleri çalışmada kriterleri eşit ağırlıklı ve uzman ağırlıklı olmak üzere iki farklı plana göre derecelendirmişlerdir. GİA yaklaşımı ile sıralamalar sonucu her iki planda da ilk dört sıradaki firmalar değişmemiştir.

Oral ve Kıpık (2019) BIST Ulaştırma endeksine tabi olan sekiz firmanın 2014-2018 yılları arasında finansal performans sıralaması yapılmıştır. Çalışmada, likidite, finansal yapı, faaliyet ve karlılık oranlarından sırasıyla 2, 4, 2 ve 2 adedi kriter olarak kullanılmıştır. Kriterler eşit ağırlığa göre derecelendirilmiş olup firmalar hem TOPSIS hem de PROMETHEE yöntemlerine göre sıralanmıştır. TOPSIS yöntemine göre TLMAN tüm yıllarda ilk 2 sırada yer alırken CLEBI de her zaman için ilk üçte yer almıştır.

Gümüş ve Çibık (2019) çalışmalarında BIST Ulaştırma endeksine kayıtlı 8 adet firmanın 2016-2017 yılları arasındaki finansal performans sıralamalarını gerçekleştirmişlerdir. Kriter olarak kullandıkları finansal oranlardan 12'sini de finansal tablolar yardımıyla oluşturmuşlardır. Kriter ağırlıkları bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ile belirlenirken MOORA ve VIKOR yöntemleri ile ayrı ayrı sıralama gerçekleştirilmiştir. VIKOR yöntemine göre sıralamada TLMAN her iki yılda da birinci sırada yer almıştır. Öte yandan MOORA ve VIKOR yöntemleri ile yapılan sıralamalarda benzerlikler olduğu ifade edilmiştir.

Ersoy (2020) yaptığı çalışmada, BIST Ulaştırma endeksinde yer alan 8 adet işletmenin 2016-2018 yılları arasında finansal performans analizine yer vermiştir. Likidite, mali yapı, karlılık ve faaliyet oranlarından sırasıyla 3, 3, 4 ve 3 tanesine kriter olarak yer verilen çalışmada bu kriterlere eşit ağırlık verilmiştir. GİA yardımıyla işletmelerin sıralanması sonucunda BEYAZ tüm yıllarda ilk ikide CLEBI ise ilk üçte kendine yer bulmuştur.

Sakarya ve Aksu (2020) çalışmalarında BIST Ulaştırma endeksinde işlem gören ve aynı zamanda Türkiye'de büyüklük açısından ilk 500'de yer alan firmaların 5'inin finansal performans analizini 2013-2017 yılları arasında gerçekleştirmişlerdir. Çalışmalarında yer verdikleri kriterler finansal oranlardan oluşmakta olup likidite, finansal yapı, faaliyet, karlılık ve büyüme oranlarından sırasıyla 2, 3, 3, 4 ve 2 tane kullanılmıştır. Kriterleri entropi yöntemi ile

ağırlıklandırırken, işletmeleri TOPSIS yöntemine göre sıralamışlardır. Sıralamaların yıllara göre farklılık barındırdığını ifade ederken CLEBI firması her zaman için sıralamalarda ilk üçte yer almıştır.

Zavadskas ve Podvezko (2016) ilk defa IDOCRIW objektif kriter derecelendirme yaklaşımını ortaya atmış olup, bu tekniğe çalışmalarında yer verenlerin bazılarını bakılırsa; Zavadskas, Cavallaro, Podvezko, Ubarte ve Kaklauskas (2017) Litvanya'daki bir şehirde yer alan yaşam alanlarını yaşanabilirlik açısından incelemişlerdir. Kriterleri IDOCRIW yaklaşımı ile değerlendirdikleri analizde sıralama işlemi için COPRAS, SAW, EDAS ve TOPSIS yöntemlerine başvurmuşlardır. Čereška, Zavadskas, Bucinkas, Podvezko ve Sutinyš (2018) alternatif olarak belirledikleri çelik kablolar için hangisinin daha dayanıklı olduğunu belirlemek için kriter önem derecelerini IDOCRIW tekniği ile saptamışlardır. Podvezko, Zavadskas ve Podvezko (2020) tarafından yapılan çalışmada bulanık IDOCRIW yaklaşımları ortaya atılmıştır. Luo, Zhang, Qin, Yang ve Liang (2021) çalışmalarında çevrimiçi yorumlara göre duygu yönelim analizi kullanarak en çok turist çeken yerlere dair olasılıklı dilsel terim kümeleri oluşturmuşlardır. Sonrasında ise karar matrisi olarak kullandıkları bu yapıdaki kriterleri IDOCRIW ile ağırlıklandırmışlar ve turist çeken mekanları COCOSO yaklaşımı ile sıralamışlardır.

Stević, Pamučar, Puška ve Chatterjee (2020) tarafından ilk defa ortaya atılan MARCOS yaklaşımı oldukça yeni olmasına rağmen birçok çalışmada kendine yer bulmuştur. Stanković, Stević, Das, Subotić ve Pamučar (2020) bulanık MARCOS yaklaşımını yolların trafik risk analizinde sıralama yapmak için kullanmışlardır. Stević ve Brković (2020) bir ulaştırma firmasındaki insan kaynağının değerlendirilmesinde MARCOS'dan yararlanmışlardır. Mitrović vd. (2020) bulanık MARCOS'u geometrik parametrelere göre yol bölümlerinin güvenliğini değerlendirmede kullanmışlardır. Badi ve Pamučar (2020) çalışmalarında çelik sanayinde tedarik firma seçimi probleminde Gri MARCOS yardımıyla çözüme ulaşmışlardır. Ulutaş vd. (2020) lojistik sistemi içinde yer alacak palet taşıyıcı seçimi probleminde MARCOS yaklaşımını içeren hibrit bir yöntem önermişlerdir. Puška, Stojanović, Maksimović ve Osmanović (2020) proje yönetimi yazılımı değerlendirmesinde MARCOS tekniğini kullanmışlardır.

3. YÖNTEM

Çalışmada finansal performans kriterleri olan finansal oranları değerlendirmede entropi ve CILOS yaklaşımını barındıran IDOCRIW objektif kriter ağırlıklandırma metodu kullanılırken, alternatifleri kıyaslamada ise MARCOS yaklaşımından yararlanılmıştır. Bu nedenle entropi, CILOS, IDOCRIW ve MARCOS yöntemlerine çalışmada değinilmiştir.

3.1. Entropi Yaklaşımı

Wang ve Lee (2009) entropi fonksiyonu ile ÇKKV'de objektif ağırlıklandırma yapılabileceğini ve kriterlerdeki değişkenliğin ifade edilebileceğini belirtmişlerdir.

Entropi yöntemi ile kriter ağırlıklarının elde edilişi aşağıdaki gibidir (Wang & Lee, 2009, s. 8982);

Aşama 1: Herhangi bir $C = \|c_{ij}\|_{(n*m)}$ karar matrisi için değerlendirme matrisi oluşturulmuş olsun. Satır ve sütun sayıları n ve m olan karar matrisinde c_{ij} i. alternatifin, j. kriter için fayda derecesini belirtmektedir. İlk aşamada karar matrisinin her bir kriter için Eşitlik 1'deki gibi normalize edilmesi gerekmektedir.

$$r_{ij} = \frac{c_{ij}}{\sum_{i=1}^n c_{ij}} \quad (1)$$

Aşama 2: Kriterler için entropi değerleri ise Eşitlik 2'deki gibi hesaplanmaktadır;

$$e_j = \frac{-1}{\ln(n)} \sum_{i=1}^n r_{ij} \ln r_{ij} \quad (2)$$

Aşama 3: Kriterlerin ağırlık değerleri ise entropi değerlerinin normalize edilmesiyle Eşitlik 3'teki gibi bulunur;

$$w_{e_j} = \frac{1 - e_j}{m - \sum_{j=1}^m e_j} \quad (3)$$

Entropi yönteminde, karar matrisinde bulunan sıfır ve negatif değerlerin logaritmaları alındığında sonuç olarak karşımıza sonsuz ve karmaşık sayılar çıkmakta ve ortaya çıkan hesaplama değerleri anlamsızlaşmaktadır. Bu nedenle Zhang, Wang, Li ve Xu (2014) tarafından önerilen Z-skor standardizasyonu bu tip durumlarda kullanılabilir ve Eşitlik 4 ile 5'teki gibi gerçekleştirilmektedir.

$$z_{ij} = \frac{c_{ij} - \bar{c}_j}{\sigma_j} \quad (4)$$

$$ZA_{ij} = z_{ij} + A \quad (A > |\min z_{ij}|) \quad (5)$$

Eşitlik 4'te karar matrisi c_{ij} elemanlarından buldukları sütunun ortalaması çıkartılarak, sütunun standart sapmasına bölünmesi ile z_{ij} dönüşümü sağlanmaktadır. Akabinde ortaya çıkan matris elemanlarını Eşitlik 5'te olduğu şekilde A gibi ve $\min z_{ij}$ değerine çok yakın bir değerle toplayarak işlem tamamlanmış olmaktadır.

3.2. CILOS Yaklaşımı

Her bir kriterde oluşan kaybın değerine göre ölçülen objektif kriter derecelendirme yöntemi olan CILOS tekniğinde kriterlerden bir tanesinin en önemli kriter olarak belirlenmesi halinde diğer kriterlerdeki etki kaybolma derecelerine bakılmaktadır (Cereska et al., 2016, s. 7).

CILOS yönteminde, Entropi yaklaşımında varolan ve bir kriterde alternatif değerlerinin benzer olması halinde kriter önem derecesinin azalması durumu bulunmamaktadır (Cereska et al., 2016, s. 8).

Yöntemin başlangıcında, objektif veya sübjektif değerlendirmelerle $A = \|a_{ij}\|_{(n*m)}$ şeklinde bir karar matrisi alternatifler satırlarda, kriterler sütunlarda olacak biçimde Eşitlik 6'da görüldüğü gibi oluşturulması gerekmektedir.

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1m} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2m} \\ \vdots & & & \vdots \\ \vdots & & & \vdots \\ \vdots & & & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nm} \end{bmatrix} \quad (6)$$

Karar matrisinde bulunan tüm kriterlerin fayda yönlü olması beklenmektedir, eğer maliyet yönlü kriterler mevcutsa Eşitlik 7 ile fayda yönlü hale getirilmektedir (Podvezko et al., 2020, s. 64);

$$\square \quad \min a_{ij}$$

$$a_{ij} = \frac{i}{a_{ij}} \quad (7)$$

Eşitlik 7’de her bir maliyet kriter sütunu, kriterde minimum değere sahip alternatifin sütundaki değerlere bölünmesi ile kriter fayda yönüne çevrilmiştir. Bu işlem sonrasında Eşitlik 8’de olduğu gibi karar matrisi normalize edilmektedir (Podvezko et al., 2020, s. 68);

$$\square$$

$$x_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (8)$$

Normalize işlemi sonucunda elde edilen matris $X = \|x_{ij}\|$ için sırasıyla $\max x_{ij}$ her bir sütundaki maksimum değere sahip i elemanının bulunduğu satırlar olarak ifade edilen t_k ’lar sıralanarak yeni bir kare matris $R = \|r_{kj}\|$ elde edilmektedir. R matrisinde ise köşegenler x_j ’de tüm kriterler için en iyi değerler bulunmaktadır. Her bir kriterin görelî kaybını gösteren $P = \|p_{kj}\|$ matrisi ise Eşitlik 9’da olduğu gibi hesaplanmaktadır.

$$p_{kj} = \frac{x_j - r_{kj}}{x_j} \quad (9)$$

P matrisi elemanı p_{kj} , k. kriter en önemli belirlendiğinde j. kriterdeki önem kaybı miktarını belirtmektedir. Kriter önem dereceleri q_j ise $Fq^T = 0$ denklemi çözümü ile hesaplanmaktadır. Buradan ortaya çıkan değerler, normalizasyon sonucu kriter önem derecelerine karşılık gelmektedir. F matrisi Eşitlik 10’da olduğu şekilde belirlenmektedir.

$$F = \begin{bmatrix} -\sum_{k=1}^n P_{k1} & P_{12} & \cdots & P_{1n} \\ P_{21} & -\sum_{k=1}^n P_{k2} & \cdots & P_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ P_{n1} & P_{n2} & \cdots & -\sum_{k=1}^n P_{kn} \end{bmatrix} \quad (10)$$

3.3. IDOCRIW Metodu

Farklı yöntemlerle elde edilmiş olan kriter ağırlıklarının bir potada eritilmesi ile elde edilen IDOCRIW, $w e_j$ entropi ve q_j CILOS ağırlıkları kullanılarak Eşitlik 11'deki gibi hesaplanmaktadır (Zavadskas & Podvezko, 2016, s. 8).

$$w_j = \frac{q_j * w e_j}{\sum_{j=1}^m q_j * w e_j} \quad (11)$$

IDOCRIW'da entropi yöntemindeki kriterin değişkenliği ve CILOS'daki kriter etki kaybı birbirini dengeleyen unsurlar olarak görülmektedir (Zavadskas & Podvezko, 2016, s. 8).

3.4. MARCOS Yaklaşımı

MARCOS yaklaşımı, ideal ve anti ideal referans noktaları ile alternatiflerin arasındaki ilişkinin fayda fonksiyonu yardımıyla derecelendirilmesine dayanmaktadır. Fayda fonksiyon değerleri üzerinden elde edilen alternatife ait değerler ideal çözüme en yakın fayda fonksiyonuna sahip alternatif en iyi alternatif olarak ifade edilmektedir (Stevic et al., 2020, s. 4).

MARCOS yaklaşımı altı aşamada alternatif sıralaması sağlamaktadır (Stevic et al., 2020, s. 4-5).

Aşama 1: Başlangıç Karar Matrisinin Oluşumu: Sütunlarında kriterlerin ve satırlarında alternatiflerin bulunduğu başlangıç karar matrisi Eşitlik

12'deki $B = \left\| b_{ij} \right\|$ şeklinde tanımlanabilmektedir. Matristeki b_{ij} eleman değeri j. kriter için i. alternatif skorunu temsil etmektedir. Grup karar vermede uzmanların değerlendirmeleri bir araya getirilerek tek bir karar matrisi oluşturulmaktadır.

$$B = \begin{bmatrix} b_{11} & b_{12} & \dots & b_{1m} \\ b_{21} & b_{22} & \dots & b_{2m} \\ \vdots & & & \vdots \\ \vdots & & & \vdots \\ b_{n1} & b_{n2} & \dots & b_{nm} \end{bmatrix} \quad (12)$$

Aşama 2: Genişletilmiş Karar Matrisinin Oluşturulması: MARCOS yönteminde, ideal ve anti ideal çözümlerin matrise eklenmesi ile matris genişletilir. Anti ideal çözüm (AİD), matrisin en üst satırı olacak şekilde matrise eklenirken Eşitlik 13'e göre elde edilmektedir. İdeal çözüm (İD) matrisin en alt satırı olacak şekilde Eşitlik 14'deki gibi elde edilirken burada F ve M sırasıyla fayda ve maliyet yönlü kriterleri ifade etmektedir. İşlemler sonucunda ortaya çıkan genişletilmiş matris BG Eşitlik 15'te verilmektedir.

$$AİD = \min_i b_{ij} \text{ eğer } j \in F \text{ ve } \max_i b_{ij} \text{ eğer } j \in M \quad (13)$$

$$İD = \max_i b_{ij} \text{ eğer } j \in F \text{ ve } \min_i b_{ij} \text{ eğer } j \in M \quad (14)$$

$$BG = \begin{bmatrix} b_{aid1} & b_{aid2} & \dots & b_{aidm} \\ b_{11} & b_{12} & \dots & b_{1m} \\ b_{21} & b_{22} & \dots & b_{2m} \\ \vdots & & & \vdots \\ \vdots & & & \vdots \\ \vdots & & & \vdots \\ b_{n1} & b_{n2} & \dots & b_{nm} \\ b_{id1} & b_{id2} & \dots & b_{idm} \end{bmatrix} \quad (15)$$

Aşama 3: BG Matrisinin Normalizasyonu: Normalize edilmiş genişletilmiş matris $N = [n_{ij}]_{(n+2)*m}$ Eşitlik 16 ve 17'ye göre aşağıdaki şekilde elde edilmektedir.

$$n_{ij} = \frac{b_{idj}}{b_{ij}} \text{ eğer } j \in M \quad (16)$$

$$n_{ij} = \frac{b_{ij}}{b_{idj}} \quad \text{eğer } j \in F \quad (17)$$

Aşama 4: Ağırlıklandırılmış Matrisin Hesaplanması: Ağırlıklandırılmış matrisi $V = \left\| v_{ij} \right\|$ Eşitlik 18'de olduğu gibi kriter ağırlıkları ile normalize edilmiş matris N elemanları ile çarpılarak hesaplanmaktadır.

$$v_{ij} = n_{ij} * w_j \quad (18)$$

Aşama 5: Alternatiflerin Fayda Derecelerinin Hesaplanması: Alternatiflerin fayda dereceleri K_i , ideal ve anti ideal çözüme göre Eşitlik 19 ve 20'ye göre hesaplanmaktadır.

$$K_i^- = \frac{S_i}{S_{aid}} \quad (19)$$

$$K_i^+ = \frac{S_i}{S_{id}} \quad (20)$$

Eşitlik 19 ve 20'de yer alan S_i , alternatiflere ait V matrisindeki satır toplamlarından ibaret olup Eşitlik 21'de hesaplanışı verilmiştir.

$$S_i = \sum_{j=1}^m v_{ij}, \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (21)$$

Aşama 6: Alternatifler İçin Fayda Fonksiyon Değerlerinin Belirlenmesi: Fayda Fonksiyonu $f(K_i)$, ler ideal ve anti ideal çözümle alternatiflerin arasındaki ilişkide uzlaşma noktası olarak görülmektedir ve Eşitlik 22'deki gibi hesaplanmaktadır.

$$f(K_i) = \frac{K_i^+ + K_i^-}{1 + \frac{1 - f(K_i^+)}{f(K_i^+)} + \frac{1 - f(K_i^-)}{f(K_i^-)}} \quad (22)$$

Eşitlik 22’de bulunan $f(K_i^+)$ alternatifin ideal çözümle ilişkisini ortaya koyan fayda fonksiyonu iken, $f(K_i^-)$ anti ideal çözümle alternatif arasındaki ilişkinin fayda fonksiyonu olarak ifade edilmektedir ve sırasıyla Eşitlik 23 ve 24’deki gibi hesaplanmaktadır.

$$f(K_i^+) = \frac{K_i^-}{K_i^+ - K_i^-} \quad (23)$$

$$f(K_i^-) = \frac{K_i^+}{K_i^+ - K_i^-} \quad (24)$$

Alternatiflerin nihai sıralaması ise en büyük $f(K_i)$ değerine sahip alternatif en iyi olacak şekilde yapılmaktadır.

4. BULGULAR

Bu çalışmada 2019-2020 yılları arasında BIST Ulaştırma endeksinde bulunan firmalara yer verilmiştir. Tablo 1’de ilgili firma adları ve BIST kodları verilmiştir. Tablo 1’e göre BIST Ulaştırma endeksinde ilgili yıllarda sekiz adet firma bulunmakta olup ulaştırma sektöründe finansal performans analizi için olası alternatifler olarak bu firmalar belirlenmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Yer Alan Firmalar

BIST Kodu	Firma Adı
BEYAZ	BEYAZ FİLO OTO KİRALAMA A.Ş.
CLEBI	ÇELEBİ HAVA SERVİSİ A.Ş.
DOCO	DO & CO AKTIENGESELLSCHAFT
GSDDE	GSD DENİZCİLİK GAYRİMENKUL İNŞAAT SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
PGSUS	PEGASUS HAVA TAŞIMACILIĞI A.Ş.
RYSAS	REYSAŞ TAŞIMACILIK VE LOJİSTİK TİCARET A.Ş.
TLMAN	TRABZON LİMAN İŞLETMECİLİĞİ A.Ş.
THYAO	TÜRK HAVA YOLLARI A.O.

Kaynak: (<https://www.kap.org.tr/tr/>)

Firmaların finansal performanslarını değerlendirmede sıklıkla turizm sektöründe kullanılan mali tablolarda yer alan finansal oranlardan yararlanılmıştır. Literatürdeki, Kendirli ve Kaya (2016), Oral ve Kıpık (2019), Gümüş ve Çıbık (2019), Ersoy (2020), Sakarya ve Aksu (2020) tarafından ulaştırma sektöründeki finansal performans analizi çalışmalarına göre değerlendirme kriterleri belirlenmiş olup ilgili kriterler Tablo 2’deki gibidir.

Tablo 2. Ulaştırma Sektöründeki Firmaların Finansal Performans Değerlendirme Kriterleri

Tipi	Kriter	Kriter No	Kriter Yönü	Kriter Adı	Hesaplama
Likidite Oranları		K1	Fayda	Cari oran	Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Borçlar
		K2	Fayda	Nakit oran	(Hazır değerler + Menkul Kıymetler)/Kısa Vadeli Borçlar
Finansal Yapı Oranları		K3	Maliyet	Borç oranı	Toplam Borç/Toplam Varlıklar
		K4	Maliyet	Maddi duran varlık-öz sermaye oranı	Maddi duran varlık/öz sermaye
Faaliyet Oranları		K5	Fayda	Öz Sermaye Devir Hızı	Net Satışlar / Öz Sermaye
		K6	Fayda	Aktif devir hızı	Net Satışlar / Toplam Varlık
Karlılık Oranları		K7	Fayda	Net Kar Marjı	Net Kar/Net Satışlar
		K8	Fayda	Öz Sermaye Karlılık	Net Kar/Öz Sermaye

2019-2020 yılları için yapılacak olan finansal performans analizi için DOCO firmasının 2020 yılı finansal tablolarına erişilememesi nedeniyle, ilgili firma analiz dışında bırakılmış ve analiz diğer 7 firma ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kriter olarak kullanılan finansal oranlar, Kamuoyu Aydınlatma Platformu (KAP) ortamından toplanan finansal tablo değerleri yardımıyla oluşturulmuştur (KAP, 2021). 7 firmaya ait 2019 ve 2020 yılları için oluşturulan karar matrisleri Tablo 3’deki gibidir.

Tablo 3. 2019 ve 2020 yılı için Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
BEYAZ	1.677	0.282	0.587	0.049	6.445	2.661	0.019	0.120
CLEBI	0.795	0.321	0.742	0.799	3.281	0.846	0.102	0.336
GSDDE	0.178	0.092	0.436	0.168	0.294	0.166	-0.139	-0.041
PGSUS	1.278	0.879	0.746	0.314	2.064	0.524	0.121	0.250
RYSAS	0.319	0.197	0.956	7.194	10.447	0.464	0.010	0.101
TLMAN	2.735	2.307	0.334	0.310	0.651	0.434	0.866	0.564
THYAO	0.800	0.478	0.722	0.053	1.841	0.511	0.060	0.111
2020 YILI								
BEYAZ	1.565	0.269	0.618	0.119	8.390	3.203	0.029	0.244
CLEBI	0.868	0.545	0.838	1.096	3.454	0.558	-0.110	-0.379
GSDDE	0.167	0.107	0.412	1.575	0.258	0.152	-0.384	-0.099
PGSUS	0.824	0.554	0.815	0.266	0.892	0.165	-0.409	-0.365
RYSAS	0.499	0.348	0.750	1.616	1.411	0.353	-0.025	-0.036
TLMAN	4.914	3.892	0.253	0.191	0.591	0.441	0.720	0.425
THYAO	0.647	0.283	0.789	0.770	1.176	0.248	-0.120	-0.141

IDOCRIW ağırlıklarını elde etmede kullanılan entropi yöntemi için, ilk öncelikle karar matrislerinde negatif değerlerin bulunmasından ötürü Zhang vd. (2014) tarafından önerilen Z-skoru standardizasyonu Eşitlik 4 ve 5'e göre yapılmış ve sonuçlar Tablo 4'de olduğu gibi verilmiştir.

Tablo 4. Entropi Yöntemi Z Skoru ile Düzenlenmiş Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
BEYAZ	2.137	1.020	1.216	1.032	2.283	3.701	1.102	1.064
CLEBI	1.139	1.071	1.953	1.318	1.417	1.551	1.356	2.154
GSDDE	0.440	0.775	0.499	1.078	0.600	0.745	0.620	0.251
PGSUS	1.686	1.792	1.972	1.133	1.084	1.169	1.414	1.720
RYSAS	0.600	0.910	2.969	3.754	3.378	1.098	1.075	0.968
TLMAN	3.335	3.639	0.015	1.132	0.697	1.063	3.687	3.305
THYAO	1.144	1.274	1.858	1.034	1.023	1.154	1.227	1.018
2020 YILI								
BEYAZ	1.856	1.290	1.632	0.659	3.842	3.974	1.917	2.716
CLEBI	1.427	1.495	2.606	2.180	2.125	1.569	1.548	0.621
GSDDE	0.996	1.170	0.721	2.926	1.012	1.200	0.819	1.562
PGSUS	1.400	1.502	2.504	0.888	1.233	1.212	0.752	0.668
RYSAS	1.200	1.349	2.217	2.990	1.414	1.383	1.774	1.774
TLMAN	3.915	3.979	0.017	0.771	1.128	1.463	3.755	3.325
THYAO	1.291	1.301	2.389	1.673	1.332	1.287	1.521	1.421

Normalize edilmiş karar matrisleri ise entropi yöntemi için Eşitlik 1 kullanılarak bulunmuş ve Tablo 5'te verilmiştir. Akabinde Eşitlik 2 ve 3 yardımıyla entropi değerleri ve entropi ağırlıkları elde edilmiştir. Sonuçlar Tablo 6'daki gibi gerçekleşmiştir.

Tablo 5: Entropi Yöntemi Normalize Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
BEYAZ	0.204	0.097	0.116	0.098	0.218	0.353	0.105	0.102
CLEBI	0.109	0.102	0.186	0.126	0.135	0.148	0.129	0.206
GSDDE	0.042	0.074	0.048	0.103	0.057	0.071	0.059	0.024
PGSUS	0.161	0.171	0.188	0.108	0.103	0.112	0.135	0.164
RYSAS	0.057	0.087	0.283	0.358	0.322	0.105	0.103	0.092
TLMAN	0.318	0.347	0.001	0.108	0.067	0.101	0.352	0.315
THYAO	0.109	0.122	0.177	0.099	0.098	0.110	0.117	0.097
2020 YILI								
BEYAZ	0.154	0.107	0.135	0.055	0.318	0.329	0.159	0.225
CLEBI	0.118	0.124	0.216	0.180	0.176	0.130	0.128	0.051
GSDDE	0.082	0.097	0.060	0.242	0.084	0.099	0.068	0.129
PGSUS	0.116	0.124	0.207	0.073	0.102	0.100	0.062	0.055
RYSAS	0.099	0.112	0.183	0.247	0.117	0.114	0.147	0.147
TLMAN	0.324	0.329	0.001	0.064	0.093	0.121	0.311	0.275
THYAO	0.107	0.108	0.198	0.138	0.110	0.106	0.126	0.118

Tablo 6. Entropi Değerleri ve Kriter Ağırlıkları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
BEYAZ	-0.324	-0.227	-0.250	-0.228	-0.332	-0.368	-0.237	-0.232
CLEBI	-0.241	-0.233	-0.313	-0.261	-0.271	-0.283	-0.265	-0.325
GSDDE	-0.133	-0.193	-0.145	-0.234	-0.164	-0.188	-0.167	-0.089
PGSUS	-0.294	-0.302	-0.314	-0.241	-0.235	-0.245	-0.270	-0.297
RYSAS	-0.164	-0.212	-0.357	-0.368	-0.365	-0.236	-0.234	-0.220
TLMAN	-0.364	-0.367	-0.009	-0.240	-0.180	-0.232	-0.368	-0.364
THYAO	-0.242	-0.256	-0.307	-0.228	-0.227	-0.243	-0.251	-0.227
ej	0.906	0.920	0.871	0.925	0.911	0.922	0.920	0.901
wej	0.131	0.111	0.178	0.104	0.123	0.108	0.110	0.136
2020 YILI								
BEYAZ	-0.288	-0.239	-0.270	-0.159	-0.364	-0.366	-0.292	-0.335
CLEBI	-0.252	-0.259	-0.331	-0.309	-0.306	-0.265	-0.263	-0.152
GSDDE	-0.206	-0.226	-0.168	-0.343	-0.208	-0.229	-0.182	-0.264
PGSUS	-0.250	-0.259	-0.326	-0.192	-0.233	-0.231	-0.173	-0.160
RYSAS	-0.229	-0.245	-0.311	-0.346	-0.251	-0.248	-0.282	-0.282
TLMAN	-0.365	-0.366	-0.009	-0.176	-0.221	-0.256	-0.363	-0.355
THYAO	-0.239	-0.240	-0.320	-0.274	-0.243	-0.239	-0.261	-0.252
ej	0.940	0.942	0.892	0.924	0.938	0.942	0.933	0.925
wej	0.107	0.103	0.191	0.135	0.109	0.103	0.118	0.132

IDOCRIW ağırlıklarında kullanılmak için CILOS yaklaşımı ile ağırlıkları elde etmede öncelikle Tablo 3'deki karar matrisi değerleri üzerinden Eşitlik 7 kullanılarak tüm kriterler fayda yönüne çevrilmiş ve sonuçlar Tablo 7'de olduğu şekilde hesaplanmıştır. Sonrasında normalizasyon işlemi Eşitlik 8'de olduğu şekilde uygulanarak elde edilen

normalize matris Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 7. CILOS Fayda Yönlü Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
BEYAZ	1.677	0.282	0.569	1.000	6.445	2.661	0.019	0.120
CLEBI	0.795	0.321	0.450	0.061	3.281	0.846	0.102	0.336
GSDDE	0.178	0.092	0.766	0.292	0.294	0.166	-0.139	-0.041
PGSUS	1.278	0.879	0.448	0.156	2.064	0.524	0.121	0.250
RYSAS	0.319	0.197	0.349	0.007	10.447	0.464	0.010	0.101
TLMAN	2.735	2.307	1.000	0.158	0.651	0.434	0.866	0.564
THYAO	0.800	0.478	0.463	0.925	1.841	0.511	0.060	0.111
2020 YILI								
BEYAZ	1.565	0.269	0.409	1.000	8.390	3.203	0.029	0.244
CLEBI	0.868	0.545	0.302	0.109	3.454	0.558	-0.110	-0.379
GSDDE	0.167	0.107	0.614	0.076	0.258	0.152	-0.384	-0.099
PGSUS	0.824	0.554	0.310	0.447	0.892	0.165	-0.409	-0.365
RYSAS	0.499	0.348	0.337	0.074	1.411	0.353	-0.025	-0.036
TLMAN	4.914	3.892	1.000	0.623	0.591	0.441	0.720	0.425
THYAO	0.647	0.283	0.321	0.155	1.176	0.248	-0.120	-0.141

Tablo 8. CILOS Yöntemi Normalize Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
BEYAZ	0.216	0.062	0.141	0.385	0.258	0.475	0.018	0.083
CLEBI	0.102	0.070	0.111	0.024	0.131	0.151	0.098	0.233
GSDDE	0.023	0.020	0.189	0.112	0.012	0.030	-0.134	-0.028
PGSUS	0.164	0.193	0.111	0.060	0.082	0.093	0.116	0.173
RYSAS	0.041	0.043	0.086	0.003	0.418	0.083	0.010	0.070
TLMAN	0.351	0.506	0.247	0.061	0.026	0.077	0.833	0.391
THYAO	0.103	0.105	0.114	0.356	0.074	0.091	0.058	0.077
2020 YILI								
BEYAZ	0.165	0.045	0.124	0.403	0.519	0.626	-0.097	-0.695
CLEBI	0.092	0.091	0.092	0.044	0.214	0.109	0.368	1.080
GSDDE	0.018	0.018	0.186	0.030	0.016	0.030	1.284	0.282
PGSUS	0.087	0.092	0.094	0.180	0.055	0.032	1.368	1.040
RYSAS	0.053	0.058	0.102	0.030	0.087	0.069	0.084	0.103
TLMAN	0.518	0.649	0.304	0.251	0.037	0.086	-2.408	-1.211
THYAO	0.068	0.047	0.097	0.062	0.073	0.048	0.401	0.402

Normalizasyon işlemini takiben sadece kriterlerden oluşan kare matris $R = \|r_{kj}\|$ hesaplanarak Tablo 9'da aktarılmıştır.

Tablo 9. CILOS Yöntemi Kare Matris R

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
K1	0.351	0.506	0.247	0.061	0.026	0.077	0.833	0.391
K2	0.351	0.506	0.247	0.061	0.026	0.077	0.833	0.391
K3	0.351	0.506	0.247	0.061	0.026	0.077	0.833	0.391
K4	0.216	0.062	0.141	0.385	0.258	0.475	0.018	0.083
K5	0.041	0.043	0.086	0.003	0.418	0.083	0.010	0.070
K6	0.216	0.062	0.141	0.385	0.258	0.475	0.018	0.083
K7	0.351	0.506	0.247	0.061	0.026	0.077	0.833	0.391
K8	0.351	0.506	0.247	0.061	0.026	0.077	0.833	0.391
2020 YILI								
K1	0.518	0.649	0.304	0.251	0.037	0.086	-2.408	-1.211
K2	0.518	0.649	0.304	0.251	0.037	0.086	-2.408	-1.211
K3	0.518	0.649	0.304	0.251	0.037	0.086	-2.408	-1.211
K4	0.165	0.045	0.124	0.403	0.519	0.626	-0.097	-0.695
K5	0.165	0.045	0.124	0.403	0.519	0.626	-0.097	-0.695
K6	0.165	0.045	0.124	0.403	0.519	0.626	-0.097	-0.695
K7	0.087	0.092	0.094	0.180	0.055	0.032	1.368	1.040
K8	0.092	0.091	0.092	0.044	0.214	0.109	0.368	1.080

$R = \|r_{kj}\|$ kare matrisinden $P = \|p_{kj}\|$ matrisi ise Eşitlik 9’da olduğu gibi hesaplanmış ve sonrasında F matrisi Eşitlik 10’da olduğu biçimde elde edilmiştir. Kriter önem dereceleri q_j ise $Fq^T = 0$ denklemini çözümü ile ortaya çıkan q vektörünün normalize edilmesi ile hesaplanarak F matrisi ile Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10. CILOS Yöntemi Kare Matris F ve CILOS Kriter Ağırlıkları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
K1	-1.657	0.000	0.000	0.842	0.938	0.837	0.000	0.000
K2	0.000	-2.670	0.000	0.842	0.938	0.837	0.000	0.000
K3	0.000	0.000	-1.513	0.842	0.938	0.837	0.000	0.000
K4	0.387	0.878	0.431	-5.203	0.383	0.000	0.978	0.787
K5	0.883	0.915	0.651	0.993	-5.455	0.826	0.988	0.821
K6	0.387	0.878	0.431	0.000	0.383	-5.010	0.978	0.787
K7	0.000	0.000	0.000	0.842	0.938	0.837	-2.945	0.000
K8	0.000	0.000	0.000	0.842	0.938	0.837	0.000	-2.395
q	-0.466	-0.289	-0.511	-0.251	-0.366	-0.261	-0.262	-0.323
qj	0.171	0.106	0.187	0.092	0.134	0.095	0.096	0.118
2020 YILI								
K1	-3.700	0.000	0.000	0.377	0.930	0.862	2.760	2.121
K2	0.000	-4.510	0.000	0.377	0.930	0.862	2.760	2.121
K3	0.000	0.000	-3.160	0.377	0.930	0.862	2.760	2.121
K4	0.682	0.931	0.591	-2.575	0.000	0.000	1.071	1.644
K5	0.682	0.931	0.591	0.000	-4.271	0.000	1.071	1.644
K6	0.682	0.931	0.591	0.000	0.000	-4.361	1.071	1.644
K7	0.832	0.858	0.690	0.553	0.894	0.948	-12.225	0.037
K8	0.823	0.860	0.698	0.891	0.588	0.826	0.731	-11.332
q	0.407	0.334	0.477	0.509	0.307	0.301	0.147	0.172
qj	0.153	0.126	0.180	0.192	0.116	0.113	0.056	0.065

Son olarak Eşitlik 11 kullanılarak IDOCRIW kriter önem dereceleri elde edilmiş ve Tablo 11’de verilmiştir. Tablo 11’de her üç yöntem sonucunda oluşan kriter ağırlıkları için 2019 yılında CILOS ve IDOCRIW kriter önem sıraları tamamen aynı olurken Entropi yöntemi ile sıralamada diğerlerine göre 3 farklılık bulunmaktadır. 2020 yılı sıralamalarında CILOS ve IDOCRIW kriter sıralamaları bir farklılık dışında tamamen aynı olmuştur. Bu yılda CILOS için ilk iki sırada K3 ve K4 varken IDOCRIW’te bu iki kriter yer değiştirmiştir. K3 kriteri hem 2019 hem de 2020 yılı için her üç yöntem için de önemli çıkarken bu kriter IDOCRIW yönteminde en ön sırada bulunmuştur. K4 kriteri ise 2020 yılında bir önceki yıla oranla oldukça önemli hale gelmiştir. Bu durumda BIST Ulaştırma endeksindeki firmaların finansal performans analizinde kullanılan finansal rasyolardan finansal yapı oranı olan “Maddi duran varlık-öz sermaye oranı” 2020 yılında bir önceki yıla göre önemini önemli derecede artırmıştır. Bir diğer finansal yapı oranı olan “borç oranı” ise her iki yılda da finansal performans analizinde ağırlığıyla oldukça öne çıkmıştır. Öte yandan entropi yöntemine göre kriter ağırlıklarında daha büyük değişkenliğe sahip olan CILOS bu özelliğinden dolayı IDOCRIW yöntemiyle elde edilen ağırlıkları daha çok etkilediği ortaya çıkan sıralama benzerliklerinden görülebilmektedir.

Tablo 11. IDOCRIW, CILOS ve Entropi Yöntemi Kriter Ağırlıkları ve Sıralamaları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
Entropi wej	0.131	0.111	0.178	0.104	0.123	0.108	0.110	0.136
SIRA	3	5	1	8	4	7	6	2
CILOS qj	0.171	0.106	0.187	0.092	0.134	0.095	0.096	0.118
SIRA	2	5	1	8	3	7	6	4
IDOCRIW wj	0.172	0.090	0.255	0.073	0.126	0.079	0.081	0.123
SIRA	2	5	1	8	3	7	6	4
2020 YILI								
Entropi wej	0.107	0.103	0.191	0.135	0.109	0.103	0.118	0.132
SIRA	6	7	1	2	5	8	4	3
CILOS qj	0.153	0.126	0.180	0.192	0.116	0.113	0.056	0.065

SIRA	3	4	2	1	5	6	8	7
IDOCRIW wj	0.127	0.101	0.266	0.201	0.098	0.090	0.051	0.066
SIRA	3	4	1	2	5	6	8	7

Çalışmada Tablo 11’de elde edilen IDOCRIW ağırlıkları kullanılarak MARCOS yöntemi ile firmaların finansal performansı gerçekleştirilmiştir. Öncelikle Tablo 3’deki karar matrisi verilerinden Eşitlik 13 ve 14 yardımıyla Eşitlik 15’teki gibi genişletilmiş karar matrisi oluşturulmuştur ve Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12. MARCOS Genişletilmiş Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
AİD	0.178	0.092	0.956	7.194	0.294	0.166	-0.139	-0.041
BEYAZ	1.677	0.282	0.587	0.049	6.445	2.661	0.019	0.12
CLEBI	0.795	0.321	0.742	0.799	3.281	0.846	0.102	0.336
GSDDE	0.178	0.092	0.436	0.168	0.294	0.166	-0.139	-0.041
PGSUS	1.278	0.879	0.746	0.314	2.064	0.524	0.121	0.25
RYSAS	0.319	0.197	0.956	7.194	10.447	0.464	0.01	0.101
TLMAN	2.735	2.307	0.334	0.31	0.651	0.434	0.866	0.564
THYAO	0.8	0.478	0.722	0.053	1.841	0.511	0.06	0.111
İD	2.735	2.307	0.334	0.049	10.447	2.661	0.866	0.564
2020 YILI								
AİD	0.167	0.107	0.838	1.616	0.258	0.152	-0.409	-0.379
BEYAZ	1.565	0.269	0.618	0.119	8.39	3.203	0.029	0.244
CLEBI	0.868	0.545	0.838	1.096	3.454	0.558	-0.11	-0.379
GSDDE	0.167	0.107	0.412	1.575	0.258	0.152	-0.384	-0.099
PGSUS	0.824	0.554	0.815	0.266	0.892	0.165	-0.409	-0.365
RYSAS	0.499	0.348	0.75	1.616	1.411	0.353	-0.025	-0.036

TLMAN	4.914	3.892	0.253	0.191	0.591	0.441	0.72	0.425
THYAO	0.647	0.283	0.789	0.77	1.176	0.248	-0.12	-0.141
İD	4.914	3.892	0.253	0.119	8.39	3.203	0.72	0.425

Genişletilmiş matris Eşitlik 16 ve 17’de olduğu gibi normalizasyona tabi tutularak normalize karar matrisi Tablo 13’de olduğu gibi elde edilmiştir. Ağırlıklandırılmış karar matrisi ise Eşitlik 18 kullanılarak Tablo 14’deki gibi hesaplanmıştır.

Tablo 13. MARCOS Normalize Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
AİD	0.065	0.040	0.349	0.007	0.028	0.062	-0.161	-0.073
BEYAZ	0.613	0.122	0.569	1.000	0.617	1.000	0.022	0.213
CLEBI	0.291	0.139	0.450	0.061	0.314	0.318	0.118	0.596
GSDDE	0.065	0.040	0.766	0.292	0.028	0.062	-0.161	-0.073
PGSUS	0.467	0.381	0.448	0.156	0.198	0.197	0.140	0.443
RYSAS	0.117	0.085	0.349	0.007	1.000	0.174	0.012	0.179
TLMAN	1.000	1.000	1.000	0.158	0.062	0.163	1.000	1.000
THYAO	0.293	0.207	0.463	0.925	0.176	0.192	0.069	0.197
İD	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
2020 YILI								
AİD	0.034	0.027	0.302	0.074	0.031	0.047	-0.568	-0.892
BEYAZ	0.318	0.069	0.409	1.000	1.000	1.000	0.040	0.574
CLEBI	0.177	0.140	0.302	0.109	0.412	0.174	-0.153	-0.892
GSDDE	0.034	0.027	0.614	0.076	0.031	0.047	-0.533	-0.233
PGSUS	0.168	0.142	0.310	0.447	0.106	0.052	-0.568	-0.859
RYSAS	0.102	0.089	0.337	0.074	0.168	0.110	-0.035	-0.085

TLMAN	1.000	1.000	1.000	0.623	0.070	0.138	1.000	1.000
THYAO	0.132	0.073	0.321	0.155	0.140	0.077	-0.167	-0.332
İD	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000

Tablo 14. MARCOS Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
2019 YILI								
AİD	0.011	0.004	0.089	0.000	0.004	0.005	-0.013	-0.009
BEYAZ	0.105	0.011	0.145	0.073	0.078	0.079	0.002	0.026
CLEBI	0.050	0.013	0.115	0.004	0.040	0.025	0.010	0.073
GSDDE	0.011	0.004	0.195	0.021	0.004	0.005	-0.013	-0.009
PGSUS	0.080	0.034	0.114	0.011	0.025	0.016	0.011	0.055
RYSAS	0.020	0.008	0.089	0.000	0.126	0.014	0.001	0.022
TLMAN	0.172	0.090	0.255	0.012	0.008	0.013	0.081	0.123
THYAO	0.050	0.019	0.118	0.067	0.022	0.015	0.006	0.024
İD	0.172	0.090	0.255	0.073	0.126	0.079	0.081	0.123
2020 YILI								
AİD	0.004	0.003	0.080	0.015	0.003	0.004	-0.029	-0.059
BEYAZ	0.040	0.007	0.109	0.201	0.098	0.090	0.002	0.038
CLEBI	0.022	0.014	0.080	0.022	0.040	0.016	-0.008	-0.059
GSDDE	0.004	0.003	0.163	0.015	0.003	0.004	-0.027	-0.015
PGSUS	0.021	0.014	0.083	0.090	0.010	0.005	-0.029	-0.057
RYSAS	0.013	0.009	0.090	0.015	0.016	0.010	-0.002	-0.006
TLMAN	0.127	0.101	0.266	0.125	0.007	0.012	0.051	0.066
THYAO	0.017	0.007	0.085	0.031	0.014	0.007	-0.009	-0.022
İD	0.127	0.101	0.266	0.201	0.098	0.090	0.051	0.066

Tablo 14'deki ağırlıklandırılmış karar matrisi sonuçları değerlendirildiğinde için likitide oranlarından “cari oran” ve “nakit oran” bakımından en yüksek performansa 2019 ve 2020 yılında TLMAN sahip olmuştur. Finansal yapı oranlarından “borç oranı” için 2019 ve 2020 yılında TLMAN en büyük başarıyı gösterirken, “maddi duran varlık-öz sermaye oranı” bakımından her iki yılda da BEYAZ en yüksek performansı sergilemiştir. Faaliyet oranlarından “öz sermaye devir hızı” oranı için 2019 yılında RYSAS, 2020 yılında BEYAZ en büyük performansı gösterirken, “aktif devir hızı” için en yüksek başarıya her iki yılda da BEYAZ imza atmıştır. Karlılık oranları bakımından firmalar incelendiğinde “net kar marjı” ve “öz sermaye karlılık” oranları açısından her iki yılda da TLMAN performansı ile ilk sırada kendine yer bulmuştur.

Ağırlıklandırılmış karar matrisi üzerinden Eşitlik 19, 20 ve 21 kullanılarak alternatiflerin fayda dereceleri, Eşitlik 22, 23 ve 24 kullanılarak da alternatiflerin fayda fonksiyonları hesaplanmıştır ve nihai sıralama ile Tablo 15'te verilmiştir. Buna göre TLMAN ve BEYAZ her iki yılda da sırasıyla 1. ve 2. olarak en iyi finansal performansları sergilerken, CLEBI 2020 yılında bir önceki yıla göre 3 basamak gerileyerek son sırada yer almıştır. GSDDE ise 2020 yılında bir önceki yıla göre 4 basamak üste çıkarak 3. sırada kendine yer bulmuştur. PGSUS 2 basamak gerilemiş ve 2020 yılında 5. sırada, RYSAS tam tersi olarak 2 basamak ilerlemiş ve 4. sırada konumlanmıştır. Son olarak THYAO bir basamak inerek 6. sıraya gerilemiştir. Firmaların ortalama olarak elde edilen fayda fonksiyonları pandemi yılı olan 2020'de % 26.2'lik bir düşüş sergileyerek ulaştırma sektörünün finansal açıdan ne denli kötü etkilendiğini ortaya koymuştur. Sıralamalar arasında anlamlı fark olup olmadığı Spearman Sıra Korelasyon testiyle araştırılmıştır. Korelasyon katsayı değeri 0.393 şeklinde elde edilirken $p=0.396$ biçiminde hesaplanmış ve bu nedenden hiçbir anlamlılık düzeyinde anlamlı ilişki bulunamamıştır. Covid-19 pandemisinde sıralamanın BİST Ulaştırma endeksi işletmeleri finans performans kavramı açısından değiştiği görülmüştür. Buna istinaden araştırmaya konu olan işletmelerin kriz dönemine farklı şekillerde tepki verdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 15. MARCOS Yöntemi Sonuçları ve Alternatif Sıralama

2019							
	Si	Ki-	Ki+	f(Ki-)	f(Ki+)	f(Ki)	SIRA
AİD	0.091						
BEYAZ	0.519	5.712	0.520	0.083	0.917	0.516	2
CLEBI	0.329	3.622	0.330	0.083	0.917	0.327	4
GSDDE	0.218	2.398	0.218	0.083	0.917	0.217	7
PGSUS	0.347	3.812	0.347	0.083	0.917	0.344	3
RYSAS	0.280	3.081	0.280	0.083	0.917	0.278	6
TLMAN	0.753	8.287	0.754	0.083	0.917	0.748	1
THYAO	0.322	3.538	0.322	0.083	0.917	0.320	5
İD	0.999				Ort. F(Ki)	0.393	
2020							
	Si	Ki-	Ki+	f(Ki-)	f(Ki+)	f(Ki)	SIRA
AİD	0.022						
BEYAZ	0.585	27.022	0.585	0.021	0.979	0.585	2
CLEBI	0.128	5.914	0.128	0.021	0.979	0.128	7
GSDDE	0.150	6.941	0.150	0.021	0.979	0.150	3
PGSUS	0.138	6.352	0.138	0.021	0.979	0.138	5
RYSAS	0.146	6.718	0.146	0.021	0.979	0.145	4
TLMAN	0.756	34.882	0.756	0.021	0.979	0.755	1
THYAO	0.131	6.036	0.131	0.021	0.979	0.131	6
İD	1.000				Ort. F(Ki)	0.290	

5. SONUÇ

Ulaştırma sektörü, küreselleşen dünya üzerinde ticaretin ve sanayinin işleyişi için en önemli parçalardan biri haline gelmiştir. Ne var ki 2020 yılında küresel bir krize yol açan Covid-19 pandemisi ulaştırma sektörünü de oldukça etkilemiştir. Kriz durumlarında işletmelerin yükümlülüklerini yerine getirebilmesi, çalışma düzenini koruyabilmesi ve hatta işletmenin sürekliliğini

koruyabilmesi oldukça zorlaşmaktadır. İşletmelerin hayata tutunabilmeleri için yüksek finansal performansa sahip olmaları gerekmektedir. Gelecekte karşılaşılabilecek dar boğazlardan geçiş, finansal performansın analiz edilerek önceden alınacak tedbirlerle ancak mümkün olabilecektir.

Çalışma kapsamında BIST Ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performanslarının ölçümünde ÇKKV tekniklerinden olan objektif kriter ağırlıklandırma yaklaşımı IDOCRIW kullanılmıştır. IDOCRIW'in yapısında bulunan diğer yöntemler olan CILOS ve entropi ile benzer doğrultuda ve tutarlı sonuçlar elde edilmiştir. Öte yandan işletmeleri sıralamada kullanılan MARCOS yöntemiyle yapılan sıralamalarda kullanılan ve 2019 ile 2020 yılları için elde fayda fonksiyon değerlerine bakıldığında TLMAN ve BEYAZ dışındaki firmaların 2020 yılı için bu değerlerinde azalış gerçekleşmiştir. 2019 yılında diğerlerinden ayrılacak düzeyde daha yüksek performansa sahip TLMAN ve BEYAZ işletmeleri kriz yılı olan 2020 yılında performanslarını korumuşlardır. Bu durum krizlere güçlü finansal performans ile yakalanıldığında daha az zararlı çıkılabileceğine de işaret etmektedir. Özellikle önem ağırlıkları yüksek olan finansal yapı oranlarında güçlü performans gösteren TLMAN ve BEYAZ'ın genel başarılarında bu rasyoların etkisi en büyük olmuştur. Öte yandan 2020 yılında sıralamalarda düşüş sergileyen CLEBI, THYAO ve PGSUS açısından bu yılda son üç sırada birlikte yer aldıkları "borç oranı", "aktif devir hızı" ve "öz sermaye karlılık" oranlarında daha yüksek performans hedeflemeleri gerekmektedir.

Çalışmada elde edilen sonuçlar literatürdeki çalışmalarla kıyaslandığında; Oral ve Kıpkip (2019) ile Gümüş ve Çıbık (2019) tarafından yapılan çalışmalarda olduğu gibi TLMAN yüksek performans gösterirken aynı zamanda Ersoy (2020) ile benzer şekilde BEYAZ firmasının sektörde güçlü finansal performansa sahip olduğu belirlenmiştir.

Bu çalışmada BIST Ulaştırma endeksinde işlem gören işletmelerin 2019 ve 2020 yıllarındaki finansal performansı IDOCRIW ve MARCOS yöntemlerinin hibrit olarak kullanılması ile analiz edilmiştir. Gelecek çalışmalarda kriz dönemlerinin finansal performansa etkilerinin farklı açılardan incelenmesinin ve işletmelerin kriz ortamında güçlü kalabilmeleri için yapılması gerekenlerin ortaya konmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

OP: Fikir;

OP: Tasarım;

OP: Denetleme;

OP: Kaynakların toplanması ve/veya işleme;

OP: Analiz ve/veya yorum;

OP: Literatür taraması;

OP: Yazıyı yazan;

OP: Eleştirel inceleme

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik kurul iznine gerek olmamıştır.

10. KAYNAKÇA

- Badi, I., & Pamucar, D. (2020). Supplier selection for steelmaking company by using combined Grey-MARCOS methods. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 3(2), 37-48.
- Başdeğirmen, A., & Işıldak, B. (2018). Ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin performanslarının gri ilişkisel analiz ile değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 559-577.
- Čereška, A., Zavadskas, E. K., Bucinskas, V., Podvezko, V., & Sutinyš, E. (2018). Analysis of steel wire rope diagnostic data applying multi-criteria methods. *Applied sciences*, 8(2), 260-281
- Čereška, A., Zavadskas, E. K., Cavallaro, F., Podvezko, V., Tetsman, I., & Grinbergienė, I. (2016). Sustainable assessment of aerosol pollution decrease applying multiple attribute decision-making methods. *Sustainability*, 8(7), 586-597.
- Ersoy, N. (2020). Finansal Performansın Gri İlişkisel Analiz Yöntemi İle Değerlendirilmesi: Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi'ndeki Şirketler Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (86), 223-246.
- Feng, C. M., & Wang, R. T. (2000). Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios. *Journal of Air Transport Management*, 6(3), 133-142.
- Gümüş, U. T. & Çıbık, E. (2019). BİST'DE işlem gören ulaştırma sektöründeki firmaların finansal performans analizleri: MOORA ve VIKOR uygulama. *TURAN-SAM*, 11(41), 275-284.
- KAP (2021) <https://www.kap.org.tr/tr/> (Erişim: 16.03.2021)
- Kendirli, S. & Kaya, A. (2016). BİST-Ulaştırma endeksinde yer alan firmaların mali performanslarının ölçülmesi ve TOPSIS yönteminin uygulanması. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 34-63.
- Lee, P. T. W., Lin, C. W., & Shin, S. H. (2012). A comparative study on financial positions of shipping companies in Taiwan and Korea using entropy and grey relation analysis. *Expert Systems with Applications*, 39(5), 5649-5657.

- Luo, Y., Zhang, X., Qin, Y., Yang, Z., & Liang, Y. (2021). Tourism Attraction Selection with Sentiment Analysis of Online Reviews Based on Probabilistic Linguistic Term Sets and the IDOCRIW-COCOSO Model. *International Journal of Fuzzy Systems*, 23(1), 295-308.
- Mitrović Simić, J., Stević, Ž., Zavadskas, E. K., Bogdanović, V., Subotić, M., & Mardani, A. (2020). A Novel CRITIC-Fuzzy FUCOM-DEA-Fuzzy MARCOS Model for Safety Evaluation of Road Sections Based on Geometric Parameters of Road. *Symmetry*, 12(12), 2006-2033.
- Oral C. & Kıpıkıp, E. (2019). Ulaştırma sektörünün finansal performans ölçümü için TOPSIS ve PROMETHEE yöntemlerinin kullanılması: BIST üzerine bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(30), 1005-1015.
- Podvezko, V., Zavadskas, E. K., & Podvezko, A. (2020). An extension of the new objective weight assessment methods CILOS and IDOCRIW to fuzzy MCDM. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*, 54(2), 59-75.
- Puşka, A., Stojanović, I., Maksimović, A., & Osmanović, N. (2020). Evaluation software of project management used measurement of alternatives and ranking according to compromise solution (MARCOS) method. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 3(1), 89-102.
- Sakarya, Ş. & Aksu M. (2020). Ulaşım Sektöründeki İşletmelerin Finansal Performanslarının Geliştirilmiş Entropi Temelli TOPSIS Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 21-40.
- Stanković, M., Stević, Ž., Das, D. K., Subotić, M., & Pamučar, D. (2020). A new fuzzy MARCOS method for road traffic risk analysis. *Mathematics*, 8(3), 457-474.
- Stević, Ž., & Brković, N. (2020). A novel integrated FUCOM-MARCOS model for evaluation of human resources in a transport company. *Logistics*, 4(1), 4-17.
- Stević, Ž., Pamučar, D., Puška, A., & Chatterjee, P. (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement of alternatives and ranking according to Compromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering*, 140, 106231.
- Ulutaş, A., Karabasevic, D., Popovic, G., Stanujkic, D., Nguyen, P. T., & Karaköy, Ç. (2020). Development of a novel integrated CCSD-ITARA-MARCOS decision-making approach for stackers selection in a logistics system. *Mathematics*, 8(10), 1672-1686.
- Wang, T. C., & Lee, H. D. (2009). Developing a fuzzy TOPSIS approach based on subjective weights and objective weights. *Expert systems with applications*, 36(5), 8980-8985.
- Wang, Y. J. (2014). The evaluation of financial performance for Taiwan container shipping companies by fuzzy TOPSIS. *Applied Soft Computing*, 22, 28-35.
- Zavadskas, E. K., & Podvezko, V. (2016). Integrated determination of objective criteria weights in MCDM. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 15(02), 267-283.

- Zavadskas, E. K., Cavallaro, F., Podvezko, V., Ubarte, I., & Kaklauskas, A. (2017). MCDM assessment of a healthy and safe built environment according to sustainable development principles: A practical neighborhood approach in Vilnius. *Sustainability*, 9(5), 702-731.
- Zhang, X., Wang, C., Li, E., & Xu, C. (2014). Assessment model of ecoenvironmental vulnerability based on improved entropy weight method. *The Scientific World Journal*, 2014. 1-7.

KARS İLİNİN KÜLTÜREL MİRAS KAYNAKLARI VE SWOT ANALİZİ¹

Makale Gönderim Tarihi: 15.04.2021 Yayıma Kabul Tarihi: 10.05.2021

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Kübra ÇELİK
Doktora Öğrencisi
Kafkas Üniversitesi
Kars, Türkiye
kubrapirim@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4419-8197

Erol GEÇGİN
Dr. Öğr. Üyesi
Kafkas Üniversitesi
Sarıkamış Turizm Fakültesi
Gastronomi ve Mutfak Sanatları
Bölümü
Kars, Türkiye
erolgecgin@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8375-9343

ÖZ İnsanların özellikle farklı kültürleri ve kültürel kaynakları görme istekleri oldukça artmıştır. Bu kültürel kaynaklara sahip illerden biri de Kars'tır. Kars ili bünyesinde Ani Antik Kenti, Baltık Mimarisi ve diğer somut ve somut olmayan kültürel değerleri bulundurmaktadır. Çalışmada, Kars'ın turizm potansiyelinin artırılması ve kültürel çekiciliklerin değişen turizm faaliyetlerine göre düzenlenmesi ve turistik bir ürün olarak sunulması için nelerin yapılması gerektiği sorusuna yanıt aranmıştır. Bu amaçla araştırmada, kültürel turizmin geliştirilmesine yönelik SWOT analizi yapılmıştır. Kars ilinin kültürel miras varlıklarına yönelik yapılan analize göre güçlü yönler grubunda 11, zayıf yönler grubunda 14, fırsatlar grubunda 9 ve tehditler grubunda 6 olmak üzere toplam 40 adet faktör ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ani antik kenti, Baltık mimarisi, kültür turizmi

JEL Kodu: L83, M30, M39

Alan: Turizm Pazarlaması

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.014

Atıfta bulunmak için: Çelik, K. & Geçgin, E. (2021). Kars ilinin kültürel miras kaynakları ve swot analizi. *KAÜİBFD*, 12(23), 295-321.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

CULTURAL HERITAGE SOURCES AND SWOT ANALYSIS OF KARS PROVINCE

Article Submission Date: 15.04.2021 Accepted Date: 10.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Kübra ÇELİK
Doctorate Student
Kafkas University
Kars, Turkey
kubrapirim@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4419-8197

Erol GEÇGİN
Asst. Prof.
Kafkas University
Sarıkamış Faculty of Tourism,
Department of Gastronomy and
Culinary Arts
Kars, Turkey
erolgecgin@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8375-9343

ABSTRACT People's desire to see especially different cultures and cultural resources has increased considerably. One of the provinces with these cultural resources is Kars. Kars province contains the Ancient City of Ani, Baltic Architecture and other tangible and intangible cultural values. In the study, an answer was sought to the question of what should be done to increase the tourism potential of Kars, to organize the cultural attractions according to the changing tourism activities and to present it as a touristic product. For this purpose, SWOT analysis for the development of cultural tourism was conducted in the research. According to the analysis of the cultural heritage assets of Kars province, a total of 40 factors were revealed, 11 in the strengths group, 14 in the weaknesses group, 9 in the opportunities group, and 6 in the threats group.

Keywords: *The ancient city of Ani, Baltic architecture, cultural tourism*

Jel Codes: *L83, M30, M39*

Scope: *Tourism Marketing*

Type: *Research*

1. GİRİŞ

Dünyanın en hızlı büyüyen ve gelişen faaliyetlerinden birisi de turizmdir. Bu özelliğinden dolayı her ülke turizme ayrı önem vermiştir. Çünkü turizm ülkelerde döviz girdisi ve gelir artırıcı bir etkiye sahiptir. Ancak son zamanlarda turizmin olgunlaşması ve doyuma ulaşması farklı turizm faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır (Günel, 2005, s. 92). Ayrıca kültür turizmi, turizm pazarında en hızlı büyüyen turizm pazarı türü olarak karşımıza çıkmaktadır (Efentaki ve Dimitropoulos, 2015, s. 416). Bu turizm faaliyetlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Özel ilgi turizmi, macera turizmi, eko turizm ve kültür turizmi. Bu turizm faaliyetlerinin içinde en çok gelişim gösteren kültür turizmidir. Kültür turizmini, bünyesinde farklı faaliyetler barındırmaktadır. Bu faaliyetlere katılan kişiler, tarihi mekanlar ve müzeleri, mimari açıdan değerli yerleri, sanatsal faaliyetlerin bulunduğu galerilerin olduğu yerleri, festivalleri, heykelleri, müzik ve dans etkinliklerini, tiyatro gösterilerini, dini festivalleri izlemek ve katılmak amacını taşımaktadırlar (Richards, 2001, s. 23). Yani kültür turizmi bir bölgenin soyut varlıkları ile somut varlıkların tümünü oluşturmaktadır.

Doğaner (2013, s. 19), kültür turizmini şöyle tanımlamaktadır: *“İnsanların yeni bilgi, deneyim kazanarak kültür seviyelerini arttırmak ve kültürel farklılıkları öğrenmek amacıyla kültürel mekanları görmek ve kültürel olaylara katılmak için yer değiştirmesidir.”*

Kültür turizmi, kültürel bakımdan farklılık teşkil eden yerleri görmek, gittikçe kaybolan yaşam biçimlerini gözlemlemek, geçmiş kültürlerle ait tarihi eserleri gezip görmek gibi faaliyetlerin bütünü olarak tanımlanabilir (Aydın, 1990, s.27). Bu tanıma göre kültür turizminin kapsamına oldukça farklı faaliyetler girmektedir. Bu geniş kapsamdan farklı olarak Fagence (2003, s. 57), kültür turizminin kapsamına giren faaliyetleri aşağıdaki gibi üç gruba ayırmıştır:

- Yüksek, kurumsallaştırılmış, kültür turizmi (müzeler, sergiler, görsel sanatlar, tarihi yerler, tiyatro, edebiyat, bilim ve teknoloji merkezleri),
- Halk, popüler kültür turizmi (Film, eğlence, spor, kitle iletişim araçları, alışveriş, etkinlikler, yemek, ürün, el sanatları, gelenekler ve görenekler),
- Etnik semboller turizmi (Dil, eğitim, ulaşım, din, giyim, süsleme ve lehçe).

Bu varlıklardan istifade eden kişilere kültürel turist adı verilmektedir. Kültürel turist diğer turistlerle oranla daha bilinçli olması sebebiyle bu tür farklı turizm faaliyetlerine katılmaktadır. Turistlerin kültürel turizme katılma sebeplerini şu şekilde sıralanabilir (Akgül, 2003, s. 57):

- Kültür turizmi ile başka ülkelerdeki insanların yaşam tarzlarını görmek,
- İletişim ağlarından öğrenilen haber ve bilgiyi daha iyi kavramak,
- Kültür turizmi ile birlikte başka toplumlara uyum sağlamak,

- Geçmişte yaşanmış günümüzde tarih olmuş yer ve olaylara katılmak (tapınaklar, harabeler, yakın tarih vb.),
- Toplumsal motifler, dürtüler tanıyıp bunlar sayesinde dünyayı öğrenmek,
- Kültürel turizm ile farklı yerleri görme isteğine sahip olmak.

Her ülke için kültür ve kültürel varlıklar oldukça değerlidir. Kültür turizminin hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu görülmüştür. Buradan yola çıkarak öncelikle olumlu etkilerden söz etmek gerekir. Olumlu etkileri şu şekilde sıralayabiliriz (Mckercher & Cros, 2002, s. 58-59; Kousis, 2000, s. 471; Huh, 2002, s. 8 ve Akgül, 2003, s. 63):

- Yerel halkın ekonomik ve kültürel seviyesini yükseltir.
- Yerel halkın toplum bilinci ve iş olanaklarının yükseltir.
- Kültür turizmi ile eski yapılara yeni kimlik kazandırılarak korunmasına katkı sağlar.
- Bölgeye gelen turistlerin destinasyon kültürü ve bölgenin tarihi hakkında bilgi sahibi olmasına katkıda bulunur.
- Kültür turizmi uluslararası turizm talebinin artmasına katkı sağlar

Kültür turizmin olumsuz etkileri ise şunlardır (Mckercher & Cros, 2002, s. 60-61):

- Kültürel varlıkları ziyaret için turistlerin gelmesi sonucunda, yerel halk üzerinde trafik, çöp, gürültü sorunu ortaya çıkarmaktadır.
- Kültür turizmi ile birlikte yerel halk yalnızca turizme bağımlı hale gelebilir.
- Turistlerin davranışlarının ölçüsü kaçtığına, yerel halk üzerinde olumsuz etkiye ve tepkilere neden olabilir.
- Turizm faaliyetlerinin gerçekleştiği bölgelerde alt yapı uygun standartlarda sağlanmazsa, çevresel değerlerin yok edilmesine buna bağlı olarak da gelen turistlerin tatminsizliğine neden olabilir.
- Yerel halkın örf ve adetleri, somut olmayan kültürel yapıları korunmaz ise zamanla bu önemli özelliklerini kaybetme durumu söz konusu olabilir.
- Kültürel varlıkların zaman içerisinde hor kullanılması varlıkların bozulmasına yol açmaktadır.

Bu bilgiler ışığında kültürel varlıklar amaçlarından saptırılmadığı zaman hem ülkeye hem de bölgeye olumlu etkiler sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı da Kars ilinin sahip olduğu kültürel varlıkların bilinir hale gelmesi, bu varlıkların gelecek nesillere ulaştırılması ve turistik değer olarak ortaya çıkarılmasıdır. Ayrıca Kars'ın turizm açısından gelişmesine katkı sağlayacak teorik bir çerçeve oluşturmaktır. Bu çalışmada, Kars bünyesinde kültür turizmine yönelik arz

kaynaklarını barındırdığından, bunların görünür olması ve kültür turizm kapsamında tanınmasına yardımcı olunması hedeflenmektedir. Bunun için araştırmada Kars ilinin kültürel turizm potansiyelinin geliştirilmesi amacıyla SWOT analizi yapılmıştır.

2. TEORİK ARKA PLAN

2.1. Kars İlinin Genel Özellikleri

Kars ismi Karsaklar'dan gelmektedir. Karsaklar, Kafkas dağlarından gelip Dağıtsan'a yerleşen Bulgar Türkleri'nin "Velentur" boyunun bir oymağıdır. Yani Kars Türkiye'deki en eski Türkçe il adına sahip ildir. Kars'ın tarihine bakacak olursak sırasıyla şu devletlerin egemenliğinde kalmıştır (<http://www.kars.gov.tr/gecmis-donem-valiller>):

- M.Ö. 5000-4000 yılları arasında Huriler,
- M.Ö. 9. Yüzyılda ise uzun bir süre Urartular,
- M.Ö. 665 yılında ise İskitler'in yerleşim yeri olmuştur.
- M.Ö. 145 yılında ise Persler egemenliği altında kalmış ve daha sonra Karsaklı Beyliği kurulmuş, sonra ise uzun bir dönem Karsaklar bu bölgede yaşamışlardır.
- 430 yılında Sasaniler burada yaşamış ve bu dönem içinde bu bölge Sasani, Bizans ve Araplar arasında yapılan savaşlara tanıklık etmiştir.
- 1064 yılında ise Alp Arslan önderliğinde Selçuklular hâkim olmuşlardır.
- 1200 yılında Gürcüler,
- 1239'da Moğollar,
- 1406'da Karakoyunlular,
- 1467'de de Akkoyunlular Ani Antik Kentine egemen olmuşlardır.
- 1535 yılında ise bu bölge Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir.

Ancak 1853-1856 Osmanlı Rus Savaşında, bölgede yaşayan halk, Rus ordularına geçit vermemiş, bölge Ruslara karşı savunulması sonucunda; 1855 yılında Sultan Abdülmecid'in fermanıyla Kars'a zafer madalyası verilmiştir. Bu madalya Anadolu'da verilen ilk gazilik madalyasıdır (<http://www.kars.gov.tr/gecmis-donem-valiller>). Daha sonra ise şehir 1878 yılında 1918 yılları arasında Rus işgali altında kalmış. 1918 yılında ise Anadolu'nun ilk cumhuriyeti olan Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulmuş daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmıştır.

Çalışma sahasını oluşturan Kars ili; doğuda Ermenistan, batıda Erzurum, kuzeyde Ardahan, güneydoğuda ise Iğdır il sınırları ile çevrelenmiştir. Kars ili Merkez, Kağızman, Sarıkamış, Digor, Selim, Arpaçay, Susuz, Akyaka olmak üzere toplam 8 ilçeden oluşmakta ve yüzölçümü 10,127 km² dir.

2.2. Kars İlinin Kültürel Kaynakları

Araştırma sahasını oluşturan il tarih boyunca önemli yollar üzerinde bulunmuştur. Bundan dolayı ana çekicilikler tarihsel değerlerden oluşmaktadır. Kars ili, geçmişten günümüze birçok medeniyetin izlerini taşımaktadır. Birçok eser çeşitli nedenlerden dolayı tahribata uğrasa da Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 888 eser ve 74 sit alanı kültürel eserler içine almıştır. Bu eser şu şekilde sıralanmıştır:

Tablo 1. Kars İlinin Korunması Gereken Kültürel Eserler ve Sit Alanları

Kars ilinin Korunması Gereken Kültürel Eserler		Kars İlinde Bulunan Sit Alanları	
Yapı/Eser Adı	Sayısı	Yapı/Eser Adı	Sayısı
Sivil Mimarlık Örneği	410	Arkeolojik Sit Alanı	71
Kalıntılar	20		
Dinsel Yapılar	88		
Kültürel Yapılar	71		
İdari Yapılar	75	Kentsel Sit Alanları	1
Askeri Yapılar	118		
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	41		
Şehitlikler	36	Tarihi Sit Alanları	2
Mezarlıklar	25		
Anıt ve Abideler	4		
Toplam	888	Toplam	74

Kaynak: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-i-.html>

Tablo 1. de görüldüğü gibi Kars, oldukça fazla esere sahip bir ildir. Bu eserler genelde Ani Antik Kenti, Kars il merkezi ve Sarıkamış çevresinde yoğunlaşmışlardır. Kars ilinin potansiyel kültürel varlıkları aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir:

- Ani Antik Kenti,
- Rus Baltık Mimarisi,
- Diğer Tarihi Yapılar.

2.2.1. Ani Antik Kenti

Ani Antik Kenti Kars ilinin 42 km. kadar doğusunda bulunmaktadır. Ani Antik Kenti'nin kimler tarafından kurulduğu bilinmese de Orta çağda aktif yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Ani Antik Kenti'nin kuruluşunda Urartular, Persler, Kamsarakanlar, Bizanslılar, Emevi ve Abbasiler, Bağratlılar, Büyük Selçuklular, Şeddatlılar, Gürcüler, Celayidiler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar söz sahibi olmuşlardır (Gündoğdu, 2006, s. 52). Böylece Ani, farklı dinlere sahip devletlere ev sahipliği yapmıştır. Bu da şehirde farklı kültürlerin yansımalarına etken olmuştur. Ani Antik Kenti'nin çok kültürlü olması, dini ve sivil mimari üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu görkemli şehir için bir dönem "*Ani bir dünya ama dünya bir Ani değil*" denilmiştir (Yiğitbaş, 2014, s. 2). Günümüzde ise UNESCO tarafından 2016 yılında Dünya Kültürel Miras listesinde yer almıştır. Bu önemli antik şehirdeki tarihi eserlere aşağıdaki Tablo 2. de yer verilmiştir.

Tablo 2. Ani Antik Kentinin Tarihi Eserleri

Eser Adı	Eser Adı
Surlar, Aslanlı Kapı ve Diğer Kapılar	Selçuklu Sarayı
Mağaralar	Selçuklu Kervansarayı
Büyük Katedral (Fethiye Camii)	Büyük Hamam, Küçük Hamam
Gagik Kilisesi	Manuçehr Camii
Havariler Kilisesi	Ebu'İMuammeran Camii
Tigran Honents (Resimli) Kilisesi	Genç Kızlar Kilisesi
Aziz Krikor (Poladoğlu) Kilisesi	Bakireler Manastırı
Aziz Prkitch Kilisesi	Ateşgede
İpek Yolu Köprüsü	İç Kale

Kaynak: Demir, 2013:250.

Ani söz konusu olduğunda ilk bahsedilmesi gereken eserler surlar ve kapılardır. Ani Antik Kenti dörtgen ve daire planlı yapılmış birçok burçla kuvvetlendirilmiş olup, şehirdeki surların uzunluğu 4,500 metre, yüksekliği ise 8 metredir. Şehir surlarla çevrelendiğinden kapılardan giriş sağlanmaktadır.

Şehirde yedi kapı bulunmaktadır. Bağsekisi Kapısı'ndan sonraki kapı, üzerinde kükreyen aslan bulunan Aslanlı ya da orta kapıdır. Bu kapı üzerinde Selçuklu sultanı Alp Arslan tarafından görevlendirilen Şeddatlı Ebu Şuca Muhammed tarafından konulan bir kitabe bulunmaktadır (Yiğitbaş, 2014, s. 1). Kapılar sade olmayıp, üzerlerinde o dönemde yaşayan halkın inanç, düşünce ve kültürlerini yansıtan figürler bulunmaktadır. Üçüncü kapı ise orta kapının kuzeyinde yer alan Çifte Baden Kapısı ya da diğer adı Kars Kapı'dır. Bu kapı, sağında ve solunda iki dairesel burç ile korunmaktadır. Dördüncü kapı ise orta kapının solunda yer alan Hıdırellez Kapısı'dır. Beşinci kapı ise Tatarcık Kapısı'dır. Bu kapı Acemoğlu ve Mıgımgı Deresi yönüne doğru açılmaktadır. Altıncı kapı Divin Kapısı'dır. İpek yolu bu kapının girişindeki köprüden geçerek Ani şehrine ulaşır. Arpaçay'a açılan kapıdır. Yedinci kapı ise Suyolu Kapısı'dır ve aynı zamanda batıya açılan tek kapıdır.

Fotoğraf:1 Ani Antik Kent Surlar ve Kapılar

Kaynak: <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54868/dunya-miras-listesinde-ani-orenyeri.html>

Ani Antik Kenti'nde en önemli eserlerden biri de Büyük Katedral'dir. Türkler bu şehri ele geçirdiğinde bu eserin ismini Fethiye Camii olarak değiştirmişlerdir (Yiğitbaş, 2014, s. 3). Bu eser Kral Sembat'ın eşi Katranide'nin emriyle 1001 tarihinde inşa edilmiştir. Bu büyük eserin mimarı Tiridat'tır. Tiridat aynı zamanda Ayasofya'yı da onaran mimardır. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1064 yılında kenti fethettiğinde, fethi izleyen ilk cuma namazını burada kılmıştır. Anadolu topraklarında ilk kılınan Cuma namazı olduğundan dolayı ismi Fethiye Camii olarak değiştirilmiştir (Gündoğdu, 2006, s. 55). Fethiye Camii'nin mimari tarzı oldukça ileri düzeydedir. Fethiye Camii'nin dikdörtgen planlı yapısı kayalık zemine oturtulmuş olup, temelinden başlanarak yukarıya kadar kesme taşlardan yapılmıştır. Bölgeye özgü volkanik taşlar ve farklı renklerdeki kesme

taşlar ana malzemeyi oluşturmuştur. Fethiye Camisi'nin iç kubbesinin yapısı bazilikal düzenlemeye sahip olup, üçgen şeklinde yükselen haç şeklinde yapılmıştır. Fethiye Camisi'nin tam ortasından ileriye doğru yapılmış kapılar, üstlerde mazgal ve yuvarlak pencereler ile güzel görünüm verilmiştir. Fethiye Camii'nin batı girişindeki kapısının üst tarafı kartal kabartması ve haç motifi ile süslenmiş olup, değerli kabartmalar ile batı cephesine hareketlilik kazandırmıştır. Yapının içinde yuvarlak nişlerle yapılan apsiste, "Tahtta Oturan İsa" tasvirinin, fresk tarzında sahnelenmesi göze çarpmaktadır. Diğer süslemelerin bir kısmı ise bozularak günümüze ulaşmamıştır.

Fotoğraf 2: Büyük Katedral veya Fethiye Camii

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/buyuk-katedral-fethye-cam>

Ani Antik Kenti'nde ayakta kalan diğer eser Aziz Grigor Kilisesi ya da diğer adı ile Gagik Kilisesi'dir. Bu kilise, ortada dört ağır paye üzerine oturan oldukça büyük bir kubbe ve etrafı yuvarlak şekilde tasarlanmıştır. Bu yapının mimarı da Tiridat'tır. Dış planı, on iki yüzlüdür; giriş kısmı ise doğu-batı ekseninde değil, güneybatı tarafındadır. Kilisenin her yüzü, değişimli olarak derin niş ve küçük pencerelerden oluşmaktadır (<http://www.kars.gov.tr/>).

Fotoğraf 3: Aziz Grigor Kilisesi

Kaynak: <http://www.virtualani.org/abughamrents/turkish.htm>

Ani Antik Kenti'ndeki diğer önemli eserlerden biri de Şirli Kilisesidir. Ancak bu kiliseyi yaptıran Tigran Honents olduğundan, günümüzde Tigran Honents Kilisesi olarak bilinmektedir. Gürcüler, Ani Antik Kenti'ne hâkim olduklarında 1215 yılında inşa etmişlerdir. Gürcüler içinde dini konulu freskoların fazla olmasından dolayı Şirli Kilisesi adı da verilmiştir. Kilisenin yapısı dikdörtgen planlı olup içten yükselen bir kubbeye sahiptir. Kilisenin dışı gömme sütunlar, yuvarlak kemerlerle çevrelenmiş olup üzerlerinde hayvan motifleri yer almaktadır. Kilise'nin iç kısmında ise dini işlemler bulunmaktadır. Kilise'nin duvarlarında daha çok Hz. Meryem, Azizler ve Hz. İsa'ya ait çeşitli mucizelere yer verilmiştir. Kilise kubbесinin içinde ise Hz. Meryem'in ve On İki Havarilerin melekler tarafından taşındığı işlenmiştir (Gündoğdu, 2006, s. 58-59).

Fotoğraf 4: Tigran Honenst Kilisesi

Kaynak: <https://www.aniharabeleri.org/ani-bolge/tigran-honents-kilisesi>

Ani Antik Kenti'ndeki diğer bir önemli yapı ise Surp Hripsime- Bakireler Kilisesi ve Manastır'dır. Türkiye Ermenistan sınırı sayılan Arpaçay Nehri Vadisi'nin batısında yer alan kilise Ani Antik Kentine gelen kervan yolunun başladığı yere yapılmıştır. Kilisenin mimarisi silindirik bir plana sahip olmakla birlikte kubbесinin görünümü çadır şeklindedir (Belli, 2006, s. 4).

Fotoğraf 5: Surp Hripsime- Bakireler Kilisesi

Kaynak: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti>

Ani Antik Kenti'ndeki bir başka eser ise Aziz Prkitch (Kutsal Kurtarıcı) Kilisesidir. Kilise M.S. 1036 yılında inşa edilmiştir. Ancak kilisenin bir kısmı yıkılmaya yüz tutarken 1342 yılında Atabekler tarafından restore edilmiştir. Ancak daha sonra 1930 yılında yıldırım düşmesi sonucu kilisenin yarısı yıkılmıştır (Yiğitbaş, 2014, s. 4).

Fotoğraf 6: Aziz Prkitch Kilisesi

Kaynak: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti>

Ani Antik Kentin içindeki eserlerden biri de Surp Arakelots-Havariler Kilisesidir. Ne zaman yapıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak Abugamir Pahlavuni 1031 tarihli kitabesinde XI. yüzyılda inşa edildiği belirtmiştir.

Ani Antik Kenti'ndeki bir diğer eser ise Kızkale ve Kilisesi'dir. Bu kilise Arpaçay ile çevrili dik kayalara üzerine kurulmuştur. Kalenin içinde ev temelleri bulunmuştur ve belki de buradaki evler son yerleşim yerleridir. Bu kiliseye Ermenice Kuysiamrots veya Kusanats denilmekte, Türkçe de ise Bakireler Kalesi olarak adlandırılmaktadır.

Fotoğraf 7: Kızkale ve Kilisesi

Kaynak: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti>

Ani Antik Kenti'nde en eski yapılardan biri de Ateşgede- Ateş Tapınağıdır. Nikolai Marr'ın yaptığı kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Hristiyanların ilk dönemlerine ait açık hava şehitliği ya da bir Zerdüşt tapınağıdır. Tapınağın en üst bölümü yıkılmış olmakla birlikte yapı, yüksek silindirik kaideler üzerine inşa edilmiş olup, dört büyük sütun oluşmuştur (Gündoğdu, 2006, s. 57).

Fotoğraf 8: Ateşgede-Ateş Tapınağı

Kaynak: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti>

Ani Antik Kenti'nde İslamiyet'in etkisi altında kalınarak yapılan eserler de bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Manuçehr Camii'dir. Aslında Ani Ulu Camii olarak da bilinir. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan Ani'yi fethettikten sonra buranın yönetimini Ebu Manuçehr'e bırakmıştır. Camii, Ebu Manuçehr'in bu şehirde yaptırdığı ilk yapı olma özelliğini taşımaktadır. Ebu Manuçehr Camii'nin minaresi Gazneliler'in zafer kulelerine gibi tek kule şeklinde yaptırılmıştır. Bu caminin Anadolu'nun en eski camisi olduğu düşünülmektedir (<http://www.kars.gov.tr/>). Cami haricinde İslam etkisinde kalınarak yapılan hamamlar, saray ve çarşı gibi yapılara da rastlanılmaktadır.

Fotoğraf 9: Manucehr Camii

Kaynak: <https://www.aniharabeleri.org/ani-bolgesi/ebul-menucehr-camii>

Ani Antik Kentinde rastlanılan diğer yapılar ise Mağaralar-Yeraltı Kenti ve Kuş Evleri'dir. Özellikle Bostan Deresi'nin çevresinde kayalara oyulmuş mağaralar ve iki katlı evlere rastlanılmaktadır. Bu yerler genellikle depo, kuş evleri ve mezarlar olarak kullanılmıştır.

Fotoğraf 10: Mağaralar-Yeraltı Kenti ve Kuş evleri

Kaynak: <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti>

2.2.2.Rus Baltık Mimarisi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, Ruslar Kars ve çevresini işgal etmişlerdir. Ruslar bu bölgede Karskaya Oblastında adında idari bir yapılanma içine girmişlerdir. Bu oblast idari birimin 4 alt bölgesini oluşturmuştur. Bu bölgeler: Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman'dır. Kars ilinin diğerlerine oranla gelişmesinin nedeni Rusların garnizon merkezi olmasıdır (Türkan & Durak, 2016, s. 1). Ruslar, Kars'ta kırk yıl süren egemenlikleri sonrasında çeşitli eserler de bırakmışlardır. Bu kırk yıllık süre içerisinde şehir mimarisinde önemli etkileri görülmüştür. Ruslar Kars'ı ele geçirdikten sonra Osmanlı mimarisine dokunmamışlar ve onun çevresinde yeni yapılar inşa

etmişlerdir. Kuzey Avrupa’da Baltık (Hollanda, Danimarka, İsveç, Norveç) stilinde yapılan eserler, o dönemde Kars iline kazandırılmıştır. Günümüzde ayakta kalan eserler bazıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3. Rus Baltık Mimarisi Eserleri

Paşa Konağı	İl Özel İdare Binası
Belediye Binası	Sağlık Müdürlüğü Binası
Defterdarlık Binası	Fethiye Camii
Çocuk Kütüphane Binası	Gümrük Binası
Konservatuar Binası	Kars Butik otel
Vali Konağı	Azerbaycan Başkonsolosluğu
Hekim Evi	Fevzi Paşa İ.O.
İsmet Paşa İO	Eski Ordu Evi (SERKA Binası)
Baro Binası	Ticaret Odası Binası

Kaynak: Demir, 2017, s.143; Gündoğdu, 2007, s. 89-90.

Rus Baltık Mimarisi, geleneksel Osmanlı mimarisinden oldukça farklıdır. Baltık Mimarisi, taş binalar, saçak ve saçak altında subasmanlar, paye, korniş, baca ve çatılarda farklı bir anlayış üzerine kuruludur. Ruslar, Kars’ta inşa ettikleri yapılarda dikdörtgen şeklinde ve ızgara kent yapılanmasını uygulamışlardır. Bu kent planlanmasında bütün caddeler birbirine paralel olacak şekilde ve hiçbir çıkmaz sokağın olmadığı yapılar olarak inşa edilmiştir. Aynı zamanda yapılan evler tek, iki ve üç kattan oluşacak şekilde, bitişik nizam olarak tasarlanmıştır (Çiftçi, 2000, s. 56).

Rus Baltık Mimarisi ile yapılan bu evlerin duvarlarının yapılmasında genellikle andezit ve bazalt taşları kullanılmıştır. Kars’ta yapılan evlere oranla bu yapıların duvarları daha kalın bir şekilde yapılmıştır. Baltık Mimarisi ile yapılan bu yapıların, taşıyıcı duvarların kalınlığı 50 cm ile 100 cm arasında değişmektedir. Bu yapılar dikdörtgen planlı olup yapıların içlerine giriş holden sağlanmaktadır. Aynı zamanda odalar arasında geçişlerin olduğu, yapının en arkasında ise veranda ya da camekan bölümlerin olduğu görülmektedir. Bu yapılarda genellikle çok fazla süslemenin yapıldığı ve yapılan süsleme sanatında farklı üslupların olduğu görülmektedir. Bu yapıların diğer en önemli özeliği de “peç” adı verilen ısıtma sistemlerinin olmasıdır. Peç adı verilen sistem ile duvarların içinden geçirilen borular sayesinde bütün yapı ısıtılmaktadır.

Kars'ta, Rus Baltık Mimarisi ile yapılan yapılarda cephelerin tasarlanmasında Batılı neoklasik, eklektik özellikler görülmüştür ve sokağa açılan giriş kapısının üzerinde saçaklar bulunmaktadır. Yapıların genelinde özellikle giriş kapısı ön planda olup, giriş kısmında işçilik sanatının yoğun olduğu görülmüştür (Türkan & Durak, 2016, s. 3-4). Çatı kısımları ise kurşun, çinko veya sac malzemesinden yapılmış olup, sistem olarak çoğunlukla kırma veya beşik çatı kullanılmıştır. Çatıların en önemli özelliği ise saçaksız olarak tasarlanmasıdır (Serbest & Demirci, 2007).

Tüm anlatılanlara baktığımızda, Kars yapılarında; Baltık Mimarisi içinde, klasik rönesans üslubundan başka, neoklasik, neogotik, barok, ampir üslup zenginlikleri, Kafkas, Orta ve Batı Rus unsurları da görülmektedir. Böylece Kars mimarisi Anadolu'dan ayrılarak farklı bir mimariye sahip olmuştur. Bu eserlerin bir kısmı ise şunlardır: Kars ilinde ilk göze çarpan Baltık mimarisi eseri, hekim evidir. Bu yapının dış cephesi barok mimarisi tarzında yalancı sütunlar, rölyefler ve kartuşlarla süslenmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra doğum evi olarak kullanılmış ve daha sonra hekim evi olmuştur. Günümüzde ise, Cheltikow Oteli olarak kullanılmaktadır. Otelin adı, yapının eski sahipleri olan Cheltikow ailesinin ismini yaşatmak amacıyla konmuştur (<https://kars.ktb.gov.tr/TR-54889/xixyy-baltik-mimari-ornekleri.html>).

Fotoğraf 11: Cheltikow Otel

Kaynak: <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54889/xixyy-baltik-mimari-ornekleri.html>

Kars'taki diğer bir yapı ise defterdarlık binasıdır. Bu yapı Rus Baltık mimarisinin o dönemde yapılmış en önemli eserlerden biridir. Bu yapı üç katlı olup, dış cephesindeki kartuş süslemeleri ile oldukça etkileyici bir eserdir. Bu yapının restore edilme işlemi 1980 yılından sonra yapılmıştır (Gündoğdu, 2007, s. 92).

Fotoğraf 12: Defterdarlık Binası

Kaynak: Erol Geçgin'in Fotoğrafları.

Baltık mimarisi tarzında yapılan diğer bir eser ise günümüzde belediye binası olarak kullanılan yapıdır. Bu yapı altı kattan oluşmakta, üç katı zeminin üstünde üç katıda zeminin altında bulunmaktadır.

Fotoğraf 13: Belediye Binası

Kaynak: Erol Geçgin'in Fotoğrafları

Ruslar tarafından Baltık mimari tarzda yapılmış bir başka ise, günümüzde İl Özel İdare Binası olarak kullanılmaktadır. Bu bina ilk yapıldığında kilise olarak kullanılmıştır. Cumhuriyetin ilanından 1980 yılına kadar Ziraat Bankası olarak kullanılmış, daha sonra İl Özel İdare binasına dönüştürülmüştür.

Rusların yaptığı başka bir eser ise Sağlık Müdürlüğü Binası'dır. Rus Baltık mimari tarzında 1907 yılında inşa edilmiş olup üç kattan oluşmaktadır. Cumhuriyetten sonra bir süre Kars devlet hastanesi olarak hizmet vermiş daha sonra Sağlık Müdürlüğü bünyesine verilmiştir.

Fotoğraf 14: Sağlık Müdürlüğü Binası

Kaynak: <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54889/xixyy-baltik-mimari-ornekleri.html>

Diğer önemli bir eser de Eski Gümrük Binası'dır. İki katlı ve dikdörtgen planlı bina Kars tren istasyonundaki gar binalarından birisidir. 19. Yüzyıl sonunda şehirdeki diğer Baltık mimari tarzı yapılarla benzerlik gösteren bina Cumhuriyetin ilanından sonra Kars Gümrük Binası olarak kullanılmış. 2001 yılında restorasyonu yapılarak Kent Konseyi Binası olarak hizmete açılmıştır (<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/kulturenvanteri/esk-gumruk-bnasi--kent-konsej>).

Baltık mimari tarzda yapılan diğer bir eser ise, Fethiye Camii'dir. Fethiye Camii aslında Alexander Levski Katedrali adıyla, 1905'de Çarlık Rusya döneminde, Rus Ordusu tarafından Ortodoks Kilisesi olarak inşa edilmiştir. Kilise inşasında dikdörtgen planlı kesme taşlar kullanılmıştır. Cami sağ ve sol olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. 1953'de ise kubbeleri sökülmüş ve 1970 yılına kadar spor faaliyetleri için kapalı spor salonu olarak kullanılmıştır. Bu yapı 1985 yılında ise iki yanına minare yapılarak cami olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yapının genelinde bazalt ve granit taşlar kullanılmıştır. Ayrıca yapının dış cephesinde bitki ve geometrik desenlerden meydana gelen süslemeler yer almaktadır (<https://karskulturturizm.gov.tr/>).

Fotoğraf 15: Fethiye Camii

Kaynak: <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54874/camiler-ve-kiliseler.html>

Baltık Mimari tarzda yapılan eserlerden biride İsmet Paşa İlkokulu'dur. Rus işgalinden sonra 1886-1888 yılları arasında inşa edilen bina 1920'den sonra Kazım Karabekir tarafından maddi durumu olmayan çocuklar için yatılı okula dönüştürülmüştür. 1991 yılından beri İsmet Paşa İlkokulu olarak hizmet vermektedir.

Fotoğraf 16: İsmet Paşa İlkokulu

Kaynak:http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/36/01/713164/?CHK=4388a5d502f68bc5194d032d5a647d66

Baltık Mimari tarzında 19. yüzyılda kışlık köşk tarzında inşa edilmiş ve özelliklerini koruyarak günümüze ulaşan diğer bir eserde Paşa Konağı'dır. Bu kışlık köşkün ön tarafına, yalancı sütunlar ve kartuşlarla hareketlik kazandırılmıştır. 1960 yılına kadar kışlık köşk olarak kullanılan eser, o tarihten sonra konak olarak hizmet vermektedir (Gündoğdu, 2007, s. 90).

2.2.3. Diğer Tarihi Yapılar

Bu yapıların en önemlisi Ebul Hasan Harakani Külliyesi'dir. Kendi döneminin en önemli mutasavvıflarından birisidir. Ebul Hasan Harakani, Silsile-i Aliyye'nin altıncısıdır. Selçuklar'ın Anadolu'ya akınları zamanında Kars'a gelen Ebul Hasan Harakani, bu bölgede şehit olduğu için türbesi bu ilde bulunmaktadır. Selçuklu sultanı Alp Arslan tarafından türbesi yaptırılmıştır.

Kars ilinin diğer önemli eseri Kars Kalesi'dir. Saltuklu sultanı emri ile veziri Firuz Akay tarafından inşa edilmiştir. Kale 27 km uzunluğunda olup, 220 burçtan oluşmaktadır. Kars Kalesi'nin dış cephesi kesme bazalt taşlarından yapılmıştır. Kalenin üç kapısı bulunmaktadır. Birinci kapı, Su Kapısı veya Çeribaşı Kapısı olarak bilinmektedir ve batı tarafına açılmaktadır. İkinci kapı, Kağızman Kapısı veya Orta Kapı olarak geçmektedir. Üçüncü ise Behram Kapısı ya da Bayrampaşa Kapısı olarak adlandırılmaktadır. Kale surları, 12.yy'da inşa edilmiştir. Timur ve askerleri Anadolu'ya geldiğinde kaleye çok büyük zarar vermiştir. Surlar, Rus işgalinde daha da tahrip edilmiştir. Cumhuriyetten sonra restore edilerek günümüze kadar gelmiştir (<https://www.karstso.org.tr/turizm/>).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde kültürel miras ve kültürel mirasa yönelik SWOT analizine ilişkin yapılmış çalışmalar incelenmiştir.

Roslan, Ramli ve Choy (2018) Malezya Yarımadası'ndaki Jugra antik kentinin kültürel mirası ve kültür turizmine yönelik SWOT analiz içeren çalışmalarında, Juraga'nın GZFT analizi verileri ile nicel yöntemle anket toplanarak çalışma gerçekleştirilmişlerdir. Çalışma sonucunda Jurga'nın kültürel miras unsurlarına sahip olması güçlü yanını oluştururken, miras değerlerinin tahrip edilmesi ve alt yapı yetersizliği zayıf yönü olarak karşımıza çıkmaktadır. Fırsat perspektifinden bakıldığında katılımcılar miras turizmini bölge için bir fırsat olarak görmektedirler. Jurga'nın ekonomik faktörler nedeniyle korumasız olması ise tehdit olarak algılanmaktadır.

Hausmann (2007), Almanya kültürel miras alanlarına yönelik yapmış olduğu deneysel çalışmada, Almanya kültürel miras alanlarının kültürel turizmin gerçek potansiyelini kullanamadığı sonucunu ortaya koymuştur. Buradan hareketle çalışmada kültür turizmini geliştirmek için potansiyel başarı faktörlerini göstermek ve bunu pazarlama perspektifiyle yapmak hedeflenmiştir.

Akbulak'ın (2016) Ardahan kırsal turizm potansiyeline yönelik SWOT analizi ve analitik hiyerarşi süreci tekniğinden faydalanarak yaptığı çalışmada, Ardahan ili için kırsal turizm potansiyelinin ortaya konulması ve bu potansiyelin değerlendirilmesine yönelik stratejilerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın SWOT analizinde Ardahan'ın kırsal turizmi açısından GZFT'leri belirlenmiş, AHS tekniği ile de SWOT faktörlerinin stratejilerin geliştirilmesindeki öncelikler belirlenmiştir. Sonuç olarak ilin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi için 7 strateji belirlenmiştir.

Aytuğ, Eryılmaz, Uçar ve Can (2020) yapmış oldukları çalışmada Sinop ilinin alternatif turizm potansiyeli belirlemek için 22 turizm paydaşıyla görüşme yapmışlardır. Elde edilen verilerle SWOT analizi yapılmıştır ve bunun sonucunda Sinop ilinin kültür turizmi, kırsal ve spor turizmi gibi alternatif turizm potansiyeline sahip olduğu anlaşılmıştır.

Özdemir (2011)'in Safranbolu'nun kültürel miras kaynaklarının korunmasına yönelik yaptığı çalışmada, kültürel miras kaynaklarının korunmasında kültür turizminin önemli bir yer tuttuğuna değinilmiştir. Yöntem olarak literatür taraması ve saha etütleri yapılmıştır. Sonuç olarak Safranbolu'nun kültürel miras kaynaklarının sadece Safranbolu evleri olmadığı, sahip olduğu diğer yerli yabancı eserlerde de koruma bilinci geliştirilerek kültür turizmine kazandırılması gerektiği vurgulanmıştır.

Karapınar ve Barakazı (2017) Şanlıurfa'da kültürel miras örneği olan Göbeklitepe ören yerinin SWOT analizini yaparak kültürel miras turizminin

sürdürülebilirliğini incelemişlerdir. Yöntem olarak, nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan yapılandırılmamış gözlem kullanılmıştır. Gözlemden elde edilen verilerle SWOT analizi yapılmıştır. Sonuç olarak, SWOT analizi ile Göbeklitepe'nin güçlü ve zayıf yanları ile fırsatlar ve tehditler belirlenerek sürdürülebilir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bottero, D'Alpaos ve Marellò (2020) kültürel miras varlıklarının korunmasını ve restorasyonunun teşvik edilmesi ve kültürel ve ekonomik fayda yaratmayı amaçladıkları çalışmada, Agliè Kalesi arazisinde bulunan dört tarihi çiftlik evinin (Cascina Mandria, Cascina Lavanderia, Cascina Gozzani ve Cascina Ortovalle) potansiyel yeniden kullanımı ve yönetimi üzerine odaklanmaktadır. Kültürel miras varlıklarının alternatif yönetim stratejilerinin tasarımı ve uygulanmasını desteklemek için SWOT analizinden faydalanılmıştır. Sonuç olarak her bir çiftlik evine ilişkin başarılı yönetim stratejilerinin uygulanmasında en yüksek potansiyele sahip faaliyetler ve işlevler belirlenmiştir.

Yapılmış olan literatür taramasında da görüldüğü üzere kültürel miras kaynaklarının SWOT analizi çalışma konusu bakımından bakir bir alandır. Çalışmalar daha çok kültür turizminin veya kırsal turizmin SWOT analizinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca spesifik olarak Kars ilinin kültürel miras kaynakları ve bu kaynaklara yönelik SWOT analizin bulunmaması çalışmanın özgünlüğünü ve gerekliliğini ortaya koymaktadır.

4. YÖNTEM

Araştırmada, kültürel turizmin geliştirilmesine yönelik SWOT analizi yapılmıştır. Bilindiği üzere SWOT analizi Güçlü Yanlar (S), Zayıf Yanlar (W), Fırsatlar (O) ve Tehditlerin (T) belirlendiği bir analiz şeklidir. Çalışmada yapılan SWOT analizi Kars ilinde kültürel turizm bağlamında alınacak kararlarda önemli destek aracı olmaktadır. Kültürel turizm açısından yapılan SWOT analizi paydaşların stratejisi geliştirebilmeleri için önemli bir adımdır. Bu çalışmada Kars iline ait kültürel turizm kapsamında kültürel varlıklara yönelik güçlü ve zayıf yönleri ile ortaya çıkabilecek olan fırsatlar ve tehditler, başka bir deyişle SWOT faktörler ortaya koyulmuştur. SWOT analizinin Güçlü Yanlar (S) ve Zayıf Yanlar (W) bölümü, iç ve dış paydaşlar yardımıyla yapılırken, Fırsatlar (O) ve Tehditler (T) ise yeni eğilimler, bölgesel gelişmeler ve dış çevresel faktörler göz önüne alınarak hazırlanmıştır.

Araştırmaya temel teşkil edecek yapılar hakkındaki bilgi ise Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü, Kars Valiliği, Kars Ticaret ve Sanayi Odası ve Kültür, Turizm İl Müdürlüğü'nden elde edilmiştir. Çalışma nitel bir çalışma olup literatür taraması ve saha çalışmasına dayanmaktadır. Bu kapsamda konu ile ilgili

birincil ve ikincil veriler incelenmiş ve betimsel bir yöntemle araştırma yapılmıştır.

5. BULGULAR

Kars ilinin kültürel miras kaynaklarının SWOT analizinin amacı; iç ve dış faktörleri göz önüne alarak, bölgede kültürel miras kaynaklarına yönelik güçlü yönler ve oluşan fırsatları neler olduğunu ortaya çıkarmak, bu güçlü yanlar ve fırsatları geliştirilerek kültür turizmi güçlendirilmiş katkı sağlamaktır. Diğer bir yanda ise var olan tehditler ve zayıf yönleri tespit etmek bunlara yönelik ise hızlı bir şekilde bunları ortadan kaldıracak önlemlerin alınmasına çalışmalara yön vermektir. Bu amaç dahilinde Kars ilinin kültürel miras varlıklarına yönelik yapılan analize göre güçlü yönler grubunda 11, zayıf yönler grubunda 14, fırsatlar grubunda 9 ve tehditler grubunda 6 olmak üzere toplam 40 adet faktör ortaya konulmuştur.

5.1. Güçlü Yanlar

Kars'ın sahip olduğu kültürel miras varlıklarının güçlü yanları şöyle sıralanabilir:

G₁: Antik çağlardan gelen zengin tarihi ve kültürel varlıklara sahip olması,

G₂: Kars ili, 13.000 yıllık kesintisiz olarak çeşitli uygarlıklara yerleşim merkezi olması,

G₃: Türkiye'nin en büyük antik şehirlerinden biri olan Ani Antik kenti, Kars ilinde bulunması,

G₄: Türkiye'de benzeri olmayan Baltık mimarisinin örneklerinin ilin her yerinde hissedilmesi,

G₅: Ankara- Kırıkkale- Kayseri- Sivas- Erzincan- Erzurum- Kars hattında sefer gerçekleştiren ve 1933 km'lik yolu tamamlayan TCDD'ye ait ekspres olan Doğu Ekspresi ile Kars seyahatinin son yıllarda özellikle ilgi görmesi,

G₆: Kars ilinde tarihi ve kültürel kaynakların oldukça fazla olması,

G₇: Somut olmayan kültürel varlıklardan olan, Âşıklık geleneğinin sürdürülmesi ve her yıl düzenli olarak organize edilen Türkiye Murat Çobanoğlu Aşıklar Bayramı'nın katılımcı akınına uğraması,

G₈: Türkiye'nin önemli kayak merkezlerinden biri olan Sarıkamış Kayak Merkezi il sınırları içinde bulunması buna bağlı olarak yerli ve yabancı turistlerin gelmesi,

G₉: Kültürel varlıkların korunmasına ve restore edilmesine yönelik Avrupa Birliği destekli projenin onayının çıkması. Ordu Caddesi olarak bilinen yeni adı ise Kazım Karabekir olarak geçen cadde üzerindeki tarihi yapıların restore edilmesi çalışmalarının başlaması,

G₁₀: Kars Valiliğince desteklenen Kars çayının ıslah edilmesi ve Kars Kalesinin çevresindeki hamamlar ve diğer tarihi yapıların, yenilenip turizme kazandırma işlerinin devam etmesi,

G₁₁: Baltık mimarisi açısından eşsiz olması ve ikame olanağının bulunmaması.

5.2. Zayıf Yanlar

Aşağıda sayılan sebeplerden dolayı kültürel miras varlıklarının yeterli düzeyde gelişmediği görülmüştür.

Z₁: Ani antik kenti turizm potansiyelinin yeterince anlaşılması,

Z₂: Baltık mimarisi ilgili şehir planlamasının eksikliği,

Z₃: Tarihi binaların orijinalliğinin bozulması,

Z₄: Restore edilen binaların eski kimliklerinden uzak olması,

Z₅: Mevcut tarihi eserlerden turizm faaliyetlerinin olmaması nedeniyle kazanç sağlanmaması,

Z₆: Şehrin turistik imajının zayıflığı,

Z₇: Kars ilinin büyükşehirlere olan uzaklığı,

Z₈: Kültür varlıklarının buldukları alanlarda hizmet pazarlama kalitesinin düşük olması ve ulaşım olanaklarının yeterli olmaması,

Z₉: Kars iline ait sit alanları, tarihi ve kültürel değerlerin korunması konusunda insanların yeteri kadar bilinçli olmaması,

Z₁₀: Kars ili kış turizm, inanç ve kültür turizmi açısından oldukça turist geldiğinden bu dönemlerde konaklama yerleri açısından yetersiz oluşu,

Z₁₁: Sit alanlarının özensiz kullanılması,

Z₁₂: Kültürel turistik ürünlerde pazarlama ve tanıtım yetersizliği,

Z₁₃: Tarihi ve kültürel değerlere sahip sivil mimari olarak bilinen yapıların restore edilerek turistin hizmetine sunulmaması,

Z₁₄: Kültürel turizmin gelişmesine yönelik birim ve kurumlar arasında koordinasyon eksikliği.

5.3. Fırsatlar

Aşağıda sıralanmış olan maddeler Kars'ın kültürel miras varlığı açısından fırsat olarak değerlendirilebilir:

F₁: Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın marka kent çalışmaları,

F₂: Bakü-Tiflis-Kars, Demir İpek yolu olarak bilinen tarihi ipek yolunun faaliyete geçmesi,

F₃: Baltık Mimarisine ait yapıların çok fazla olması,

F₄: Kars ili içinde bulunan şehitlik ve anıtların fazla olması ve Çanakkale'de olduğu gibi turistlerin Kars'a çekilmesi,

F₅: Kars'ta bulunan müzelerin kültürel turizm faaliyetlerinde aktif rol alması,

F6: Şehrin tarihsel dokusuna uygun tarihsel çevre düzenlemelerin yapılmaya başlanması,

F7: Türkiye Turizm Strateji 2023'te kış turizmi koridorunda yer verilmiş olması,

F8: Kültürel varlıkların korunmasına yönelik Avrupa Birliği destekli projelerin desteklenmesi,

F9: Günümüzde bireylerin geçmişlerine olan merak, otantik hayata duyulan özlemin artması.

5.3. Tehditler

Kars kültürel miras varlıkları açısından tehdit oluşturabilecek durumlar aşağıdaki gibi sıralabilir:

T1: Kars ilinin kültürel turizm faaliyetleri konusunda markalaşma eksikliğinin olması,

T2: Kars ilindeki kültürel yapıların yok olması ve bazı yapıların restorasyonuna yeterince önem verilmemesi,

T3: Yeni yapılan yapıların kültürel varlıkların dokularına zarar vermesi ve yapılan yenileme faaliyetlerinde gerekli hassasiyet ve uzmanlığın gösterilmemesi,

T4: Kültürel varlıkların bulunduğu yerlerde hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesi

T5: Tarihi ve kültürel varlıklara ulaşımın bireysel çabalarla gerçekleşmesi,

T6: Kars ili bağlamında yapılan altyapı ve yol çalışmalarının sürekliliği ve tamamlanmasında yaşanan aksaklıklar.

6. SONUÇ

Çalışma konu olan Kars ili, kültür turizmi açısından oldukça zengindir. Kentte, 71 arkeolojik sit alanı, 1 adet kent sit alanı, 2 tarihi sit alanı ve 888 adet kültürel eser bulunmaktadır. Ciddi bir kültür turizmi potansiyeline sahip olmasına rağmen, bu eserler bir sentez içinde sunulmamıştır. Kars'ın mimari yapısına bakıldığında, günümüzde Rus Baltık Mimarisinin izlerinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Kars'ta somut ve somut olmayan çok fazla kültür turizmi aracı bulunmaktadır ve bunlar günümüze kadar gelmektedir. Ancak bu değerlerin daha sonraki nesillere aktarılması için işlevlendirilerek kullanılmıyor olması, Kars kenti için önemli bir eksikliklerdir. Yapılması gereken öncelikle bu yapıların tanıtımı yapılarak bilinirliğini arttırmak ve daha geniş koruma bilinci oluşturulmasını sağlamaktır. Turizm açısından da önemli olan bu yapıların, restore edilerek turizm faaliyetlerine dahil edilmesi gerekmektedir. Yani kamu kurumu olarak kullanılan yapıların restore edilerek turizm amaçlı konaklama ve yiyecek içecek işletmelerine dönüştürülmesi gerekmektedir. Ayrıca ilin turizm konusunda bir

eylem planının olması ve buna göre hareket edilmesi amaçlanmalıdır. Ani Antik Kenti'nin değerlerinin restore edilerek korunması ve bu varlıkların iyi bir şekilde tanıtımının ve pazarlamasının yapılması gerekmektedir.

Yapılan SWOT analizi Kars'ın kültür turizmi açısından güçlü yanlarının bulunduğunu göstermektedir. Kentin, Antik çağlardan kalma birçok yapıya ev sahipliği yapması, 13.000 yıllık kesintisiz tarihi boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapması, bu uygarlıklardan birçok mimari yapıyı miras alması, bünyesinde birçok somut ve somut olmayan kültürel miras unsuru barındırması gibi güçlü yönleri bulunmaktadır. Buna karşın yapılan SWOT analizinde görüldüğü gibi ilin büyük şehirlere uzaklığı, yerel halkın turizm bilincinin olmaması, doğal ve kültürel varlıkların korunmasında yeterli özenin gösterilmemesi ve bütçenin yetersiz olması, kültür potansiyeline sahip olan bu kentin kültürel bir destinasyon kimliğine erişmesine engel teşkil etmektedir. Buna bağlı olarak ilin SWOT analizinde tüm boyutlarıyla kültürel varlıklarının olumlu ve olumsuz yanları ele alınmıştır. Kars ilinin turizm potansiyelinin aktif hale getirilmesi için SWOT analizinde gösterilen fırsatların değerlendirilmesi ve zayıf yönlerin bertaraf edilmesi gerekmektedir. Bu bilgiler ışığında kültürel varlıkların korunması ve turizme kazandırılması gerektiği görülmüştür. Bu çalışma Kars ilinin kültürel varlıkları hakkında bilgi sahibi olmak isteyen bireylere iyi bir kaynak oluşturacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda bu çalışma Kars ilinin kültür turizmi açısından gelişmesine katkı sunmak ve turizm bilincine katkı sağlayıp, güçlü bir kültür destinasyonu olan kentin bu değerlerin farkına varması hedeflenmiştir.

7. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

9. YAZAR KATKILARI

KÇ, EG: Fikir ve tasarım;

KÇ, EG: Kaynakların toplanması ve/veya işlenmesi;

KÇ: Teorik altyapı ve literatür taraması;

EG: Yöntem ve bulgular;

KÇ, EG: Yazıyı yazan.

10. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik ilkelere uyulmuştur. Çalışma anket içermediği için etik

kurul kararı gerekmemektedir.

11. KAYNAKÇA

Ağca, B. (1990). Ani Güvercinlikleri, *X. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara.

Akbulak, C. (2016). Ardahan ilinde kırsal turizm potansiyelinin sayısallaştırılmış SWOT analizi ile değerlendirilmesi. *Hümanitas*, 4(7), 1-30.

Akçay, İ. (1964). Ani'de Türk eserleri, *Türk Kültürü*, 22.

Akgül, O. (2003), *Turistik ürün çeşitlendirmesi kapsamında kültür turizmi, aphrodisias-geyre örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Anon, A. (2002). *The glory of ani-the millenium celebration of the cathedral of ani*, Yerevan: Mughni Publishing

Belli, O (2006). Kafkasya'nın batıya açılan en büyük kapısı: ani kalesi ve kenti. *Serhat Kültür, Mayıs-Haziran 2006*, 2-6.

Bottero, M., D'Alpaos, C., & Marelllo, A. (2020). An application of the a'wot analysis for the management of cultural heritage assets: the case of the historical farmhouses in the Aglié Castle (Turin). *Sustainability*, 12(3), 1071-1088.

Çınar, S. (2012). Kars'taki Osmanlı Evleri Üzerine Bir Deneme, *I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu*, s.s. 186-219, Iğdır.

Çiftçi, A. (2000). *Kars'ta Rus işgali dönemi (1878-1919) konut mimarisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Ankara.

Demir, M. (2013). *Kars kent coğrafyası*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Demir, M. (2017). Doğal ve beşerî özellikleriyle Kars ilindeki turizm faaliyetlerinin durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 35, 134-154.

Doğaner, S. (2013). *Türkiye kültür turizmi*. İstanbul: Doğu Kitapevi.

Efentaki, K. ve Dimitropoulos, V. (2015). Economic perspectives of intangible cultural activities. *procedia - Social and Behavioral Sciences*, 175, 415-422.

Fagence, M. (2003). Tourism in destination communities, S. Singh, D. J. Timothy And R. K. Dowling (Ed.), Cambridge: Cabi Publishing.

Gündoğdu, H. (2006). Kültürlerin bulunduğu bir ortaçağ şehri: ani, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, 51-84.

Gündoğdu, H. (2007). XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansıması, XIII. Türk Sanatları Kongresi, s. 79-99, Budapeşte.

Gündoğdu, N.T. (2005). *Batılılaşma dönemi Kars'ın şehir dokusu ve resmi binalar*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Hausmann, A. (2007). Cultural tourism: Marketing Challenges and opportunities for German Cultural heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 13(2), 170-184.

Huh, J. (2002). *Tourist satisfaction with cultural/heritage sites: the Virginia historic triangle*, Unpublished master thesis, Virginia Polytechnic Institute and State University, Virginia.

Karaca, Y. (2004). *Doğu Anadolu bölgesi hristiyan dini mimarisinde Jamatun yapıları*. Yayınlanmamış doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Karamağaralı, B. (1995). Ani Ulu Camii (Manuçehr Camii), IX. International Congress of Turkish Art, Ankara.

Karapınar, E., & Barakazı, M. (2017). Kültürel miras turizminin sürdürülebilir turizm açısından değerlendirilmesi: Göbeklitepe Ören Yeri. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 5-18.

Kousis, M. (2000). Tourism and the environment a social movements perspective, *Annals of Tourism Research*, 27 (2), 468-489.

Marr, N.Y. (1921). Ani, la Ville Annenienne en Ruines, Reuedes Etudes Armeniennes.

Mckercher, B. ve Cros H. (2002). *Cultural tourism, the partnership between tourism and cultural heritage management*, New York: The Hawort Pres.

Özdemir, Ü. (2011). Safranbolu'nun kültürel miras kaynakları ve korunması. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26, 129-142.

Richards, G. (2001). *Cultural attractions and europeantourism*, New York: Cabı Publishing.

Serbest, B.ve Demirci, N. S. (2007). Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917), 38. ICANAS Kongresi, Ankara.

Roslan, Z., Ramli, Z., & Choy, E. A. (2018). The potential of heritage tourism development in Jurga, Selangor, Malaysia, using SWOT analysis. *Selected Topics on Archaeology, History and Culture in the Malay World*, 159-170.

Uluçam, A. (1992). Kars'taki Osmanlı Eserleri, *Yakın Tarihimizde Kars Sempozyumu*, (s. s. 45-166), Ankara.

Yiğitbaş, A. (2014). Ani Harabeleri ve Fetih Camii. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea*, 1(4), 1-5.

<http://www.kars.gov.tr/gecmis-donem-valiller> [Erişim tarihi: 06.06.2021].

<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligi-i.html> [Erişim tarihi: 06.06.2021].

<https://kars.ktb.gov.tr/TR-54868/dunya-miras-listesinde-ani-orenyeri.html> [Erişim tarihi: 06.06.2021].

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/gezilecekyer/buyuk-katedral-fethye-cam> [Erişim tarihi: 07.06.2021]

- <http://www.virtualani.org/abughamrents/turkish.htm> [Erişim tarihi: 08.09.2020]
- <https://www.aniharabeleri.org/ani-bolgesi/tigran-honents-kilisesi> [Erişim tarihi: 08.09.2020].
- <https://karskulturturizm.gov.tr/> [11.09.2020].
- <https://arkeokur.tumblr.com/post/80578450441/ani-tanr%C4%B1%C3%A7a-anahitin-kenti> [Erişim tarihi: 08.09.2020].
- <https://www.aniharabeleri.org/ani-bolgesi/ebul-menucehr-camii> [Erişim tarihi: 07.06.2021].
- <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54889/xixyy-baltik-mimari-ornekleri.html> [Erişim tarihi: 08.06.2021].
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kars/kulturenvanteri/esk-gumruk-bnasi--kent-konsej> [Erişim tarihi: 08.06.2021].
- <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54874/camiler-ve-kilisele.html> [Erişim tarihi: 08.06.2021].
- http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/36/01/713164/?CHK=4388a5d502f68bc5194d032d5a647d66 [Erişim tarihi: 09.06.2021].
- <https://www.karstso.org.tr/turizm/> [Erişim tarihi: 11.09.2020].
- <http://www.kars.gov.tr/> [08.09.2020].

THE BRANDING PROCESS: MEDIATOR ROLES OF BRAND SATISFACTION AND BRAND LOYALTY¹

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUEAS
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 16.04.2021 Accepted Date: 21.06.2021

Rafet BEYAZ
Asst. Prof. Dr.
Atatürk University
Oltu Faculty of Humanities and
Social Sciences
Erzurum, Turkey
rafet.beyaz@atauni.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0026-5346

Abdullah Yiğit GÜNGÖR
Res. Asst.
Atatürk University
Oltu Faculty of Humanities and
Social Sciences
Erzurum, Turkey
yigit.gungor@atauni.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8135-7180

ABSTRACT | The branding process is formed by various stages. This process starts from the point that the consumer experiences the brand first time and continues till brand evangelism which is the stage of brand advocacy. In this context, it was aimed to determine the effects of brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty on the process of brand evangelism development in this study. Moreover, mediator roles of brand satisfaction and brand loyalty were evaluated in terms of the relationship between brand experience and brand evangelism. Data were obtained with the convenience sampling method from 400 participants. As a result of analyses, it was determined that brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty had a positive effect on brand evangelism. Besides, brand loyalty had a mediator role between brand experience and brand evangelism. Data were analyzed through SPSS 18 and AMOS 20 programs.

Keywords: Branding process, brand evangelism, brand experience

Jel Codes: M1, M3, M10

Scope: Business Administration

Type: Research

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.015

Cite this paper: Beyaz, R. & Güngör, A.Y. (2021). The branding process: mediator roles of brand satisfaction and brand loyalty. *KAÜİBFD*, 12(23), 322-346.

¹ The compliance of the relevant study with ethical rules has been declared.

MARKALAMA SÜRECİ: MARKA MEMNUNİYETİ VE MARKA SADAKATİNİN ARACI ROLÜ

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 16.04.2021 Yayına Kabul Tarihi: 21.06.2021

Rafet BEYAZ
Dr. Öğr. Üyesi
Atatürk Üniversitesi
Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler
Fakültesi
Erzurum, Türkiye
rafet.beyaz@atauni.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0026-5346

Abdullah Yiğit GÜNGÖR
Araştırma Görevlisi
Atatürk Üniversitesi
Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler
Fakültesi
Erzurum, Türkiye
yigit.gungor@atauni.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8135-7180

ÖZ | Markalama süreci çeşitli aşamalardan meydana gelmektedir. Tüketicinin markayı ilk deneyimlediği andan itibaren başlayan bu süreç, markanın sadık müşterisi olarak marka savunuculuğu yapma aşaması olan marka evangelizmine kadar devam etmektedir. Bu kapsamda çalışmada, marka evangelizminin oluşumun sürecinde marka deneyimi, marka memnuniyeti ve marka sadakati kavramlarının etkisi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca, marka deneyiminden marka evangelizmine giden yolda marka memnuniyeti ve marka sadakati kavramlarının aracı rolü değerlendirilecektir. Kolayda örnekleme yöntemi ile 400 kişiye anket uygulaması yapılarak veriler toplanmıştır. Analizler sonucunda; marka deneyimi, marka memnuniyeti ve marka sadakatinin marka evangelizmi üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca marka sadakatinin marka deneyimi ile marka evangelizmi arasında aracılık rolünün olduğu görülmüştür. Veriler SPSS 18 ve AMOS 20 programları kullanılarak analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Markalama süreci, marka evangelizmi, marka deneyimi

JEL Kodu: M1, M3, M10

Alan: İşletme

Türü: Araştırma

1. INTRODUCTION

In today's world where rapid changes and transformations occur, alternatives increase, differentiations decrease, and imitative products abound, a significant transformation has been had for propensity to consume inevitably. Consumers have started to look for specifications that provide emotional and psychological satisfaction rather than functional specifications during product purchases. Additionally, it has been observed that specifications that provide emotional and psychological satisfaction are considered more important than functional specifications due to the shortening of the product life cycle, rapid imitations of differentiations with technological developments. In this kind of environment, brands with symbolic values have come into prominence as a useful differentiation tool (Hacıoğlu Deniz, 2011, pp. 261-262).

Branding provides various benefits for both consumers and firms. Firms obtain several advantages with branding such as differentiation, resistance to competition, generating demand, extending the market, withdrawing brokerages, increasing profits, creating customer loyalty (Sağlam, 2017, p. 5; Keller, 2013, pp. 35-36; Kapferer, 2012, pp. 23-24). On the other hand, consumers try to protect themselves against a variety of risks as social, psychological, physical, temporal, and financial by orienting to brands (Keller, 2013, p. 35). Thus, consumers who behave more comfortably and self-assuredly by avoiding these risks during the purchase process realize automatic purchase by being satisfied in lots of ways and might be loyal customers in the long term.

In this regard, the satisfaction which is created within the scope of both functional specifications and emotional-psychological specifications contributes the customers to be voluntary brand advocates alongside making them loyal. It is stated in the literature that consumers who are satisfied with the brand they made a purchase and have high loyalty tendency exhibit evangelist behaviors (Yapraklı, Keser & Ünalın, 2020, p. 36). Evangelist consumers are evaluated as both loyal customers and voluntary. They are free of charge advocates, propagandists, and lawyers of the brand. These individuals try to make the brand adopted by people and institution from their immediate environment through word-of-mouth marketing way (Göktaş & Erdoğan Tarakçı, 2020, p. 127).

The development of evangelist consumers which includes important opportunities for firms is not an easy issue. Because, it is difficult to create loyalty in today's world where rapid changes and transformations occur, alternatives increase, differentiations decrease, and imitative products abound. Therefore, it is crucial to have effective interaction and provide satisfaction during the process from the point of consumer meet with the brand to disposal of the product after

consumption. In other words, customers ought to have various experiences related to benefits obtained from the brand and actions to be taken after consumption to provide development of various emotions, interest to brand, willingness to try and buy the product. In addition, it is required customers identify themselves with the brand and feel as a part of the family by being satisfied with each experience.

In this study; brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty concepts have been discussed which are thought as affecting factors of brand evangelism. Besides, it has been evaluated whether brand satisfaction and brand loyalty have mediator roles for the effect of brand experience on brand evangelism. The gap in the field between brand experience and brand evangelism has been filled with this study.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. Brand Evangelism

“Evangelist” lexicalized from “Evangelos” in Greek means messenger of good things and messenger who brings good news. At the same time, the concept which was used as encouraging an idea came into fashion started to be called as evangelism with the spread of the Internet by the end of 1990 (Choudhury, Misra & Mohanty, 2019, p. 3). The concept of evangelism marketing has a rising trend in the field. Evangelism marketing is a system that customers try to convince other consumers with the way of word-of-mouth marketing to buy and use a good or service which the customers use before and were satisfied with. Loyal customers have an important role in the operation of the system. Within this framework, it is indicated loyal customers have a high potential to make brand advocacy. Hence, positive energy and goodwill are constituted in the market can be spread to a larger mass. This spread becomes faster and more qualified with the development of social media and the Internet (Göktaş & Erdoğan Tarakçı, 2020, p. 128; Rusticus, 2006, p. 57; Gopika & Rajani, 2016, p. 134).

The evangelist approach offers various values to both consumers and firms. These values are as the following (Gopika & Rajani, 2016, p. 134):

- Presents objective and unsuspecting information to potential buyers without any monetary interest through a neutral feedback system. Thus, potential customers can be transformed into current customers.
- Provides free information to brand customers through loyal customers.
- Constitutes long-term marketing strategy. All marketing strategies which are utilized by the firm have a due date. However, this system processes as long as evangelists affect other customers.

- Evangelists praise the brand consistently, so the goodwill and brand image of the firm continue to increase.
- Provides optimization for the management of expenditure. Evangelists contribute a decrease in marketing costs through their free promotion. Moreover, this approach rises investment revenues because it doesn't need any investment cost.

Satisfied customers provide continuous information to related individuals about the brand and ease brand salience and sales through word-of-mouth marketing activities. This circumstance is an indicator of the contribution of brand satisfaction to brand evangelism. At the same time, satisfied and evangelist customers behave against the mistakes of the brand more tolerantly. These kinds of customers can ignore mistakes or forgive the brand easily (Schnebelen & Bruhn, 2018, p. 114).

Brand evangelists are stated with various names. Brand follower, brand ambassador, brand fan, brand advocate, brand friend, brand voice, brand missionary are examples of these names (Göktaş & Erdoğan Tarakçı, 2020, p. 128). Within this scope, definitions are gathered around in a specific point. Doss (2014) defines brand evangelists as individuals who transmit information, ideas, and emotions related to a specific brand to others freely and passionately to affect their consumption behaviors. Matzler, Pichler, and Hemetsberger (2007) explains the brand evangelism as the active and decisive way of spreading positive ideas and convincing others to develop interaction with the same brand because consumers becoming evangelist feel needs of sharing their passions and emotions about the brand with others. On the other hand, Becerra and Badrinarayanan (2013) evaluates brand evangelism as active behavioral and voiced support of a particular brand which includes activities such as convincing others about the brand by purchasing it, making positive brand suggestions, and humiliating competitor brands. Briefly, brand evangelists are defined as free and voluntary advocates of the brand.

It is not easy for consumers as brand evangelists to suggest the brand to their families, relatives, and friends. Therefore, the expectations of consumers from the first contact with the firm to post-purchase should be met ideally. Arkensou et al. (2014, p. 6) express brand evangelism as the journey starting with the first experience of consumers. Providing significant and precious experiences to consumers in this journey contributes them to exhibit evangelist behaviors.

2.2. Brand Experience

Today's changing consumption and market understanding provide to arise different approaches for the process of purchase. Henceforward it's not possible

to retain customers for similar goods and services with traditional marketing activities in the fierce competition environment. Therefore, firms consider focusing on physical and affective specifications inadequate and start to focus on the experience economy. The transition to the experience economy, a process runs from meta to goods, from goods to services, from services to experiences. The essential thing in the experimental approach is the interaction between consumer and product. Facing with surprises consistently, enjoyment, and excitement of customer during the interaction process is very important (Kara & Kimzan, 2016, p. 74). Within the framework of this view, brand experience which takes attention recently conceptualizes as feelings, affects, cognitive and behavioral responses which are comprised of all stimulus-related with the brand as a part of the brand's design, identity, package, communication, environment (Brakus, Schmitt & Zarantonello, 2009, p. 52).

Brand experience which starts to be formed at the first moment customers meet with the product continues during the consumption process. In other words, each information obtained related to the brand is evaluated as brand experience (Brakus et al., 2009, p. 53). In this context; participating in any activity of the brand, coinciding emblem or logo of the brand, hearing the brand, exposing to its advertisement, listening to consumer comments, and using the brand personally end up with the experiences of the consumers.

There are several studies related to brand experience in the literature. Brakus et al. (2009) working within this scope evaluated brand experience with five dimensions as sensory, affective, behavioral, intellectual, and social. Affective brand experience among these dimensions states the occurrence of intangible emotions such as happiness, joy, excitement, and love; while sensory brand experience includes senses such as hearing, taste, smell, sight, and touch. For instance; image, pleasure, distinctiveness, and belongingness generated by a smartphone provide an affective experience, while the size, color, and sound of the smartphone provide a sensory one. In the same vein, intellectual brand experience is evaluated as a phenomenon that encourages consumers to think about the brand in a positive way with various activities, while behavioral brand experience is evaluated as the phenomenon which enacts consumer behaviorally, gains new lifestyles and recruitment activities to them. Finally, social brand experience is formed as all other dimensions' consequence is an approach which contributes constitutions of social class, social impact, social identity, and roles (Kara & Kimzan, 2016, pp. 76-77). It is thought that these experiences developed by positive impressions of consumers contribute to brand satisfaction, brand loyalty, and brand evangelism.

2.3. Brand Satisfaction

Satisfaction as a concept is the difference between expectations pre-purchase and post-purchase is defined as responses of consumers to a particular good or service which is waited and obtained, a determinant factor of long-term behaviors, and a predictor of consumer behaviors. As understood from these descriptions, there is not any common definition of the concept (Akin, 2017, p. 99). Likewise, the concept of brand satisfaction is evaluated as the overlap between expected and actual performance related to a specific brand. However, it is not found sufficient to explain brand satisfaction with only actual performance. Not only quality and performance but also relationships with consumers, attitudes, and behaviors have an impact on the brand (Erciş, Yapraklı & Can 2009, p. 161).

The concept of satisfaction is handled differently as emotional, reasonable, and behavioral in evaluations towards satisfaction (Sividas & Baker-Prewitt, 2000, p. 75). Observable behaviors toward the brand constitute behavioral factor; obtained information about the brand from reasonable factors; emotional responses toward the brand compose emotional factor. (Taylor & Hunter, 2003, p. 23).

Consumer expectations are accepted as basic determinants in the development of brand satisfaction. If consumers are satisfied with the brand they experienced before diversely, their expectations would be higher for the next purchase. On the other hand, if they experience dissatisfaction, their expectations would diminish. Nonetheless, it is known that consumer satisfaction differentiates from person to person and from time to time. Within this framework, different people might infer different results from values presented by the brand, as a particular consumer might renounce the brand he/she used to use it approvingly before. For this reason, it is crucial that brand managers ought to determine expectations and make plans within the scope of these expectations (Chuch & Kao, 2004, p. 70; Erciş et al., 2009, p. 162).

Brands can acquire an important competitive advantage in the target market by providing customer satisfaction. Satisfied customers both have warmer communication with the brand and affect unsatisfied and incognizant customers through giving positive messages to them (Eren & Erge, 2012, p. 4458). Consequently, customer satisfaction is a tool that contributes to customer loyalty and engagement by increasing the interaction between the brand and customer (Akin, 2017, p. 99).

2.4. Brand Loyalty

Brand loyalty is an essential point that today's firms want to reach is the base of brand value and criterion of customer engagement. Because the number

of consumers had by firms provides a crucial competitive advantage to them in the market. Thus, firms have a chance to reduce costs, acquire new customers, take advantage against intermediaries, and respond to competitors' actions (Göksu, 2010, p. 44).

There are various definitions regarding brand loyalty in the literature. In this context, Dick and Basu (1994) defined brand loyalty as the strength of the relationship between a positive attitude against a brand and advocacy behavior (Dick & Basu, 1994, p. 106). Oliver (1999) also made the definition of brand loyalty as the constant purchase of consumers regarding particular goods or services and holding to their purchase decision in spite of any external reason (Oliver, 1999, p. 34). According to Keller (1993) brand loyalty is showing up of repurchase behavior as a result of positive attitude and belief directed to the brand (Keller, 1993, p. 8). When these definitions are evaluated, it is seen that brand loyalty focuses on the points as repurchase behavior of the consumer, dependency on the brand, and brand recommendation. These points are stated as key factors of contemporary and long-term achievement (Eren & Erge, 2012, p. 4457).

Initially, the brand which is an idea or opinion of consumers might generate purchase habits along with completion of the purchase process and expected satisfaction. It is thought that the constitution of this habit contributes to brand loyalty and composed brand loyalty contributes the development of brand evangelism. Because the brand alongside with constituted brand loyalty becomes a part of the belief system of consumers (Yılmaz & Aykaç, 2018).

2.5. Literature Review

There are a few studies especially in local literature searching for the factors affecting brand evangelism or mediating its relationship with other variables. Some of these studies are reviewed as in the following. Matzler et al. (2007) found that likelihood of being a brand evangelist was more for external passionate consumers. Becerra and Badrinarayanan (2013) indicated brand-consumer interaction had a high tendency to develop brand evangelism. Doss (2014) stated that opinion leadership, brand satisfaction, brand identification, and brand salience contributed to the development of brand evangelism and brand satisfaction had a mediator effect on the relationship between brand evangelism and brand satisfaction. Balıkçioğlu and Oflazoğlu (2015) determined a significant and positive relationship between brand evangelism, brand loyalty, and self-brand congruity. Additionally, they found that brand loyalty had a partial mediator role. Marticotte, Arcand, and Baudry (2016) expressed that customers' tendency to spread negative messages about competitive brands and damage them increased when their evangelist dispositions rose.

Shaari and Ahmad (2016) established that brand commitment and brand

congruity had a positive impact on brand evangelism. Igwe and Nwamou (2017) determined a positive and strong relationship between brand evangelism and brand loyalty. Yılmaz and Aykaç (2018) stated a significant relationship between brand image and brand evangelism. Moreover, they found that customer trust and loyalty had mediator roles for this relationship. Yapraklı et al. (2020) determined that brand identification and brand trust had an impact on brand evangelism. Göktaş and Erdoğan Tarakçı (2020) found out that brand evangelism enhanced recommendation, intention to purchase, and addiction to purchase. When these studies are assessed, it can be inferred that many factors affect the development of brand evangelism in the process from the first experience to brand loyalty.

3. MATERIALS AND METHOD

3.1. Ethical permissions for the research

In this study, all rules stated to be followed within the scope of "Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive" were followed. None of the actions stated under the title "Actions Against Scientific Research and Publication Ethics", which is the second part of the directive, were taken.

3.2. Aim of the Study

There is a rapid increase in smartphone usage in both Turkey and the world. It has become an important issue for all consumers, most notably for young ones. Smartphones have become a significant tool in today's world where people express themselves with the goods and services they use. It is easy to observe that users tend to purchase smartphones with particular specifications or brands by pushing their economic resources considerably. In this study, consumer perception towards smartphone brands that have been being used in Turkey has been evaluated. In this evaluation, branding factors from the first experience to brand evangelism have been examined.

In this context, the essential purpose of the study is to determine the effects of brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty on brand evangelism. Additionally, the study also aims to inquire whether brand satisfaction and/or brand loyalty have mediator roles for the relationship between brand experience and brand evangelism. Furthermore, it is investigated that whether there is a difference among attitudes of customers in terms of brand experience, brand satisfaction, brand loyalty, and brand evangelism or not.

3.3. Research Model and Hypotheses

As it is seen in Figure 1 below, there are four main variables in the study as brand experience, brand satisfaction, brand loyalty, and brand evangelism. Five hypotheses have been developed to be tested within the scope of the research model and variables. The developed hypotheses are as in the following.

- H₁: Brand experience has a positive effect on brand satisfaction.
 H₂: Brand satisfaction has a positive effect on brand evangelism.
 H₃: Brand loyalty has a positive effect on brand evangelism.
 H₄: Brand satisfaction has a mediator role in the relationship between brand experience and brand evangelism.
 H₅: Brand loyalty has a mediator role in the relationship between brand experience and brand evangelism.

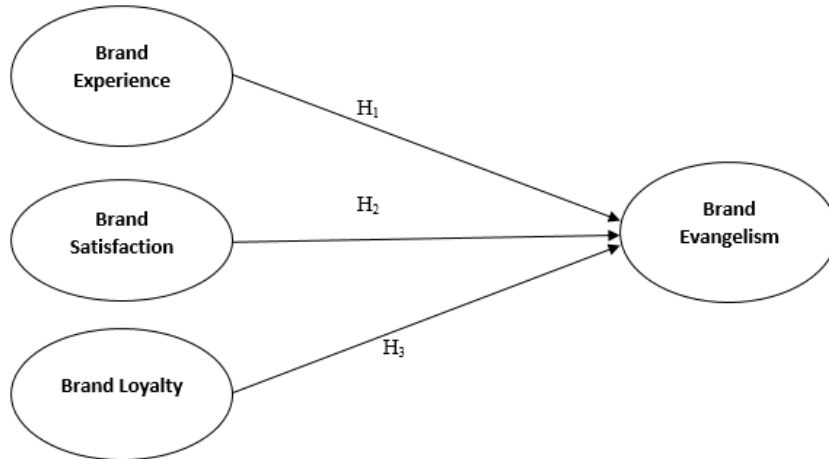

Figure 1: Research Model

3.4. Research Variables

As it is seen on the research model; “brand experience”, “brand satisfaction”, “brand loyalty”, and “brand evangelism” are the variables of the study. 6 items from the scale of brand experience which was developed by Brakus et al. (2009) and 3 items from the scale of brand satisfaction which was developed by Lau and Lee (1999) have been used in this study. Besides, the scale of brand loyalty with 6 items was obtained from the study of Şimşek and Noyan (2009) and it was developed by utilizing the studies of Narayandas (1996), Hellier, Geursen, Carr, and Rickard (2003), and Aydın and Özer (2005). The scale of brand evangelism with 5 items was obtained from the study of Matzler et al. (2007). The authors’ permission was received to use the scales.

3.5. Scope of the Research, Data Collection, and Procedure

Smartphone users who have been living in Erzurum province (Turkey) constitute the scope of the research. The reason to choose the smartphone sector is that consumers develop a significant brand attitude towards this sector. In this context, 400 available questionnaires have been obtained by utilizing the

convenience sampling method.

Questionnaires have been utilized as the data collection tool in this study. Questionnaires involve two parts. The first part includes demographic features and 12 independent close-ended questions. The second part includes 20 questions in total as 6 questions for brand experience, 3 questions for brand satisfaction, 6 questions for brand loyalty, 5 questions for brand evangelism. 5 point Likert type (from 1=Strongly disagree to 5=Strongly agree) items have been utilized for the questions from the second part.

3.6. Research Limitations

Time and cost are evaluated as the most important limitations of the study. In addition, the selection of a particular product group might be another limitation of the study. Lastly, the online survey method to collect data might be assessed as another limitation of the study.

4. RESULTS AND DISCUSSION

Findings related to demographic frequency analysis, exploratory factor analysis, confirmatory factor analysis, and structural equation model (SEM) will be evaluated in this section.

4.1. Frequency Analysis Regarding Demographics and Brands

Demographic information of 400 participants in terms of gender, age, marital status, educational status, occupation, and income level is presented below. Additionally, information about brands that have been being used by participants is shown in Table 1.

Table 1: Frequency Analysis Findings

Gender	Frequency	Percent	Marital status	Frequency	Percent
Female	208	52,0	Married	131	32,8
Male	189	47,3	Single	264	66,0
Missing	3	,8	Missing	5	1,3
Total	400	100	Total	400	100
Age	Frequency	Percent	Educational status	Frequency	Percent
18-25	213	53,3	Primary school	4	1,0
26-35	136	34,0	Secondary school	13	3,3
36-45	33	8,3	High school	78	19,5
46-55	13	3,3	Associate degree	94	23,5

56-65	3	,8	Bachelor's degree	182	45,5
Missing	2	,5	Postgraduate	27	6,8
Total	400	100	Missing	2	,5
			Total	398	100
Occupation	Frequency	Percent	Income (Turkish liras)	Frequency	Percent
Academician	20	5,0	Less than 1000 TL	121	30,3
Craft	10	2,5	1000-2000 TL	40	10,0
Housewife	22	5,5	2001-3000 TL	87	21,8
Officer	59	14,8	3001-4000 TL	32	8,0
Private sector	26	6,5	4001-5000 TL	36	9,0
Student	133	33,3	5001-6000 TL	30	7,5
Unemployed	43	10,8	More than 6000 TL	38	9,5
Worker	62	15,5	Missing	16	4,0
Others	20	5,0	Total	400	100
Missing	5	1,3			
Total	400	100			
Current brand	Frequency	Percent	Duration of usage	Frequency	Percent
Huawei	82	20,5	Less than 1 year	68	17,0
Apple	100	25,0	1 year	55	13,8
Samsung	116	29,0	2 years	105	26,3
Xiaomi	51	12,8	3 years	77	19,3
Others	49	12,3	4 years	39	9,8
Missing	2	,5	5 years and more	51	12,8
Total	400	100	Missing	5	1,3
			Total	400	100
Idea of brand changing	Frequency	Percent	Desired brand	Frequency	Percent
Yes	81	20,3	Huawei	19	10,2
No	209	52,3	Apple	54	29,0
Maybe	105	26,3	Samsung	23	12,4
Missing	5	1,3	Xiaomi	27	14,5
Total	400	100	Others	4	2,2
			Missing	59	31,7
			Total	186	100

Table 1 shows that participants are mostly between 18-35 years old, single, bachelor, and students constitute a large part of the participants. Hence, the majority of income level is less than 1000 Turkish liras (TL). Table 1 also includes information about the current smartphone brand of participants, duration of brand usage, idea of changing current brand, and desired brand. Most of the participants have been using Samsung (116) and Apple (100) currently. 81 participants have the idea of changing their current brand, while 209 participants do not have this idea. On the other hand, 105 participants are indecisive about it. Finally, Apple is the most desired brand with 54 participants.

4.2. Factor and Reliability Analysis Findings

Exploratory factor analysis was performed to test the validity of the scales. The reliability of the scales was tested with Cronbach’s Alpha coefficients to determine the reliability of the dimensions which constituted after factor analysis outcome. Analysis results are shown in Table 2 below.

Table 2: Factor and Reliability Analysis Results

Scales and Items	Loading	Reliability
Brand experience Explained variance: 66,058; KMO value: 0.773 and Barlett’s test: 619,516 (p<0.000)		,827
This brand induces feelings and sentiments.	,884	
I find this brand interesting in a sensory way.	,843	
This brand makes a strong impression on my visual sense or other senses.	,772	
This brand is not action-oriented.	,744	
Brand satisfaction Explained variance: 72,205; KMO value: 0.709 and Barlett’s test: 393,002 (p<0.000)		,807
I am not happy that I bought this brand.	,866	
I am satisfied with my decision to buy this brand.	,-856	
I feel bad about my decision to buy this brand.	,827	
Brand loyalty Explained variance: 73,734; KMO value: 0.905 and Barlett’s test: 1814,858 (p<0.000)		,928
If I purchase a new smartphone, I will prefer this brand again.	,879	
I recommend this brand to my acquaintances.	,873	
This brand is my first choice.	,870	
Even if other brands were cheaper, I would prefer this brand again.	,858	
I think that I am a loyal customer of this brand.	,836	
I intend to continue this brand	,835	

Brand evangelism Explained variance: 75,067; KMO value: 0.883 and Barlett's test: 1421,498 (p<0.000)		,917
I try to convince as many as possible of this brand.	,912	
I feel the need to tell the world that this brand is the most appealing smartphone in the world.	,902	
If someone tries to decry this brand, I will tell him/her off unmistakably.	,858	
I have proselytized several of my friends to this brand.	,850	
I would make a perfect salesperson of this brand.	,805	

As an outcome of exploratory factor analysis regarding brand experience, one item was removed due to overlapping and another one was removed due to constituting a dimension by itself. The scales consisted of brand experience (4 items), brand satisfaction (3 items), brand loyalty (6 items), and brand evangelism (5 items) as a result of this procedure. Explained variance values were %66,058 for brand experience, %72,205 for brand satisfaction, %73,734 for brand loyalty, %75,057 for brand evangelism. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) values were calculated as brand experience (0.773), brand satisfaction (0.709), brand loyalty (0.905), and brand evangelism (0.883). All scales were fit with the sample according to these results and reliable (brand experience = 0,827; brand satisfaction = 0,807; brand loyalty = 0,928; brand evangelism =0,917).

Confirmatory factor analysis was performed to the scales' dimensions obtained from exploratory factor analysis. Analysis results are shown in Figure 2.

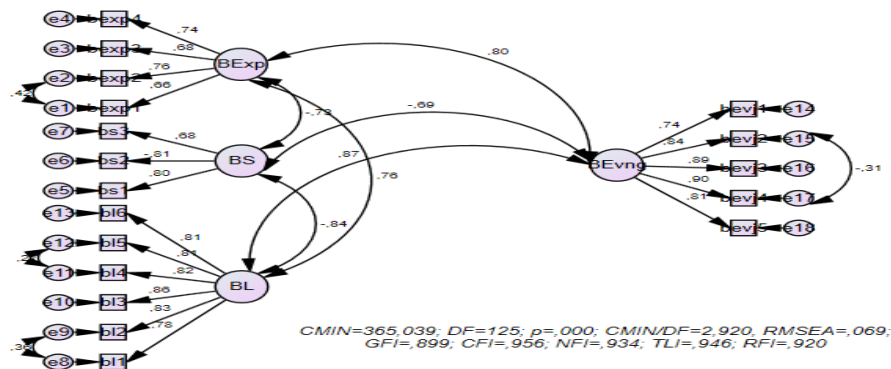

Figure 2: Confirmatory Factor Analysis

Measurement models regarding scales were assessed in the first step. After

this assessment, it was observed that some of goodness of fit indices were not at adequate level (CMIN/DF=3,814; RMSEA=0,084; GFI=0,863; CFI=0,933; NFI=0,912; TLI=0,921; RFI=0,895). Therefore, modification indices were viewed to resolve model fit problem and coveriances were implemented between item 1 – item 2 for brand experience, item 2 – item 4 for brand evangelism, item 1 – item 2 and item 4 – item 5 for brand loyatly. Thus, the model was become fit (CMIN/DF=2,920; RMSEA=0,069; GFI=0,899; CFI=0,956; NFI=0,934; TLI=0,946; RFI=0,920) as it can be seen in Figure 2 above.

4.3. Descriptive Statistics Findings

After the validity and reliability of the scales were tested, means were calculated regarding each scale. Within this scope, obtained values are shown in Table 3 below.

Table 3: Descriptive Statistics

	N	Mean	Std. Deviation
Brand experience	400	3,4987	,87099
Brand satisfaction (after revers items were fixed)	400	2,7092 3,9300	,85641 ,85641
Brand loyalty	400	3,5210	1,00015
Brand evangelism	400	3,2389	1,06108

Mean values of all scales are above average. Brand satisfaction mean was 2,7092 with reverse items. When they were fixed, the mean was 3,9300 as in Table 3. Table 3 shows that participants are having a positive experience with their current smartphone brand, they are satisfied and loyal customers. Besides, brand evangelism tendency is close to average value. Although the brand satisfaction level of participants is pretty high, this ratio decreases rapidly when it proceeds to brand loyalty and brand evangelism. In this case, it is thought that brand satisfaction may be insufficient to engender brand loyalty and brand evangelism.

4.4. Research Model Findings

IBM AMOS 20 program was used to test the research model. First, structural equation model (SEM) path analysis was implemented to determine the effect of brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty on brand evangelism. Findings obtained from the analysis were shown in Table 4 and

Figure 2.

Table 4: Structural Equation Model Measurement Model

Measurement model			β_1	β_2	S.E.	C.R.	P
exp1	<---	BExp	0,658	1			
exp2	<---	BExp	0,764	1,173	0,072	16,244	***
exp3	<---	BExp	0,678	0,98	0,088	11,137	***
exp4	<---	BExp	0,739	1,136	0,096	11,854	***
bs1	<---	BS	0,798	1			
bs2	<---	BS	-0,806	-0,951	0,058	16,373	***
bs3	<---	BS	0,682	0,823	0,06	13,64	***
bl1	<---	BL	0,776	1			
bl2	<---	BL	0,83	1,179	0,052	22,651	***
bl3	<---	BL	0,86	1,112	0,059	18,954	***
bl4	<---	BL	0,82	1,244	0,07	17,79	***
bl5	<---	BL	0,813	1,225	0,07	17,612	***
bl6	<---	BL	0,812	1,183	0,067	17,63	***
bevj1	<---	BEvng	0,739	1			
bevj2	<---	BEvng	0,84	1,141	0,067	17,132	***
bevj3	<---	BEvng	0,892	1,308	0,07	18,55	***
bevj4	<---	BEvng	0,898	1,387	0,075	18,512	***
bevj5	<---	BEvng	0,805	1,182	0,071	16,544	***
Structural equation model							
Evangelism	<---	Experience	0,374	0,447	0,087	5,157	***
Evangelism	<---	Satisfaction	0,258	0,264	0,089	2,981	0,003
Evangelism	<---	Loyalty	0,803	0,829	0,1	8,269	***

After confirmatory factor analysis had been performed, analysis regarding the model was made. Within the scope of these analyses, the effect of brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty on brand evangelism was determined. Within this framework, obtained path coefficients were shown in Table 5 and Figure 3.

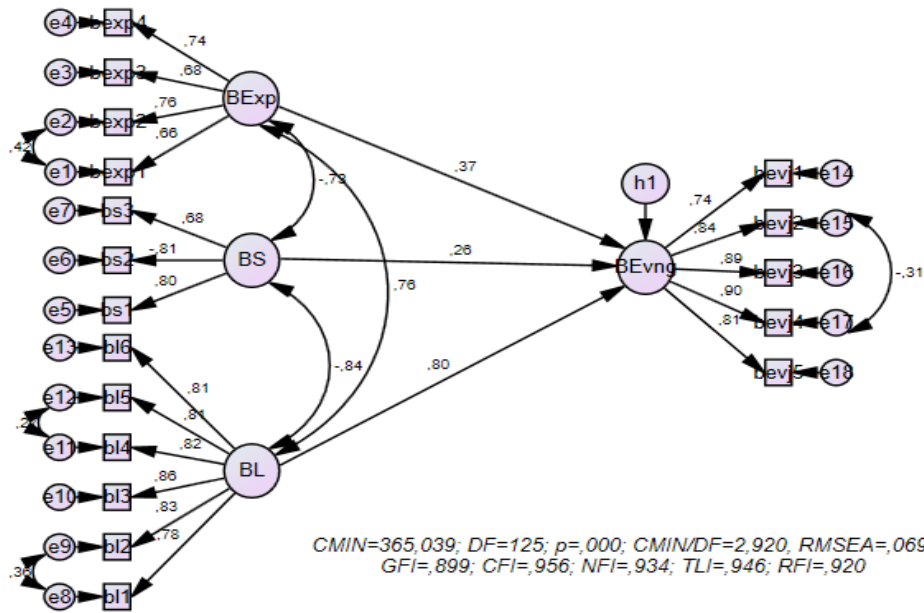
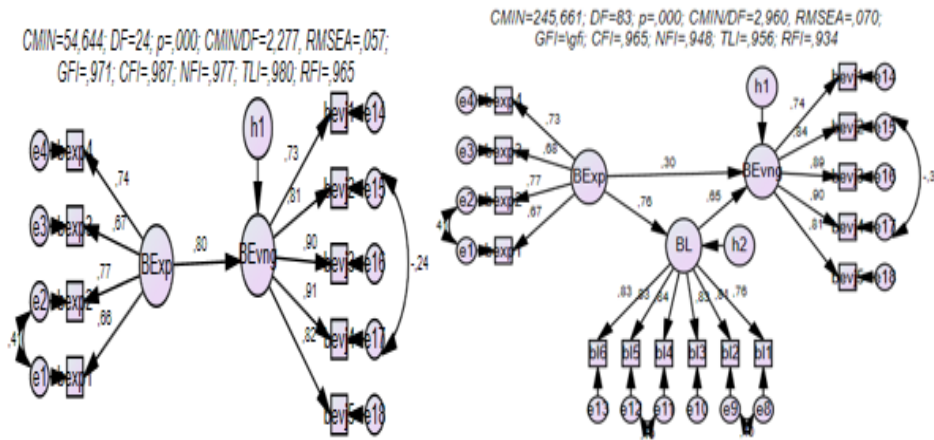

Figure 3: Structural Equation Model Path Diagram

Within the context of the model above, three hypotheses were tested. H₁: Brand experience has a positive impact on brand satisfaction. H₂: Brand loyalty has a positive impact on brand evangelism. H₃: Brand satisfaction has a positive impact on brand evangelism. Brand loyalty has a positive impact on brand evangelism. It was determined that the model was significant statistically and fit indices were well enough according to results obtained from the structural model. SEM path coefficient was also significant between brand experience and brand evangelism ($\beta=0,374$; $p < 0,001$). Hence, H₁ was supported. Path coefficient between brand satisfaction and brand evangelism was significant as well ($\beta=0,803$; $p < 0,001$). Therefore, H₂ was supported. Path coefficient between brand loyalty and brand evangelism was significant too. Thus, H₃ was supported.

One of the most important purposes of this study is to determine whether brand satisfaction and brand loyalty have mediator roles for the relationship between brand experience and brand evangelism. As a result of the analysis, the model became totally discordant with the inclusion of brand satisfaction. Under the circumstances, H₄ was rejected which inquired the mediator role of brand satisfaction. Contrary, it was determined that brand loyalty had a mediator role. In this context, obtained findings were shown in Table 5 and Figure 4 below.

Figure 4: Structural Equation Model Moderation Effect Path Coefficients Diagram

It was seen from Table 5 and Figure 4 that the total effect of brand experience on brand evangelism was significant ($\beta=0,930$; $P<0,001$). Additionally, a positive path coefficient (beta coefficient) was obtained between brand experience and brand loyalty ($\beta=0,854$; $p <0,001$). The bootstrap method was utilized to determine whether there was an indirect impact between brand experience and brand evangelism. Within this scope, Lower Bounds-Upper Bounds (0,425-0,795) values were examined within %95 confidence interval ($\beta=582$). The indirect effect was found as significant since the determined interval did not include 0 (zero) value. Therefore, H₅ was supported.

Table 5: Mediator Effect Path Coefficients

	Dependent variables			
	Brand loyalty		Brand evangelism	
	β	SH	β	SH
Brand experience (a path)			0,930	0,089
R ²			0,795	
Brand experience (b path)	0,854	0,082		
R ²	0,761			
Brand experience (a2 path)			0,355	0,075
R ²			0,300	
Brand loyalty (c path)			0,683	0,072
R ²			0,648	
Indirect effect			0,583	(0,424-0,795)

4.6. Discussion

The smartphone sector is one of the most important sectors where brand orientation is explicit. From this viewpoint, it can be observed that consumers have an orientation toward particular brands. They are loyal customers of specific brands and advocate them. As a result of analyses, it was determined that participants had a good experience with their current smartphones, were satisfied with their current brands considerably, and had a tendency to be loyal customers towards these brands. In addition, the brand evangelism values of participants were close to the average value. Besides, brand loyalty had a mediator role in the relationship between brand experience and brand evangelism.

Branding is a versatile and long-term phenomenon. For this reason, any brand ought to meet expectations and keep it in the long-term for all fields. In other words, expectations should be satisfied ideally and an effective relationship should be contacted in the process beginning from the first experience to disposal of the product. As a consequence of this process conducted efficiently, construction of the mass which is loyal to the brand, advocate and recommend it to their environment can be provided. The impact of each variable on brand evangelism and the mediator role of brand loyalty can be evaluated as proof of this situation.

Brand loyalty and brand experience were the most effective variables on brand evangelism. According to this result, providing the first impact and brand loyalty in the ongoing process is so important for long-term satisfaction during the branding process. Several studies support this situation. Yılmaz and Akçay (2018) established that brand loyalty had a mediator role between brand evangelism and brand image. Eren and Erge (2012) indicated that brand satisfaction affected behavioral and attitudinal brand loyalty. Şimşek and Noyan (2009) found out that brand satisfaction had a direct effect on loyalty in their study regarding mobile phone users. Çetin (2017) determined that brand experience had a significant impact on brand loyalty. Brakus et al. (2009) indicated that brand experience had a direct and indirect impact on brand personality and brand loyalty. Aşkın and İpek (2016) determined that brand love had a full mediator role between brand experience and brand loyalty. Research on mobile phone users by Balıkçioğlu and Oflazoğlu (2015), a positive-way relationship was explored. Additionally, a partial mediator role of brand loyalty was found on the relationship between self-brand image congruity and brand evangelism. Özyer Aksoy (2017) determined a direct relationship between brand

experience – brand distinctiveness and brand attractiveness – brand advocacy.

Similar to the findings of this study, Mamesah et al. (2020) found that brand experience and brand satisfaction had a positive relationship with brand evangelism. The study was implemented for smartphone users. According to the multiple regression analysis results, brand experience and brand satisfaction had a positive effect on brand evangelism. Anggraini (2018) also conducted a study for smartphone users and the results showed that brand satisfaction had a positive influence towards brand evangelism. Jamshidi and Roustia (2021) found out a strong relationship between brand satisfaction and brand loyalty. In addition to this finding, the study also showed a relationship between brand satisfaction and brand loyalty. This relationship also supported by Das et al. (2019). On the other hand, Riivits-Arkonsuo et al. (2015) conducted a qualitative research and they revealed a relationship between brand experience and brand evangelism. Consequently, the findings of this study match up with the studies mentioned above.

5. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The effect of brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty on brand evangelism was tried to determine in this study. Also, mediator roles of brand satisfaction and brand loyalty on the path from brand experience to brand evangelism were evaluated. In accordance with this purpose, data were obtained from 400 smartphone users via questionnaire technique. The majority of participants are 18-35 years old, single, bachelor, and student. Thus, the income level is low. The most preferred brands are Samsung and Apple and users do not tend to change their current brand.

The validity of scales was tested through both exploratory and confirmatory factor analyses. The structural fit was provided by the exclusion of two items from the scales in the exploratory factor analysis during this process. Model fit was provided by four covariances among items in the confirmatory factor analysis. All scales had a high level of reliability.

Descriptive statistics of valid and reliable scales were above average. In this context, it was observed that participants had positive experiences with their current smartphone brands, were satisfied to use them, and were loyal customers of them. On the other hand, brand evangelism tendency mean was close to the average value.

Structural equation model (SEM) was utilized to test the research model. Two different analyses were implemented during the test process of the model. In the first step, the effect of brand experience, brand satisfaction, and brand loyalty on brand evangelism was evaluated. It was determined according to the analysis result that three variables had positive effects on brand evangelism. In the second step, mediator roles of brand satisfaction and brand loyalty were tested. Within this scope, the mediator role of brand loyalty was supported and the mediator role of brand satisfaction was rejected. As a result, consumers ought to be satisfied ideally from the first experience to disposal of the brand to provide them to be brand advocates.

Interested researchers can consider phenomena such as brand image, brand identification and orientation for their potential studies to contribute literature. In addition, these kinds of studies can be interesting in the industries such as automotive, white goods, e-commerce, clothing, food, and cosmetics. The sample of future studies can be selected from different countries and regions.

Brand evangelism is an issue followed by practitioners. Within this framework, they should present their products which are produced as differentiated based on target market characteristics to provide them a perfect experience. The first experience is vital especially. Because it is accepted as the best reference for the next experiences. Therefore, it is important to astonish consumers in this stage. Afterward, they should sustain the communication with consumers and try to raise their advocacy and persistence. This situation should be spread to the target market via various promotions. Both abstract and concrete concepts should be taken into consideration during making contact with consumers and symbolic values ought to be at the forefront. Selected symbols should be confidential, reliable, acceptable, and easily understandable.

6. CONFLICT OF INTEREST STATEMENT

There is no conflict of interest between the authors.

7. FUNDING ACKNOWLEDGEMENTS

This research received no specific grant from any funding agency.

8. AUTHOR CONTRIBUTIONS

R.B: Idea;

R.B: Design;

A.Y.G: Check;

R.B and A.Y.G: Collection and / or processing of resources;

R.B: Analysis and / or interpretation;

R.B: Literature review;

A.Y.G: Writer;

A.Y.G: Critical evaluation

9. ETHICS COMMITTEE STATEMENT AND INTELLECTUAL PROPERTY COPYRIGHTS

In this study, ethics committee principles were complied and necessary permissions were obtained in accordance with the principle of intellectual property and copyright.

10. REFERENCES

- Akın, M. (2017). Cep telefonu markalarına yönelik memnuniyetin genç tüketicilerin marka sadakatine etkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 98-110.
- Anggraini, L. (2018). Understanding Brand Evangelism and the Dimensions Involved in a Consumer Becoming Brand Evangelist. *Sriwijaya International Journal of Dynamic Economics and Business*, 2(1), 63-84.
- Aydın, S., & Özer, G. (2005). The analysis of antecedents of customer loyalty in the turkish mobile telecommunication market. *European Journal of Marketing*, 39 (7/8), 910-25.
- Balıkçioğlu, B., & Oflazoğlu, S. (2015). Marka evangelizmi, benlik-marka imajı uyumu ve marka sadakati ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 19-45.
- Becerra, E. P., & Badrinarayanan, V. (2013). The influence of brand trust and brand identification on brand evangelism. *Journal of Product & Brand Management*, 22(5/6), 37-383.

- Brakus, J. J., Schmitt, B. H., & Zarantonello, L. (2009). Brand experience: what is it? How is it measured? Does it affect loyalty?. *Journal of Marketing*, 73(3), 52-68.
- Choudhury, M., Mishra, B. B., & Mohanty, P. K. (2019). An empirical study of brand evangelism for recommending cars-a qualitative & systematic review of literature. *International Journal of Technical Research & Science*, 4(3), 1-12.
- Chuch, T., & Kao, D. T. (2004). The moderating effect of consumer perception to the impacts of country-of desing perceived quality. *The Journal of American Academy of Business*, 4(1/2), 70-74.
- Das, G., Agarwal, J., Malhotra, N. K., & Varshneya, G. (2019). Does brand experience translate into brand commitment?: A mediated-moderation model of brand passion and perceived brand ethicality. *Journal of Business Research*, 95, 479-490.
- Dick, A., & Basu, K. (1994). Customer loyalty: towards an integrated conceptual framework. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 22(2), 99-113.
- Doss, S. K., (2014). Spreading the good word: toward an understanding of brand evangelism. *Journal of Management and Marketing Research*, 14(1), 1-16.
- Erciş, A., Yapraklı, Ş., & Can, P. (2009). Güçlü ve güçsüz markalarda marka bilgisi marka ilişkileri ve satın alma davranışları arasındaki farklılıkların incelenmesi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 26(1), 157-190.
- Eren S. S., & Erge, A. (2012). Marka güveni, marka memnuniyeti ve müşteri değerinin tüketicilerin marka sadakati üzerine etkisi. *Journal of Yaşar University*, 26(7), 4455-4482.
- Gopika, G., & Rajani, K. G. (2016). Evangelism as a marketing strategy in the challenging and innovative business scenario: a theoretical overview. *International Journal of Science Technology and Management*, 5(6), 133-137.
- Göksu Fatma (2010). Spor ürünlerine yönelik marka sadakati üzerine bir araştırma. *İletişim Fakültesi Dergisi*, 1(39), 43-58.
- Göktaş, B., & Erdoğan Tarakçı İ. (2020). Marka evangelizminin satın alma bağımlılığı, satın alma niyeti ve tavsiyede bulunma üzerindeki etkisi: taraftar ürünleri örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 126-145.
- Hacıoğlu Deniz, M. (2011). Markalı ürün tercihlerinin satın alma davranışları üzerindeki etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 61(2), 243-268.

- Hellier, P. K., Geursen, G. M., Carr, R. A., & Rickard, J. A. (2003). Customer repurchase intention: a general structural equation model. *European Journal of Marketing*, 37 (11/12), 1762-800.
- Igwe, S. R., & Nwamou, C. C. (2017). Brand evangelism attributes and lecturers loyalty of automobiles in rivers state. *Covenant Journal of Business & Social Sciences (CJBSS)*, 8(2), 23-39.
- Jamshidi, D., & Rousta, A. (2021). Brand commitment role in the relationship between brand loyalty and brand satisfaction: phone industry in Malaysia. *Journal of Promotion Management*, 27(1), 151-176.
- Kapferer, J. N. (2012). *The new strategic brand management advanced: insights and strategic thinking*. London: Kogan Page.
- Kara G., & Kimzan, H. S. (2016). Marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide müşteri tatmininin rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 73-90.
- Keller, K. L., (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Keller, K. L. (2013). *Strategic brand management. building, measuring, and managing brand*. Kendallville: Global Edition.
- Lau, G., & Lee, S. (1999). Consumer's trust in a brand and link to brand loyalty. *Journal of Market Focused Management*, 4(4), 341-370.
- Mamesah, S., Tumbuan, W. J., & Tielung, M. V. (2020). The influence of brand identification and brand satisfaction of smartphone products on brand evangelism. *Jurnal EMBA: Jurnal Riset Ekonomi, Manajemen, Bisnis dan Akuntansi*, 8(1), 11-20.
- Marticotte, F., Arcand, M., & Baudry, D. (2016). The impact of brand evangelism on oppositional referrals towards a rival brand. *Journal of Product & Brand Management*, 25(6), 538-549.
- Matzler, K., Pichler, E.A., & Hemetsberger, A. (2007). Who is spreading the word? The positive influence of extraversion on consumer passion and brand evangelism. A. L. Dickson & K. A. Machleit (Ed.) *In Proceedings of the American Marketing Association Winter Conference* (pp. 25-32).

- Narayandas, N. (1996). *The link between customer satisfaction and customer loyalty: an empirical investigation*. Division of Research: Harvard Business School.
- Oliver, R.L. (1999). Whence customer loyalty?. *Journal of Marketing*, 63(4), 33-44.
- Riivits-Arkonsuo, I., Kaljund, K., & Leppiman, A. (2015). Consumer journey from first experience to brand evangelism. *Research in Economics and Business: Central and Eastern Europe*, 6(1), 5-28.
- Rusticus, S. (2006). Creating Brand Advocacy. Kirby, J., & Marsden, P. (Ed.) *In Connected Marketing: The Viral, Buzz and Word of Mouth Revolution* (pp.47-58). Oxford: Elsevier Ltd.
- Sağlam M. F. (2017). *Stratejik Marka yönetimi*. İstanbul: Dikeyksen Yayıncılık.
- Schnebelen, S., & Bruhn, M. (2018). An appraisal framework of the determinants and consequences of brand happiness. *Psychology & Marketing*, 35(2), 101-119.
- Shaari, H., & Ahmad, I.S. (2016). Brand evangelism among online brand community members. *International Review of Management and Business Research*, 5(1), 80-88.
- Sividas, E., & Baker-Prewitt, J. L. (2000). An examination of the relationship between service quality, customer satisfaction and store loyalty. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 28(2), 73-82.
- Şimşek, G. G., & Noyan, F. (2009). Türkiye’de cep telefonu cihazı pazarında marka sadakati için bir model denemesi. *ODTÜ Gelisme Dergisi*, 36 (Haziran), 121-159.
- Taylor, S. A., & Hunter, G. (2003). An exploratory investigation into the antecedent of satisfaction, brand attitude and loyalty within the (B2B) eCRM industry. *Journal of Consumer Satisfaction. Dissatisfaction and Complaining Behaviour*. 27(16), 19-35.
- Yapraklı, T. Ş., Keser, E., & Ünalın, M. (2020). Marka güveni ve marka özdeşleşmesinin marka evangelizmi üzerindeki etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 27, 35-54.
- Yılmaz, A., & Aykaç, Ö. S. (2018). Marka imajının marka evangelizmine etkisinde marka güveninin ve marka sadakatının aracı rolü. *Uluslararası Hakemli Ekonomi Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 53-75.

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK RAPORLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİR İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ YÖNÜYLE İNCELENMESİ: BİST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ENDEKSİ ÖRNEĞİ^{1 2}

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 17.04.2021

Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2021

Safa ACAR
Öğretim Görevlisi
Siirt Üniversitesi
Kurtalan Meslek Yüksekokulu
Siirt, Türkiye
safa.acar@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9578-0198

ÖZ Sürdürülebilir insan kaynağı yönetimi, işletmenin sahip olduğu insan kaynağının her zaman rekabet avantajı sağlayan temel bir yetkinlik olarak kalabilmesi için gereken adımları gösterebilir. Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi sayesinde sahip olunan insan kaynağının gelişim süreci devamlılık kazanacak ve bu sayede işletme de stratejik hedeflerine ulaşabilme konusunda destek elde etmiş olacaktır. İşletmelerin geleceklerini garanti altına alabilmeleri için çok önemli olan kurumsal sürdürülebilirlik; çevresel, ekonomik ve sosyal yönlerden işletmeleri yönlendirebilmektedir. Sürdürülebilir bir işletme gelecek nesillere aktarılan önemli bir değer olarak kabul edilebilir. Çalışmanın amacı sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin odaklandığı konuların BİST Sürdürülebilirlik endeksinde yer alan firmaların hazırladıkları sürdürülebilirlik raporlarında ne oranda yer edindiğini belirleyebilmektir. Bu kapsamda endekte yer alan ve GRI standartlarında sürdürülebilirlik raporu hazırlamış olan işletmelerin sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi çalışmaları içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Yapılan analiz kapsamında, sürdürülebilirlik raporlarında odaklanılan konular, eğitim, yönetime katılım, çalışanların devamlılığı ve İK planlaması olarak sıralanabilir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi, BİST.

JEL Kodu: O10, O15, M12

Alan: İşletme

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.016

Atıfta bulunmak için: Acar, S. (2021). Sürdürülebilirlik raporlarının sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi yönüyle incelenmesi: BİST sürdürülebilirlik endeksi örneği. *KAÜİBFD*, 12(23), 347-368.

¹ Bu çalışma, 26,27 ve 28 Eylül 2019 tarihleri arasında Malatya’da düzenlenen 1. Uluslararası İletişim ve Yönetim Bilimleri Kongresinde sunulan “BİST Sürdürülebilirlik Endeksinde Yer Alan İşletmelerin Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetimi Bakış Açısıyla İncelenmesi” adlı bildirin genişletilmiş halidir.

² İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

AN EXAMINATION OF SUSTAINABILITY REPORTS IN TERMS OF SUSTAINABLE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT: BIST SUSTAINABILITY INDEX EXAMPLE

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 17.04.2021 Accepted Date: 10.06.2021

Safa ACAR
Lecturer
Siirt University
Vocational School Of Kurtalan
Siirt, Turkey
safa.acar@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9578-0198

ABSTRACT | Sustainable human resource management can demonstrate the steps required by the human resource of the enterprise to remain a core competence that always provides a competitive advantage. Thanks to sustainable human resources management, the development process of the human resources will be sustained and thus the enterprise will have the support to achieve its strategic goals. Corporate sustainability, which is very important for enterprises to guarantee their future, can direct businesses from environmental, economic and social aspects. A sustainable business can be regarded as an important value passed on to future generations. The aim of the study is to determine to what extent the subjects on which sustainable human resources management focuses are included in the sustainability reports prepared by companies included in the BIST Sustainability Index. In this framework, the sustainable human resources management studies of the companies, which are included in the index and have prepared sustainability reports in accordance with GRI standards, have been analyzed using content analysis method. According to the analysis, the subjects focused on in the sustainability reports can be listed as training, participation in management, employee continuity and HR planning.

Keywords: Sustainability, corporate sustainability, sustainable human resources management, BIST.

Jel codes: O10, O15, M12

Scope: Business Administration

Type: Research

1. GİRİŞ

Sanayi devriminden bugüne kadar olan süreçte işletmeler etkinlik ve verimlilik odaklı üretim yöntemlerine yoğun ilgi göstermişlerdir. Etkinlik ve verimliliğin sağlanabilmesi için yoğun bir çaba gösterilirken temel hedef sadece ekonomik zenginlik ve refah düzeyinin artışı eksenli gerçekleşmiştir. Ancak son dönemlerde verimlilik ve etkinlik bakış açısı paradigma değişikliğine uğramış ve yeni paradigmada ekonomik yönden gelişmelerin yanında çevresel ve sosyal değerler ile de ilgilenmenin bir gereklilik olduğu düşüncesi hakim olmuştur. Özellikle işletmelerin tek hedeflerinin ekonomik kazanç sağlamak olması bu hedefi yerine getirirken çevreye zarar vererek kaynakların kullanılamaz hale gelmesine yol açabilmektedir.

İşletmeler, sahip oldukları kaynakların kıtlığından ve ulaşılabilirliğinin zorlaşmasından dolayı daha dikkatli davranmak zorunda kalmaya başladılar. Bu durumun ortaya koyduğu yeni yapı, işletmeleri yoğun rekabet altında çalışmaya yöneltmiştir. Yoğun rekabet altında çalışan işletmeler rekabet avantajı elde edebilmek adına sahip oldukları kaynakların üzerine odaklanmaktadır. Bu kaynakların belki de en değerli olanı ise insan kaynağı olarak kabul edilebilir. İnsan kaynaklarına gerekli önemi göstermeyen işletmeler içinde bulunduğu sektörün rekabet ortamında elenme tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu kötü sonuca ulaşmamak amacıyla insan kaynağına gerekli önemin gösterilmesi ve geliştirilip işletme stratejilerine uyumlu hale getirilmesi bir elzem olarak düşünülebilir.

İşletmelerin içinde bulunduğu şartların değişimine paralel olarak toplumun işletmelere olan bakış açılarında da değişimler gerçekleşmiş ve çevresel ve toplumsal bazı beklentiler ortaya çıkmıştır. Özellikle son yıllarda işletmelerin temel hedeflerinin ekonomik boyutların dışına çıktığı aynı zamanda çevresel ve sosyal hedeflerinin de olması gerektiği düşüncesi toplumun beklentilerini geliştirmiştir. Bu beklentiler çerçevesinde ortaya çıkan sürdürülebilirlik düşüncesi de toplumun işletmelerden beklediği değerlerin daha net bir yapıya kavuşmasına yardımcı olmuştur. Sürdürülebilirlik kavramı üçlü sorumluluk yaklaşımını ön plana çıkarmıştır. Üçlü sorumluluk yaklaşımı işletmelerin ekonomik, sosyal ve çevresel performanslarını dikkate almaya odaklanan bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Koç, 2015, s. 27). Özellikle kurumsal sürdürülebilirlik temelli bakış açısı üçlü sorumluluk yaklaşımı temelinde gelişme gösterir. Geçmişten bugüne işletmelerin en önemli hedeflerinin sadece ekonomik hedefler çerçevesinde olması sürdürülebilirlik yapısına aykırı bir durum olarak düşünülmektedir. Bu amaçla gerek toplumun beklentileri gerekse işletmenin rekabet avantajı elde etmesi bakımından

ekonomik hedeflerinin yanında sosyal hedeflerin ve çevresel hedeflerin olması çok büyük bir gereklilik olarak düşünülebilir. Özellikle gelecek nesillere olan bakış açısının bir gerekliliği olan çevresel hedefler, işletmelerin sürdürülebilirliğe gösterdiği değerin en önemli sebepleri arasında yer almaktadır.

İşletmelerin dış çevrelerinde yer alan diğer işletmeleri incelemelerinin yanında kendi içlerinde de bazı değişiklikler oluşturmaları gerekmektedir. Özellikle rekabet avantajı elde etmede odak noktası olarak değerlendirilen insan kaynaklarının sürdürülebilirliği de büyük önem kazanmaya başlamıştır. İşletmenin temel yeteneklerinin arasında yer alan ve en değerli rekabet avantajı olarak kabul edilen çalışanlarının sürdürülebilir bir bakış açısıyla seçilmesi, geliştirilmesi ve yönlendirilmesi işletmelere büyük avantajlar kazandırmaktadır. Özellikle işletmede yer alan çalışanların kariyer gelişimlerine katkı sağlamak, yetenek yönetimi gibi uygulamalarla gelişmelerine ve ilerlemelerine imkân tanımak ve çevre bilincinin gelişmesine yardımcı olmak gibi faaliyetler çerçevesinde ortaya çıkan gelişim, sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin başlangıcını oluşturan en önemli terimlerden biridir. Bu kavramın ilk tanımı 1987 yılında yayınlanan raporda “bugünün insan ihtiyaçlarının gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini feda etmeden (tehlikeye sokmadan), bugünkü kuşakların ihtiyaçlarının karşılanabilmesidir” olarak yapılmıştır (Koç, 2015, s. 29; Bansal, 2005, s. 197). Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi de temel olarak aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Sürdürülebilir İKY, sürdürülebilirliğin üç odak noktası olan ekonomik, sosyal ve çevresel hedeflerin bir arada dikkate alınarak insan kaynakları stratejilerini, politikalarını ve uygulamalarını bu üç hedef doğrultusunda inşa etme sürecidir (Esen & Esen, 2018, s. 829). Bu çerçevede sürdürülebilir İKY, işletmede ekonomik refah, çevresel bütünlük ve sosyal eşitlik ihtiyaçlarının sağlanmasına katkı sağlayan bir gelişme olarak düşünülebilir (Bansal, 2005, s. 198). Sürdürülebilir İKY kapsamında işletmeler, çalışanlarının gelişimine odaklanırken aynı zamanda yaptıkları faaliyetlerden dolayı ortaya çıkacak sonuçların çevreye olan etkilerini de düşünmelerini sağlamaktadır. Bu sebeple yapılan bütün faaliyetlerin çevresel etkileri ekonomik etkilerinden daha önemli bir noktaya taşınmıştır. Çalışanlar kendilerini hem bir ekonomik figür hem de geleceğe yönelik bazı sorumlulukları olan bir birey olarak düşünmektedirler. Bu düşüncenin etkisiyle işletmede yapılan faaliyetler geleceği düşünmeden icra edilemez hale gelecektir. Sürdürülebilirliğin temel bakış açısı olan çevreyi gelecek nesillerden ödünç alma fikri, sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin temelini teşkil etmektedir. Bu sebeple stratejik

yönetime uyumlu olarak geliştirilen insan kaynakları yönetimi uygulamalarının aynı zamanda sürdürülebilirliğe de katkı sağlaması planlanmalıdır.

Çalışmada sürdürülebilir insan kaynaklarına yönelik literatür bilgisi verildikten sonra analiz kısmına geçilmiştir. Analiz kısmında GRI standartlarına göre sürdürülebilirlik raporu yayınlayan BİST Sürdürülebilirlik endeksine dâhil olan işletmelerin sürdürülebilir İKY kapsamında paylaştıkları bilgiler içerik analizi yöntemiyle belirlenmiştir.

2. LİTERATÜR

2.1. Sürdürülebilirlik

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminden önce sürdürülebilirlik kavramının ne anlama geldiği ile ilgili bilgilerin paylaşılması faydalı olacaktır. Sürdürülebilirlik kelimesinin kökenleri araştırıldığında ilk kez 1713 tarihinde Haans Carl Von Carlowitz tarafından kaleme alınan “Sylvicultura Oeconomica” isimli kitapta görülmektedir. Bu kitapta ormanın kalıcı bir şekilde korunabilmesi için kesilenden daha fazla ağacın dikilmesi gerektiği belirtilmiş ve sürdürülebilirlik kavramının kökeni ortaya konulmuştur (Fischler, 2014, s. 14). Sürdürülebilirlik, belirli bir zamana kadar tarım, ormanlar ve balıkçılık gibi yenilenebilir kaynaklar ile ilgili bir kavram olarak ortaya çıkmış ve bu şekilde kabul edilmiştir. (Bozdoğan, 2005, s. 1013). Uzun bir süre sadece ormancılık ile ilgili bir kavram olarak kabul edilen sürdürülebilirlik kavramı, 1970’li yıllarda büyümenin sınırları (Limits To Growth) adlı rapor ile birlikte diğer sektörleri de etkileyen bir duruma gelmiştir. Ancak en önemli gelişme Brundtland raporu olarak bilinen ve 1987’de yayınlanan raporun sağladığı katkıdır. Bu raporda, sürdürülebilir kalkınma kavramının tanımı yapılarak sürdürülebilirlik kavramına en net katkı sağlanmıştır. Bu rapora göre sürdürülebilir kalkınmanın değerine ve topluma olan katkısına dikkat çekilerek tanımlaması yapılmıştır. Bu rapora göre sürdürülebilir kalkınma; “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan bir gelişme” şeklinde ifade edilmiştir (Fischler, 2014, s. 14).

Sürdürülebilirlik kelime olarak, Latince “sustinere” kelimesinden türetilmiş ve sürdürmek, sağlamak, devam ettirmek, desteklemek, var olmak gibi çok farklı anlamlarda kullanılmıştır (Tıraş, 2012, s. 59). Çoğu kaynağa göre sürdürülebilirlik kavramı “uzun süre”, “dayanıklılık” ve “istikrar” kelimeleri ile eşanlamlı olarak tanımlanmaktadır (Tooranloo, Azadi, & Sayyahpoor, 2017, s. 1253). Sürdürülebilirlik kavramının tanımına bakıldığında daimi devam etme yeteneğini korurken aynı zamanda çeşitliliği ve üretkenliği de elden bırakmamak olarak ifade edildiği görülmektedir (www.bilgiustam.com). Keleş’e (1998, s. 112) göre sürdürülebilirlik; “çevre değerlerinin ve doğal kaynakların

savurganlığa yol açmayacak biçimde akılcı yöntemlerle, bugünkü ve gelecek kuşakların hak ve yararları da göz önünde bulundurularak kullanılması ilkesinden özveride bulunmaksızın, ekonomik gelişmenin sağlanması” olarak tanımlanmaktadır. Bir başka kaynağa göre “işletmelerin çalışanlarının yaşam kalitesini sağlamayı, çevreye duyarlı olmayı ve ekonomik kazançlar elde etmeyi dengede tutma biçimi” olarak tanımlanır (Clark, 2013, s. 13). İşletme yönetimi açısından sürdürülebilirlik kavramı tanımlanırsa iki farklı görüş öne çıkmaktadır. Bu görüşlerden birincisi işletmelerin uzun dönemde devamlı olabilmeleri için kalıcı bir rekabet avantajı sahibi olmalarıdır. İkinci görüş ise işletmenin içinde yer aldığı toplumun sürdürülebilir kalkınma hedefine yönelik olarak üzerine düşen sorumluluklarını yerine getirme bilincidir. Bu iki görüş çerçevesinde şekillenen işletmeler bir yandan rekabet avantajı elde etmek için çabalarırken aynı zamanda da toplumun sosyal ve çevresel beklentilerini de karşılamak zorundadır (Keser, 2016, s. 555-556).

Sürdürülebilirlik kavramına daha geniş bir bakış açısıyla bakıldığında, sahip olunan kaynakların kullanımında bireylerin hem şimdiki hem de gelecekteki ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için gerekli olan üretim hızına ulaşılması ve ihtiyaç miktarına göre geliştirilerek korunması için çaba sarf edilmektedir. Sarf edilen bu çaba sayesinde çevresel, ekonomik ve sosyal özelliklerin arasında dengeli bir duruşun başarılması sürdürülebilirlik olarak ifade edilebilir (Vatansever, Kılıç, & Dinler, 2018, s. 10). Bu tanımdan hareketle sürdürülebilirlik kavramı bir denge olarak kabul edilebilir. Sürdürülebilirliğin tam olarak sağlanabilmesi için işletmeler hem ekonomik hedeflere hem sosyal hedeflere hem de çevresel hedeflere yönelik politikalar geliştirerek gelişimlerini üç yönlü olarak devam ettirmek zorundadırlar. Başka bir denge bakış açısına göre ise sürdürülebilirlik, “kurumsal kaynakların tüketimi ve yeniden üretimi arasında mantıksal bir denge oluşturma anlayışı” olarak düşünülmektedir. Bu bakış açısı ile sürdürülebilirlik, ekonomik, sosyal ve çevresel riskleri ve fırsatları idare ederek kısa dönemde ve uzun dönemde işletmenin kazanç elde etmesine odaklanmaktadır (Esen, 2018, s. 87). İşletmeler sürdürülebilirliği uzun dönemde sağlayabilmek adına sadece ekonomik ve finansal performanslara odaklanmamalıdır. İşletmeler, finansal performansların yanında örgütün etkili olabileceği ve değişimleri kontrol altında tutabileceği sosyal ve çevresel etkileri de düşünerek programlarını bu üç kavrama göre yapmalıdır. Stratejilerin belirlenmesi noktasında da bu üç değer düşünülerek topluma ve işletmeye en uygun plan ve programın uygulamaya konulması sağlanmalıdır (Demir Uslu & Kedikli, 2017, s. 69).

2.2. Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetimi

İnsan kaynakları yönetiminin tarihsel sürecine bakıldığında personel birimlerinin kurulması ile başlamış ve personel yönetimi bakış açısı ile devam etmiş ve devamında insan kaynakları yönetimi kavramı oluşarak bunu stratejik insan kaynakları yönetimi takip etmiştir. Ancak stratejik insan kaynakları yönetiminin devamında örgütsel sürdürülebilirliğin temeli olarak kabul edilen insan kaynaklarının etkisiyle oluşan sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi son 10 yıldır ortaya çıkan yeni bir paradigma olarak kabul edilmektedir (Özutku, Çetinkaya, & Ağca, 2015, s. 56). Özellikle işletmelerin karşılaştıkları sosyal eşitsizlikler ve çevresel problemlerin yanı sıra küreselleşmenin etkisi ile işletmelerin uluslararası yapılara dönüşme süreçlerinde karşılaştıkları sıkıntılar gibi nedenler sürdürülebilirliğe olan ilginin temel sebepleri arasında yer almaktadır (Esen, 2018, s. 91). Bu çerçevede stratejik insan kaynakları yönetiminin uygulamaları işletmenin değişim yönetimi ile ilgili kabiliyetlerinin nasıl geliştirileceğine yönelik sağladığı katkılar, sürdürülebilir başarının sağlanması için katkılar ve sürdürülebilirliğin uygulanmasına sağladığı kolaylıklar ile sürdürülebilir insan kaynakları yönetimine büyük fırsatlar sunmaktadır. İşletmelerde uygulanan her çevresel stratejinin insan kaynağı üzerinde etkisinin bulunması ve sosyal etkilerinin olması sürdürülebilir İKY faaliyetlerine büyük katkı sağlamaktadır (Demir Uslu & Kedikli, 2017, s. 71). İnsan kaynakları yönetimi ile sürdürülebilirlik kavramlarını bir çerçevede birleştirmeyi hedefleyen sürdürülebilir İKY kavramı, son yılların insan kaynaklarına yönelik önemli bir araştırma alanı haline gelmeye başlamıştır. Bu kavram literatürde en yaygın şekilde “sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi” olarak kullanılırken, çevresel yönün ağır bastığı kaynaklarda “yeşil insan kaynakları yönetimi” ismi daha çok kullanılmaktadır. Farklı kaynaklara bakıldığında ise “insan kaynaklarının sürdürülebilirliği” ve “İK’lerin sürdürülebilir yönetimi” gibi farklı şekillerde isimlendirildiği görülmektedir. (Zhang, Guo, Lei, & Lim, 2019, s. 3).

Zaman içerisinde sürdürülebilirlik kavramının sadece malzeme yönetimi ve üretim teknikleri ile ilgili olmadığını anlaşılmasının ardından insan kaynakları gibi pratik uygulamalarda da etkili bir rolünün olduğu görülmüştür. Sürdürülebilirlik odak noktasında gelişen insan kaynakları tabanının içeriden ve örgütsel yönden sürdürme kapasitesi ortaya çıkmıştır. Son döneme bakıldığında sürdürülebilirlik ve insan kaynakları yönetimi ile ilgili çalışmaların arttığı görülmektedir (Kumar, Bhaskar, Nadeem, Tyagi, & Garza-Reyes, 2020, s. 1015). Stratejik insan kaynakları yönetimi gibi İKY uygulamalarının örgütsel strateji ve ekonomik sonuçlara odaklanarak tasarlanmalarının aksine sürdürülebilir insan

kaynakları yönetiminin daha çok İKY uygulamalarının örgüt içerisindeki insan ve sosyal sermayenin gelişimine katkı sağlamaya yönelik çalışmaları vardır (Kramar, 2013, s. 1075).

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin tanımına yönelik olarak yapılan araştırmada ortak bir tanımlamanın yapılmadığı görülmektedir (Zhang, Guo, Lei, & Lim, 2019, s. 3). Bu tanımlardan birkaçı Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Sürdürülebilir İKY Tanımları

Araştırmacı	Sürdürülebilir İKY Tanımı
(Feritas, Jabbour, & Santos, 2011)	Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi, ekonomik, ekolojik ve sosyal boyutları destekleyen insan kaynakları politikaları, stratejileri ve uygulamalarının geliştirilmesi yoluyla kurumsal sürdürülebilirliğin sağlanması ile ilgilidir.
(Cohen, Taylor, & Muller-Camen, 2012)	Sürdürülebilir İKY, kuruluşa bir sürdürülebilirlik stratejisinin yerleştirilmesine yardımcı olmak için İK araçlarının kullanılması ve firmanın sürdürülebilir performansına katkıda bulunan bir İKY sisteminin oluşturulmasıdır.
(Wagner, 2013)	Gelecekteki ihtiyaçları karşılama yeteneklerinden ödün vermeden bir firmanın ve toplumun mevcut ihtiyaçlarını karşılayan bir insan kaynakları yönetimi
(Ehnert, 2009)	Organizasyonel hedefe ulaşma dengesini sağlamayı ve uzun süreli bir takvim süresi boyunca insan kaynakları tabanını yeniden üretmeyi ve insan kaynakları tabanı üzerindeki olumsuz etkiyi kontrol etmeyi hedef alan planlanan ya da ortaya çıkan insan kaynakları dağıtımları ve faaliyetlerinin modeli
(Thom & Zaugg, 2002)	Kolektif olarak vicdanlı ve uygun maliyetli uygun işe alım ve çalışanların seçilmesi, geliştirilmesi, çalıştırılması ve serbest bırakılmasını amaçlayan uzun vadeli eğilimli somut yaklaşımlar ve eylemler

Tablo 1’de yer alan tanımlara bakıldığında insan kaynakları yönetiminin temel amacının örgüt stratejisi ile uyumlu ve örgütün geleceğe yönelik hedeflerini yerine getirmek amacıyla uzun dönemli insan kaynağı ihtiyacına odaklanması gerektiğidir.

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi de sürdürülebilirlik tanımı çerçevesinde oluşan bir yapıya sahiptir. Sürdürülebilir İKY, işletmelerin şimdi ve gelecekte karşılaşılabilecekleri ekonomik, sosyal ve çevresel sorunların üstesinden gelebilecek yöneticilerin yetiştirilebilmesine imkân sağlayan yönetim yapısı olarak kabul edilebilir. Sürdürülebilir İKY, İnsan kaynakları yönetiminin işletmenin paydaşlarına olan etkileri üzerinde durarak bu konularda bütünlük çözümleri getirebilme kabiliyeti bulunan yönetim anlayışdır (Clark, 2013, s. 14). Sürdürülebilirlik konusunda önemli bir yerde bulunan Brundtland raporunda da, sürdürülebilirliğin doğal yaşam şartlarını tehlikeye atmadan ekonomik, sosyal ve çevresel yönlerden olmak üzere üç düzeyde de hedefleri gerçekleştirebileceğine yönelik önerileri bulunmaktadır. Aynı şekilde insan kaynakları yönetimi kavramı da bu üç düzeyde incelenmektedir (Tooranloo, Azadi, & Sayyahpoor, 2017, s. 1253). Bu boyutlar sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlardır. Sosyal sürdürülebilirlik boyutu, mevcut ve gelecekteki nesillerin refahını sürdürmek ve iyileştirmek için çalışmak anlamına gelmektedir. Sosyal sürdürülebilirlik, uyumlu bir ortam ve yaşam kalitesinde iyileştirmeye sebep olur ve ortamdaki sosyal uçurum ve eşitsizliklerin önüne geçer. Çevresel sürdürülebilirlik, güvenli ve güzel bir ortamın oluşmasına yardım ederek, çevresel etkilerin azaltılmasını ve çevreye yönelik gelişen zararın geri kazanılmasını amaçlamaktadır. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınmaya doğru hareket ederek çevresel sorunların çözülmesine yönelik katkılar da sağlamaktadır. Ekonomik sürdürülebilirlik ise, gelecek nesiller için gereken değerli kaynakların korunmasına odaklanmaktadır. Bu çerçevede sürdürülebilirlik ve insan kaynakları yönetimi faktörleri etkili hale gelebilecek ve geleceğe yönelik hedeflerin kazanımı elde edilebilecektir (Tooranloo, Azadi, & Sayyahpoor, 2017, s. 1253-1255).

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin işletme için bazı hedefleri bulunmaktadır. Bu hedefler şunlardır (Özutku, Çetinkaya, & Ağca, 2015, s. 57):

- İşletmenin varlığını uzun dönemde de sürdürmesine katkı sağlamak
- İşletmenin sahip olduğu sosyal kaynaklarla beraber insan kaynağının da temelini geliştirmek, üretmek ve sürekliliğini sağlamak

- İnsan kaynakları yönetimine yönelik uygulamalar incelenerek mevcut durumdaki insan kaynakları yönetimi uygulamalarının üzerinde oluşan ve gelecekte gerçekleşecek insan kaynakları yönetimine yönelik yürütülen uygulamaların üzerindeki olumsuz etkileri belirlemek ve değerlemeyi sağlamaktır.

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi, işletmede çalışan bireylerin işten çıkarıldıkları zaman saygınlıklarını sürdürmek ve iş piyasasında istihdamlarını sağlamak için etkili bir araç olarak kabul edilebilir. Sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin önemini ortaya koyan iki yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlardan birisi, çalışanların işletme yönetimine katılımını vaat eden bir sistem oluşturarak, üretken ve sağlıklı bir işgücü oluşturmak için insan kaynakları yönetiminin sürdürülebilirliğini sağlamaktır. İkinci yaklaşım ise ekolojik, sosyal ve ekonomik düzeyde gelişme gösteren çalışanların desteklenmesini sağlayan bir yapının oluşturulmasıdır (Vihari & Rao, 2018, s. 63).

Sürdürülebilirlik içerisinde insan kaynakları yönetimi ikili bir rol oynar. Bu rollerden birincisi, insan kaynakları, işletmenin bütün çalışanlarının sürdürülebilirliğe yönelik işlerde sürdürülebilirlik odaklı davranmalarını ve değişim sağlamalarını destekleyen faaliyetler geliştirir. İkincisi ise, işletme çalışanlarının ekonomik, sosyal ve fiziksel refahlarını sağlamak için çalışan odaklı sürdürülebilir İK uygulamaları sayesinde faaliyetler kişiselleştirilebilir. Burada en büyük katkı işletmenin ekonomik performansının yanında sosyal performansının da geliştirilebilmesidir (Özgül & Gürol, 2019, s. 112).

Ehnert ve Harry, (2012, s. 223) sürdürülebilirlik kavramının insan kaynakları üzerindeki etkilerini ve önemini Makro ve mikro bakış açılarıyla açıklamıştır. Bu bakış açısına göre makro yönden örgütün ekonomik ve sosyal çevreleri ile ilişkisine odaklanılarak temel olarak ekonomik ve toplumsal sürdürülebilirlik ile ilişkilendirilmektedir. Bu noktada önemli olan insan kaynakları yönetiminin sürdürülebilirlik ve kurumsal sürdürülebilirlik ile ilgili söylemleri ihmal edemeyeceğidir. İkinci bakış açısına göre mikro yönden insan kaynakları yönetimi, insan kaynakları sisteminin iç unsurları ile ilişkiler ele alınarak insan kaynakları yönetimi ve bireysel düzeydeki çalışmalardır. Bu düzeyde yaşanan iş gücünün karşılaştığı sorunlar, iş kapsamındaki sağlık sorunları vb gibi bireysel problemler yer almaktadır. Bu tür problemlerin çözümü ile işletmeler uzun dönemli hayatta kalma stratejilerini uygulayabilirler.

3. ARAŞTIRMA

Çalışmanın bu kısmında sürdürülebilir insan kaynakları yönetimine yönelik olarak yürütülmüş olan içerik analizi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu çerçevede araştırmanın amacı, bilime olan katkısı, uygulama yöntemi, gibi konular ifade edilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Yapılan bu araştırmanın temel amacı sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi temelinde BİST Sürdürülebilirlik Endeksine kote olan şirketlerin GRI-G4 standartlarında hazırlamış oldukları sürdürülebilirlik raporlarının incelenmesi ve sürdürülebilirlik ile insan kaynakları yönetiminin ilişkisinin ortaya konulabilmesini sağlamaktır. BİST Sürdürülebilirlik Endeksinde yer alan şirketlerin hazırlamış oldukları sürdürülebilirlik raporlarının insan kaynakları ile ilgili olan kısımlarının ne derece sürdürülebilir İKY ile ilgili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.2. Araştırmanın Katkısı

Çalışma, sürdürülebilirlik ekseninde oluşturulan insan kaynakları yönetimi faaliyetlerinin raporlara yansıma düzeylerinin ortaya konulması amacıyla hazırlanmıştır. Bu kapsamda, şirketlerin insan kaynakları politikalarında sürdürülebilirlik olgularına ne derece önem verdiklerinin bir göstergesi olarak şirket paydaşlarına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca çalışmanın, sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi ile ilgili çalışmalar yürüten araştırmacı, analizci ve akademisyenlere de verilerin bir arada sunulması ve kaynak oluşturması bakımından katkılar sağlaması beklenmektedir.

3.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada tamamen ikincil verilerden yararlanılmış ve analiz kapsamına sadece ikincil veriler dahil edilmiştir. Veriler, işletmelerin kendilerine ait olan internet sitelerinden “halka açık” olarak yayınladıkları “sürdürülebilirlik raporları”nın nitel analiz yöntemlerinden içerik analizi kullanılarak analiz edilmesiyle elde edilmiştir. İçerik analizi, nitel araştırma yöntemleri arasında en çok kullanılan yöntemdir. Genel olarak görsel ve yazılı metinlerin incelenmesinde içerik analizi yöntemi tercih edilmektedir (Özutku, Çetinkaya, & Ağca, 2015, s. 116). İçerik analizinde analizi gerçekleştiren analizcinin herhangi bir etkisi yoktur. Bu sayede araştırmacı objektif bir değerlendirme imkanına sahip olabilir. İçerik analizinde en çok tercih edilen yöntem, incelenen dokümanın içeriğinde yer alan birimlerin bulunup bulunmama durumu ve eğer bulunuyorsa hangi sıklıkla yer aldığı belirlenmesi sürecidir (Kurtuluş, 2010, s. 50).

Borsa İstanbul bünyesinde yer alan BİST sürdürülebilirlik endeksi, 4 Kasım 2014 tarihinden itibaren her yılın Kasım-Ekim döneminde endeks yayınlamaktadır. BİST sürdürülebilirlik endeksinin ortaya çıkma süreci incelendiğinde, BİST Sürdürülebilirlik Endeksinin borsalara yönelik olarak ekolojik, sosyal ve kurumsal sorumluluk konularına ilişkin ortaya çıkabilecek risklere karşı bir iyi niyet göstergesi olarak Borsa İstanbul ve uluslararası bir endeks kuruluşu olan Ethical Investment Research Services Limited (EIRIS) arasında hazırlanan bir anlaşma sayesinde oluşturulduğu görülebilir. Endeks işletmelerin küresel ısınma, sağlık, güvenlik, doğal kaynakların tükenmesi, su kaynaklarının azalması ve çalışanların istihdamı gibi sadece Türkiye için değil aynı zamanda tüm Dünyada yer alan bütün ülkeler için çok önemli sürdürülebilir değerler konusunda bir değerlendirme yapısı oluşturmaktadır (Borsa İstanbul, 2018).

2019 yılı itibarıyla 62 firma endekse girebilmek için değerlendirmeye alınmıştır. Bu çalışmanın kapsamına giren 2018 Kasım dönemi firmaları ise toplamda 50 adet firmadan oluşmaktadır. Bu firmalardan sürdürülebilirlik raporu GRI-G4 standartlarında olan 32 firma çalışmanın analiz kapsamına alınmıştır.

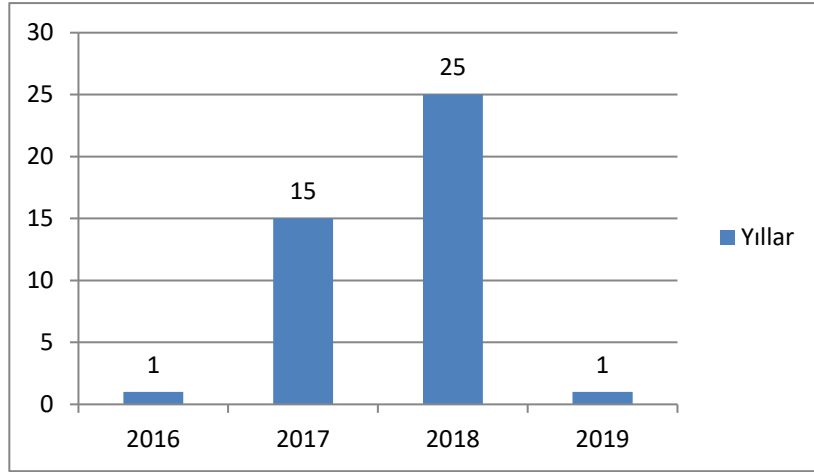
İçerik analizi, GRI standartlarında sürdürülebilirlik raporuna sahip olan 32 firmaya uygulanmıştır. Firmalar, sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi konusunda GRI indeksinde yer alan kriterler odak noktasına alınarak bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

4. BULGULAR

Analiz kapsamına alınan Kasım 2018 tarihli BİST Sürdürülebilirlik Endeksi firmalarının içerik analizi sonucu elde edilen verileri bu alanda belirtilmiştir. Analiz kapsamına alınan toplam 50 firmadan 8 tanesinin sürdürülebilirlik raporuna ulaşamamıştır. Ayrıca Sürdürülebilirlik Raporu olup GRI standardında raporu olmayan firma sayısı da 10 adet olarak belirlenmiştir. Belirtilen firmalar analiz kapsamından çıkartıldıktan sonra geriye kalan 32 firmanın sürdürülebilirlik raporları analiz kapsamına alınmıştır.

Sürdürülebilirlik raporuna sahip olan firmaların rapor tarihleri farklılık göstermektedir. Şekil 1 'de raporların hazırlanma tarihleri ile ilgili bilgi verilmektedir.

Şekil 1: Raporların Hazırlanma Yıllarına Göre Dağılımı

Şekil 1’de endekse dahil olan ve raporu bulunan bütün firmalar raporlarını hazırlama tarihine göre kategorileştirilmiştir. Bu duruma göre hazırlanan raporların 25 tanesi 2018 yılında, 15 tanesi 2017 yılında ve birer tanesi de 2016 ve 2019 yıllarında hazırlanmıştır.

Analiz kapsamına alınan 32 firmanın isimleri, kuruluş tarihleri ve çalıştırdıkları çalışan sayısı Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Firmaların İsimleri, Kuruluş Tarihleri ve Çalışan Sayıları Tablosu

Endeksteki Sıra	Firma İsmi	Kuruluş Tarihi	Çalışan Sayısı
1	Ak Enerji	1989	204
2	Akbank	1948	13.367
3	Aksa	1997	977
5	Anadolu Cam	1935	4.207
6	Anadolu Efes	1976	6.859

8	Arçelik	1954	30.000
10	Aygaz	1961	1.339
12	Çimsa	1972	960
13	Coca Cola İçecek	2002	8.055
15	Doğuş Otomotiv	1994	2691
17	Ford Otosan	1959	11.501
19	Global Yatırım Holding	1990	1.401
20	İş Bankası	1924	25.157
21	Koç Holding	1963	95.920
22	Kordsa Teknik Tekstil	1973	1.634
23	Logo Yazılım	1984	256
24	Migros Ticaret	1954	26.779
26	Otokar	1963	2.300
29	Polisan Holding	2000	1.556
30	Sabancı Holding	1967	64.000
31	Sekerbank	1953	3.542
32	Şişe Cam	1935	21.715
33	Soda Sanayii	1969	980
34	T. Halk Bankası	1938	17.851
35	T.S.K.B.	1963	319
37	Tav Havalimanları	1997	18.768
38	Tekfen Holding	1956	10.000
39	Tofaş Oto. Fab.	1971	6.500
40	Tüpraş	1983	5.244
44	Turkcell	1994	12.834
45	Ülker Bisküvi	1944	7.218
46	Vakıflar Bankası	1954	12.188

Tablo 2’den elde edilen verilere göre en eski firma 1924 yılında kurulmuş olan İş Bankası’dır. Anadolu Cam 1935, Halk Bankası ise 1938 yılında kurulmuştur. Kuruluş tarihi en yeni olan firma ise 2002 yılında kurulan Coca Cola Türkiye İçecek ile 2000 yılında kurulan Polisan Holdingdir. Firmaların çalışan sayılarına bakıldığında en yüksek çalışana sahip firma 95,920 çalışan ile Koç Holding ve 64.000 çalışan sayısı ile Sabancı Holdingdir. En az çalışan olan firma ise 204 çalışan sayısı ile Ak Enerji ve 256 çalışan sayısı ile Logo Yazılımdır.

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi ile ilgili veriler GRI standartlarında yer alan 400 Sosyal Standartlar Serisi kapsamında analiz kapsamına alınmıştır. Çalışma, bu tablo ekseninde ve 9 ana başlık çerçevesinde yürütülmüştür. Bu ana başlıkların bir arada bulunduğu tablo 3 yol gösterici özelliği bakımından önemlidir

Bu kapsamda incelenmiş olan ana alanlar Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3. GRI Standartlar Serisi Ana Başlıkları

GRI 400 SOSYAL STANDARTLAR SERİSİ
GRI 401 İstihdam
GRI 402 Yönetim Çalışan İlişkileri
GRI 403 İş Sağlığı ve Güvenliği
GRI 404 Eğitim ve Öğretim
GRI 405 Çeşitlilik ve Fırsat Eşitliği
GRI 406 Ayrımcılığın Önlenmesi
GRI 407 Örgütlenme ve Toplu Sözleşme Hakkı
GRI 413 Yerel Halk
GRI 414 Tedarikçilerin Sosyal Bakımdan Değerlendirilmesi

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin en önemli gördüğü noktalar Esen (2018, s. 97)’e göre *işe alım, seçim, İK planlama, ödüller, katılım, eğitim ve çalışanların devamlılığı* noktasında birleşmektedir. Bu kapsamda araştırmada GRI standartlarının belirtilen kriterler yönüyle incelenmesi boyutunda gerçekleşmiştir.

Çalışma kapsamında ulaşılan bulgulara yönelik veriler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Belirlenen Kriterlerin Seçim Sıklıkları

Kriterler	Seçim Sıklığı	Seçim Yüzdesi
İşe alım	3	9,37
Seçim	12	37,5
İK Planlama	18	56,25
Ödüller	7	21,87
Katılım	29	90,62
Eğitim	32	100
Çalışanların Devamlılığı	22	68,75

Tablo 4'te GRI standartlarında sürdürülebilirlik raporu hazırlamış olan 32 firmanın seçilmiş olan kriterleri raporlarında barındırma durumları gösterilmiştir. Tablo 4'te yer alan verilere göre analiz kapsamına alınan bütün sürdürülebilirlik raporlarında “eğitim” (%100) kavramı yer almaktadır. Ayrıca raporlarda yer alan ikinci değer olan “katılım” kavramının tüm raporlara göre oranı %90,62 olarak belirlenmiştir.

Çalışanların devamlılığı kriteri toplam firmaların %68,75'i oranında raporlarda yer almaktadır. Firmalar “İK planlama”sı faaliyetlerine göre kıyaslandığında, 32 firmanın % 56,25'nin bir insan kaynakları planı dâhilinde hareket ettiği söylenebilir. Diğer firmaların ise uygulamalarını daha çok GRI standartlarındaki yönergelerle göre yürüttüğü söylenebilir. Çoğu firmanın “işe alım” kriterleri ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemesi, sadece GRI standartlarında yer alan endeks içerisindeki alanda yer vermesi büyük bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Bazı firmaların ise yeni mezunlara öncelik tanıyan çeşitli uygulamalar yapması önemli görülmektedir.

Sürdürülebilirlik raporlarına genel olarak bakıldığında çalışanların sürdürülebilirliği ile ilgili firmaların özellikle yetenek yönetimi, kariyer yönetimi, iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları, çalışan motivasyonu, çalışan mutluluğu, çalışan hakları, sendikal haklar ve eşitsizliklerin önlenmesi yönünde büyük çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bu kapsamda analiz sonuçlarına göre firmalar sürdürülebilirlik endeksinde yer almalarından dolayı Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetimi konusunda yeterince uygulama yürütmektedir denilebilir.

5. SONUÇ

Firmalar, içerisinde buldukları yoğun rekabet ortamından sıyrılıp rekabet avantajı kazanabilmek için sahip oldukları insan kaynaklarına önem vermeye başladıklarından bu yana İKY'nin önemi daha da artmıştır. Bu kapsamda insan kaynaklarının sürdürülebilir şekilde başarılı, örgüte bağlı, mutlu ve motive olmuş bir yapıda olabilmesi için sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi uygulamaları yapılmaktadır. Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi uygulamaları; işletmelerin, hedeflerine yönelik olarak atacakları adımlarda insan kaynaklarına düşen önemli görevleri uzun vadeli olarak desteklemesi bakımından önemli katkılar sağlamaktadır. İnsan kaynaklarının uzun vadeli olarak değerlendirilmesi yönündeki çalışmalar işletmenin ömrünün de uzun vadeli olabilmesine yönelik faaliyetler ile koordineli olarak yürütülmektedir.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgulara bakıldığında analiz kapsamına alınan bütün sürdürülebilirlik raporlarında eğitim kavramının yer aldığı görülmektedir. Eğitim, işletmeler için en önemli rekabet avantajı ve değeri olarak kabul edilebilecek olan insan kaynaklarının işletme içerisinde çeşitli yöntemlerle gelişimlerinin sağlanmasına fırsat veren ve işletme için çok önemli kıymetler barındıran bir faaliyet olarak düşünülebilir. Bu çerçevede eğitime verilen önem, hem çalışanlara hem de işletmenin kendisine çeşitli katkılar sağlayacaktır. İşletmelerde sağlanan eğitimler, çalışanların işe uyumları, çalıştıkları kuruma bağlanmaları ve kendilerine güven duygularının artması gibi katkılara imkân verecektir. Bu sayede çalışanların sahip oldukları yeteneklerin geliştirilmesi sağlanırken, teknik bilgiler sayesinde ortaya çıkabilecek problemlerin çözümüne yönelik önemli kaynaklar ile çalışanlar desteklenmiş olur. Aynı zamanda eğitim sayesinde motivasyon artarak çalışanların, daha mutlu bireyler olmaları sağlanır (Selimoğlu & Biçen Yılmaz, 2009, s. 11).

Sürdürülebilirlik raporlarının kapsamında yer alan ikinci kavram da katılım kavramıdır. Bu sonuç sürdürülebilirlik raporları incelenen işletmelerin örgütsel düzeyde demokratik bir yapıda olduğuna dair işaretler vermektedir. Bu çerçevede, örgütsel düzeyde gerçekleşen demokratik yapılar, iş gören performansı üzerinde olumlu etkiler barındırmaktadır. Örgüt içi katılımın sağlandığı firmalarda sinerjinin oluşturulduğu ortamlar meydana gelmektedir. Alan yazın incelendiğinde, örgütsel katılımın sağlandığı firmalarda işletme performansının arttığı görülmüştür. Bu çalışmalardan birinde örgütsel performans üzerinde örgütsel kararlara katılım ve eleştiri yapma hakkı olan çalışanların yer almasının çalışanların performansını artırdığı sonucuna

ulaşmıştır (Kesen, 2015, s. 552). Bu gelişim genel olarak örgüt performansı üzerinde de etkili olabilecek bir katkıdır.

Analizin bir diğer sonucu olan çalışanların devamlılığının yüksek olması, işletmelerdeki çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek olduğunu ifade edebilir. Bu çerçevede örgütsel bağlılık düzeyleri yüksek olan çalışanların örgüt amaçlarına yönelik tutumları daha fazla olacak ve örgüt içerisinde çalışma isteği yüksek bireyler olarak kabul edileceklerdir. Bu durum literatürde yer alan bazı çalışmalarda (Özdevecioğlu, 2013, s. 127) örgütte yer alan bireylerin performanslarına olumlu katkıları olduğuna dair sonuçların varlığını göstermektedir. Çalışan devamlılığının katkısı ile ortaya çıkan örgütsel bağlılık, işletmenin sahip olduğu insan kaynaklarından en yüksek düzeyde fayda sağlamasına önemli düzeyde yardımcı olacaktır (Arısoy & Yumak, 2020, s. 103).

Çalışmanın kapsamına alınan sürdürülebilirlik raporları genel olarak çalışanların firmada kalmalarına yardım edecek faaliyetlerin yapıldığını, çalışan mutluluğu ve motivasyonuna önem verildiğini ve iş sağlığı ve güvenliği konularında çalışmalar yapıldığını göstermektedir. Ayrıca firmaların, güncel insan kaynakları yönetimi uygulamalarından biri olan yetenek yönetimine yönelik çalışmalar yaptığı da genel tespitler arasındadır. Özellikle çalışanların eğitimine verilen önem firmaların rekabet avantajı elde etmede insan kaynağına güvendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi ile ilgili olarak yapılan bu analiz çalışmasının kapsamına giren sürdürülebilirlik raporlarında sürdürülebilir insan kaynağının en önemli unsurları olan eğitim, katılım, çalışanların devamlılığı ve insan kaynakları uygulamalarının bir plan dahilinde yapılması gibi kriterlerin sağlandığı görülmektedir. Bu sonuç ileride yapılacak çalışmalar için bir çıkış noktası olarak kabul edilebilir. Endeks içindeki ve dışındaki firmaların karşılaştırmalı bir analizi kapsamında hangi noktaların eksik olduğu net bir biçimde ortaya konulabilir. Özellikle yetenek yönetimi, sürdürülebilir İKY ve kariyer yönetimi gibi çalışan ve yönetim arasındaki uyumu sağlayacak çalışmaların yoğunlaşması rekabet avantajı elde etmede büyük katkılar sağlayabilir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Bu çalışma tek yazarlı olduğu için çıkar çatışması ile ilgili bir durum söz konusu değildir.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışma hazırlanırken herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

SA: Fikir;
SA: Tasarlama,
SA: Denetim;
SA: Kaynakların toplanması ve işlenmesi;
SA: Analiz ve yorum;
SA: Literatür taraması;
SA: Makaleyi yazıya döken;

9. ETİK KURUL İLE İLGİLİ BEYAN VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Bu araştırma sırasında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde’ kapsamında yer alan bütün kurallara uyulmuş ve “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” den hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Araştırma kapsamında; halka açık olarak yayımlanmış ve telif hakları raporları yayınlayan şirketlere ait olan sürdürülebilirlik raporları içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu nedenle ULAKBİM'in belirlediği etik kurul belgesi gerekli çalışmalar (İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması, İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar, Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar, Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar) kapsamında olmadığı ve dolayısıyla etik kurul izninin alınması gerekliliğinin ortaya çıkmadığına karar verilmiştir.

10.KAYNAKÇA

- Arısoy, B., & Yumak, E. M. (2020). Örgütsel bağlılık sivil havacılık kabin ekipleri üzerine bir araştırma. *International Journal of New Trends in Social Sciences* , 4 (2), 94-104.
- Bansal, P. (2005). Evolving Sustainably: A Longitudinal Study of Corporate Sustainable Development. *Strategic Management Journal* (26), 197-218.
- Borsa İstanbul. (2018, 03 05). *Borsa İstanbul* . 03 05, 2018 tarihinde <http://www.borsaistanbul.com/endeksler/bist-pay-endeksleri/surdurulebilirlik-endeksi> adresinden alındı
- Bozdoğan, R. (2005). Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* . 0 (50), 1012-1028.
- Clark, R. S. (2013). The Importance Of Human Resource Managements' Strategic Role In Organizational Sustainability. Capella University, Doctoral Thesis.
- Cohen, E., Taylor, S., & Muller-Camen, M. (2012). *HRM's role in corporate social and environmental sustainability*. SHRM Rep.
- Demir Uslu, Y., & Kedikli, E. (2017). Sürdürülebilirlik kapsamında Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimine Genel Bir Bakış. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi* , 52 (3), 66-81.
- Ehnert, I. (2009). *Sustainable Human Resource Management A Conceptual and Exploratory Analysis from a Paradox Perspective*. London, New York: Springer.
- Ehnert, I., & Harry, W. (2012). Recent Developments and Future Prospects on Sustainable Human Resource Management: Introduction to the Special Issue. *Management Revue* , 23 (3), 224-239.
- Esen, D. (2018). Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetimine Genel Bir Bakış. *Journal of Current Researches on Business and Economics* , 8 (1), 85-104.
- Esen, D., & Esen, M. (2018). Türkiye'de yayımlanan Sürdürülebilirlik Raporlarının Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetimi Bağlamında İncelenmesi: Nitel Bir Araştırma. *UIİİD-IJEAS* ((17. UİK Özel Sayısı)), 827-844.
- Feritas, W. R., Jabbour, C. J., & Santos, F. C. (2011). Continuing the evolution: towards sustainable HRM and sustainable organizations. *Business Strategy Series* , 12 (5), 226-234.
- Fischler, F. (2014). Sustainability: The concept for modern society. C. Weidinger içinde, *Sustainable Entrepreneurship* (s. 13-21). Berlin, Heidelberg.: Springer.
- Keleş, R. (1998). *Kent bilimleri sözlüğü*. Ankara: İmge Yayınevi.

- Kesen, M. (2015). Örgütsel demokrasinin çalışan performansı üzerine etkileri: örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 6 (2), 535-562.
- Keser, M. (2016). İşletme Yönetiminde Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetiminin Yeri ve Önemi. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* , 5 (3), 554-573.
- Koç, İ. Ö. (2015). *Kurumsal Yönetim ve Sigortacılık Sektörü*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kramar, R. (2013). Beyond strategic human resource management: is sustainable human resource management the next approach? *The International Journal of Human Resource Management* , 1069–1089.
- Kumar, A., Bhaskar, P., Nadeem, S. P., Tyagi, M., & Garza-Reyes, J. A. (2020). Sustainability Adoption through Sustainable Human Resource Management: A Systematic Literature Review and Conceptual Framework. *International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences* , 5 (6), 1014-1031.
- Kurtuluş, K. (2010). *Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Türkmen Kitabevi.
- Özdevecioğlu, M. (2013). Algılanan Örgütsel Destek ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 18 (2), 113-130.
- Özgül, B., & Gürol, Y. (2019). Kurumsal Sürdürülebilirlikte Sürdürülebilir İnsan Kaynakları Yönetiminin Rolü Üzerine Bir İçerik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi* , 20 (1), 107-126.
- Özutku, H., Çetinkaya, M., & Ağca, V. (2015). İnsan Kaynakları Yönetimi Boyutuyla Kurumsal Sürdürülebilirlik: BİST Sürdürülebilirlik Endeksindeki Firmalar Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 20 (3), 55-72.
- Selimoğlu, E., & Biçen Yılmaz, H. (2009). Hizmet içi eğitimin kurum ve çalışanlar üzerine etkileri. *PARADOKS, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi* , 5 (1), 1-12.
- Thom, N., & Zaugg, R. J. (2002). Das Prinzip Nachhaltigkeit im Personalmanagement. *Personalführung* , 7, 52-55.
- Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 2 (2), 57-73.

- Tooranloo, H. S., Azadi, M. H., & Sayyahpoor, A. (2017). Analyzing factors affecting implementation success of sustainable human resource management (SHRM) using a hybrid approach of FAHP and type-2 fuzzy DEMATEL. *Journal of cleaner production* , 162, 1252-1265.
- Vatansever, Ç., Kılıç, N., & Dinler, E. (2018). Çalışanların Sürdürülebilirlik Davranışları ve Sürdürülebilir Çalışma Yaşamı için İnsan Kaynakları Yönetimi: Türkiye'den İki Kesit. *Istanbul Management Journal* , 29 (85), 7-39.
- Vihari, N. S., & Rao, M. K. (2018). Antecedents and Consequences of Sustainable Human Resource Management: Empirical Evidence from India. *Jindal Journal of Business Research* , 7 (1), 61-85.
- Wagner, M. (2013). 'Green' human resource benefits: do they matter as determinants of environmental management system implementation? *Journal of Business Ethics* , 114 (3), 443-456.
- www.bilgiustam.com. (tarih yok). *www.bilgiustam.com*. 07 13, 2019 tarihinde *www.bilgiustam.com*: <https://www.bilgiustam.com/surdurulebilirlik-nedir/> adresinden alındı
- Zhang, L., Guo, X., Lei, Z., & Lim, M. K. (2019). Social Network Analysis of Sustainable Human Resource Management from the Employee Training's Perspective. *Sustainability* , 11, 1-20.

SALGIN DÖNEMİNDE UYGULANAN UZAKTAN EĞİTİME YÖNELİK TUTUM ÖLÇEĞİ GELİŞTİRİLMESİ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 22.04.2021 Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2021

Rahim ARSLAN
Dr. Öğr. Üyesi
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Sivas, Türkiye
rahimarslan@cumhuriyet.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4329-3651

ÖZ Covid 19 salgını tüm milletleri ve sosyal hayatın tüm aşamalarını olumsuz şekilde etkilemiştir. Bulaşma şeklinin yakın temas olması nedeniyle özellikle toplu halde bulunulması gereken eğitim ortamları en riskli yerler olarak kabul edilmiş ve ilk tedbirler bu alanlarda alınmıştır. Bu kapsamda YÖK tarafından tüm üniversitelerde uzaktan eğitime geçilmiştir. Daha önceki uzaktan eğitimlerden farklı olarak, salgın döneminde hem öğrenciler hem de öğretim üyeleri çeşitli nedenlerden dolayı birçok olumsuzluklarla karşılaşmışlardır. Bu çalışmada da Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilerin salgın döneminde uygulanan online eğitime yönelik tutumlarını ölçmek için geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla ilk aşamada 35 maddeden oluşan taslak ölçek oluşturulmuştur. Taslak ölçeğe uygulanan AFA sonucunda beş faktörden oluşan 21 maddelik ölçek elde edilmiştir. Modelin uyumluluğu doğrulayıcı faktör analizi ile test edilmiş, uyum indeksleri kabul aralığında bulunmuştur. Test tekrar test sonuçları ve alt üst gruplara dayalı madde analizi anlamlı olarak elde edilmiştir. Ayrıca ölçeğin Cronbach Alpha değeri 0.884, alt faktörlerin Cronbach Alpha değeri 0.884-0.658 aralığında hesaplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid 19, uzaktan eğitim, ölçek geliştirme, faktör analizi.

JEL Kodu: C4, C6, I2

Alan: Nicel Yöntemler

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.017

Atıfta bulunmak için: Arslan, R. (2021). Salgın döneminde uygulanan uzaktan eğitime yönelik tutum ölçeği geliştirilmesi. *KAÜİBFD*, 12(23), 369-393.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

DEVELOPING AN ATTITUDE SCALE TOWARDS DISTANCE EDUCATION APPLIED IN THE PERIOD OF THE OUTBREAK

Article Submission Date: 22.04.2021 Accepted Date: 10.06.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Rahim ARSLAN
Asst. Prof. Dr.
Sivas Cumhuriyet University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences,
Sivas, Turkey
rahimarslan@cumhuriyet.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4329-3651

ABSTRACT | The Covid 19 outbreak negatively affected all nations and all stages of social life. Since the mode of transmission is close contact, especially the educational environments that require collective presence have been accepted as the most risky places and the first measures have been taken in these areas. In this context, distance education was started by YÖK in all universities. Unlike previous distance education, both students and faculty faced many negativities due to various reasons during the epidemic period. In this study, it was aimed to develop a valid and reliable scale to measure the attitudes of Sivas Cumhuriyet University students towards distance education applied during the epidemic period. For this purpose, a draft scale consisting of 35 items was created in the first stage. As a result of EFA applied to the draft scale, a 21-item scale consisting of five factors was obtained. The fit of the model was tested with confirmatory factor analysis, and fit indices were found in the acceptance range. Test-retest results and item analysis based on lower and upper groups were obtained significantly. In addition, the Cronbach Alpha value of the scale was calculated as 0.884, and the Cronbach Alpha value of the sub-factors between 0.884-0.658.

Keywords: Covid 19, distance education, scale development, factor analysis.

Jel Codes: C4, C6, I2

Scope: Quantitative Methods

Type: Research

1. GİRİŞ

Çin’de ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan yeni tip korona virüsün yol açtığı Covid-19 hastalığı sosyal hayat başta olmak üzere ekonomi ve eğitim hayatını da olumsuz etkilemiştir. Pandemiye yönelik tüm dünya ülkeleri birçok alanda hızlıca tedbir almaya başlamıştır. Bütün dünyada olduğu gibi ülkemizde de eğitim bu salgından çok büyük ölçüde etkilenmiş ve önlem olarak bütün eğitim kurumları ve üniversiteler online eğitime geçmiştir.

YÖK ilk adım olarak salgın nedeniyle 16 Mart’ta 3 haftalığına eğitime ara verildiğini duyurmuştur. İleriki haftalarda ise güz dönemi boyunca eğitime online olarak devam etme kararı almıştır. Birçok üniversite bu karar doğrultusunda uzaktan eğitim sistemine geçmek amacıyla online alt yapılarını geliştirmeye başlamıştır. Alt yapı olanağına sahip üniversiteler lisans, lisansüstü eğitimlerine çevirim içi olarak devam etmişlerdir. Salgın nedeniyle hızlı bir şekilde geçilen uzaktan eğitimde materyaller başta olmak üzere uzaktan eğitime erişimden, online olarak yapılan sınavlara, çevirim içi olarak sunulamayan uygulamalı derslerden, çevrimiçi derslerin niteliğine kadar çok sayıda sorunla karşılaşmıştır.

Öğrenciler hem salgın sürecinin vermiş olduğu tedirginlikle hem de uzaktan eğitimde karşılaşılan sorunlarla eğitimlerine devam etmeye çalışmışlardır. Öğrencilerin uzaktan eğitimde karşılaştıkları sorunları en aza indirmek için ilgili kurumlarca önlemler alınmaya çalışılmış, bilgisayar, tablet ve internet destekleri verilmiştir. Teknik desteklerin yanında bu süreç içerisinde öğrencilerin sunulan uzaktan eğitime yönelik görüşlerinin belirlenmesi de önem arz etmektedir.

Hızlı bir şekilde hayata geçirilen uzaktan eğitimin gelişimi, teknolojik gelişimlerle doğrudan ilişkilidir. Tarihsel olarak da insan hayatının her aşamasında yer alan teknoloji, özellikle eğitimin birçok alanında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak eğitim açısından teknoloji amaç değil eğitim sürecini desteklemede yardım sunan sistem olmalıdır. Bu yapısından dolayı bir eğitim teknolojisinin şu dört özelliği taşıması gerekmektedir (Demirel, Seferoğlu & Yağcı, 2001):

- Eğitim teknolojileriyle sunulacak hedeflerin belirlenmesi,
- Eğitim konularının kullanılacak eğitim teknolojilerine uygun olarak yapılandırılması.
- Teknoloji kullanımı için eğitim ortamlarının araştırılması,
- Derste kullanılan teknolojilere uygun ölçme değerlendirme yöntemlerinin belirlenmesi.

Bunları yanında uzaktan eğitim sistemlerinde öğrencilerin buldukları toplumun özellikleri de dikkate alınmalıdır. Özellikle bölgesel farklılıklardan

kaynaklanan sosyal ve ekonomik farklılıklar dikkate alınmalı, uzaktan eğitim tek bir amaca göre değil birçok amaca uygun halde planlanmalıdır.

Salgın döneminin gereği olarak uzaktan eğitime hızlı bir geçiş yapılmış, planlama ve uygulama aşaması çok hızlı yapıldığından birçok sorunla karşılaşmıştır. İlk planlaması ve kurgulanması iyi hazırlanmamış bir uzaktan eğitim sisteminin öğrencilerde olumsuz tutuma neden olmakta, iyi bir rehberlik hizmeti uzaktan eğitimin verimini artırmaktadır (Palloff & Pratt, 2007). Dolayısıyla uzaktan eğitimde verimliliğin tam sağlanabilmesi için karşılaşılan sorunların tespit edilmesi ve planlamaların buna göre yapılması gerekmektedir (Bilgiç & Tüzün, 2015).

2. LİTERATÜR TARAMASI

Kişilere zaman ve mekan esnekliği sunarak eğitim ihtiyaçlarında büyük bir boşluğu dolduran uzaktan eğitim, iş sektöründen yüksek öğrenime kadar bir çok alanda yoğun şekilde kullanılmaktadır. Özellikle salgın döneminde eğitim ihtiyacının büyük bir kısmı uzaktan eğitim teknolojileriyle giderilmeye çalışılmıştır. Birçok ülke acil koduyla tüm eğitim kademelerini kapatarak online sisteme geçmiştir.

Salgının ilk başladığı Çin’de tedbirler de ilk olarak başlamış ve uzaktan eğitimin incelenmesine yönelik çalışmaların ilk örnekleri de burada yapılmıştır. Toplam öğrenci sayısı 270 milyon olan Çin’de ülke çapında uzaktan çevirim içi eğitime geçilmiştir. Çin’de yapılan bir araştırmada, öğretmenlerin çevirim içi olarak işledikleri derslerin materyallerini çeşitli sosyal platformlardan paylaştıkları belirtilmiştir (Dai & Lin, 2020).

Covid 19 salgının ilk zamanlarında en çok vakaların görüldüğü İtalya’da 4 Mart’tan itibaren uzaktan eğitim kararı alınmıştır. İtalya Milli Eğitim Bakanlığı ayrı bir web sitesi kurarak eğitimde yer alan öğretmenleri eğitmeye başlamıştır. Üniversitelerde ise eğitimciler okullarında çalışmaya devam ederek çalışma saatleri içerisinde uzaktan eğitim alan öğrencilerin eksikliklerini gidermek için ziyaret kabul etmişlerdir(Bothwell & McKie, 2020; akt: Telli & Altun, 2020).

Dutta ve Smita (2020) Bangladeş’te üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma yapmışlar ve elde ettikleri sonuçlara göre uzaktan eğitimde öncelikli sorunların elektronik cihaz eksikliği, sınırlı internet erişimi ve uzaktan eğitimde kullanılan yazılımların kullanım zorluğu olduğunu belirtmişlerdir.

Çin’de yapılan bir araştırmada pandemi döneminde şehir merkezinde ve aileyle birlikte yaşayan öğrencilerin daha az eğitim kaygısı yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca aynı çalışmada gelir düzeyi yüksek aileye sahip çocuklarında eğitim kaygısı yaşamadıkları belirtilmiştir (Cho, Fang, Hou, Han,Xu, Dong & Zheng, 2020).

Kaysi'nin (2020) İstanbul'da bir devlet üniversitesi öğrencilere uyguladığı online anket sonuçlarına göre öğrenciler sadece online ders yerine karma sistemi istediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca öğrenciler ödev teslimlerinin online olmasını tercih etmişlerdir. Hızlı bir şekilde geçilen uzaktan eğitime öğretim üyelerinin ve öğrencilerin kolay uyum sağladıklarını belirtmişlerdir.

Akyavuz ve Çakın (2020), uzaktan eğitimde okul yöneticilerinin karşılaştıkları sorunları incelemişler ve bu sorunların en önemlilerinin iletişim eksikliği, teknik yetersizlik ve bilgi eksikliği etmenlerinin olduğunu ifade etmişlerdir.

Dikmen ve Bahçeci (2020) Covid 19 salgını döneminde Fırat Üniversitesi'nde yaptıkları araştırmada uzaktan eğitim kalitesinin online alt yapısının yeterliliğine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca uzaktan eğitime geçiş sürecinde nitelikli insan gücü, teknoloji okuryazarlığının durumu gibi etmenlerin uzaktan eğitim kalitesini artırdığını belirtmişlerdir.

Kurnaz ve Serçemeli (2020), yaptıkları uzaktan eğitim araştırması çalışmalarında, en çok zorlanılan derslerin uygulamalı dersler olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle uygulamalı dersler için pandemi sonrasında telafi dersleri yapılması gerektiğini, harmanlanmış eğitim sisteminin uygulanmasını tavsiye etmişlerdir.

Özyürek, Begde, Yavuz ve Özkan (2016) 115 öğrencinin katılımıyla yaptıkları çalışmada uzaktan eğitimin en büyük faydalarından birinin bireylere başka işte çalışma imkanı sunması olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca öğrencilerin uzaktan eğitimde karşılaştıkları sorunların başında internet bağlantısı olduğunu, ders başarısının ise öğretim elemanının kullandığı materyal ve öğretim yöntemlerine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir.

Demir (2014) uzaktan eğitimin incelenmesine dair genel bir araştırma yapmış ve bu çalışmada e-içeriğin ve sanal sınıfın önem arz ettiğini belirtmiştir. Ayrıca öğrenme yönetim sisteminin ve ölçme değerlendirme uzaktan eğitim sistemlerine uygun olarak geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Tanrıkulu, Tuğcu ve Yılmaz (2013) öğrencilerin uzaktan eğitimde aldıkları eğitimden memnuniyetlerini araştırmışlar, araştırma sonucunda uzaktan eğitimde verimliliğin iletişim başta olmak üzere online yayına kolay ulaşım, birlikte çalışabilirlik gibi etmenlerden etkilendiğini belirtmişlerdir.

Çiftçi, Güneş ve Üstündağ (2010) yaptıkları çalışmada, öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarını belirlemeye çalışmışlar, elde ettikleri sonuçlara göre memnuniyetin cinsiyete bağlı olmadığını, bölüm ve takip edilen programa göre değişkenlik gösterdiğini belirtmişlerdir.

Uzaktan eğitim üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde verimliliğin artırabilmesi için, kullanıcıların memnuniyetleri ölçülmeli, açık bir sistemin

gereği olarak sürekli iyileştirmeler yapılmalıdır. Özellikle uzaktan eğitimde destek hizmetlerinin memnuniyet ve verimlilikte önemli rol oynadığı söylenebilir. Diğer yandan her üniversitenin uzaktan eğitimdeki başarısı üniversite tercihlerini etkileyecektir. Çünkü üniversitenin imkan ve alt yapısı tercih edilmesini etkileyen en önemli unsurlardandır (Bardakçı, 2019). Daha önce geliştirilen ölçek durumları da göz önüne alındığında, salgın döneminde sunulan uzaktan eğitim diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada hızlı bir şekilde geçilen uzaktan eğitime yönelik ölçeğin yeniden geliştirilmesi amaç edinilmiştir. Dolayısıyla salgın döneminde karşılaşılan sorunlara yönelik olması bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Bu yönüyle hem diğer çalışmalardan farklılaştığı, hem de literatüre katkı sunacağı söylenebilir.

3. YÖNTEM

3.1. Çalışmanın Etik İzni

Yapılan bu araştırmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen tüm ilkelere uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” maddesi içerisinde iade edilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

Etik kurul izin bilgileri

Etik değerlendirmeyi yapan kurul adı = Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü Hukuk Müşavirliği

Etik değerlendirme kararının tarihi = 02/06/2020

Etik değerlendirme belgesi sayı numarası = 60263016-050.06.04-E.459181

3.2. Çalışmanın Yığın ve Örneklemi

Çalışmanın yığını 2019-2020 Eğitim - Öğretim yılının bahar döneminde Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde Covid 19 salgını döneminde uzaktan eğitimle verilen dersleri alan 4040 öğrenci oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında Cumhuriyet Üniversitesi tarafından verilen dersleri alan öğrencilerden toplam 464 kişi araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi uygulanmıştır. Olasılığa dayalı olmayan yöntem olan kolayda örnekleme metodu sayesinde örnekleme kolay ulaşılabilen, hedef örneklem hazır kabul edilmektedir. Özellikle gönüllülük ilkesinin esas olduğu araştırmalarda bu yöntem en çok tercih edilen örneklem metodudur (Yamane, 2001). 464 öğrenciden elde edilen cevapların ortalamaları, değişkenlik katsayıları incelenmiş, tutarsız bulunan cevaplar çıkarılmış ve 339 öğrencinin cevapları analize dahil edilmiştir. Güvenilir bulunan bu cevaplar doğrulayıcı faktör analizi (AFA) için kullanılmıştır. 339

öğrenciden bağımsız olan 215 öğrenci ise doğrulayıcı faktör analizinin örneklemini oluşturmaktadır.

3.3. Araştırma Verilerinin Toplanması ve Analizi

Çalışmaya dahil edilen öğrencilerin tamamı salgın nedeniyle eğitimlerine uzaktan eğitim ile devam ettikleri için ölçeğin uygulanması online olarak yapılmıştır. Öğrencilere çalışmayı tanıtmak için öğrenci bilgi sitesi (ÖBS) aracılığıyla mail gönderilmiştir. Ayrıca hazırlanan anketin giriş kısmında bilgilendirme yapılmış, çalışmanın amacı, uygulamanın nasıl yapılacağı ayrıntılı olarak ifade edilmiştir.

Çalışmada, açıklayıcı faktör analizi ve güvenilirlik analizleri için IBM SPSS 23.0, doğrulayıcı faktör analizi için ise IBM AMOS 23.0 paket programları kullanılmıştır.

3.4. Açıklayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi

Ölçeklerin yapı geçerliliğinin oluşturulmasında açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri kullanılmaktadır. Açıklayıcı faktör analizi (AFA), çok boyutlu yapıları içeriklerine göre gruplayıp daha az alt boyutta toplamayı hedefleyen istatistiksel analiz metodudur. Özellikle sosyal bilimlerde boyut indirgenmesi amacıyla kullanılmakta, grup ifadelerini birbirleriyle homojen, grupları ise heterojen olacak şekilde yapılandırmaktadır. Kısaca AFA, benzer boyutların ortaya çıkarıldığı, boyutların azaltıldığı ve varsa boyutlar arası bağımlılıkların en aza indirildiği metottur (Tavşancıl, 2002:46).

Araştırmacı tarafından oluşturulan boyuta ilişkin hipotezlerin test edilmesinde ise doğrulayıcı faktör analizi kullanılmaktadır (Büyüköztürk, 2002:117).

3.5. Taslak Ölçeğin Hazırlanması ve Uygulanması

Ölçek geliştirme aşamalarında amaç ve hedefler belirlendikten sonra ölçülmek istenen boyutlar belirlenmektedir. Bu kapsamda ilk olarak ölçeğin uygulanacağı kesim olan Cumhuriyet Üniversitesi öğrencilerine salgın döneminde karşılaştıkları sorunları, önerileri, uzaktan eğitimin bu dönemde olumlu yanlarını yazmaları için bir form gönderilmiştir. Açık uçlu sorulardan oluşan bu forma verilen cevaplar incelenmiştir. Elde edilen cevaplar maddeler halinde yazılmıştır. Benzer anlama sahip ifadeler birleştirilmiş, literatür taraması da yapılarak uzaktan eğitim yapısına ilişkin maddele eklenmiştir. Özellikle uzakta eğitime ilişkin yapılan araştırmalar incelenmiş ve 45 soruluk madde havuzu elde edilmiştir.

Ölçeğin cevap seçeneklerinin puanlanması “1=Kesinlikle Katılmıyorum”, “2=Katılmıyorum”, “3=Kararsızım”, “4=Katılıyorum” ve “5=Tamamen Katılıyorum” şeklinde, beşli Likert olarak hazırlanmıştır.

Hazırlanan ölçek şekil açısından düzenlendikten sonra yazım, imla,

noktalama ve anlatım düzeni bakımından, dil uzmanları tarafından incelenmiştir. Gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra 45 maddelik taslak ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik incelemesine geçilmiştir.

4. BULGULAR

Ölçeğin geliştirilmesinde geçerlik türlerinden olarak kapsam ve yapı geçerlik analizleri yapılmıştır. Kapsam geçerliğini sağlamak amacıyla uzman görüşü, yapı geçerliğinin test edilmesi için ise açıklayıcı faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizi metotları kullanılmıştır. Ayrıca madde toplam korelasyon katsayıları, test tekrar test analizleri yapılmıştır.

4.1. Kapsam Geçerliği

Ölçeğin kapsam geçerliği açısından incelenmesi amacıyla 45 maddelik taslak ölçek, 2 uzmana mail aracılığıyla gönderilerek online interaktif görüşülerek değerlendirme yapılmıştır. 2 uzmanla ise yüz yüze görüşülmüştür. Bu şekilde 4 uzman görüşü neticesinde 45 madde 35 maddeye indirilerek taslak ölçek hazır hale getirilmiştir.

4.2. Yapı Geçerliği

Yapı geçerliği özellikle sosyal bilimlerde geliştirilen ölçek türlerinde aranan en önemli özelliktir. (Kartal & Bardakçı, 2018). Bu çalışmada geçerlik çalışmalarında en çok tercih edilen AFA, DFA yöntemleri uygulanmış ve elde edilen skorlar yorumlanmıştır.

4.2.1. Açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Elde edilen verilere AFA uygulanabilmesi için örneklem büyüklüğünün yeterli olması gerekmektedir. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) skoru ile örneklem sayısının araştırma için yeterli olup olmadığı ölçülmektedir. KMO katsayı aralığı şu şekildedir(Kartal & Bardakçı, 2018):

0.00-0.49	=yetersiz örneklem
0.50-0.59	=temsil düzeyi zayıf örneklem
0.60-0.69	=orta düzey
0.70-0.79	= iyi
0.80-0.89	=çok iyi
90-1	=mükemmel

AFA uygulanabilmesi bir verinin sahip olması gereken diğer özellik ana kütle bütünlüğünün sağlanıyor olmasıdır. Bu düzey ise Barlett tarafından geliştirilen Küresellik Testi ile ölçülmektedir. Bu test ile yığın değişkenleri arasındaki ilişkinin anlamlılığına bakılmaktadır. AFA için Barlett Testinin anlamlı, KMO değerinin ise orta düzey (0,60) ve yukarısı olması şartı aranmaktadır (Pett, Lackey & Sullivan, 2003).

Bu kapsamda taslağa ölçeğe ilişkin KMO ve Barlett Testi sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Taslak Ölçeğin KMO ve Barlett Testi Skorları

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)		0.883
Barlett Testi	Ki-kare	3190.89
	Serbestlik D	210
	p	0.000

Tablo 1’de “Salgın Döneminde Uygulanan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeği Geliştirilmesi” amacıyla hazırlanan taslak ölçeğe ilişkin veriler incelendiğinde KMO değerinin 0.883, Barlett Testi sonucunun ise anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla örneklem büyüklüğünün çok iyi aralığında olduğu, testin bütünüyle tutarlı olduğu sonucuna varılmıştır (Tavşancıl, 2002: 50).

Elde edilen bu bulgular doğrultusunda verilere AFA uygulanmıştır. Ölçeği oluşturan faktörler ilk defa yapılandırıldığında temel bileşen, rotasyon olarak da varimaks teknikleri uygulanmış, faktör yapısını oluşturmak amacıyla maddelerin Eşkökenlilik, faktör yüklenim değerleri dikkate alınmıştır. İlk analiz neticesinde 14 adet madde yetersiz yük değerlerine sahip olduklarından ve birden fazla faktöre binişik olduklarından taslak ölçekten çıkarılmıştır (madde 1, 2, 4, 5, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 13, 24, 25, 27, 24). Açıklayıcı faktör analizi bu maddeler çıkartılarak tekrar edilmiş ve nihai sonuç elde edilmiştir. AFA neticesinde elde edilen sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. 21 Maddeye İlişkin AFA Sonuçları

Ölçek Alt Boyutu	Özdeğer	Varyans (%)	Kümülatif Varyans
Faktör1	3.772	17.964	17.964
Faktör2	3.076	14.648	32.612
Faktör3	2.613	12.443	45.055
Faktör4	2.029	9.663	54.718
Faktör5	1.809	8.614	63.333

Bir faktörün yapı olarak kabul edilebilmesi için özdeğerinin 1’den büyük olması, ölçeğin açıklanan varyans değerinin ise %60 ve üzerinde olması gerekmektedir (Büyüköztürk, 2002:119). Tablo 2’de yer alan 21 maddenin skorları incelendiğinde 5 faktör özdeğerlerinin 3.772 ile 1.809 arasında olduğu

ve açıklanan toplam varyansın %63.333 olduğu görünmektedir. Dolayısıyla elde edilen değerle kabul sınırlarını sağlamaktadır.

Tablo 2’de yer alan skorlar doğrultusunda elde edilen bileşenler matrisi değerleri Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Modelin Son Haline İlişkin Faktör Yüklenim Değerleri

Faktörler	1	2	3	4	5
MD 10	0.790				
MD 07	0.785				
MD 11	0.747				
MD 09	0.728				
MD 06	0.673				
MD 08	0.615				
MD 20		0.845			
MD 21		0.791			
MD 19		0.777			
MD 18		0.657			
MD 33			0.781		
MD 35			0.754		
MD 31			0.743		
MD 32			0.722		
MD 28				0.660	
MD 29				0.654	
MD 26				0.633	
MD 17				0.511	
MD 03					0.763
MD 22					0.687
MD 30					0.670

Tablo 3’te verilen 5 faktörlü yapının temel bileşen analiz tablosu incelendiğinde faktör yüklerinin 0.511-0.845 aralığında olduğu, her bir faktöre ilişkin yük değerinin kabul edilebilir düzey olan 0.5 değerinden yüksek olduğu görülmektedir (Büyüköztürk, 2002:118).

4.2.2. Ölçeğin iç tutarlılık analizi

Ölçek maddelerinden alınan puan ile bütün test puanı arasındaki ilişkinin incelenmesinde dayanan madde-toplam puan korelasyon katsayısı kullanılmaktadır. Bu yöntemle ölçek maddelerinin her birinin ölçeğin diğer maddeleriyle arasındaki korelasyona bakılmakta, ölçeğin iç tutarlılığı ortaya konulmaktadır. Her bir maddenin ölçeğin bütünüyle tutarlı olup iç tutarlılığı sağlayabilmesi için 0.25 ve üzerinde korelasyon katsayısına sahip olması gerekmektedir. Elde edilen korelasyon katsayısı negatif ya da 0.25'ten küçük ise diğer ölçek maddeleriyle aynı amaca sahip olmadığı, aynı tutumu ölçmediği anlamına gelmektedir (Gözüm & Aksayan, 2002). AFA neticesinde elde edilen 21 maddeye ilişkin madde-toplam korelasyon katsayıları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Taslak Ölçeğe Ait Madde-Toplam Puan Korelasyon Katsayıları

No	r	No	r
MD 3	0.680	MD 21	0.366
MD 6	0.617	MD 22	0.290
MD 7	0.614	MD 26	0.251
MD 8	0.434	MD 28	0.463
MD 9	0.678	MD 29	0.613
MD 10	0.665	MD 30	0.517
MD 11	0.614	MD 31	0.372
MD 17	0.642	MD 32	0.382
MD 18	0.373	MD 33	0.449
MD 19	0.426	MD 35	0.410
MD 20	0.411		

Tablo 4'e göre, salgın döneminde uzaktan verilen derslere yönelik öğrencilerin tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilen ölçeğin her bir maddesine ilişkin madde-toplam korelasyonu katsayıları 0.25 olan kritik değerden yüksektir.

4.2.3. Faktörlerin isimlendirilmesi

AFA neticesinde 21 madde 5 faktörlük yapı meydana getirmiştir. Elde edilen sonuçların en önemli aşamalarından birisi faktörlerin adlandırılmasıdır. Her ne kadar kritik değerler sağlanmış olsa da faktör maddelerinin anlam olarak da tutarlı olması gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında, Ek 1'de sunulan ifadeler uzman görüşleri de dikkate alınarak aşağıdaki gibi isimlendirilmiştir.

Faktör 1: Uzaktan Eğitimde Üniversitenin Sunduğu İmkanlardan Memnuniyet,

Faktör 2: Uzaktan Eğitimde Öğretim üyelerine yönelik tutum,

Faktör 3: Online Sınavlara Yönelik Tutum,

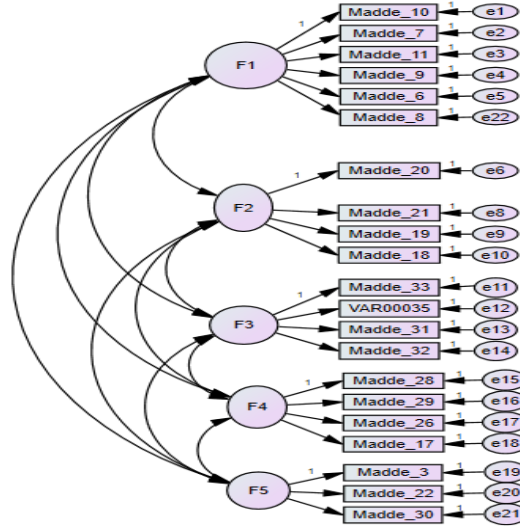
Faktör 4: Uzaktan Eğitimde İletişim ve Erişim,

Faktör 5: Uzaktan Eğitim ve Yüz Yüze Eğitimin Kıyaslanması

4.2.4. Doğrulayıcı faktör analizi

Doğrulayıcı faktör analizinde araştırmacı oluşturmuş olduğu faktör yapılarının maddelere uygunluğunu test etmektedir. Bu çalışma kapsamında hipotez olarak 21 maddenin 5 faktöre dağılımının uygunluğu test edilmiştir. Bu amaçla 21 maddelik nihai ölçek 215 öğrenciye tekrar uygulanmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi için Yapısal Eşitlik Modellemesi kullanılmıştır. Literatürde yer alan skorlar hesaplanmış ve yorumlanmıştır (Kartal & Bardakçı, 2018). Modelin değerlendirilmesinde kullanılan uyum indeksleri ve kabul aralıkları Tablo 'de sunulmuştur.

Yapısal eşitlik için oluşturulan 21 maddelik ve 5 faktörlü yapının modeli Şekil 1'de sunulmuştur.

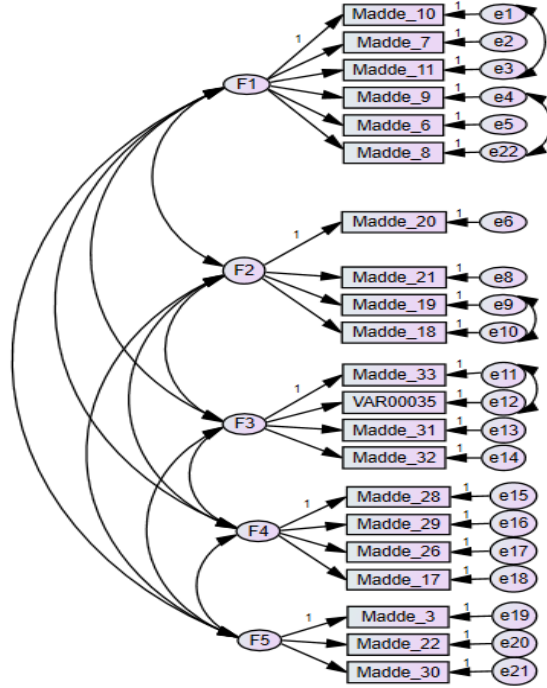
Şekil 1. Covid 19 Salgını Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeği Birinci Düzey Çok Faktörlü Model

Covid 19 Salgını Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeği'nin faktörlerle olan uyumunu analiz etmek için birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Uygulama neticesinde hesaplanan skorların kabul aralığında olmadıkları görülmüş ve iyileştirme yoluna gidilmiştir. İyileştirme işlemi için Tablo 5'te verilen kovaryans değerleri incelenmiş, bu değerlerden aynı faktör içerisinde ve en yüksek değere sahip değişkenler ilişkilendirilmiştir.

Tablo 5. Modelin İlk Haline İlişkin Kovaryans Katsayıları

			M.I.	Par Change			M.I.	Par Change
e18 <-->	F1	4.263	.147	e4	<-->	e22	23.456	.263
e17 <-->	F3	4.246	.192	e4	<-->	e21	4.015	.124
e14 <-->	F1	6.490	-.157	e3	<-->	e22	11.304	-.205
e14 <-->	e18	4.664	-.150	e3	<-->	e20	5.366	.147
e13 <-->	F5	5.986	.121	e3	<-->	e12	6.203	.213
e12 <-->	F5	5.718	-.136	e3	<-->	e10	6.679	-.168
e12 <-->	F2	4.033	-.182	e3	<-->	e4	5.920	-.137
e12 <-->	e19	7.571	-.193	e2	<-->	e22	4.952	.126
e11 <-->	e12	9.472	.318	e2	<-->	e16	5.101	-.155
e10 <-->	e19	4.389	.112	e2	<-->	e11	5.178	.165
e10 <-->	e12	5.095	-.198	e2	<-->	e4	5.859	.127
e9 <-->	F1	8.076	.156	e1	<-->	F3	4.958	-.131
e9 <-->	e10	10.124	.179	e1	<-->	e22	6.456	-.133
e8 <-->	e14	4.867	-.114	e1	<-->	e17	5.685	-.180
e6 <-->	e10	5.009	-.118	e1	<-->	e13	4.580	-.139
e5 <-->	e18	7.176	.215	e1	<-->	e3	21.446	.246

Modifikasyon için Tablo 5'te verilen indeks scorları incelenmiş ve en yüksek M.I. değerlerine sahip değişkenler (e11<->e12, e9<->e10, e4<->e22, e1<->e3) arasında ilişkilendirme yapılmıştır. Modelin modifikasyon edilmiş hali Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. 5 Faktörlü Modelin Modifikasyon Edilmiş Hali

Bu değişkenler ilişkilendirildikten sonra nihai sonuç elde edilmiş, modele ilişkin anlamlılık ve uyum katsayılarının kabul seviyesinde olduğu görülmüştür.

Doğrulayıcı faktör analizinde maddelerin faktör yüklenimi standart regresyon katsayıları dikkate alınarak incelenir. Ayrıca faktör yüklenimlerinin yeterli olup olmadığına, normal regresyon katsayılarının anlamlılıkları incelenerek karar verilir (Kartal & Bardakçı, 2018).

Maddelere ait standart regresyon skorları Tablo 6'da gösterilmiştir. Elde edilen bu değerler değişkenlerin, gizil değişkenleri tahmin etme gücünü, başka bir ifadeyle faktörlerin yük değerlerini gösterir.

Tablo 6. Regresyon Ağırlıkları

İlişkiler	Regresyon Ağırlık	Regresyon Ağırlık Anlamlılık	Standart Regresyon Ağırlık
Madde_11 <--- F1	.822	***	.538
Madde_9 <--- F1	.817	***	.630
Madde_6 <--- F1	.732	***	.488
Madde_20 <--- F2	1.000		.897
Madde_21 <--- F2	.820	***	.777
Madde_19 <--- F2	.678	***	.673
Madde_18 <--- F2	.351	***	.455
Madde_33 <--- F3	1.000		.597
Madde_35 <--- F3	.827	***	.478
Madde_31 <--- F3	1.364	***	.817
Madde_32 <--- F3	.704	***	.568
Madde_28 <--- F4	1.000		.811
Madde_29 <--- F4	.376	***	.408
Madde_26 <--- F4	.346	***	.403
Madde_17 <--- F4	.595	***	.503
Madde_3 <--- F5	1.000		.621
Madde_22 <--- F5	.715	***	.401
Madde_30 <--- F5	1.496	***	.688
Madde_7 <--- F1	1.032	***	.733
Madde_10 <--- F1	1.000		.687
Madde_8 <--- F1	.655	***	.504

***p<0,05

Tablo 6 incelendiğinde hesaplanan regresyon katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca faktör yük değerlerinin yeterli olduğu görülmektedir. Benzer şekilde ikili ilişkilerin anlamlılıkları (p) kabul aralığındadır. Başka bir ifadeyle faktör yük değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır. Faktörlere ait bu skorların kabul aralığında olması, her bir ifadenin faktörlere isabetli yüklendiği anlamına gelmektedir.

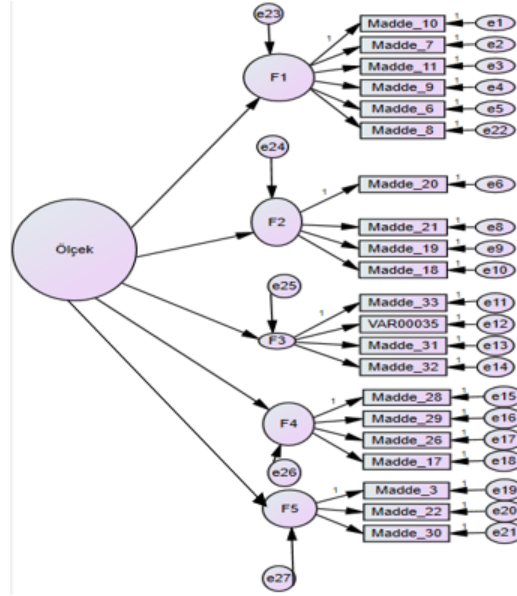
Aynı şekilde modifikasyon sonucu elde edilen uyum indeksleri Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Modelin Uyum İndeksleri

Uyum İndeksi	Modifikasyon Öncesi Değer	Modifikasyon Sonrası Değer	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Uyum Kararı
CMIN/df	1.754	1.855	≤ 5	≤ 3	İyi
GFI	0.888	0.906	≥ 0.85	≥ 0.90	İyi
IFI	0.890	0.944	≥ 0.90	≥ 0.95	Kabul edilebilir
TLI	0.876	0.930	≥ 0.90	≥ 0.95	Kabul edilebilir
CFI	0.901	0.951	≥ 0.95	≥ 0.97	Kabul edilebilir
RMSEA	0.059	0.041	≤ 0.08	≤ 0.05	İyi
NFI	0.826	0.901	≥ 0.90	≥ 0.95	Kabul edilebilir

Tablo 7’de hesaplanan uyum endeks skorları incelendiğinde Şekil 1’de oluşturulan 5 faktörlü ve 21 maddeli yapının verilerle uyum sağladığı görülmektedir. Dolayısıyla açıklayıcı faktör analizi neticesinde elde edilen modelin uyumluluğu yapısal eşitlik modellemesiyle doğrulanmıştır.

Son olarak modelin birinci düzeyinin kabul edilebilir olduğunu göstermek amacıyla ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. İkinci düzey doğrulayıcı faktör analizinde ölçeğin kendisi de modele eklenmektedir (Akyüz, 2018). Geliştirilmekte olan ölçeğin ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi modeli şekil 3’te verilmiştir.

Şekil 3. İkinci Düzey Doğrulayıcı Faktör Analizi Modeli

Model oluşturulduktan sonra ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar birinci düzeyle karşılaştırmalı olarak Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Ölçeğin Birinci Düzey ve İkinci Düzey Uyum İndekslerinin Karşılaştırılması

Uyum İndeksi	$\Delta \chi^2$	CMIN /df	GFI	IFI	TLI	CFI	RMSEA	NFI
Birinci Düzey Modifikasyon Öncesi Değer	313.949	1.754	0.888	0.890	0.876	0.901	0.059	0.826
Birinci Düzey Modifikasyon Sonrası Değer	238.737	1.855	0.906	0.944	0.930	0.951	0.041	0.901
İkinci Düzey	329.616	1.791	0.869	0.905	0.901	0.901	0.061	0.895

Tablo 8 incelendiğinde Salgın Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeği' ne uygulanan ikinci düzey DFA uyum indekslerinin kabul aralığında olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, verinin kabul edilebilir uyum gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Birinci düzey çok faktörlü modelin modifikasyonu ile elde edilmiş şeklin ölçeğin nihai modeli ifade ettiği görülmektedir. Doğrulayıcı faktör analizi uygulayarak elde edilen bu katsayılara dayanarak Salgın Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeğinin yapı geçerliğine sahip olduğu söylenebilir.

4.3. Ölçeğin Güvenirliğinin İncelenmesi

Bir ölçme aracının güvenilirliğini gösteren güvenilirlik katsayılarından biri kararlılıktır. Salgın Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeğinin kararlılığa dayalı güvenilirlik analizi test-tekrar test yöntemiyle belirlenmiştir. Bu amaçla gönüllü olan 69 öğrenciye (41 kadın, 28 erkek) 12 gün arayla aynı ölçek iki defa uygulanmıştır. İki uygulama arasındaki ön test ve son test puanları hem tüm ölçek için hem de faktörler için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Elde edilen değerler Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. Test-Tekrar-Test Kararlılık Katsayıları

Ölçek/Boyut		N	Ort.	s.s	r	p
Faktör 1	Ön Test	69	3,16	1,29	0,832	0,000
	Son Test	69	3,14	1,53		
Faktör 2	Ön Test	69	3,17	1,53	0,747	0,000
	Son Test	69	3,30	1,25		
Faktör 3	Ön Test	69	2,66	1,41	0,701	0,000
	Son Test	69	2,86	1,29		
Faktör 4	Ön Test	69	3,30	1,25	0,798	0,00
	Son Test	69	3,17	1,53		
Faktör 5	Ön Test	69	2,41	0,96	0,719	0,000
	Son Test	69	2,68	1,26		
Ölçek	Ön Test	69	3,01	1,14	0,723	0,000
	Son Test	69	2,98	1,09		

Tablo 9'da yer alan sonuçlara göre Salgın Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeğinin kararlılığa dayalı güvenilirlik analizi katsayısı yüksektir. Hem ölçekte yer alan 5 faktör için, hem de ölçeğin toplam puanı için hesaplanan ön test ve son test puanları arasındaki korelasyon katsayıları

anlamlıdır ($p<0,05$). Diğer bir güvenilirlik katsayısı olan madde-toplam korelasyon katsayıları hesaplanmış ve bu değerler Tablo 4'te verilmiştir. Bu analiz neticesinde maddelerin her birinin ölçek toplam puanıyla ilişkisine bakılmış ve maddelerin yeterli düzeyde korelasyona sahip olduğu görülmüştür.

Maddelerin ayırt edicilik indekslerini hesaplamak amacıyla alt-üst gruplara dayalı madde analizi gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemin uygulanması amacıyla bireylerin toplam ölçek puanları küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. En yüksek puan alan 91 (%27) kişi üst grup, en düşük puan alan 91 (%27) kişi alt grup olarak kabul edilmiştir. Her bir maddenin alt ve üst grubu ayırıp ayırmadığı t testi ile incelenmiştir. Elde edilen değerler Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10. Alt-Üst Gruplara Dayalı Madde Analizi

Madde No	t	P	Ortalama Farkı	St Hata
Madde 3	-3.813	.000	-.60535	0.15875
Madde 6	-11.153	.000	-1.79372	0.16082
Madde 7	-15.207	.000	-2.18920	0.14396
Madde 8	-11.154	.000	-1.72205	0.15438
Madde 9	-15.636	.000	-2.12566	0.13594
Madde 10	-16.026	.000	-2.16316	0.13498
Madde 11	-14.985	.000	-2.26254	0.15098
Madde 17	-9.801	.000	-1.65241	0.16860
Madde 18	-18.176	.000	-2.51624	0.13844
Madde 19	-16.336	.000	-2.29694	0.14061
Madde 20	-15.769	.000	-2.26099	0.14338
Madde 21	-16.054	.000	-2.26099	0.14083
Madde 22	-7.658	.000	-1.34269	0.17533
Madde 26	-9.482	.000	-1.79539	0.18935
Madde 28	-8.983	.000	-1.59508	0.17756
Madde 29	-7.250	.000	-1.15014	0.15863
Madde 30	-5.845	.000	-.99462	0.17015
Madde 31	-8.115	.000	-1.66316	0.20496
Madde 32	-7.625	.000	-1.39381	0.18280
Madde 33	-11.738	.000	-2.04097	0.17388
Madde 35	-9.776	.000	-1.78595	0.18268

Tablo 10 incelendiğinde her bir maddenin t testi sonuçları anlamlıdır ($p<0,001$). Dolayısıyla maddeler, ölçek ham puanlarına göre düzenlenen %27'lik alt ve üst grupları birbirinden ayırmaktadır. Sonuç olarak maddeler istenen düzeyde ayırt edicilik özelliğine sahiptir.

Ayrıca ölçeğin güvenilirliğini incelemek amacıyla hem faktörlerin kendi içlerindeki, hem de ölçeğin geneline ilişkin Cronbach Alpha katsayıları hesaplanmış ve bu skorlar Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11. Ölçek ve Faktörlere Ait Cronbach Alpha Güvenirlik Skorları

Faktör İsimleri	Madde sayısı	Cronbach's Alpha
Faktör 1: Uzaktan Eğitimde Üniversitenin Sunduğu İmkanlardan Memnuniyet	6	0.871
Faktör 2: Uzaktan Eğitimde Öğretim üyelerine yönelik tutum	4	0.896
Faktör 3: Online Sınavlara Yönelik Tutum	4	0.795
Faktör 4: Uzaktan Eğitimde İletişim Ve Erişim	4	0.658
Faktör 5: Uzaktan Eğitim ve Yüz Yüze Eğitimin Kıyaslanması	3	0.688
Toplam	21	0.884

Tablo 11'de verilen değerler incelendiğinde ölçeğin güvenilirlik indeksinin kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, ölçeği oluşturan faktörlerin Cronbach α güvenilirlik katsayılarının sırasıyla Faktör 1 için 0.871, Faktör 2 için 0.869, Faktör 3 için 0.795, Faktör 4 için 0.658 ve Faktör 5 için ise 0.688 olarak hesaplandığı görülmektedir. Buna göre faktörlerin üçünün yüksek güvenilirliğe ikisinin ise normal düzeyde güvenilirliğe sahip olduğu söylenebilir. Ölçekteki toplam 21 maddenin Cronbach α güvenilirlik katsayısının ise 0.884 olduğu görülmektedir.

Elde edilen değerler göz önüne alındığında ölçeğin oldukça güvenilir olduğu söylenebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

YÖK tarafından uzaktan eğitim kararı alınır alınmaz üniversiteler hızlı bir şekilde uzaktan eğitime geçmeye başlamıştır. Uzaktan eğitim için gerekli alt yapısına sahip olan üniversiteler bu duruma kolay uyum sağlarken, alt yapı

eksikliği olan üniversiteler kısa zamanda bu eksikliklerini gidermeye çalışmışlardır. Bu süreç içerisinde 189 Üniversiteden 121'i (%64'ü) 23 Mart 2020 (YÖK'ün üniversitelerde eğitime ara vermesinden bir hafta sonra) uzaktan eğitime geçiş yapmıştır. Sonraki 30 Mart tarihinde üniversitelerden 41'i (%21,6'sı), 6 Nisan da ise 25'i ise (%13.2'si) uzaktan öğretim uygulamalarına başlamıştır. Türkiye geneli üniversitelerinde bahar dönemi derslerinin %90.1'i uzaktan online olarak başlamıştır. Özellikle teorik derslerin tamamı tüm üniversitelerde online olarak devam etmiştir. Üniversitelerden sadece %25'i bu dönemde uygulamalı dersleri yüz yüze, seyreltilmiş olarak işlemiştir.

YÖK raporuna göre üniversitelerin %95'i öğrencilerini "SMS, e-posta" yoluyla bilgilendirmiş, %91'i "teknik destek hizmeti" birimi kurarak destek sağlamış, %83'ü "iletişim noktası" oluşturmuş, %70'i de "yeni görevlendirmeler" yapmış, böylece öğrenci mağduriyetlerini en aza indirmeyi hedeflemişlerdir (YÖK, 2020 Bilgilendirme). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi de bu salgın döneminde daha önce sahip olduğu imkanları hızlı bir şekilde geliştirmiş ve uzaktan eğitime geçmiştir.

Uzaktan eğitime yönelik kalite araştırmalarında öğrencilerin karşılaştıkları en büyük sorunların destek hizmetleri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ortaya çıkan sorunların öğrencilerde isteksizliğe, yalıtılmışlık hissine neden olduğu belirtilmiştir. Uzaktan eğitim verimini artırmada en etkili faktörün ise etkileşim olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra ihtiyaçlara hızlı cevap verme, birlikte çalışma imkanı sunma, sisteme kolay erişebilme etmenlerinin de memnuniyeti ve verimliliği artırdığı ifade edilmiştir. Bu faktörler uzaktan eğitimin isteğe bağlı olduğu süreç içerisinde belirtilmiş olup, uzaktan eğitimin zorunlu olduğu durumlarda karşılaşılan sorunların farklı olduğu düşüncesiyle bu çalışma planlanmıştır. Ayrıca alınan tedbirler gereğince bütün üniversiteler hızlı bir şekilde uzaktan eğitime geçmiştir. Bu durumda hem öğretim üyeleri hem de öğrenciler uzaktan eğitimde sorunlar yaşamışlardır.

Bu amaçla Sivas Cumhuriyet Üniversitesi öğrencilerinin salgın döneminde zorunlu kaldıkları uzaktan eğitimde karşılaştıkları sorunları belirlemek, uzaktan eğitimin verimliliğini değerlendirmek amacıyla bir ölçek geliştirilmesi amaçlanmıştır. İlk aşamada 45 maddelik havuz oluşturulmuş, kapsam geçerliği için uzman görüşüne sunulmuş 35 maddelik taslak ölçek oluşturulmuştur. 339 öğrencinin ankete verdikleri cevaplar kullanılarak taslak ölçeğe ait KMO değeri 0.883, Barlett Testi skoru anlamlı olarak elde edilmiştir. Bu değerler doğrultusunda verilerin açıklayıcı faktör analizi için uygun olduğu sonucuna varılmıştır.

AFA neticesinde 35 maddenin 21'inin 5 faktöre dağıldığı görülmüştür. 5 faktörlü yapının açıklanan toplam varyansı %63.333 olarak elde edilmiştir.

Ayrıca madde faktör yük değerlerinin 0.511 ile 0.845 arasında olduğu görülmüştür. AFA ile elde edilen yapının yapısal eşitlik modeli oluşturulmuş, doğrulayıcı faktör analizi ile modele uygunluğu test edilmiştir. DFA neticesinde uyum indeksleri kabul edilebilir aralıkta hesaplanmıştır. Dolayısıyla verilerin modelle hem de 21 maddenin 5 faktörle uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İç tutarlılığın diğer bir göstergesi olan Cronbach Alpha değeri tüm ölçek için 0.884, madde ayırt edicilik indeksi amacıyla yapılan alt üst gruplara dayalı madde analizi anlamlı ($P < 0,000$) elde edilmiştir. Ayrıca alt faktörlerin Cronbach Alpha değerleri 0.896-0.658 aralığında elde edilmiştir. Ön test ve son test puanları arasındaki korelasyon katsayıları anlamlı olarak elde edilmiştir ($p < 0,05$).

Elde edilen tüm sonuçlar göz önüne alındığında salgın döneminde öğrencilerin uzaktan eğitime yönelik tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilen ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Geçerliliği ve güvenilirliği sağlanan ölçek Ek-1 de verilmiştir.

Bununla birlikte çalışmanın bazı sınırlılıkları vardır. Bu sınırlılıklar şu şekilde sıralanabilir:

- Ölçek geliştirmede madde havuzu 45 olarak alınmış, diğer çalışmalarda madde havuzu daha çok boyut kapsayacak şekilde geliştirilebilir.
- Çalışma verileri belirtilen örneklem ile sınırlandırılmıştır. Örneklem sayısı artırılarak daha kapsamlı bulgulara ulaşılabilir ve ölçeğin geçerliliği ve güvenilirliği test edilebilir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

RA: Fikir;

RA: Kaynakların toplanması ve/veya işlenmesi;

RA: Analiz ve/veya yorum;

RA: Literatür taraması;

RA: Yazıyı yazan

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

- Akyavuz, E., & Çakın, M. (2020). Covid-19 salgınının eğitime etkisi konusunda okul yöneticilerinin görüşleri. *Turkish Studies*, 15(4), 723-737.
- Akyüz, H. (2018). Yapı geçerliliği için doğrulayıcı faktör analizi: uygulamalı bir çalışma. *Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 7(2), 186-198. DOI: 10.17798/bitlisfen.414490
- Bardakçı, S. (2019). Öğrencilerin üniversite ve bölüm tercihlerini etkileyen faktörlerin incelenmesi: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Hizmetleri MYO örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 356-373.
- Bilgiç, A., & Tüzün, D. (2015). Yükseköğretim kurumları web tabanlı uzaktan eğitim programlarında yaşanan sorunlar. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 26-50.
- Büyükoztürk, Ş. (2002). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*, Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., & Zheng, J. (2020). The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry research*, 112934.
- Çiftçi, S., Gunes, E., & Üstündağ, M. T. (2010). Attitudes of distance education students towards web based learning - a case study. *2nd World Conference on Educational Sciences*, pp.2393-2396. İstanbul, Turkey.
- Dai, D., & Lin, G. (2020). Online home study plan for postponed 2020 spring semester during the COVID-19 epidemic: A case study of Tangquan Middle School in Nanjing, Jiangsu province, China. *Best Evidence of Chinese Education*, 4 (2), 543-547.
- Demir, E. (2014). Uzaktan eğitime genel bir bakış. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (39).
- Demirel Ö., Seferoğlu S.S., & Yağcı E. (2001). *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Dikmen, S., & Bahçeci, F. (2020). Covid-19 Pandemisi sürecinde yükseköğretim kurumlarının uzaktan eğitime yönelik stratejileri: Fırat Üniversitesi Örneği. *Turkish Journal of Educational Studies*, 7 (2) , 78-98. DOI: 10.33907/turkjes.721685
- Dutta, S., & Smita, M. K. (2020). The Impact of COVID-19 Pandemic on Tertiary Education in Bangladesh: Students' Perspectives. *Open Journal of Social Sciences*, 8(09), 53.
- Gözüm S., & Aksayan S (2002). Kültürlerarası ölçek uyarlaması için rehber II: Psikometrik özellikler ve kültürlerarası karşılaştırma. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi* 4 (2): 9-20.
- Kartal, M., & Bardakçı, S. (2018). *SPSS ve AMOS uygulamalı örneklerle güvenilirlik ve geçerlik analizleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Kaysi, F. (2020). Covid-19 salgını sürecinde türkiye’de gerçekleştirilen uzaktan eğitimin değerlendirilmesi. *5th International Scientific Research Congress (IBAD - 2020) Bildiriler*.

- Kurnaz, E. & Serçemeli, M. (2020). Covid-19 Pandemi Döneminde Akademisyenlerin Uzaktan Eğitim ve Muhasebe Eğitimine Yönelik Bakış Açıları Üzerine Bir Araştırma. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(3), 262-288.
- Özyürek, A., Begde, Z., Yavuz, N., & Özkan, İ. (2016). uzaktan eğitim uygulamasının öğrenci bakış açısına göre değerlendirilmesi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2) , 595-605.
- Palloff, R. M., & Pratt, K. (2007). *Building online learning communities, effective strategies for the virtual classroom*. (2nd Ed.). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Pett, M. A., Lackey, N. R., & Sullivan, J. J. (2003). *Making sense of factor analysis*. Sage Press.
- Tanrikulu Z., Tugcu C., & Yilmaz, S. (2010). E-University: Critical success factors, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 1253–1259.
- Tavşancıl, E. (2002). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi, 1.Baskı*. Ankara: Nobel Basım Yayın.
- Telli, S., & Altun, D. (2020). Coronavirüs ve çevrimiçi (online) eğitimin önlenemeyen yükselişi. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 25-34 . DOI: 10.32329/uad.711110
- YAMANE, T. (2001). *Temel örnekleme yöntemleri*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- YÖK, 2020. <https://covid19.yok.gov.tr/Sayfalar/> Haber Duyuru /uzaktan-egitime-yonelik-degerlendirme.aspx, erişim: 22/06/2020

Ek: 1. Geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmış “Covid 19 Salgını Döneminde Sunulan Uzaktan Eğitime Yönelik Tutum Ölçeği”

...	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
Faktör 1: Uzaktan Eğitimde Üniversitenin Sunduğu İmkanlardan Memnuniyet,					
Uzaktan eğitim sürecinde üniversitemizin elinden geleni yaptığına inanıyorum.					
Üniversitemiz öğrencilerine çok kısa zamanda güzel bir imkan sundu.					
Uzaktan eğitimde karşılaşılan mağduriyetlere üniversite çözüm üretmiştir.					
Üniversitemin uzaktan eğitim sisteminden genel olarak memnunum.					
Uzaktan eğitim sürecinde üniversite tarafından yapılan bilgilendirmeler yeterlidir.					
Üniversitenin UZEM için alt yapısı yeterlidir.					

Faktör 2: Uzaktan Eğitimde Öğretim Üyelerine yönelik tutum				
Uzaktan eğitimde hocalar gerekli çabayı göstermişlerdir.				
Öğretim üyeleri ders konusunda çözüm odaklı olmuşlardır.				
Ders veren öğretim üyeleri uzaktan eğitim için hazırlıklıdır.				
Uzaktan eğitimde ders veren öğretim üyelerinin yükledikleri kaynak ve materyalleri yeterli buluyorum.				
Faktör 3:; Online Sınavlara Yönelik Tutum,				
Online Sınavların gereksiz olduğunu düşünüyorum.				
Vize ve finallerin internet üzerinden yapılmasını uygun buluyorum.				
Online sınavlar haksızlığa neden olmuştur.				
Online sınavlar gerçek başarıyı ölçmüştür.				
Faktör 4: Uzaktan Eğitimde İletişim ve Erişim,				
Derslerin öğretim üyeleriyle gerektiğinde etkileşime geçebiliyorum.				
Ders notlarına sistem üzerinden rahatlıkla ulaşabiliyorum.				
Uzaktan eğitime herkes eşit şekilde erişebilmiştir.				
Derslerle ilgili talep ve önerilerimi ilgili kişilere iletebiliyorum.				
Faktör 5: Uzaktan Eğitim ve Yüz Yüze Eğitimin Kıyaslanması				
Yüz yüze eğitimin önemini bu süreç ortaya çıkarmıştır.				
Uzaktan eğitim derslerine çalışmada zorlandım.				
Yüz yüze eğitimde daha başarılı olacağıma inanıyorum.				

BATI'DA POPÜLİZMİN YÜKSELİŞİ: HEYULADAN FENOMENE¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 16.07.2020

Yayına Kabul Tarihi: 31.05.2021

Onur YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi
Kırıkkale Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Kırıkkale, Türkiye
onur20082008@hotmail.com
ORCID ID:0000-0003-3946338X

ÖZ | 1969 yılında bir grup akademisyen, popülizm terimini tanımlamak amacıyla Ghita Ionescu ve Ernst Gellner'in editörlüğünde bir çalışma gerçekleştirmişti. Bu çalışmanın “Giriş” bölümünü kaleme alan Ionescu ve Gellner, bu bölümün hemen ilk cümlesinde “adına popülizm denen bir heyulanın dünya üzerinde” dolaştığını ifade ederler. Bu yönüyle, bundan yaklaşık elli sene evvel popülizm üzerine araştırma yapan akademisyenler onun toplumsal-siyasal hayat üzerinde ne denli etkili olacağını kestirmekte zorlanmaktaydılar. Ancak bugün popülizmin toplumsal-siyasal hayat üzerindeki etkinliği hakkında daha net ifadeler kullanma imkânına sahibiz. Çünkü bazı akademik-entelektüel mahfillerde temsili demokrasinin kriz halinde olduğu, yurttaşların siyasal-kamusal hayata tam anlamıyla katılımını gerçekleştiremediği yönündeki iddia ile popülizmin yükselişi arasında pozitif bir ilişki olduğu belirtilmektedir. Buna göre, temsili demokrasinin krizinden ilk elden istifade eden popülizm olmuştur. Bu çalışmanın konusunu, temsili demokrasinin anavatamı olan Batı'da popülizmin heyuladan fenomene dönüşme macerası oluşturmaktadır. Fenomenin, Batı dünyasında hem sağ hem de sol siyasetçiler tarafından istihdam edilmesinin düşünsel, toplumsal ve siyasal dinamiklerle açıklamasını sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Popülizm, batı, temsili demokrasi.

JEL Kodu: D71, D 72, D74.

Alan: Siyaset Bilimi

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.018

Atıfta bulunmak için: Yıldırım, O. (2021). Batı'da popülizmin yükselişi: heyuladan fenomene. *KAÜİBFD*, 12(23), 394-414.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

THE RISE OF POPULISM IN THE WEST: FROM SPECTRE TO PHENOMENON

Article Submission Date: 16.07.2020 Accepted Date: 31.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Onur YILDIRIM
Asst. Prof. Dr.
Kırıkkale University
The Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Kırıkkale, Turkey
onur20082008@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3946338X

ABSTRACT In 1969, a group of academicians produced a study under the editorship of Ghita Ionescu and Ernst Gellner to define the term populism. These two academicians, who wrote the “Introduction” section of the study, stated in the first sentence of this section that “a ghost called populism haunting the world.” In this respect, academicians, who researched populism about fifty years ago, had difficulty in predicting how effective it would be on social-political life. On the other hand, as expressed in some academic-intellectual communities, representative democracy is in a deep crisis today. In this respect, it is stated that representative democracy cannot realize the full participation of citizens into political-public life. Thus, populism has been one of the first to take advantage of the crisis in representative democracy. The subject of this study is the adventure of transforming populism into a phenomenon in the West that is the homeland of representative democracy. In this study, we will try to provide an explanation of the phenomenon's employment by both right and left politicians in the Western world through intellectual, social and political dynamics.

Keywords: Populism, west, representative democracy.

Jel Codes: D71, D72, D74.

Scope: Political Science

Type: Research

1. GİRİŞ

Siyasetin ilkeleri (teori) ve kuralları (pratik) arasındaki çelişki malumun ilamıdır. Kuşkusuz, felsefe ve teorinin en başarısız olduğu bilimlerin/alanların başında siyasal bilim/alan gelmektedir. Siyasal sorunları çözme veya söz konusu sorunları alternatif bir çerçeveden ele alma amacıyla ileri sürülen teoriler pek çok defa pratiğe aktarılamamıştır. Örneğin 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren temsili demokrasinin krizi görüşünden hareketle ileri sürülen alternatif demokrasi teorilerini pratiğe aktarma imkânı mümkün olmamıştır. Ne Jürgen Habermas'ın demokrasiyi tabana yayma amacıyla ortaya attığı “müzakereci demokrasi” teorisi ne de Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe tarafından demokrasinin çoğulculuk, farklılık ve kimlik siyasetine hizmet etmesi gerektiği görüşünden hareketle ileri sürülen “radikal demokrasi” stratejisi geniş halk kitlelerini cezbedebilmeyi başarmıştır. Her iki girişim de siyaset bilimi alanında çalışma yapan araştırmacı ve akademisyenlerin ilgisini çekmekle birlikte, pratik siyasette kendilerine alan açmayı başaramamışlardır. Ancak ilkeleri henüz ortaya konulmadan, kuralları aracılığıyla halk kitlelerini cezbeden, böylelikle de siyasal düşüncenin konusu haline gelen alternatif bir demokrasi anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu demokrasi anlayışını, popülist demokrasi olarak adlandırabiliriz. Popülizmden beslenen bu demokrasi anlayışının temsili demokrasi içerisinde kök salan bir fenomen olduğunu belirtmek gerekir.

20. yüzyıl boyunca sanayileşmiş Batılı demokratik rejimler, popülist demokrasiyi iktisadi açıdan az gelişmiş ve demokratik kültürün yerleşmediği ülkelerde ortaya çıkan patolojik bir siyaset tarzı olarak ele alma eğilimdediler. Bu rejimler ve entelektüelleri açısından popülizm, meşru ve makul bir siyaset tarzı olmadığı için popülist demokrasinin de makul olduğu söylenemezdi. Hatta bu siyaset tarzı, Batı dünyasının dışında ortaya çıktığı için demokrasi ile değil, otoriteryanizm ile ilişkilendirilmekteydi. Batılı entelektüeller, popülist rejimlerin ana yurdu olan Latin Amerika'nın kendine özgü iktisadi, siyasal, toplumsal ve kültürel yapısından hareketle popülizmi söz konusu kıtaya sınırlandıran bir anlayışa sahiptiler. Bu tür bir yaklaşımla ele alınan popülizm, demokratik teamüllerin yerleşmediği gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan bir sorun olarak görülmekteydi. Bu yüzden popülizm, Batılı entelektüeller tarafından ivedilikle ele alınıp, tahlil edilmesi gereken bir fenomen olarak görülmemiştir. Hatta 20. yüzyılın son çeyreğinde küresel siyasal alan içerisinde etkin olmaya başlayan Fransa'daki Ulusal Cephe ve Avusturya Özgürlük Partisi'nin göç karşıtlığı ve yabancı düşmanlığı üzerine kurulu popülist söylemleri dahi çok fazla dikkat çekmemiştir. Çünkü her iki parti de münferit vaka kategorisinde değerlendirilmekteydi.

Ancak, 21. yüzyılın -özellikle ikinci on yılının- başlangıcıyla birlikte popülist aktör ve partilerin Batı siyasal hayatına damga vurmaya başlaması popülizm konusuna farklı bir şekilde yaklaşılmasını zorunlu hale getirmiştir. Söz konusu zorunluluk, Batı dünyasında yer alan bir iki ülkede popülist aktör ve partilerin siyasal iktidara talip olması veya onu ele geçirmesiyle sınırlı bir zorunluk değildir. Aksine, İtalya'dan Hollanda'ya, Fransa'dan İspanya'ya, İngiltere'den ABD'ye kadar popülist aktör ve partiler siyasal iktidara talip olmakla yetinmemekte, ama aynı zamanda ülkenin siyaset yapma tarzını ve siyasal karakterini belirlemektedirler. İngiltere'de Brexit süreci ile öne çıkan UKIP, ABD'de Trump, Fransa'da Le Pen, Hollanda'da Geert Wilders, Almanya'da AfD, İspanya'da PODEMOS, İtalya'da Beş Yıldız Hareketi ortaya çıktıkları ülkenin siyaset tarzını, karakterini ve retorliğini doğrudan etkilemektedirler. Yukarıdaki siyasal aktör ve partiler toplum, ekonomi, kültür gibi belli başlı konularda birbirlerinden farklı yaklaşımlar benimsemekle birlikte, popülist siyaset ve retorik tarzı noktasında birleşmektedirler. Bu paydaşlık sayesinde popülizm, Batı siyasetinin merkezinde kendisine rahatlıkla hareket edebileceği geniş bir alan açma fırsatına kavuşmuştur. Hiç şüphesiz, Batı siyasal hayatında popülist aktör ve partilerin yükselişe geçmesi, Batılı entelektüelleri popülizm konusu üzerinde daha sık durmaya itmiştir. Pek çok çalışmada, popülizmin ne anlama geldiği, hakiki doğasının ne olduğu, siyasal hayatı olumlu mu yoksa olumsuz mu etkilediği yönünde bir dizi soru gündeme getirilmiştir. Bu çalışmanın konusunu, 21. yüzyılda temsili demokrasinin anavatanı olarak kabul edilen Batı'da, popülizmin heyuladan fenomene dönüşme macerası oluşturmaktadır. Bu dönüşümü mümkün kılan düşünsel ve sosyolojik dinamikler göz önünde bulundurularak popülist siyasetin mahiyeti araştırılacaktır. Çalışmanın nihai amacı, popülizmin Batılı aklın siyaset yapma tarzını etkilemeye devam edip etmeyeceğini sorgulamaktır.

2. POPÜLİZM: DEMOKRASİ İÇİN TEHDİT Mİ FIRSAT MI?

1967 yılında Ernest Gellner, Isaiah Berlin, Alain Touraine, Peter Worsley, Kenneth Minogue, Ghita Ionescu, Franco Venturi ve Hugh Seton-Watson'ın aralarında bulunduğu London School of Economics (LSE) araştırmacıları popülizm ile ilgili özel bir konferans gerçekleştirmişlerdir (Kaya, 2018, s. 14). Bu konferanstan sonra, 1969 yılında Ghita Ionescu ve Ernest Gellner editörlüğünde son derece didaktik ve betimleyici bir kitap basılmıştır. 10 bölümden oluşan kitapta, araştırmacılar, Latin Amerika, ABD, Rusya, Doğu Avrupa ve Afrika'daki popülist örüntülerle ilgili yazılar kaleme almışlardır. Yazılarda, her popülist örüntünün kendine özgü bir karakteri olduğu ifade edilmektedir. Ne var ki, bu didaktik çalışmada, popülizmin bir ideoloji mi yoksa

hareket mi veya her ikisi mi olduğu sorusuna kesin bir yanıt verilememiştir (Ionescu & Gellner, 1969, s. 3). Bu yüzden 1960'ların sonunda popülizmin tanımı açısından durum bugünden çok farklı değildi. Popülizm üzerine yapılan çalışmalarda popülizmi tanımlama uğraşı devam etmekle birlikte, bu kavram "tanımlanamaz olma" durumunu sürdürmektedir (Mudde, 2004, s. 542).

Dahası, popülizm ile ilgili 1960'ların sonundan bugüne miras kalan başka bir sorun onun nasıl karakterize edilmesi gerektiğiyle ilgilidir. Ionescu ve Gellner, popülizmin "anti" bir tavır alışın ifadesi olduğunu belirtmek suretiyle onun anti-kapitalist, anti-semitik, şehirli karşıtı ve yabancı düşmanı şeklinde karakterize edilebileceğini belirtmektedirler. Bu madalyonun bir yüzüdür. Madalyonun diğer yüzünde, popülizmin "halka tapınan" bir karaktere sahip olduğu ifade edilmektedir. Ionescu ve Gellner'in söz konusu ettiği halk, seçkinlerin muhafaza ettiği kurulu düzen tarafından dışlanan alt-tabakaya mensup kitleler anlamında kullanılmaktadır. Ancak siyasal dışlanmaya maruz kalan halkın somut, tarihsel-toplumsal bir topluluğa tekabül ettiğini söylemek mümkün değildir. Zira halk, siyasal komplocu ve finans spekülörlerin kurbanı olarak görülen iktidar merkezinden dışlanmış toplumun tüm paydaşlarını kapsar (Ionescu & Gellner, 1969, s. 4). Bu yaklaşıma göre, popülizm bir yönüyle öteki gruplara (etno kültürel ve dini açıdan farklı olanlar, yabancılar, göçmenler ve mülteciler) karşı bir tehdit, diğer yönüyle de halkı sömürgecilerin, komplocuların, spekülörlerin elinden kurtaran bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.

1960'ların sonunda popülizm tehdit-fırsat ikilemine sıkışıp kalmıştır. Ancak bu sıkışma durumu, Latin Amerika, Doğu Avrupa, Afrika ve kısmen ABD'de gerçekleştiği için bir bütün olarak Batı'yı kapsamamaktadır. 21. yüzyılda popülist aktör ve partiler Batı siyasal hayatını etkilemeye başlayınca tehdit-fırsat ikilemi Batı'da da yankılanmaya başlamıştır. Artık popülizmin bir tehdit mi yoksa fırsat mı olduğu yönündeki tartışmalar Batı siyasal literatüründe de yerini almaya başlamıştır. Bir tarafta çoğulculuğun, eşitliğin ve birlikte yaşamının asgari şartlarını temin eden demokrasiyi tehdit eden popülizm anlayışı, diğer tarafta halkın gerçek temsilcisi olduğunu ifade ederek kendisine siyasette alan açmaya çalışan popülizm anlayışı yer almaktadır (Müller, 2017, s. 16).

Bu bağlamda, Fransız düşünür Rancière, Batı'nın mevcut siyasal retoriğinde "popülizm riski"nin gündeme getirilmediği tek bir gün dahi bulunmadığını ifade eder. Popülizme yönelik bu yaklaşım, fenomenin çok net bir şekilde bir tehdit olarak algılandığına işaret eder (Rancière, 2016, s. 101). Popülizmin bir tehdit olarak algılanması, kavramın faşizm ve demagoji ile eş anlamlı olarak kullanılmasına neden olmuştur. İlk durumda, siyasal aktörlerin birbirlerini eleştirme ve aşağılama amacıyla eskiden sıklıkla kullandıkları faşist

kelimesinin yerini popülist kelimesi almıştır. Polemik yönü ağır basan tartışmalarda, siyasal aktörler, faşist anlamına gelecek bir şekilde birbirilerini popülist olmakla suçlamaktadırlar. Bu haliyle, Batı siyasal aklının en önemli tehdit olarak gördüğü faşizm ve popülizm arasında organik bir ilişki kurulur. Hatta modern popülizmin faşizmden doğduğu iddiasıyla karşılaşmak da mümkündür (Finchelstein, 2019, s. 18). Bu yüzden bazı mahfiller tarafından popülizm, Batı’da siyasal kötülüğün (Nazizm ve faşizm gibi) yeniden hayat bulması, toplumsal-siyasal bölünme ve çatışmanın ortaya çıkmasının temel dinamiği olarak değerlendirilir. Böylelikle, popülist siyasal aktörleri sahte demokratlar olarak kamuoyuna sunma veya onları ifşa etme durumu söz konusu olur. Bu aktörlerin taktik gereği demokrasi talebinde buldukları; onların temel gayelerinin demokrasiyi geliştirme veya demokratik değerleri sağlamlaştırmak olmadığı, bilakis demokrasi fikrinin altını oymayı arzuladıkları iddia edilir (Taguieff, 1997, s. 5-6).

Öte yandan, popülizmin bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünen araştırmacılar da bulunur. Bu noktada, popülizmin Batı’da hem sağ hem de sol formlarının olduğunu belirtmek gerekir. Sağ formuyla popülizmin, etno-kültürel ve dini açıdan farklı olan gruplara karşı hoşgörüsüz bir tutum benimsediği anlayışı hâkimdir. Bu haliyle popülizm, yabancı düşmanlığı üzerine kurulu bir retoriği kullanır. Sol formuyla popülizm ise, siyasal görüşlerinin karşısında yer alanları halk düşmanları olarak gösterir. Sol popülizme anti-elitist retorik hâkimdir (Finchelstein, 2019, s. 28). Popülizmin bu iki formu, stratejik açıdan ayrılık göstermekle birlikte, hedef bağlamında aynı şeyi temsil etme iddiasındadırlar. Her ikisi birden muhayyel bir halk adına yabancılara, mültecilere, göçmenlere ve elitlere meydan okurlar.

Siyasal düşünce ve teori bağlamında, sağ popülizmin sözcülüğünü yapan araştırmacılara rastlamak pek mümkün olmasa da, sol popülizmi bir bütün olarak sağa alternatif olarak gören düşünürlerin varlığı dikkat çekicidir. Başını Laclau ve Mouffe’un çektiği sol siyasal görüşlere yatkın düşünürler, neoliberal olarak adlandırılan projenin iflas ettiği görüşünden hareketle demokrasi için popülizm merkezli siyasal bir strateji önerirler. Özellikle İngiliz eski Başbakanı Margaret Thatcher’ın neoliberal projeden başka bir alternatif olmadığını ifade eden “There is no alternative! (Başka alternatif yok!)” deyişine meydan okurlar. Onlara göre, bu deyiş bir özdeyiş haline gelerek, “siyasetin siyazetsizleştirilmesi”nin düşünsel arka planını oluşturmuştur (Fassin, 2018, s. 9). Bu bağlamda neoliberal hegemonyanın kriz halinde olduğu görüşünü dile getiren Mouffe, sol siyasetin bu krizden istifade etmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre, Batı’da siyasetin “popülist moment”i yaşadığı 21. yüzyılda siyasal alanın sağ popülizme terk edilmesi düşünülemez. O halde, sol siyaset, demokrasinin iyileştirilmesi ve

derinleştirilmesi amacıyla sol popülist stratejiyi oluşturmalıdır (Mouffe, 2019, s. 71). Mouffe, Yunanistan'dan SYRIZA ve İspanya'dan PODEMOS örneklerine dikkat çekerek, bu iki sol popülist partinin halk ve siyasal iktidar arasındaki engelleri kaldırdığına işaret eder.

Bu haliyle popülizmin demokrasinin hem dostu hem de düşmanı olarak görülebileceği şeklinde bir çıkarım yapmak mümkündür. Dolayısıyla, popülizm-demokrasi ilişkisi açısından kavramsal ve kurumsal belirsizliğin hüküm sürdüğü sonucu ortaya çıkar (Müller, 2017, s. 24). Ancak, bu belirsizliğe rağmen, Batı'da popülizmin yükselişte olduğu belirgindir. Popülizm, temsili demokrasiye, demokrasinin argümanlarını kullanmak suretiyle meydan okumaktadır (Urbinati, 2013, s. 138). O halde, belirsiz olana yönelmek yerine belirgin olandan hareketle onu çözmek gerekir. Diğer bir ifadeyle, Batı'da popülizmin heyuladan fenomene dönüşüm macerasında temsili demokrasi düşüncesini ve bu düşüncüyü üreten düşünsel mirası tahlil etmek gerekir. Çünkü popülizmin anlamı üzerindeki tartışma demokrasinin nasıl yorumlanması gerektiği yönündeki tartışmadan doğar (Urbinati, 1998, s. 116). Popülizmin siyasal alan üzerindeki hâkimiyeti ile temsili demokrasinin krizi arasında ontolojik bir bağ olduğu gerçeğini yadsımak mümkün değildir.

3. HEYULADAN FENOMENE DÖNÜŞÜMÜN DÜŞÜNSEL ARKA PLANI

Fukuyama'nın dünya çapında üne sahip "tarihin sonu" tezi üzerinden tam otuz sene geçti. Fukuyama, bu teziyle, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve buna bağlı olarak Doğu Bloku'nun çözülmesiyle birlikte düşünce düzeyinde liberalizmin rakipsiz kalacağını iddia etmektedir. O, belli bölgelerde farklı ideolojilerin taraftar bulacağını ifade etmekle birlikte, bunların hiçbirinin liberalizm ve onun siyasal mührünü taşıyan temsili demokrasi ile rekabet edeceğini düşünmemektedir (Fukuyama, 1989, s. 17). Gerçekten de, otuz senelik süre zarfında liberalizm ve temsili demokrasiye dışarıdan ciddi anlamda rakip olacak bir ideoloji veya yönetim biçimi ortaya çıkmamıştır. Sosyalist ideoloji teorik derinliğini sürdürmekle birlikte, Sovyet uygulamasından sonra onun tekrar pratiğe aktarılması düşünülmemiştir. Hatta tarihsel olarak liberalizm ve temsili demokrasinin en büyük rakibi olan bu ideoloji 21. yüzyılda siyasal açıdan liberal değerlere yaklaşmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, sosyalizmin ekonomi ve siyaset alanındaki pratiğe dayalı başarısızlığı onun liberalizm ve demokrasiye daha yakın durmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, 20. yüzyılın son on yıldan itibaren pratik açıdan liberalizm ve temsili demokrasiye dışarıdan, yani farklı bir ideoloji tarafından meydan okuma ihtimali çok zayıflamıştır. Çünkü son otuz yıldır siyasal alandaki mücadele demokrasi ve otokrasi arasında değil,

demokrasinin farklı form ve yorumları arasında gerçekleşmektedir (Krastev, 2011, s. 15). Öyleyse, liberalizm ve temsili demokrasiye yönelik eleştiri ve meydan okuyuş ancak içeriden gerçekleşebilirdi. Daha doğru bir deyişle, liberalizm ve demokrasinin argümanlarını kullanarak bu ikisine meydan okumak mümkündür. İşte bu meydan okuyuşu gerçekleştiren fenomenlerin başında popülizm gelmektedir.

Bu çalışmanın temel varsayımlarından birisi, Batı'da popülizmin heyuladan fenomene dönüşümünü anlamak için genel olarak siyasal modernitenin, özel olarak da temsili demokrasinin eleştirel bir okumaya tabi tutulmasının zorunlu olduğu yönündedir. Modernitenin siyasal formasyonundaki yapısal sorunların -halkın kimlerden teşekkül ettiği, halk egemenliğinin ne anlama geldiği ve halk egemenliği ve temsili demokrasi arasındaki ilişkinin ne olduğu- kökenine inmek gerekir. Başka bir deyişle, popülizm ve demokrasi arasında ne tür bir ilişkinin olduğunun daha anlaşılır kılınabilmesi için ilk olarak liberalizm ve demokrasi arasındaki ilişkiyi ele almak gerekir. Popülistlerin temsili demokrasinin temsil ilkesine mi yoksa liberal demokrasinin halk egemenliğini sınırlandırdıklarını varsaydıkları anayasal, hukuksal yöne mi itiraz ettikleri sorusuna, liberalizm ve demokrasi arasındaki ilişkiden hareketle yanıt verilebilir. Genel olarak, liberal devletin siyasal yapısının demokrasi ilkesine dayandığı varsayılır (Göze, 2013, s. 29). Bu yaklaşıma göre, siyasal ve iktisadi bakımdan devlet iktidarının sınırlanmasını bir ilke olarak ortaya koyan liberalizmin demokratik siyasetin önünü açtığı kabul edilir. Daha doğru bir ifadeyle, 19. yüzyılda siyasal hayatta kendisine yeniden alan açan demokrasinin sınırlarını tayin eden liberalizmdir. Aslında, liberalizm tarafından sadece demokratik siyasetin sınırları tayin edilmekle kalmamış; ama aynı zamanda liberalizm ve demokrasinin kendilerine özgü özellikleri silinerek, bu ikisinin bir tür iç içe geçme durumu söz konusu olmuştur (Sartori, 2014, s. 445). 19. yüzyıldan itibaren demokratik siyasete hâkim rengini veren, onun ilke ve değerler manzumesini oluşturan liberalizm iken, liberalizmin de demokrasi sayesinde geniş halk kitleleri tarafından kabulü mümkün hale gelmiştir. Liberalizm ve demokrasinin bu şekilde bir araya getirilmesi, demokrasinin tek meşru türü olarak liberal demokrasinin kabulüne yol açmıştır.

Liberal demokrasi, halk tarafından yönetim ilkesini benimsemiş olmasına rağmen, halkın yönetim işini doğrudan üstlenmesi söz konusu değildir. Halk, periyodik aralıklarla gerçekleştirilen seçimlere katılmak suretiyle kamusal-siyasal konularda karar alan temsilcileri seçme hakkına sahiptir. Liberal demokrasinin ortaya koyduğu temsil mekanizması onun temsili demokrasi olarak adlandırılmasına yol açmıştır (Şahin, 2013, s. 75). Buna bağlı olarak, uygulanabilir tek demokrasi türü olarak kabul edilen liberal demokrasi, temsili

demokrasiye indirgenmiştir. Temsili demokrasi, özünde liberal ve demokratik değerleri taşımakla birlikte, halkın doğrudan karar almasına yönelik bir yaklaşımı benimsemediği için popülistlerin eleştirilerini karşılamak zorunda kalmıştır. Diğer bir ifadeyle, demokrasinin liberal-temsili paradigmasının kuramsal ve kavramsal bakımdan halkın egemenliği ve özneleşmesi idealini silikleştirmesi, popülizmin yeni bir temsil söylemine duyulan ihtiyaca yönelik vurgusu açısından hareket noktasını teşkil eder (Çınar, 2017, s. 242). Buna bağlı olarak popülistler, hem temsili demokrasinin temsil ilkesini ve hem de liberal demokrasinin halk egemenliği ilkesinin anayasal, hukuksal bakımından sınırlandırmasını ikame edecek bir şekilde kurguladıkları bir tür temsil tarzı olarak popülizmi gündeme getirirler (Arditi, 2010, s. 83). Bu temsil türü son derece muğlak olmakla ve demokratik sınırları zorlamakla birlikte, liberal demokrasinin çizdiği sınırlar içerisinde yer alır.

O halde, Batı'da popülizmin yükselişi, temsili-liberal demokrasiye bir tür içeriden meydan okuma tarzıdır. Çünkü popülizm, demokrasinin yüksek ideallerini gerçekleştirme iddiasına sahip bir fenomendir (Müller, 2017, s. 18). Hatta bazı mahfiller tarafından popülizm demokrasiyi ıslah eden bir fenomen olarak algılanmaktadır (Kaltwasser, 2012, s. 185). Bu yönüyle popülizm, milli irade adına demokrasiyi savunmakta; halka, elitler tarafından gasp edilen egemenlik haklarını tekrar iade edeceğini vaat etmektedir (Albertazzi & Mueller, 2013, s. 345). Liberal değerler ve demokrasi retoriğine sıkı sıkı sarılan popülizm, hem liberalizme hem de temsili demokrasiye meydan okumaktadır. Bu yüzden Batı'da popülizmin yükselişini Batı'nın kendi iç dinamiklerinden hareketle okumak yerinde olacaktır. Yani temsili demokrasinin krizini anlamadan, popülizmin yükselişini gerekçelendirmek pek mümkün gözükmemektedir.

Ne var ki, Batılı düşünce geleneği tarafından popülizmin heyuladan fenomene dönüşmesinin düşünsel-felsefi bir arka plana sahip olduğu realitesi genel olarak göz ardı edilir. Çünkü bu dönüşmenin düşünsel-felsefi arka planını demokrasi eleştirisi oluşturur. Ancak Aydınlanma düşüncesi ve bu düşünce geleneğinin temel çıktısı olarak kabul edilen demokrasi "insanın ergin olamama durumundan kurtuluşunun" ifadesi oldukları için 20. yüzyılın ortalarına kadar sorgulanmaktan azade olmuşlardır (Outram, 2007, s. 23). Aydınlanma, modernite ve demokrasiyi eleştirel bir okumaya tabi tutan bazı sol entelektüeller dışında, Batılı entelektüel zümre temsili demokrasiyi kurban etmemek amacıyla popülizm konusuna tarafsız bir şekilde yaklaşmaz. Bunun nedenlerinden birisi, Berlin Duvarı'nın çökmesi sonucunda demokratik Batı dünyasının mutlak anlamda zaferini ilan etmesidir. Hiç şüphesiz, zaferin baş mimarı, Hür Dünya'nın sembolü olan demokrasi, demokratik değerler ve siyasettir. Bu yüzden, birkaç istisnai çalışma dışında Batı'da demokrasinin nasıl işlediği, güçlü ve zayıf yönlerinin

neler olduğu, muğlaklıklarının bertaraf edilip edilemeyeceği yönündeki sorular siyasal gündemi meşgul etmemektedir (Albertazzi & McDonnell, 2008, s. 217).

Ne var ki bu satırların yazarı, temsili demokrasinin popülizmden azade olmadığını savlamaktadır. Mevcut haliyle temsili demokrasinin egemen olarak nitelendirilen halka periyodik aralıklarla düzenlenen seçimlerde figüran rolünü oynamaktan başka bir rolü uygun görmemesi popülizmin gün yüzüne çıkabileceği bir yarık oluşturmuştur (Urbinati, 2013, s. 143). Çünkü temsili demokrasi, halkın siyasal-kamusal hayata aktif katılımı için alan açma yeteneğinden mahrumdur. Bu mahrumiyetin, Batı'da popülizmin yükselişi bakımından düşünsel arka planı oluşturduğu iddia edilebilir. Bu yüzden, temsili demokrasinin objektif bir şekilde ele alınıp, sorunlarının belirlenmesi kaçınılmazdır. Özellikle temsili-liberal demokrasinin temel paydaşlarından olan temsil ve milli irade terimlerinin tahkik edilmesi gerekir.

3.1. Temsil Sorunsalı

Milli iradenin ifadesi olan demokrasi günümüzde yegâne meşru yönetim biçimidir. Ancak halkın iradesini ifade etme şeklini belirten bir sıfat her daim demokrasiye eşlik eder: Doğrudan, temsili, müzakereci, katılımcı, özgürlükçü, oligarşik ve popülist (Gentile, 2019, s. 8). Tüm bu sıfatlar arasında sadece temsili olan, günümüzde uygulanan demokrasi türünü tüm yönleriyle yansıtmaya özelliğine sahiptir (Taggart, 2000, s. 108). Temsil, demokrasinin hayat bulmasını sağlayan yegâne yöntem olarak görülür. Her ne kadar demokrasinin tanımı için bir klişe haline alan halkın yönetimi ifadesi kullanılmaya devam etse de, halkın modern demokrasilerde doğrudan yönetime katılmadığı bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle, temsil olmadan demokrasinin hayat bulması söz konusu değildir. Dolayısıyla, modern siyasal literatürde demokrasi anlam kaymasına uğrayarak, halkın yönetiminden halkın dolaylı yönetimine dönüşmüştür. ABD eski Başkanı Abraham Lincoln'un "halkın, halk tarafından halk adına yönetimi" şeklindeki demokrasi tanımı modern temsili demokrasinin uygulanma tarzını sadece kısmen yansıtır. Siyasal realitenin ortaya koyduğu üzere temsili-liberal demokrasi ne halkın yönetimi ne de halk tarafından yönetimdir.

Bazı araştırmacılar, temsilin, demokrasinin yegâne uygulanma yöntemi olarak görülmesinin nedenlerinden birisi olarak modern toplumun demografik özelliklerini ileri sürmektedirler. Modern dünyanın temel siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devletin geniş toplulukları içerisinde barındırması doğrudan demokrasi ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Laclau, 2018, s. 179). Gerçekten de günümüz demokratik uygulamalarında, halk sadece halk tarafından yönetilmez, ama aynı zamanda halkın bir bölümü halkın tamamı adına yönetim işini üstlenir. Bu yüzden, demokrasinin temel ölçütü olarak temsil mekanizması gösterilir.

Temsilin önemi, başta demografik ve iktisadi faktörler olmak üzere, toplumsal hayatın girift yapısı, siyasal-kamusal meselelere halkın doğrudan katılımını olanaksız kıldığı için devreye girerek halkın egemenliğini tecelli ettirmesindedir.

Ne var ki, etimolojik açıdan halkın yönetimi anlamına gelen demokrasinin temsile indirgenmesi onun meşruiyetine gölge düşürür. Halkı temsil etme iddiasındaki temsilcinin halkın tamamını temsil etmesi mümkün müdür? Eğer mümkün değilse temsilci halkın hangi kesimini temsil eder? Temsilcinin aldığı kararlar temsil edilen halkın iradesini gerçekten yansıtır mı? tarzındaki sorular temsili demokrasiye meydan okumaktadırlar. Bu ve benzeri sorular günümüzde popülizmin kılavuzluğunda siyasal gündeme taşınmaktadır. Zira popülizm, temsili demokratik siyasete gösterilen bir tepkidir (De la Torre, 2013, s. 18). Hatta bazı araştırmacılar, temsili demokrasiye yönelen en ciddi meydan okumanın popülizm tarafından gerçekleştirildiğini düşünürler. Ancak bu demek değildir ki, popülizm temsili demokrasiye dışarıdan bir meydan okumadır. Popülizm, temsili demokrasinin içerisinde kök salan bir fenomendir. Başka bir deyişle, popülizmin hayat bulmasının koşulu, her şeyden önce temsili demokrasinin varlığına bağlıdır. İster temsili demokrasinin yol arkadaşı, ister onun bir yan ürünü, isterse onu tehdit eden bir fenomen olarak adlandırılın, popülizmin temsili demokrasi ile iç içe geçmiş olduğu ve onun içerisinde kök saldığı ortadadır (Arditi, 2010, s. 80). Bu durum, popülizm ve temsili demokrasi arasında organik bir ilişki olduğunu ortaya koyar.

Zaten etimolojik açıdan popülizm ve demokrasi arasında benzerlik bulunmaktadır. Her ikisinin birden kökeninde halk kelimesi bulunur. Ancak bu benzerlik, söz konusu iki kavramın yakın anlamlı olduğuna işaret etmez. Demokrasi, halkın yönetimini imlerken, popülizm halk anlamına gelen *populous*'tan türer (Žuvela & Vidović, 2018, s. 44). Dahası, popülizm, demokrasinin aksine, siyasetin karmaşık bir hale getirilmesine karşı çıkar. Popülizm, demokrasi halkın yönetimi olduğu için halkın bilgeliği üzerinden şekillenen bir siyasal anlayışı yeterli görür (Taggart, 2000, s. 112). Temsilcinin teknik donanımı yerine halkın basireti, fazileti ve öngörüsü siyasete yön vermelidir. Bu yüzden, popülizm, temsil mekanizmasına sonuna kadar karşı çıkar. Popülizm, temsil yerine demokrasinin önemli bir çıktısı olan milli irade kavramına sıklıkla müracaat eder.

3.2. Genel/Milli İrade Kavramının Müphemliği

Temsili demokraside, milli iradenin tahakkuk etmesinin temsile bağlı olduğuna değinmiştik. Siyasal düşünce açısından temsilcinin işlevi, temsil ettiği iradeyi olabildiğince yansıtmaya bağlıdır. Ancak, temsilcinin temsil ettiği iradenin bir gruba mı yoksa toplumun tamamına mı ait olduğu sorusu

tartışmalıdır. Siyasal pratik açısından temsilcinin belli bir grubun iradesini temsil ettiği ortadadır. Bu noktada, teori ve pratik arasında ortadan kaldırılması güç bir çelişki ortaya çıkar. Bir taraftan siyasal teori, temsilcinin, Rousseaucu anlamda genel iradeyi temsil ettiğini ileri sürerken, diğer taraftan da siyasal pratik temsilcinin belli bir gruba içkin iradeyi temsil ettiğini ortaya koyar. Bu yüzden demokratik teori, Rousseau'dan itibaren temsil düşüncesine karşı mesafeli bir duruş sergilemiştir (Laclau, 2018, s. 179).

Bu yüzden popülistler, demokratik idealleri daha iyi yansıttığı iddiasından hareketle temsil yerine milli irade kavramını ön plana çıkarırlar. Popülistlerin bu tür bir demokrasi anlayışını benimsemelerinin düşünsel-felsefi alt-yapısını Rousseau oluşturur. Rousseau, toplum sözleşmesi teorisini ileri sürdüğünde, hem toplumun teorik açıdan nasıl ortaya çıktığını hem de siyasal iktidarın kökeninin ne olduğunu ortaya koyma uğraşı içerisindedir. Buradan hareketle Rousseau, toplum ve siyasal iktidar arasında ontolojik bir bağ kurmayı başarmıştır. Ona göre, siyasal iktidarın meşruiyetinin kökeninde sözleşmeye katılan bireyin iradesi yer alır. Sözleşmeye katılan bireylerin iradeleri bir araya gelerek genel iradeyi oluşturur. Ortaya çıkan genel irade, bireyin tekil iradesinden daha fazla bir anlama sahiptir. Holistik bakış açısına sahip olan Rousseau, bütünün kendisini oluşturan parçalardan daha fazla bir şey olduğunu düşünmek suretiyle sözleşmeye katılan bireylerin iradeleriyle oluşan genel iradenin, bireylerin sahip oldukları iradelerin toplamından daha farklı bir şeyi ortaya çıkardığını ileri sürer. Bu irade aynı zamanda iktidarın, yani siyasal bütünün iradesidir. Rousseau, sonuçta birey-siyasal iktidar özdeşliğinden hareketle ortada tek bir irade olduğunu ve bunun devredilmesinin mümkün olmadığını ifade eder (Rousseau, 2015, s. 23).

Rousseau'nun genel irade teorisinin sıkı birer takipçisi olan popülistler, halkın iradesinin herhangi bir kuruma devredilmesinin demokrasiye uygun olmadığını düşünürler. Nitekim popülistlerin yaklaşımına göre halk, kurulu düzenin elitleri tarafından temsil aracılığıyla siyasal alandan/iktidardan dışlandıkları ve uzaklaştırıldıkları için demokrasinin temsile indirgenmesine karşı çıkarlar (Judis, 2016, s. 17). O halde, egemen varlık olan halka egemenlik haklarını vermenin yolu popülist demokrasiden geçer. Her ne kadar demokrasinin başına popülist sıfatı getirmenin gereğinden fazla sözcük kullanma olduğunu ifade eden araştırmacılar olsa da, popülist demokrasi diğer demokrasi türlerinden farklıdır (Canovan, 1981, s. 173). Popülizmin kılavuzluk ettiği demokrasi türünde, temsili demokrasinin iflas ettiği yerine genel iradeyi hayata geçiren bir demokrasinin inşa edilmesi gerektiği yönünde belirgin bir vurgu bulunur. Popülistler, tüm aracı kurumların elimine edilmesi düşüncesinden hareketle halka gasp edilen egemenlik hakkının geri verilmesini şart koşmaktadırlar.

Ne var ki, popülistlerin önem verdiği milli irade kavramı, demokratik ilkeler açısından en az temsil ilkesi kadar sorunludur. Popülistler temsili demokrasiyi eleştirmekle birlikte, milli iradenin seçimlerle tahakkuk edeceğini düşünürler. Seçimler sonucunda ortaya çıkan milli irade, seçimlere katılan halkın bir bölümünün iradesidir. Her ne kadar popülistler, kendilerinin halkı temsil ettiğini ifade etseler dahi, halkın kimlerden oluştuğunu belirlemek mümkün değildir. Hiç şüphesiz, kurulu düzenin bekçileri olarak nitelendirilen elitler halkın bir parçası değildirler. Ancak, elitler dışında kalıp siyasal iktidarı elde eden aktör veya partiye oy vermeyen yurttaşların halkın bir parçası olup olmadığı sorusuna yanıt vermek güçtür. Örneğin Le Pen'in Müslümanlara, göçmenlere ve mültecilere yönelik hoşgörüsüz politikalarını paylaşmayan, dolayısıyla da seçimlerde onun partisine oy vermeyen bir Fransız yurttaşın halk kategorisi içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği müphemlik arz eder. Benzer bir şekilde, ABD'de ikamet eden Meksikalıların ötekileştirilmesi yerine asimile edilmesi gerektiğini düşünen ABD'li bir yurttaşın halktan birisi olup olmadığını belirleyecek bir kriter bulunmamaktadır.

Popülistler bu karışıklığı da Rousseau'nun görüşlerinden hareketle çözmeye yatkındırlar. Rousseau, genel iradenin her zaman doğru ve kamusal yarara yönelik olduğunu iddia eder. Ancak bu, halkın kararlarının her zaman doğru ve kamusal yarara hizmet edeceği anlamına gelmez (Rousseau, 2015, s. 36). Rousseau'ya göre, genel irade yanılmazken, halk yanılabilir. Bu haliyle, Rousseau'nun siyasal teorisinde bariz bir çelişki olduğu ortadadır. Bir tarafta sözleşmeye katılan tarafların iradelerinin ifadesi olan genel iradenin yanılmazlığı, diğer tarafta genel iradeyi oluşturan halk kararlarının her zaman doğru olmayacağı yönündeki varsayım yer alır. Rousseau, bu çelişkiyi holistik yaklaşımla ortadan kaldırmaya yönelirken, popülistler genel iradenin tecessümü olarak karizmatik siyasal aktörün (lider) önemine dikkat çekerler. Halktan birisi olan karizmatik siyasal aktör genel iradeyi tek başına temsil eder. Popülistlerin elinde genel irade bir çırpıda karizmatik liderin iradesine dönüşür. Çünkü lider, genel iradenin ifadesidir. O halde, popülizm temsili genel irade ile ikame ederken, yeni bir temsil anlayışını da ortaya koyar (Panizza, 2005, s. 11).

4. HEYULADAN FENOMENE DÖNÜŞÜMÜN SOSYOLOJİK TEMELLERİ

Batı'da popülizmin bir fenomen haline gelmesi sadece temsili demokrasinin krizi ile açıklanamaz. Özellikle popülizmin son yıllardaki gelişimi ve çeşitliliği göz önüne alındığında, onun tek bir unsurdan hareketle açıklanması

mümkün değildir. Heyuladan fenomene dönüşümün temellerini üç başlık altında sıralamak mümkündür. Bunlar, siyasal, toplumsal ve iktisadi temellerdir.

Batı'da popülizmin yükselişi konusu siyasal açıdan ele alındığında, istikrarsız hükümetler ve vatandaşların siyasal kurumlara yönelik güvensizliği iki temel gerekçe olarak gösterilebilir. İki partili siyasal sistem sayesinde istikrarlı hükümet geleneğine sahip olan Amerika ve Birleşik Krallık demokrasileri hariç tutulduğunda, Batılı diğer demokrasilerin çok partili siyasal sistem nedeniyle hükümet kurma konusunda bir dizi sıkıntıyla karşılaştıkları bilinmektedir. Örneğin İtalya'da 2021 yılının ilk ayının son günlerinde dörtlü koalisyonun bozulmasıyla başbakan Giuseppe Conte görevinden istifa etmiştir. Bunun üzerine İtalya cumhurbaşkanı tarafından hükümet kurma görevi verilen Mario Draghi başbakan olmuştur. Bu hükümet, 1946'dan bu yana cumhuriyetle yönetilen İtalya'da kurulan 67. hükümet olmuştur (Seçkin, 2021). Toplumsal açıdan, kamusal güvenliğin etno-kültürel ve dini açıdan farklı olanların tamamı için kullanılan "öteki" kategorisi tarafından tehdit edildiği algısı popülizmin yükselişine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar "öteki" bugünün olgusu ve sorunu olmasa dahi (Aydın & Oğuz, 2015, s. 301), o, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı toplumları açısından toplumsal çatışmaların meşruiyet gerekçesi olarak sunulan temel bir kategoridir. Bu kategori, özellikle 21. yüzyılda, Batılı popülist aktörler tarafından "biz" kategorisi içerisine dâhil olmayan tüm sınıfları ve sosyolojik katmanları içerir şekilde kullanılır hale gelmiştir. İktisadi açıdan ise, finansal ve mali krizler ve refahın düşüşü popülizmin yükseliş nedenleri arasında sayılabilir. Örneğin 2008 iktisadi krizinin Batı toplumları üzerindeki etkisi hala devam etmektedir.

Bu üç alandaki açmazlar, popülizmin kendisini alternatif bir siyaset yapma tarzı olarak takdim etmesine zemin hazırlamıştır. Bu zemin üzerinden popülizm, Gramsciyen anlamda hegemonya inşa etmeye çalışır. Bir süreç olarak hegemonya inşası, muhayyel bir topluluk olan halk ile iktisadi ve siyasal seçkinler arasındaki antagonistik ilişkiye dayanır (De la Torre, 2017, s. 40). Popülistler, halkın sözcüsü olarak kurulu düzenin bekçisi olarak damgaladıkları seçkinlere meydan okurlar. Bu meydan okuma aynı zamanda popülizmin reaksiyoner bir akım olarak doğuşuna işaret eder. Çünkü popülistler açısından söz konusu durum, hoşnutsuz olunan bir düzenin ortadan kaldırılması amacıyla girişilen mücadelenin dışavurumudur. Tüm reaksiyoner fenomen ve akımlar gibi, popülist akımlar da toplumsal ve siyasal hoşnutsuzlukların iç içe geçtiği bir sürecin sonunda ortaya çıkmışlardır (Mudde & Kaltwasser, 2019, s. 34).

4.1. Popülizmin İki Yüzü: İş-Güvenlik Gerekçeleri-Yabancı Düşmanlığı

Popülizmin, Batı'da etno-kültürel ve dini açıdan farklı olan gruplara karşı sergilenen hoşgörüsüzlüğün nedeni mi yoksa sonucu mu olduğu sorusu tartışmalıdır. Bu sorunun yanıtını aramak, bu çalışmanın kapsamı dâhilinde olmamakla birlikte, şu kadarını ifade etmek gerekir ki, popülizm tek başına ötekine karşı sergilenen hoşgörüsüzlüğün nedeni olamaz. Çünkü popülizm, Batı'nın semasında gezinmeden önce de Batılı akıl ötekine karşı hoşgörüsüzlüğün temelini atan düşünce yapısını benimsemekteydi. Bu yüzden, Batı'da kimlik siyasetine yönelişin, nativist bir kültür anlayışını benimsemenin, marjinalleri ve azınlıkları dışlayan devletçi bir retoriği sahiplenmenin temel müsebbibi olarak popülizm gösterilemez. Ancak, bu demek değildir ki, popülizm, söz konusu hususlarda Batı aklının oluşumuna katkıda bulunmamaktadır. Batı'nın belli ulus-devletlerinde yaşanan ekonomik krizler kimlik siyasetine yönelişi daha fazla güçlendirmiş ise, popülistlerin bu yönelişte muhakkak katkıları bulunmaktadır (Krastev, 2011, s. 12).

Bugün Batı'da popülist aktör ve partiler sorunları ötekiler üzerinden okuma konusunda mahirdirler. "Medeniyetler çatışması" temelinde Batı ve Batı-dışı birbirine zıt iki varlık olarak ele alındığı için birincinin sorunlarını içerisine sızan ikincinin sırtına yüklemek alışkanlık haline gelmiştir. Batı'nın ekonomi ve güvenlik merkezli sorunlarının kaynağı olarak Batı-dışı olanlar gösterilir. Batı-dışı olanlar, Batı'nın karşıtıdır. Batı, "biz" iken; Batı-dışı "öteki"dir. Öteki, etno-kültürel ve dini açıdan Batılı değerlere uymayan, ama Batı'nın merkezinde yaşayan Müslüman, mülteci ve göçmenleri temsil eden kategoridir. Bu kategoridekiler, yekpare olmasa dahi öyle olduğu varsayılan Batı toplumunu tehdit eden gruplardır. O halde soralım: Bu tehditkar gruplara nasıl muamele edilmelidir? Batı, demokrasinin mucidi ve ihracatçısı olduğu için fiziksel şiddeti onaylaması düşünülemez. Buna göre, manevi ve psikolojik baskı aracılığıyla toplumsal düzen ve istikrarı tehdit eden gruplar yola getirilmelidir.

Manevi ve psikolojik baskı bağlamında, Batı aklı tarafından uygulanan iki farklı yöntem olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi popülist olmayan yöntem adını verebileceğimiz asimilasyon yöntemidir. İkincisi de, popülist yöntemdir. Asimilasyon yöntemi, etno-kültürel ve dini açıdan farklı olan grupları toplumsal düzen ve istikrarı tehdit ettikleri gerekçesiyle toplum içerisinde eritme/asimile etme yöntemine başvurur. Bu noktada, Batılı "biz"den farklı olan tüm gruplar "öteki" olarak kodlanmakla birlikte, "öteki"liği ortadan kaldırma amacıyla "öteki"nin devlet eliyle "biz"in parçası haline getirilme uğraşı söz konusudur. Toplum-dışında veya toplumun çeperinde kümelenen "öteki"ler toplumsal

ahengi tesis etme adına “biz” olmaya zorlanırlar. Hiç şüphesiz, tepeden-inmeci bir strateji benimseyen bu yöntem, “biz” haline getirilmeye çalışılan “öteki” için “öteki”liğinin işareti olan kimliğinin inkârına dayanır. Bu yöntem aracılığıyla “öteki” makbul yurttışa dönüştürülür.

Popülist yönteme gelince, asimilasyon yönteminde olduğu gibi, “öteki”nin “öteki”liği temel retorik olarak varlığını sürdürür. Ancak, bu yöntemde “öteki”nin “biz” içerisinde asimile edilmesi söz konusu değildir. Aksine, “öteki”nin “öteki”liği, “biz”den farklı olan tüm yönleriyle açıkça gösterilir. “Öteki”nin, “biz”in bir parçası olmasının imkânsız olduğu vurgulanır. Toplumsal düzen, istikrar ve ahenk adına “öteki”nin, “biz”in içerisine karıştırmaması gerekir. Çünkü bir tehdit olan “öteki”nin, “biz”e karıştırmaması “biz”in birliğini, dirliğini ve ahengini ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanları, kısacası “biz”in toplumsal varoluşunu tehdit eden “öteki”nin elimine edilmesi gerekir. Daha sonraki “öteki”lerin ülkeye girişini engellemek amacıyla sınır kapılarını kapatma ve yüksek duvarlar inşa etme tarzında yöntemlere başvurmak zorunludur. Daha da önemlisi “biz”in paydaşlarını “öteki”ne karşı alarında tutma, onlardan “öteki”nin sunduğu tehdidi ortadan kaldırma amacıyla mutlak anlamda itaat talep etmek gereklidir. Bu yüzden popülistler, Hobbes’tan ilham alan siyasal yükümlülük teorisine gönderme yapmayı genel kaide haline getirmişlerdir. Kaos, anarşi, çatışma, hengâme gibi terimlerle nitelendirilen doğa durumundan kurtulma amacıyla oluşturulan siyasal durumda insandan devşirilen mutlak itaat, popülistlerin elinde yeniden canlandırılır. Artık söz konusu olan doğa durumundan kurtuluş olmamakla birlikte, popülist söylemde yer alan mübadele mantığına dayanmaktan geçer. Nasıl ki, doğa durumdan kurtulma amacıyla sözleşmeye katılan birey, doğa durumunda sahip olduğu mutlak özgürlüğünden feragat ederek, özgürlük ve iradesini krala endekslemek suretiyle Leviathan’ın tebaası haline gelmeyi kabul etmişse, “biz” de modern toplumda zamanla elde ettiği sınırlı hak ve özgürlüklerinden taviz vermeyi göze almalıdır. Çünkü popülistler nezdinde genel iradenin tecessümü olan liderin “öteki”ne karşı mücadelesinde “biz”in mutlak itaatine ihtiyacı vardır. Zaten lider bu mücadeleye “biz”in çıkarlarını koruma maksadıyla girmiştir. Bu bağlamda iş ve güvenliğin temin edilmesine yönelik vaat karşısında, halkın lidere ya da siyasal partiye mutlak itaati talep edilir (Arditi, 2010, s. 75).

Bu yüzden, günümüzün en dikkat çeken popülist siyasetçilerden birisi olan Trump’ın “Make America Great Again (Yeniden Büyük Amerika)” sloganı alelade bir retorikten ibaret değildir. Bilgeliğin zirvesini temsil eden, sağduyuya ve ticari zekâyaya sahip olan lider, Amerika’yı geçmişte büyük yapan şeyi “biz”e

hatırlatmak için Tanrı tarafından gönderilmiştir (Trump, 2017, s. 11). “Aydınlanmış despot” rolünü oynayan lider “biz”i aydınlatma, “biz”in Platon’un mağarasındaki tutsaklık haline son verme amacıyla uğraş verir. Liderin, Amerika’yı büyük yapma yolunda attığı ilk adımlardan birisi “öteki”ni teşhir etmektir. Çünkü “biz”i inşa etmenin yolu, “öteki”nin kimliğini, kültürünü, kısacası karakteristik özelliklerini ve hangi gruplardan oluştuğunu belirlemekten geçer. Daha doğru bir ifadeyle, “öteki”ni belirlemeden “biz”i oluşturmak söz konusu olamaz. “Yeniden Büyük Amerika”nın önündeki ilk önemli engel, Trump’ın kampanya süreci boyunca siyasal retorik bir parçası haline getirdiği “tecavüzcü” Meksikalı göçmenlerdir (Fassin, 2018, s. 15). Bu tür bir siyasal retorik sayesinde “öteki” teşhir edilir. Bu aşamada ikinci adımı atıp, “öteki”yi elimine etme sürecini başlatmak gerekir. Bunun için “biz”in lidere tavizsiz bir şekilde itaat etmesi gereklidir. Aslında “biz” lidere itaat ederken aynı zamanda hem kendine itaat etmekte hem de kendini özgürleştirmektedir. Çünkü lider ve “biz” arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Lider ve “biz” tek bir bütünü oluşturan, onun içerisinde eriyen parçalardır (Finchelstein, 2019, s. 31).

5. SONUÇ YERİNE: BATI’DA POPÜLİZMİN GELECEĞİ

Popülizm, temsili-liberal demokratik siyasetin ürünüdür. Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından popülizm modern siyasetin patolojisi olarak görülse dahi, onun bir patolojiden ziyade semptom olduğunu ifade etmek gerekir. Tüm demokratik rejimlerde ortaya çıkma ihtimali olan bu semptomun Batı’da yükseliş sebeplerini teşhis etmek daha zordur. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, sömürge sonrası Üçüncü Dünya’da ortaya çıkan ulus-devletlerde ya da gelişmekte olan ülkelerde popülizm fenomeninin ortaya çıkış ve yükseliş sebeplerini teşhis etmek kolaydır. Çünkü popülizm temelde halk ve seçkinler arasındaki antagonistik ilişkiden beslenir. Bu yüzden sömürge sonrası dönemde ortaya çıkan ulus-devletlerde, siyasal düzeni kuran, ardından da düzenin bekçisi haline gelen seçkinlerin seçimlerde popülistler karşısında yaşadığı hezimet anlamlandırmak mümkündür. Bu ülkelerde, halkın oligarşik veya kasta dayanan bir yapı karşısındaki siyasal tavır alışı söz konusudur. Hatta tarihsel ve mekânsal farklılıklara rağmen, söz konusu ülkelerde zaman siyasal açıdan dairesel bir hareket çizer. Şöyle ki, 1950’lerin Arjantin’inde Peron’u fenomen yapan atmosfer ile 2000’li yıllar Bolivya’sında Morales’i iktidara taşıyan atmosfer birbirine benzer. Her iki popülist siyasal aktör de aynı retoriğe dayanır: Kurulu düzenin seçkinlerine karşı halk iktidarı. Dolayısıyla, temsili demokrasinin var olduğu Batı-dışı dünyada, popülizm potansiyel halde bulunmaya devam edecektir.

Ancak, Batı'nın sanayileşmiş demokrasileri söz konusu olduğunda -her ne kadar Batı'da da popülist aktör ve partiler halk-seçkin antagonizmasına başvursalar dahi- bu tür bir açıklamayı sürdürmenin ne denli mümkün olduğu tartışmalıdır. Zaten popülizmin kendisi de bu tür bir tartışmaya izin vermez. Popülizm dört başı mamur bir teoriye sahip olmadığı için fenomenin ilerleyen yıllarda Batı siyasal hayatında ne denli etkili olacağını ancak olgulardan hareketle değerlendirebiliriz. Çünkü siyasal aktör ve partilerin ne tür söylem ve eylemlerden sonra popülist olarak adlandırılabilceğine dair bir kriter bulunmadığı için son on yıldaki siyasal gelişmelerden hareket etmek yerinde olacaktır. 2020'deki ABD Başkanlık seçimlerini Trump ve "Yeniden Büyük Amerika" sloganı kaybetmiş olmasına rağmen, popülist siyasal retorik'in etkisini kaybettiği söylenemez. Zira seçimi kazanan Biden, "America is back (Amerika geri döndü)" sloganıyla, selefi Trump'ı takdir ve takip edencesine, popülist siyasal retoriğe ne denli yatkın olduğunu ortaya koymaktadır. Keza Birleşik Krallık'ta Brexit sürecinin sona ermesi, İtalya'da gerçekleştirilen 2018 seçimlerinde en yüksek oy oranına Beş Yıldız Hareketi'nin ulaşması, Fransa'da düzenlenen 2017 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Ulusal Cephe lideri Le Pen'in ikinci tura kalması, 2013 yılında kurulan Alman AfD partisinin eyalet seçimlerindeki başarısı gibi gelişmeler popülist aktör ve partilerin ilerleyen yıllarda Batı siyasal aklını etkileyeceğine işaret ediyor. O halde soralım: Siyasal alandaki yükselişini sürdüren popülizme nasıl muamele edilmeli? Bize göre, popülizmin, temsili demokrasiye yönelik eleştirilerini dikkate almak gerekir. Popülizmi, Batılı aklın (demokrasinin liberal-temsili paradigmasına halel getirmemek için) tanımladığı ve çözümlendiği gibi, Batı-dışı toplumların tamamlanmamış siyasal modernleşmesine indirgemek, bir sorunsal olarak çözümlenmeyi bekleyen popülizm üzerine örtü örtmek anlamına gelir. Çünkü popülizmin temsil ve siyasal katılım konusundaki önerileri gerçekten de pratikteki haliyle demokrasinin sorunlarıdır. Öyleyse, İngiliz eski Başkanı Winston Churchill'in tanımladığı üzere, demokrasinin "geri kalanlar hariç tutulduğunda" en kötü yönetim biçimi olduğunu akılda tutmakla birlikte, onu dönüştürmek, katılımcı yönünü ön plana çıkarmak gerekir. Çünkü demokrasinin güncel pratik ifadesi olan temsili demokrasinin derin bir kriz içerisinde olduğu ortadadır. Temsili demokrasiyi oluşturan ana sütunların (temsil ve siyasal katılım) çatırdamaya başladığı uzun süreden beri siyasal teori alanını meşgul etmektedir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

OY: Fikir;

OY: Tasarım;

OY: Denetleme;

OY: Kaynakların toplanması ve/veya işleme;

OY: Analiz ve/veya yorum;

OY: Literatür taraması;

OY: Yazıyı yazan;

OY: Eleştirel inceleme.

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

- Albertazzi, D., & McDonnell, D. (2008). Introduction: The sceptre and the spectre. D. Albertazzi & D. McDonnell (Eds.) *Twenty-first century populism: the spectre of western european democracy* içinde (ss.1-15). New York: Palgrave Macmillan.
- Albertazzi, D., & Mueller, S. (2013). Populism and liberal democracy: populists in government in Austria, Italy, Poland and Switzerland. *Government and Opposition*, 48 (3), 343-371.
- Arditi, B. (2010). *Liberalizmin kıyılarında siyaset: farklılık, popülizm, devrim, ajitasyon*. E. Ayhan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Aydın, S., & Oğuz, H. Ş. (2015). Şeytanlaştırılan gruplar: ulus-devlet pratiğinde ötekileştirmenin ve etnik kurtulmanın mültecilik bağlamında zihinsel inşası. İ. Parlak (Ed.) *Öteki'nin var olma sancısı: türk politik kültüründe şeytanlaştırma eğilimleri* içinde (ss. 301-348). Bursa: Dora.
- Canovan, M. (1981). *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

- Çınar, M. (2017). Demokrasi. Yüksel Taşkın (Ed.) *Siyaset* içinde (ss. 203-249). İstanbul: İletişim Yayınları.
- De la Torre, C. (2013). The people, populism and the leader's semi-embodied power. *Rubrica Contemporanea*, 2 (3), 5-20.
- De la Torre, C. (2017). Populism and democracy: lessons from latin america. *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*, 33-46.
- Fassin, E. (2018). *Populizm: büyük hınç*. G. Kırnalı (Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Finhelstein, F. (2019). *Faşizmden popülizme*. A. Karatay (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fukuyama, F. (1989). The end of history. *The National Interest, Summer*, 1-18.
- Gentile, E. (2019). "Demokraside halk her zaman egemendir" (yalan!). V. Çandar (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göze, A. (2013). *Liberal, marxiste, faşist, nasyonal sosyalist ve sosyal devlet*. İstanbul: Beta.
- Ionescu, G., & Gellner, E. (1969). Introduction. G. Ionescu & E. Gellner (Eds.) *Populism: its meanings and national characteristics* içinde (ss. 1-5). Hertfordshire: The Garden City Press.
- Judis, J. B. (2016). *The populist explosion: how the great recession transformed america and european politics*. New York: Columbia Global Reports.
- Kaltwasser, C. R. (2012). The ambivalence of populism: threat and corrective for democracy. *Democratization*, 19 (2), 184-208.
- Kaya, A. (2018). Populism as a neo-liberal form of governmentality: resorting to heritage, culture and past. L. Galani, E. Mavrikaki, K. Skordoulis (Eds.) *Geographical literacy and european heritage* içinde (ss.64-94). Limassol: Solva-tech LTD.
- Krastev, I. (2011). The age of populism: reflections on the self-enmity of democracy. *European View*, 10, 11-16.
- Laclau, E. (2018). *Populist akıl üzerine*. N. B. Çelik (Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Mouffe, C. (2019). *Sol popülizm*. A. Yanık (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 541-563.
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2019). *Popülizm: kısa bir giriş*. S. E. Türközü (Çev.). Ankara: Nika Yayınevi.
- Müller, J. W. (2017). *Popülizm nedir?*. O. Yıldız (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Outram, D. (2007). *Aydınlanma*. S. Çalışkan & H. Çalışkan (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Panizza, F. (2005). Introduction: populism and the mirror of democracy. F. Panizza (Ed.) *Populism and the mirror of democracy* içinde (ss. 1-32). New York: Verso.
- Rancière, J. (2016). The populist that is not to be found. A. Allen (Ed.) *What is a people?* içinde (ss. 101-105). New York: Columbia University Press.
- Rousseau, J. J. (2015). *Toplum sözleşmesi*. V. Günyol (Çev.). İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları.
- Sartori, G. (2014). *Demokrasi teorisine geri dönüş*. T. Karamustafaoğlu & M. Turhan (Çev.). Bursa: Sentez Yayıncılık.

- Seçkin, B. (2021). İtalya'da Başbakan Giuseppe Conte ve hükümeti istifa etti. 15 Mart 2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/italyada-basbakan-giuseppe-conte-ve-hukumeti-istifa-etti-/2123351> adresinden erişildi.
- Şahin, B. (2013). Liberalizm. Ö. Çaha & B. Şahin (Eds.) *Dünyada ve türkiye'de siyasal ideolojiler* içinde (ss. 41-102). Ankara: Orion Kitabevi.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taguieff, P. A. (1997), Populism and political science: from conceptual illusions to real problems. *Revue d'histoire*, 56 (4), 4-33.
- Trump, D. J. (2017). *Yeniden büyük Amerika*. İ. Sağlamer (Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Urbinati, N. (1998). Democracy and populism. *Constellations*, 5 (1), 110-124.
- Urbinati, N. (2013). The populist phenomenon. *Presses de Sciences*, 51 (3), 137-154.
- Žuvela, A., & Vidović, D. (2018). Kültür politikalarında popülizm paradoksu. M. D. Sesic & J. Vickery (Eds.) *Kültür politikası ve popülizm* içinde (ss. 43-53). İstanbul: İletişim Yayınları.

KOVID-19 SÜRECİNDE SAĞLIKTA İYİ YÖNETİ(Şİ)M UYGULAMALARI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 17.07.2020 Yayına Kabul Tarihi: 06.05.2021

Zafer KOCA
Dr.
Köyceğiz Yükseköğretim MTAL
Muğla, Türkiye
z_koca@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-2592-1530

ÖZ | Bu çalışmanın amacı; 2019 yılının sonlarına doğru Çin'in Wuhan eyaletinde ortaya çıkan "Yeni Koronavirüs (Kovid-19)" salgını sırasında Türkiye Cumhuriyeti devletinin ve bunun parçası olan Sağlık Bakanlığı'nın 01 Ocak-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında aldığı önlemleri ve uygulamış olduğu politikaları iyi yöneti(şi)m ilkeleri açısından tartışmaktır. Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemine dayanmaktadır. Aralık 2019'da ortaya çıkan Yeni Koronavirüs (Kovid-19) salgını kısa bir sürede tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Türkiye de bu salgından etkilenen ülkelerden biri olmakla beraber aldığı önlemlerle süreci oldukça iyi yönetmiş ve birçok gelişmiş ülke ile kıyaslandığında başarılı bir sınav vermiştir. Türkiye'nin salgın sürecindeki yaklaşımı ve aldığı tedbirler iyi yönetişimin katılımcılık, hesap verebilirlik, açıklık ve şeffaflık, hukukun üstünlüğü, etkinlik/etkililik ve eşitlik ilkelerini barındırdığı açıkça görülmektedir. Çalışma ile literatürde Türkiye'nin salgınla mücadelesinin iyi yöneti(şi)m açısından yeteri kadar değerlendirilmediği düşünülerek bu alandaki eksikliğin giderilmesine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni koronavirus (Kovid-19), salgın, iyi yönetişim, Türkiye, sağlıkta iyi yönetişim

JEL Kodu: H83, I1, I18

Alan: Kamu yönetimi

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.019

Atıfta bulunmak için: Koca, Z. (2021). Kovid-19 sürecinde sağlıkta iyi yöneti(şi)m uygulamaları: Türkiye örneği. *KAÜİBFD*, 12(23), 415-451.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

GOOD GOVERNANCE PRACTICES IN HEALTH DURING COVID-19: THE CASE OF TURKEY

Article Submission Date: 17.07.2020 Accepted Date: 06.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Zafer KOCA
Dr.
Köyceğiz Yüksekum MTAL
Muğla/Turkey
z_koca@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-2592-1530

ABSTRACT | The purpose of this study is to discuss the measures and policies implemented by Turkish Republic and the Ministry of Health during Novel Coronavirus (Covid-19) pandemic (January 1st – May 31st 2020) in terms of good governance. This study is based on descriptive analysis method that is one of the qualitative research methods. Novel Coronavirus outbreak which occurred in Wuhan, China in December 2019 influenced the whole world within no time. Although Turkey is one of the countries affected by this epidemic, she managed the process quite well with the measures she took. When compared to many developed countries, Turkey was quite successful. The approaches and measures of Turkey in the pandemic management process contain many principles of good governance such as participation, accountability, openness and transparency, the rule of law, effectiveness/efficiency and equity. In this study, we aimed to discuss the good governance practices of Turkey which weren't enough discussed in the literature during the fight against the pandemic. By doing so we aimed to contribute to the elimination of the gap in this area.

Keywords: Novel coronavirus (Covid-19), epidemic, good governance, Turkey, good health governance

Jel Codes: H83, I1, I18

Scope: Public Administration

Type: Research

1. GİRİŞ

Devletlerin artık eski yönetim biçimleriyle yönetilemeyeceği açıktır. 20. yüzyılın son çeyreğine kadar hâkim olan klasik kamu yönetimi anlayışı sorunları çözmeye yetersiz kalmıştır. Her şeyin üstünde görülen, her şeye yeten aşkinci devlet yaklaşımı hem demokratik anlamda yaşanan gelişmelere hem de yönetim biliminde ortaya çıkan yeni anlayışlara paralel bir biçimde irtifa kaybetmeye başlamıştır. Devlet artık tek değildir ve toplumda var olan diğer aktörleri görmezden gelemeyiz. Gücünü ve otoritesini paylaşmak zorundadır. Güç paylaşımının bir çeşidi olan “Yönetişim” işte tam bu noktada ortaya çıkmıştır. Kutsal devlet anlayışını törpüleyen ve devleti açık, şeffaf, hesap verebilir ve etkin hale getirmeyi amaçlayan bu yaklaşım aynı zamanda devlet dışı aktörlerin de sürece dâhil olmasını zorunlu kılmıştır. Devlet eski katı, hiyerarşik, dışı kapalı ve sorumsuz (hesap vermeyen) formundan daha paylaşımcı, şeffaf, açık ve hesap verebilir bir forma bürünmeye başlamıştır.

Sağlık insanlar için olduğu kadar toplumlar veya devletler için de son derece önemlidir. Sağlıklı bir toplum yapısına sahip olamayan devletlerin ekonomik, sosyal ve/veya askeri anlamda başarılı olmaları zordur. Bundan dolayıdır ki çağdaş devletler vatandaşlarının sağlıklarını korumada azami özen göstermekte ve her yıl bütçelerinden önemli oranlarda pay ayırmaktadırlar. Örneğin, 2016 verilerine göre Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin sağlığa ayırdığı ortalama oran %9,9’dur. Türkiye’nin 2020 yılı bütçesinden sağlığa ayırdığı pay genel bütçenin %17,2’lik bir kısmını oluşturmaktadır (sbb.gov.tr). 2002 yılından 2020 yılına kadar geçen süre zarfında devletin sağlığa ayırdığı bütçede yaklaşık olarak 6 puanlık bir artış meydana gelmiştir. Sağlık sektörü aynı zamanda dinamik ve karmaşık bir sektördür. Bu sektörün yönetiminde klasik yönetim anlayışı yetersiz kalmaktadır. Özellikle 2000’li yılların başından itibaren sağlık alanında da yeni yönetim yaklaşımları benimsenmeye başlanmıştır. Bu yaklaşımlardan biri de 1990’lı yıllarda Dünya Bankası (DB) tarafından özellikle geri kalmış ülkelere önerilen, az gelişmişliğe ve kötü yönetime bir çözüm olarak sunulan iyi yönetişim kavramıdır.

Sağlık alanında iyi yönetişim ile kastedilen şey, insan/toplum sağlığını korumak ve daha iyi seviyeye getirmektir. Bunu yapabilmek için de devletler toplumdaki diğer aktörleri de işin içine dâhil etmek durumundadırlar. Sağlık alanındaki söz konusu bu aktörler, vatandaşlar/hizmet alıcılar (müşteriler), hizmet sunucular ve hükümet aktörleri olarak sıralanabilir. Bunlar olmadan sağlık alanında iyi yönetişimden söz etmek çok mümkün değildir. Bu aktörlerin yanında iyi yönetişim ilkelerinin (açıklık/şeffaflık, katılımcılık, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü, cevap verebilirlik, etkinlik, eşitlik vb.) de varlığı en önemli noktadır. Türkiye 2000’li yıllardan itibaren diğer kamu hizmetlerinde olduğu gibi

sağlık alanında da yönetim/iyi yönetim uygulamalarını hayata geçirmeye başlamıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de sağlık alanında iyi yönetim uygulamalarına değinmektir. Çalışmamızın asıl odak noktası ise Koronavirüs (KOVİD-19) salgını sürecindeki iyi yönetim/yönetişim uygulamalarına değinmektir. Dolayısıyla çalışmamızın kapsadığı dönem 01 Ocak – 31 Mayıs 2020 arası dönemdir. Çalışmamız daha önce yönetim ve iyi yönetim(yönetim) alanında yapılan çalışmaların ve Kovid-19 salgını sürecindeki iyi yönetim uygulamalarının bir analizi ve yeniden yorumlanması şeklindedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümleri şu şekilde tasarlanmıştır. İkinci bölüm çalışmanın teorik arka planını oluşturmaktadır. Bu başlık altında yönetim ve iyi yönetim ile ilgili kavramsal bilgilere ve daha sonra Türkiye’de iyi yönetim bağlamında yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölüm çalışmanın yöntemi ile ilgili bilgilerin yer aldığı bölümdür. Dördüncü bölümde ise Türkiye’nin Kovid-19 ile mücadelesi ve bu mücadelede iyi yönetim uygulamalarına özellikle iyi yönetişimin ilkeleri üzerinden değinilmiştir.

2. TEORİK ARKA PLAN

Çalışmanın bu bölümünde literatür taraması yapılarak metin analizi yönteminden yararlanılmıştır. Çalışmanın teorik altyapısını oluşturmak için yönetim ve iyi yönetim ile ilgili yapılan çalışmalar Dergipark, Google Scholar, ScienceDirect adreslerinden taranarak tasnif edilmiş, detaylı bir analize tabi tutularak tekrardan yorumlanmıştır. Yönetişim ve iyi yönetişimin kavramsal çerçevesinin yanında Türkiye’deki yönetim ile ilgili gelişmeler tartışılmış ve son olarak Kovid-19 öncesi Türkiye’de sağlıkta iyi yönetim uygulamalarının varlığı tartışılmıştır.

2.1. Yönetişim

İyi yönetişimin tanımını yapmadan önce yönetim kavramına değinmekte yarar vardır. Bilindiği gibi iyi yönetim yönetişimin bir çeşididir ve bazen birbirinin yerine kullanılmaktadır. Sosyal bilimlerde sıkça karşımıza çıkan kavramların muğlaklığı sorunu yönetim mefhumu içinde geçerlidir. Dolayısıyla yönetişimin tek ve geçerli bir tanımı mevcut değildir. Türkçede sonunda “işim” olan kelimeler karşılıklı yapılan eylemler için kullanılmaktadır. Yani sürece başka aktörlerin de dâhil olduğu karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. İngilizcesi “governance” olan kavram Türkçeye yönetim olarak tercüme edilmiştir. Türk Dil Kurumu Türkçe sözlüğünde kelimenin anlamı “*Resmî ve özel kuruluşlarda idari, ekonomik, politik otoritenin ortak kullanımı*” olarak tanımlanmaktadır. Kelimenin etimolojisine baktığımızda tıpkı yönetmek (govern) fiili gibi yönetişim de (governance) “*dümen tutmak, kumanda etmek, yönetme*” anlamına gelen Latince *gubernare* kökünden gelir. Benzer şekilde Yunancada da *kubernaein* [*kubernáo*] kökünden gelir ve yine anlamı “dümen tutmaktır”

(Hughes, 2010). İngilizcede bir ülkeyi yönetmek anlamında kullanımı ise erken modern İngiltere'sine kadar götürülebilir. Kavram William Tyndale'in eserlerinde, İskoçya kralı James V ile İngiltere Kralı Henry VIII arasındaki yazışmalarda "âlemin yönetimi" olarak kullanılmıştır (en.wikipedia.org). Kurumsal yapılarla ilgili olarak kullanımı ise Charles Plummer'ın "*İngiltere'nin Yönetişimi (The Governance of England)*" adlı eseriyle olmuştur. Buradaki kullanımı aynı zamanda kelimenin İngilizce olarak da ilk kullanımıdır (courtingthelaw.com). Sobacı (2007, s. 220) kavramın Fransızca "*gouvernance*" kelimesinden türediğini ileri süren görüşler olmasına rağmen bugünkü anlamıyla ilk defa 1989 yılında DB tarafından Afrika'nın kalkınmasına yönelik hazırlanan bir raporda kullanıldığını belirtmektedir.

Günümüzde ise siyasetten kamu yönetimine, hukuktan uluslararası ilişkilere, işletmeden yerel yönetimlere ve sağlık yönetimine kadar birçok alanda kullanılmaktadır. Kavram, yönetim alanında devlet-vatandaş arasındaki ilişkinin değişen yönünü açıklamada kullanılmaktadır (Sobacı, 2007, s. 220). Yeni anlayışla birlikte devlet tek boyutlu olarak düşünülmemekte ulusal ve uluslararası aktörler de politika oluşturma veya karar verme süreçlerinde etkili olmaktadır (Çukurçayır, 2003, s. 260). Yönetişim kavramının popülerlik kazanması, akademik camiada ve uluslararası çalışmalarda sıkça kullanılmaya başlanması ise yukarıda da belirttiğimiz gibi DB'nin raporuyla olmuştur. Bu raporda yönetim, "*ülke sorunların yönetiminde/çözümünde siyasi gücün kullanımı*" olarak tanımlanmıştır (Parlak & Sobacı, 2012, s. 233; WB, 1989, s. 60). Kavramın meşhur olmasında sadece DB değil Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi kuruluşlar da etkili olmuştur. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) yaptığı tanıma göre ise yönetim, "*ülke meselelerinin yönetiminde siyasi, ekonomik ve yönetsel gücün kullanımıdır*". Bu güç kullanımının karışık mekanizmaları, süreçleri, ilişkileri ve kurumları gerektirdiği belirtilmektedir. Bu kurum ve süreçler aracılığıyla vatandaşlar ve toplumsal gruplar çıkarlarını korumakta ve yasal haklarını kullanmaktadırlar. Ayrıca, bu kurum ve süreçler vatandaş ve gruplar arasındaki farklılıkları uzlaştırmaktadır (Aktaran Sobacı, 2007, s. 221).

Aktan (2003, s. 76) ise OECD'nin kavramı "*bir ülkenin ekonomik ve sosyal kaynaklarının yönetiminde sahip olunan güç ve yetkilerin kullanımı*" olarak tanımladığını söylemektedir. Cope, Leishman ve Storie (1997, p. 447), yönetişimi birbirleriyle bağlı pozisyonların ve karşıt çıkarları olan ve karşılıklı çatışan değişik ağsal yapıları koordine eden bir süreç olarak tanımlamışlardır. En basit şekliyle yönetim *toplumda var olan değişik aktörler (devlet, özel sektör, STK'lar) arasındaki etkileşimdir*. Yönetişim daha çok iş birliği ve danışma, daha

az hükümet demektir (Stoker, 1998, p. 18). Kooiman'ın yaptığı tanıma göre yönetim, “sosyal ve yönetim aktörlerinin toplumlari yönlendirmek, kontrol etmek ve yönetmek için yaptıkları amaçlı eylemlerdir” (Aktaran Coşkun, 2013, s. 68). Yönetişim hiyerarşik devlet yapılanmasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Uzunca bir süre yönetim kavramı “yönetim-idare” kavramlarıyla aynı anlamda hatta çoğu zaman birbirini yerine kullanılmıştır. Ancak günümüzdeki kullanımı ise klasik kullanımından farklıdır. Yönetim, kamu yönetimi bağlamında değerlendirildiğinde devleti merkezi alan ve onu tek karar verici olarak kabul eden bir yaklaşımdır.

Fakat yönetim ise devletten/yönetimden çok daha kapsamlı ve onun ötesinde, içinde sadece devleti değil toplumdaki diğer aktörleri de barındıran bir yaklaşımdır. Devletin buradaki konumu birincil olmaktan çıkarılmış ve toplumdaki diğer paydaşlarla görece eşit hale getirilmiştir (Rhodes, 1996, p. 660). Kamu yönetimi için kullanıldığında yönetim kavramının çok değişik anlamları vardır. Bunlar; minimal devlet olarak yönetim, yeni kamu yönetimi olarak yönetim, şirket yönetimi, kendiliğinden organize olan ağlar olarak yönetim, sosyo-sibernetik sistem olarak yönetim ve iyi yönetim (Coşkun, 2013: 68). Yönetişim kavramı şeffaflığı, hesap verilebilirliği, yönetimde açıklığı, aktörler arasında uyum ve iş birliğini, katılımı, hukukun üstünlüğünü ve yerindeliği ön plana çıkarmakta ve savunmaktadır. Bunlar aynı zamanda yönetim kavramının özellikleri ve temel ilkeleridir (Parlak & Sobacı, 2012, s. 235).

2.2. İyi Yönetişim

İyi yönetim kavramı da ilk defa DB tarafından kullanılmıştır. Aslında DB'nin yapmış olduğu iyi yönetim tanımı yönetim kavramı için de yapılan bir tanımdır. 1989 yılında DB tarafından yayınlanan “*Sub Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth*” isimli raporda yapılan tanıma göre iyi yönetim, “ülke sorunlarının yönetilmesinde siyasi gücün kullanılmasıdır”. Bu raporda, Afrika ülkelerinin geri kalmasının nedeni olarak yönetsel kriz ve az gelişmişlik gösterilmiştir (WB, 1989, s. 60). DB 1992 yılında “*Governance and Development*” başlıklı bir rapor daha yayınlamış ve hem ekonomik gelişmişlik için hem de uluslararası standartları yakalamak için iyi yönetişimin gerekli olduğunu ve bunun neleri içermesi gerektiğini daha detaylı olarak ortaya koymuştur (Öztürk, 2002, s. 28). DB'nin ardından OECD, IMF, AB, Asya Kalkınma Bankası (ADB) ve AAID gibi birçok uluslararası kurum/örgüt iyi yönetişimin tanımı yapmışlar veya bu kavramı hazırladıkları raporlarda ve belgelerde kullanarak kavramın popülerliğine katkıda bulunmuşlardır. Uluslararası kuruluşların yanında ayrıca sosyal bilimler alanında ortaya çıkan yeni kurumcu iktisat ve işlem maliyetleri analizleri, uluslararası ilişkiler kuramları, sistem kuramı, yeni kamu yönetimi yaklaşımı veya kamu işletmeciliği

gibi birçok değişik teori veya kuram da iyi yönetim kavramının gelişmesinde ve gündemde kalmasında etkili olmuştur (Altan & Tülüçeoğlu, 2016, s. 307).

İyi yönetim liberal akımın toplum düşüncesinin bir türü olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşımda aralarındaki sınırlar net bir şekilde belirlenmiş olan devletin sınırlandırılması, kendi kendini yönetebilen bir sivil toplumun ve yine herhangi bir müdahale olmadan politik etkilerden bağımsız kendi başına çalışan piyasa ekonomisinin varlığı söz konusudur (Hirst, 2000, p. 14). Öztürk (2002, s. 27) iyi yönetimi, “toplumun kritik ihtiyaçlarının giderilmesi bakımından kamusal kaynakların ve sorunların etkin ve etkili yönetimi” olarak tanımlanabileceğini ifade etmiştir. Yüksel (2000, s. 155) iyi yönetimi, vatandaşların güvenliğinin sağlandığı, hukuk devleti ilkelerinin var olduğu, kamusal kaynakların etkin ve verimli bir şekilde yönetildiği, yönetenlerin yönetilenlere hesap verebildiği, vatandaşların gerekli bilgiye kolayca ulaşabildiği şeffaf yönetimi ve insan haklarının asgari gereklerinin yerine getirildiği bir düzeni/yönetimi anlatan kavram olarak tanımlamıştır. Aktan ve Çoban’ın (2006, s. 1) yaptığı tanıma göre ise iyi yönetim;

“Devlet yönetiminde temsil, katılım ve denetimin, etkin bir sivil toplumun, hukukun üstünlüğünün, yerinden yönetimin, yönetimde açıklık ve hesap verme sorumluluğunun, kalite ve ahlakın, kurallar ve sınırlamaların, rekabet ve piyasa ekonomisi ile uyumlu alternatif hizmet sunum yöntemlerinin ve nihayet dünyada gerçekleşen dijital devrime (yeni temel teknolojilerdeki gelişmelere) uyumun mevcut olduğu bir siyasal ve ekonomik düzeni ifade etmektedir.”

Eryılmaz (2015, s. 61) iyi yönetimin Yeni Kamu Yönetimi anlayışının uygulamada ortaya çıkan bazı eksikliklerini gidermek için geliştirildiğini ve bu kavramın özellikle gelişmekte olan ülkeler için yeniden şekillendirildiğini belirtmektedir. İyi yönetim, neoliberal akımın devamı olarak da adlandırılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı iyi yönetimin devlete biçtiği rol özel sektör lehine piyasadan çekilmek ve/veya rekabet ortamını sağlayacak ve garanti altına alacak adımları atmaktır. Devlet ekonomik alanda yoktur. Devlet üretmez, onun yerine politika oluşturur, kural koyar, denetler ve düzenler (Kiely, 1998, p. 67; Bayramoğlu, 2014, s. 131). Farklı kurumlar tarafından yapılan tanımlar incelendiğinde iyi yönetimin bazı ortak noktalarının olduğu ortaya çıkmaktadır. Nerede ya da nasıl kullanılırsa kullanılsın iyi yönetimin tıpkı yönetim kavramı gibi, yönetimde açıklık ve şeffaflık, katılımcılık, hesap verilebilirlik, hukukun üstünlüğü, cevap verebilirlik, etkinlik ve etkililik ve eşitlik gibi bazı temel ilkeleri vardır (Coşkun, 2013, s. 71).

Şekil 1: İyi Yönetişim İlkeleri (The Principles of Good Governance)

İyi yönetim ilkelerini kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

Şeffaflık/Açıklık

Şeffaflık/açıklık iyi yönetişimin en önemli ilkelerinden biridir. Yönetimde şeffaflık kamu kurumları ile toplum arasında serbest bilgi akışının sağlanması ile mümkün olmaktadır. Bunu sağlamak için de kamu kurumlarının ihtiyaç duyulan bilgi ve belgelere ulaşımı kolaylaştırmaları gerekmektedir (Maliye Bakanlığı, 2003, s. VIII). Yıldırım (2004) şeffaflığın aynı zamanda yönetişimin ilkelerinden biri olan denetlenebilirliğin veya hesap verilebilirliğin ön şartı ve yönetimde yolsuzluk, rüşvet ve adam kayırmacılığının da panzehiri olduğunun altını çizmektedir. Ali (2015, p. 72) şeffaflığı, insanların 'hükümetin karar verme süreci hakkında bilgi sahibi olması' olarak tanımlamaktadır. O'na göre idarenin şeffaf ve açık olması aynı zamanda kalkınma açısından da son derece önemlidir. Kamusal aktörlerinin değerlendirilmesi için standartları belirleyen normatif bir kavram (Meijer, 2013) olan şeffaflık/açıklık, vatandaşların tüm karar alım süreçlerinde kararların nasıl, nerede, ne zaman ve kim/kimler tarafından alındığını bilmeleri ve bu kararlara ait bilgi ve belgelere kolay bir şekilde ulaşabilmelerini ifade etmektedir (Kesim & Petek, 2005, s. 43).

Katılımcılık

Günümüzde insan hakları, demokratik yönetişim, yolsuzlukla mücadele ve yolsuzluğun azaltılması konuları ile birlikte kullanılan katılımcılık kavramı, vatandaşların karar alım ve yönetim süreçlerine doğrudan veya temsilciler aracılığıyla dâhil olmaları anlamına gelmektedir (Kösekahya, 2003, s. 35). Acar (2003) katılımcılığı devletin politika oluşturma, uygulama ve denetleme sürecine vatandaşların ve sivil toplum örgütlerinin dâhil olması şeklinde tanımlamıştır. Katılımcılık ilkesindeki vatandaşlar ile devlet arasındaki ilişki daha çok bir ortaklık ilişkisini andırmaktadır. Katılımcılık ilkesinin iyi yönetişimin önemli

ilkelerinden biri olmasının esas amacı, tek taraflı olarak devletin aktif olmasından ziyade özel sektör ve sivil toplumu da işin içine dâhil ederek karar alım ve alınan kararların uygulanmasında sorumluluğa ortak etmektir (Gündoğan, 2004, s. 12). Katılımcılık farklı çıkar grupları arasında bir uzlaşma sağlanması ve bireysellikten ziyade ortak hareket etme bilinci oluşturması açısından da ayrıca önemlidir (Çukurçayır, Eroğlu & Sağır, 2012, s. 12).

Hesap Verebilirlik

Demokratik bir toplumda yönetenlerin yönetilenlere karşı sorumluluğu bulunmakta ve bu sorumluluk gereği eylemlerinden dolayı hesap verebilir olmaları gerekmektedir. Hesap verebilirlik, hükümetin yönetime karşı sorumluluğunu ve ayrıca insanların hükümet üzerindeki nüfuzlarını kullanabilecekleri mekanizmayı ifade eden iyi yönetişimin temel taşlarından biridir. Genel anlamda, hesap verebilirlik, bir kişi veya grubun davranışlarından sorumlu tutulabileceği sürecin adıdır (Ali, 2015, s. 71). Hesap verebilirlik herhangi bir kişi, kurum veya uygulayıcının yaptığı ve yapmadığı eylemlerden dolayı bir başka otoriteye karşı açıklamada bulunmasıdır (Balci, 2003, s. 116).

Hukukun Üstünlüğü

İyi yönetişimin önemli ilkelerinden bir diğeri de hukukun üstünlüğü ilkesidir. Öztürk (2005, s. 56) bu ilkeyi “*yapılan tüm iş ve işlemlerde hukukun egemen olduğu ve hiçbir kişi ya da kurumun hukukun üzerinde bulunmaması*” olarak tanımlamıştır. Hukukun üstünlüğü aynı zamanda hukuk devletinin de bir gereğidir. Hayek (2005, s. 57) hukukun üstünlüğü/hukuk devleti ilkesini “devletin bütün faaliyetlerinde önceden belirlenmiş ve ilan edilmiş olan kurallarla bağlı olması” olarak tanımlamıştır. Yani hukuk kurallarının devlet gücünün üzerinde olmasını ifade etmektedir (Karabacak, 2003, s. 64). En kısa tanımıyla hukukun üstünlüğü zor kullanma tekelini elinde bulunduran devletin hukuk ile sınırlandırılması demektir. Yani kanun yapan, kural koyan devletin yine kendi koyduğu kurallara uymasındır. Hukukun üstünlüğü iyi yönetişimin diğer ilkelerinin var olması ve etkili bir şekilde uygulanabilmesi için çok önemlidir. Çünkü hukuk kurallarının olmadığı ve karar vericilerin hukuka riayet etmediği bir ortamda iyi yönetişimden ve onun ilkelerinden söz etmek çok zordur.

Cevap Verebilirlik

İyi yönetişimin bir başka ilkesi olan cevap verebilirlik, vatandaşın, siyasetçiler veya kamu görevlileri tarafından dilek ve şikâyetlerinin dinleneceğini ve cevaplandırılacağını bilmeleri demektir. Dolayısıyla iyi bir yöneticinin sempatik, sorunlara duyarlı, cevap vermeye hazır ve halkın ihtiyaç ve taleplerini anlayabilen ve uygulayabilen bir yapıda olması gerekir (Maliye Bakanlığı, 2003, s. 53). Acar (2003, ss. 50-51) bu anlayışının temelinde bilgi unsurunun yer aldığını belirtmektedir. Buradaki bilgi sadece devletten vatandaş

doğru değil aynı zamanda vatandaşın devlete doğrudur. Vatandaşların yönetime verecekleri bilgi ve fikirler kamusal hizmetlerin doğru ve etkin bir şekilde verilmesi açısından son derece önemlidir.

Etkinlik ve Etkililik

İyi yönetim, süreçlerin ve kurumların, ellerindeki kaynakları en iyi şekilde kullanırken toplumun ihtiyaçlarını karşılayan sonuçlar üretmesi anlamına gelir (Ali, 2015, p. 73). Dolayısıyla belirlenen hedeflere ulaşmak önemli olduğu kadar amaca ulaşmada kaynakların etkin ve verimli kullanılması da önemlidir. Kısaca etkinlik hedeflenen sonuçlara ulaşmada başarı olarak ifade edilir (Öner, 2011, s. 49). Etkinlik, eldeki kıt kaynaklarla en iyi sonucu elde etme olarak da tanımlanabilir (Güler & Ekinci, 2010, s. 4). Etkililik ise, örgütlerin gerçekleştirdikleri faaliyetlerin sonucunda amaçlara ulaşma derecesini belirleyen bir performans boyutudur. (Horngren, Foster & Datar, 2000, s. 229). Ergenelli (2009, s. 188) etkililiği “*örgütün ulaşmayı amaçladığı sonucu elde etme düzeyi*” olarak tanımlamıştır.

Eşitlik

İyi yönetim, tüm bireylerin refahlarını eşitlikçi ve kapsayıcı bir şekilde iyileştirme veya sürdürme fırsatlarına sahip olma hakkını garanti etmeyi içerir (Ali, 2015, s. 73). Bundan dolayıdır ki eşitlik ilkesi yukarıda değindiğimiz ilkeler gibi önemlidir. En geniş anlamıyla eşitlik “*benzer olaylar karşısında tarafsız ve adil davranılması*” olarak tanımlanabilir (Aşkın, 2003, s. 94; Çukurçayır vd., 2012, s. 13). Eşitlik en temel demokratik değerlerden biri olarak, vatandaşların herhangi bir ayrıma maruz kalmadan kanunlar önünde ve kamu hizmetlerine ulaşmada eşit olarak kabul edilmelerini ve aynı şekilde karar alım süreçlerine eşit derecede katılma hakkına sahip olmalarını ifade eden bir kavramdır (Karakuş, 2010, s. 34). Eşitlik sadece iyi yönetimin bir ilkesi değil aynı zamanda kamusal hizmetlerin önemli ilkelerinden biridir. Çünkü devlet vatandaşına hizmet sunarken herhangi bir ayırım yapmaksızın herkese eşit davranmakla yükümlüdür (Göküş, 2010, ss. 604-605).

2.3. Yönetişime ve İyi Yönetişime Yöneltilen Eleştiriler

Yönetişimin ve/veya iyi yönetişimin olumlu yönleri ile birlikte eleştirilen noktaları da bulunmaktadır. Edwards (2001, s. 83) yönetişimin temel sorununu kamu yönetiminin temel değerlerinden hesap verebilirlik ve temsile ilişkin olduğunu belirtmektedir. Bu yaklaşımda seçilmişlerin rolü ve öneminde bir aşınma söz konusudur. Seçilmişlerin rolü yönetim süreçlerinin geliştirilmesi, kamu-özel sektör arasında bir aracılık ve koordinasyonla sınırlıdır. Hesap verebilirlikle ilgili bir başka sorun da kimin sorumlu tutulacağı meselesidir. Çünkü yönetim ve iyi yönetim sadece devleti değil devlet dışı aktörleri de sürece dâhil ettiği için karar alım ve uygulama aşamasında kimin, neden, nasıl ve

ne ölçüde sorumlu tutulacağı açık ve net değildir (Akçay, 2013, s. 21; Demirel, 2010, s. 69). Yönetişime getirilen eleştirilerden bir diğeri de temsil noktasında ortaya çıkmaktadır. Temsil sorunu yönetim ağının içindekiler ve dışındakiler olarak iki boyutta ortaya çıkmaktadır. İlki, alınan kararlardan rahatsız olan ağ içindekiler ağların kuvvetli yapılarından dolayı kararlara itiraz etmekte zorlanırlar veya isteksiz davranırlar. Yönetişim ağlarının dışında kalanlar ise içeride alınan kararlardan memnun olmazlar ve yönetim bunlar için dışlayıcı bir özellik taşıır (Aktaran Çoşkun, 2013, s. 78).

Yönetişim yaklaşımı uluslararası sermayeyi ve çok uluslu sermayeyi de sürece dâhil ettiği için eleştirilmektedir. Onlar açısından yönetim neoliberal anlayışın devleti ve dünyayı yeniden şekillendirmesinin en önemli araçlarından biridir. Devlet bir şirket gibi düşünülmemekte ve bu bağlamda yeniden dizayn edilmektedir. Kamu yararından ziyade piyasanın çıkarı daha önemlidir (Demirel, 2010, s. 69). Yönetişim ve iyi yönetim kavramları ulus devleti ve ekonomik anlamda milli ve milliyetçi duvarları aşmak adına tasarlanan bir model olarak öne çıkarılmaktadır (Güler, 2003, s. 115; anabilgi.anadolu.edu.tr). Yönetişim ve iyi yönetim kavramları eşgüdüm zorluluğundan kaynaklı kararların geç alınmasına ve bunun sonucunda maliyetlerin artmasına neden olduğu için de eleştirilmektedir (dkbb.gov.tr).

2.4. Türkiye’de Yönetişim/İyi Yöneti(ş)i)m Uygulamaları

Türk yönetim geleneğini incelediğimizde İslamiyet öncesi ve sonrası Türk devletlerinde danışma, meclis, karşılıklı fikir alışverişi vb. uygulamalar hep olagelmıştır. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde var olan “Toy, Tengeş, Kurultay” gibi uygulamalar bugünkü yönetim kavramının ilk örnekleri olarak da gösterilebilir. Buradaki uygulamalar daha sonraki dönemlerde kurulan devletlere de örnek teşkil etmiştir. İslamiyet’in kabulünden sonraki dönemde de Türk devletleri danışma meclislerinden yararlanmaya devam etmişlerdir. Selçuklularda ve Osmanlıda var olan “*meşveret kurumu*” da tam olarak bugünkü manada olmasa da yönetim uygulamasına bir örnek olarak gösterilebilir. Bu anlayış Osmanlı’nın son döneminde önemini yitirmeye başlamış ve devlet daha katı, dışa kapalı ve merkezîyetçi bir yapıya doğru evrilmiştir. Türkiye’nin devlet sistemi Osmanlı’nın devamı niteliğindedir. Osmanlı’dan devralınan katı, merkezîyetçi ve dışa kapalı bir bürokrasi anlayışı uzunca bir süre devam etmiştir. Türk yönetim geleneğinde uzunca bir süre halk için memur yerine devlet için memur anlayışı bürokraside hâkim olmuştur. Doğal olarak böyle bir yapıda da katılımcılıktan, saydamlıktan ve hesap verilebilirlikten söz etmek çok mümkün olmamıştır.

Türkiye’de yönetim ile ilgili adımlar 1990’lı yıllarda atılmaya başlamıştır denilebilir. Yönetişim uygulamaları ilk olarak yerel düzeyde gerçekleşmiştir. Bu

yöndeki ilk girişim sosyal demokrat olarak nitelendirilen bazı belediyelerde (1994 yılında Aliağa Kent Parlamentosu ve Çanakkale’de kent konseyi kurulması gibi) kent konseyi veya kent meclisi adında bir yapı oluşturma girişimidir. Çanakkale’de belediye başkanı öncülüğünde kurulan Çanakkale Kent Konseyi’nde toplumun değişik kesiminden (muhtarlar, sendikalar, siyasi partiler, meslek odaları/kuruluşları ve çeşitli dernekler) kişi veya kurumlar temsil edilmişlerdir (Arıkboğa, 2007, ss. 113-114). Yerel yönetim ölçeğinde görülen bir diğer örnek de kentlilere büyük çaplı projelerin her aşamasına katılma imkânı tanıyan ve 1990’da Ankara Dikmen’de hayata geçirilen “*proje demokrasisi*” uygulamasıdır (Haktankaçmaz, 2004, s. 54). Ardından 1992 yılında Rio de Janeiro’da gerçekleştirilen BM Çevre ve Kalkınma Konferansında kabul edilen Gündem 21 belgesi ve bu belgedeki hedefler birçok ülke gibi Türkiye tarafından da kabul görmüştür (Parlak & Sobacı, 2012, s. 244; Bozkuş, 2009, s. 74). Yönetişim kavramının Türkçe literatüre girmesi ise 1996 yılında İstanbul’da toplanan Habitat II konferansı ile olmuştur. Konferansta sunulan Türkiye Ulusal Raporu ve Eylem Planında yönetim modeli önerilmiştir. Buradaki görüş ve öneriler etraflıca tartışılmış ve farklı siyasi çevrelerden ve konunun uzmanlarından destek görmüştür (Göymen, 2000, s. 9). Güler (2003, s. 113) yönetim kavramının Türkiye’deki ilk büyük gövde gösterisinin 2000 yılının Eylül ayında İstanbul’da TÜSİAD, OECD, DB ve AB tarafından düzenlenen “*Avrupa Birliğine, İyi Yönetişime Doğru*” konulu konferans ile yapıldığını belirtmektedir. Kavramın bir hükümet belgesinde yer alması ise ilk olarak 57. Hükümetin (DSP-MHP-ANAP koalisyonu) Güçlü Ekonomiye Geçiş programında yer almıştır. Yönetişim kavramının derli toplu bir biçimde ve içerdiği unsurlarla birlikte bahsedildiği ve yer aldığı ilk resmi belge ise 2002 yılında yapılan erken genel seçimle işbaşına gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetinin hazırlamış olduğu “*Acil Eylem Planıdır (AEP)*” (Güler, 2003, s. 113).

2002 yılında kurulan Abdullah Gül başkanlığındaki 58. ve 2003 yılında kurulan R. Tayyip Erdoğan başkanlığındaki 59. AKP Hükümetlerinin programlarına göz attığımızda çevreyi de dikkate alan ve toplumdaki diğer aktörlerle ilişkilerini geliştirebilecek ve onları bir araya getirebilecek bir mekanizmayı oluşturmayı hedeflediklerini görebiliriz. Ayrıca, hükümet programlarında ve Acil Eylem Planında yolsuzluğun önlenmesi, saydamlığın artırılması, kaliteli hizmet anlayışı ve hesap verilebilirlik gibi ilkeler ön plana çıkarılmıştır. Bu yönde atılan ilk ciddi adım ise 59. Hükümet tarafından hazırlanan ve daha sonra Cumhurbaşkanı A. Necdet Sezer tarafından veto edilen “*Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısıdır (KYTKT)*”. Bu kanun tasarısı içeriği itibarıyla Yeni Kamu Yönetimi (YKY) anlayışını ve Yönetişimi destekler ve ön

plana çıkarır nitelikteydi (Coşkun, 2013, s. 80). Söz konusu kanun tasarısında katılımcılık, proaktif ve gelecek odaklı olmak, paylaşımcılık, vatandaş odaklılık, etkililik, insan haklarına saygı, hukuk devletine bağlılık gibi ilkeler yer almaktadır (Coşkun, 2013, s. 80). Bu kanun tasarısı veto edilmesine rağmen, buradaki birçok hedef daha sonra başka yasal düzenlemelerle hayata geçirilmiştir. 2000'li yıllardan itibaren Türk kamu yönetiminde yönetişimin gerçekleştirilmesi için yapılan düzenlemeler şunlardır: Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı (2003), 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (2003), 4892 sayılı Bilgi edinme Hakkı Kanunu (2003), 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (Bu kanun ile Kamu Görevlileri Etik Kurulu kurulmuştur), 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun (2006), Kamu Denetçiliği Kurumun (Ombudsman) kurulması (2012), E-devlet uygulamaları (Yıldırım, 2019, ss. 824-825), kent konseyleri ve farklı dönemlerde çıkarılan belediye ve il özel idaresi kanunları.

2.5. Sağlıkta İyi Yönetişim Uygulamaları: Türkiye Örneği

Günümüzde sağlık alanında iyi yönetim uygulamalarının önemi ve gerekliliği gün geçtikçe artmaktadır. Sağlıkta iyi yönetim hem sağlık sistemlerinin yönetimi ve organizasyonu hem de genel anlamda sağlıkta performans açısından büyük önem arz etmektedir. Birçok ülkedeki deneyimler ve araştırmalar göstermiştir ki sağlıkta iyi yönetim uygulamalarının varlığı ülkelerin daha iyi, etkin, kaliteli ve şeffaf bir şekilde hizmet sunmasını sağlamıştır. İyi yönetim uygulamaları bir ülkedeki sağlık sisteminin anahtar yapı taşlarından (kilit taşlarından) biridir. Sağlık sektöründe iyi yönetişimin varlığı son derece önemlidir çünkü piyasa güçleri tek başına toplumlarda eşit sağlık dağılımı ve sağlık hizmeti sağlayamaz. Bundan dolayıdır ki sağlık hizmetlerinin sunumunda ne tek başına kamu otoritesi ne de özel sektör yeterli değildir. Toplumdaki diğer aktörlerle karşılıklı iş birliğinin varlığı çok önemlidir.

Sağlıkta iyi yönetim ile anlatılmak istenen toplum sağlığını korumak ve güçlendirmek amacıyla hizmet alıcılar, hizmet sunucular ve kamu kuruluşlarının birlikte hareket etmeleri ve sürekli etkileşim içinde olmalarıdır. Tıpkı diğer yönetim modellerinde olduğu gibi sağlıkta iyi yönetimden bahsedebilmek için iyi yönetişimin ilkelerinin varlığı en temel ilkedir. Sağlıkta yönetim veya iyi yönetim yeni bir olgu değildir. Geçmiş Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) kuruluş yasasında yer alan ve sosyal iyilik hali olarak da özetlenen sağlık tanımına kadar gitmektedir. Daha sonra Alma-Ata Temel Sağlık Hizmetleri Bildirgesi (1978) ve ardından Ottawa Charter'ı (1986) ile detaylıca dile getirilen ve sağlık alanında sektörler arası iş birliği ile toplumun ve bireylerin katılımının önemini vurgulayan bir yaklaşımdır. Günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle iyi

yönetişimin önemi artmış ve sağlık alanında da tartışılmaya başlanmıştır (www.sdpplatform.com).

Türkiye’de kamu yönetiminde yönetim ilkeleri doğrultusunda yapılan gelişmelerden doğal olarak devletin organlarından biri olan Sağlık Bakanlığı (SB) da etkilenmiştir. Türkiye’de sağlıkta yönetim için atılan ilk adımlardan biri KYTK Tasarısıdır. Yukarıda da değindiğimiz gibi kamuda ciddi bir dönüşümü hedefleyen bu kanun tasarısı diğer bakanlıklar gibi SB’de ve sağlık hizmetleri alanında bir değişimi hedeflemektedir. Söz konusu kanun tasarısı merkezi yönetimin uhdesinde olan birçok kamu hizmetini yerel yönetimlere devretmeyi amaçlıyordu. Sağlık hizmetleri sunumu noktasında eğitim ve araştırma hastaneleri dışında kalan bütün kamu hastanelerinin ve diğer sağlık kuruluşlarının il özel idarelere devri hedeflenmişti. Buradaki amaç yönetişimin ilke ve hedeflerinden olan yerelleşmeyi ve böylece hizmet sunumunda etkinlik ve kaliteyi sağlamaktır. Buradaki hedefler kanun tasarısının veto edilmesi nedeniyle 2003 yılından itibaren sağlık alanında köklü bir değişim ve dönüşüm başlatan “Sağlıkta Dönüşüm Programı/Projesi” ile hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Sağlıkta Dönüşüm Programının (SDP) amaç ve hedefleri; etkililik (halkın sağlık seviyesinin yükseltilmesi, etkili politika ve uygulamalarla hastalığın ortaya çıkmadan önlenmesi-proaktif yaklaşım), verimlilik (kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanılması) ve eşitlik (herkesin sağlık hizmetlerine ulaşmasını sağlamak ve herkesin bütçesi oranında sağlık hizmetlerine katılımının sağlanması) olarak belirtilmiştir. SDP’nin ilkeleri ise; insan merkezilik, sürdürülebilirlik, sürekli kalite gelişimi, katılımcılık, uzlaşmacılık, gönüllülük, güçler ayrılığı, hizmette rekabet ve desantralizasyon (adem-i merkeziyetçilik) olarak sıralanmıştır (SB, 2003, ss. 24-25). Bu ilkeleri incelediğimizde yönetim yaklaşımının ilke ve amaçlarıyla büyük ölçüde örtüştüğünü görebiliriz.

SDP’nin üç sac ayağından biri olan Kamu Hastane Birlikleri (KHB) (2017 yılında kaldırılmış ve il müdürlüğü bünyesine alınmışlardır) sağlık alanında gerçekleştirilmeye çalışılan iyi yönetim uygulamalarından bir diğeridir. İlk adı *Kamu Hastane Birlikleri Pilot Uygulaması Hakkında Kanun Tasarısı* olan Kamu Hastane Birlikleri Kanun Tasarısı (KHBKT) ilk olarak 2007 yılında TBMM Başkanlığına sunulmuştur. Tasarı üzerine hazırlanan raporların birincisi 2007 yılında diğeri ise 2010 tamamlanmış ve tasarı 2010 yılında Meclis Genel Kurulu’na kadar gelmiştir. Ancak bu tasarı yasalaşmadan 663 sayılı KHK yürürlüğe girdiği için hazırlanan kanun tasarısı hükümsüz kalmıştır (Yavuz, 2015, s. 6). Kamu Hastane Birlikleri Kanun Tasarısının amacı 1. maddede; *“kaynakların etkin ve verimli kullanılması suretiyle, ikinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetlerinin katılımcı, hakkaniyete, halkın ihtiyaç ve beklentilerine uygun, kaliteli, kolay erişilebilir şekilde sunulmasını sağlamak üzere kamu*

hastane birlikleri kurulması ve çalıştırılması ile ilgili esasları belirlemek” olarak belirtilmiştir (KHBKT md.1/1). Kanun tasarısının 2. maddesi KHB’lerin kuruluş ve organları ile ilgilidir. Söz konusu maddeye göre KHB’ler yönetim kurulu, genel sekreterlik ve hastane yöneticiliklerinden oluşmaktaydı. Yedi üyeden oluşan Yönetim Kurulu ise birliğin en üst karar verme organı olarak tasarlanmıştı (md. 2/3). Yönetim Kurulunun, il genel meclisi tarafından belirlenen 2 üye (1 üye hukuk mezunu, 1 üye yeminli mali müşavir veya serbest muhasebeci mali müşavir), vali tarafından belirlenen 1 üye (işletme, maliye veya iktisat en az 4 yıllık lisans mezunu), SB tarafından belirlenen 1 üye (Tıp öğrenimi görmüş), sağlık sektöründen 1 üye (en az 4 yıllık lisans mezunu), ticaret ve sanayi odası üyelerinden seçilen 1 üye (en az 4 yıllık lisans mezunu) ve il sağlık müdürü veya müdür yardımcıları arasından seçilen bir üyeden oluşması hedeflenmişti (md 2/3).

Tasarıda oluşturulması öngörülen KHB’lerin yönetim yapısına baktığımızda yönetişimin boyutların biri olan katılımcılık anlayışı çerçevesinde bir örgüt yapısı amaçlanmıştır diyebiliriz. Elbette yönetim kuruluna daha geniş bir katılım imkânı sağlanabilirdi. Örneğin, sağlık sektöründeki sendikalardan, birliğin kurulduğu bölgedeki hekim odalarından, yerel yönetimlerden temsilcilerin de bulunması daha katılımcı ve çoğulcu bir yapıyı ortaya çıkarabilirdi. Bu eksikliklerine rağmen sağlık alanında yönetişim yaklaşımı çerçevesinde atılmaya çalışılmış ancak sadece kâğıt üzerinde kalmış önemli bir girişim olarak bahsedebiliriz. Bunun yerine 663 sayılı KHK ile Kamu Hastane Birlikleri kurulmuştur. 663 sayılı KHK ile kurulan KHB’ler ne yazık ki yukarıda amaçlanan katılımcı yapıyı gerçekleştirememiştir. Çünkü oluşturulan yapıda ne yerel yönetimlerden, ne sendikalardan ve meslek örgütlerinden ne de diğer kurum ve kuruluşlardan temsilci bulunmamaktadır. Bu birlik tamamen bürokratik bir yapıda kalmıştır.

Bunun yanında diğer kurumlar gibi Sağlık Bakanlığı da e-devlet uygulamalarından/bilişim teknolojilerinden faydalanan ve bu uygulamaları olabildiğince kullanan kamu kurumlarından biri olmuştur. Sağlık Bakanlığı’nda e-devlet uygulamalarının hayata geçirilmesi ise 2003 yılında uygulamaya konulan SDP ile hız kazanmıştır. Sağlık alanında e-devlet uygulamalarını/bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmadaki amaç, daha kaliteli sağlık hizmeti sunmak ve sağlık hizmetlerine ulaşılabilirliği kolaylaştırmak, kişilerin sağlık bilinçlerini arttırmak ve sağlık hizmetlerinin maliyetlerini düşürerek daha kaliteli ve etkin bir sağlık hizmeti sunmaktır (SB, 2004, s. 26). Sağlık alanında uygulanan ve günümüzde hem vatandaşlar hem de sağlık sunucuları tarafından kullanılan e-devlet uygulamaları; TeleTıp, Sağlık.NET, Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS), E-Nabız, Aile Hekimliği Bilgi Sistemi (AHBS), MEDULA, Elektronik

Belge Yönetim Sistemi (EBYS), E-Reçete, E-Laboratuvar, İlaç Takip Sistemi (İTS) olarak sıralanabilir. Bunların yanında bir bilgi edinme amacıyla kullanılan ve aynı zamanda görüş ve önerilerin de bildirilebildiği Sağlık Bakanlığı Bilgi İletişim Merkezi (SABİM) de bunlara eklenebilir.

3. YÖNTEM

Çalışma nitel araştırma yöntemlerine göre tasarlanmıştır. Çalışmamızda betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analiz yöntemi önceden belirlenmiş bir çerçeveye bağlı olarak nitel verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve tanımlanan bulguların yorumlanması adımlarını içeren analiz yaklaşımıdır. Bu analiz yöntemi çerçevenin oluşturulması, verilerin işlenmesi, tanımlama (betimleme) ve yorumlama aşamalarından oluşur (Yıldırım & Şimşek, 2011). Çalışmanın bu bölümünde yer alan veriler Google Scholar, ScienceDirect, PubMed, dergipark veri tabanlarında yer alan yayınların incelenmesi ve analiz edilmesi sonucu oluşturulmuştur. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti devletinin uygulamış olduğu politikaların ve aldığı tedbirlerin yorumlanmasında çeşitli gazete haberlerinden de yararlanılmıştır. Sayısal veriler ise ourworldindata.org. T.C Sağlık Bakanlığı ve DSÖ veri tabanlarından elde edilmiştir. Çalışmada iyi yönetim “şeffaflık, katılımcılık, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü, cevap verebilirlik, etkinlik/etkililik ve eşitlik” ilkeleri baz alınarak bir değerlendirme yapılmış ve bunların salgınla mücadele sürecinde ne derecede gerçekleştiği tartışılmıştır. Buradan hareketle çalışmanın araştırma soruları (AS) şu şekilde tasarlanmıştır:

AS 1: Kovid-19 Salgınında Türkiye nasıl bir performans sergilemektedir?

AS 2: Türkiye'nin aldığı tedbirler ve uyguladığı politikalar nelerdir ve bu politikalar etkili midir?

AS 3: Türkiye'nin pandemi yönetim süreci İyi Yöneti(şi)m ilkeleri çerçevesinde gerçekleşmekte midir?

3.1. Araştırmanın Etik İzinleri

Bu araştırma da herhangi bir anket çalışması, laboratuvar deneyi, alan deneyi, mülakat, inceleme vb. yöntemlerinden herhangi biri kullanılmadığı için etik kurul onayı alınmamıştır.

4. BULGULAR

4.1. Türkiye'de Kovid-19 Salgını: Alınan Tedbirler ve Uygulanan Politikalar

Türkiye Cumhuriyeti Yeni Koronavirüs (Kovid-19) salgınında zamanında ve doğru olarak uyguladığı politikalarla, salgında başarılı olan ve süreci en az kayıpla yöneten ülkelerden biri konumundadır (31 Mayıs itibariyle). Bunda SB'nin durumun ciddiyetini anlayarak hızlı davranması ve güçlü bir sağlık altyapısının varlığı oldukça etkili olmuştur. Aralık 2019'da Çin'in Wuhan

kentinde ortaya çıkan ve hızlı bir şekilde insan mobilizasyonu nedeniyle yayılan Yeni Koronavirüs (nCOV/COVID-19/Kovid-19/SARS-CoV-2) salgınının DSÖ tarafından “*Pandemi*” ilan edilmesinden önce ilk olarak 6 Ocak 2020’de Dünya’daki gelişmeleri takip etmek amacıyla 15 kişilik bir operasyon merkezi kurulmuştur. Daha sonra 10 Ocak’ta Sağlık Bakanı Fahrettin Koca bazı bürokratları ile bir toplantı gerçekleştirmiş ve bu toplantının sonrasında salgın için bir bilim kurulunun oluşturulması kararlaştırılmıştır (İşlek vd., 2020, s. 32). Bilim kurulu sürecin doğru ve etkin yürütülmesinde çok etkili olmuştur.

Bilim kurulunda kararlar ilk önce uzmanlar tarafından etraflıca tartışıldıktan sonra şekillenmekte ve daha sonra ilgili birimlere gönderilmektedir. Burada da gerekli tartışmalar ve analizler yapıldıktan sonra kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Kurul bugüne kadar salgın sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi adına birçok önemli tavsiye kararı almış ve idare de bunu uygulamıştır. İlk olarak Sağlık Bakanlığı 14 Ocak’ta Koronavirüs Bilim Kurulunca hazırlanan “*2019-nCoV Hastalığı Rehberini*” yayınlamıştır (AA, 2020; İşlek vd., 2020, s. 32). Bu rehber daha sonra 28 Ocak’taki Bilim Kurulu toplantısında güncellenmiştir (Yenişafak, 2020). Yurt dışından gelenlerin virüsü taşıyıp taşımadıklarını daha kolay tespit etmek amacıyla havalimanlarına termal kameralar yerleştirilmiştir. Şubat Ayı’nda Çin’den gelen uçuşlar durdurulmuş (01 Şubat 2020), İran sınırı kapatılmış ve ardından İran’a karşılıklı uçuşlar iptal edilmiştir. 29 Şubat itibarıyla İtalya, Güney Kore ve Irak ile olan uçuşlar iki taraflı olarak sonlandırılmıştır. Türkiye bununla yetinmeyip hemen ardından Irak sınırını kapatma kararı almıştır (AA, 2020; Demirbilek, Pehlivan Türk, Özgüler & Alp, 2020, ss. 491-492).

Mart ayı ile birlikte salgın ile ilgili daha radikal önlemler alınmaya başlanmıştır. Şöyle ki, Milli Eğitim Bakanlığı’na (MEB) bağlı okulların 16 Mart 2020’den itibaren ilk önce 1 haftalık ardından da Nisan ayının sonuna ve son olarak da Mayıs ayının sonuna kadar tatil edilmesi olmuştur (Şimşek vd., 2020, s. 445). Aynı şekilde 16 Mart 2020’den itibaren üniversiteler 3 haftalık, ardından da dönem sonuna kadar tatil edilmiştir. Bu süreçte hem okullar hem de üniversiteler eğitimlerini uzaktan eğitim modeliyle gerçekleştirmeye başlamışlardır (Demirbilek vd., 2020, s. 492; Yıldız & Şahin, 2020, s. 398). 65 yaş ve üstü ile 20 yaş ve altı vatandaşlara sokağa çıkma yasağı getirilmesi, otel, kafeterya, restoran, sauna, hamam, spor salonu, kuaför ve berberlerin, camilerin kapatılması da diğer önemli kararlardır. Bunların yanında 30 büyükşehir ve Zonguldak’a giriş çıkışların yasaklanması (özel durumlar ve mazereti olanlar hariç) ve hafta sonları sokağa çıkma yasağının ilan edilmesi, toplu taşıma araçlarında kapasitenin yarısı yolcu alınması kuralı ve yolcular arasındaki sosyal mesafenin sağlanması, marketlerin açılış ve kapanış saatlerindeki yeni

düzenleme, kapalı alanlarda maske takma zorunluluğu, şehirlerarası otobüs ve uçak yolcuğunun valilik izni haricinde kısıtlanması/yasaklanması (Yıldız & Uzun, 2020, s. 34), açık ve kapalı cezaevlerindeki görüşlerin ertelenmesi, Mart ve Nisan aylarındaki duruşmaların, hastanelerdeki ameliyatların, düğün ve nişan gibi etkinliklerin ertelenmesi, Mart ve Nisan ayında gerçekleştirilmesi planlanan sergi, kongre, konferans panel vb. etkinliklerin ertelenmesi gibi uygulamalar (Demirbilek vd., 2020, s. 492; icisleri.gov.tr) Yeni Koronavirüs (Kovid-19) salgını sürecinde alınan kararlardan bazılarıdır.

Salgının önlenmesi ve/veya hızının azaltılmasına yönelik alınan tedbirlere ilaveten salgının ekonomik etkilerini en aza indirmek için de çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu bağlamda ilk olarak 18 Mart 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından 21 maddelik ve 100 milyar liralık bir kaynak aktarımı sağlayan “Ekonomik İstikrar Kalkınma Programı” açıklanmıştır (AA, 2020). 16 Nisan’da uygulamaya konulan yeni ekonomik önlem paketi ile işten çıkarmalar 3 ay boyunca yasaklanmış ve ücretsiz izindeki çalışanlara her 1.177 TL ödenmesi ve 15 Mart’tan sonra işten çıkarılan ve işsizlik maaşı alamayan işçiler için de İşsizlik Sigortası Fonundan ödeme yapılması sağlanmıştır. Bunlara ilave olarak en düşük emekli aylığı (1000 TL) 1500 liraya çıkarılmış ve Kısa Süreli Çalışma Programının kullanımı kolaylaştırılmıştır (TRT Haber, 2020).

4.2. Kovid-19 Süreci Yönetiminde Türkiye’de İyi Yöneti(ş)im Uygulamaları

Kovid-19 salgını sürecinde Türkiye’de yapılan çalışmalara kısaca değindikten sonra bu süreci iyi yönetim/yönetişim ilkeleri açısından değerlendirmekte fayda vardır. Yukarıda belirtildiği gibi iyi yönetim ilkeleri alan yazında genel olarak şeffaflık/açıklık, katılımcılık, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü, cevap verebilirlik, etkinlik ve eşitlik olarak sıralanmaktadır. Bu ilkeler göz önüne alınıp bir değerlendirme yapıldığında Türkiye’de salgınla mücadele sürecinin büyük ölçüde bu ilkeleri kapsadığını gözlemlenebilir. Aşağıda bu ilkelerin pandemi yönetim sürecinde ne derece dikkate alındığı her bir ilkeye ayrı bir başlık açılarak değinilecektir.

Şeffaflık/Açıklık, karar alma sürecinde alınan kararların ve bu kararların uygulanma sürecinin toplumla ya da paydaşlarla açık ve net bir şekilde paylaşılmasıdır (Toksöz, 2008, s. 18). Sağlık Bakanlığı Yeni Koronavirüs (Kovid-19) ile ilgili alınan kararları, günlük vaka, ölüm ve test sayılarını düzenli olarak yayınlamış ve yayınlamaya devam etmektedir. Bilim Kurulu her gün ve gerekli görülen her durumda toplanmış, alınan kararlar toplantı bitiminde bizzat Sağlık Bakanı Fahrettin Koca tarafından kamuoyuna duyurulmuş ve aynı zamanda Bakanlığın internet sitelerinde ve sosyal medyada paylaşılarak süreç şeffaf bir şekilde ilerlemiştir (Yıldız & Şahin, 2020, s. 398) ve ilerlemeye de

devam etmektedir. Bilgilendirmeler özellikle sosyal medya kanalları aktif kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Vatandaşlar kararların nasıl ve kimler tarafından nerede alındığı hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Sosyal medya veya basında ortaya atılan yalan haberler ve spekülatif paylaşımlara birinci ağızdan karşılık verilerek oluşabilecek olası toplumsal infialin önüne geçilmektedir (Erol, 2020, s. 10). Her ne kadar muhalefet partileri ve Türk Tabipler Birliği tarafından ölü sayılarının gizlendiğine yönelik eleştiriler/suçlamalar yönetilse de (TTB, 2020, s. 54; Sözcü, 2020b) Türkiye’de Kovid-19 salgını sürecinin şeffaflık ilkesi göz önüne alınarak yürütüldüğünü DSÖ de kabul etmiştir. DSÖ Türkiye temsilcisi Pavel Ursu sosyal medya hesabı Twitter'dan yaptığı açıklamada Türkiye'nin koronavirüs mücadelesinin tüm dünyaya örnek olduğunu belirterek sürecin şeffaf bir şekilde yürütüldüğünü belirtmiştir (Yeni Şafak, 2020).

Katılımcılık açısından değerlendirdiğimizde, sürecin katılımcı bir anlayışla yönetildiğini söyleyebiliriz. Koronavirüs Bilim Kurulu ve oluşturulan diğer kurullar bunun en güzel örneğidir. Tıp biliminin farklı anabilim dallarından, değişik dünya görüşüne sahip, farklı üniversitelerde görev yapan, alanında kendini ispat etmiş ve uluslararası alanda önemli çalışmalar yapmış akademisyenlerden oluşan bir bilim kurulu oluşturmuştur. Sağlık Bakanlığı Koronavirüs Bilim Kurulu olarak isimlendirilen bu kurul Türkiye’de Kovid-19 hastalığı ile mücadele için 10 Ocak 2020 tarihinde oluşturulan bir danışma kuruludur (İşlek vd., 2020, s. 32). Bilim Kurulunun başkanlığını Sağlık Bakanı Fahrettin Koca yapmaktadır. Bu kurul çeşitli üniversitelerin tıp/sağlık bilimleri fakültelerinin enfeksiyon, mikrobiyoloji, viroloji, iç hastalıkları, yoğun bakım ve göğüs hastalıkları alanında çalışan öğretim üyelerinden oluşmuştur. Kurul ilk oluşturulduğunda 26 olan üye sayısı daha sonra 31’e çıkarılmıştır (Yener, 2020). Gelen eleştiriler doğrultusunda kurula 7 yeni üye (Halk sağlığı uzmanı) daha katılarak toplam sayısı 38 olmuş (Sabah, 2020; Evrensel, 2020) ve kurul daha geniş katılımlı bir hale gelmiştir. Bilim Kurulu üyelerinin özgeçmişleri (CV) incelendiğinde hepsinin alanında uzman ve ülkenin tıp/sağlık alanında önde gelen üniversitelerinden öğretim üyeleri oldukları görülmektedir. Bundan dolayı kurulun yetkinliği konusunda toplumda ve tıp camiasında genel bir kabul vardır. Kurul üyeleri ilk etapta sadece tıp fakülteleri hocalarından ve Sağlık Bakanlığının ilgili bürokratlarından oluşturulmuşken daha sonra oluşan kanaat gereğince Türk Diş Hekimleri Birliğinden de bir üye Bilim Kurulunda görevlendirilmiştir (<http://www.tdb.org.tr>). Farklı alanlardan kurula üye görevlendirilmesi bir bakıma kurulun daha katılımcı ve kapsayıcı olması için atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Bazı eksikliklerine rağmen- kurulda veteriner hekimler odasından, Türk Tabipler Birliğinden, sağlık sendikalarından temsilcilerin de olmaması gibi-böyle bir kurulun oluşturulmuş olması bile çok önemli bir adımdır.

Alınan kararlar ve elde edilen veriler bunu göstermiştir.

Süreç içinde zamanla ortaya çıkan ihtiyaçlara binaen Bilim Kurulunun yanında ayrıca salgının sosyal, psikolojik ve ekonomik yönünü de ele alıp tavsiyeler sunacak Toplum Bilimleri Kurulu adında yeni bir kurul oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu kurulun “...süreçle ilgili öngörü çalışmaları yapacak, toplumsal öneriler getirecek, toplum, aile ve bireyler olarak nelerden kaçınmak gerektiğinin ötesinde, bize hayatı kolaylaştıracak tekliflerde de bulunması” öngörülmüştür (Ulu & Kökdemirci, 2020). Bu kurulların yanında yerel düzeyde de il idare kurullarının (İDK) ve il pandemi kurullarının (İPK) toplanması kararlaştırılmış ve il düzeyinde alınacak tedbirler bu kurullara bırakılmıştır. İPK’nın aldığı kararların vakit kaybetmeksizin valiliklerce uygulamaya konulması ve merkezi yönetimle paylaşılması kararlaştırılmıştır.

Hem bir sosyal dayanışma örneği hem de katılımcılığın göstergelerinden bir diğeri olarak değerlendirilebileceğimiz Vefa Sosyal Destek Gruplarına (VSDG) da burada değinmekte yarar vardır. İllerde vali, ilçelerde kaymakamların başkanlığında oluşturulan bu grupların görevi tek başına yaşayan ve ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmayan ya da ihtiyaçlarının karşılayacak bir yakını bulunmayan 65 yaş ve üstü ile kronik rahatsızlığı olan vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamaktır (TRT Haber, 2020). Gruplar ayrıca dezenfektasyon malzemeleri, maske, sabun ve kolonyadan oluşan kolileri de vatandaşların evlerine kadar götürmektedirler. Yeni bir uygulama olarak karşımıza çıkan VSDG’ler illerde valinin koordinasyonunda il emniyet müdürü, il jandarma komutanı, vali tarafından belirlenecek kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcileri, ilçelerde ilçe emniyet müdürü, ilçe jandarma komutanı, kaymakamlar tarafından belirlenecek kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcileri, yerel yönetimler, AFAD, Kızılay ve ihtiyaç duyulacak sivil toplum kuruluşları temsilcilerinden oluşturulmuştur (Turan & Çelikyay, 2020, s. 19). Ayrıca bu gruba gönüllü vatandaşların da katılması sağlanarak hem daha katılımcı hem de daha hızlı bir hizmet sunumu amaçlanmıştır. VSDG’ya başvurular 112, 155 ve 156 no’lu telefonlar ve belediyelerin bildirdikleri telefon numaraları aracılığıyla yapılabilmektedir (Habertürk, 2020a). Yardımların daha hızlı, koordineli ve etkin bir şekilde dağıtılması için VSDG’nin tek yetkili birim olarak görevlendirilmiştir. VSDG’lerin yapısına baktığımızda farklı kurum ve kuruluşları içinde barındırdığını ve katılımcı bir anlayışla yapılandırıldığını söyleyebiliriz.

Aynı zamanda Cumhurbaşkanlığının başlatmış olduğu ve halen devam eden “Biz Bize Yeteriz Türkiyem” yardım kampanyası (Turan & Çelikyay, 2020, s. 13) vatandaşları bu sürece dâhil etme girişimi olarak değerlendirilebilir. Kampanyanın amacı devlet ve millet birlikteliğini sağlayarak Kovid-19 sürecinde mağduriyet yaşayan veya zor durumda olan vatandaşlara destek olmak ve onların

bu süreci daha kolay atlatmalarını sağlamaktır (Alyanak vd., 2020). Cumhurbaşkanlığı'nın yanında yerel yönetimler de çeşitli yardım kampanyaları düzenleyerek sürece dâhil olmuşlardır. Ayrıca hasta yatak kapasitesini arttırmak ve ihtiyaç anında kullanılması amacıyla bazı yerel yönetimler (Adana Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi gibi) sahra hastaneleri kurmuşlardır. Maske, kolonya, dezenfektan gibi acil gerekli olan malzemelerin üretiminde de değişik kurum ve kuruluşlardan devlete destek gelmiştir. MEB'e bağlı meslek liselerinde öğretmen ve öğrenciler el ele vererek kolonya ve dezenfektan üretimi gerçekleştirerek sürece önemli katkılar sunmuşlardır (Sözcü, 2020b). Kamu örgütleri, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşlarının yanında sanatçılar ve toplum tarafından tanınan kimseler de paylaşımlarda bulunarak, kamu spotları yayınlamaları salgına dikkat çekmişler ve vatandaşları bilgilendirmişlerdir. Bu süreçte devlette ekonomik yönden işverenlerini ve çalışanlarını unutmamıştır. Kredi destek paketleri, vergi borcu erteleme, sokağa çıkma yasağı olanlara borç öteleme ve kredi ve kredi kartı borçlarının 3 ay ötelenmesi ve çeşitli finansal destek paketleri gibi uygulamalarla devlet vatandaşlarının yanında olduğunu göstermiştir.

Burada aşı çalışmalarına da değinmekte yarar vardır. Türkiye'de birçok ülkede olduğu gibi aşı çalışmaları yapılmaktadır. Türkiye'deki aşı çalışmaları Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve TÜBİTAK önderliğinde birçok kurum ve kuruluşun iştirakiyle katılımcı bir anlayışla yürütülmektedir. Salgından kurtulmanın tek etkili olarak görülen aşı çalışmaları için TÜBİTAK hızlı davranarak araştırmacıları harekete geçirmeyi başarmıştır. Bu bağlamda *“ulusal ve uluslararası düzeyde farklı disiplinleri bir araya getiren çeşitli telekonferanslar düzenlenmiş, AR-GE ve Kalkınma Ajansları ile birlikte COVID-19 salgınıyla mücadelede ortak çabaları desteklemek için çok sayıda çalışma alanları sunulmuştur”* (Mandal, 2020). Mayıs ayı sonu itibarıyla Türkiye'de farklı kurumlar tarafından TÜBİTAK ve hükümetin de desteklediği aşı çalışmaları başlamış ve hala devam etmektedir (covid19.tubitak.gov.tr).

Hesap verebilirlik, *“gücü/yetkiyi elinde bulunduranların yaptıkları veya yapamadıkları eylemler için açıklamada bulunmaktır”*. Hesap verebilirlik iyi yönetişimin önemli ilkelerinden biridir. Covid-19 döneminde idarenin bu ilkeye de önemli oranda özen gösterdiğini söyleyebiliriz. Hesap verebilirliğin en önemli koşulu saydamlık yani açıklık/şeffaflıktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkiye Cumhuriyeti devleti süreci en başından beri açık ve şeffaf bir şekilde yürütmüştür. Bütün gelişmeler anlık ve günlük olarak kamuoyu ile paylaşılmış, ortaya atılan iddialara ilgili birimler tarafından gerekli cevaplar verilmiştir. İlk hafta sonu sokağa çıkma yasağından sonra oluşan kargaşanın sorumlusu olarak gösterilen İçişleri Bakanı Süleyman Soylu'nun aldığı karardan ötürü istifasını

sunması (Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmemiştir) da hesap verilebilirlik ilkesi açısından oldukça önemlidir. Yönetenler yaptıklarının yanında yapamadıkları ya da yanlış yaptıkları uygulamalar için de özür dilemiş ve hesap verme yolunu tercih etmiştir. Hesap verebilirliğin gerçekleşmesi adına süreçte Cumhurbaşkanlığının koordinasyonunda tüm birimlerin görev ve yetkileri tanımlanmıştır. Süreçte nelerin hedeflendiği, alınan tedbirlerin ve uygulanan politikaların neler getireceği, bir başka ifadeyle, sonuçlarının ne olacağı gibi hedefler belirlenmiştir. Özetle diyebiliriz ki Kovid-19 salgını sürecinde hesap verebilirlik ilkesi önemli ölçüde gerçekleşmiştir.

Hukukun Üstünlüğü: Hukukun üstünlüğü ile anlatılmak istenen alınan kararların hukuka uygun olup olmadığı bir başka ifadeyle karar alım veya politika yapım sürecinde uluslararası veya ulusal yasal düzenlemelere uyulmasıdır. Pandemi döneminde karar alımı ve uygulanması aşamasında hukuka uygunluk/hukukun üstünlüğü ilkesi hep göz önünde bulundurulmuştur. Pandemi dönemi olağan dönemlerden farklıdır ve bu yüzden alınan kararlar da olağanın dışında olması kabul edilebilir. Bu süreçte kamu otoritesi uluslararası metinlerle ve anayasa ile tanınan hak ve özgürlüklere bazı kısıtlamalar getirmek durumunda kalmıştır. Çünkü virüs insan ve toplum sağlığını tehdit etmektedir. Gerekli tedbirler alınmadığı zaman daha büyük sorunların ortaya çıkabileceği riskinden hareketle güvenlik mi özgürlük mü tartışmasında ibre daha çok güvenlik lehine dönmüştür. Ancak bu sadece Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Diğer ülkeler de henüz aşı, ilaç veya kesin tedavisi bulunamayan bu hastalık için en etkili yol olarak ilaç dışı (farmasötik olmayan uygulamalar) uygulamaları devreye sokmuşlardır (Desvars-Larrive vd., 2020, p. 1; OECD, 2020). Pandemi döneminde alınan kararlar (sokağa çıkma yasağı veya kısıtlaması, ülkeler, şehirler ve bazı illerde ilçeler arası ulaşım kısıtlaması vb.) temel insan hak ve özgürlükleri açısından kolay kabul edilebilir olmasa da kamu düzeni ve halk sağlığı açısından elzemdir. Bu durum uluslararası metinlerde (AİHS madde 15) ve 1982 Anayasası madde 15'de istisnai haller olarak belirtilmiş ve bazı kısıtlamalara cevaz verilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de bu gibi durumlarda devletlere geniş takdir yetkisi vermiştir. Ayrıca DSÖ yaptığı açıklamalarla salgının kamu sağlığını tehdit ettiğini kabul etmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bütün bu açıklamalar ve metinler birlikte değerlendirildiğinde kamu yararı açısından uygulanan tedbirler kabul edilebilir düzeydedir (Güler, 2020, s. 187). Ancak kural/yasak koyucunun burada dikkat etmesi gereken nokta hukuk devleti ilkelerine ve insan onuruna azami özen göstermektir. Kanunilik ilkesi, alınan kararların süre bakımından sınırlı olması ve karar alımının zorunlu ve gerekli olması gibi ilkeler göz önünde bulundurulmalıdır. Sayılan bu hususlara ek olarak yaşlılar ve gençler için

uygulanan sokağa çıkma kısıtlamasında ölçülülük ilkesi kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Devlet anayasa ve yasalara göre yaşlıları ve gençleri korumakla yükümlüdür. Fakat bu yükümlülük hak ihlali doğurmamalıdır (Güler, 2020, s. 189). Türkiye’de alınan tedbirler yukarıda sözünü ettiğimiz hususları büyük ölçüde barındığı için Kovid-19 salgını yönetiminde hukuka saygı ve hukukun üstünlüğü ilkesine azami ölçüde riayet edilmiştir diyebiliriz. Herkes kanun önünde eşit kabul edilmiş ve hiçbir imtiyaza sahip olmamıştır. Keyfi ve yasal olmayan hiçbir uygulamaya izin verilmemiştir.

Cevap verebilirlik: İyi yönetişimin bir diğer ilkesi de “*vatandaşların yönetimde/hükümette bulunanlarca dinleneceklerini bilmeleri anlamına gelen*” cevap verebilirliktir. Bu ilke gereğince halkın ihtiyaç ve taleplerine duyarlı bir yönetici her daim cevap vermeye hazır, sempatik, anlayışlı olması gerekmektedir (Özer, 2006, s. 80). Türkiye’de salgın sürecinde Sağlık Bakanlığı verileri açık ve şeffaf bir şekilde kamuoyu ile düzenli bir şekilde paylaşmıştır. Veriler ilk başlarda bizzat SB tarafından her gün basın yoluyla daha sonra ise sosyal medya aracılığıyla da toplumun tüm kesimlerine duyurulmuştur. Özellikle salgının başlarında 18 Mart’tan itibaren Sağlık Bakanı hemen hemen her gün basın aracılığıyla ve canlı yayınlarla günlük Kovid-19 tablosunu paylaşmıştır. Bakan, canlı yayında kendisine yöneltilen her türlü soruyu açık ve şeffaf bir şekilde cevaplandırmıştır. Bilim kurulu üyelerinden bazıları çeşitli televizyon kanallarında programlara katılarak hem salgın hem de süreç hakkında kamuoyunu bilgilendirmişler, kendilerine sorulan sorulara açık bir şekilde cevap vererek (Yıldız & Şahin, 2020) hem insanları daha fazla bilinçlenmeye hem de var olan soru işaretlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Halkın soru, istek ve talepleri hızlı bir şekilde karşılanmaya ve cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Daha önceden vatandaşların istek, talep ve önerileri için oluşturulmuş olan ALO 184 Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezi (SABİM) bu süreçte de kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir. Alo 184 SABİM hem çağrı işlemi hem de sesli yanıt sistemi hizmetiyle SB Bilim Kurulunun hazırlamış olduğu algoritma çerçevesinde Yeni Koronavirüs (Kovid-19) konusunda vatandaşlara güvenilir ve güncel bilgileri sunmakta, risk kategorisinde olan vatandaşların ne yapmaları gerektiği konusunda onları doğru yönlendirme sağlamaktadır. Bakanlık bu hizmeti 7/24 çalışma mantığıyla, yeteri kadar personelle evden/uzaktan çalışma yöntemi ile vermektedir (haberler.com; Kocaeli Gazetesi, 2020). Sadece çağrı merkezi olarak değil "0541 888 0184" numaralı Whatsapp hattı üzerinden de hizmet vermektedir (Karaaslan, 2020). Pandemi sürecinde SABİM iletişim kanalı yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Şubat ayında vatandaşlar tarafından SABİM’e yapılan çağrılarının sayısı 146 bin 197 iken, bu rakam Nisan ayında 11 kat artmış ve 1 milyon 659 bin 898’e ulaşmıştır (haberler.com).

Etkinlik ve Etkililik: Kovid-19 salgını sürecinde uygulanan politikaların etkinliğini ve etkililiğini değerlendirdiğimizde, sürecin zamanında doğru politika ve uygulamalarla etkin bir şekilde yönetildiğini söylemek sanırız abartı olmayacaktır. Çünkü sağlıkla ilgili istatistiki veriler (vaka, ölüm, iyileşen hasta sayıları vb.) incelendiğinde ve diğer ülkelerle kıyaslandığında, Türkiye'nin birçok ülkeden daha iyi durumda olduğu şu anki verilere ortadadır. Virüsün merkezi Çin'de, Avrupa'nın birçok gelişmiş ülkesinde (İtalya, İspanya, İngiltere, Fransa gibi), Rusya, İran ve Amerika'da vaka ve ölüm sayıları çok yüksek seyretmiştir. Bu ülkelerde günlük ölüm sayıları yüzlerle veya binlerle (ABD, Birleşik Krallık örneklerinde olduğu gibi) ifade edilirken Türkiye'de en fazla ölüm sayısı 127 (19 Nisan 2020 tarihinde) olarak kaydedilmiştir (ourworldindata.org). 31 Mayıs 2020 tarihine kadar kaydedilen bazı ülkelerdeki veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Dünya'dan Koronavirüs (Kovid-19) Verileri (31 Mayıs 2020)

Ülke	Vaka Sayısı	Ölen Hasta	Vaka Ölüm Oranı
Türkiye	163,942	4,540	%2,8
Almanya	183,410	8,540	%4,7
İtalya	232,997	33,145	%14,3
İspanya	239,479	27,127	%11,3
İngiltere	257,539	37,527	%14,6
Fransa	190,975	28,805	%15,1
ABD	1,080,000	108,107	%6
Çin	84,146	4,638	%5,5
Rusya	405,843	4,693	%1,2
Kanada	92,479	7,906	%8,5
İran	151,466	7,797	%5,1
<i>Dünya Geneli</i>	6,019,000	375,309	%6,1

Kaynak: ourworldindata.org.

Türkiye'deki vaka istatistikleri incelendiğinde alınan önlemlerin ve uygulanan politikaların virüsün yayılma hızını azalttığını ve etkilerini daha hafif düzeyde atlatılmasını sağladığı açıkça görülebilir. İlk vakanın görüldüğü 11 Mart'tan 31 Mayıs'a kadar geçen sürede hem ölüm hızı ve entübe hasta sayısı diğer ülkelere göre daha yavaş seyretmiş hem de iyileşen hasta sayısında sürekli bir artış meydana gelmiştir. 31 Mart 2020 itibarıyla toplam vaka sayısı 13.531,

vefat eden hasta sayısı 214 ve iyileşen hasta sayısı ise 243'tür. 30 Nisan'a gelindiğinde ise toplam vaka sayısı 120.204, vefat eden hasta sayısı 3.714 ve iyileşen hasta sayısı ise 48.886 olmuştur. 31 Mayıs'ta ise toplam vaka sayısı 163.942, ölen hasta sayısı 4.540 ve iyileşen hasta sayısı ise 127.973'tür (covid19.saglik.gov.tr). Her ne kadar Nisan ayı içinde vaka sayısı ve ölüm oranlarında bir artış gözlemlenmiş olsa da Nisan ayının sonlarından itibaren vaka sayılarındaki artışa rağmen vefat sayıları düşüş trendine girmiştir. 12 Mayıs itibariyle dünya genelindeki iyileşen hasta oranı %35'ler civarındayken, bu oran Türkiye'de %70'ler seviyesindedir (SB, 2020). Türkiye iki aylık zaman zarfında önemli bir başarı elde etmiştir. Türkiye'nin bu başarı öyküsü değişik uluslararası haber ajansları (Reuters, AFP) ve televizyon kanalları (BBC, CNN International) tarafından Dünya'ya servis edilmiştir. DSÖ de Türkiye'nin çalışmalarından övgüyle bahsetmiştir.

Türkiye uygulamış olduğu politikalarla ve aldığı önlemlerle yoğun bakım ünitelerindeki hastaların oranını da (Kovid-19'dan dolayı) %1,29'luk dünya ortalamasının altına indirmeyi de başarmıştır. Dünya genelindeki ölüm oranı %6,91 iken, Türkiye bunu %2,7'ye indirmeyi başarabilmiştir (Daily Sabah, 2020). Avrupa'nın gelişmiş birçok ülkesinde (İtalya, İspanya gibi) yoğun bakımlarda aşırı bir yoğunluk yaşanırken, Türkiye'de yoğun bakım doluluk oranı %65'ler civarında kalmıştır. Hiçbir hasta yoğun bakım yatak eksikliğinden veya hastanelerde yatak doluluğu nedeniyle sağlık hizmetlerinden yoksun kalmamıştır. Türkiye'de vakaların pnömöniye (zatüreye) dönüşme oranında %60'dan %12'ye, büyük bir düşüş gerçekleşerek yoğun bakım ihtiyacının da azalması sağlanmıştır. Buna ilave olarak yoğun bakıma giren hastalarda vefat oranı da progresif bir şekilde %58'den %10'a düşmüştür (aktob.org.tr). Görüldüğü üzere rakamlar-bunlar sadece bir rakam değil aynı zamanda candır/yaşamdır- uygulanan politikaların etkinliğini ve etkililiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Eşitlik: Yeni Koronavirüs (Kovid-19) salgını döneminde eşitlik ilkesine de azami önem verilmiştir. Sağlık hizmetlerinden yararlanma konusunda herkes eşit haklara sahip olmuştur. Kişinin gelirene, ırkına, milletin ya da statüsüne bakılmaksızın virüse yakalanmış olan herkese aynı kalite ve düzeyde sağlık hizmeti verilmiştir. Toplumun hiçbir kesimi (sığınmacılar-mülteciler vb. dâhil) sağlık hizmeti sunumundan mahrum bırakılmamıştır. Türkiye'deki pandemi ile mücadele kapsayıcı bir anlayışla yönetilmektedir. Örneğin, 14 Nisan 2020'de 31099 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 2399 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararı ile Covid-19'a yakalanan tüm vatandaşların tedavi hizmetlerinin ve diğer giderlerinin ücretsiz olması kararlaştırılmıştır. Birçok Avrupa ülkesinde (Romanya, Slovakya, Bulgaristan vb.) özellikle Romanlar hem toplumun önemli

bir kesimi tarafından hem de kamu kurumları tarafından veya siyasetçiler tarafından salgının sorumlusu olarak hedef gösterilip çok sıkı bir şekilde (bazen ölçüsüz) karantınada tutulurken ve sağlık hizmetlerine erişimde sorunlar yaşarken (Ergonetwerk, 2020; ec.europa.eu) Türkiye’de hiçbir etnik grup ya da göçmenler bu tarz bir muamele ile karşılaşmamışlardır. Salgınla mücadele sırasında sözü edilen bu grupların da Kovid-19 tedavilerinin SB tarafından ücretsiz yapılmasına olanak tanınmıştır. Bu kişiler Göçmen Sağlığı Merkezlerine başvurmaları halinde de ateş ölçümleri yapılmış, Kovid-19 konusunda detaylıca bilgilendirilmişler ve gerekli görüldüğü takdirde hastanelere yönlendirilmişlerdir. Göçmen Sağlığı Merkezlerinde çalışan sağlık personeli için Kovid-19 algoritmaları Arapçaya evrilmiştir. Göçmen Sağlığı Merkezlerindeki dokümanlar Arapçaya ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Sağlık Bakanlığı’nın yanında sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler de Kovid-19 ile ilgili farklı dillerde broşürler hazırlamışlardır. Kovid-19 tanı testleri ve tedavisi acil durum kapsamında değerlendirilerek ücretsiz hale getirilmiştir. Kamplarda bulunan mülteciler için giriş çıkışta ateş ölçümleri yapılmakta ve Kovid-19 şüphesi olanlar özel nakil vasıtalarıyla hastanelere gönderilmekte ve test sonuçları gelinceye kadar evlerinde karantınada tutulmaktadırlar (Aktaran Mardin vd., 2020, ss. 114-115).

5. SONUÇ VE TARTIşMA

Türkiye’de sağlıkta iyi yöneti(şi)m uygulamalarını anlatmaya çalıştığımız bu çalışmada özellikle Koronavirüs (Kovid-19) salgını döneminde atılan adımlar çalışma konumuzu oluşturmuştur. Çalışma ile Türkiye’de iyi yöneti(şi)m ilkelerinin pandemiyle mücadelede büyük oranda uygulandığını göstererek bu noktadaki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Salgın döneminde izlenen politikalar ve alınan tedbirler detaylıca analiz edildiğinde iyi yönetişimin izleri görülebilmektedir. Özellikle süreç başında oluşturulan Koronavirüs Bilim Kurulu ve daha sonra süreç içinde lüzum üzerine oluşturulan Toplum Bilimleri Kurulu ve diğer kurullar ve gruplar yaşanan soruna daha katılımcı bir yaklaşım içinde ele almanın bir çabası olarak değerlendirilebilir. Sürecin açık, şeffaf, hızlı ve etkin bir şekilde yönetilmesi Kovid-19 salgınının diğer ülkelerle kıyaslandığında daha hafif atlatılmasını sağlamıştır. Düzenlenen değişik kampanyalarla devlet-toplum bütünleşmesi sağlanmaya çalışılmış ve toplumun diğer kesimleri de sürece dâhil edilmiştir. Aynı zamanda kamu kurumlarının da bazı aksaklıklara rağmen kendi aralarında koordineli bir çalışma yürütmesi alınan tedbirlerin sonuca ulaşılmasında etkili olmuştur. Kararlar değişik kurullarda (Bilim Kurulu, Bakanlar Kurulu) tartışılmış, olası sonuçları değerlendirilmiş ve bu doğrultuda kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bütün bu süreç aslında iyi yönetişimin birçok ilkesi

(şeffaflık, katılımcılık, hesap verebilirlik, hukuka uygunluk, cevap verebilirlik, etkinlik ve eşitlik) ile de birebir örtüşmektedir.

Süreç göstermiştir ki yönetenlerin iyi yöneti(şi)m ilkelerini karar alma aşamalarında uygulamaları veya bunları göz önünde bulundurmaları devleti pasifleştirmemiş ya da etkisizleştirmemiş aksine daha güçlü ve etkin hale getirmiştir. Yönetişim/iyi yönetişim özü itibariyle devletin güçsüzleştirilmesi değil, gücünü toplumdaki diğer aktörlerle paylaşarak daha da etkinleşmesi demektir. Türkiye Yeni Koronavirüs (Kovid-19) salgını döneminde izlediği politikalarla ve elde ettiği sonuçlarla bunu kanıtlamıştır. İlk vakanın yaşandığı 11 Mart'tan çalışmamızı bitirdiğimiz 31 Mayıs tarihine kadar geçen sürede hem vaka sayılarında hem de ölüm oranlarında gelişmiş birçok ülkeyi geride bırakmıştır. Salgın sürecini en etkili yöneten birkaç ülkeden biri olarak takdir toplamaktadır. Türkiye Yeni Koronavirüs salgını sürecinde toplumun tamamını kapsayan bir sağlık hizmeti sunumu gerçekleştirmektedir. İtalya, İspanya, İngiltere, ABD gibi ülkelerde yaşlı nüfus ölüme terk edilirken (yatak ve yoğun bakım yatak sayısı yetersizliğinden kaynaklı), Türkiye'de hem yaşlı nüfus hem de orta yaş ve genç nüfus kesintisiz olarak eşit şartlarda sağlık hizmetine ulaşabilmiştir. Vaka-Ölüm oranlarına baktığımızda da bu açık bir şekilde görülmektedir. Türkiye birçok gelişmiş Dünya ülkesine göre daha düşük bir ölüm orana sahiptir. Tüm dünya ülkeleri içinde %2,80'lik ölüm oranıyla Türkiye düşük orana sahip ülkelerden biridir (<https://coronavirus.jhu.edu/data/mortality>).

Türkiye'nin salgını birçok ülkeye göre daha başarılı yönetmesi ve bu süreçte iyi yönetişim anlayışı çerçevesinde bunu götürmeye çalışması birçok kesim tarafından takdir edilmiştir. Ancak bu hiçbir eleştiri veya eksikliğin olmadığı anlamına gelmemelidir. Türkiye'deki en önemli eleştirilerden biri (TTB tarafından yapılmaktadır) Sağlık Bakanlığının verileri şeffaf bir şekilde yayınlamadığı dolayısıyla vaka ve ölüm sayılarını gizlediği yönündedir. Bunu sadece TTB değil İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu da sık sık dile getirmiştir. İmamoğlu bu iddiasını mezarlıklar müdürlüğündeki verileri geçmiş yıllarla kıyaslayarak ileri sürmektedir. Ülke içinden gelen eleştirilerin yanında aynı zamanda yurtdışından da çeşitli basın yayın organları (New York Times gibi) aracılığıyla Türkiye'deki gerçek sayıların gizlendiğine yönelik yayınlar yapılmıştır (Balta & Özel, 2020). Gerçek vaka sayılarının gizlenmesinin yanında yine TTB yeteri kadar kişiye test uygulanmadığını ve bunun da gerçek vaka sayılarına ulaşmayı engellediğini öne sürmektedir. Açıklanan test sayılarının tekrar testleri mi (aynı kişilere tekrardan yapılan testler) yoksa farklı kişilere yapılan testleri mi içerdiğinin belirtilmediği yönünde bir eleştiri de (Elbek, 2020, p. 215) tarafından dile getirilmiştir.

Türkiye'nin salgınla mücadelesine getirilen bir başka eleştiri de Nisan

ayındaki maske dağıtımında yaşanan sorundur. Maske takmanın bulaşı azaltmanın etkili yollarından biri olarak kabul görüp, zorunlu hale gelmesiyle birlikte ortaya çıkan maske ihtiyacını gidermek ve maske dağıtımını yapabilmek adına ilk önce postaneler (PTT) sorumlu kılınmıştır. Vatandaşların “*epttavm.com*” adresi üzerinden kimlik bilgileri ile başvuru yapmaları istenmiştir (BirGün, 2020; Habertürk, 2020b). Ancak PTT dağıtımını gerçekleştirmedi yetersiz kalmış ve insanlar günlerce maske beklemek zorunda kalmıştır. Bu arada parayla maske satışının da olmaması en azından satın alabilme gücü olanların da maskeye erişimini güçleştirmiş hatta olanaksız hale getirmiştir. Hükümet daha sonra maskelerin eczaneler aracılığıyla dağıtılacağını ve e-devlet üzerinden başvurulması halinde vatandaşların kendilerine SMS ile gelen kodla birlikte eczaneye giderek maske alabileceklerini duyurmuştur. Bu yöntemle de istenilen sonuç elde edilemeyince eczanelerin tanesi 1 liradan maske satışı yapmalarına müsaade edilmiştir. Bakır’in de (2020, p. 432) belirttiği gibi politika yapıcılarının buradaki eksikliği bu kadar kısa zamanda ve sınırlı sayıdaki personeliyle bu dağıtımını gerçekleştirme imkânının olmadığı baştan belli olan bir kurumu bu sorumluluğun devredilmesi olmuştur. Bu sorun Haber Sen’in üst düzey yöneticileri tarafından da dile getirilmiştir (DuvaR English, 2020). Maske kişisel koruyucu malzeme ve diğer tıbbi malzeme dağıtımını konusunda dile getirilen bir başka eleştiri de Türkiye Cumhuriyeti’nin dış ülkelere yaptığı maske, diğer koruyucu ve tıbbi malzeme yardımınıdır. Bilindiği üzere Türkiye ABD, İtalya, İspanya, İngiltere, Irak, İran gibi birçok ülkeye yardımda bulunmuştur. Bu durumu muhalefet partilerinden İyi Parti’nin lideri Meral Akşener “*Yeni Cami’de dilenip, Sultanahmet’te sadaka dağıtamazsınız*” sözleriyle eleştirmiştir (Polat, 2020).

Maske ve koruyucu malzeme temini ve dağıtımını sorunu sadece Türkiye’ye özgü bir durum değildir. Özellikle maske ve koruyucu ekipman eksikliği salgının başlarında (Mart ve Nisan gibi) birçok ülke için sorun haline gelmiş ve maske savaşları olarak adlandırabileceğimiz bir süreç yaşanmıştır. Örneğin, Almanya’nın Çin’den satın aldığı FFP-2 tipi maskeler, ABD’nin koruyucu maskeleri ihracat yasağı olduğu iddiasıyla Tayland’da el konulmuştur (The Guardian, 2020). İsveçli şirket Mölnlycke, Çin’den İspanya ve İtalya için ithal ettiği maske ve eldivenlerin Fransız hükümeti tarafından ele geçirildiğini duyurmuştur (Milliyet, 2020; Deutsche Welle Turkish, 2020). Almanya’dan İsviçre’ye 8 Mart’ta gerçekleşecek olan 240.000 adet yüz maskesi sevkiyatı 4 Mart’ta Alman hükümeti tarafından engellenmiş ve çoğu koruyucu tıbbi malzeme ihracatı tek taraflı olarak yasaklanmıştır (Zhou, 2020). Ülkeler arasındaki bu savaşa ek olarak, Avrupa Komisyonu (AK), maske ve diğer önemli koruyucu ve tıbbi ekipmanların ihracatını sınırlandırma kararı almış ve bu kararın bazı ülkeler

(Almanya, Çekya gibi) tarafından hemen uygulanması başka ülkelerde maske temini sorunu yaşanmasına neden olmuştur (Bown, 2020). Maske temini konusunda yaşanan sıkıntının bir diğer nedeni de salgınla birlikte Çin'deki üretimin düşmesidir.

Elbek (2020, p. 216) de hükümetin salgınla mücadelede birkaç noktada hatalı davrandığını yönünde bir eleştiri getirmektedir: Bunlardan ilki ve en önemlisi olarak öne sürdüğü hükümetin STK'larla işbirliği içinde çalışmadığıdır. Özellikle TTB ve Türk Eczacılar Birliği ile işbirliği yapılmadığının altını çizmektedir. Bir diğer eleştirisi ise hükümetin Koronavirüsü "tedavi edilebilir" bir hastalık olarak görmesi ve bunun sonucunda ilk başlarda Bilim Kurulunda halk sağlığı uzmanlarına yer verilmemesidir (Daha sonraki aşamada halk sağlığı uzmanları da kurula dâhil edilmiştir). Salgının ilk 30 gününde neredeyse temas takibinin yapılmamış olması ve bundan dolayı özellikle İstanbul gibi kalabalık şehirlerde vaka artışının hızlanması da bu noktada eleştirilmektedir. Elbek'e göre hükümetin üçüncü hatası, ekonomik kaygılar nedeniyle salgını bastırmak yerine sakinleştirmeyi seçmesidir. Yani sert önlemleri almada biraz yavaş davranmasıdır. Bu nedenle, alışveriş merkezlerinin uzun süre açık kalmasına izin verirken, ülke genelindeki birçok alan kısıtlanmıştır. 20 yaş altı ve 65 yaş üstü evde kalırken diğer yaş gruplarının serbest bırakılmasını da eleştirmektedir (Elbek, 2020, p. 216).

İyi yönetim sadece kurallardan oluşan bir yönetim anlayışı değildir. İyi yönetim bir kültürdür. Yönetime farklı bakmak ve çevreyi de dikkate almaktır. Elbette kurallar olacaktır ancak sadece kurallarla yönetmek başarıyı yakalamakta yeterli olmayabilir. Burada dikkat edilmesi gereken iyi yönetimin ilkelerini özümsemek ve bir yönetim kültürü/felsefesi haline getirmektir. Ancak o zaman daha başarılı bir yönetim sergilenebilir. Bundan dolayıdır ki politika yapımcılar şeffaflığı, katılımcılığı, hesap verebilirliği, hukukun üstünlüğünü ve eşitlik ilkelerini kendilerine rehber edinmelidirler. Toplumdan bilgi saklamak, gerçekleri çarpıtmak sadece günü kurtarmaktan başka bir girişim değildir. Elbette devlet sırrı niteliğinde olan bilgilerin toplumla paylaşılmaması tolere edilebilir. Ancak devlet sırrı kavramı hesap vermeme alışkanlığının bir maskesi olmamalıdır. Yine bu süreç şuana kadar bize göstermiştir ki sadece ekonomik ve askeri yönden güçlü olmak salgınla mücadele etmekte tek başına yeterli değildir. Bunun yanında hızlı hareket etmek, gerekli planları hazırlamak ve tedbirleri almak, güçlü bir sağlık alt yapısı oluşturmak ve sağlık personelinin bu konuda yetiştirmek çok daha önemlidir. Ayrıca teknolojiden azami ölçüde yararlanmak salgınlarla hızlı ve etkili bir mücadele yönetmek açısından son derece önemlidir. Vaka ve ölüm sayılarındaki azalma ve iyileşen hasta sayılarındaki artış rehabeti getirmemeli ve alınan tedbirlere sıkıca uyulmalıdır. Aksi takdirde tekrardan başa

dönme olasılığı yüksektir. Ayrıca sadece kovid-19 virüsüne odaklanmak ve diğer kronik hastalıkların tedavisini ikinci plana atmak ileriki dönemlerde sağlık sistemini zorlayabilir. Buradaki dengenin iyi kurulması gerekmektedir.

Karar vericiler/politika yapıcılar bu hususları bundan sonraki süreçlerde de göz önüne almalıdırlar. Bu çalışmanın bazı kısıtlılıkları da bulunmaktadır. Öncelikle çalışma 01 Ocak-31 Mayıs 2020 tarihleri arasında yani Kovid-19 salgınının birinci dalgasını kapsamaktadır. Dolayısıyla elde edilen veriler sadece bu dönem için geçerlidir ve sonrası dönem için genellenemez. Çalışmayı yazdığımız dönemde salgın yavaşlamış olmakla birlikte hala devam etmektedir. Salgının geleceği hakkında da kesin bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla şuan için olumlu olarak görülen bir sonuç ilerleyen aşamalarda olumsuz bir hal alabilir. Bazı eleştiri, eksik uygulamalara ve kısıtlılıklara rağmen Kovid-19 salgınına yaşadığımız şu günlerde Türkiye Cumhuriyeti devleti iyi yönetim ilkelerini uygulayarak süreci en iyi şekilde yönetmeye çalışmaktadır. Bu çalışma için oluşturulan araştırma sorularının cevabını bulduğunu ve hükümetin salgın yönetimindeki uygulamalarının bu sorularla paralellik gösterdiği söylenebilir. Türkiye'nin salgınla yönetim sürecinin halk tarafından nasıl algılandığının ve sonraki dalgaların etkilerinin ölçülmesi/tartışılması başka bir çalışmanın konusu olmakla beraber ayrıca yararlı da olabilir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

ZK: Fikir, literatür taraması, kaynakların toplanması, yazım

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

- AA (2020, 20 Mart). Hükümet 100 Milyar Liralık Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketini Açıkladı. 25 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/hukumet-100-milyarliralik-ekonomik-istikrar-kalkani-paketini-acikladi/1770907> adresinden erişildi.
- Acar, P. (2003). Cevap verebilirlik ve iyi yönetim. *İyi Yönetişimin Temel Unsurları içinde* (ss. 48-62), Ankara: Ayrıntı Basımevi.
- Akçay, M. (2013). *Belediyeler ve iyi yönetim*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Aktan, Ç. C (2003), *Değişim çağında devlet*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Ali, Muhammad I. (2015). Governance and good governance: A conceptual perspective. *The Dialogue* X(1), 65-77.
- Altan, Y. & Tülüceoğlu, S. (2016). Türk kamu yönetiminde iyi yönetim algısı: Isparta örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 303-322.
- Alyanak, Münibe Ç., Paksoy, M., Özkan, B. & Bozdoğan, K. (2020, 30 Mart). Cumhurbaşkanı Erdoğan: 'Biz Bize Yeteriz Türkiyem' kampanyasını başlatıyoruz. 10 Nisan 2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/cumhurbaskani-erdogan-biz-bize-yeteriz-turkiyem-kampanyasini-baslatiyoruz/1785164> adresinden erişildi.
- Arikboğa, E. (2007). Dünyada kamu yönetimi değişirken Türkiye’de ne oluyor?. *Çerçeve*, 15(44).
- Aşkın, M. D. (2003). Eşitlik ve iyi yönetim. *İyi Yönetişimin Temel Unsurları içinde* (ss. 94-112), Ankara: Ayrıntı Basımevi.
- Bakır, C. (2020). The Turkish state’s responses to existential COVID-19 crisis. *Policy and Society*, 39(3), 424-44. <https://doi.org/10.1080/14494035.2020.1783786>
- Balcı, A. (2003). Türk kamu yönetiminde ‘hesap verebilirlik’ anlayışı. A. Balcı vd. (Ed.) *Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar içinde* (ss. 115-133), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Balta, E. & Özel, S. (2020, 09 Mayıs). Tartışmalı sayılar: Türkiye’nin düşük ölüm oranlarına dair. 30 Mayıs 2020 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/evren-balta-ve-soli-ozel-yazdi-tartismali-sayilar-turkiye-nin-dusuk-olum-oranlarina-dair.877536> adresinden erişildi.
- Bayramoğlu, S. (2014). *Yönetişim zihniyeti- Türkiye’de üst kurullar ve siyasal iktidarın dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınları
- BirGün (2020, 05 Nisan). PTT ücretsiz maske dağıtımına başlıyor. 01 Haziran 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/ptt-uccretsiz-maske-dagitimina-basliyor-294892> adresinden erişildi.
- Bown, C. P. (2020). EU limits on medical gear exports put poor countries and Europeans at risk. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, published March 19, 2020. 18 Haziran 2020 tarihinde <https://www.piie.com/blogs/trade-and-investment-policy-watch/eu-limits-medical-gear-exports-put-poor-countries-and> adresinden erişildi.
- Bozkuş, B. (2009). *Türk kamu yönetiminde yönetim tartışmaları ve yönetişimin kamu yönetiminde uygulanabilirliği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Cope, S., Leishman, F. & Storie, P. (1997). Globalization, new public management and the enabling state. *International Journal of Public Sector Management*, 10(6), 444-460.
- Coşkun, S. (2013). Kamu yönetiminde yönetim yaklaşımı. A. Balcı, A. Nohutçu, N. Kemal Öztürk ve B. Coşkun (Ed.) *Kamu yönetiminde çağdaş yaklaşımlar – sorunlar, tartışmalar, çözüm önerileri, modeller, dünya ve Türkiye yansımaları 3. baskı* içinde (ss. 67-83), Ankara: Seçkin Yayınevi.

- Çukurçayır, M.A., Eroğlu, H.T. ve Sağır, H. (2012). Yerel yönetim katılım ve kent konseyleri. *Yerel Politikalar Akademik Araştırma ve Düşünce Dergisi*, 1-20.
- Çukurçayır, M. A. (2003). Çok boyutlu bir kavram olarak yönetim. M. Acar ve H. Özgür (Ed.) *Çağdaş Kamu Yönetimi I içinde* (ss. 259-275), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Daily Sabah (2020, 07 Mayıs). 16 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.dailysabah.com/turkey/turkeys-success-by-numbers-in-fight-against-covid-19-pandemic/news> adresinden erişildi.
- Demirbilek, Y., Pehlivan Türk, G., Özgüler, Z. Ö. & Alp Meşe, E. (2020). COVID-19 outbreak control, example of ministry of health of Turkey. *Turk J Med Sci*, 50, 489-494. doi:10.3906/sag-2004-187.
- Demirel, D. (2010). Yönetimde yeni bir boyut: e-yönetim. *Türk İdare Dergisi*, 466, 65-94.
- Desvars-Larrive, A., Dervic, E., Haug, N. *et al.* (2020). A structured open dataset of government interventions in response to COVID-19. *Scientific Data*, 7(285), 1-9. <https://doi.org/10.1038/s41597-020-00609-9>.
- Deutsche Welle Turkish (2020). Salgında “Maske Savaşları” 25 Nisan 2020 tarihinde <https://www.dw.com/tr/salg%C4%B1nda-maske-sava%C5%9Flar%C4%B1/a-53010311> adresinden erişildi.
- Duvar English. (2020, 07 Nisan). Labor union warns distribution of masks via Turkish Post ‘impossible’. 10 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.duvarenglish.com/health-2/coronavirus/2020/04/07/labor-union-warns-distribution-of-masks-via-turkish-post-impossible> adresinden erişildi.
- Edwards, M. (2001). Participatory governance in the future: Roles of government and community sectors. *Australian Journal of Public Administration*, 60(3), 78-88.
- Elbek O. (2020). COVID-19 outbreak and Turkey. *Turk Thorax J.*, 21(3), 215-216.
- Ergeneli, A. (2009). Örgütsel Etkililik Kriteri Olarak Lider Davranışının Örgütsel İklim İle İlişkisi: Görev Karmaşıklığı Bakımından Farklılaşan İki Örgüte İlişkin Bir Uygulama. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50(1), 187-199.
- Ergonetwork (2020). The effects of Covid-19 on Roma communities in EU Member States and Enlargement and Neighbourhood Countries 20 Mayıs 2020 tarihinde <https://ergonetwork.org/wp-content/uploads/2020/04/ERGO-input-impact-section-in-specific-MS.pdf> adresinden erişildi.
- Erol, M. (2020). Koronavirüs salgınında kriz iletişimi. *SETA-Analiz*, 316, 1-20.
- Eryılmaz, B. (2015). *Kamu yönetimi (8. Baskı)*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Evrensel (2020). Koronavirüs Bilim Kurulu'na 7 yeni üye eklendi. 16 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/401435/koronavirus-bilim-kuruluna-7-yeni-uye-eklendi> adresinden erişildi.
- Göküş, M. (2010). Kamu hizmeti kavramı ve yönetim yaklaşımı”, M. Akif Çukurçayır, H. Tuğba Eroğlu & H. E. Uğuz (Ed.), *Yönetim: Kuram, Boyutlar ve Uygulama içinde* (ss. 585-616), Konya: Çizgi Kitabevi.

- Göymen, K. (2000). Türkiye’de yerel yönetimler ve yönetim: Gereksinmeler, önermeler, yönelimler. *Amme İdaresi Dergisi*, 9(2), 3-13.
- Güler, B. (2020). İdarenin Covid-19 pandemisine ilişkin sokağa çıkma yasağı kararlarının kanuni idare ilkesi kapsamında değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Hukuk Özel Sayısı (Covid-19 Özel Ek)*, 19(38), 180-201.
- Güler, B. A. (2003). Yönetişim: Tüm iktidar sermaye. *Praksis*, 9 Kış –Bahar, 93-116
- Güler, M. & Ekinci, Y. (2010). Tarihi çevre korumanın yönetsel boyutu ve alan yönetimi. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 19(3), 1-24.
- Gündoğan, E. (2004). Yönetim reformlarının gerekliliği bağlamında iyi yönetim ve Türkiye’de uygulanabilirliği. *Sivil Toplum*, 2(6), 11-12.
- Haberler.com (2020, 08 Mayıs), Koronavirüs SABİM’e gelen talepleri Nisan ayında 11 kat artırdı 09 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.haberler.com/koronavirus-sabim-e-gelen-talepleri-nisan-ayinda-13199922-haberi/> adresinden erişildi.
- Habertürk (2020a, 22 Mayıs). Bir iyilik hareketi olan Vefa Sosyal Destek Grubu nedir ? 05 Haziran 2020 tarihinde <https://www.haberturk.com/bir-iyilik-hareketi-olan-vefa-sosyal-destek-grubu-nedir-2688786> adresinden erişildi.
- Habertürk (2020b, 05 Nisan). PTT 20-65 yaş arasına haftada 5 adet ücretsiz maskeyi evlere ulaştıracak 25 Nisan 2020 tarihinde <https://www.haberturk.com/ptt-den-maske-aciklamasi-2636558> adresinden erişildi.
- Haktankaçmaz, M. İ. (2004). Türk kamu yönetiminde yönetişimin uygulanabilirliği. *Amme İdaresi Dergisi*, 37(1), 45-62.
- Hayek, F. A. (2005). *The road to serfdom with the intellectuals and socialism*. London: IEA.
- Hirst, P. (2000). Democracy and governance. J. Pierre (Ed.). *Understanding governance* (ss. 13-55), New York: Oxford University Press.
- Horngren, T. C., Foster, G. & Datar, M. S. (2000). *Cost accounting a managerial emphasis*, Tenth Edition. London: Prentice Hall International, Inc.
- Hughes, O. (2010). Does governance exist? S. P. Osborne (Ed.) *The New Public Governance – Emerging Perspectives On The Theory And Practice Of Public Governance* içinde (ss. 87-104), London and New York: Routledge.
- İşlek E., Özatkan Y., Bilir, M. K., Arı, H. O., Çelik, H. & Yıldırım, H. H. (2020). COVID-19 pandemi yönetiminde Türkiye örneği: Sağlık politikası uygulamaları ve stratejileri. TUSPE Rapor: 2020/2, Ankara: TUSPE Yayınları.
- Kamu Hastane Birlikleri Pilot Uygulaması Hakkında Kanun Tasarısı (2007), 20.03.2020 tarihinde <https://www2.tbmm.gov.tr/d23/1/1-0439.pdf> adresinden erişildi.
- Karaaslan, Y. S. (2020, 22 Nisan). Kovid-19'a yönelik 'SABİM 184 Whatsapp Danışma Hattı' hizmette 02 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/kovid-19a-yonelik-sabim-184-whatsapp-danisma-hatti-hizmette-1815230> adresinden erişildi.
- Karabacak, H. (2003). Hukukun üstünlüğü ve iyi yönetim. *İyi Yönetişimin Temel Unsurları içinde* (ss. 63-77), Ankara: Ayrıntı Basımevi.

- Karakuş, G. (2010). 5018 sayılı Kanun ile yönetim ilke ve esasları çerçevesinde kamu hizmetlerinin sunumu, Mesleki Yeterlilik Tezi, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Kesim, H. K. & Petek, A. (2005). Avrupa Komisyonu'nca belirlenen iyi yönetişimin ilkeleri çerçevesinde Türk kamu yönetimi reformunun bir eleştirisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 38(4), 37-43.
- Kiely, R. (1998). Neo liberalism revisited? A critical account of World Bank concepts of good governance and market friendly intervention. *Capital and Class*, 22(1), 63-88.
- Kocaeli Gazetesi, (2020, 08 Mayıs). Korona virüs SABİM'e gelen talepleri Nisan ayında 11 kat artırdı. 16 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.kocaeligazetesi.com.tr/haber/4335063/korona-virus-sabime-gelen-talepleri-nisan-ayinda-11-kat-artirdi> adresinden erişildi.
- Kösekahya, G. (2003). Katılımcılık ve iyi yönetişim. *İyi Yönetişimin Temel Unsurları içinde (ss. 34-47)*, Ankara: Ayrıntı Basımevi.
- Maliye Bakanlığı (2003). *İyi yönetişimin temel unsurları*. Ankara: VIII-02-79.
- Mandal, H. (2020). Mobilizing the research ecosystem for scientific advances towards positive impact in the context of the COVID-19 Pandemic. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 50, 485-488.
- Mardin, D., Özvarış, Bahar Ş., Sakarya, S., Kayı, İ., Gürsoy, G., Yukarıkır, N. & Başpınar, A. (2020). Covid-19 sürecinde Türkiye'de göçmen ve mültecilerin durumu. *Sağlık ve Toplum Özel Sayı*, 112-118.
- Meijer, A. (2013). Understanding the complex dynamics of transparency. *Public Administration Review*, 73(3), 429-439. <https://doi.org/10.1111/puar.12032>
- Milliyet (2020, 05 Nisan). Maske savaşları. 16 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/dunya/maske-savaslari-6181508> adresinden erişildi.
- OECD (2020). Flattening the COVID-19 peak: Containment and mitigation policies. 30 Haziran 2020 tarihinde <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/flattening-the-covid-19-peak-containment-andmitigation-policies-e96a4226/> adresinden erişildi.
- Öner, O. (2011). *Kamu yönetiminde hizmet sunumunun etkinleştirilmesi: İyi yönetişim*. Yayınlanmamış yüksek lisan tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Özer, M. A. (2006). Yönetişim üzerine notlar. *Sayıştay Dergisi*, 63, 59-89.
- Öztürk, Y. E. (2005). *Yeni Kamu Anlayışı Bağlamında Yönetişim Kavramı, Türkiye'de Uygulanabilirliği ve Bir Yönetişim Aracı Olarak Yerel Gündem 21 Uygulaması (Mersin Örneği)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Öztürk, N. K. (2002). Bürokratik devletten etkin yönetime geçiş: İyi yönetişim. *Türk İdare Dergisi*, 437, 27-38.
- Parlak, B. & Sobacı, Z. (2012). *Ulusal ve küresel perspektifte kamu yönetimi: Teori ve pratik*. Bursa: MKM Yayınları.

- Polat, C. (2020, 09 Haziran). Türkiye'den yurtdışına tıbbi yardımlar ve maske tartışmaları: "Şu ana kadar 125 ülkeye yardım yaptık". 10 Haziran 2020 tarihinde <https://medyascope.tv/2020/06/09/turkiyeden-yurtdisina-tibbi-yardimlar-ve-maske-tartismalari-su-ana-kadar-125-ulkeye-yardim-yaptik/> adresinden erişildi.
- Rhodes, R. Arthur William (1996). The new governance: Governing without government. *Political Studies*, XLIV, 652-667.
- Sabah (2020, 06 Nisan). Son dakika... Coronavirüs Bilim Kurulu'na 7 yeni üye. 25 Nisan 2020 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/04/06/son-dakika-coronavirus-bilim-kuruluna-7-yeni-uye> adresinden erişildi.
- SB (2020). COVID-19 Yeni Koronavirüs hastalığı güncel durum. 20 Mayıs 2020 tarihinde <https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/> adresinden erişildi.
- SB (2004). Türkiye sağlık bilgi sistemi eylem planı, [https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/biyoistatistik\(16\).pdf](https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/biyoistatistik(16).pdf) adresinden erişildi
- SB (2003). Sağlıkta dönüşüm programı, 25 Mart 2020 tarihinde <https://www.saglik.gov.tr/TR,11415/saglikta-donusum-programi.html> adresinden erişildi.
- Sobacı, M. Z. (2007). Yönetişim kavramı ve Türkiye'de uygulanabilirliği üzerine değerlendirmeler. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 219-235.
- Sözcü (2020a, 06 Mart). Meslek liseleri öğrencileri günde 100 ton dezenfektan üretiyor. 10 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.sozcu.com.tr/2020/egitim/26-ildeki-meslek-lisesi-ogrencileri-gunde-100-ton-dezenfektan-uretiyor-5664640/> adresinden erişildi.
- Sözcü (2020b, 10 Nisan). Türkiye'deki corona ölümleriyle ilgili TTB'den flaş açıklama. 12 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.sozcu.com.tr/2020/saglik/son-dakiak-turkiyedeki-corona-olumleriyle-ile-ilgili-ttbden-flas-aciklama-5734148/> adresinden erişildi.
- Stoker, G. (1998). Governance as theory: five propositions. *International Social Science Journal*, 50(155), 17-28.
- Şimsek E. E., Güner, A.E., Kul, S., Karakurt, Z., Tekesin, K. & Birinci, S. (2020). A comparative analysis of the COVID-19 pandemic response: The case of Turkey. *North Clin Istanbul*, 7(5), 443-451.
- The Guardian (2020). US accused of 'modern piracy' after diversion of masks meant for Europe. The Guardian, April 4th, 2020. 10 Haziran 2020 tarihinde <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/03/mask-wars-coronavirus-outbidding-demand> adresinden erişildi..
- Toksöz, F. (2008). *İyi yönetim el kitabı*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- TRT Haber (2020, 22 Mart). 65 yaş üstüne sokağa çıkma yasağı başladı. 25 Nisan 2020 tarihinde <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/65-yas-ustune-sokaga-cikma-yasagi-basladi-469012.html> adresinden erişildi.

- TRT Haber (2020, 01 Nisan). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Biz bize yeteriz Türkiye kampanyasını başlatıyoruz. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaşkanı-erdogan-biz-bize-yeteriz-turkiyem-kampanyasini-baslatiyoruz-471581.html>. E. Tarihi: 15.05.2020.
- TTB (2020). Covid-19 pandemisi iki aylık değerlendirme raporu. 25 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/covid19-rapor.pdf> adresinden erişildi.
- Turan, A. & Çelikyay, H. H. (2020). Türkiye’de KOVİD-19 ile mücadele: Politikalar ve aktörler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1), 1-25.
- Ulu, K. & Kördemirci, İ. (2020, 07 Nisan). Sağlık Bakanı Fahrettin Koca son durumu açıkladı: Koronavirüsten can kaybı 725’e yükseldi. 26 Nisan 2020 tarihinde <https://www.dha.com.tr/politika/saglik-bakani-fahrettin-koca-son-durumu-acikladi-koronavirusten-can-kaybi-725e-yukseldi/haber-1764927> adresinden erişildi.
- World Bank-WB (1989). *Sub-Saharan Africa: From crisis to sustainable development*, Washington D.C.
- Yener, D. (2020, 24 Mart). Türkiye'nin koronavirüsle mücadele politikasına 'Bilim Kurulu' yön veriyor. Ankara: Anadolu Ajansı. 28 Mart 2020 tarihinde kaynağından arşivlendi.
- Yeni Şafak (2020, 10 Nisan). DSÖ: Türkiye koronavirüs ile mücadelede örnek bir ülke ve süreci şeffaf yürütüyor 28 Nisan 2020 tarihinde <https://www.yenisafak.com/koronavirus/dso-turkiye-koronavirus-ile-mucadelede-ornek-bir-ulke-ve-sureci-seffaf-yurutuyor-3533984> adresinden erişildi.
- Yıldırım, A. (2019). İyi yönetim ve Türkiye performansı. *Journal of Academic Value Studies*, 5(5), 818-835 (ISSN: 2149-8598).
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi sivil toplum kuruluşları ve yönetim*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M. & Şahin, S. Z. (2020). Turkey’s COVID-19 response from a public administration perspective. P. Joyce, F. Maron & P.S. Reddy (Ed.) *Good Public Governance in a Pandemic* içinde (ss. 395-404), Brussels: The International Institute of Administrative Sciences
- Yıldız, M. & Uzun, M. M. (2020). *Koronavirüsle mücadelede kriz yönetimi ve kamu politikası yapımı*. Ankara: SETAV
- Yüksel, M. (2000). Yönetim kavramı üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 58(3), 145-159.
- Zhou, Y. R. (2020). The global effort to tackle the coronavirus face mask shortage. <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2020-03-18/the-global-effort-to-tackle-the-coronavirus-face-mask-shortage>
<https://aktob.org.tr/news/covid-19-salginina-karsi-mucadelede-turkiye-onde/> (E. Tarihi: 13.05.2020)
<https://covid19.saglik.gov.tr/> (E. Tarihi: 15.05.2020).

<https://coronavirus.jhu.edu/data/mortality> (15.05.2020)
courtingthelaw.com
https://en.wikipedia.org/wiki/Governance#Origin_of_the_word (E. Tarihi: 15.03.2020).
http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/01/2020_vatandasinbutcerehberi.pdf
(E. Tarihi: 13.04.2020).
[http://www.sdplatform.com/Yazilar/Kose-Yazilari/485/Saglik-icin-yonetisim-ve-klinik-
yonetisim.aspx](http://www.sdplatform.com/Yazilar/Kose-Yazilari/485/Saglik-icin-yonetisim-ve-klinik-
yonetisim.aspx) (E. Tarihi: 15 Mart 2020).
http://www.tdb.org.tr/icerik_goster.php?Id=3429
[https://www.yenisafak.com/koronavirus/turkiyenin-koronavirus-ile-ulusal-mucadelesi-
dunyaya-ornek-oldu-3530106](https://www.yenisafak.com/koronavirus/turkiyenin-koronavirus-ile-ulusal-mucadelesi-
dunyaya-ornek-oldu-3530106) (E. Tarihi: 12.04.2020)
[https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/overview_of_covid19_and_roma_-_impact_-_
measures_-_priorities_for_funding_-_23_04_2020.docx.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/overview_of_covid19_and_roma_-_impact_-_
measures_-_priorities_for_funding_-_23_04_2020.docx.pdf)
<https://anabilgi.anadolu.edu.tr/?contentId=238796> (E. Tarihi: 10.02.2021)
[http://dkbb.gov.tr/upload/dosyalar/Kamu_Y_netiminde_a_da_Yakla_mlar_4
.pdf](http://dkbb.gov.tr/upload/dosyalar/Kamu_Y_netiminde_a_da_Yakla_mlar_4
.pdf) (E. Tarihi: 10.02.2021)
[https://covid19.tubitak.gov.tr/duyurular/covid-19-turkiye-platformuasi-ve-ilac-
gelistirme](https://covid19.tubitak.gov.tr/duyurular/covid-19-turkiye-platformuasi-ve-ilac-
gelistirme). (E. Tarihi: 05.06.2020)

SURİYELİ KENT MÜLTECİLERİNİN SOSYAL ENTEGRASYONU ÜZERİNE NİTEL BİR ÇALIŞMA ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 10.02.2021 Yayına Kabul Tarihi: 08.04.2021

Selda GEYİK YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi
Kafkas Üniversitesi
Kağızman MYO
Kars, Türkiye
seldagykyldrm@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4277-6048

Müberra DİNLER
Doktora Öğrencisi
Sakarya Üniversitesi
Ortaoğu Enstitüsü
Sakarya, Türkiye
muberradinler@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0829-9057

ÖZ | Mülteci hareketliliğinin ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve demografik düzeyde ortaya çıkardığı çoklu değişimlerle birlikte ülkelerin göç refleksleri de farklılaşmaya başlamıştır. Bu farklılaşma sonucunda ortaya çıkan paradokslardan biri de çokkültürcü politika ve söylemlere karşılık; çeşitlenen ve artan göçlere yönelik alınan tedbirlerdir. Bir yanda çok kültürlülüğün kabulü diğer tarafta ise zorunlu göçlerin reddi söz konusudur. Türkiye ise bu konuda şu an için güvenlik eksenli rasyonel okumalar yerine insan merkezli bir politika izlemektedir. Ancak Türkiye aynı zamanda göç tarihinde karşılaşmadığı çeşitlilikte ve sayıda mülteci hareketliliğini tecrübe etmektedir. Suriyeli mültecilere yönelik insan merkezli politikaların ilerleyen zamanlarda yurttaş odaklı politikalarla karşı karşıya gelme ihtimali bulunmaktadır. Suriyeli mültecilerin Türk toplumuna sosyal entegrasyonu bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı ise Suriyeli kent mültecilerinin sosyal entegrasyon düzeylerini sosyal entegrasyon göstergeleri çerçevesinde incelemektir. Bu amaçla İstanbul'un Sancaktepe ilçesinde ikamet eden 30 Suriyeli mülteci ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler neticesinde elde edilen veriler betimsel analiz yolu ile çözümlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kent mültecileri, Suriyeli mülteciler, Sosyal entegrasyon
JEL Kodu: F22, D63, D74

Alan: Kamu Yönetimi
Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.020

Atıfta bulunmak için: Yıldırım, S. G. & Dinler, M. (2021). Suriyeli kent mültecilerinin sosyal entegrasyonu üzerine nitel bir çalışma. *KAÜİBFD*, 12(23), 452-478.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

A QUALITATIVE ANALYSIS ON THE SOCIAL INTEGRATION OF SYRIAN URBAN REFUGEES

Article Submission Date: 10.02.2021 Accepted Date: 08.04.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Selda GEYİK YILDIRIM

Asst. Prof. Dr.
Kafkas University
Kağızman Vocational School
Kars, Turkey
seldagykyldrm@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4277-6048

Müberra DİNLER

Ph.D Student
Sakarya University
Middle East Institute
Sakarya, Turkey
muberradinler@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0829-9057

ABSTRACT | The migration reflexes of the countries have started to differentiate with the multiple changes that the refugee mobility has undergone at the economic, social, political, cultural and demographic levels. Measures taken against this diversified and increasing migration contrary to multicultural policies and discourses create a paradoxical situation that emerge as a result of this differentiation. On the one hand there is the acceptance of multiculturalism and on the other hand there is a rejection of forced migration. Turkey has been following a human-centered policy rather than security oriented rational policies for the moment. However, the diversity and high number of immigrants that reached the highest levels ever in Turkey, carry the possibility of a conflict between human-centered policies and citizen-centered policies in the future. The aim of the study is to examine the social integration levels of Syrian urban refugees within the framework of social integration indicators. For this purpose, semi-structured interviews were held with 30 Syrian refugees residing in Sancaktepe district of Istanbul. The data obtained as a result of the interviews were analyzed through descriptive analysis.

Keywords: *Urban refugees, Syrian refugees, social integration*

Jel codes: *F22, D63, D74*

Scope: *Public Administration*

Type: *Research*

1. GİRİŞ

Türkiye'nin Asya ve Avrupa arasında bir köprü oluşturması tarih boyunca yoğun bir göç hareketliliğini tecrübe etmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte komşu ülkelerde yaşanan büyük siyasi değişimler, savaş ve çatışmalar nedeniyle de sürekli olarak Türkiye'ye kitlesel göçler yaşanmıştır. Bu durum, Türkiye'de göç politikalarının pek çok alanda yeniden gündeme taşınmasına neden olmuştur.

Öte yandan son yıllarda Türkiye'nin tarihte hiç olmadığı kadar mülteciye² ev sahipliği yaptığı bir atmosferde teori ve pratik arasındaki bağın kurulması her zamankinden daha fazla önem kazanmıştır. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 17.03.2021 tarihli son verilerine göre Türkiye'de geçici koruma altındaki Suriyelilerin toplam sayısı 3.663.336'dır. Türkiye tarihinin bu sıra dışı göç hacmi ile birlikte entegrasyon konusu da giderek daha tartışmalı bir hale gelmiştir (Göksel, 2018; Şimşek, 2019; Şimşek ve Çorabatır, 2016). Ayrıca mültecilerin çoğunluğunun kentsel yaşam alanlarına doğru hareketliliği artmaktadır. Bu durum ilerleyen zamanlarda kent mültecileri özelinde yapılacak çalışmaları da hızlandıracaktır.

Türkiye'de entegrasyon konusu Suriye'den ülkemize gelen kitlesel göçlerle birlikte daha fazla araştırma nesnesi haline gelmiş ve göç yazınında araştırma konularının yönünü de değişikliğe uğratmıştır. Entegrasyon konusunda yapılan çeşitli çalışmalar mevcuttur (Balcıoğlu, 2018; Çetin, 2016; Erdoğan, 2018; Erdoğan, 2017; Göksel, 2018; İçduygu, 2016; Kaya, 2016; Şimşek, 2019; Şimşek ve Çorabatır, 2016). Yapılan pek çok çalışmanın ortak vurgusu ise Suriyelilerin entegrasyonlarının gerekliliğidir. Suriyelilerin Türk toplumuna entegrasyonlarını kolaylaştırıcı faktörler ile birlikte zorlaştırıcı birtakım faktörler de söz konusudur. Suriyelilerin dini ve kültürel benzerlikleri onların Türk toplumuna entegre olmalarında kolaylaştırıcı etkiye sahip olsa da (Balcıoğlu, 2018; Çetin, 2016; Kaya, 2016) ev sahibi topluluğun bu konudaki algı, tutum ve kabulleri de entegrasyon süreçlerinde önemli bir paya sahiptir (Erdoğan, 2018; Erdoğan, 2017).

Kaya'ya (2016) göre günlük yaşamdaki zorluklara rağmen İstanbul, Suriyeli mültecilere güvenli ve güvende hissettikleri bir kültürel alan

---

² Türkiye'de bulunan Suriyelilerin hukuki statüsü geçici korumadır. Ancak bu çalışmada mülteci teriminin sosyolojik bağlamı tercih edilmiştir. Çalışmanın içeriğinde göçmen, sığınmacı ve mülteci şeklinde kavramsal farklılaşmalar ise literatürdeki kullanım farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Literatürde yazarların tercih ettikleri kavramlara kullanıldığı şekilde yer verilmiştir.

sağlamaktadır. Bu bağlamda yeni gelenlerin eklendikleri topluluk ile olan kültürel yakınlığı entegrasyon için önemli bir bileşen olmaktadır. Kültürel benzerlik entegrasyon süreçlerinde işlevsel bir niteliğe sahip olsa da entegrasyonun çift yönlülüğü de dikkate alınması gereken önemli bir faktördür. Entegrasyon çift yönlü bir süreçtir. Bu nedenle tek taraflı bir entegrasyonun toplumsal yaşama katkısı düşük düzeyde ya da eksik olacaktır. Bu süreçte yeni gelenler kadar eklendikleri toplumun algısı da son derece önemlidir. Erdoğan (2018) bu süreci toplumsal kabul kavramıyla ifade etmektedir. Çetin'e (2016) göre ise Türkiye'deki Suriyeli göçmenler dil konusunda yüksek bir motivasyona sahiptir ancak dışlama ve yabancı düşmanlığı entegrasyonun önündeki en büyük engellerdir.

Türkiye'de entegrasyon konusunda yapılan çalışmalarda bu alana ilişkin mevcut durum ve çözüm önerileri ile birlikte bazı eleştirel okumalar da yapılmıştır. İçduygu (2016) Türkiye'de sosyal entegrasyon politikalarının oldukça zayıf olduğunu ve bu olgunun Suriye'den gelen son göç akımından bu yana gelişmeye başladığını vurgulamaktadır. Şimşek ve Çorabatır'a (2016) göre Suriyelilerin Türk topluluklarına daha iyi uyumlaştırılmasında Türk entegrasyon politikalarının önemi büyüktür. Bu nedenle bu alana ilişkin politikaların daha fazla gündeme taşınması gerekmektedir. Çünkü entegrasyon konusu Türkiye için bir açıdan yeni bir alandır. Göksel'e (2018) göre mültecilerin "misafir" olarak algılanmasına dayanan cömertlik ve misafirperverlik söylemleri Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye entegrasyonunun önünde ciddi engeller arasındadır. Şimşek'e (2019) göre ise Suriyelilerin entegrasyonunda başarılı bir süreç elde etmenin yolu hak temelli politikalardan geçmektedir.

Suriyeli kent mültecilerinin Türk toplumuna sosyal entegrasyonunu odağa alan bu çalışmada Suriyeli kent mültecilerinin sosyal entegrasyon düzeylerinin sosyal entegrasyon göstergeleri çerçevesinde incelemesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın temel sorusu Suriyeli mültecilerin sosyal entegrasyonlarını etkileyen temel faktörlerin neler olduğudur? Bu çalışma sadece sosyal entegrasyon özelinde sahadan veri toplaması açısından diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde entegrasyon ile ilgili kavramsal açıklamalara yer verilmiştir. Sonrasında araştırmanın metodolojisi hakkında bilgilendirme yapılmış ve son olarak elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Ortaya konan bulgular, halihazırda Türkiye'de dokuzuncu yıllarını sürdüren Suriyeli mültecilerin sosyal entegrasyon düzeylerine ilişkin veriler sunmakta ve bu doğrultuda ilerleyen zamanlarda Türk toplumunda ortaya çıkma ihtimali bulunan sosyal problemlere dair öngörülere de ışık tutmaktadır.

Çalışmanın neticesinde Suriyelilerin Türk toplumuna sosyal entegrasyonunda karşılaşılan en önemli güçlüğün sosyal entegrasyonun interaktif/etkileşimli niteliğinde olduğu tespit edilmiştir. Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin entegrasyon politikalarında karşılaşılabilecek güçlüklerle de işaret etmektedir. Çünkü her iki topluluğun etkileşimli iletişim ve temasları olmaksızın entegrasyonun başarılı bir süreç halinde ilerleyebilmesi mümkün değildir. Aksi takdirde entegrasyon tek yönlü olarak işlemesi nedeniyle eksik bir süreç halinde varlık alanı bulacaktır. Bu durum ise ötekileştirme, yabancılaştırma, dışlama gibi olguların Suriyeliler özelinde sosyal yaşam alanında görünürlüğünü artırma ihtimali bulunmakla birlikte entegrasyon "tamamlanmamış" bir süreç halinde gerçekleşecektir. Bu gibi olumsuzlukları zayıflatabilmenin yollarından biri de sosyal entegrasyona yönelik yapıcı politikalarlardır. Sosyal entegrasyon yeni gelen büyük sayıdaki bir topluluğun ev sahibi toplulukla uyum içerisinde birlikte yaşayabilmesinin, diyalog kurabilmesinin, tanıyabilmesinin/tanıtabilmesinin ve toplumsal çatışmayı en aza indirebilmenin en etkili süreçlerinden biridir.

2.SOSYAL ENTEGRASYON

Entegrasyon konusu sosyolojik mahiyeti sebebiyle pek çok sosyal olgu da olduğu gibi kavramsal ve kuramsal açıdan çeşitlilik içermektedir. Entegrasyon ve ilgili konularda yapılan 49 ayrı tanımlama mevcuttur (Ager ve Strang, 2008, s.166). Bu nedenle göçmen ve mülteci entegrasyonu için genel kabul gören tek bir tanımlama, teori ya da model bulunmamaktadır (Castles vd. 2002, s.114). Çeşitli tanımsal içeriklere sahip olsa da entegrasyonun en genel anlamlarından biri de göçmenler (yeni gelenler) ve ev sahibi (yerliler) toplum arasındaki interaktif bir süreç olduğudur (Ager ve Strang, 2008; Bosswick ve Heckmann, 2006; Castles vd., 2002).

Türkçe karşılığı uyum ve bütünleşme anlamına gelen entegrasyon toplumsal yaşamda bireyler arasındaki kopukluğun giderildiği bir sosyal ortamı ifade eder. Bütünleşme de bir bütün içindeki bölümler arasındaki ilişkilerin istikrarı olarak tanımlanabilir. Bir sistem veya yapı içindeki ilişkileri sürdürmek veya geliştirmek (Bosswick ve Heckmann, 2006, s.2) anlamında da kullanılan entegrasyon, "statik anlamıyla alt birimlerin yapısal harmonisini, dinamik anlamıyla ise, karşılıklı dengeli iletişimi ifade eder" (Perşembe, 2005, s.46). Toplumun kabul edilmiş bir parçası olma süreci (Penninx, 2004, s.3) olarak da ifade edilen entegrasyon aynı zamanda genelde paylaşılan kimlik ve aidiyet duygularının gelişimi anlamına da gelir (Bartram vd. 2017, s.183). Bu süreçteki işlevsel boyutlardan biri de sosyal entegrasyondur.

Sosyal entegrasyon, mevcut bir sosyal sistemdeki aktörlerin topluma

dahil edilmesi anlamına gelir (Esser, 2006, s.7). Göçmenlerin ev sahibi toplumun temel kurumları, ilişkileri ve pozisyonlarına dahil edilmesi ve kabul edilmesi olarak tanımlanan (Bosswick ve Heckmann, 2006, s.11) sosyal entegrasyonun en dikkate değer unsuru, topluma aidiyet hissi, semboller, liderler, değer yargıları, alışkanlıklar, gelenekler ve normları paylaşma ve kabul etme konusunda toplumsal gruplar ve bireyler arasında anlamlı bir fikir birliğine varmaktır (Erkal, 1998, ss.131-132). Böylelikle toplumsalın içinde yer alan farklı bireylerin/grupların birlikteliklerinin sosyal koşulları sağlanabilmektedir.

Mültecilerin ve sığınmacıların sosyal entegrasyonu yerel düzeyde gerçekleşir ve süreci kolaylaştırmaya yönelik girişimler genellikle yerel ve bölgesel aktörler tarafından alınır ve uygulanır (Martin, 2013, s.107). “Sosyal entegrasyon, sosyal dağılım ve sosyal dışlanma koşullarını (sosyal parçalanma, dışlanma ve kutuplaşmayı) düzelterek ve sosyal entegrasyon koşullarını uyum, işbirliği ve barış içinde birarada yaşamaya doğru genişleterek ve güçlendirerek güvenli, istikrarlı ve adil bir topluma doğru ilerleme ihtiyacına odaklanmaktadır” (Learning of Local Bodies to Integrate Immigrants (LL2II), 2015). Bu koşulların sağlıklı bir şekilde ortaya çıkabilmesi için öncelikle yerelin desteği büyük önem taşımaktadır.

Göçmenlerin sosyal entegrasyonu, bir yandan göçmenlerin faaliyetlerinin, diğer yandan da teşviklerin, fırsatların veya kısıtlamaların ve maliyetlerin şekillendirildiği belirli toplumsal koşulların etkileşiminin bir sonucu olarak anlaşılabilir (Esser, 2006, s.9). Göçmenlerin ev sahibi bir topluma entegrasyonu, yerleştirme, kültürleşme, etkileşim ve kimlik kavramlarının uygulanabileceği özel bir sosyal entegrasyon örneği olarak anlaşılmalıdır (Bosswick ve Heckmann, 2006, s.3). Fırsatların ve kısıtlamaların içeriği ve kapsamı da sosyal entegrasyonun derecesini belirleyebilmektedir.

Sosyal entegrasyon yapısal, kültürel, interaktif ve kimliksel olarak dört boyutlu bir süreçtir. Her bir boyutun toplumsal alanda aynı anda görünürlüğü ise her zaman mümkün olmamaktadır. Çünkü entegrasyon süreci göç edilen ülkelerin politikaları ile paralellik göstermektedir. Bu nedenle sosyal entegrasyon boyutları içerisinde yer alan yapısal, kültürel, interaktif ve kimliksel entegrasyona ilişkin çeşitli uygulamalar söz konusu olmaktadır ve teorik içeriklerinin pratik alanlardaki görünümleri farklılık göstermektedir.

3.YAPISAL ENTEGRASYON

Sosyal entegrasyon boyutları arasında yer alan yapısal entegrasyon, hakların kazanılması ve ev sahibi toplumun temel kurumlarındaki konum ve

statüye erişim anlamına gelir: ekonomi ve işgücü piyasası, eğitim ve yeterlilik sistemleri, konut sistemi, sağlık sistemi ve siyasal vatandaşlık gibi. Bunlar “katılım” olarak adlandırılan kurumlardır ve bu durum büyük ölçüde kentsel düzeyde gerçekleşen bir süreçtir (Bosswick ve Heckmann, 2006, s. 9). Vermeulen ve Penninx (1994) ve aynı zamanda Dagevos (2001), entegrasyon kavramını iki kısma böler. Bunlardan ilki olan yapısal entegrasyon, toplumsal kurumlara katılımı tanımlamaktadır. Diğeri ise, insanların toplumsal temaslarını ve topluma olan kültürel adaptasyonlarını anlatan sosyo-kültürel entegrasyondur. Benzer şekilde, Veenman (1995) bu iki yönü tanımlamakla birlikte, entegre olanların tutumlarının da dikkate alınması gerektiğini savunur (Akt. Wright, 2009, s.9).

“Yapısal entegrasyon aracılığı ile göçmenler farklı sektör, kurum, kuruluş ve organizasyonlara girmeyi başarırlar ve kendileri de bu kurumların paralel formlarını yaratırlar. Bu tür sektörler, kurumlar ve organizasyonlar, ekonomi, eğitim, siyasi partiler ile dini toplulukları içermektedir” (Martikainen, 2010, s. 266). Entegrasyonun yapısal boyutu, göçmenlerin merkezi toplumsal kurumlara (özellikle eğitim sistemi ve işgücü piyasası) tam katılımı olarak da tanımlanabilir (Snel vd. 2006, s.299). Yapısal entegrasyonun merkezinde yer alan eğitim ve ekonomi gibi kurumlar topluma yeni gelen mültecilerin entegrasyon süreçlerinin başarıya ulaşmasında önemli bir role sahiptir.

Yapısal entegrasyon politikaları içerisinde yer alan aşağıdaki uygulamalar, bu entegrasyon türünün göstergelerine de işaret etmektedir. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanmaktadır (Bosswick ve Heckmann, 2006):

Mülteci/sığınmacıların/göçmenlerin;

1. İşgücü piyasasındaki istatistikleri
2. Serbest meslek ile ilgili istatistikler
3. Eğitim desteği konusunda yapılan uygulamalar
4. Konut ve sağlık politikalarına ilişkin istatistikler
5. Sivil ve politik katılım oranları

Yapısal entegrasyona ilişkin yukarıda sıralanan özelliklerin bir kısmı ya da tamamı göç edilen bazı toplumlarda karşılık bulsa da yine de yeterli olmamaktadır. Çünkü sosyal entegrasyonun içerisinde yer alan boyutların her biri birbirini etkileyen, geliştiren ve genişleten bileşenler olarak entegrasyon süreçlerine katkı sunmaktadır. Bu önemli boyutlardan biri de kültürel entegrasyondur.

4.KÜLTÜREL ENTEGRASYON

Sosyal entegrasyonun boyutlarından biri olan kültürel entegrasyon en genel anlamıyla ev sahibi ülkenin dilini bilmek, göç edilen toplumunun bazı anlayış ve temel normlarına uymaktır (Hamberger, 2009, s.5). Entegrasyon, göçmenlerin yabancıları oldukları toplum ile bütünleşerek, o toplum ile uyum içinde yaşamasını sağlar. Entegrasyonun kültürel boyutu tamamlanırsa, göçmen toplumsal normlara uygun davranmayı edinmiş olur (Adıgüzel, 2016, s.174). Bununla birlikte kültürel entegrasyon, göçmen gruplarının kendi ülkelerinin kültüründen vazgeçmek zorunda oldukları anlamına gelmez. İki kültürlü yetkinlikler ve kişilikler hem birey hem de ev sahibi toplum için bir değer taşır (Bosswick ve Heckmann, 2006, s.10). Ayrıca kültürel çeşitliliğin yansımaları olumlu bir anlam taşır; karşılıklı alışverişi güçlendirerek toplumsala katkısını arttırmakta, bireyler arası hoşgörünün ortaya çıkışını kolaylaştırmakta ve böylelikle iki kültürün birey üzerindeki zenginliği sosyal yaşamın her alanında görünürlüğünü belirginleştirebilmektedir.

Berry (1994; 1997), hem göçmen gruplarının hem de ev sahibi toplumların zamanla değiştiğini ve yeni kimliklerin ortaya çıktığını savunan bir süreç olarak entegrasyon düşüncesini temel alır. Entegrasyon, bu hali ile kültürleşme sürecinin bir boyutu olarak karşımıza çıkar (Akt. Cheung ve Phillimore, 2013, s.1). Bu da göç eden bireylerin göç ettikleri ülkelerin kültürel pratiklerini edinmelerinin, gündelik yaşamda kullanabilmelerinin ve böylelikle toplumsal uyum ve kabulün hızlanmasının aracı olacaktır.

Berry'e (1997) göre entegrasyon, bireylerin ve grupların kültürel kimliğini daha büyük toplumsal çerçeveye aktif olarak katılarak sürdürdüğü bir süreçtir (Berry, 1997). Berry (2001), karşılıklı uyum ve uzlaşmanın bütünleşme süreçlerinde oldukça önemli olduğunu belirtmiştir. Bütünleşmenin gerçekleşebilmesi ise azınlığın ve ana akım toplumun birlikte yaşayabilme inancını gerekli kılmaktadır. Azınlık olan toplum ana akım toplumun temel özelliklerini benimseyerek bütünleşme sürecini hızlandırır, ana akım toplum ise azınlık toplumun yararına olacak düzenlemelerde bulunarak sürece katkıda bulunur (Saygın ve Hasta, 2018).

Bosswick ve Heckmann'a (2006, s. 10) göre entegrasyon aynı zamanda bireyin bilişsel, davranışsal ve tutumsal değişimini ifade eder. Bu, kültürel entegrasyon (veya kültürleşme) olarak da adlandırılır. Kültürel entegrasyon öncelikle göçmenleri, çocuklarını ve torunlarını ilgilendirirken, aynı zamanda etkileşimli, karşılıklı bir süreçtir. Göçmenlerle ilişki kurmanın ve onların ihtiyaçlarına adapte olmanın yeni yollarıdır.

Kültürel entegrasyon göstergelerine ilişkin değişkenleri yine Bosswick ve Heckmann (2006) tarafından ortaya konulan politikalardan yola çıkarak şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Dil eğitimi
2. Kültürel destek
3. Dini uygulamalar için destek

Kültürel entegrasyonu diğer entegrasyon boyutlarından ayıran en kritik özellik yukarıda sözü edilen politikalarda yatmaktadır. Çünkü göç edenlerin göç edilen topluluğa uyumunu kolaylaştıran en önemli belki de en zaruri niteliklerin başında dil gelmektedir. Bu durum Suriyeliler gibi kitlesel olarak gerçekleşen göçlerde daha büyük önem taşımaktadır. Kültürel entegrasyonun hızını arttıracak süreçlerden biri de interaktif entegrasyon süreçlerinde yatmaktadır. Özellikle dil ediniminin hızlanması, dilin pratikleşmesi ve dil kullanım alanlarının yaygınlaşmasında oynadığı rol ile kültürel entegrasyon interaktif entegrasyona katkıda bulunan kilit alanlardan bir tanesidir.

5.İTERAKTİF ENTEGRASYON

Sosyal entegrasyonun bir diğer boyutu olan interaktif entegrasyon en genel anlamı ile etkileşimli olma halidir. Entegrasyon çok boyutludur ve lineer bir süreç değildir (Cheung ve Phillimore, 2013). İnteraktif entegrasyon, göçmenlerin ev sahibi toplumun birincil ilişkileri ve sosyal ağlarına kabulü ve dahil edilmesi anlamına gelir. Bunun göstergeleri, sosyal ağlar, arkadaşlıklar, ortaklıklar, evlilikler ve gönüllü kuruluşlara üyeliği içerir (Bosswick ve Heckmann, 2006, s. 10).

İnteraktif entegrasyonun gerçekleşebilmesi her iki topluluğun gönüllü katılımını gerektirir. Gönüllülük halinde ise pragmatist bir tutum söz konusu değildir. Yeni gelenlerin dahil oldukları topluluğun iş gücü piyasasına katılımı bir açıdan yerli işletmecilerin ucuz iş gücü kaynağı olarak onları tercih etmesinin neticesi olabilir ya da bir diğer açıdan işletmenin ihtiyaç duyduğu insan kaynağı da bunun bir nedeni olabilir. Ekonomik entegrasyon boyutunda daha çok pragmatist bir yaklaşım söz konusu iken interaktif entegrasyon boyutunda bireylerin/topluluğun gönüllü katılım ve etkileşimleri söz konusu olmaktadır.

İnteraktif entegrasyon göstergelerinden bazıları şu şekilde sıralanmaktadır (Bosswick ve Heckmann, 2006, s. 10);

- 1.Evsahibi toplulukla olan ilişkiler

- 2.Sosyal ağlar
- 3.Arkadaşlıklar
- 4.Evlilikler
- 5.Gönüllü kuruluşlara üyelikler.

6. KİMLİKSEL ENTEGRASYON

Sosyal entegrasyonun dördüncü boyutu olan kimliksel entegrasyon katılım ve kabulün bir sonucu olarak bütünleşme sürecinde zamanla gelişir. Kimliksel entegrasyonun sağlanabilmesinin koşullarının temelinde entegrasyonun bütün boyutlarının karşılıklı etkileşimleri yatmaktadır. Kültürel olanın kimlikselden, ekonomik olanın sosyalden etkilenmeksizin toplumsalda var olabilmesi mümkün değildir. Çok kültürlülük politikaları, göçmenlerin laik ve dini örgütlerinin tanınma politikaları ve vatandaşlığa kabul kültürünün teşvik edilmesi gibi unsurlar kimliksel entegrasyon politikaları olarak sıralanabilir (Bosswick ve Heckmann, 2006, s.15).

Kimliksel entegrasyon göstergelerinden bazıları şu şekilde sıralanmaktadır (Bosswick ve Heckmann, 2006);

- 1.Çok kültürlülük politikaları
- 2.Laik ve dini örgütlerin tanınma politikaları
- 3.Vatandaşlığa kabul kültürünün teşvik edilmesi.

7.YÖNTEM

7.1 Araştırma Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel yöntemler bireylerin deneyimlerinin ayrıntılarına ulaşabilmede oldukça etkilidir. Bu yöntemler aracılığıyla sosyal dünya ve eylemlere ilişkin derinlemesine bilgi edinebilme mümkün olmaktadır. Nitel araştırma modeline göre yapılan bu çalışmanın araştırma deseni olgubilim deseni'dir. "Olgubilim araştırmalarında veri kaynakları araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışa vurabilecek bireyler ya da gruplardır. Olgulara ilişkin yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarmak için görüşmeler yapılır" (Büyüköztürk vd. 2018, s. 22). "Olgubilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışına sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Bize tümüyle yabancı olmayan aynı zamanda da tam anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmayı

amaçlayan çalışmalar için olgubilim uygun bir araştırma zemini oluşturur” (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 78).

Çalışmanın temel amacı Suriyeli mültecilerin sosyal entegrasyonlarını incelemektir. Araştırmanın temel sorusu Suriyeli mültecilerin sosyal entegrasyonlarını etkileyen temel faktörlerin neler olduğudur? Bununla birlikte aşağıdaki sorulara da yanıt aranmıştır.

1.Suriyeli mültecilerin yapısal entegrasyonlarını etkileyen temel faktörler nelerdir?

2.Suriyeli mültecilerin kültürel entegrasyonlarını etkileyen temel faktörler nelerdir?

3.Suriyeli mültecilerin interaktif entegrasyonlarını etkileyen temel faktörler nelerdir?

7.2. Örneklem

Çalışmada amaçlı örneklem yöntemi tercih edilmiştir. Amaçlı örneklem türü kartopu/zincir örnekleme türü ile katılımcılara ulaşılmıştır. Amaçsal/amaçlı örnekleme, olasılıklı olmayan bir örnekleme yaklaşımıdır. Amaçsal örnekleme çalışmanın amacına bağlı olarak bilgi açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır (Büyüköztürk vd., 2018, s. 92). Kartopu örnekleme ise gözlem veya çalışma ilerledikçe, birimin daha büyük hale geldiği bir örnekleme yöntemini tanımlamak için kullanılır (Pandey ve Pandey, 2015, s. 55).

Araştırma kapsamında seçilen örnekleme İstanbul’un Sancaktepe ilçesinde yaşayan Suriyeli kent mültecileri dahil edilmiştir. Sancaktepe, İstanbul’un Anadolu yakasında yer alan Ümraniye ve Sultanbeyli ilçelerinden sonra en yoğun Suriyeli nüfusa sahip ilçelerden biridir. Bu ilçe özelinde ve entegrasyon konusunda yapılmış bir çalışmaya rastlanılmaması Sancaktepe ilçesinin tercih edilmesinde etkili olmuştur. Nitel çalışmalardan elde edilen veriler geniş bir evren için genelleme özelliği taşımamaktadır. Bu nedenle çalışma bulguları örnekleme dahil edilen kent mültecileri için bilgi verici bir nitelik taşımaktadır.

Bu çalışma nitel araştırma özelliği taşıdığı için nicel çalışmalara kıyasla daha küçük bir örneklem üzerinde çalışmaktadır. Küçük bir örneklem üzerinde detaylı bilgiler elde etmeyi amaçlayan nitel araştırmaların bu nedenle genelleme iddiası bulunmamaktadır. Bu çalışmada ayrıca yukarıda sözü edilen sosyal

entegrasyon göstergelerinin tümüne ulaşılacak yerine (ve kimliksel entegrasyon hariç tutularak) temel bazı göstergeler dikkate alınarak veriler toplanmış ve ilgili bulgular çözümlenmiştir. Ayrıca çalışmada sosyal entegrasyona ilişkin bütün göstergeler araştırma kapsamına alınmamıştır. Ancak çalışmanın araştırmacılarının daha önce gerçekleştirdikleri pilot çalışmalar çerçevesinde alanda (İstanbul ilçeleri örnekleminde) belirgin olan göstergeler göz önünde bulundurularak sorular hazırlanmış ve bu doğrultuda göstergeler seçilmiştir. Araştırmanın katılımcılarının özelliklerine ilişkin tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Özellikleri

	Yaş	Cinsiyet	Meslek ³
Katılımcı 1	23	Kadın	Ev Hanımı
Katılımcı 2	18	Erkek	Öğrenci
Katılımcı 3	37	Erkek	Memur
Katılımcı 4	55	Erkek	Muhtar
Katılımcı 5	34	Erkek	Tır Şoförü
Katılımcı 6	34	Erkek	Esnaf
Katılımcı 7	20	Kadın	Öğrenci
Katılımcı 8	33	Kadın	Ev Hanımı
Katılımcı 9	18	Kadın	Öğrenci
Katılımcı 10	60	Erkek	Hasta Bakıcı
Katılımcı 11	43	Kadın	Ev Hanımı
Katılımcı 12	21	Erkek	Öğrenci
Katılımcı 13	21	Erkek	Çoban
Katılımcı 14	23	Erkek	Kepçe Operatörü
Katılımcı 15	30	Erkek	İnşaat İşçisi

³ Katılımcıların Suriye'deki mesleklerine ilişkin bilgileri içermektedir.

Katılımcı 16	20	Erkek	Öğrenci
Katılımcı 17	23	Erkek	İnşaat İşçisi
Katılımcı 18	23	Erkek	Öğrenci
Katılımcı 19	35	Kadın	Ev Hanımı
Katılımcı 20	40	Erkek	Hurdacı
Katılımcı 21	60	Kadın	Ev Hanımı
Katılımcı 22	30	Kadın	Ev Hanımı
Katılımcı 23	30	Erkek	Kaynakçı
Katılımcı 24	35	Erkek	Boyacı
Katılımcı 25	35	Erkek	Kaynak Ustası
Katılımcı 26	41	Erkek	Telefon Tamircisi
Katılımcı 27	49	Erkek	Avukat
Katılımcı 28	24	Erkek	Tır Şoförü
Katılımcı 29	23	Erkek	Tekstilci
Katılımcı 30	56	Erkek	Tekstilci

7.3. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada nitel araştırma tekniklerinden yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği uygulanmıştır. “Niteliksel araştırmalarda kullanılan görüşme tekniği bir veri toplama tekniği olarak, açık uçlu soruların sorulması, dinlenmesi, cevapların kaydedilmesi ve ilişkili ilave sorularla araştırma konusunun detaylı bir şekilde incelenmesini mümkün kılar. Sosyal dünyadaki ‘görünür’ birçok olgu, süreç ve ilişkinin görünümünden çok özüne inmeyi, bunların ayrıntılarını kavramayı ve bütüncül bir biçimde anlamayı mümkün kılan bir veri oluşturma aracıdır” (Kümbetoğlu, 2015, ss.71-72).

Sahada uygulanan form öncesi entegrasyonun sosyal boyutuyla ilgili kaynak okumaları ile temel sorular oluşturulmuş sonrasında görüşme formu için

daraltılmıştır. Toplamda otuz katılımcıya 29 soruluk bir görüşme formu uygulanmıştır.

Mülakat sorularının içeriği yukarıda bahsedilen entegrasyon boyutlarına paralel olarak şu alt başlıklara uygun bir şekilde hazırlanmıştır;

- 1.Sosyo-demografik sorular
- 2.Yapısal entegrasyon göstergelerine ait sorular
- 3.Kültürel entegrasyon göstergelerine ait sorular
- 4.İnteraktif entegrasyon göstergelerine ait sorular

7.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu çalışmadaki verilerin toplanmasına 2019 yılının Temmuz ayında başlanılmış 2019 yılının Ağustos ayında tamamlanmıştır. Görüşmelerin tamamı yaklaşık 45 günde bitirilmiştir. Her bir görüşme ortalama 60-90 dakika aralığında sürmüştür. Bu süre Türkçe bilmeyen katılımcılar da (tercümanlar aracılığıyla yapıldığından) daha uzun olmuştur. 30 adet yarı-yapılandırılmış görüşme formu sahada uygulanmadan soruların anlaşılabilirliği ve açıklığı konusunda bir ön uygulamada gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler öncesinde ilçede market işleten Suriyeli bir esnaf ile iletişime geçilmiş, bu kişi aracılığıyla da diğer kişilere ulaşılmıştır. Görüşmelerin büyük bir kısmı katılımcıların evlerinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler öncesinde çalışmanın amacı ve içeriği hakkında her bir katılımcıya açıklama yapılmış ve sözlü izinleri alınarak çalışmaya dahil edilmişlerdir.

Çalışmadan elde edilen veriler ise betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Betimsel analizin tercih edilmesinin temel nedeni görüşmecilerin ifadelerine hiçbir müdahalede bulunmadan doğrudan alıntılar şeklinde sunulabilmesine olanak tanınmasıdır. Bu analiz yolu ile ifadelerin doğal yapıları da olduğu şekliyle korunabilmektedir.

7.5 Araştırma Etiği

Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri

gerçekleştirilmemiştir. Etik kurul raporu Sakarya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığından alınmıştır.

8.BULGULAR

8.1 Sosyo-Demografik Bulgular

Görüşmeye katılanların 22'si erkek, 8'i kadındır. 25 kişi Halep'ten; 1 kişi Dera'dan; 1 kişi Deyrizor'dan; 1 kişi Rakka'dan; 1 kişi Münbiç'ten gelmiştir. Katılımcılardan 2 kişi üniversite; 10 kişi lise mezunudur. 2 genç katılımcı ise Türkiye'ye gelirken lise öğrenimini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Katılımcıların yaş dağılımlarına baktığımızda çoğunluğu 18-35 yaş aralığındadır. 22 kişi Arap; 6 kişi Kürt; 2 kişi Türkmen'dir. Katılımcıların 22'si evli; 8'i bekar; 9 kişi beş; 5 kişi üç; 5 kişi altı; 4 kişi yedi; 4 kişi dört; 2 kişi iki; 1 kişi de sekiz yıldır Türkiye'de ikamet etmektedir. Evli katılımcılardan 11'inin iki çocuğu; 5'inin bir çocuğu; 4'ünün üç çocuğu; 2'sinin dört çocuğu vardır. Türkiye'de dünyaya gelen toplam çocuk sayısı ise 19'dur. Gelir durumu açısından katılımcıların çoğunluğunun ortalama geliri 1500-2500 TL arasındadır.

Katılımcıların sosyo-demografik niteliklerine baktığımızda en dikkat çekici özellik Türkiye'de dünyaya gelen çocuk sayısıdır. Bu oran ülke genelinde düşünüldüğünde, özellikle doğu ve güneydoğu illerinde yaşayan Suriyeli kadınlar⁴ dikkate alındığında ilerleyen zamanlarda Türkiye'nin göç ve entegrasyon konularında sıklıkla gündeme taşınacaktır. Genel olarak genç katılımcıların sayısı daha fazladır. Etnik olarak Arapların sayısının fazla olması Suriye'nin etnik nüfus özellikleri ile de paralellik taşımaktadır. Geleneksel bir toplum olma özelliği ile Suriye'de genç yaşta evlilikler yaygındır. Kadınların erkeklere oranla eğitim düzeyleri ve statüleri düşüktür. Kadın katılımcı sayısının azlığının en önemli nedeni de bu özelliklerdir. Erkek katılımcıların aktif iş yaşamları onlarla görüşme yapılmasını kolaylaştırmıştır. Kadın katılımcıların çoğuyla evlerinde görüşmeler yapılmıştır.

8.2. Sosyal Entegrasyon Bulguları

Yapısal, kültürel, interaktif ve kimliksel olarak dört boyutlu bir süreç olan

---

⁴ Daha detaylı bilgiler için AFAD tarafından hazırlanan "Türkiye'deki Suriyeli Kadınlar (2014), Özlem Cankurtaran ve Hande Albayrak tarafından hazırlanan "Suriye'den Türkiye'ye Kadın Olmak (2019), Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan, Suriyeliler ile Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşları Arasındaki Evlilik İlişkileri Araştırması (2016) adlı çalışmalara bakılabilir.

sosyal entegrasyonun yapısal, kültürel ve interaktif boyutları bu çalışmaya dahil edilmiş ve ilgili bulgular alt başlıklar halinde aşağıda sunulmuştur.

8.2.1.Yapısal entegrasyon bulguları

Yapısal entegrasyona ilişkin elde edilen bulgulara göre erkek katılımcıların işgücüne katılımları oldukça yüksektir. Ancak çoğu geçim güçlüğü yaşadıklarını sıklıkla ifade etmişlerdir. Erkek katılımcıların hepsi istihdamda yer alırken; kadın katılımcıların ise hiçbiri istihdamda yer almamaktadır. Bunun nedeni ise kadının işgücüne katılmak istememesi ve Suriye'deki ev kadını statülerini Türkiye'de de sürdürmeleridir. Katılımcıların konut, dükkân, arazi vd. mülklere ilişkin sahiplik durumları bulunmamaktadır. Suriyelilerin Türkiye'de konut, dükkân ya da arazi gibi mülkleri edinmelerinin önünde yasal engeller söz konusudur. Ancak Türkiye'de bulunan akrabalar üzerinden bazı edinimler yapılabilmektedirler. Sağlık ve eğitim konusundaki memnuniyet durumlarında da genel olarak yüksek oranda bir memnuniyet söz konusu olmakla birlikte; sağlık hizmetlerinden duyulan memnuniyet eğitim hizmetlerinden duyulan memnuniyetten biraz daha fazladır. Yapısal entegrasyon göstergelerine ilişkin verilen yanıtların bazıları şu şekildedir;

(K3): “İşimiz var ancak geçim sıkıntısı da var...(K4): Hastaneye gidebiliyoruz, tedavi olabiliyoruz, bu konuda sıkıntımız yok...” (K5): “Çocuklarımız okula gidiyor, dil öğreniyorlar. Okul hayatlarının devam etmesi iyi...” (K7): “Suriye’de üniversitede okuyordum ama burada çalışıyorum, çünkü geçinmek çok zor. Bizim evimizde babam, abim ve ben çalışıyoruz...” (K8): “Evimiz kira. Kiracılık zor. Suriye de kendi evimizdi. Rahattık. Geçinmek daha kolaydı...” (K17): Suriyelilerin çoğu Türkiye’de çalışıyor, kimlik kartınız varsa iş bulmak ve çalışmak kolay ancak geçinmek çok zor, çoğumuzun sorunlarından biri de bu...” (K29): Türkiye’de ev alamıyoruz, engeller var, bunlar olmasa bile nasıl alabiliriz ki? Suriyelilerin çoğu zor geçiniyor, kazançları çok az...”

Bu çalışmanın katılımcıları yapısal entegrasyon göstergeleri içerisinde yer alan işgücü piyasasına erişimde ciddi sıkıntılarla karşılaşmamaktadır. Kadın katılımcıların işgücüne dahil olmamaları ise Suriye’deki kültürel yapıdan kaynaklanmaktadır. Ancak işgücüne katılım sonrası ucuz işgücü kaynağı olma, emek sömürsü, geçim sıkıntısı gibi durumlar bazı sorunları da beraberinde getirmektedir.

Eğitim sistemine ilişkin ifade edilenlere baktığımızda katılımcıların çoğu memnundur. Ancak katılımcılar içerisinde aktif okul yaşamı bulunan çocukların yaşları genellikle ilkokul düzeyindedir. Alan araştırması sürecinde yaş düzeyi

artıkça okul yaşamı yerine iş yaşamına dahil olan çocuklarla karşılaşmıştır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken “kayıp kuşaklar” gerçeğidir. Özellikle Suriyeliler gibi Türkiye’de sayıları milyonlara ulaşmış ve genç nüfus oranı yüksek olan bir topluluk hesaba katıldığında bu duruma ilişkin yapıcı eleştirilerin (Erdoğan, 2018; Erdoğan, 2017) dikkate alınması gerekmektedir. Suriyelilerin ne kadar süre Türkiye’de kalacakları hâlâ belirsizliğini korumaktadır hatta bu durum uzun süreli yerleşime doğru gitmektedir. Bu nedenle Suriyeli çocuk ve gençlerin Türk eğitim sistemine dahil olmaları onların Türk toplumuna entegre olmalarına ciddi düzeyde katkı sağlayacaktır. Çünkü okullaşma oranlarının her eğitim kademesinde olması entegre olma durumlarını daha başarılı kılacaktır.

Sağlık sistemi hakkında katılımcıların çoğu olumlu yönde görüş ifade etmiştir. Hatta sağlığa ilişkin görüşler dikkate alındığında katılımcıların memnuniyet oranlarının en yüksek olduğu alanın sağlık olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yapısal entegrasyonun diğer bileşenleri arasında yer alan konut sistemi ve siyasal vatandaşlık gibi durumlar ise şuan için Türkiye’nin gündemine taşınmış değil. İlerleyen yıllarda ne olacağı hala belirsizliğini korumaktadır. Resmi rakamlara göre sayıları 3.663.336’ya ulaşmış bir mülteci grubu söz konusudur. Yüksek sayıda olan bir grubun entegrasyon politikaları da kolaylıkla planlanabilen ve uygulanabilen türde olamayacaktır. Yine de başarılı bir süreç halinde ilerleyebilecek entegrasyon pratikleri mümkündür.

8.2.2. Kültürel entegrasyon bulguları

Kültürel entegrasyona ilişkin göstergelerde kadın katılımcıların dil problemi haricinde genel olarak Türk toplumuna kültürel boyutta entegre olmayı güçleştirecek kritik bir durum ile karşılaşmamıştır. Katılımcıların kendilerini Türk toplumunun bir parçası olarak görme düzeylerinde evli olanların bekârlara; orta yaş ve üzeri olanların genç olanlara kıyasla oranları daha yüksek çıkmıştır. Türkçe yayın takibi genel olarak yüksektir. Katılımcıların çoğu Türkler ile olan ortak kimlikleri dolayısıyla kültürel yaşantılarında sorun yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Burada Müslüman kimliğinin ortaklığı en önemli etmen olarak görülmektedir. Erkek katılımcıların istihdamda yer edinmeleri onların dil öğrenmelerini kolaylaştıran bir faktördür. Bu nedenle kadınlarda (Türkmenler haricinde) Türkçe bilenlere rastlanılmamıştır.

(K26): “Türkiye Müslüman bir ülke olduğu için kendimi Türk gibi hissediyorum...” Müslüman olması bizim için çok önemli... (K30): Türkler ile ortaklıklarımız çok ve kendimi buralı gibi görüyorum, kardeş ülkeleriz...” (K28): “Amcam Urfa’da yaşıyor, akrabalarım var, bu yüzden kendimi Türk gibi hissediyorum, daha öncede Türkiye’ye gidip geliyorduk, yabancılık

çekmiyoruz...” (K29): “Türkiye güzel bir ülke. Annem ve babam Suriye’de. Bunun dışında yaşadığım Suriye’deki gibi...” (K14): “Pek çok şey aynı. Dil ve iş yaşamı hariç...” (K19): “Yaşantımız burada da aynı, bir değişiklik olmadı benim için...”

Kültürel entegrasyonun en önemli ögesi dildir. Dilin bilinmesi, kullanılması katılımcıların yerel halk ile iletişimlerinde ve Türkçe yayınların takibinde de etkili olmaktadır. Dil konusunda verdikleri yanıtların bazıları şu şekildedir;

(K12): “Türkçeyi çok az anlayabiliyor ve konuşuyorum, dil konusunda sıkıntı yaşıyorum...” (K15): “Komşularım Kürt, onlarla Kürtçe konuşuyoruz, Türkçeyi de konuşabiliyorum, iş yerinde öğrendim...” (K16): “Türkçeyi anlıyorum, konuşabiliyorum da, benim gibi olan arkadaşların hepsi iş sayesinde dili öğrendiler...” (K21): “Türkçeyi hiç bilmiyorum, bu yüzden en büyük sıkıntım bu...” (K22): “Dil sorunu var, bilsem benim için daha iyi olurdu. Komşularıyla sadece selamlaşabiliyorum, hiç konuşamıyorum...”

Katılımcıların Türkçe yayınları takip etme sıklığı konusunda genç erkek katılımcılarda sosyal medya kullanımı oldukça yaygındır. Sosyal medya aracılığıyla Türkçe yayınları takip ettiklerini belirtmişlerdir. Arap katılımcıların bazıları sadece Arap kanalları takip ettiklerini, bazıları ise Türk dizilerini izlediklerini belirtmişlerdir. Türkçe yayınları takip etme, izleme sıklığı konusunda verdikleri yanıtların bazıları şu şekildedir;

(K10): “Türk dizilerini izliyoruz, çocuğum dil öğrensin diye...” (K27): “Sadece Arap kanalları takip ediyorum...” (K23): “Genelde Arapça yayınları takip ediyorum ama çocuğum dil öğrensin diye Türkçe kanalları açıyoruz...” (K24): “Televizyonumuz yok, bu yüzden izleyemiyoruz...” (K18): “Türkçe, Arapça ve Kürtçe yayınlara da bakıyorum...” (K3): “Türk kanallarını izliyoruz...” (K2): “Sosyal medyadan Türkçe yayınları takip ediyorum...”

Adıgüzel’e (2016, s. 174) göre “göç veren ve göç alan ülkeler arasındaki kültürel farklılık kültürleşme sürecini belirleyen temel unsurlardan biridir. Sosyal olarak kabul gören kültürel davranışların yerine, yeni bir toplumda yeni kabul görür davranışlar geliştirmek, yeniden öğrenmek, yeni kültür hakkında bilgi edinmek, göç veren ülke ile göç alan ülke arasındaki kültürel farklılık az ise, daha kolay olacaktır”. Kaya’ya (2016) göre tarihsel, kültürel ve dini yakınlık biçimleri özellikle Halep’ten gelen Sünni-Müslüman-Arap-Suriyelilerin İstanbul’daki yaşamlarında etkili olmaktadır. Türkiye’de ve özellikle İstanbul’da yaşayan Suriyelilerin coğrafi yakınlığı nedeniyle Türkiye’yi sadece bir sığınma yeri olarak

değil, ortak Osmanlı geçmişinden kaynaklanan kültürel yakınlığı nedeniyle de seçmişlerdir.

Balcıoğlu'na (2018) göre ise Suriyeli mülteciler benzer kültürel ve dini geçmişleri nedeniyle, Sünni Müslüman ve Türk komşularıyla rahat olabilmektedir. Ancak kültürel yakınlık vurgusu Suriyelilerin Türk toplumuna entegrasyonunda önemli olmakla birlikte sosyal entegrasyon için tek başına yeterli değildir. Örneğin Türk komşular ile ilişkiler her Suriyeli için benzer deneyimler içermeyebilir.

Türkler ile Suriyelilerin kültürel olarak benzerlikleri olmakla birlikte kültürel farklılığın “az”lığı ise tartışmalıdır. Çünkü dini ve etnik özellikler bağlamında bakıldığında kültürel benzerlikler olmakla birlikte çok eşlilik, genç yaşta evlilikler ve kadın istihdamının azlığı bağlamında bakıldığında kültürel farklılıklar artmaktadır. Dil, kültürel entegrasyonun en önemli ögesidir. Din faktörü de yeni topluma entegre olabilmeye önemli bir unsurdur. Ancak Suriyeli Türkmenler dışında Arap ve Kürt Suriyeli grup söz konusu olduğunda erkek katılımcılar ile kadın katılımcılar arasındaki dil farklılığı dikkat çekmektedir. Suriyeli Arap ve Kürt kadın katılımcıların dil eksikliği Türk toplumuna entegre olmalarını engelleyecek önemli faktörlerden biridir.

8.2.3. İnteraktif entegrasyon bulguları

Türk komşular ile ilişkiler konusunda verilen yanıtlar, diğer sorulara verilen yanıtlar kadar olumlu değildir. Katılımcıların bazıları bu soruyu fazlasıyla tereddütlü olarak yanıtlamışlardır. Bazıları çekingen bir tavır sergileyip yanıtsız bırakmayı tercih etmişlerdir. Suriyeli kent mültecilerinin sosyal ağ ve ilişkilerinin daha çok akrabalar özelinde yaşandığı tespit edilmiştir. Kadın katılımcılar ile erkek katılımcılar arasında en belirgin farklılıklardan biri de bu konuda yaşanmaktadır. Kadın katılımcıların hiçbiri (Türkmenler hariç) Türkçe bilmemektedir. Erkek katılımcıların çoğunluğu ise Türkçeyi kendilerini ifade edebilecek düzeyde bilmekte; bir kısmı ise rahatlıkla konuşmaktadır. Türk komşularla ilişkiler konusunda verdikleri yanıtların bazıları şu şekildedir;

(K14): “Bize karşı ayrımcılık yapılıyor. Komşularım bize siz vatan hainisiniz, ülkenizi bırakıp buraya kaçmışsınız dediler. Bizi istemiyorlar. Ayrımcı oldukları için hiç konuşmuyoruz...” (K13): Komşularımızla sadece selamlaşıyoruz. Bunun dışında sohbetimiz hiç yok...” (K11): Türk komşularımızla ilişkilerimiz yok. Selam bile vermiyorlar. Bizi sevmiyorlar. Evimize de sadece akrabalarımız geliyor...” (K6): Komşularımız değil ama işyerindeki arkadaşlarla konuşuyoruz o da işlerden dolayı...” (K17): “Türklerle

birlikte çalışıyorum, iş yerindekilerle, komşularıyla sorunum yok ama sohbetimiz de yok ...”

İnteraktif entegrasyon diğer entegrasyon boyutları kadar önem taşımaktadır. Bu boyutun eksikliği başarılı bir entegrasyon sürecinin önünde engel oluşturacaktır. Çalışmaya dahil olan katılımcıların karşılaştıkları en önemli güçlüklerin başında “ev sahibi” toplulukla kurulamayan sosyal ilişki ve etkileşimler gelmektedir. Sosyal ilişki ve etkileşim yoksunluğu da diyebileceğimiz interaktif entegrasyon eksikliği, ilerleyen dönemlerde bazı sosyal problemlerin ortaya çıkışına da zemin hazırlayabilir.

Şimşek ve Çorabatır’a göre (2016) tarihsel olarak, Türk sığınma sistemi geçici nitelikte olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye’de üç milyondan fazla mültecinin bulunması, Türk hükümetini yakın zamanda mültecilerin entegrasyonu üzerinde çalışmaya zorlamıştır. Yerel yönetimler de bu süreçteki diğer önemli kuruluşlardır. Erdoğan’a (2017) göre belediyelerin “uyum” merkezli hizmetler vermeye yönelmeleri gerekmektedir. Bu süreçte belediyelerin en önemli işlevlerinden birisi de kitlesel göç-mülteci akınlarında tedirginleşen toplumun kaygılarının giderilmesidir. Belediyelerin yaşadığı önemli sorunlardan biri ise mülteciler konusundaki makro politikanın yeterince belirgin olmamasıdır.

Türk göç politikasında entegrasyon konusu Suriyelilerin ülkeye gelişi ile daha fazla tartışma zemini yaratmıştır. Entegrasyon konusu her ne kadar kendi içinde de tartışmalı bir alan olsa da bu olgu Suriyeli sayısının beklenen düzeyde azalmaması, kalıcı olma eğilimlerinin güçlenmesi ve geri dönme ihtimallerinin azalması sonucu Türkiye’nin gündemini ilerleyen yıllarda daha fazla meşgul edecektir. Bu çalışmanın öngörülerinden biri entegrasyon konusunda üretilecek politikalarda yaşanacak en önemli güçlük entegrasyonun interaktif boyutu olacaktır.

İnteraktif entegrasyon çift yönlü olarak gerçekleşen bir süreçtir. Her iki grubun aktif iletişim ve alışverişini gerektirir. Bu çalışmada Suriyeli grubun yanıtları özelinde interaktif boyutta karşılaşılan güçlüğü temas edilmiştir ancak alan araştırması sürecinde katılımcıların bu bulgularını doğrulayıcı gözlemlerle de sıklıkla karşılaşmıştır. Hatta Suriyeliler ile yaptığımız görüşmelere eleştiri getiren Türk komşular ile de karşılaşmıştır. Elbette interaktif boyutun Türkler özelinde de çalışılması bu çalışmanın bulgularının çürütülmesinde ya da desteklenmesinde oldukça önemlidir. Ayrıca bu çalışmanın bulgularının tek başına kesinlik iddiası yoktur. Alandan toplanan verilerin çözümlenmesinde ortaya çıkan neticeler paylaşılmıştır ve katılımcıların ifadeleri betimsel analiz yolu ile doğrudan aktarılmıştır.

Çalışmaya dahil olan katılımcıların neredeyse hepsi “Suriye’ye geri dönme” konusunda isteksiz olduklarını sıklıkla ifade etmişlerdir. Geri dönme eğilimlerinin olmaması interaktif entegrasyon konusunda uygulanacak politikaları da daha öncelikli ve önemli bir hale getirmektedir.

Çalışmanın en dikkat çekici bulgusu entegrasyonun interaktif boyutunda ortaya çıkan etkileşimsizlik halidir. Bu durum yalnızca Suriyelilerin kişisel ve topluluk bazındaki deneyimleri sonucunda varılan bir sonuç olsa da Türkler ya da hem Suriyeliler hem de Türkler özelinde yapılacak çalışmalarla bu olgunun durum tespiti hakkındaki veriler çeşitlenebilir. İnteraktif entegrasyon yeni gelen grubun dahil oldukları topluluk ile sosyal ilişkilerinin düzeyleri ve çeşitleri hakkında bize ipucu sağlamaktadır. Bu çalışmanın neticesinde elde ettiğimiz bulgulara göre Suriyelilerin Türklerle komşuluk ve arkadaşlık ilişkileri neredeyse yok denecek düzeydedir. Bir tarafta kalmaya eğilimli bir grup diğer tarafta gitmelerini bekleyen iki farklı beklentili grup söz konusudur. Ayrıca Türklerin kendilerine yönelik bakış açılarının olumsuz olduğu kanaati çoğu Suriyeli için ortak yargılardan bir tanesidir. Hatta sosyal dışlanmanın bir örneği olarak düşünebileceğimiz bir durumun kent mültecileri özelinde yaşandığı rahatlıkla söylenebilir.

Sosyal dışlanmaya ve ötekileştirilmeye maruz kalan grubun ilerleyen zamanlarda bu olgulara karşı vereceği kişisel ya da sosyal tepkilerin ne olacağı oldukça belirsiz bir durumdur. Diğer tarafta Türk toplumunda bu olguların düzeylerinin neler olacağı da belirsizlik taşıyan kritik durumlardan bir tanesidir. Birada yaşama kültürünü zayıflatan hatta bu kültürün ortaya çıkışını engelleyen bu olgular Türkiye’nin göç politikaları açısından da dikkat edilmesi gereken hususlar arasında yer almaktadır. Türkiye’de bulunan bütün Suriyelilerin gitmeyeceği en azından önemli bir sayının ülkede kalacağı hesaba katılırsa birlikte yaşama kültürünün nasıl sağlanacağı konusu da gündeme taşınacaktır. Ancak sosyal etkileşim olmaksızın sağlıklı bir bütünleşme sağlanamayacaktır.

9.SONUÇ

Nitel araştırma yöntemine göre yapılan bu çalışmada Suriyeli kent mültecilerin sosyal entegrasyonlarını etkileyen temel faktörler araştırılmıştır. Suriyeli kent mültecilerin yapısal, kültürel ve interaktif entegrasyonlarını etkileyen temel faktörlere ilişkin veriler yarı yapılandırılmış görüşmeler ile toplanmıştır. Sancaktepe’de yaşayan Suriyeli kent mültecileri özelinde nitel yöntemlerle yürütülen bu çalışmanın sonuçlarına göre Müslümanlık ortak paydası kültürel entegrasyonu büyük oranda kolaylaştırmaktadır. Öte yandan entegrasyon boyutları birbiriyle ilişkilidir ve örneğin dil engeli istihdama da etki

edebilmekte, istihdama katılmama ise sosyal hayata katılımı zorlaştırabilmektedir.

Katılımcıların Türk toplumuna entegrasyonunda karşılaştıkları en büyük sorun bireysel düzeyde dil farklılığı; sosyal düzeyde ise Türk komşularıyla etkileşimsizlikleridir. Türk halkının büyük bir bölümü kitlesel göçün başlangıcında Suriyeliler konusunda kucaklayıcı bir tavır sergilemişse de bu çalışma, komşuluk düzeyinde bu tavrın farklılaşabildiğini göstermektedir. Bu durum entegrasyonun etkileşim ve iletişim boyutunda Suriyeliler ile Türkler arasında yaşanan sorunlu bir sürecin varlığına da işaret etmektedir.

Bunlarla birlikte kadın mültecilerin sosyalleşmesi büyük önem taşımaktadır çünkü dil sorunu daha çok istihdama katılmayan kadın mülteciler arasında görülmektedir. Bu nedenle kadınların istihdam dışında sosyalleşmesine yönelik uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Ancak bu katılımı öncelikle bir kültürel değişim ihtiyacını gerekli kılmaktadır. Çünkü katılımcılar içinde yer alan Suriyeli kadınlar göç öncesi de istihdamda yer almayan, düşük eğitim düzeyine sahip ya da eğitimsiz olan grupta yer almaktadırlar. Suriyeli kadınlar için düzenlenecek dil kursları ve diğer yaygın eğitim faaliyetleri gibi kültürel değişime olanak sağlayan projelerin de gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunun dışında evde yapılabilecek el işi tarzı üretimler için Suriyeli kadınlar için bir kooperatifin kurulması gibi fikirler de hayata geçirilebilir.

Türk toplumu geleneksel olarak dışarıdan gelen göçlere alışkın bir toplum yapısına sahip olsa da Suriyelilerin kitlesel göçü Türkiye açısından daha önce hiç deneyimlenmemiş bir olgudur. Bu büyüklükte bir mülteci akını ile daha önce hiç karşılaşılmamıştır. Bu nedenle Suriyelilerin Türk toplumu ile uyumlu bir sosyal yaşamı edinebilmeleri ancak entegrasyon politikaları ile mümkündür. Bu çalışmanın sonuçlarına göre ilerleyen zamanlarda bu meselenin Türkiye gündemini daha fazla meşgul edeceği ve Suriyelilerle Türkler arasındaki sosyal kopukluğun özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde giderek artacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte bu çalışmanın ortaya koyduğu öngörülerin alanda yapılacak başka çalışmalarla da desteklenmesi ya da çürütülmesi de yine Türkiye'nin entegrasyon politikaları açısından son derece önemlidir. Çünkü bu çalışma tek başına Suriyelilerin sosyal entegrasyon düzeylerinin tespiti için yeterli olduğu gibi bir iddia taşımamaktadır.

10. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

11. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

12. YAZAR KATKILARI

S.G.Y. : Fikir;

S.G.Y., M.D. : Tasarım;

S.G.Y.: Denetleme;

S.G.Y., M.D.: Kaynakların toplanması ve/veya işlenmesi;

S.G.Y., M.D.: Analiz ve/veya yorum;

S.G.Y.: Literatür taraması;

S.G.Y., M.D.: Yazıyı yazan;

S.G.Y., M.D.: Eleştirel inceleme

13. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

14. KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Y. (2016). *Türkiye’de geçici koruma altındaki Suriyeliler: Tespitler ve öneriler*, E. A. Duman (Ed.) Göçmenlerin Kültürel Entegrasyonu içinde (ss. 171-194). İstanbul:Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Vakfı.
- Ager, A. and Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166-191.
- Balcioğlu, Z. (2018). Sultanbeyli, İstanbul, Turkey, A Case Study of Refugees in Towns. <https://fic.tufts.edu/wp-content/uploads/RITReportSultanbeyliIstanbulTurkey.pdf>. adresinden 13.10.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Bartram, D., Poros, M. V., ve Monforte, P. (2017). *Göç meselesinde temel kavramlar* (I. Ağabeyoğlu Tuncay, Çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- Berry, J. W. (1997). Lead Article Immigration, Acculturation and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, Volume 46, Number 1, s.5-68.

- Bhattacharjee, A. (2012). Social science research: Principles, methods, and practices. http://scholarcommons.usf.edu/oa_textbooks/3. pdf adresinden 17.11.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Bosswick, W., and Heckmann, F. (2006). Social integration of immigrants: Contribution of local and regional authorities. https://hip.lisboa.ucp.pt/edocs/cde/2006_8367.pdf.adresinden 13.10.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2018). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (24. baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Castles, S., Korac, M., Vasta, E., and Vertovec, S. (2002). *Integration: Mapping the field*. Oxford: *Centre for Migration and Policy Research and Refugee Studies*.
- Cheung, S., and Phillimore, J. (2013). Social networks, social capital and refugee integration. <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-social-sciences/social-policy/iris/2013/nuffield-refugees-integration-research-report.pdf> adresinden 18.11.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Çetin, İ. (2016). Türkiye’de Suriyeli Sığınmacıların Sosyal ve Kültürel Entegrasyonu, *Sosyoloji Dergisi*, (34), ss.197-222.
- Erdoğan, M. (2017). *"Kopuş" tan "Uyum" a Kent Mültecileri: Suriyeli Mülteciler ve Belediyelerin Süreç Yönetimi: İstanbul örneği*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Erdoğan, M. (2018). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum*. 2.Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erkal, M. (1998). *Social integration*. Sosyoloji Konferansları, 0(25), ss.131-138. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusoskon/issue/9525/119026.pdf>. adresinden 11.10.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Esser, H. (2006). Migration, language and integration. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.376.2951&rep=rep1&type=pdf>. adresinden 13.10.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2021), Geçici Koruma, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638> adresinden 27.03.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Göksel, G. U. (2018). *Integration of Immigrants and the Theory of Recognition: 'just Integration'*. Springer.
- Hamberger, A. (2009). Immigrant integration: Acculturation and social integration. *Journal of Identity and Migration Studies*, 3(2), ss.2-21.

- Heckmann, F. (2006). Integration and Integration Policies Imiscoe Network Feasibility Study. <http://www.efms.uni-bamberg.de/pdf/INTPOL%20Final%20Paper.pdf>. adresinden 14.10.2018 tarihinde erişilmiştir.
- İçduygu, A. (2016). Turkey: Labour market integration and social inclusion of refugees. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/595328/IPOL_STU\(2016\)595328_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/595328/IPOL_STU(2016)595328_EN.pdf).adresinden 04.05.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Kaya, A. (2016). Syrian Refugees and Cultural Intimacy in Istanbul:'I Feel Safe Here!'. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2870516, pdf.adresinden 06.08.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Learning of Local Bodies to Integrate Immigrants (LL2II). (2015). Avrupa'daki Göçmenlerin Entegrasyonunda Yerel Kuruluşlar ve Çalışanlar için Rehber Kitap. Erişim adresi: http://www.ll2ii.eu/pdf/Guidebook_for_Local_Bodies_and_Operators_on_Integration_of_Migrants_in_Europe_TR.pdf.adresinden 06.08.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Martikainen, T. (2010). Din, göçmenler ve entegrasyon (N. Özmen, Çev.). *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, ss. 263-276.
- Martin, P. (2013). The global challenge of managing migration. *Population Bulletin* 68(2), 2-15.
- Penninx, R. (2004). Managing Integration the European Unions Responsibilities Towards Immigrants Rita Süßmuth(Ed.) Elementsfor an EU-framework for integration policies forimmigrants. (ss. 94-104). Gütersloh: Migration PolicyInstituteandTheBertelsmann Foundation.
- Perşembe, E. (2005). *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Saygın, S., ve Hasta, D. (2018). Göç, kültürleşme ve uyum. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(3), ss.302-323.
- Snel, E., Engbersen, G., and Leerkes, A. (2006). Transnational Involvement and Social Integration. *Global networks*, 6 (3), ss. 285-308.
- Şimşek, D., ve Çorabatır, M. (2016). Challenges and Opportunities of Refugee Integration in Turkey. Research Centre on Asylum and Integration (IGAM) Report,<http://www.igamder.org/wp-content/uploads/2017/01/Challenges-and-opportunities-of-refugee-integration-in-turkey-full-report.pdf>.adresinden 06.08.2020 tarihinde erişilmiştir.

- Şimşek, D. (2019). Türkiye’de Mülteci Entegrasyonu: Zorlukları ve Olanakları, *Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 2019, 4(2), ss. 172-187.
- Wright, R. (2009). The Integration of Refugees: Towards a Fresh Approach. Durham Üniversitesi, Durham. http://www.rapar.org.uk/uploads/4/6/8/7/4687542/2009_undergraduate_dissertation_the_integration_of_refugees.pdf. adresinden 05.09.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. baskı) Ankara: Seçkin Yayınları.

EK :

Yarı-Yapılandırılmış Görüşme Formu

- 1) Yaşınız?
- 2) Cinsiyetiniz Kadın ( ) Erkek ( )
- 3) Medeni Durumunuz? Evli ( ) Bekar ( ) Eşi vefat etmiş ( ) Diğer ... ( )
- 4) Çocuğunuz var mı? Kaç tane? .....
- 5) Eğitim Durumunuz?
- 6) Aylık geliriniz?
- 7) ..... yılında Türkiye’ye geldim.
- 8) Suriye’nin hangi şehirden geldiniz?
- 9) Etnik kimliğiniz nedir? (Yanıtlama zorunluluğu bulunmamaktadır)
- 10) Mesleğiniz? (Suriye’deki)
- 11) Şu an çalışıyor musunuz? (Evet ise) Hangi işte?
- 12) Türkiye’de Suriyelilere yönelik sunulan eğitim hizmetleri hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?
- 13) Türkiye’de Suriyelilere yönelik sunulan sağlık hizmetleri hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?
- 14) Türkiye’de sahip olduğunuz bir mülkünüz var mıdır? (Konut, dükkan, arazi vd.)
- 15) Kendinizi Türk toplumunun bir parçası olarak hissediyor musunuz?
- 16) Türkiye’ye geldikten sonra yaşantınızda değişen değer, davranış ya da alışkanlıklarınız oldu mu?
- 17) Türkiye’de kültürel yaşantınızı sürdürmekte güçlük yaşıyor musunuz?
- 18) Türkçeyi bilme düzeyiniz nedir?
- 19) Türkçeyi nasıl öğrendiniz? (Türkçe bilgisi var ise)
- 20) Türkçe yayınları (televizyon, gazete, internet vd.) takip etme sıklığınız nedir?
- 21) Türk komşularınızla olan ilişkileriniz nasıl?
- 22) Türk arkadaşlarınız var mı?
- 23) Türklerin yoğun olduğu sosyal ortamlara;
Her gün ( ) her hafta ( ) ayda bir ( ) hiç ( ) katılmam.
- 24) Mahallenizdeki Suriyeliler ile Türklerin ilişkileri hakkında ne düşünüyorsunuz?
- 25) Türkiye’de karşılaştığınız en önemli güçlük nedir?
- 26) Başka bir ülkeye göç etme konusunda ne düşünüyorsunuz?
- 27) Suriye’ye geri dönmeyi; Düşünüyorum ( ) Düşünmüyorum ( )

- 28) İstanbul'da kalmayı; Düşünüyorum ( ) Düşünmüyorum ( )
29) Gelecek hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?

ETNİSİTE, TOPLUMSAL CİNSİYET VE SİYASET İLİŞKİSİNİ, ERZİNCAN'DA LOM/ "POŞA" KADINLAR ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMEK^{1 2}

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN:1309-4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi:07.03.2021 Yayıma Kabul Tarihi: 03.05.2021

Funda KEMAHLI
GARİPOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi
Erzincan Binali Yıldırım
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
fundakemahli@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8768-776X

Ayşem SEZER ŞANLI
Dr. Öğr. Üyesi
Erzincan Binali Yıldırım
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
aysemsezer@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9954-4811

ÖZ|Siyaset, insanlığın yeryüzündeki varoluşundan bu yana erkeklere özgü bir uğraş olarak değerlendirilir. Tarihin farklı dönemlerinde kadınlar, genellikle ezilen cins, ikinci cinsiyet olarak görülmektedirler. Kadın, kamusal hayattan dışlanmış, hane içerisinde gündelik yaşamını örgütlemek zorunda bırakılmıştır. Hâkim bir topluluk içerisinde farklı bir kimlik aidiyeti taşıyan gruplarda ise, kadınların siyasete ve kamusal yaşantıya ilgisi daha geri planda kalmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de mevcut etnik yapılardan biri olarak değerlendirilen ancak fazla bilinirliği olmayan Lom toplumunda yer alan, Erzincan merkeze bağlı Yoğurtlu Beldesi Sancak Mahallesi’nde yaşayan ve yerel halk tarafından “Poşa” olarak adlandırılan toplumun kadınlarının siyasete bakış açıları ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, toplumsal cinsiyet ve etnik kökene dair eşitsizliğinin daha fazla hissedildiği sosyal dışlanmışlık örgüsü içerisinde yer alan bir bölgede yaşayan kadınların, siyasal katılım, siyasal eğilim ve siyasal bilinç düzeylerinin belirlenmesidir. Nitel araştırmanın bir örneğini oluşturan bu çalışma, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi’nin desteklediği, “Erzincan’da Yaşayan ‘Poşa’ Olarak Adlandırılan Yurttaşların Şehre Toplumsal ve Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Katkıları ve Avrupa Birliği Algıları” başlıklı bilimsel araştırma projesine dayanmaktadır. Çalışmanın saha araştırması kapsamında Erzincan’da yaşayan 14 Lom/ “Poşa” kadınla yapılandırılmamış mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, kadınların siyasete ilgi düzeyini belirleyen etnik kimliğe bağlı sosyal dışlanma ve cinsiyet eşitsizliği kavramlarının oluşturduğu bir kuramsal çerçeveden yola çıkılarak saha verileri yorumlanmaktadır. Sonuç olarak çalışmada, eğitim düzeyinin yetersizliğinin ve dışlanmanın yol açtığı bir durum olarak, kadınların siyasete ilgilerinin son derece sınırlı olduğu ve siyasal tercihlerinin eş-baba-ata ve gelenekler tarafından yönlendirildiği saptanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lom/ “Poşa” Kadınlar, Siyasal Katılma, Sosyal Dışlanma, Etnik Kimlik, Toplumsal Cinsiyet.

JEL Kodları: Z, Z0, Z00

Alanı: Siyaset Bilimi

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.021

Atıfta bulunmak için: Garipoğlu Kemahlı, F. & Şanlı Sezer, A. (2021). Etnisite, toplumsal cinsiyet ve siyaset ilişkisini, Erzincan’da Lom/ “Poşa” kadınlar üzerinden değerlendirmek. *KAÜİBFD*, 12 (23), 479-508.

¹İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

²Bu çalışma, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi’nin desteklediği, “Erzincan’da Yaşayan ‘Poşa’ Olarak Adlandırılan Yurttaşların Şehre Toplumsal ve Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Katkıları ve Avrupa Birliği Algıları” başlıklı bilimsel araştırma projesine dayanmaktadır.

EVALUATING THE RELATIONSHIP OF ETHNICITY, GENDER AND POLITICS ON LOM / "POSHA" WOMEN IN ERZINCAN

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUEAS
Vol.12, Issue 23,2021
ISSN:1309-4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 07.03.2021

Accepted Date:03.05.2021

Funda KEMAHLI
GARİPOĞLU

Asst. Prof
Erzincan Binali Yıldırım University
Faculty of Economic and
Administrative Sciences
fundakemahli@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8768-776X

Ayşem SEZER ŞANLI

Asst. Prof
Erzincan Binali Yıldırım University
Faculty of Economic and
Administrative Sciences
aysemsezer@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9954-4811

ABSTRACT Since the existence of humanity on earth, politics is regarded as a male occupation. In different periods of history, women are generally seen as the oppressed sex. The woman was excluded from public life in groups that have a different identity, women's interest in politics is more in the background. In this study, the political perspectives of the women of the society, who live in the Sancak District of the Yoğurtlu Town of Erzincan and are called "Posha" by the local people, will be discussed. In this context, the main purpose of the study is to determine the level of political participation, political tendency and political consciousness of women. This study, which constitutes an example of qualitative research, is a scientific research project supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Erzincan Binali Yıldırım University titled "*The Social and Political, Economic and Cultural Contributions of the Citizens Living in Erzincan, Who Are Called as 'Posha', and the Perceptions of the European Union*" based on. Unstructured interviews were conducted with 14 Lom/ "Posha" woman within the scope of the field research of the study. In the study, field data are interpreted based on a theoretical framework formed by the concepts of social exclusion, ethnic identity and gender inequality. As a result, the study found that women's interest in politics is extremely limited, a situation caused by insufficient education and exclusion, and their political preferences are guided by their husband-father-family elders and traditions.

Keywords: Lom / "Posha" Women, Political Participation, Social Exclusion, Ethnic Identity, Gender.

JEL Codes: Z, Z0, Z00

Scope: Political Science

Type: Research

1. GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde şekillenen kadın ve erkeğin toplum tarafından belirlenen rolleri ve sorumlulukları, kadınlar aleyhine bir toplumsal düzen oluşturmuştur. Farklı toplumlarda, farklı sosyolojik yapılarda kadına ilişkin oluşturulmuş geleneksel ve kültürel kodlar, kamusal ve özel alanda kadının sosyal ve kişisel kimliğinin oluşum sürecini de etkilemiştir. Özellikle patriyarkal hegemonya yapısının hakim olduğu toplumlarda, toplumsal cinsiyet eşitsizliği daha da derinleşmekte ve kadının üzerindeki baskı artmaktadır. Bu baskı sadece özel alan ile sınırlı kalmayıp, toplumsal yaşamın ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel, eğitim, hukuki ve hatta sağlık olmak üzere her alanında etkili olmaktadır.

Patriyarkal toplum ve iktidar yapısı, kadını ev içi alanla sınırlayan ve toplumsal yaşamın her alanından dışlayan geleneksel yapıdan da beslenerek kendini yeniden üretmektedir. Bununla birlikte kadın sorunlarının en başında gelen cinsiyet ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği, sosyal dışlanma ve yoksulluk gibi toplumsal sorunlarla birleşince, dezavantajlı konumun şiddeti daha da artmaktadır. Başka bir deyişle, dünyadaki evrensel kadın sorunlarının yanı sıra, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini daha da görünür yapan, toplumsal/mekânsal dışlanma, eğitimsizlik ve yoksulluk yine en fazla kadınları etkilemektedir. Kamusal hayattan kopuk, gündelik-ev içi yaşama mahkûm kadınlar, yurttaşlık ve siyaset olgularından da iyice kopmaktadırlar. Toplumsal hayatın farklı aşamalarında ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya en fazla maruz kalan kadınların bu konumu, dini veya etnik kimliğe bağlı azınlık olma gibi dışlayıcı (öteki) konumuna sokan unsurlar ile daha da derinleşmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet, etnisite ve sosyal dışlanma yapılarının birlikteliği, toplumsal yaşamda en fazla erkek egemen ilişkilerin hakim olduğu siyaset alanını etkilemektedir.

Bu çalışmada ise, Erzincan ilinin dış çeperinde yaşayan Lom / “Poşa” topluluğundaki kadınların siyaset alanı ile olan ilişkilerinin analizi amaçlanmaktadır. Teorik çalışmalarda “Lom” olarak kavramsallaştırılan, yerel ve gündelik kullanımda ise “Poşa” olarak adlandırılan topluluklar üzerine yapılan çalışmalar son derece sınırlı olduğundan, bu çalışma literatürdeki az sayıdaki çalışmalara katkı sağlama amacındadır. Bu itibarla, literatürde var olan boşluğu doldurma iddiası taşımaktadır. Türkiye’de yaşayan etnik azınlıklar üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri Adrian Marsh tarafından gerçekleştirilmiştir. Ülkedeki farklı “Roman” azınlıklar üzerine çalışan Marsh (2008), 1870’lerde Rusların Kafkaslar üzerinde hâkimiyet kurmasından sonra Türkiye’ye göçen

Lom'ların genellikle Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerine yerleştiğini belirtir. Buna göre, Lom'lar "... Kuzey Doğu ve Karadeniz bölgesinde küçük topluluklar halinde yaşamakta ve küçümseyici bir deyim olan 'Poşa' kelimesiyle adlandırılmaktadırlar" (Marsh, 2008, s. 21-22). Yapılan saha araştırmasında da karşılaşıldığı üzere, kavramın dışlayıcı bir anlamda kullanılması nedeniyle bu nitelendirmeyi kabul etmeyen "Poşa" toplumu, yoksulluğu ve işsizliği çok yoğun yaşayan bir topluluk olarak Erzincan'ın toplumsal hayatında varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadır (Efe, 2019, s. 9). "Poşa" toplumunda kadınların statüsü ise, erkeklere göre çok daha geri plandadır. Kamusal ve siyasi faaliyetleri son derece sınırlı olan kadınlar, gündelik yaşamın "sıradan" aktörleri olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Ev ekonomisine katkı amacıyla yaptıkları etkinlikler ise kamusal alana çıkışlarının yegâne örneklerini oluşturur. Rize ilinde yaşayan Lom'lar ile ilgili bir araştırma yapan Meline Anumyan (2016), kadınların erkeklerin yaptıkları aletleri ev ev gezerek satmaya çalıştıklarını belirterek, kadınların toplumdaki sosyal konumunu örnekler. Buna ek olarak, kadınların çok genç yaşta evlendirildiğini belirterek sosyal yaşama katılımlarının son derece sınırlı olduğunu ifade eder (Balyan, 2017). Lom toplumunda kadınlar, çorap örme, yün eğirme, elekçilik gibi uğraşlarla ekonomik kazanç elde etmektedirler. Malların yapımının yanı sıra, bunların satımını sağlamak; yani ticaret de Lom toplumunda kadınların işi olarak görülmektedir (Seropyan, 2016). Görüldüğü üzere, hem hane içinde hem de toplumsal yaşamda iş yükleri çok ağır olan kadınların, genellikle söz konusu siyaset olduğunda, patriyarkal-geleneksel yapının boyunduruğundan kurtulamadığı ve erkek egemen algı içerisinde siyaset algısını şekillendirdiği görülmektedir.

Bu çalışma, Erzincan ilinin bir bölgesinde yaşayan Lom/ "Poşa" topluluğundaki kadınların siyasete olan eğilimlerini saptamak amacıyla yapılmış bir saha araştırmasına dayanmaktadır. Bu doğrultuda, mekânsal ve sosyal dışlanma, etnik yapı, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve kadın olmak özelliklerinin kesişim noktasında, Lom/ "Poşa" topluluğundaki kadınların siyasete bakış açısının tespit edilmesi bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE: DIŞLANAN KİMLİKLER, KADIN VE ÖTEKİ

Kadınlar, tarihin ilk çağlarından beri insanlığın ezilen kesimini oluşturmaktadırlar. Sheila Margaret Pelizzon, kadını, "ilk tutsaklık halkasını *takan birey*" olarak tanımlar (Aktaran Sezer Şanlı, 2020, s. 145). Dünyadaki evrensel kadın sorunlarının yanı sıra, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini daha da görünür yapan, toplumsal/mekânsal dışlanma, eğitimsizlik ve yoksulluk yine en

fazla kadınları etkilemektedir. Kamusal hayattan kopuk, gündelik-ev içi yaşama mahkûm kadınlar, yurttaşlık ve siyaset olgularından da iyice kopmaktadırlar. Toplumsal hayatın farklı aşamalarında ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya en fazla maruz kalan kadınların bu konumu, dini veya etnik kimliğe bağlı azınlık olma gibi dışlayıcı (öteki) konumuna sokan unsurlar ile daha da derinleşmektedir. Patriyarkal nitelikli toplumlarda yaşayan kadınlar özellikle sosyal dışlanmışlık örgüsü içinde, azınlığı olduğu etnik-dinsel bir patriyarkal sistemin içinde daha da yok sayılmaktadırlar (Kemahlı Garipoğlu ve Sezer Şanlı, 2019, s.75). Ekonomik, sosyal ve kültürel birçok biçimde ortaya çıkan ve çok boyutlu bir olgu olan sosyal dışlanma kavramını, Gordon Marshall (1999, s. 150), kendiliğinden gerçekleşen bir şekilde sivil, politik ve toplumsal haklardan yoksun bırakılma bağlamında ele almış, “bireylerin ya da hanelerin, ya kaynaklardan ya da daha geniş bir ölçekteki cemaatle veya toplumla sosyal bağlar kurmaktan yoksun bırakılmaları süreci” olarak tanımlamıştır. Bu doğrultuda, özellikle kadınların toplumsal ve siyasal yaşam ile olan ilişkilerinin, sosyal dışlanma süreçleri ile birlikte ele alınması gerekmektedir.

Siyasi faaliyetler açısından neredeyse görünmez olan kadınlar, bu alandan dışlanmaktadır. Siyaset, temelinde güç ilişkileri ve iktidar mücadelelerini içerir. Karşılıklı tarafları olan bu mücadelelerin içerisinde kadınlar bir aktör olarak görülmemektedirler. Kadınların kamusal alandan ve siyasi arenadan dışlanması, onların geleneksel olarak “kadınların işi” olarak görülen ev içi faaliyetlerle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Türküne, 2011, s. 30). Siyaset, Cem Eroğul’un (2012, s. 19) tanımına göre, “*Üretim dışında kalan, ancak üretimin sürdürülebilmesi ve geliştirilebilmesi için toplumsal çapta yürütülmesi zorunlu olan ilişkilerin toplamıdır.*” İşte bu ilişkilerin yürütülmesinde görev verilen ancak sorumluluk yüklenmesi istenmeyen kadınlar, hem etnik kimliğe bağlı dışlanma pratikleri hem de toplumsal cinsiyete dayanan engellemelerle kuşatılmışlardır.

Bu bağlamda, öncelikle kimliğin³ ne olduğu sorusundan başlanmalıdır. Kimliğin kapsamı oldukça derindir. Sibel Karaduman (2010, s. 2886), bu kapsamı şu sözlerle açıklar: “*Kimlik, bireylerin gerek kültürel gerekse yaşadıkları çevrelerdeki sosyal konum ve statülerinin karşılığı olan çok boyutlu, inanç, tutum, değer yargıları gibi yaşam biçimini sembolize eden bir kapsama*

³Sosyal bilimlerin özellikle post modernlik tartışmaları içerisinde 1990’lı yıllardan sonra derinlemesine tartıştığı “kimlik” kavramı, farklı türleri ile birlikte ele alındığında başka bir çalışmanın konusu olabilecek ölçüde geniş bir tartışmadır. Bu çalışmada, saha çalışmasının amacından hareketle sadece kadın kimliği ve etnik kimlik bağlamından yola çıkılmaktadır.

sahiptir.” İnsanlar genellikle birbiriyle çelişen ya da bütünleşen birçok kimlikle bir arada yaşarlar. Buradan bakıldığında, “Poşa” kadınlar örneğinde hem etnik kimliğin hem kadın kimliğinin toplumsal ve mekânsal ötekileştirmeye sebep olan iç içe geçmiş bir dışlanma pratiği olduğunu görmekteyiz. Kadını siyaset alanından dışlayan patriyarkal yaklaşımlar, geleneksel toplumsal yapıyla birlikte, kadına genel olarak evle sınırlandırılmış aile içi faaliyetleri içeren bir rol biçmektedir. Yüzyıllar boyu patriyarkal aile yapısı içinde hane içindeki rolü için hazırlanan, evin yönetimi için yetiştirilen, ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılan kadının toplumun öteki alanlarında yer almasına gerek duyulmamıştır. Bu nedenle erkeğe uygun görülen görev ev dışındaki faaliyetler iken, kadına ise eve yönelik içe dönük faaliyetler uygun görülmüştür. Bu durumda siyasî katılım açısından cinsiyetin önemi, bireyin ev dışında kalan alanda oynayabileceği rolün belirleyicisi olmasından kaynaklanmaktadır (Koray, 1991, s. 81-86).

Kamusal alan ve özel alanın birbirinin karşıtı olarak ve farklı cinsiyetler etrafında bölünmesi, cinsiyetçi bir ayrıma işaret etmektedir. Kadını, kendini var edebilecek bir birey olarak görmekten uzak bu anlayış, kadını sadece gündelik yaşam alanı içerisinde kurgulamaktadır (Alkan, 2000, s. 7). Bu bağlamda, aktif bir sosyal konum olarak görülen erkekliğin karşısında kadınlık, bağımlı ve pasif bir kuruluş olarak değerlendirilmektedir. Akıllı temsil eden özne erkek olurken kadın duygusallık ve irrasyonellikle payelendirilmiştir (Günindi Ersöz, 2015, s. 86). Görüldüğü gibi, kamusal, sosyal ve siyasal alandan dışlanmanın en temel belirleyicisi “cinsiyet” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyet kavramından farklı olarak cinsiyetin toplumsal bir kuruluş ve normlar ilkesi olduğuna işaret eden önemli bir kavram olarak geliştirilmiştir. Kadınların kamusal alandan dışlanması da, toplumun toplumsal cinsiyet yorumları ile ilişkilidir. Toplumsal cinsiyet özünde kadının ne olduğu ve nasıl olması gerektiğine işaret eder. Dışiyi erilden ayıran biyolojinin üzerine kadını erkekten ayıran sosyolojiyi de inşa eden bu kavram, kadınların ve erkeklerin toplumda üstlenmesi gereken roller ve sorumlulukları üretir (Young, 2009, s. 42). Judith Butler’a göre (2008, s. 65) toplumsal cinsiyet bir kimlik kategorisidir ve kimlik tartışması, toplumsal cinsiyet tartışmasından ayrılamaz; çünkü birey olarak kabul edilmek ve tanımlanmak, öncelikle toplumsal cinsiyetin normatif yapısına uygun olmaya bağlıdır. Bu süreç ise iktidar yapılanması ile iç içe geçmiştir. Çünkü Butler’a göre (2008, s. 32), iktidardan arınmış hiçbir siyasal konum yoktur ve bu nedenle toplumsal cinsiyet eşitsizliği de politiktir. Siyaset alanında da kadınların var olabilmesi için, temsile kavuşabilmeleri için öncelikle özne olmanın gerekleri yerine getirilmelidir (Butler, 2008, s. 44). Kadınların ise, öznellik pozisyonundan vazgeçmeleri ve cinsiyet baskısının içerisine girmeleri

özellikle evlilik kurumuna müdahil olduklarında daha görünür olmaktadır. Bu çalışmanın saha verilerinde de görüleceği üzere, kadınların kamusal alana dahlinin sınırlarını ve siyasi eğilimlerini büyük ölçüde eşleri belirlemektedir. Simone de Beauvoir'ın (1993, s. 66) ifadeleriyle, *“Erkek, alışverişin kadın tarafından yapılmasını, evi kadının çekip çevirmesini, çocukların eğitimiyle yalnız onun uğraşmasını pek doğal bulmaktadır. Kadının kendisi de evlendiği anda, kişisel yaşamının bile sırtından atamayacağı birtakım görevler yüklendiğine inanmaktadır; ... Bütün iyi eşler gibi zarif bir hanım, iyi bir ev kadını, iyi bir ana olmaya çalışır.”* Görüldüğü gibi, cinsiyet bir kimlik kategorisi olarak kadının ikincil plana itilmesini ve dışlanmasına yol açmaktadır. Ayrıca, kadının kendini birey olarak kurmasını engellemekte, erkek boyunduruğu altında yaşamasına neden olmaktadır.

Kamusal ve siyasal dışlanmanın diğer belirleyicisi ise etnik kimlik üzerinden şekillenmektedir. Kimlik inşası dinamik ve sürekli hareket halinde olan bir oluş sürecine işaret etmektedir. Kimlik kişinin hem kendisini nasıl gördüğü hem de “ötekiler” tarafından nasıl görüldüğü ile ilgilidir. Dolayısıyla, karşılıklı olarak anlam inşasına dayanan bir eylemdir (Özdemir, 2012, s. 203). Bu noktadan hareketle, kimliği kavramsallaştırırken ırk, etnisite, cinsiyet, din gibi birçok faktörün etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, kimlik içine doğulan bir varoluş değil; bireylere dışarıdan verilen bir anlamdır. Kimlik, insanların toplumsal çevresi ile ilişkilmesini sağlar. Çevre ile ilişki uyum ya da uyumsuzluk şeklinde açığa çıkabilir (Aşkın, 2007, s. 214). Sosyal kimlik edinme süreci ise özsaygı ve itibar edinme ile de ilişkilidir. Buna göre, bazı kimlikler kişiye itibar kazandırırken bazıları ise daha düşük bir sosyal konum olarak görülmektedir. Bu nedenle, bazı kimlikler farklı olduklarını ifade ederek saygınlık elde edeceğini umarken, bir kısmı ise farklı kimliklerini bir dezavantaj olarak gördüklerinde bütünleşme, uyum ve topluluk içinde erime eğilimine girmektedirler (Türköne, 2011, s. 213).

Kimlik ve kültür eksenli siyaset anlayışı, özellikle post-modernizmin gelişmesiyle farklı ve öteki konumda görülen kimlik taleplerinin yükselme sürecinde gelişmiştir. Her ülkede, kimlik talepleri ülkelerde yaşayan toplulukların çeşitliliğine göre değişebilmektedir. Ancak, evrensel olan, kimliğin bireyin toplumla ve devletle ilişkisinde temel belirleyicilerden biri olmasıdır. Bu bağlamda, kimlikler hem siyasal hem toplumsal olarak inkâr edilemeyecek gerçekliklere işaret ederler (Keyman, 2007, s. 220). Etnisite ya da etnik kimlik, en yaygın kullanımına 19. yüzyılda kavuşmuş bir kavramdır. Max Weber, etnik kimlik üzerine odaklanan sosyal bilimcilerden biri olarak etnik kimliği şu şekilde tanımlamaktadır: *“Fiziksel tip veya geleneklerin veya her ikisinin benzerlikleri*

veya kolonileşme ve göç hatıraları sebebiyle ortak bir kökene dair öznel bir inanç taşıyan insan gruplarıdır”(Aktaran Sağır ve Akıllı, 2004, s.7).

Buraya kadar olan kuramsal anlatıda, “Poşa” kadınların siyasal yaşam ile olan ilişkilerini, cinsiyet, kimlik ve sosyal dışlanma olguları ile birlikte değerlendirebilmek için toplumsal cinsiyet, sosyal dışlanma, etnisite ve kimlik kavramları ele alınmıştır. Buradan hareketle "Poşa" kadınların siyasete ilgi düzeylerinin ve siyasal tercihlerinin, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, sosyal dışlanma, etnik kimlik mevcut patriyarkal toplumsal yapı içerisinde nasıl ve ne yönde şekillendiği tespit etmek çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, kadınların siyasal toplumsallaşma sürecinin, siyasal katılma, siyasal tercih ve eğilimler açısından incelemek gerekmektedir.

Aile, arkadaş grubu, okul, meslek grubu, medya gibi yapılar ile oluşan siyasal toplumsallaşma, toplumsal, siyasal çevre ile birey arasında yaşam boyu süren dolaylı ve doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin siyasal sistemle ilgili görüş, davranış, tutum ve değerlerinin oluşması süreci olarak tanımlanmaktadır. Hatta siyasal toplumsallaşma sürecinde etkili olan aile, arkadaş grubu, okul, meslek grubu, medya gibi yapıların aynı zamanda bireylerin, ideolojik devletin öngördüğü çerçevede hareket etmesini ve mevcut ideolojinin sağlam bir zemine oturtulmasını sağlamak gibi işlevleri de söz konusudur (Alkan ve Ergil, 1980, s. 7, 17). Özellikle eğitim siyasal ilgi, bilgi ve tutumları etkileyerek, siyasal katılıma da etki etmekte ve siyasal sosyalleşmeyi sağlamaktadır (Turan, 1991).

Halkın yönetime katılımını sağlamak ve siyasi iktidarın gücünü halka dayandırmak amacıyla ortaya çıkmış bir anlayış olan siyasal katılma; oy kullanmanın ötesinde anlamlar taşıyan, vatandaşların seçilme hakkı, dilekçe hakkı, bilgi edinme hakkı, toplumsal görevler üstlenmeleri ve görüşlerini açıklayabilmeleri şeklinde bir dizi siyasal eylemi kapsayan bir kavramdır. Başka bir deyişle, demokratik yönetim içinde de önemli bir yere sahip olan siyasal katılma, sadece genel seçimler için oy kullanarak seçmen olmak değil, seçmen olmanın yanında temsilci, karar alıcı, yönetici, vatandaş, örgüt olarak da bunlara iştirak edebilmek anlamını taşımaktadır (Kapani, 2007, s. 151-153). Siyasal sistem içinde vatandaşların doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yöneticilerin seçimini ve kararlarını etkilemeyi amaçladığı eylemlerin bütünü olarak ifade edilen siyasal katılmayı etkileyen birçok faktör bulunmaktadır (Çam, 2011, s. 169). Bunların başında sosyo-ekonomik etmenler yani, gelir, meslek, eğitim, yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri gibi faktörler bulunmaktadır. Yaygın ve sürekli katılma biçimlerinin başında ise, siyasetle ilgilenmek, siyasal konularda konuşmak, tartışmak gelmektedir. Sonraki aşama ise bireylerin siyasal sistemde görevli kişilerle ilişkiler kurması olarak belirtilmektedir (Turan, 1991, s. 70,71). Yani

bireyin siyasal sistem karşısındaki durumunu, tutumunu ve davranışını gösteren bir kavram olan siyasal katılmanın gerçekleşebilmesi için, bireyin harekete geçmeye karar vermesi ve hareketin yönünü belirlemesi gerekir (Daver, 1993, s. 203-205).

Siyasal katılma dinamikleri içerisinde “etkinlik duygusu” son derece önemli bir belirleyicidir. Buna göre, etkinlik duygusu, “*kişinin kendi eylem ve davranışı ile çevresine ve olayların akışına etkide bulunabileceği inancını taşıyıp taşımadığını ifade eder*” (Kapani, 2007, s. 156). Yapılan araştırmalarda, kadınların ve gençlerin katılma olanaklarının diğer kesimlere göre çok daha kısıtlı olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyi de kadınların katılımı açısından önemli bir belirleyicidir (Eroğul, 2012, s. 233).

Bireysel siyasal katılma konusunda, bireylerin katılma davranışlarına etki eden en önemli faktörlerden birinin de, içinde bulunulan etkileşim ağları olduğu belirtilmektedir. Kişiler arası ilişkiler, ağ bağları ve kişiler arası etkileşimlerin siyasal katılıma etki edeceğini, mesleki, dini, kurumsal vb. gönüllü kuruluş ve sivil örgüt ağlarının kişileri siyasal katılıma teşvik edeceğini söyleyen Norris (2002, s. 26-28), özellikle belirli kişiler arası etkileşim ağ bağlarının içinde yer alanların siyasete katılmaya daha fazla eğilimli olacağını belirtir.

Analiz düzeyi olarak bireyi temel alan ve bireysel tutumlardan toplumsal tutuma ulaşılabilmesi savı üzerinden siyasal kültür konusunu ele alan Almond ve Verba (1989, s. 13-15), siyasal kültürü, bireyin içinde yaşadığı siyasal sistem hakkında elde ettiği bilgi ve inanç; bireyin siyasal sistem hakkındaki düşünceleri; bireyin siyasal obje ve değerler hakkındaki yargıları şeklinde üç yönelim (bilişsel, duygusal ve değerlendirici) ile ele almaktadır. Almond ve Verba (1989) bu üç yönelimin belli bir siyasal yapı ile ilişkili olarak siyasal kültür tiplerini oluşturduğunu belirtirler. Buna göre söz konusu üç yönelime uygun olarak; geleneksel bir yapıyla örtüşen ve dar görüşlü, yerel- cemaat kültürüne uyan bir siyasal kültür tipi; kendilerini siyasi iktidarın özneleri olarak gören bir siyasal kültür tipi ve üçüncü olarak demokratik bir yapıyla örtüşen katılımcı siyasal kültür tipinin oluştuğunu ifade ederler.

Bu bağlamda Verba ve Nie, (1972, s. 82-95’ten Aktaran: Turan, 1991, s. 74), siyasal katılım düzeylerini; siyasal süreçlere hiç katılmayanlar, siyasal katılım olarak sadece oy kullananlar, kişisel sınırlı katılımcılar, topluluk düzeyinde katılımcılar, seçim kampanyalarında aktif görev alanlar ve sayılan tüm faaliyetlere katılmanın yanı sıra siyasal partilerde görev alanlar şeklinde kategorilendirmişlerdir.

Vatandaşların siyasal katılımlarında birçok faktörün etkili olduğunu

söyleyen Verba vd, (1993), oy veren seçmenlerin, oy vermeyenlerden farklılık gösterdiği bulgusuna dayanarak, demografik özellikler, ekonomik yoksunluk, ekonomik ihtiyaçlar ve aldıkları hükümet faydaları gibi birçok faktörün siyasal tutum ve katılıma etki etkini vurgulamaktadırlar.

Almond ve Verba'ya göre (1989, s. 135, 315-319), eğitim, siyasal, tutum, davranış ve siyasal katılımı belirleyen önemli faktördür. Yaptıkları araştırmalara dayanarak, eğitim seviyesi arttıkça bireylerin, siyasal gelişmeler ile daha çok ilgili olduklarını, siyasal konularda daha çok bilgi sahibi olduklarını ve kendilerini siyasal süreçleri etkileme yeterliliğine sahip gördükleri için her aşamada siyasal katılımı daha çok gerçekleştirdiklerini belirtmektedirler.

Siyasal katılımı etkileyen en önemli faktörlerden biri de cinsiyettir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında, kadınlar açısından cinsiyet ayrımının en yoğun olarak yaşandığı alan siyasal etkinlikler alanı olmaktadır. Siyaset erkek işi veya erkek alanı olarak algılanmakta ve kadının genellikle oy verme ile yetinmesi istenmektedir. (Koray, 1991, s. 82). Düşük eğitim seviyesi, siyasal ve kamusal alana dâhil olamamak, siyasal bilinçlenme sürecini de olumsuz etkilemektedir. Siyasal toplumsallaşmanın bileşenlerinden olan siyasal bilinçlenme ise bireyin siyasal tercihlerine ve siyasal katılım düzeyine etki etmektedir.

Siyasal tercihlerin oluşumunda üç temel teoriden söz edilmektedir. Bunlardan sosyolojik teoriye göre; dini inançlar, sosyo-ekonomik statü, yaşanılan coğrafya, üyesi olunan grup ve grup bağları gibi faktörlerle seçmenlerin siyasal tercihleri şekillenmektedir. Psikolojik teoriye göre, siyasal tercihlerin oluşmasında küçük yaşlarda herhangi bir partiye karşı beslenen olumlu tutum etkili olmakta ve seçmenler hayatları boyunca özdeşleştikleri partiden vazgeçmemektedir. Bu teoriye göre siyasal tercih sürecinde partiyle özdeşleşme, partizan kimlik oluşumu daha fazladır. Rasyonel teoriye göre ise seçmenler, kendi amaç ve isteklerini ön planda tutmakta, çıkarlarına uygun hareket edebilecek partilere yönelmektedirler. Bu teoride seçmen kendi çıkarlarını iyi bilir, çıkarlarına en iyi hizmeti yerine getirecek aday ya da partiyi belirler, parti icraatlarını, liderleri, vaatleri, rakipleri rasyonel bakış açısıyla değerlendirir ve tercihini yapar (Kalender, 2000, s. 50, 51, 58, 227). Başka bir bakış açısı ise siyasal katılma teorilerini işlevselci ve çatışmacı yaklaşım ayrımından yola çıkarak analiz eder. İşlevselci yaklaşım, siyasal iktidarın propaganda ve eğitim gibi kaynaklarla sisteme yaygın destek sunmasını ister ve katılmayı sisteme uyum gösterme olarak algılar. Çatışmacı yaklaşım ise, bireyin sistemi eleştirme kapasitesini ve özne/birey iradesini de dikkate alır. Buna göre, birey içinde bulunduğu sınıfın ya da sahip olduğu kimliğin etkisiyle sisteme uyum göstermek

istemeyebilir (Türköne, 2011, s. 244). Patriyarkal yapıli toplumlarda, özel alana sıkışmış, eğitim seviyesi düşük kadınların genellikle ailede erkek iktidarının siyasal tercihlerine uyum sağladıklarını söylemek mümkündür.

Bu noktadan hareketle, araştırmada başta oy verme davranışı olmak üzere kadınların siyasal katılma düzeyleri ve siyasete eğilimlerini değerlendirmek önem taşımaktadır. Araştırmaya konu olan Sancak mahallesinde de mekânsal ve sosyal dışlanma, yoksulluk ve cinsiyet eşitsizliği faktörleri dikkate alınarak, kadınların cinsiyet-siyaset ilişkisi incelenmiştir.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE ARAŞTIRMA VERİLERİNİN ANALİZİ

Bu araştırma, Erzincan ilinin belli bir bölgesinde yaşayan Lom/ "Poşa" kadınlarının siyasete olan eğilimlerini saptamak amacıyla yapılmış bir saha araştırmasından yola çıkmaktadır. Bu doğrultuda, mekânsal ve sosyal dışlanma, etnik yapı, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve kadın olmak özelliklerinin kesişim noktasında, bölge kadınlarının siyasete bakış açısının tespit edilmesi bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Yapılan bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbirini gerçekleştirilmemiştir.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi bünyesinde çalışan araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen, "*Erzincan'da Yaşayan 'Poşa' Olarak Adlandırılan Yurttaşların Şehre Toplumsal ve Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Katkıları ve Avrupa Birliği Alguları*" başlıklı bilimsel araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yola çıkılarak yazılan bu çalışmada, "Poşa" toplumunda yer alan kadınların siyasetle olan ilişkisi analiz edilmektedir. Proje çalışması, Erzincan Üniversitesi⁴ İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 06/04/2017 tarihli ve 02/08 protokol no'lu kararında etik olarak uygun bulunmuştur. Bu bağlamda, bu çalışmada kullanılan bilgiler, proje kapsamında gerçekleştirilen yapılandırılmamış mülakatlardan edinilen verilerden oluşmaktadır.

Çalışma, saha araştırmasına dayanmaktadır. Nedensel ilişkilere varmanın

⁴18 Mayıs 2018 tarih ve 30425 sayılı resmi gazetede yayımlanan 7141 sayılı kanunun 6.Maddesi ile Erzincan Üniversitesi'nin ismi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi şeklinde değiştirilmiştir.

amaçlandığı saha araştırmaları yöntemi, çoğu zaman diğer yöntemlerden daha derine inen, çalışılan grubun yapı ve dinamiği hakkında zengin bilgi veren, araştırmacının çalıştığı toplumu gerçekten tanıyıp, anlamasını sağlayan, sonuçları itibariyle betimleyici bilgiler de sunan bir yöntemdir (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 18,19).

Çalışma uygulamalı bir araştırma olduğundan nitel araştırma yöntemlerine dayanarak yapılandırılmıştır. Nitel araştırma, yeni kavramlar yaratma ve kuramsal yorumların inşasını vurgulamakla ilgilenen bir araştırma türüdür. Kuram ve verilerin kaynaştığı bu araştırma türünde, toplumsal gerçeklik ve kültürel anlamların inşasına odaklanılmaktadır. Bu araştırmalar az sayıda özneye dayanır (Neuman, 2012a, s. 20). Lawrence Neuman'ın (2012a, s. 22) vurguladığı üzere, nitel araştırmacı "...verileri aynı anda hem toplar, hem analiz eder ve hem de yorumlar." Bu perspektiften yola çıkılarak, çalışmada kuram ve saha verilerinin kaynaştırılması ve analiz edilmesi hedeflenmiştir. Bu hedefe yönelik olarak "yorumlayıcı" yaklaşımdan yola çıkılmıştır. Yorumlayıcı yaklaşım, "insanların kendi toplumsal dünyalarını nasıl oluşturduğu ve sürdürdüğüne dair anlayış ve yorumlara varmak üzere" yola çıkar (Neuman, 2012a, s. 131). Kişilerin kendi anlam dünyalarını nasıl yarattıkları ile ilgilenen bu yaklaşımdan yola çıkılarak, kadınların siyasetle nasıl ilişkilendiğine odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, yorumlayıcı sosyal bilimin genel ilkelerinden yola çıkarak geliştirilen bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniği kullanılarak veriler elde edilmiştir. Kullanılacak yöntem seçilirken, doğru bilgiye ulaşma kaygısıyla, yöntemin tanıma, karşılıklı anlama odaklı ve ilişkisel nitelikte olmasına dikkat edilmiştir. Araştırmada görüşme tekniğinin sınırlılıkları ile birlikte araştırma alanına ait sınırlılıklarda dikkate alınarak, araştırmaya en uygun yöntem, teknik ve örneklem türü seçilerek, seçime bağlı yanlılık (selection bias) olasılığını azaltmak amaçlanmıştır.

Mülakat/görüşmeler, 14 kadın ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada görüşme tekniğinin sınırlılıkları ile birlikte araştırma alanına ait sınırlılıklar da dikkate alındığında, derinlemesine sohbetler niteliğinde gerçekleşen görüşmelerde, farklı ailelere mensup kadınların yanı sıra aynı aileden kadınlarla da görüşülmüştür. Böylece, aynı ilişki ağı içindeki siyasal tutum ve davranış pratiklerinin nasıl gerçekleştiğine dair bulgularda, yöntemin bir anlamda sağlaması yapılmaya çalışılmıştır. Araştırma yapılan bölgenin, mekansal konum olarak şehrin dış çeperinde yer alması, sosyal dışlanma olgusu, kimliksel özellikler ve bölgenin oldukça homojen yapısı, bölgeye araştırma için girmeyi zorlaştıran nedenlerden bir kaçı olmuştur. Bu nedenle, patriarkal ilişkilerin yoğun olduğu araştırma bölgesinde, hem yasal izinler, hem de araştırma yapılacak

kadınların yakın çevresi ile anlama odaklı diyalog çerçevesinde gerekli sözlü izinler alınarak görüşmeler yapılmıştır. Bölgeye özgü tüm faktörler itibariyle olabildiğince homojen aile yapısının, ilişkilerin ve pratiklerin yaşanması ve bunun gözlemlenmesi, örneklem sayısının yeterliliğinde etkili olmuştur. Dolayısıyla görüşmecilere ulaşmanın başlı başına zorluk olduğu araştırma içerisinde, görüşmeler yapılırken görüşme yapılan kişinin kendini kapatmasına sebebiyet vermeden diyalog içerisinde derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Bu doğrultuda, etnografik çalışmalarda da sıklıkla başvurulan yapılandırılmamış görüşme yöntemi çalışmada kullanılmıştır. *“Başarılı bir derinlemesine görüşme, uzatılmış ve samimi bir sohbetin birçok özelliğini paylaşır”* görüşünden hareketle, farklı bir etnik kimlik taşıyan Lom/ “Poşa” kadınların kendi gündelik yaşam ortamlarında gerçekleştirilen görüşmeler, açık uçlu sorulara dayandırılmış, görüşmelerin akışı içerisinde rahat bir ortamda yürütülmesi hedeflenmiştir (Punch, 2011, s. 169). Bu görüşmelerde daha önce kesin biçimde hazırlanmış sorular ve sorulara verilecek yanıtlara ilişkin bir beklenti de bulunmadığından araştırma, “keşfedici” bir araştırma süreci olarak gerçekleşmektedir (Şimşek ve Yıldırım, 2005, s. 120). Yapılandırılmamış görüşme tekniği kullanılarak toplanan veriler, betimsel analiz tekniği ile değerlendirilmektedir. Buna göre, verilere dayalı olarak elde edilen bulgular, daha önceden belirlenen başlıklar altında özetlenip, veri toplama aşamalarında elde edilen ön bilgiler ışığında, veri kaynaklarından alıntılar yaparak yorumlanmıştır. Böylece, araştırmaya katkı sağlayacağı düşünülen önemli görüşlerin yansıtılması amaçlanmıştır (Altunışık vd, 2007, s. 26). Ayrıca çalışmada, kadınların kendi toplumsal dünyalarını nasıl oluşturduğu ve sürdürdüğüne dair anlayış ve yorumlara da olanak sağlayan, araştırma bölgesinde doğrudan ayrıntılı gözlem yoluyla sistematik analizde mümkün olmuştur (Neuman, 2012b, s. 569).

Bu çerçevede çalışmada, Erzincan merkez Yoğurtlu Beldesi, Sancak Mahallesi’nde yaşayan kadınların, sosyo-kültürel ve yaşamsal koşulları ile kültürel/etnik kimlik ve toplumsal cinsiyet unsurları bağlamında siyasete bakış açıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Erzincan ili, Yoğurtlu Beldesi⁵, Sancak Mahallesi’nde ikamet eden 14 kadın ile onları tanıma ve anlama odaklı, diyalog şeklinde “yapılandırılmamış görüşme tekniği” ile araştırma gerçekleştirilmiş ve

⁵İçişleri Bakanlığının 2017/156 tarih ve no’lu kararının, 30 Nisan 2017/30053 tarih ve sayılı Resmî Gazetede ilanı ile "5393 sayılı Belediye Kanununun 11 inci maddesi uyarınca, Erzincan İli Merkez İlçesine bağlı Kavakyolu, Çukurkuyu, Yalnızbağ, Ulalar, Akyazı, Yoğurtlu, Demirkent, Yaylabaşı ve Geçit Belediyeleri ile Işıkpınar, Buğdaylı ve Büyükçakırman Köylerinin tüzel kişiliklerinin kaldırılarak Erzincan Belediyesi sınırları içine katılması uygun görülmüştür." Böylece araştırmanın yapıldığı tarihte belde belediyesi statüsünde bulunan Yoğurtlu, 31 Mart 2019 yerel seçimleri ile birlikte mahalleye dönüştürülmüştür.

veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Verileri toplarken, “amaçlı örneklem” tercih edilmiştir. Buna göre, belirli bir amaca yönelik olarak sahaya çıkan araştırmacılar, önceden formüle ettikleri soruları ve ulaşmayı hedefledikleri bulguları göz önünde bulundurarak görüşmecileri seçmişlerdir (Punch, 2011, s. 183). Katılımcılara kolay ulaşamadığı için mahalle muhtarının girişimleriyle örnekleme katılan kadınların seçilmesi ve hanelerin ziyaret edilmesi kolaylaşmıştır. Görüşmelere dâhil olan kadınlara görüşmeye başlamadan önce araştırmanın amacı açıklanmış ve kimliklerinin gizli kalacağı belirtilmiştir. Görüşmeye dâhil olmak isteyen kadınların kendi talepleri üzerine, kadınların eş ve ailelerinden de sözlü olarak izin alınmıştır. Katılımcı kadınlardan 3'üne ise mahalle Kur'an kursunda ulaşılmış ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan kadınlar, çalışma içinde ‘G’ kodu ile verilmiş, görüşme yapılan kadının sırasıyla yaş, eğitim düzeyi ve medeni durumu gibi temel özellikleri kısaca belirtilmiştir.

Görüşmeye katılan kadınlara yöneltilen sorular siyasal bilinç, siyasal katılım ve siyasal eğilim kavramları bağlamında oluşturulmuştur. Katılımcıların sorulara verdikleri yanıtlar da demografik özellikleri de dâhil olmak üzere, siyasal bilinç, siyasal katılım ve siyasal eğilim olmak üzere üç kategoride (Tablo 1.) analiz edilerek bulgulara ulaşmaya çalışılmıştır.

Tablo 1. Görüşme Konuları

(1)	Demografik Bilgiler, Eğitim
(2)	Kadınların Siyasal Bilinç Düzeyleri
(3)	Kadınların Siyasal Katılım Durumları
(4)	Kadınların Siyasal Eğilimleri

Tablo 1, Araştırma projesi kapsamında görüşmeye katılan kadınlara sorulan sorular kategorize edilerek oluşturulmuştur.

Tablo 2. Demografik Bilgiler

A. Demografik Bilgiler					
Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
Kadın	14	100	Okuryazar değil	6	%42,86
Toplam	14	100	İlkokul terk	6	%42,86
			İlkokul mezunu	2	%14,28
			Ortaokul-lise	0	0
			Üniversite	0	0
Yaş	Frekans	Yüzde	Toplam	14	100
15- 20	3	%21,44	Medeni Durum	Frekans	Yüzde
20-30	4	%28,58	Bekâr	1	%7,14
30-40	2	%14,28	Evli	12	%85,72
40-50	2	%14,28	Boşanmış	0	0
50-60	2	%14,28	Eşi vefat etmiş	1	%7,14
60 ve üstü	1	%7,14	Toplam	14	100
Toplam	14	100			

Kemahlı Garipoğlu, F., & Sezer Şanlı, A. (2019). Sosyal Dışlanmanın Etnisite ve Toplumsal Cinsiyete Bağlı Pratiklerini Birlikte Düşünmek: Erzincan Sancak Mahallesi'nde Lom / Poşa Kadın Olmak. H. Efe (Ed.), *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 89.

Görüşme yapılan kadınların yaklaşık %50'si 15-30 yaş aralığındaki kadınlardan, yaklaşık %29'u, 30-50 yaş arası kadınlardan, yaklaşık %21'i ise 50 yaş ve üstü kadınlardan oluşmaktadır. 15- 30 yaş arası kadınların yaklaşık % 36'sı ise ilkökul terk, mezuniyeti bulunmayan sadece okuryazarlığı bulunan (okuma yazma bilen) kadınlardan oluşmaktadır. Görüşme yapılan 15-20 yaş arası kadınların yaklaşık % 67'si ise ilkökuldan mezun olduklarını belirtmişlerdir. Görüşme yapılan 40 yaş ve üzeri kadınların hiçbiri okuryazar değildir. Genel olarak kız çocuklarının okula gitme oranı oldukça düşük olduğu bölgede, zorunlu eğitime rağmen kız çocuklarının okula gönderilmeyişinin nedenleri, sosyo-kültürel, ekonomik ve ailevi nedenler ile güvenliğe ilişkin nedenler olarak belirtilmiştir (Kemahlı Garipoğlu ve Sezer Şanlı, 2019, s. 90).

Araştırma yapılan bölgedeki kadınların her ne kadar kendilerini farklı bir kimlik olarak tanımlamasalar da, toplumsal ilişkiler bağlamında kapalı ve içe dönük bir yapıya sahip oldukları, evlilik konusunda ise daha homojen ilişkiler çerçevesinde kalmayı tercih ettikleri, kapalı toplum yapılarını sürdürdükleri, yeterli eğitim almadıkları görülmüştür. Kadınların yakın zamana kadar temel

geçim kaynaklarını oluşturan ancak artık rağbet görmedikleri için yapamadıkları çerçicilik, bohçacılık faaliyetlerinin de bitmesiyle birlikte, günlük ya da mevsimlik tarım işçiliği dışında çalışma hayatında yer almamaları, mahalle kadınlarının temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır.

Bu bağlamda araştırmaya konu olan Poşa kadınların genel topluluksal özellikleri dikkate alındığında, aile içindeki konumlarını ve “Poşa” kadının toplumsal durumunu Esat Uras, “Poşa”lar üzerine kaleme aldığı bir çalışmada şu sözlerle ifade etmektedir:

Poşalar, bir yerde yerleşmezler. Daimi olarak bir köyde, bir kasabada bir şehirde bulunmazlar. Kendilerini bir yerde, bir kulübe tutarak kalmağa ve ilkbaharı beklemeye icbar eden şey, yalnız kış mevsimidir. Bütün kış zarfında elek, küfe, sepet gibi şeyler yapmakla meşgul olurlar. İlkbahar gelip de yollar açılınca, Poşa kadınları derhal hazırlanmış olan mallarını yükleterek, kasabalara ve civar köylere alışveriş etmeğe, mallarını her türlü zahire ile değişmeğe giderler. Bu işi yapan bilhassa kadınlardır. Bunlar evden eve dolaşırlar. Bir eve girince ev sahiplerinden evvela bir şey almasını rica ederler, mallarını metheder, ev sahibini överler. Arkasından istemeğe başlarlar: ekmek, katık, daha sonra eski elbise, her ne olursa olsun bir şey koparmağa çalışırlar. Ellerinden kurtulmak kabil değildir. Çok zamanlarda şen, şatır neşeli hareket ederler. Bir eve bir şey aldırılmadan dışarı çıkmazlar. Uğradıkları kasaba ve köylerde günlerce ve bazan haftalarca kalırlar. Bir dakika boş durmazlar. Yürürken bile yün bükeler, çorap örerler. Bütün kazandıklarını, topladıklarını kocalarına getirirler. (Aktaran, Bozkurt, 2004, s. 82).

Geleneksel olarak kadın emeğine dayalı ve güvencesiz çalışma şekli ile ev geçimine katkı sağlayan Poşa toplumunun kadınlarının en büyük sorunlarından biri de eğitim sorunudur. Araştırma yapılan mahalle kadınlarının ve kız çocuklarının da yeterli ve sürekli eğitimden yoksun olmaları, en büyük sorunlardan biri olarak gözlemlenmiştir. Bölgedeki okullarda eğitim gören öğrencilerden, sürekli devamsızlık sorunu olanların çoğunluğunu kız öğrenciler oluşturmaktadırlar. Ortaokulu terk edenler veya devam etmeyenlerin büyük çoğunluğunun kız öğrencilerden oluşması, okuldaki başarısızlıklarından değil de, ailedeki ve mahalledeki geleneksel faktörlerden, diğer bir ifadeyle aile ve mahalle baskısından kaynaklandığı görülmektedir (Efe ve Issayeva, 2019, s. 200).

Eğitimden yoksun kalan kız çocukları, mekânsal dışlanmanın da etkisiyle iyice artan sosyo-ekonomik sorunlardan dolayı istihdam sürecine de katılamadıkları için, çocuk yaşta evlilik sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Ayrıca mahallede, iyi eğitim almış, sosyo-ekonomik zorlukları nispeten aşmış, toplumsal cinsiyet rollerini sorgulatabilecek kadın rol modellerin bulunmaması da mevcut düzeni normalleştirmektedir (Kemahlı Garipoğlu ve Sezer Şanlı, 2019, s. 91).

Kadınların yetersiz eğitim almaları toplumsallaşma sürecinin alt bileşenlerinden olan siyasal toplumsallaşma sürecini de olumsuz etkilemektedir. Bu durum ise siyasal tercihlerin bireyin kendi iradesi ile oluşturulmasına ve siyasal katılmanın tüm aşamaları ile gerçekleştirilmesine engel olmaktadır.

Araştırmaya katılan kadınların “sosyolojik teori”ye uygun bir şekilde siyasal tercihlerini oluşturdukları görülmektedir. Mahalle/mekânsal aidiyet, etnisiteye bağlı grup aidiyeti ve geleneksek bağlar, kadınların siyasal eğilimlerinin ve ilgi düzeylerinin genel çerçevesini çizmektedir.

Katılımcılara “siyasi tercihlerinin oluşumunda hangi faktörlerin etkili olduğu” sorulduğunda, daha çok ailenin erkek bireylerinden etkilenmenin sözü konusu olduğu görülmüştür. Başka bir görüşmeci de, bölgedeki kadınların siyasi tercihlerinin oluşumundaki faktörlere örnek vermiştir. Sosyolojik teoriye uygun oluşan siyasal tercihlerde aile erkeklerinin kararlarının baskın olduğu da görüşmelerde ortaya çıkmıştır.

(G. 49, okuryazar değil, Evli): “Biz anlamayız siyasetten, o işlerden... Erkekler hep dışarıdalar, onlar duyup görüyorlar, daha iyi biliyorlar, seçim zamanı onlar söyler zaten, oyu kime basalım, hangisi daha iyi diye.”

(G. 35, ilkokul terk, Evli): “Burada herkes aynı kişiye, aynı partiye oy verir, sadece muhtarlık seçimlerinde değişir oylar... O zaman kavga da çok olur, herkes hısmına akrabasına komşusuna oy verir o zaman.”

Katılımcılar, “aile bireylerinden farklı olarak başka bir siyasi parti ya da kişiye oy vermek istediğinizi rahatça söyleyebilir misiniz?” ve “kendi kararınıza uygun olarak istediğiniz siyasi parti ya da kişiye oy verebilir misiniz?” sorularına ise temkinli yanıtlar vermiş olsalar da yine de aile bireylerinden farklı bir tercihte bulunmak istemeyeceklerine dair yanıtlar vermişlerdir.

(G. 43, Okuryazar değil, Evli): “Bizim oy verdiğimiz parti belli zaten, ama tabi ki yine de kocam söyler hangi partiye mührü basacağımızı.”

(G. 29, İlkokul terk, Evli): “Kocam daha iyi bilir siyaset işlerini, hangi partinin bize faydası olacaksa ona oy veririz, hangi parti başa gelince erkeklere

iş verecekse o partiye oy veririz. Yine hangi belediye başkanı işçi alımlarında bize de iş vereceğine söz verirse ona oy veririz... Yok, kocamın dediğinden başka partiye, kişiye oy vermem, zaten ben bilmem.”

Görüşmelerde aile üyesi otorite figürü (eş ya da baba) erkeklerin kararının etkili olduğu siyasal tercih sürecinde, kadınlar sosyolojik teoriye uygun etkilenebilirler ile tercihlerini yaparken, görüşme yapılan kadınların söyleminden ise, bu süreçte söz konusu erkeklerin daha rasyonel dürtülerle (rasyonel teoriye uygun bir şekilde) siyasal tercihlerini oluşturdukları görülmektedir. Görüşmelere katılan kadınların söylemlerinden, erkeklerin iş vaadi ve sosyal yardım gibi daha sosyo-ekonomik çıkarılara uygun nedenlerle siyasi tercihlerini oluşturdukları tespit edilmiştir.

Özellikle mahalle muhtarlığı seçiminde, mekânsal dışlanmanın da etkisiyle, topluluk içi evliliğinin ve akraba evliliğinin fazla olduğu Sancak Mahallesi'nde tercihlerin, aday-seçmen yakınlık derecesine göre şekillendiği görülmektedir.

(G. 50, Okuryazar değil, Evli): “Çok şükür hangi partiye oy verdiğimiz belli, zaten bu mahalle hep aynı... Muhtar seçileceği zaman tabi herkes kendi adamına oy verir, belediye başkanının da herkes kendi mahallesinden olmasını ister;çünkü yardımlarda, işçi alımında herkes önce yakınına bakar.”

Araştırma yapılan bölge, siyasal katılımın, seçimlere katılım düzeyi açısından değerlendirildiğinde; 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerinde Sancak Mahallesi'nde kurulan iki sandıktaki katılım oranı, genel itibariyle mahallenin seçimlere katılım düzeyi ile ilgili bir fikir vermektedir. Bu seçim sonuçlarına göre; iki sandıktaki kayıtlı seçmen sayısı 447'dir. Oy kullanan seçmen sayısı 378 ve geçerli oy sayısı 368'dir (Efe, 2019: 64). Bu bilgilere göre, oy kullanan seçmen sayısı dikkate alındığında, mahallede siyasal katılım oranının % 84.5 gibi yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir.

Bu bilgiler ışığında, araştırmada kadınların siyasal yaşama katılım boyutları da incelenmiştir. Bölge kadınlarının siyasal katılım boyutları incelenirken, kadınların yaşamını etkileyen sosyo-ekonomik faktörler, yoksulluk ve mekânsal dışlanma ile sosyal dışlanmışlık örgüsü içinde yer alan kimliksel özellikler ve toplumsal cinsiyet kalıpları siyasi tutum ve eylemlerin niteliğini ortaya koymak açısından önemlidir.

Katılımcılara en temel siyasal katılım türü olan “seçimlerde oy kullanma eylemini gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri, seçimlerde oy kullanmanın önemli

olup olmadığı sorusu” yöneltmiş ve ağırlıklı olarak, seçimlerde mutlaka oy kullandıklarını, bunun önemli olduğunu vurgulamışlardır.

(G. 30, ilkokul terk, Evli): “Seçimlerde elbet oy kullanırız, herkes kullanır... Herkes o gün oyunu kullanır mutlaka, kadınlar da, erkekler de.”

(G. 20, İlkokul mezunu, Evli): “Benim bildiğim, gördüğüm herkes oy kullanır, yaşlısı, genci, kadını, erkeği... Çok yaşlılarımızı bile götürürler oyunu atsın diye... Sen kadınsın oy kullanma diyen olmaz.”

Katılımcılara “Bir kadının oy vermesi, siyasette aktif olması, belediye başkanı/ milletvekili olması ne kadar önemlidir?” sorusu yöneltildiğinde, genel olarak kadınların siyaset ile aktif olarak ilgilenmelerinin olumlu karşılandığına dair yanıtlar verilmiştir. Ancak bu soru özel olarak kendilerine yöneltildiğinde, yani siyasette aktif olmayı, belediye başkanı/milletvekili olmayı isteyip istemedikleri sorulduğunda ise, verilen yanıtlarda eğitim vurgusunun ön plana çıktığı görülmektedir.

(G.50, Okuryazar değil, Evli): “Tabi güzel bir şey kadınların milletvekili olması, belediye başkanı olması... Yok, biz olamayız, okutsalardı olurduk belki, ama ben istemezdim, anlamayız biz o işlerden.”

(G. 20, İlkokul mezunu, Evli): “Bir kere oy kullandım, bundan sonra da kullanırım ama siyaset işi okumuşlara göre, biz burada ilkokulu zor bitiriyoruz... Tabi ki kızım okusun iyi yerlere gelsin isterim ama burada çok okutmazlar kızları.”

(G. 28, İlkokul terk, Evli): “Okumuş olsaydık farklı olurdu tabi ki, okula giden el kadar çocuklar bize haber veriyorlar ne var ne yok.”

Katılımcılara yöneltilen “belde belediye başkanının kadın olmasını ister miydiniz?” sorusu ise katılımcıların hepsinde tebessümle karşılanmış ve belde/mahalle erkeklerinin kavgacı olması gibi erkeklere ait nedenler ileri sürülerek “yapılması zor bir iş” olarak tanımlanmıştır.

(G. 61, Okuryazar değil, Evli): “Oo buranın erkekleriyle nasıl baş edecek kadın haliyle... Çok zor.” Görüşmeye katılanların kadın siyasetçi bakış açılarının da “toplumsal cinsiyet” kodlarından beslendiği dikkati çekmektedir.

Katılımcılara yöneltilen “Herhangi siyasal parti üyeliğiniz var mı?” sorusuna ise katılımcıların hepsi, siyasi parti üyeliklerinin olmadıkları yönünde yanıt vermişlerdir. “Herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üyeliğiniz var mı?” sorusu yöneltildiğinde ise bu soruyu yanıtlayabilmeleri için, sivil toplum örgütü kavramının neyi ifade ettiği, katılımcıların isteği üzerine kendilerine

açıklanmıştır. Katılımcılar bu soruya da herhangi bir üyeliklerinin bulunmadığı şeklinde yanıt vermişlerdir.

Katılımcılara, siyasal gelişmeler ve devlet politikaları hakkında bilgi sahibi olup olmadıkları, aile üyeleri, arkadaşları, komşuları ile siyaset-politika-ekonomi üzerine tartışıp tartışmadıkları sorulduğunda ise, bu konuların erkek konuları olduğu, erkeklerin bunları konuştuğu yönünde yanıtlar vermeleri, kadınlarda kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rollerinin belirlediği ayırım ve önyargının etkili olduğunu göstermiştir.

(G. 61, Okuryazar değil, Evli): “Yok kadınlar bu konuları konuşmazlar, biz ne anlayalım, dışarıda olan erkekler, onlar bu işleri daha iyi bilirler... Tabii haberleri izliyoruz, devlet büyüklerinin konuşmalarını dinliyorum ama evdekilerle, komşularla bunları konuştumuz yok.”

“Seçimlerde oy kullanırken, hangi parti ya da kişiye oy vereceğinize kendiniz mi karar verirsiniz? Etkilendiğiniz kişiler var mı?” sorusuna ise katılımcıların verdiği yanıtlardan, kadınların siyasal eğilimlerinin ve tercihlerinin şekillenmesinde, patriyarkal yapıya uygun olarak ailede kocanın ya da aile büyüğü erkeğin siyasi tercihinin ve kararının etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin daha fazla görüldüğü ve patriyarkal aile yapısının olduğu araştırma bölgesinde, koca-baba (kayınpeder), hangi partiye ya da adaya oy verilmesi gerektiğini söylüyorsa, kadınlarında, o parti ya da adaya oy verdiği görüşmelerde belirtilmiştir (Kemahlı Garipoğlu ve Sezer Şanlı, 2019, s. 97,98).

(G. 18, ilkokul mezunu, Evli): “Daha hiç oy kullanmadım ama anam, ablalarım oy kullanmaya gittiklerinde ya babam ya da ablalarımın kocaları, hangisine mühür basacaklarını söylerler... Evlendim, zaten akrabalarım gelin geldim, kaynanam da öyle, kaynatam ne derse o.”

Kadınların erkeklerle karşılaştırıldığında siyasetle çok daha az ilgilendikleri görülmektedir. Kadınlar genellikle eşlerinin siyasi yönelimleri doğrultusunda oy vermektedirler. Yapılan yüz yüze görüşmelerde toplum üyesi kadınların evleri dışında çalışmadıkları da tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bu durum, eşlerinden bağımsız bir politik yönelimi de imkânsız kılmaktadır (Efe, 2019, s. 64).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mekânsal dışlanmanın yanı sıra, evlilik ile başka bir aile düzeninde devam ettirilen kadının ikincil planda kalan konumu, seçmen tercihi, siyasal katılım gibi siyasal konularda da kendini göstermektedir.

“Seçimlerde oy kullanırken hangi parti ya da kişiye oy vereceğinize

kendiniz karar veriyor olsanız, ya da kendiniz karar veriyorsanız, siyasi tercihinizi belirleyen temel etmenler neler olurdu, nelerdir?” sorusuna ise genellikle, işsizlik sorununa çözüm bulunması, iş imkânlarının artırılması, sosyal yardım verilmesi ya da artırılması, yerel yönetim hizmetlerinden mahalle yollarının yapılması, çöplerin düzenli toplanması, hastaneye tek otobüsle gidilmesi, şehir merkezine otobüs seferlerinin artırılması, gibi ekonomi-istihdam ve yerel yönetim hizmetleri bağlamında yanıtlar verilmiştir. Bu durum, kadınların seçmen olarak siyasi tercihlerini kendi kararlarına göre belirlemeye başladıklarında, daha rasyonel bir siyasi davranış içerisinde gireceklerini göstermektedir.

“Aile büyüklerinden, baba ya da eşinizden farklı bir siyasi partiye oy verseniz bunu açıklar mısınız?” sorusuna ise, kesinlikle açıklama yapmayacakları yönünde yanıtlar vermişlerdir.

(G. 28, İlkokul terk, Evli): “Başka partiye oy vermem zaten, verdiğimiz parti belli... Ama verecek olsam da söylemem... Nedeni yok söylemem kimseye.”

(G. 18, İlkokul mezunu, Bekâr): “Oy kullanırsam söylemem kimseye, gizli değil mi zaten... Ailem belki kızar başka partiye oy versem.”

Ekonomik özgürlük veya evin geçimine kadının katkıda bulunması ile kadınların siyasete ilgi seviyeleri arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik olarak, katılımcılara “eğer çalışıyor olsaydınız yani bir geliriniz olsaydı, siyaset ile ilgili kararlar da dâhil olmak üzere, her konuda bireysel karar verme özgürlüğünüz olur muydu?” ya da “özgürlüğünüz artar mıydı?” sorusu yöneltmiştir. Verilen yanıtlar itibariyle kadınların kendilerini ekonomik olarak daha güçlü hissetmelerinin, kadın olarak bireysel karar alma süreçlerine etkisinin olumlu olacağı kanaatine ulaşılmıştır.

(G. 58, Okuryazar değil, Evli): “Önceden bohçacılık yapardım, ağabeyimin karısıyla sabah çıkar köy köy dolaşırdık, çeyizlik satardım ben, iyi de satış yapardım, evin geçimi benim üzerimeydi... O zaman sesim daha gür çıkardı, ne alınacak ne verilecek bilirdim, kocam da çerçicilik yapardı ama benim elime daha çok para geçerdi...Şimdi sesim o kadar çıkmaz... Siyaseti bilmem ama para kazanınca sesin daha çok çıkar.”

(G. 29, İlkokul terk, Evli): “Burada erkeklerin çoğunun işi yok, bazısı da hiç çalışmayı istemez, kadınlar önceden bohçacılık yapardı, şimdi onlar kalmadı çok ama tarlalara işçi olarak gidenler var... Erkek çalışmayınca kadının elindeki para da, kendisi de daha değerli oluyor... Bence kadın çalışınca her şey değişir, analarımız çerçi-bohça işi yaparlardı, eskinin kadınlarının daha çok sözü

geçermiş mesela.”

Siyasal katılımın eylem boyutunda kadınların faaliyetlere ne ölçüde katıldıklarını tespit etmek amacıyla görüşmeye katılanlara, “Seçim kampanyaları sırasında herhangi bir siyasi toplantı veya mitinge gittiniz mi? Gitmeyi düşünür müsünüz?” sorusu yöneltilmiştir. Verilen yanıtlar, kadınlardaki hâkim görüşün, siyasi ve toplumsal konulara ilişkin konuların erkeklere ait konular olduğu yönünde oluştuğunu göstermiştir.

(G. 58, Okuryazar değil, Evli): “Hiç gitmedim, bizim ne işimiz var, erkekler giderler bazen... Buraya başkanlar (belediye başkanı) geldiğinde de zaten erkeklerle görüşürler ya kahvede ya da caminin orada... Yok, bizleri çağıran, konuşan yok, zaten gelenlerin hepsi de erkek, bizim ne işimiz var orada... Ama kadınları da çağırırsalar giderim ben de.”

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve mekânsal dışlanma ile birlikte, kadını siyasi konularda da ikinci plana atan patriyarkal bir düzeni olumlayıp devam ettiren bir seçmen-aday ilişkisinin olduğu da görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Öyle ki görüşmeye katılan kadınların çoğunluğu, seçim zamanlarında kendileri ile görüşmeye gelen bir siyasetçi olmadığını belirtmişlerdir. Mahalleye gelen yetkililerin ise erkeklerle görüştiklerini, seçim zamanı da seçim vaatlerini erkeklere anlattıklarını belirtmişlerdir. Bu durum özellikle mekânsal dışlanmanın ve yoksulluğun yanı sıra kamusal alandan kopuk, ev içi yaşamla kısıtlı mahalle kadınlarının, seçmen olarak da aslında görünür olmadıklarını göstermektedir.

(G. 35, ilkokul terk, Evli): “Bizimle görüşen olmadı hiç, biz evdeyiz hep... Belki Kuran kursuna gidenlerle görüşen olmuştur, duymadım ama bize kimse gelip bir şey anlatmadı... Erkeklere anlatırlar.”

Araştırmada kadınlara siyasal eğilimleri konusunda da sorular yöneltilmiştir. Erken yaşta yapılan akraba evliliklerin ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin fazla olduğu, boşanma ve kadına karşı şiddet konularında da kapalı, geleneksel ve muhafazakâr bir yapının hâkim olduğu mahallenin siyasal/ideolojik eğiliminin muhafazakâr ağırlıklı olduğu görülmektedir.

Geleneksel olarak büyük oranda sağ seçmenlere oy veren topluluk üyeleri, kendilerini büyük oranda “milliyetçi”, “İslamcı” ve “muhafazakâr” olarak görmektedir. Aktif olarak siyasetle çok fazla ilgilenmeyen topluluk üyelerinin siyasete ilgisi özellikle seçim zamanıyla sınırlı görünmektedir. Yaşamış oldukları aşırı yoksulluktan kurtulabilmek için siyaseti ve siyasi partileri araç olarak görme eğiliminde olan ve kendilerini milliyetçi, İslamcı ve muhafazakâr olarak tanımlayan topluluk üyeleri, sağ partilere oy vermelerinin temel sebebini,

geleneksel oy verme tercihleri olduğu, babalarının ve hatta dedelerinin de sağ partilere oy verdikleri şeklinde açıklamışlardır (Efe, 2019, s. 61, 64).

Bu çerçevede görüşmeye katılan kadınların siyasal eğilimlerini tespit etmek amacıyla, “siyasal eğiliminizi nasıl tanımlarsınız?” sorusu yöneltilmiş, ancak bu soru karşısında “siyasal eğilimim yok” gibi yeterli düzeyde yanıt alınamaması üzerine ve katılımcıların sorunun daha da açıklanması isteği üzerine, “kendinizi nasıl tanımlarsınız? “muhafazakâr, milliyetçi, Atatürkçü, İslamcı, diğer” gibi seçenekler içeren daha yalın bir soru yöneltilmiştir. Bu soru da ise, muhafazakâr kavramının tam olarak ne olduğu ile ilgili olarak katılımcılardan gelen sorulara açıklama yapıldıktan sonra, bu seçeneğin daha fazla kadın tarafından onaylanarak kabul edildiği gözlemlenmiştir. Aynı zamanda her seçenek için bir olumlama söz konusu olsa da milliyetçilik seçeneğinin daha baskın olduğu tespit edilmiştir.

(G. 42, Okuryazar değil, Evli): “Tabi ki biz de gelenek göreneklerimize bağlıyız... Milletimizi, devletimizi severiz, biz de askerliğini yapmayana kızı zor verirler... Evimize bayrağımızı asarız biz... Elhamdulillah Müslümanız, tabi ki dinimiz İslam, Müslümanlık... Atatürk'ü de çok severiz, herkes sever, bizi düşmanlardan kurtarmış.”

(G. 20, İlkokul mezunu, Evli): “Ben kendimi hepsiyle tanımlarım, geleneklerimiz önemli... Dinimiz, milletimiz, bayrağımız, Atatürk önemli... Hepsi önemli bizim için.”

Verilen yanıtlardan hareketle, “kendinizi nasıl tanımlarsınız?” sorusu için örnek olarak verilen seçeneklerde sunulan kavramların, ideolojik bir bilinç düzeyinde değil, kendine yakınlık, aşinalık ve gündelik bilgi düzeyindeki bir bilinç düzeyi ile seçildiği izlenimi edinilmiştir.

Söz konusu “Kendinizi nasıl tanımlarsınız?” sorusunun muhafazakâr, milliyetçi, Atatürkçü, İslamcı, diğer seçeneklerine, “sağ- sol” kavramları da eklenip soru yöneltildiğinde ise katılımcılar daha net bir duruş sergilemiştir.

(G. 42, Okuryazar değil, Evli): “Biz sağ sol bilmeyiz, sağ sol ile işimiz olmaz bizim.”

(G. 35, ilkokul terk, Evli): “Sağ sol konuları olmaz burada.”

Siyasal konulara dair bilgi ve ilginin yok denecek kadar az olduğu, kamusal ve siyasal nitelikli konuların, kişisel sorun ve konular etrafında yoğunlaştığı (iş sözü veren belediye başkanı adayının konuşulması, ya da mahalle sokaklarının alt yapısının iyileştirilmesi sözü veren siyasetçilere gösterilen ilgi gibi) bir siyasal ilgi düzeyinin olduğu mahallede, siyasal tercihlerin ise ideolojik, ilkesel,

ahlaki vb. kodlarla değil, oldukça kişisel, gündelik gerekçelerle açıklandığı ve konjonktürel olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle ideolojik tercihlerin şekillenmesinde, sosyal dışlanmayı minimize etmek, hâkim ideoloji ve toplum ile eklemelenmeyi sağlamak ve aidiyet duygusunu artırmak amacıyla “Türk-Müslüman-muhafazakâr” ideolojik yönelimin ağır bastığını söylemek mümkündür (Kemahlı Garipoğlu ve Sezer Şanlı, 2019, s. 97).

Katılımcıların güncel siyasete ilgilerinin düzeyini anlayabilmek açısından katılımcılara görüşme içerisinde güncel siyaset ile ilgili sorular yönlendirilmiştir. Cumhurbaşkanının kim olduğu ile ilgili sorulara tüm katılımcılar doğru yanıtlar verirken, bakanların kimler olduğu ile ilgili soruları yanıtlayamamışlardır. Aynı şekilde yerel düzeydeki siyaset ile ilgili görüşmeler içerisinde kadınların büyük çoğunluğu, belde belediye başkanının adını ve mensup olduğu siyasi partiyi doğru bir şekilde yanıtlarken, il belediye başkanı ile ilgili tereddütlü yanıtlar vermişlerdir.

(G. 28, İlkokul terk, Evli): “Yoğurtlu'nun belediye başkanını hepimiz biliriz, hangi partiden olduğunu da biliriz... Burada birinin bir işi olursa ya muhtara ya da belediye başkanına ya da valiliğe çıkar önce... Mesela bizim evin önü kışın çamur oluyor, onu belediye başkanına söylediler, yolu yaptırırsın diye.”

(G. 30, ilkokul terk, Evli): “Bizim buranın belediye başkanının kim olduğunu biliyoruz, benim de gitmişliğim vardır belediyeye, temizlik işçisi alacaklardı birkaç yıl önce, o zaman gitmiştim... Şehirdeki belediyenin yerini biliyorum ama başkanının adını hatırlayamadım.”

Görüldüğü üzere güncel- aktif siyasete ilgi ve bilgilenme aşaması, yerel siyaset/yönetim düzeyinde daha fazla olmaktadır. Bu durum özellikle kadınların siyasete katılımın sağlanması ve ilgilerinin artırılması hususunda, kadınların öncelikle ilk aşama olarak yerel siyaset ölçeğinde siyasete dâhil edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu noktadan hareketle, görüşmeye katılan kadınlara belde belediyesinin kendileri ile ilgili faaliyetleri olup olmadığı sorulmuştur.

(G. 29, İlkokul terk, Evli): “Ben gitmedim ama komşular söylemişti, anneler günü için belediye kutlama yapmış. Onun dışında da bir şey duymadık...”

Verilen yanıtlardan da kadınların yerel yönetim birimlerinin faaliyetlerine çok fazla dâhil edilmedikleri sonucuna varılmıştır.

Araştırma verilerinin analizi kısmında, başta oy verme davranışı olmak üzere kadınların siyasal katılma düzeyleri ve siyasete eğilimlerini gösteren veriler değerlendirilmektedir.

Çalışmada, dışlanma ve ötekileştirilmenin nedeni, kadın kimliği ve

Lom/“Poşa” kimliği (etnik kimlik) ile ilişkilendirilirken, araştırma bulguları itibariyle, “Poşa” kadınların siyaset dışı bir alana itilmesinin nedenleri arasında, genel bir kadın sorunu olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yanı sıra sahip oldukları kimlik özelliklerinin ve sosyal dışlanma faktörlerinin de etkili olduğu görülmüştür.

Siyasi alanı da içeren kamusal alanın, uzun yıllar boyunca “eril” bir alan olarak konumlandırılması, özellikle patriyarkal ilişkilerin daha yoğun yaşandığı, gelir ve eğitim düzeyinin düşük olduğu bölgelerde, kadınların siyasal alandan tamamen dışlanmasına neden olmaktadır. Genel olarak Lom toplumunda da, kadınların sadece oy verme davranışı ile sınırlanması ve oy verme tercihinin erkekler tarafından belirlenmesi, siyasal katılımın asgari düzeyde gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Kamusal ve siyasal dışlanmanın diğer belirleyicisi ise etnik kimlik üzerinden şekillenmektedir. Bu noktadan hareketle, kimliği kavramsallaştırırken ırk, etnisite, cinsiyet, din gibi birçok faktörün etkili olduğu görülmektedir. Lomlar, literatürde “Roman” toplumun bir grubu olarak ele alınmaktadırlar. Buna göre, Romanlar yaşadıkları ve dağıldıkları bölgelerde Rom, Dom ve Lom olmak üzere üç farklı koldan oluşmaktadırlar. Literatürde yer alan çalışmalarda Lom toplumu ile ilgili yapılan araştırmalarda kişilerin çoğunluğunun kendilerini söylemsel olarak mevcut sistem içerisine dahil edebilmek için, kendisini Türk ve Müslüman olarak ifade ettiği görülmektedir. Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz civarına yerleşen Lom'lar, doğuştan sahip oldukları etnik kimliğe, toplumun yüklediği “Poşa” kimliğinin eklenmesiyle farklı aidiyetlere sahip olmuşlardır (Arpacı, 2019, s. 25). Buradan bakıldığında, her ne kadar Lom'lar kendilerini ayrı ve farklı bir kimlik olarak görmeyip Türk-Müslüman kimliğini benimsemiş olsa da, farklı bir etnik aidiyet taşımaları nedeniyle dışarıdan bakıldığında “Poşa” ifadesiyle ayrımlaştırılmaktadırlar. Bu bağlamda, “Poşa” olmak sadece içine doğulan bir varoluş değil; bu bireylere dışarıdan verilen bir kimlik olagelmektedir. Kimlik, insanların toplumsal çevresi ile ilişkilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle aidiyetin sağlanması için farklı kimliklerde benimsenebilmektedir. Saha çalışması kapsamında görüşülen kişilerin de literatürdeki bu çalışmalara uygun olarak kendilerinin Türk- Müslüman kimliğine vurgu yaptıkları görülmüştür. Bu durum, sosyal kimlik edinme sürecinin özsaygı ve itibar edinme ile ilişkili olduğu savına uymaktadır.

Ayrıca araştırma verilerinden elde edilen bulgulara göre, “Poşa” kadınların gerek etnik kimlikleri gerekse cinsiyet kimliklerinden ötürü sosyal dışlanmaya maruz kaldıklarını, kadınların siyasete ilgi düzeylerinin son derece yetersiz olduğunu ve siyasal tercihlerinin de patriyarkal yapı içerisinde şekillendiği

söylemek mümkündür. Bu bağlamda, kadınların siyasal toplumsallaşma sürecinin sosyal dışlanma pratikleri tarafından engellendiği görülmektedir. Ayrıca siyasal sosyalleşme açısından bakıldığında, eğitim seviyesinin düşüklüğü nedeniyle siyasal ilgi, bilgi ve tutumları etkilenmesi sonucu, siyasal katılım yetersiz olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, eğitimden, çalışma hayatından ve kamusal faaliyetlerden uzak kalan bölge kadınlarının siyasal toplumsallaşmayı gerçekleştiremedikleri görülmektedir.

Eğitim düzeyinin de kadınların siyasal katılımı açısından önemli bir belirleyici olduğu bilgisinden hareketle, araştırmaya konu olan kadınların siyasal etkinlik duygusunun ve katılma olanaklarının son derece düşük olduğu söylenebilir. Bu da, siyasete ilgisizleşmeyi ve depolitizasyonu beraberinde getirmektedir. Siyasal katılma düzeyine, siyasal katılım teorileri açısından bakıldığında, kuramsal bölümde değinilen işlevselci ve çatışmacı yaklaşım ayrımından yola çıkarak, “Poşa” kadınlarının siyasal katılımını çatışmacı yaklaşımın “uyum” perspektifi ile değerlendirmek mümkün hale gelmektedir. Kadınlar, gerek siyasal iktidarın gerekse ailede erkek iktidarının siyasal tercihlerine uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Ayrıca “Poşa” kadınlarının siyasal katılım düzeylerini ise, Verba ve Nie (1972, s. 82-95’ten Aktaran: Turan, 1991, s. 74)’ nin siyasal katılım olarak sadece oy kullananlar kategorisinde değerlendirmek mümkündür.

4. SONUÇ

“Erzincan’da Yaşayan ‘Poşa’ Olarak Adlandırılan Yurttaşların Şehre Toplumsal ve Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Katkıları ve Avrupa Birliği Algıları” başlıklı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yola çıkılarak geliştirilen bu çalışmada, “Poşa” toplumunda yer alan kadınların siyasetle olan ilişkisi analiz edilmiş ve belli birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Etnik kimlik ve toplumsal cinsiyetin sosyal dışlanmanın iki belirleyeni olduğu teorik yaklaşımından hareketle, dışlanmanın çizdiği toplumsal çerçevede kadınların siyasal tercih ve eğilimlerinin nasıl belirlendiği saha verileri de göz önünde bulunarak değerlendirilmiş, birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

Eğitim, çalışma yaşamı ve politik yaşama katılım gibi toplumsal yaşamın tüm alanlarındaki fırsatlara erişimde zorluk çeken ve eşitsiz koşullarda yaşayan kadınların bu durumları, yoksulluk ve sosyal dışlanma nedeniyle derinleşmektedir. Yoksulluk ve sosyal dışlanma ile toplumsal ilişkilerden kopan kadınlar siyaset ile ilgili konulardan da uzak kalmaktadırlar. Erkek egemen yapıyı kurumsallaştıran sistemik toplumsal yapılar, kadınların her alanda dezavantajlı bir konumda olmasını beslemekte ve sosyal eşitlikten mahrum bırakmaktadır.

Dolayısıyla, dışlanmanın çerçevesini çizen belirleyenlerden biri bu kapalı toplumdaki toplumsal cinsiyet kalıplarıdır. Modern yurttaşlık tartışmalarında sosyal eşitliğin meşru bir dayanak oluşturduğu noktasından hareketle kadının durumu, kadını aktif yurttaşlık haklarından da koparmaktadır.

Dışlanmada rol oynayan bir diğer belirleyen, “Poşa” olmak ya da “Poşa” sayılmak noktasında ortaya çıkmaktadır. Kadınların genel çoğunluğu, tıpkı “Poşa” toplumunda yer alan erkekler gibi kendilerini Türk ve Müslüman olarak sayarsa da, eş yurttaşlık haklarından yararlanmaları bağlamında etnik kimliklerini bir dezavantaj olarak yaşamaktadırlar. Çünkü, belli mahallelerde yaşayan ve coğrafi olarak da dışlanan “Poşa’lar”, toplum tarafından etnik kimlikleriyle değerlendirilmekte; bu bağlamda Poşa kadınları, Türk ve Müslüman kadınların sahip olduğu siyasal toplumsallaşma olanaklarına da sahip olamamaktadırlar. Buradan hareketle, “Poşa” kadınlarının siyasete katılımlarının yetersiz olduğu; siyasal eğilimlerinin topluluğun erkeklerinin siyasal eğilimi ile aynı olduğu ve siyasal bilinç düzeylerinin düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak, siyaseten kayıtsızlığı belirleyen en önemli nedenlerden biri de, görüşmecilerin kendi ifadeleriyle söylenecek olursa “kızların okutulmaması” olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bilgilerden hareketle kimliğe bağlı sosyal dışlanma ve cinsiyet eşitsizliği kavramlarının oluşturduğu bir kuramsal çerçeveden yola çıkılarak saha verileri yorumlandığında; çalışma hayatında yer almayan ve genel olarak okuryazar ya da ilkokul terk gibi çok düşük eğitim seviyesine sahip kadınların, “sosyolojik teori” çerçevesinde aile erkeklerinin kararlarının baskın olduğu bir siyasal tercih yapısına sahip oldukları görülmüştür. Kişisel bağlılık veya sosyal dayanışma temeline dayanan siyasal katılma ile birlikte, seçimlerde oy kullanmak kadınlar arasında en yaygın ve en önemli görülen bir siyasal katılma çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak buna karşılık, görüşmelerde siyaset konularının erkek konuları olarak kodlanması, kadınlarda toplumsal cinsiyet rollerinin belirlediği ayırım ve önyargı kodlarının etkili olduğunu göstermektedir.

Son tahlilde, kapalı toplum yapısına sahip, Sancak Mahallesi’nde ikamet eden “Poşa” toplumunda, hem özel hem de kamusal hayatta, karar alma süreçlerinde erkeklerin başat rol oynadığı, kadın ve erkek ilişkilerini belirleyen temel dinamiğin ise toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile birlikte patriyarkal yapı olduğu görülmektedir. Bu yapı içerisinde, kadınların siyasal yaşama ilişkin ilgi ve bilgilerinin çok yetersiz olduğu, siyasal eğilim ve tercihlerinde ise, patriyarkal yapıya uygun olarak, ailede hegemonik güce sahip erkeğin siyasi tercihine göre, kendi siyasal tercihlerini belirledikleri tespit edilmiştir. Siyasal rekabet içerisine girme, siyasete atılma gibi konularda son derece kayıtsız olan kadınların,

katılımın asgari düzeyini gösteren oy verme davranışında bile erkeklerin etkisinde oldukları görülmektedir. Ayrıca, erken yaşta ve topluluk içi akraba evliliklerin fazla olduğu, bu dışlanmış ve kentin çeperinde yaşayan kadınların muhafazakâr ve milliyetçi ağırlıklı bir siyasal/ideolojik eğiliminin olduğu görülmektedir. Bu siyasal eğilimlerinin de bütünüyle “aile geleneği” olarak kabul edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

5. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

6. MADDİ DESTEK

Bu çalışma, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi bünyesinde “Erzincan’da Yaşayan ‘Poşa’ Olarak Adlandırılan Yurttaşların Şehre Toplumsal ve Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Katkıları ve Avrupa Birliği Algıları” başlıklı bilimsel araştırma projesi (BAP) kapsamında toplanan verilere dayanarak yapılmıştır.

7. YAZAR KATKILARI

FKG: Fikir;
FKG: Tasarım;
FKG, ASŞ: Denetleme;
FKG, ASŞ: Kaynakların toplanması ve/veya işlemesi;
FKG, ASŞ: Analiz ve/veya yorum;
FKG, ASŞ: Literatür taraması;
FKG, ASŞ: Yazıyı yazan;
FKG, ASŞ: Eleştirel inceleme

8. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve ilgili kurum ve kuruluşlardan gerekli izinler alınmıştır.

9. KAYNAKÇA

- Alkan, A. (2000). Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımının Feminist Eleştiri Çerçevesinde Kentsel Mekân. *Kültür ve İletişim*, 3(1), 71-95.
- Alkan, T., & Ergil, D. (1980). *Siyaset Psikolojisi: Siyasal Toplumsallaşma ve Yabancılaşma*. Turhan Kitabevi, Ankara.
- Almond, G. A., & Verba, S. (1989). *The Civic Culture Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage Publications, California.

- Altunışık, R., Çoşkun, R., Bayraktaroğlu S., &Yıldırım, E. (2007). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri- SPSS Uygulamalı*. Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- Arpacı, M. (2019). Lomlar/ “Poşalar”: Etimoloji ve Peripatetik Toplumsal Yapı. H. Efe (Ed.), *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 19- 35.
- Aşkın, M. (2007). Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 213-220.
- Balyan, V., Tarihten Günümüze Lomlar veya Poşalar. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17704/tarihten-gunumuze-lomlar-veya-posalar> (Erişim tarihi: 13. 02. 2017).
- Bozkurt, T. (2004). *Poşalar Örneğinde Etnisite ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Butler, J. (2008). *Cinsiyet Belası*. (Çev. B. Ertür), Metis Yayınları, İstanbul.
- Çam, E. (1994). *Siyaset Bilimine Giriş*. Der Yayınları, İstanbul.
- Daver, B. (1993). *Siyaset Bilimine Giriş*. Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara.
- De Beauvoir, S. (1993). *İkinci Cins*. (Çev. B. Onaran), Payel Yayınevi, İstanbul.
- Efe H. (2019). Önsöz. H. Efe (Ed.), *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 9-10.
- Efe, H. (2019). Erzincan'daki Lom/ “Poşa” Yurttaşların Siyasi Eğilimleri ve Avrupa Birliği Algıları. H. Efe (Ed.), *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 61- 73.
- Efe H., & İssayeva, M. (2019). Lom/ ‘Poşa’ Toplumu Çocuklarının Eğitimle İlgili Sorunları. H. Efe (Ed.), *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 197-208.
- Eroğul, C. (2012a). Siyaset. G. Atılğan & E. A. Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. Yordam Kitap, İstanbul, 17-29.
- Eroğul, C. (2012b). Siyasal Katılma. G. Atılğan & E. A. Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. Yordam Kitap, İstanbul, 227-237.
- Günindi Ersöz, A. G. (2015). Özel Alan/Kamusal Alan Dikhotomisi: Kadınlığın Doğası ve Kamusal Alandan Dışlanmışlığı. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 18, 80-102.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni İnsan ve İnsanlar*, (10. Baskı) Evrim Yayınevi, İstanbul .
- Kalender, A. (1994). *Siyasal İletişim: Seçmenler ve İkna Stratejileri*. Çizgi Kitabevi, Konya.
- Kapani, Münci. (2007). *Politika Bilimine Giriş*. Bilgi Yayınevi, 20. Baskı, Ankara.
- Karaduman, S. (2010). Modernizmden Post-Modernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü. *Journal of Yaşar University*, 17(5), 2886-2897.

- Kemahlı Garipoğlu, F., & Sezer Şanlı, A. (2019). Sosyal Dışlanmanın Etnisite ve Toplumsal Cinsiyete Bağlı Pratiklerini Birlikte Düşünmek: Erzincan Sancak Mahallesi'nde Lom / Poşa Kadın Olmak. H. Efe (Ed.), *Erzincan'da Sosyal Damga, Kimlik ve Yoksulluk*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 75-102.
- Keyman, F. (2007). Türkiye'de Kimlik Sorunları ve Demokratikleşme. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 41, 217-230.
- Koray, M. (1991). *Günümüzdeki Yaklaşımlar Işığında Kadın ve Siyaset*. Tüses Yayınları, İstanbul.
- Marsh, A. (2008). Etnisite ve Kimlik: Çingenelerin Kökeni. *European Roma Rights Center Country Reports Series*, 17, 19-27.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (Çev. O. Akinhay& D. Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Neuman, W. L. (2012a). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri I*. (Çev. S. Özge), Yayın Odası Yayınları, Ankara.
- Neuman, W. L. (2012b). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri II*. (Çev. S. Özge), Yayın Odası Yayınları, Ankara.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge University Press, New York.
- Özdemir, E. (2012). Kimlik. G. Atılğan & E. A. Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. Yordam Kitap, İstanbul, 201-212.
- Punch, K. F. (2011). *Sosyal Araştırmalara Giriş*. (Çev. Z. Akyüz, D. Bayrak, H. B. Arslan), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Sağır, M. Ö., & Akıllı, H. S. (2004). Etnisite Kuramları ve Eleştirisi. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1), 1-22.
- Seropyan, S., Hay- Poşalar, Ermeni Çingeneler. <http://ermenikulturu.com/hay-posalar/> (Erişim tarihi: 04. 06. 2016).
- Sezer Şanlı, A. (2020). Sınıf İlişkilerinden Hareketle Kadının Konumunu Tartışmak: Marksizm'de Kadın ve Aile. A. Aykotalp & A. B. Certel (Ed.), *Siyaset Teorisinde Güncel Tartışmalar*. Efe Akademi, İstanbul, 143-171.
- Şimşek, H., & Yıldırım, A. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayınları, Ankara.
- Turan, İ. (1991). *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*. Der Yayınları, İstanbul.
- Türköne, M. (2011). *Siyaset*. Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Verba, S., Schlozman, K.L., Brady, H., Nie, N. H. (1993). Citizen Activity: Who Participates? What Do They Say?, *The American Political Science Review*, Vol. 87, No. 2 (Jun., 1993), 303-318, <http://www.jstor.org/stable/2939042>, Doi: <https://doi.org/10.2307/2939042>
- Young, I. M. (2009). Yaşanan Bedene Karşı Toplumsal Cinsiyet. *Cogito*, 58, 39-57.

POLİTİK EKOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN COVID-19 SALGINI¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 05.04.2021 Yayına Kabul Tarihi: 19.05.2021

Cihan KAYMAZ
Dr. Öğr. Üyesi
Kafkas Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Kars, Türkiye
cihankaymaz@kafkas.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6477-3980

ÖZ | Tarihte salgınlar tıp alanının konusu olmanın ötesinde toplumsal-politik özellikler taşımışlardır. Modern tıbbın etkisiyle geçtiğimiz birkaç yüzyılda salgın hastalıklara karşı bakış açıları değişime uğramıştır. Son bir yıldır ise dünya gündeminin ilk sıralarında yer alan COVID-19 (yeni koronavirüs) salgını, zamansal ve mekânsal açılarla ilişkili olarak değişen gündelik hayat ilişkilerini bugüne kadar eşi benzeri görülmemiş küresel bir sorunla karşı karşıya getirmiştir. Küresel bir salgınla insanlığın ilk kez karşılaştığı düşünüldüğünde, zamanla keşfedilmeyi ve açıklanmayı bekleyen COVID-19 salgınına dair çeşitli alanlarda teorik ve pratik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Söz konusu değerlendirmelerin büyük bir kısmı salgını parçalı bir şekilde açıklamayı tercih etmektedir. Oysa gündelik hayatın her alanını etkisi altına alabilen salgın ve benzeri sorunlara karşı aynı zamanda bütüncül değerlendirmelere de ihtiyaç duyulmaktadır. Böylesi bir ihtiyacın gerekliliği kapsamında bütüncül değerlendirmeler yapabilmek hedefini taşıyan bu çalışma, nitel araştırma tekniklerinden gömülü teori yönetimini kullanarak politik ekoloji perspektifiyle COVID-19 salgınına odaklanmakta; salgının toplumsal-politik yönlerini, insan-doğa arasındaki ilişkilere göre teorik ve pratik ile tarihsel ve zamansal bütünlük çerçevesinde ele almaktadır. Çalışma, salgın sürecinde yaşananların anlaşılmasında katkısı olabilecek açılımlar getirmeye çalışmakta, salgın sonrasında keşfedilmeyi bekleyen bilinmezlikler hakkında çeşitli sonuçlara varabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Politik ekoloji, ekolojik sorunlar, covid-19 (yeni koronavirüs)

JEL Kodu: Q38, Q56, Q58

Alan: Kamu Yönetimi

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.022

Atıfta bulunmak için: Kaymaz, C. (2021). Politik ekoloji perspektifinden covid-19 salgını. *KAÜİBFD*, 12(23), 509-531.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

COVID-19 PANDEMIC FROM POLITICAL ECOLOGY PERSPECTIVE

Article Submission Date: 05.04.2021 Accepted Date: 19.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Cihan KAYMAZ
Asst. Prof.
Kafkas University,
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Kars, Turkey
cihankaymaz@kafkas.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6477-3980

ABSTRACT | Pandemics had social-political characteristics beyond being the subject of medical treatment in history. In the past few centuries, under the influence of modern medicine, perspectives on pandemics have changed. For the last year, the COVID-19 (new coronavirus) pandemic, which has been at the top of the world agenda, has brought the changing daily life relations due to temporal and spatial change confronted with an unprecedented global problem. Considering that humanity first encountered such a global pandemic, theoretical and practical evaluations were made in various fields regarding the process of pandemic of the COVID-19, Soon to be discovered and explained in time. Most of these evaluations prefer to explain the pandemic in pieces. However, holistic evaluations are needed against the problems that have affected every part of daily life. This study, which aims to make holistic evaluations within the scope of the necessity of such a need, focuses on the COVID-19 pandemic with a political ecology perspective using the "grounded theory" method, one of the qualitative research techniques; It deals with the social-political aspects of the pandemic within the framework of theoretical and practical, historical and temporal integrity according to the relations between human and nature. The study tries to bring developments that may contribute to the understanding of what happened during the pandemic process, and can draw various conclusions about the unknowns waiting to be discovered after the pandemic.

Keywords: Political ecology, ecological problems, covid-19 (new coronavirus)

Jel Codes: Q38, Q56, Q58

Scope: Public Administration

Type: Research

1. GİRİŞ

COVID-19 (yeni koronavirüs), 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei Eyaleti'nin Wuhan kentinde tespit edilmesinin ardından kısa bir süre içerisinde dünya geneline yayılmaya başladı. 11 Mart 2020'de yayılma hızının yüksek seviyelerde seyrettiği açıklamasında bulunan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), yeni tipteki koronavirüsün sadece bir halk sağlığı meselesine indirgenemeyeceğini, ileride tüm dünyada birçok sektörü etkileyecek krizlere yol açabilecek salgın karakteri taşıyabileceğini bildirdi (WHO, 2020c). DSÖ tarafından daha sonraki süreçte krizleri tetiklediği gerekçesi de hesaba katılarak dünya ölçeğinde koronavirüs salgını ilan edildi.

COVID-19 salgını, kentleşmeye dayalı mekânsal ayrışmalardan kaynaklanan eşitsizliklere gün yüzüne çıkarması ve eşitsiz gelişime bağlı olarak ülkelerin birbirlerine bağımlı hale geldiği neoliberal küresel kapitalizm çağında gerçekleşmesi nedeniyle dikkat çekici bir gelişim seyri izlemiştir. Neoliberal küresel kapitalizmin olağanlaştırdığı nüfus ve meta hareketlilikleri, COVID-19'un kısa zaman içerisinde dünyadaki tüm ülkelere ulaşabilmesine yol açmış, New York, Londra, Hong Kong, Milano ve İstanbul gibi ülkelerin birbirine bağımlılığını kolaylaştıran küresel kentlerin devasa nüfus yapıları da salgının niceliksel artışına katkı sağlamıştır. Günümüzün bireyselleştirilen kentsel yaşam tarzı, COVID-19 salgınının kentsel nitelik taşımasına sebebiyet vermiştir (Keil, 2020).

Sürekli güncellenen sayısal veriler göz önünde bulundurulduğunda, şu ana kadar COVID-19'a yakalanan milyonlarca insan olduğu raporlanmıştır (WHO, 2020b; Worldometer, 2021). DSÖ'nün öngörüsü dâhilinde salgın, yaklaşık bir yıl içerisinde neredeyse tüm alanlarda krizlere neden olmuş, iktisadi düzeni, gündelik hayatı, kamusal hizmetleri ve toplumsal-politik alanı etkilemiştir. Teorik düzlemde ise tespit edildiğinden bugüne kadar COVID-19 salgınıyla ilgili farklı alanlarda çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Salgının içeriğinin ve etkilerinin anlaşılabilmesi adına ekolojik bütünlük içerisinde çok daha fazla değerlendirmeye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Bu ihtiyaca karşılık verebilmek için COVID-19 salgını süreci örneği üzerinden politik ekoloji teorileriyle teorik keşifler yapma amacıyla bu çalışmada "gömülü teori" yönetimini kullanılmıştır. Gömülü teori, olay ve olgular hakkında veri toplama ve analizi eşzamanlı ortaya koyan nitel araştırma yöntemidir. Bugüne kadar yapılmış COVID-19 salgınına dair farklı değerlendirmelerden elde edilen bilgilerin analiziyle ortaya çıkan araştırma sonunda ekolojik tartışmalar bütünlüğü içerisinde değerlendirilme ihtiyacı bulunmaktadır. Gömülü teori

yöntemi üzerinden tasarlanan bu çalışmada böylesi bir değerlendirme için üç aşamalı soyutlamaya gidilmiştir. Birinci aşamada COVID-19 salgının her bir soyutlamasında ortaya çıkan verilerde belirtilen anlamlar değerlendirilmiş; ikinci aşamada bulunan farklı anlamlar kategorize edilmiştir. Salgının ekolojik bütünlük içerisinde ekolojik sorunlarla ilişkisi, bireyselleşme-kolektiflik bağlantıları, salgının tıbbileştirilerek toplumsal-politik olma konumundan uzaklaştırılıp uzaklaştırılmaması ve elbette devletin salgın sürecindeki rolü temel kategoriler haline gelmiştir. Nitekim üçüncü aşama tam da ekolojik bütünlükle bu kategorilerin kendi aralarındaki ilişkilerini tanımlayan soyutlamayla yapılmıştır.

Bu çalışma, günümüzde gittikçe ciddileşen ekolojik sorunların nedenleriyle ilgilenerak politik ekoloji perspektifiyle COVID-19 salgınına odaklanmaktadır. Günümüzün bireyselleşen toplumunda salgının yalnızca tıbbilik yönü ön planda tutulmaktadır. Salgının tıbbilik yönü doğa (ve elbette beden) ile ilişkili olmakla birlikte mekânın mutlak haline gönderme yapar. Özellikle modern tıbbın geldiği noktada, hastanın öznelliğinin giderek arka plana itildiği, salgının (veya başka bir hastalığın) toplumsal-politik ve zihindeki etkilerinin önemsenmediği görülmektedir. Bu çalışmanın iddiası, ekolojik sorunlar çağında çoktan tıbbileştirilen COVID-19 salgını sırasındaki deneyimlerin, etkileri itibariyle salgın sonrası dönemde toplumsal-politik olan ve gündelik hayat ilişkileri ile birey üzerinde bilinen-bilinmeyen birtakım dönüşümlere neden olacağıdır. Bahsedilen iddia kapsamında COVID-19 salgınına bütüncül bakabilmeyi amaçlayan bu çalışmada, COVID-19'un doğa (beden) mekânıyla ilişkisi ve salgını tıbbileştirme yöntemlerine değinilmesinin ardından DSÖ gibi uluslararası kuruluşların ve ulus-devletlerin COVID-19 salgınına karşı önlemleri ve tepkileri tartışılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ekolojik boyutlarıyla geçmişten başlayarak bugün tecrübe edilen salgının gelecekte neleri tetikleyebileceğine dair değerlendirmelere yer verilmiş, teorik ve pratik boyutlarıyla COVID-19 salgınının aynı kalması mümkün görünmeyen çeşitli alanlarda dönüşümlere neden olacağına işaret edilerek salgın sonrasının nasıl olabileceği ve nasıl olması gerektiği hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur.

2. EKOLOJİK SORUNLAR VE SALGININ BİREYSELLEŞTİRİLMESİ

Salgın (epi-demos/pan-demos) teriminin *demos*'a yani *deme* denilen yerel birimlerdeki toplumsal-politik bir bedeni temsil eden halk'a gönderme yaptığı hesaba katıldığında salgınlar, tarihte tıbbi olmalarının yanında politik-toplumsal özelliklere sahip olmuşlardır (Online Etymology Dictionary, 2020;

Yenen, 2020, ss. 98-104). 1848 tarihinde tifüs salgınının yalnızca tıbbi değil, aynı zamanda toplumsal-politik ve çevresel koşulların etkisinde olduğunu raporlayan Rudolf Virchow'un tespitlerinin (Pala, 2020, ss. 250-251) aksine son yıllarda salgınlar çeşitli yöntemlerle kendi niteliklerinden soyutlanmakta; hastalık bireyselleştirilmekte ve böylece hastalığa neden olan virüs(ler) tarihsiz-coğrafyasız bir obje haline getirilebilmektedir.

Yalnızca tek bir bireyden hareket eden, tarihsel-coğrafi koşullarla beraber toplumsal-politik içeriği dışarıda bırakan bu anlatılar günümüzde deneyimlenen salgın için de söz konusudur. Karl Marx kendi döneminde bu tür bir anlatıyı Robinsonculuk olarak nitelendirmekteydi. “Doğa durumu” anlatılarını kastederek Marx, Robinsonculuk terimini bireylerin birbirlerinden yalıtılmış rasyonel aktörler olmadığını, esasen insanların toplumsal ilişkiler ve bağlar tarafından koşullandırılan varlıklar olduğunu, bununla birlikte kapitalizmi doğaya uyumlu ve ebedi gibi gösteren mistifike edici akıl yürütmelerden arındırmak için kullanmıştı (Duménil vd., 2012, ss. 140-141). Günümüzde bireyi tarihsel-toplumsal koşullarla beraber toplumsal-politik bağlarını dışarıda bırakan bir aktör olarak gören değerlendirmeler COVID-19 salgınına açıklamaya girişmektedir. Böylece Robinsonculuk ve benzeri anlatıları kullanmayı sürdürenler tarafından COVID-19 salgını da dâhil olmak üzere, tarihteki salgınların toplumsal-politik yönlerinin varlığı belirli amaçlarla mistifikasyona uğratılmaktadır.

Mistifikasyon, Aydınlanma Çağıyla farklı bir kulvara girmiştir. Ana hatlarıyla aydınlanma; “ilerlemeci bir düşünme biçimiyle, insanların korkudan arındırılması ve elbette insanların efendi (hükmedecek, egemen kılacak) konuma getirilmesi” demektir (Horkheimer & Adorno, 2010, s. 9). Kime/neye karşı korkularından arınacaklar ve hükmedecekler sorusunun cevabı insan-doğa ilişkisindeki doğada yatar. Francis Bacon'ın bakışında bilim ve teknik bilgi, doğaya yalnızca düşüncede hükmedildiğini, oysa buluşlarla insanın doğaya gerçekte de hükmedebileceğini düşündürüyordu. Zira “insanların doğadan öğrenmek istedikleri şey doğaya ve insanlara tümüyle egemen olmak üzere doğayı kullanabilmesi”ydi. İnsanın doğayla ilişkisine bakıldığında erk ve bilgi eş anlamlı görülüyordu. Çünkü bilginin amacı hesaplanabilir ve yararlı olacak ölçüde kuşku arınabilmek için “önceden bilinmeyen ayrıntıları keşfetmekti” (Horkheimer & Adorno, 2010, ss. 20-22). İşte COVID-19 konusunda “önceden bilinmeyen ayrıntıları keşfetme” fikri hastalığın iyileştirilmesi, yani doğada ve toplumda bozulduğu iddia edilen dengenin eskisine dönüp dönemeyeceği yönündeki iyimserlikler-kötümserlikler ikiliğini taşımaktadır. İnsanla doğanın doğal yapıları arasında uygunluğunu varsayan “ekolojik denge” anlatıları çeşitli

yollarla söz konusu yapıların eski haline dönebileceği iyimser iddialar içerir.² Salgına karşı önerilen “sürü bağışıklığı” gibi iyimser yaklaşımlar da doğanın ahengi fikrine (ekolojik denge) ne kadar fazla bel bağlandığının göstergesidir.

Salgına dair tutarlı denilebilecek değerlendirmelerin birçoğu, doğanın kendinde olduğu varsayılan ahenginin “sessizce” bozulmaya yüz tutmasına karşın, bilim-teknikle nasıl eski haline geri dönebileceğini açıklayan aydınlanmacı-ilerlemeci anlatılara oldukça benzemektedir. Genel bakışa göre, modernist büyümeci/kalkınmacı mantığın teşvik ettiği insan faaliyetlerinden kaynaklı bozulan ahenk, yine bilim-teknikğin ışığındaki insan faaliyetleriyle tekrardan eski haline kavuşacaktır. Ayrıca salgın konusunda kötümserler olarak adlandırılabilir grup, doğadaki insan egemenliğinin çökeceği çevresel katastrofizm anlatılarına benzer biçimde senaryolar üretmektedir. Örneğin “iklim katastrofisi”ni eleştirmek günümüzde gittikçe popülerleşmekte, küresel ısınma ve iklim değişikliğinin ciddiyetinin kavranmasını güçleştirmektedir. Böylece iklim değişikliğinin nedenleri ve araçlarının birbirine karıştırılmasına, bilimsel bilgilerin görmezden gelinmesine ve ihtiyatlı davranma kıstasından uzaklaşılmasına neden olmaktadır (Angus, 2019, ss. 153-174; Kaymaz & Tut, 2020). COVID-19 salgınına kötümser yaklaşanların karşılarında iklim değişikliği konusuna benzer şekilde sürekli iyimserler çıkmakta, gerçekleri görünür olmaktan uzaklaştıracak müdahaleler yapmaktadır. Sözgelimi, Türkiye gibi ülkelerde iktisadi sürdürülebilirliğin kesilmemesi için salgındaki vaka ve ölüm sayılarının gizlenmesi, aynı zamanda neredeyse kötümserlerin susturulmak istenmesiyle bağlantılı olmuştur.

Salgın hakkında ortaya çıkan iyimserler-kötümserler arasındaki ikilik insanın doğaya hükmetme düşüncesinin gerçekleşip gerçekleşmemesinden ileri gelmektedir. İnsanın doğayla ilişkisinde iki taraflı farklılaşmalar söz konusudur. İnsanın çevreye bulunduğu bilinçli ya da bilinçsiz müdahale, hem çevrenin saf halinin terk edilmesine neden olur hem de insanı etkin bir özne konumuna getirebilir. Öncelikle, insanların değişime uğrattığı çevreyle teması, kendileri arasındaki en yakını olan bedeninden (corpus) başlar (Cangızbay, 2003, ss. 94-95). İnsan çevresini insandan dışsallaştırıp merkez-dışı konuma taşıyan yaklaşımların aksine; insanın bedeni ile doğaya en yakın temasına dayalı olarak çevresiyle başlayan ilişkisi *oikos* (yaşanılan yer, ortam) kavramıyla karşılanabilir. *Oikos* kavramı, insanın doğayla arasındaki dışsallığı ortadan kaldırmaktadır.

² Örneğin, Rachel Carson’un “Sessiz Bahar” çalışması, tam olarak doğanın insan faaliyetleri tarafından bozulmuş ahengin tekrar eskisine dönebileceği nostaljik bakış içerisinde çeşitli argümanlar sunar. Birçok kaynakta modern çevreciliğin başlangıcı olarak gösterilen bu çalışma için; bkz. Carson, 2004.

Marx'ın Robinsunculuk terimiyle vurgulamaya çalıştığı gibi insan çevresini insandan dışsallaştıran ve daha sonra insanın doğaya hükmetme fikrine dönüşen anlatılara itiraz etmekle ilişkili olduğu, doğa ve insanın parçalanmışlıkları yerine *oikos*'un bütünlüğünün temel alındığı söylenebilir.

Hâlbuki insanın doğaya hükmetme fikri ve özne-nesne ikiliğini temel alan akıl yürütmelerin mistifike edilmeleri *oikos*'un bütünlüğünü parçalamaktadır. Aydınlanma ve modernite anlatılarının ilerlemeci ve Descartesçi özne-nesne ikiliğine sık rastlanıldığından insan ve doğa birbirine uzaklaştırılmakta ve birbirinden farklılaştırılmaktadır. Neticede tarihteki insan-insan arasındaki eşitsizliğe ve boyunduruğa dayalı egemenlik kurma çabaları insan-doğa arasındaki ilişkilere de yansımaktadır. Sözgelimi, Murray Bookchin (1996, ss. 44-45), insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurmasının temelini hiyerarşi ve tahakkümü doğurmuş kurumsal, ahlaki ve tinsel yapılardan geldiğini ileri sürer.

Gelinen noktada insan, kendini ve doğayı kontrol altına almaya çalıştığı egemen bir yapıda yaşamını sürdürdüğünü düşünür. Değinen yapının bir ayağı doğa ve insan bedeni ile insan zihni ve bedeninin ayrı ayrı anlaşılmasındandır. Halbuki COVID-19 salgınının etkilediği ilk mekânın da beden olması bakımından bedene nüfuz eden virüsün insanla çevresinin dışsal olmadığı fark edilmesinde katkısı olmuş, bu da ekolojik sorunların kökenini anlayabilmek için bir fırsat yaratmıştır. Başta belirtmeli ki salgınlar ekolojik sorunların nedenlerinden biri olarak değil, ekolojik sorunların nedenini anlamaya yardımcı olan momentler olarak algılanmalıdır. Elbette ekolojik sorunların nedenlerinden biri olmasa da Antroposen/Kapitalosen Çağı'nda yaşanan salgınların etki büyüklüğü ekolojideki tahribatlarla ilintilidir.³

Felix Guattari, ekolojik sorunların kökenini kavrayabilmek için bahsi geçen ikilikler üzerinden insan çevresi, toplumsal ilişkiler ve insanın özneliliğini kapsayan üç(lü) ekolojiyi önerir: Günümüzün ekolojik sorunlara etkileri arasında öznelerin yazgıcı oluşu ve pasifleşmeleri bulunmaktadır. Guattari (1990, ss. 19-20), pasifliğe alternatif bir biçimde pratiğin *psyche*'den (zihin, ruh) ve toplumsallığın çevreden ayrı tutulmaması gerekliliğini savunur:

³ Antroposen Çağı anlatıları büyük oranda insanın doğaya hakim konuma gelmesiyle yaşamaya başlayan ve bugünkü ekolojik sorunların nedeni olarak sunulmaktadır. Antroposen Çağı konusuna kapitalizmin yükselişiyle ortaya çıkan insan faaliyetlerinden kaynaklanan bir çağ olması bakımından Antroposen yerine Kapitalosen Çağı olarak yaklaşanlar da vardır: Kapitalosen, bugünkü ekolojik sorunların nedenini kapitalist üretim ilişkileri olduğunu vurgulama yönelimindedir. Bahsi geçen tartışmalar için bkz. Moore, 2017; Kuntel, 2020.

Toplumsal-politik, zihinsel ve çevresel mekânın kolektifliğinin yok edilmesi ekolojik sorunları tetiklemektedir. Kolektifliğin yok edilmeye mahkûm edilmemesi ise “hâkim öznelsellik entropisinin yükselişi”nin önlenmesinden geçmektedir. Çağımızda hâkim öznelsellik yükselişinin engellenememesi ekolojik bunalıma yol açmıştır (Guattari, 1990, s. 34). Anlaşılan insan çevresi (physis), toplumsal ilişkiler (nomos) ve insanın öznelliği (psyche) arasındaki kolektiflik “yaşamı üretme ilişkisi”ni ifade eden *oikos*’tur (Moore, 2017, s. 21). Öznelsellik entropisinin yükselişi, insan bedenini, doğadan farklılaştırma ve toplumdan uzaklaştırma girişimlerinin bir parçasıdır. Kapitalist toplumsal formasyonun neoliberal mantığı çerçevesinde söz konusu öznelsellik pratikte başkalarıyla kurulan ve topluluk içerisinde gerçekleşen ilişkisellik olarak değil, sermaye serbestisiyle gerçekleşen “bireysel özgürlükler” temelinde yükselir (Han, 2020b, ss. 13-14).

Salgın müddetince yapılanlar göz önünde bulundurulduğunda öznelsellik entropisinin yükselişinin nasıl açığa çıktığı kavranabilir. COVID-19 salgınına dair küresel çapta girilen önemli adımlardan biri DSÖ tarafından tavsiye edilen “sosyal mesafenin korunması” gibi izolasyona dair bireysel davranışların önerilmesidir (WHO, 2020a). Salgının kontrol altında tutulması için belirli insan davranışlarının engellenmesini ifade eden karantina ve benzeri uygulamalar ile sosyal mesafeye uyma gereksinimlerinin yanında gündelik hayatta bireylerin tıbbi maske takmaları, kişisel temizliklerine özen göstermeleri ve bedenlerini güçlü kılacak şekilde beslenmeleri salgından korunmanın kuralları haline gelmiştir. İlk bakışta birbiriyle iç içe geçmiş yaşamların bulunduğu modern dünyada sözü edilen kurallara uyulması olası görülmemektedir. Ne var ki, modern dünyada öznel olanın toplumsal olana dayatılmasıyla, topluma karşı yalnızca formel yükümlülüklerini edilmeye yerine getiren insanlar; esasen, karantina öncesinde “kamusal alanda sessiz kalarak” zaten bir çeşit izolasyonda yaşamaktaydı (Sennett, 2013, s. 46). Karantina esnasında ve salgın süresince gösterişli-gösterişsiz fark etmeksizin mahremiyet ve belki de huzur mekânı olarak bellediği kendi evlerine kapanan insanlar, doğrusu çok fazla ihtiyaç duymadıkları “dışarıyla” bağlantılarını ilk başlarda pek de zorlanmadan kesebilmiştir. Öyle görülüyor ki, COVID-19 salgınından koruma yöntemlerinden biri olan başkalarına karşı kendi bedeninin izole edilmesi yöntemi, insanlara çok da yabancı gelmeyen bir edilgenlik sağlamıştır.

Üretim, tüketim ve yeniden üretimi; kârı, rekabeti ve öznel çıkarı merkezine alarak var eden kapitalist toplumsal formasyonda yaşayanlar, kamusal yaşamın kaybedildiği bir rasyonellikle kendi çıkarını ençoklaştırmakla meşgul olmaktadır. Richard Sennett (2012, s. 18) günümüzde yaşanan ekonomik

eşitsizliğe dayalı gerçekleşen gündelik tecrübelerin, giderek “sosyal mesafeye” dönüştüğünü; bununla beraber, modern toplumun, insanları zamanla birbirleriyle işbirliği yapma konusunda vasıfsızlaştırdığını söyler. Salgın sırasındaki sosyal mesafenin korunması gibi DSÖ’nün önerdiği bireysel çabalar, işbirliği konusunda vasıfsızlaşan insanların bulunduğu toplumda kolayca kabul görmektedir.

Gerçekten kapitalist toplumsal formasyon içerisinde sosyal izolasyon ve işbirliği konusu, öznel çıkar ve kamu yararı tartışmalarıyla bağlantılıdır. Nitekim kişilerin öznel çıkarları için uyguladıkları salgına karşı bireysel mücadele yöntemleri, Marx’ın Robinsonculuk itirazlarına da konu olan Adam Smith’in *homo economicus*’unu çağrıştırmaktadır. Smith insanın “kendi çıkarı peşinden koşmakla toplumun çıkarını, çoğu zaman, gerçekten onu kollamaya niyet ettiği zamankine göre daha etkin bir şekilde kollamış ol[acağı]” söylüyordu (Smith, 2016, ss. 295-296). Bugünkü insan, rasyonel olmayan sempatisiyle rasyonel olduğunu sandığı kendi bencilce çıkarını en çoklaştıran davranışlarıyla, -niyeti olsun olmasın- kamu yararında bulunmaktadır.

COVID-19 salgını kamusal olan fakat bireyi önceleyen belli başlı bakış açılarının tekrardan sorgulanması fırsatını vermiştir. Smith’in vurguladığı bireyin kendi çıkarı peşinde koşmasıyla salgınla baş etme arasındaki bağlantısızlıklara alternatif değerlendirmelerle dikkat çekmek gerekmektedir. Öyleyse *bireyi (özneyi) önceleyen Smith’in öznel çıkar ve kamu yararı tartışmasının alternatiflerine nasıl yaklaşabiliriz?*

Roberto Esposito’nun *communitas* (topluluk) yaklaşımı salgının toplumsal açıdan ekolojisini kavramada etkili bir bakış açısı sunmaktadır. Esposito’nun anlatımıyla kısaca topluluk (*communitas*); (1) “bir beden, bireylerin daha büyük bir bireyde buldukları bir kuruluş (*corporazione*)”; (2) “bireylerin birbirlerinin ilksel kimliklerini onaylamaları adına birbirlerine yansıtıldıkları karşılıklı, öznelarası bir “tanınma” (*riconoscimento*); daha önce birbirlerinden ayrı halde bulunan bireyleri belirli bir noktada birbirlerine bağlayan kolektif bir bağ” ve (3) *munus* kökünden düşünüldüğünde “eksikliği tesis eden, bir borç, bir taahhüt, verilmesi gereken bir armağandır” (Esposito, 2018, ss. 17-18). Topluluğun üçüncü anlamında “topluluğun özneli, tıpkı “bana borçlusun” değil de “sana borçluyum” dediklerinde olduğu gibi “bir yükümlülük” etrafında birleşirler” (Esposito, 2018, ss. 17-18).

Topluluk (*communitas*)-özne ayrışmasına başvurduğumuzda, Smith’in öznel çıkar ve kamu yararı anlatısı özneyi, yani asli olanı topluluğa göre önceleyen, böyle olduğu için de öznenin bencilce çıkarının kamu yararı

taşıyacağını düşündürten bir yaklaşımdır. Smith, bireyin daha büyük bir bireyde kuruluşunu veya öznelerarası tanınmayla bireyleri birbirine bağlayan kolektif bağları düşünmemektedir. Topluluğun üçüncü tanımlamasında olduğu gibi öznenin yükümlülüğü ise Smith'e göre asli olana, yani öznenin kendi kendinedir.

Smith'in öznel çıkar ve kamu yararına bakışı gibi günümüzdeki çoğunluğun COVID-19 salgına bakışı birbirlerine benzemektedir. Eğer, kendinizi izole ederseniz, hem salgından etkilenmeyeceksiniz hem de kamu yararında bulunmuş olacaksınız. Tüm yapmanız gereken, arada sırada düzenlenen bağış kampanyalarına destek vermeyi unutmadan, enformasyon çağında bugünkü sayılardan ve görüntülerden ibaret olan hastaları kendi yerinize koyarak, ölmelerine üzülmezdür. Öyle ki sevilen-sevilmeyen belirli ünlülerin COVID-19'dan hayatlarını kaybetmesinin medya kanalıyla duyurulması bahsedilen ritüelin gerçekleşmesine vesile olabilmektedir. Elbette virüs size ya da bir yakınınıza uğradığında nesnel gerçeklik farklı boyutuyla görünür hale gelecektir.

Smith'in bakışından uzaklaştığımızda topluluk tekrardan karşımıza çıkmaktadır. Çünkü asli olandan uzaklaşma, bireyler arasındaki işbirliğini, dayanışmayı, sorumluluğu, yükümlülüğü görünür kılar. Böylece "bireyselleşerek işbirliğinde vasıfsızlaşma" yerini Esposito'nun tanımladığı halleriyle topluluğun belirli anlamlarına bırakır. Esposito'ya (2018, s. 16) göre; topluluğun (communitas) öznesi (communis), vazifenin yerine getirdiği kişi; *immunis* (bağışıklık taşıyan) ise "bir vazifeyi icra etmeyen kişidir, bu yüzden de o nankördür." Esposito'tan esinle; COVID-19 salgını -Smith'in fikrindeki gibi- yalnızca bireysel izolasyonla kamu yararı sağlanabilecek bir konu değildir: COVID-19'la mücadele bireylerin beraberce vazifelerini yerine getireceği bir çeşit eksikliği tesis eden borç, taahhüt, verilmesi gereken bir armağanı gösteren toplulukla mümkün olabilir. Eğer bireyler kendilerini izole ederlerse borçlarından azat edilmiş "mutlak bireylere" dönüşmüş olurlar (Esposito, 2018, s. 27). Salgına dair modern tıbbın mutlak bir mekâna dönüşen mutlak bireyin bedenine yaptığı müdahale de Smith'in bakışına benzer: Virüsün bulaşma riskine karşı kendini diğerlerinden uzak tutarak kamu yararının sağlanması. Diğer yandan, yalnızca kendini izole etmek, nankörlüktür. Yalnızca bireysel çabalarla değil; beraber olmanın yükümlülüğüyle hareket etmek salgına bakışın diğer bir yüzüdür. Bir *izonomi* (yönetim olmadan, özgürlük-eşitlik içinde) hedefiyle beraber (syn-oikismos) olmak ise toplumsal farklılıkları bilerek, herhangi bir çıkardan uzaklaşarak verilen topluluğun yükümlülüğü demektir (Karatani, 2018; Sennett, 2012, ss. 14-15).

Küresel çapta büyüyen COVID-19 salgınına yönelik pratikler ve teorik tartışmalar göstermektedir ki tam da bedenden başlayan salgın, beden adeta *oikos*'un bir parçası olmaktan çıkarılmasıyla bedene hapsedilir olmuştur. Dolayısıyla salgının kendisi değil, salgının mistifike edilerek bedene hapsedilmesi/indirgenmesi ekolojiyi tehdit eden öğelerin sonucudur.

3. SALGININ TIBBİLEŞTİRİLMESİ

Her şeyin üstesinden gelinebileceği inancını taşıyan bilim-teknik bu sefer ki kollarından biri “dolayumsuz nesnesi insanların yaşayan bedenleri” olan salgınla mücadele savaşçısı modern tıp olmuştur (Agamben, 2020c). Herhangi bir dogmaya izin vermeme iddiasını taşıyan modern tıp, COVID-19'a ve onun yarattığı hastalığa karşı tedavi yöntemleriyle hastayı iyileştirme çabalarını COVID-19 salgınına tıbbileştirerek karşılık vermektedir. COVID-19 salgınının tıbbileştirilmesi öznel sellik entropisinin yükselişiyle doğrudan ilişkilidir.

Hastalıkların oluşumundaki toplumsal-politik süreçlerin rolünün, biyomedikal tanımlamalar ve yöntemlerle üstünün örtülmesinin yolunu açan tıbbileştirme, 19. yüzyıldan günümüze kadar modern tıbbin yöneldiği biyomedikal perspektiftir ve kapitalist toplumsal formasyonun bir çeşit toplumsal-politik kontrolü için yeniden üretim aracı olarak kullanılmaya devam etmektedir (Terzi, 2011, ss. 329-331). Salgının bedene hapsedilmesi toplumsal-politik bir konu olmaktan uzaklaştırarak mistifike etme işlevi gören tıbbileştirme yöntemlerinin bir parçası görünümündedir. Bireyi işbirliği konusunda vasıfsızlaştıran bir dünyada salgının bedene hapsedilmesi ve mistifike işlevi gören tıbbileştirmenin altında yatan çeşitli nedenler bulunmaktadır.

Sennett'in bahsettiği gibi bireyselleşerek işbirliği konusunda vasıfsızlaşma sürecine etki eden birbirine bağlı iki nedeninin olduğunu söylemek mümkündür. Birinci neden, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetiyle beraber insanın emek yoluyla doğayla kurduğu metabolizmasının onarılmaz bir yarıma sürecine girmesidir (Foster, 2001, ss. 206-207). “Metabolik yarıma” (metabolic rift) denilen bu süreç, insanları kendi emeklerinden yabancılaştırdığı gibi, insanların doğadan da yabancılaşarak kendilerini ayrı bir konumda değerlendirmelerine yol açmaktadır. Sonuçta, insanlar doğaya karşı egemenlik kurduklarını düşünerek, doğayı dışsallaştırıp araçsallaştırmaya yönelmektedirler. Metabolik yarıma aynı zamanda insanı kolektifliğinden koparılmış bir bireyselleşmeye (yöntemsel bireycilik) ve cemaatleşmeye (bir çeşit gruplaşmaya ya da toplumun ve muhalefetin parçalanarak atomize edilmesi) sürüklemektedir. Kolektifliğinden koparılan insanın bireyselleşme ve cemaatleşme sırasında gerçekleşen gündelik hayat ilişkileri kapitalist toplumsal formasyonun

gerekliliklerini yerine getirme/kabul etme ya da reddetme arasında eşitsiz ve karmaşık bir biçimde gerçekleşir (Lefebvre, 2015, s. 18).

İşbirliği konusunda vasıfsızlaşmanın ikinci nedeni bireyselleşmenin disiplin, gözetim ve denetim tarafıdır. Michel Foucault, 17. yüzyıldaki veba salgınına karşı mücadelenin bireyselleştiriciliğine işaret eder: Veba sırasında gözetim ve denetim, insanları bireyselleştirerek iktidarın yoğunlaşmasına katkıda bulunmaktadır (Foucault, 1992, s. 248). Salgın dönemlerinde iktidarın yoğunlaşması ve modern tıp bilincinin oluşması arasında bağlantılara rastlanılmaktadır. Tıbbın konusu olmayan alanların giderek tıba dâhil edilmesi modern tıbbın hasta üzerinde kontrol sağlama olanaklarını artırmaktadır. Bu kontroller salgın dönemlerinde devletin denetimiyle birleşerek bir çeşit özdeşlik oluşturur (Foucault, 2002, ss. 48-49). Başka bir deyişle, hastanın kendisini ve hastalığı kontrol altında tutmaya çalışan modern tıp bilinci, devletin kontrol ve denetim mekanizmalarıyla oluşturduğu bilince oldukça benzemektedir. Salgın gibi istisnai bir dönemde devletin toplumu disipline etmeye çalıştığı bilinç, tıpkı modern tıbbın bedeni disipline etmek istemesi gibi olağanlık kazanır. Her iki durumda bireyselleşmenin etkisi sürdürülür. Bu bireyselleşmeyi hayatta kalma ve ölüm korkusu ikiliği içerisinde düşünmek gerekmektedir. Günümüzün akıl yürütme biçimine etki eden neoliberal küresel hegemonyanın stratejisi bireyselleştirmeyi/atomize etmeyi hayatta kalma-ölüm korkusu ikilikleri etrafında post-modern kültürel mantık çerçevesinde oluşturmaktadır. Dünyanın post-modern bir tasarımıyla COVID-19 salgınının tıbbileştirilerek kavranması da neoliberal stratejiyle örtüşmektedir. Bakıldığında neredeyse hükümetlerin tamamı COVID-19 salgınıyla mücadelelerini bilimsel veriler ve organizasyonlar çerçevesinde tıbbi temeller üzerine inşa etmektedir (Yarar, 2020).

Öyle ki sağlık alanında süregelen dönüşümler, salgınla beraber bedeni kontrol edebilmek adına toplumsal ve politik yapıların da tıbbileştirmesini tetiklemiştir. Bahsedilen süreç içerisinde insanlar için şimdiden “ortak düşman” olarak belirlenmiş COVID-19’la mücadelenin temel işlevi, virüs öncesinde bırakılan hayatların, “hayatta kalma” değerini koruyabilmek olmuştur. Hayatta kalma; “ölüm korkusu” içinde salgın müddetince karantinada tıklıp kalanların sığındığı adeta yüce bir değere dönüşmüştür (Agamben, 2020a).

Öte yandan, insanlar doğayı araçsallaştırmaya (ya da doğayı araç olarak görmeye) öylesine alışmışlardır ki biyolojik dizideki varoluşlarını etkileyen istisnai felaketleri, biricik ve evrensel etkilere sahip “doğal felaketler” diyerek nesneleştirebilen fikirlere itimat edebilmektedirler (Smith, 2006). Bu açıdan bakıldığında sıradanlaşmış bir biçimde COVID-19 salgını bir çeşit doğal felaket süsü verilerek kavranmaktadır. Ancak Katrina Kasırgası⁴ örneği için Neil Smith’in “doğal felaket diye bir şey yoktur” dediği gibi virüsün bedenlerde kurduğu bir doğa olayı sonrası gelişen salgın da doğal felaket olarak nitelendirilemez (Smith, 2006). Doğa olaylarından deprem, tsunami gibi salgına karşı ihtiyatlı davranılması konusunu vurgulayan eksikler ve güvenlik açıkları vardır. COVID-19 gibi küreselleşebilecek bir salgına karşı tedbirlerin modern tıp ve sağlık kuruluşları tarafından ciddiye alınması gerekliliği hakkında tarihte birçok ipucuna rastlayabilmek mümkündür. Bunun yanında, güvenlik açığı sorunu ise salgının doğal felaket olamayacağına diğer bir gerekçesidir. Öncelikle doğa olayları konusunda günümüzde bazı insanlar diğerlerinden daha fazla savunmasızdır. Her ne kadar doğal felaketlerin herkese tehdit oluşturduğuna dair ön kabul geçerliliğini korusa da bu tehditlerin şiddet farklılıkları tıpkı salgın sürecinde olduğu gibi görmezden gelinmektedir. Bunun nedenlerinden biri salgın sürecinde bireyselleşme koşullarının neredeyse tamamına sahip olan insanların yaşadıkları işsizlik endişesi, aile içi şiddet, sömürü, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, ırkçılık, adaletsizlik gibi gündelik pratiklerin “ölüm korkusu” tarafından unutulup unutulmadığının halen tartışma konusu olduğudur.

4. SALGIN VE TOPLUMSAL-POLİTİK OLANIN REDDİ

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) 18 Mart 2020 tarihli salgından kaynaklı işsizliğin artacağı uyarısında bulunduğu raporunda salgından etkilenmenin orantısız bir şekilde gerçekleşeceğini ortaya koymuştur (ILO, 2020). Türkiye’deki işsizlik durumuna bakıldığında “Kısa Çalışma Ödeneği”nin sonlandırılmasıyla işsizlik oranının %20’lere ulaşacağına dair yorumlar yapılmaktadır (T24 İnternet Gazetesi, 2020). Birleşmiş Milletler tarafından aile içi ve kadına yönelik şiddetin artacağına yönelik öngörüler raporlanmıştır (BBC News Türkçe, 2020). UNICEF (Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu) ve Çocukları Kurtarın (Save the Children) Vakfı tarafından COVID-19 salgınının başlamasından sonra “yetmişten fazla ülkede eğitim, sağlık, barınma, beslenme, temizlik ve suya erişim” kriterlerine dayalı olarak yapılan analize göre yüzde 15 artış göstererek yoksul çocuk sayısına 150 milyon çocuk daha eklendiği

⁴ 2005 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri’nde meydana gelen kasırga binlerce insanın ölümüne sebebiyet vermiştir.

belirtilmiştir (UNICEF, 2020). OECD ülkeleri arasında çalışma koşulları ve barınma koşulları gibi nedenlerden dolayı “göçmenlerin virüse yakalanma riskinin, yerleşik halkın iki katı olduğu” rapor edilmiştir (Birgün Gazetesi, 2020). Dahası salgınla mücadele nedeniyle sokağa çıkma sınırlamalarına bakılmaksızın kuryelik, bakıcılık, çöpçülük gibi birçok meslek icra edilmekte; düşük gelirliilerin yaşadığı mahallelerin toplu taşımaları tıka basa dolu bir halde çalışmayı sürdürmektedir. Tıpkı, 17. yüzyıldaki veba salgını sırasında hastaları taşıyan veya ölüleri gömen, kısaca “en adi ve iğrenç işleri yapan yoksul kişiler”den olan “kargalar” (ölü gömücü) gibi günümüzün salgınında yine alt gruplar çalıştırılmaya devam etmektedir (Foucault, 1992, s. 246). Demek ki bu salgın süreci, bizlere toplumdaki farklılıkları ve toplumsal değişimin potansiyellerini fark edebilmemize imkân tanımaktadır.

Bahsi geçen gerçeklikler yaşanmaya devam ederken halen COVID-19’u, “büyük eşitleyici” (the great equalizer) olarak tanımlayan New York Eyaleti Valisi Andrew Cuomo ve gibileri; kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir, emekçi-işveren siyah-beyaz ayrımlarının COVID-19 salgınında eşitlendiğini anlatmaya gayret etmektedirler (Cuomo, 2021). Hâlbuki salgınla mücadele sürerken ABD’de polis tarafından öldürülen Afro-Amerikalı George Floyd cinayetinden sonra ortaya çıkan hareketlenmeler, COVID-19’un pek de eşitleyici olmadığını, aksine, salgının toplumsal pratiklerine bakıldığında yaşamın ve ölümün adil olamayacağını göstermektedir. Örneğin, Beyaz Saray tarafından salgın kapsamında herkesi aynı riski almaya zorlayarak “sokağa çıkma yasağı gündemimizde yok!” ifadeleri sıkça kullanılırken; cinayet sonrası başlayan eylemlere karşı sokağa çıkma yasağı getirilmişti (Evrensel Gazetesi, 2020). Foucault’nun (1992, s. 246) 17. yüzyıldaki veba salgını sürecini anlatırken değindiği gibi veba sırasında eğer yerinden ayrılan olursa hayatından olacaktır; herkes ya vebaya yakalanarak hasta olacaktır ya da bir şekilde cezalandırılacaktır. Anlaşılan günümüzde geçerliliğini koruyan bu disipline etme yöntemi, COVID-19 salgını sonrası doğabilecek olan iktidar yöntemlerine de rehberlik etmektedir.

Salgının toplumsal yönünün görünürlüğü, sağlıklı bir şekilde hayatta kalma ve ölüm korkusu ikiliği yaşayan, bireyselleştirilen insanın yanında gölgede kalmaktadır. Byung-Chul Han’ın (2020a) vurguladığı gibi ölüm korkusuna dayalı olan bir “sağ kalma toplumunda” yaşadığımızdan, “iyi yaşama duygusunu tümüyle yitirmiş” görünüyoruz. Salgın sırasında doğrudan insanlara sunulan beden sağ kalma pahasına normlar içerisine sokulmasıdır (Han, 2020a, ss. 29-30). Salgın sürecinde bu normlar insanların birçoğuna hayatta kalma nosyonunu sömürülmeye, adaletsizliğe, eşitsizliğe, şiddete tercih ettirmektedir. Böylece, hiç

şüphesiz sağlıklı olma ve hayatta kalma çabası arttıkça ölüm korkusu da artacaktır (Han, 2020a).

Antik Yunan'daki tartışmalardan bu yana “çürüme” ifadesi bize tarihsel süreçlerdeki geri gidişlerin –ilerlemecilik mantığının aksine- geçici olmadığını hatırlatır (Koselleck, 2013, ss. 165-186). Gerçekten COVID-19 salgını hâlihazırda yaşanan çürümeye işaret etmektedir. Bu nedenle, salgınla mücadeleyi yalnızca hayatta kalma değerine indirgemeyi kabul etmek, Slavoj Žižek'in ifadeleriyle “fetişistik reddediş”tir (Žižek, 2012, s. 15): “Her şeyi gayet iyi anlayabiliyorum ama önümde “sağlıklı olma ve hayatta kalma gerçekliği” dururken çürümeye sahiden inanacak değilim!” Bu reddediş biçimi, aynı zamanda, olağan-olağanüstü felaketlerin toplumsal-politik baskı ve sömürü kanallarına kapı aralamaktadır.

5. SALGIN BOYUNCA DEVLETİN ROLÜ

Sağlıklı olma nitelemesi politiktir. Ivan Illich (2011, s. 15), insan çevresinin kendini yönetebilen sorumlu insanlar çıkarabiliyorsa sağlık standartlarının yüksek, o çevrede sağlık standardı yalnızca başkaları tarafından düzenlenip bağımlı hale getiriliyorsa düşük olduğu konusuna değinir. Illich'in vurgusu sağlık konusunun kurumsal sağlık hizmetlerine devrinin sağlıklı olmanın yadsınmasıyla ilişkili olduğudur. Kısaca bedenın sağlıklı olma durumunu yalnızca devlete teslim etmek bedenın (ve tabi ki bilincin) kendi kendini yönetme sorumluluğunun devredilmesine neden olmaktadır.

Kapitalist toplumsal formasyonda, iktisadi ve politik alan birbirinden ayrıştırılmaya çalışılsa da devlet doğrudan sermaye mantığına tabi olarak sınıf-yanlı hareket eder (Wood, 2008, ss. 26-27; Jessop, 2005, ss. 125-126). Devletin sermaye yanlı hareketi, üreteceği kamusal hizmetlerde açığa çıkmaktadır. Sağlık hizmetlerinin standardını yüksek tutmaktansa hem kurumsal anlamda kontrol altına alınması hem de sermaye yanlı bir devlet işleyişiyle sınıf-yanlı işletilmesi nedeniyle sağlıklı olabilmek adına tıbbileştirmelerin artışına sebebiyet vermektedir. Sözü edilen artış da piyasanın işleyiş mantığına göre gerçekleşir. Zira günümüzdeki özelleştirilen ve piyasalaştırılan sağlık hizmetinin durumu ile salgınla mücadelede salgın süresince aldığı tedbirlere bakıldığında, devlet refleksinin sermaye yanlı olduğu görülmektedir (bkz. Erdoğan, 2020a). Çünkü COVID-19 salgını; üretim, tüketim ve yeniden üretimin başat rollerinden dolayı risk olmaktan uzaklaştırılarak toplumsal ve politik bir konu haline getirilmekten kaçınılmaktadır. Dahası, sağlıklı olmak ve hayatta kalmak mottolarıyla salgın ve salgının toplumsal-politik içeriği sağlık alanına hapsedilmektedir. Bu nedenle, şu an için kontrol altına alınamayan ve giderek etkisi artan COVID-19 salgını için

uygulamaya konulan olağanüstü hal koşulları, sokağa çıkma sınırlamaları, iktisadi tedbir/önlem paketleri veya bireysel #evdekal, #hayatevesigar kampanyaları gibi çözüm önerileri toplumsal ve politik dışı kararlar olarak kabul görmektedir. Türkiye de dâhil dünyanın birçok ülkesinde aşı çalışmaları devam ederken; Kanada, ABD, Rusya gibi ülkelerin COVID-19 aşısı konusunda birden fazla ilaç firmasıyla anlaştığı göz önünde tutulursa salgının sonlandırılmak istenmesinden çok küresel ilaç firmaları ve ülkelerarası çıkar ve kâr analizlerine şimdiden girildiğini söylemek mümkün hale gelmektedir.

Salgın sırasında küresel ölçekten başlayarak ulusal ve yerel ölçeklerde salgına ilişkin Bilim Kurulları, İl Pandemi Kurulları ve benzeri yapılanmalar etkinlik kazanmıştır. COVID-19'un küresel bir salgın olarak kabul edilmesinden itibaren DSÖ tarafından devletlere sunulan önerilerin sıklaştığı bilinmektedir. Salgına ilişkin devletler merkez ve taşra teşkilatları ile yerel yönetimler bağlantılı çeşitli politikalar yürütmektedir. Türkiye özelinde verilebilecek üç temel örnek devletin ve mevcut siyasal iktidarın salgına yaklaşımını anlayabilmek için uygun olacaktır: İlk örnek Türkiye'de "Sağlık Bakanlığı Koronavirüs Bilim Kurulu"nun toplanmasıdır. 10 Ocak 2020 tarihinde toplanan ve dönemin Sağlık Bakanı'nın başkanlık ettiği kurulun ilk halinde halk sağlığı uzmanları ile psikolog, sosyolog, siyaset bilimci ve sosyal hizmet uzmanı gibi sosyal bilimcilerin bulunmaması kayda değerdir. Salgına karşı yalnızca hekimlere indirgenen bir bilimsel anlayışla refleks gösteren hükümet, daha sonra halk sağlığı uzmanlarının eklenmesiyle Kurul üyelerindeki çeşitlilik artışına gidilse de COVID-19 salgını süreci bütünlükten koparılmış bir politik bakışla sürdürmeye devam etmiştir. İkinci örnek salgın müddetince devletin sermaye yanlı davranışlarıyla ilişkilidir: Salgına dair düzenlemelerin sıklaştığı 18 Mart 2020 tarihinde düzenlenen "Koronavirüsle Mücadele Eşgüdüm Toplantısı"nda işveren ve sermaye gruplarına iktisadi yönden olanaklar sunulmuşken; emekçilere yönelik çalışma koşulları hakkında kayda değer tedbirlerin alınmadığı açıklanmıştır. Söz konusu toplantıya başkanlık eden Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "devlete düşen görevlerin yanında özel sektörün de sorumlulukları olduğu muhakkaktır" ifadesi salgının devlet-özel sektör ortaklığıyla sürdürüleceğine yönelik sinyallerin alınmasına neden olmuştur. Ayrıca toplantıya katılan sivil toplum kuruluşları temsilcilerinin salgına karşı mücadeleleri sadece #evdekal, #hayatevesigar kampanyalarındaki gibi bireysel çözümlerle sınırlı kalmıştır (Erdoğan, 2020a; Erdoğan, 2020b). Son örnek dönemin Sağlık Bakanının sosyal medya hesabından salgına dair bilgilendirmelerde bulunması ve bir röportajda salgın süresince "herkes kendi OHAL'ini ilan etsin" demesi siyasal iktidarın salgına karşı bireysel mücadelesinin temel mantığını açıklayıcı niteliktedir. Bakıldığında virüsün beden üzerindeki etkilerine karşı bireysel

mücadele ile olağanüstü halin sıradanlaştırılması devletin sağlık hizmetinin merkezinde yer alacaktır. Toparlarsak, bu üç örnek üzerinden Türkiye'nin salgın sırasında salgını mistifike edecek tıbbileştirme yolunu seçeceği; devletin (ve elbette siyasal iktidarın) sermaye yanlı hareket edeceği ve bireylere sosyal izolasyon gibi bireysel öneriler dışında müdahale hakkı tanımak istemeyeceği çıkarımında bulunmak mümkündür.

Diğer taraftan, kitlesel medyanın sürekli körüklediği panik ve endişe hali hükümetlere bu istisnai durumdaki uygulamaları olağanlaştıracak kozlar vermektedir (Sennett, 2020). Bu konuda salgın sırasında başta Giorgio Agamben olmak üzere Slavoj Žižek, Jean-Luc Nancy ve Roberto Esposito gibi isimler tarafından salgına dair bağlantılı tartışmalar yapılmıştır. Ağırlıklı olarak biyopolitika ve istisna hali çerçevesindeki tartışmalar COVID-19 salgınının hükümetlerin sürekli istisna hali yaratmak için ürettiği bir bahane olup olmadığını; zaten istisna halinin bir kural haline gelip gelmediğini; salgının uzun dönemdeki etkileri, salgının kamu kurumlarının bir çöküşe işaret edip etmediğini ve salgın için uluslararası kuruluşların ve devletlerin acilen işbirliği içerisinde olmalarının zorunluluğunu vurgulamaktadır (Agamben, 2020b; Žižek, 2020; Nancy, 2020; Esposito, 2020). Ne var ki, liberal tezler öne sürenlerin bile kabul ettiği liberal devletin “insan özgürlüklerini bir kenara atıp siz evden çıkmayacaksınız demesi lazım” türündeki açıklamaların içeriğine benzer uygulamalar kabul görmeye devam etmektedir (Gourinchas, 2020; TELE 1, 2020).

6. SONUÇ

Nitel araştırma tekniklerinden gömülü teori yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, politik ekoloji perspektifiyle COVID-19 salgını ve ekolojik sorunların kökenleri arasındaki bağlantılara değinildi, günümüzdeki modern tıp yöntemleriyle beraber salgının aynı zamanda teori ve pratikte toplumsal-politik içeriğinden uzaklaştırılan salgının tıbbileştirilmesi üzerinde duruldu ve salgın sırasında devletin ne gibi işlevler üstlendiği belirli örneklerle tespit edilmeye çalışıldı.

Politik ekoloji açısından COVID-19 salgını ve ekolojik sorunların kökenleri arasında doğrudan bağlantılar vardır. Bu bağlantıların en önemlilerinden biri insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurma çabası ve arkasında yatan özne-nesne ikiliğine dayalı düşünceler gelmektedir: İnsanın kendisini doğadan ayrı görerek doğaya ve diğer insanlara hükmetme düşüncesi *oikos*'un parçalanması anlamını taşımaktadır ve bu parçalanma ekolojik sorunların en temel nedenleri arasında gösterilebilir. Dolayısıyla, insan doğayla en yakın

temasıyla başladığı kendi bedenini zihinden, doğadan ve elbette toplumsal-politik mekândan ayrı konumlandırması salgına karşı yaklaşımını da etkilemektedir. Salgın, “bir çeşit ideolojik akıl yürütmeler”le mistifike edilerek bireye ve bedene indirgenen bir bakışla kavranmaktadır. Salgın sırasında kabul edilen sosyal mesafe gibi kurallar öznel sellik entropisinin yükselişi neticesinde toplumun işbirliği ve kolektiflik unsurunu aşındırmaktadır.

Diğer taraftan salgının ve toplumsal-politik olanın giderek tıbbileştirilmesi yine ekolojik bütünlüğün parçalanmasının sonuçlarından biridir. Bedenin, virüsün bulaşma riskine karşı muhafaza edilmeye çalışılması, hayatta kalma pahasına bedenin disiplin altına alınmasına ön ayak olmaktadır.

Bilinmektedir ki tehlike çanları uzun süreden beri çalsa da beklenen salgının sinyalleri görmezden gelinmiştir (Tanuro, 2020). Esasen 2003’te görülen SARS-CoV-1’in deneyiminden sonra araştırma ve önlemlerin yeteri kadar fonlanmaması da COVID-19(SARS-CoV-2)’in zeminini hazırlamıştır (Harvey, 2020; Badiou, 2020). Salgında piyasa yanlı davranışını sürdüren devletlerin sağlık politikaları konusundaki çabalarının yetersiz kaldığı aşikârdır. Bu yetersizlik, sistem tarafından çeşitli endişe ve tehditlerle örtbas edilmeye çalışılmaktadır. Kaldı ki salgın sırasında devlet aygıtı pratikte ağırlıklı olarak piyasa mantığı çerçevesinde işlev görmeyi sürdürmektedir. Devletler bir yandan #evdekal kampanyalarına benzer bireysel çözüm önerilerinde bulunurken; diğer yandan, salgın sırasında sermaye yanlı bir şekilde piyasa yanlı davranmak zorunda kalmışlardır. Dahası, hükümetler salgın gibi istisnai bir süreci, salgın sonrasına taşıyacak bir potansiyelle olağanlaştıracak katı önlemler alma yoluna gitmişlerdir.

Hayatta kalma, toplumda korku yoluyla beden üzerinde yeşeren politikalar ile korkuyu içinde hissedenden, güvenliği pahasına özgürlüğünü teslim etmeyi seve seve kabul eden kitlelerin salgın sırasında ve sonrasında yapacakları her türlü eylem, salgın sonrası dönemin dinamiklerini belirleyecektir.

Sonuç olarak sorumlu oldukları kamusal hizmetlerdeki yetersizliğinin ortaya çıkması ve ekonomik büyümenin daralması gibi dertlere sahip olan iktidarlar, kurdukları kısmi düzeni tekrardan gözden geçirmeli; karşı-hegemonya bloğu tarafından ise söz konusu politik-toplumsal talepler yeniden ifadelendirilmelidir (Badiou, 2020). Bunun yanında, salgının gösterdikleriyle iklim değişikliği gibi ekolojik sorunlar için politikalara ilave eleştiri ve alternatifler geliştirilmelidir. Esasında ekolojik sorunlar konusunda küreselleşen salgın, devletlerin kendilerine koruma kalkını oluşturamayacağı bir tecrübeyi ve bakış açısını kazandırmıştır. Demek ki salgın deneyimleri ekolojik sorunlara karşı

bütüncül bir mücadelenin tetikleyicisi haline getirilmelidir. Kısaca günümüz salgımından bizlerin payına düşen yaşadığımız koşulların ne olup olmadığının tekrar tekrar sorgulanmasıdır.

7. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

8. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

9. YAZAR KATKILARI

CK: Fikir, Literatür taraması ve tartışma

CK: Veri düzenleme ve ampirik analiz

CK: Motivasyon ve düzenleme

10. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET

TELİF HAKLARI

Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

11. KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2020a). Clarifications. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://itself.blog/2020/03/17/giorgio-agamben-clarifications/> adresinden erişildi.
- Agamben, G. (2020b). Covid-19: Gereksiz bir acil durumun yarattığı istisna hali (Ö. Karakaş, Çev.). 11 Ocak 2021 tarihinde <https://terrabayt.com/covid19/covid-19-gereksiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/> adresinden erişildi.
- Agamben, G. (2020c). Din olarak tıp (Ö. Karakaş, Çev.). 11 Ocak 2021 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/din-olarak-tip/?fbclid=IwAR2UvRL33pKysZqBG98YMGncibKMI7G1rSKomx4h3hJe52Sg1sawTdNd-WQ> adresinden erişildi.
- Angus, I. (2019). *Yeşilin daha kırmızı tonu bilim ve sosyalizmin kesişimleri*. (N. Darılmaz, Çev.) 1. Baskı Ankara: Efil Yayınevi.
- Badiou, A (2020). On the epidemic situation. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation> adresinden erişildi.
- BBC News Türkçe (2020). BM raporu: Koronavirüs salgımında aile içi şiddet artacak, bir milyon istenmeyen hamilelik görülecek. 3 Kasım 2020 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52454493> adresinden erişildi.
- Birgün Gazetesi (2020). OECD: Salgından en kötü etkilenenler göçmen işçiler. 10 Kasım 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/oecd-salgindan-en-kotu-etkilenenler-gocmen-isciler-319730> adresinden erişildi.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru*. (A. Yılmaz, Çev.), 1 Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cangızbay, K. (2003). *Sosyalizm ve özyönetim reel sosyalizmden sosyalist realiteye*. 1. Baskı Ankara: Ütopya Yayınevi.

- Carson, R. (2004). *Sessiz bahar*. (Ç. Güler, Çev.) 1. Baskı Ankara: Palme Yayıncılık.
- Cuomo, Andrew [NYGovCuomo]. This virus is the great equalizer. Stay strong little brother. You are a sweet, beautiful guy and my best friend..If anyone is #NewYorkTough it's you. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://twitter.com/nygovcuomo/status/1245021319646904320> adresinden erişildi.
- Duménil, G., Löwy, M. & Renault, E. (2012). *Marksızmin 100 kavramı*. (G. Orhan, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Yordam Kitap.
- Erdoğan, R. T. (2020a). Koronavirüsle mücadele eşgüdüm toplantısı öncesi yaptıkları konuşma. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/117032/koronavirusle-mucadele-esgudum-toplantisi-oncesi-yaptiklari-konusma> adresinden erişildi.
- Erdoğan, R. T. (2020b). Koronavirüsle mücadele eşgüdüm toplantısı sonrası yaptıkları konuşma. 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/118038/koronavirusle-mucadele-esgudum-toplantisi-sonrasi-yaptiklari-konusma> adresinden erişildi.
- Esposito, R. (2020). Tamamen tedavi edilinceye dek (Ö. Karakaş, Çev.). 10 Kasım 2020 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/tamamen-tedavi-edilinceye-dek/> adresinden erişildi.
- Esposito, R. (2018). *Communitas topluluğun kökeni ve kaderi*. (O. Kartal, Çev.) 1. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Evrensel Gazetesi (2020). George Floyd eylemleri sürüyor, Washington ve New York'ta sokağa çıkma yasağı. 1 Haziran 2020 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/406086/minneapolis-eylemler-suruyor-washingtonda-sokaga-cikma-yasagi-ilan-edildi> adresinden erişildi.
- Foster, J. B. (2001). *Marx'ın ekolojisi materyalizm ve doğa*. (E. Özkaya, Çev.) 1. Baskı Ankara: Epos Yayınları.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) 1. Baskı Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2002). *Kliniğin doğuşu tıbbi algının arkeolojisi*. (S. Ünsaldı, Çev.), 1. Baskı Ankara: Epos Yayınları.
- Gourinchas, P. O. (2020). Flatten the curve of infection and the curve of recession at the same time now is the time to inoculate against the economic mutation of COVID-19. 31 Mart 2020 tarihinde https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-03-26/flatten-curve-infection-and-curve-recession-same-time?fbclid=IwAR35M2Fm07KYtTPCNtM8mK0rVJrTOL6rkJi6EJQLKf3cafdyw_a00PIX-g04 adresinden erişildi.
- Guattari, F. (1990). *Üç ekoloji*. (A. Akay, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Hil Yayınları.

- Han, B. C. (2020a). Koronavirüs bizi bir 'sağ kalma toplumuna' indirdedi (A. Tekşen, Çev.). 1 Haziran 2020 tarihinde <https://www.a3haber.com/2020/05/21/guney-koreli-felsefeci-kultur-kuramcisi-byung-chul-han-koronavirus-bizi-bir-sag-kalma-toplumuna-indirgedi/?fbclid=IwAR3SCr7RO5ddQ9sPxZt6nmdus1spFTbK5zaO0mt6OCCMmZ5cD4iLOf3YSOU> adresinden erişildi.
- Han, B. C. (2020b). *Psikopolitika neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri*. (H. Barışcan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2021). Anti-capitalist politics in the time of COVID-19. 11 Ocak 2021 tarihinde. <https://www.jacobinmag.com/2020/03/david-harvey-coronavirus-political-economy-disruptions> adresinden erişildi.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği felsefi fragmanlar*. (N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan, Çev.) 1 Baskı İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Illich, I. (2011). *Sağlığın gaspı*. (S. Sertabiboğlu, Çev.) 3. Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ILO (2020). COVID-19 ve çalışma yaşamı: Etkiler ve yanıtlar. 3 Kasım 2020 tarihinde https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/briefingnote/wcms_740193.pdf adresinden erişildi.
- Jessop, B. (2005). *Hegemonya, post-fordizm ve küreselleşme ekseninde kapitalist devlet*. (B. Yazar ve A. Özkazanç, Der.) 1. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karatani, K. (2018). *İkonomi ve felsefe'nin kökenleri*. (A. N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaymaz, C. & Tut, G. (2020). *İklim değişikliği politikalarına yönelik bir çerçeve denemesi*. Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi, 2 (1), 78-98.
- Keil, R. (2020). Covid-19: Kentsel bir gezegende pandemi. 3 Kasım 2020 tarihinde <https://www.birgun.net/haber/covid-19-kentsel-bir-gezegende-pandemi-299194> adresinden erişildi.
- Koselleck, R. (2013). *Kavramlar tarihi politik ve sosyal dilin semantiği ve pragmatigi üzerine araştırmalar*. (A. Dirim, Çev.) 1. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kunkel, B. (2020). Kapitolesen (Polen Çeviri, Çev.). 11 Ocak 2021 tarihinde <https://www.polenekoloji.org/kapitalosen/> adresinden erişildi.
- Lefebvre, H. (2015). *Gündelik hayatın eleştirisi III moderniteden modernizme (gündelik hayatın meta-felsefesi)*. (I. Ergüden, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Moore, J. W. (2017). *Hayatın dokusundaki kapitalizm sermaye birikimi ve ekoloji*. (A. Munzur, Çev.) 1. Baskı Ankara: Epos Yayınları.
- Nancy, J. L. (2020). Viral istisna (K. Kırmızısakal ve Ö. Karakaş, Çev.). 10 Kasım 2020 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/viral-istisna/> adresinden erişildi.
- Online Etymology Dictionary. (2020). Pandemic. 11 Kasım 2020 tarihinde https://www.etymonline.com/search?q=pandemic&ref=searchbar_searchhint adresinden erişildi.

- Pala, K (2020). Halk sağlığı: Salgınlar ve sosyal sınıflar. O. Ş. Yenen ve S. Badur (Ed.) *Pandemi ve COVID-19* içinde (ss. 249-261). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2020). The state of exception becomes the norm. 8 Nisan 2020 tarihinde <https://newcities.org/the-big-picture-the-state-of-exception-becomes-the-norm/> adresinden erişildi.
- Sennett, R. (2012). *Berber*. (İ. Özküraplı, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2013). *Kamusal insanın çöküşü*. (S. Durak ve A. Yılmaz, Çev.) 5. Baskı İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, A. (2006). *Milletlerin zenginliği*. (H. Derin, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Smith, N. (2006). There's no such thing as a natural disaster. 1 Nisan 2020 tarihinde <https://items.ssrc.org/understanding-katrina/theres-no-such-thing-as-a-natural-disaster/> adresinden erişildi.
- T24 İnternet Gazetesi (2020). Koronavirüs salgını 2.5 milyon yeni işsiz yaratabilir, işsizlik oranı yüzde 20'lere ulaşabilir. 3 Kasım 2020 tarihinde <https://t24.com.tr/haber/koronavirus-salgini-2-5-milyon-yeni-issiz-yaratabilir-issizlik-orani-yuzde-20-lere-ulasabilir,909552> adresinden erişildi.
- Tanuro, D. (2020). COVID-19 üzerine 8 tez (E. Turhan, Çev.). 8 Nisan 2020 tarihinde <http://imdatfreni.org/covid-19-uzerine-8-tez-daniel-tanuro/> adresinden erişildi.
- TELE 1 (2020). Harvard ve MIT profesörlerinden koronavirüs için dört senaryo: sosyal mesafe 1-2 sene daha sürebilir. 4 Nisan 2020 tarihinde <https://tele1.com.tr/harvard-ve-mit-profesörlerinden-koronavirus-icin-dort-senaryo-1-2-sene-daha-surebilir-148030/> adresinden erişildi.
- Terzi, C. (2011). Toplumun güdülenmesinde tıbbın rolü: Medikalizasyon. E. Başer, N. Kacayığit, M. Öziş (Ed.). *Bugüne Bakmak 1980 Sonrasında Türkiye'de Yaşanan Toplumsal Dönüşüm Süreçleri* içinde (ss. 329-331). Ankara: Dipnot Yayınları.
- UNICEF (2020). UNICEF ve save the children, koronavirüs nedeniyle 150 milyon çocuğun daha yoksulluğa sürüklendiğini açıkladı. 10 Kasım 2020 tarihinde <https://www.unicef.org/turkey/bas%C4%B1n-b%C3%BClenleri/unicef-ve-save-children-koronavir%C3%BCs-nedeniyle-150-milyon-%C3%A7ocu%C4%9Fun-daha-yoksullu%C4%9Fa> adresinden erişildi.
- Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm demokrasiye karşı tarihsel maddeciliğin yeniden yorumlanması*. (Ş. Artan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- WHO (2020). Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public. 31 Mart 2020 tarihinde <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public> adresinden erişildi.
- WHO (2020). *WHO coronavirus disease (COVID-19) dashboard*. 11 Kasım 2020 tarihinde <https://covid19.who.int/> adresinden erişildi.
- WHO (2020). Timeline of WHO's response to COVID-19. 11 Kasım 2020 tarihinde <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covidtimeline> adresinden erişildi.

- Worldometer (2021). Covid-19 coronavirus pandemic. 04 Nisan 2021 tarihinde <https://www.worldometers.info/coronavirus/> adresinden erişildi.
- Yarar, B. (2020). Korona krizi ve siyasal bir strateji olarak 'tıbbileştirme'. 11 Kasım 2020 tarihinde <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2020/04/11/korona-krizi-ve-siyasal-bir-strateji-olarak-tibbilestirme> adresinden erişildi.
- Yenen, O. Ş (2020). Epidemî ve pandemî. O. Ş. Yenen ve S. Badur (Ed.). *Pandemî ve COVID-19* içinde (ss. 98-128). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Žižek, S. (2020). Gözetlemek ve cezalandırmak mı? Evet, lütfen! (M. S. Öztekin, K. Kırmızısakal ve Ö. Karakaş, Çev.). 10 Kasım 2020 tarihinde <https://terrabayt.com/dusunce/gozetlemek-ve-cezalandirmak-mi-evet-lutfen/> adresinden erişildi.
- Žižek, S. (2012). *Antroposen'e Hoşgeldiniz*. (M. Budak, Çev.) 1. Baskı İstanbul: Encore Yayınları.

COVID-19 SALGINININ SOSYAL DEVLET BAĞLAMINDA ULUSLARARASI TİCARETE ETKİLERİ¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt 12, Sayı 23, 2021
ISSN:1309-4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi:10.03.2021 Yayına Kabul Tarihi: 19.05.2021

Ercan TAŞKIN
Prof. Dr.
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası Ticaret ve Finansman
Bölümü
Kütahya, Türkiye
ercan.taskin@dpu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8499-1013

Özden Sevgi AKINCI
Doktora Öğrencisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası Ticaret ve Finansman
Anabilim Dalı
Kütahya, Türkiye
osevgiakinci@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9250-4446

ÖZ | Kemer sıkma politikaları (tbbi bakım ve halk sağlığı hizmetleri dahil olmak üzere sosyal politika harcamalarında önemli kesintiler) ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi gibi önlemler neoliberal politikaların karakteristiğini oluşturmaktadır. Kuzey Atlantik'in her iki yakasındaki birçok hükümetin dayattığı bu politikalar birçok devletin Covid-19 küresel salgınına yanıt verme kapasitesini önemli ölçüde zayıflatmıştır. Bu salgının kontrol altına alınmasında yaşanan zorlukların, neoliberal ekonomik paradigmanın egemenliğiyle ve bireyci piyasa köktenciliğiyle yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Çalışmada, sosyal devletin sağladığı sosyal güvenlik olanaklarını erozyona uğratmış olan neoliberal politikaların günümüz dünyasının sorunlarına birçok yönden cevap veremediğinin ortaya konulması girişiminde bulunulmuştur. Çalışmada, bütünüyle yeni ve tarafsız bir bakış açısıyla yeni bir ekonomik düzenin oluşturulması gerektiği sonucuna varılmıştır. Halkın temel gereksinimleri güven altına alınmadan uygulanacak herhangi bir ekonomi politikası başarısız olmaya mahkum görülmektedir. İçinde bulunduğumuz zorlukların yeniden yaşanmaması için, oluşturulabilecek yeni ekonomi yaklaşımı her devletin kendi gerçekliklerine ve dinamiğine uygun olarak yorumlanabilecek ve esnetilebilecek bir yapıda olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası ticaret, küresel salgınlar, neoliberal politikalar

JEL Kodu: F17, I19, F02

Alan: Uluslararası Ticaret

Türü: Araştırma

DOI: 10.36543/kauiibfd.2021.023

Atıfta bulunmak için: Taşkın, E. & Akıncı, Ö. S. (2021). COVID-19 salgınının sosyal devlet bağlamında uluslararası ticarete etkileri. *KAÜİBFD*, 12(23), 532-553.

¹İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

IMPACTS OF COVID-19 OUTBREAK ON INTERNATIONAL TRADE IN SOCIAL STATE CONTEXT

Article Submission Date: 10.03.2021 Accepted Date: 19.05.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUJEASF
Vol.12, Issue 23,2021
ISSN:1309-4289
E – ISSN: 2149-9136

Ercan TAŞKIN
Prof. Dr.
Kütahya Dumlupınar University
Faculty of Economics and
Administrative Sciences
Department of International Trade
and Finance
Kütahya, Turkey
ercan.taskin@dpu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8499-1013

Özden Sevgi AKINCI
Doctoral Student
Kütahya Dumlupınar University
Graduate Education Institute
Department of International Trade
and Finance
Kütahya, Turkey
osevgiakinci@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9250-4446

ABSTRACT

Neoliberal policies imposed by many governments on both sides of the North Atlantic, such as austerity policies (significant cuts in social policy spending, including medical care and public health services) and the privatization of healthcare services, significantly reduce the capacity of many states to respond to the Covid-19 pandemic. The difficulties in containing this epidemic are considered to be closely related to the dominance of the neoliberal economic paradigm and to individualist market fundamentalism. In the study, it has been attempt to present that neoliberal policy, which eroded the social security opportunities, provided by the social state, far to respond to the problems of today's world in many ways. Considering the findings of the study, it was concluded that a new economic order should be established with a completely new and impartial perspective. Any economic policy that is implemented without securing the basic needs of the people seems doomed to fail. In order not to experience the difficulties we are in again, the new economic approach that can be created should be in a structure that can be interpreted and stretched in accordance with the realities and dynamics of each state.

Keywords: International trade, global epidemics, neoliberal policies

Jel Codes: F17, I19, F02

Scope: International Trade
Type: Research

1. GİRİŞ

Covid-19 küresel grip salgını, küresel anlamda bir halk sağlığı sorunu yaratmıştır. Virüs, olağanüstü yayılma oranı ve ölüm oranıyla öne çıkmaktadır. Salgının ilk ortaya çıkışından itibaren bir yıl henüz dolduruldu. 2021 Ocakının ilk haftasında tüm dünyada 1,87 milyon'dan fazla ölümlerle birlikte 86,5 milyondan fazla insanın enfekte olduğu doğrulanmıştır. İyileşen sayısı ise yaklaşık 48,5 milyon olarak belirlenmiş durumdadır.

Bu salgının kontrol altına alınmasında yaşanan zorlukların, neoliberal ekonomik paradigmanın egemenliğiyle ve bireyci piyasa köktenciliğiyle yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, sosyal olarak arzu edilen bir sonuç olarak, küresel salgınların yayılımının kontrol altına alınabilmesi için tutarlılık, koordinasyon ve iletişimi iyileştirmek açısından tedbirlerin alınması için bir devlet yaklaşımını gerektirir. Neoliberal paradigmanın devletin birçok önemli işlevini piyasaya devrettiği bir düzende salgının kontrolü ve alınacak tedbirler de piyasanın “inisiyatifine” terk edilmiştir. Sosyal devlet olgusundan giderek uzaklaşmış ve sosyal güvenlik önlemlerini azaltmış olan ülkelerin yaşamakta olan küresel salgının etkilerinden en çok etkilenen ülkeler oldukları gözlenmiştir.

Kemer sıkma politikaları (tıbbi bakım ve halk sağlığı hizmetleri dahil olmak üzere sosyal politika harcamalarında önemli kesintiler) ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi gibi önlemler neoliberal politikaların karakteristiğini oluşturmaktadır. Kuzey Atlantik'in her iki yakasındaki birçok hükümetin dayattığı bu politikalar birçok devletin Covid-19 küresel salgınına yanıt verme kapasitesini önemli ölçüde zayıflatmıştır. Özellikle İtalya, İspanya ve Amerika Birleşik Devletleri bu yönden büyük sınamalara maruz kalmıştır.

Bu salgının kontrol altına alınmasında yaşanan zorlukların, neoliberal ekonomik paradigmanın egemenliğiyle ve bireyci piyasa köktenciliğiyle yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Sosyal devlet olgusundan giderek uzaklaşmış ve sosyal güvenlik önlemlerini azaltmış olan ülkelerin yaşamakta olan küresel salgının etkilerinden en çok etkilenen ülkeler oldukları gözlemlenmiştir.

“Gelişmekte olan dünyada yirmi yıldan fazla bir süredir neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmasının ardından, etkileri konusunda kesin bir yargıya varabilecek bir konumdayız. Genel tablo hoş değil” (Rodrik, 2002: 1). Bu tespitin yapılmasının üzerinden bir yirmi yıl kadar daha geçmiştir. Şimdi söz konusu genel tablonun son yaşadığımız küresel salgından elde ettiğimiz öğrenmelerimizle yeniden gözden geçirilmesinde yarar vardır.

Çalışmada, sosyal devletin sağladığı sosyal güvenlik olanaklarını erozyona uğratmış olan neoliberal politikaların günümüz dünyasının sorunlarına

birçok yönden cevap veremediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Halkın temel gereksinimleri güven altına alınmadan uygulanacak herhangi bir ekonomi politikası başarısız olmaya mahkum görünmektedir.

Çalışmada elde edilmiş olan bulgular göz önünde bulundurulduğunda bütünüyle yeni ve tarafsız bir bakış açısıyla yeni bir ekonomik düzenin oluşturulması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Salgını kontrol altına almaya çalışırken, ülkeler aynı zamanda aşırı yoksulluktaki artışla ve bununla birlikte gelen acılarla da yüzleşmelidir. Ancak bu sorunla mücadele etmek için birçok araçları vardır. Sosyal yardım programları üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar, güvenlik ağı tasarımlarını güçlendirmeye ve yanıtları değişen koşullara uyacak şekilde uyarlamaya yönelik yaklaşımlar için sağlam bir temel sağlar. Bu eylemler sosyal güvenlik ağlarını iyileştirebilir ve Covid-19 salgınının en kötü etkilerinden bazılarını karşı koymaya yardımcı olabilir.

Gerçekleştirilen yazın araştırmasında çeşitli araştırmaların küresel salgınların çeşitli ekonomik tesirlerine odaklandığı saptanmıştır. Küresel salgınların, sosyal devlet ve neoliberal ilkeler bağlamında uluslararası ticarete olan etkilerine odaklanılarak yapılan çalışmaların oldukça az olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın bu yöndeki belirgin açığın kapatılmasına yardımcı olması umulmaktadır. Bununla birlikte neoliberal doktrinin Covid-19 ile ilişkilendirerek yapılmış olan bazı çalışmalar literatür taraması bölümü altında irdelenmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde Küresel salgınlar, ortak özellikleri ve etkileri araştırılmıştır. Bir sonraki bölümde küresel salgın yönetiminde sosyal devlet etkenine odaklanılmıştır. Ardından neoliberal politikaların küresel salgın krizinin yönetimine etkileri irdelenmiştir. Son bölüm, çalışmada elde edilen bulgular ışığında varılan anlayışları ve sonuçları içermektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Öncelikle literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler görsel analiz, gözlem ve değerlendirme süreçlerinden geçirilerek yorumlanmıştır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI

Erdoğan (2020) çalışmasında, Covid-19 salgınının zapt edilememesinin nedenlerinden birinin, neoliberal ekonomik paradigmanın egemenliğiyle veya bireyci piyasa köktenciliğiyle çok fazla ilgili olduğunu öne sürmüştür. Bu yaklaşımın bir pandemi sırasında kaçınılması gereken unsurları barındırdığını ortaya koymaya çalışmıştır. Öte yandan, sosyal olarak arzu edilen bir sonucun, viral enfeksiyonların yayılmasını kontrol altına almak için tutarlılığı,

koordinasyonu ve iletişimi iyileştirmek için tedbirler tasarlamak üzere devlet yaklaşımını gerektirdiğini belirtmiştir. Bu çalışma, 2008-2009 Büyük Durgunluğunun neoliberalizmin kusurlarının ne kadar derin olduğunu ortaya çıkardığını ve Covid-19'un, neoliberalizmin sosyal olarak arzu edilen sonuçları üretme ihtimalinin düşük olduğunu açıkça ortaya koyduğunu öne sürmektedir. Bu nedenle, bir paradigma değişikliğine ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır.

Giroux (2020), Mevcut Pandemi krizi geriledikçe, insan ihtiyaçlarını karşılayan bir toplum ile en uygun olanın hayatta kalması ve herkese karşı savaşın toplumun tek düzenleyici ilkesi haline geldiği bir toplum arasında seçim yapılması zorunda kalınacağını öne sürmüştür. Politikanın, dayanışmanın, kitlesel direnişin ve demokrasinin anlamı hakkında yeni vizyonların, şeffaflığın ve pedagojik anlatıların ortaya çıkma zamanı olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Neoliberal paradigmanın geleceğe taşınmaması gerektiğini savunmuştur. Gelecek dünyasının adalet, özgürlük ve toplumsal eşitlik mücadelelerini bir araya getiren bir dünya olması gerektiğini vurgulamıştır. Adil ve demokratik bir sosyalist toplumun ütopyik vaatlerini hayal eden ve bunlara göre hareket eden bir dünya için mücadele etme ihtiyacı her zamankinden daha acil olduğu ve Covid-19 salgını karşısında eleştiri, anlayış ve direniş konularının bir ölüm kalım meselesi haline geldiği sonucuna ulaşmıştır.

Ranald (2020), Neoliberal paradigma gölgesinde yapılan ticaret anlaşmalarının aynı zamanda yabancı yatırım seviyelerini de düzenlediğine dikkat çekmiştir. Pandeminin neden olduğu gibi ekonomik krizlerde fiyatlar düştüğünde, birçok sektörün küresel şirketlerin artan yoğunlaştırılmış mülkiyetine karşı savunmasız olduğunu vurgulamıştır. Ticaret anlaşmalarının, hükümetlerin halk sağlığı veya çevreyi düzenlemesini engellememesi gerektiğini belirtmiştir. Tıp tekellerini güçlendirmemeli ve zaten muazzam bir pazar gücüne sahip küresel şirketlere ISDS gibi ek yasal haklar vermemelidirler. Ticaret anlaşmalarının, uluslararası kabul görmüş ve tam olarak uygulanabilir işçi hakları ve çevre standartlarına dayanmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Gilligan (2020), çalışmasında sosyal devletin ön koşullarından olan sosyal güvenlik ağlarına yoğunlaşmıştır. Yoksullar için hedeflenen sosyal güvenlik ağlarının, küresel salgının olumsuz etkilerini bastırma ve bu yüzyılda yoksulluk, gıda güvensizliği ve yetersiz beslenmeye karşı mücadelede küresel olarak elde edilen önemli kazanımları koruma çabalarının merkezinde yer aldığını vurgulamıştır. Sosyal güvenlik ağlarının pandemiye nasıl uyarlanabileceğini ortaya koymuştur. Çalışmada elde edilen bulgular ışığında şu sonuca varılmıştır: Salgını kontrol altına almaya çalışırken, ülkeler aynı zamanda aşırı yoksulluktaki artışla ve bununla birlikte gelen gelen acılarla da yüzleşmelidir. Ancak bu sorunla mücadele etmek için birçok araçları vardır. Sosyal yardım

programları üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar, güvenlik ağı tasarımlarını güçlendirmeye ve yanıtları değişen koşullara uyacak şekilde uyarlamaya yönelik yaklaşımlar için sağlam bir temel sağlar. Bu eylemler, sosyal güvenlik ağlarını iyileştirebilir ve Covid-19 pandemisinin en kötü etkilerinden bazılarına karşı koymaya yardımcı olabilir.

Aybet (2020)'in yaptığı çalışmada elde edilmiş olan bulgular ışığında oluşturulmuş olan çıkarımlar çalışmamızdakilerle paralellikler göstermektedir. Yazar, Covid-19'dan önceki mevcut uluslararası sistemin, küresel liberal düzeni korumak isteyenler ve ona tepki gösteren merkantilistler arasındaki gerilimle birlikte hâlihazırda bir geçiş sürecinden geçmekte olduğunu öne sürmüştür. Çalışmada elde edilen sonuçlar şöyle sıralanmıştır: Covid-19 yeni iş birliği mekanizmalarının ortaya çıkmasını mecbur kılacak ve böylece ülkeler ne tamamen merkantilist ne de küresel liberal düzenin koruyucusu olabileceklerdir. Devletlerin, daha fazla kendine yetebilen ve daha az uluslararası tedarik zincirlerine bağlı; fakat uluslararası ticarete daha etkin olma yollarını aramaları olasıdır. Uluslararası iş birliği daha çok ihtiyaçlara dayanan işlevsel bir modele evrilecek ve ideolojiler politikaların uygulanmasında ve teorilerin gelişiminde ön saflarında yer almayacaktır. Uluslararası ilişkiler teorileri artık ne statükoyu korumak veya meşrulaştırmak ya da ona meydan okuyan alternatiflere odaklanacaktır. Teoriler artık önceden tasarlanmış büyük projelerden kaynaklanarak değil, ihtiyaçların belirleyeceği ve politik ve ideolojik yönlendirmelerden arınmış çeşitli uluslararası iş birliği yöntemleri ve yollarını açıklamaya hedeflenecektir.

4. KÜRESEL SALGINLAR, ORTAK ÖZELLİKLERİ VE ETKİLERİ

Genellikle yazında, küresel salgınlar sırasında karşılaşılan zorlukların, dünya savaşlarında karşılaşılmış olan sağlık, ticari ve ekonomik zorluklarından çok daha ağır oldukları bağlamında bir uzlaşı vardır. Ticari faaliyetlerin tamamen veya oldukça düşük olmakla birlikte belli bir ölçüde durduğu, bununla birlikte ekonomik ve ticari toparlanmanın da oldukça hızlı olduğu yönündeki çıkarımlar da bu konudaki çalışmaların görüş birliğine işaret etmektedir.

Büyük salgınların, Neolitik çağlardan bu yana tarım toplumu dünyasına damgasını vurduğu gözlenmektedir. Avcı – toplayıcı toplumlarla kıyaslandığında çok daha yoğun nüfusa sahip toplumların oluşumu ve evcil hayvanlarla olan günlük temas, geride kalan 10.000 yıl süresince insanlık dünyasıyla özdeşleşen ağır salgın hastalıkların kaynağı olarak belirlenmiştir. Nüfus hareketliliği ve yoğunluğu ile birlikte kötü beslenme de geniş coğrafyalara yayılan bu salgınların belirleyici faktörleri olarak göz önünde bulundurulmuştur. Hastalıkların

yayılmasında doğal kaynaklar ile nüfus arasındaki ilişkinin oldukça önemli yeri vardır, bununla birlikte şans da önde gelen rol oynamıştır (Malanima, 2012: 311).

Dünya, Antik dönemden günümüze kadar, yedi kolera, üç veba ve bugünlerde yaşamakta olduğumuz küresel salgınla birlikte 10'dan fazla küresel grip salgını yaşamıştır. Çiçek, sıtma ve sarıhumma salgınları Epidemik boyutta kalmıştır, bununla birlikte çok sayıda insan ölümüne neden olmuşlardır ve yukarıda sayılan üç hastalıkla neredeyse aynı etkide bulunmuşlardır. Yaşanmış olan küresel salgınların tümünün sebep olduğu yıkımın yüksek olmasının nedeni, hastalığın bütünüyle tanınmamasıdır. Bunun sonucunda yayılma alanları geniş, ölüm oranları oldukça yüksek olmuştur. Salgın hastalıklar; coğrafi, siyasi, ekonomik, dinî, sosyal, kültürel, psikolojik ve daha başka birçok açıdan toplumsal yaşamı derinden etkilemiştir (Kılıç, 2020: 15).

Küresel salgınlar toplum ve insan yaşamı üzerinde birçok yönüyle etki bırakmıştır. Söz konusu etki; salgın sürecindeki zamanın koşullarına, bilgi birikimine ve anlayışına göre çeşitlilik göstermiştir. Bununla birlikte hangi evrede yaşanırsa yaşansın, insan topluluklarının öngörmedikleri bir anda rastladıkları bir hastalık nedeniyle oldukça yüksek sayıda can kaybına maruz kalmaları, benzer siyasi ekonomik ve sosyal etkileri içinde barındırmıştır (Kılıç, 2020: 33).

Tablo 1: En az 100.000 kayıpla sonuçlanan on beş büyük pandemi olayı.

Pandemi adı	Başlangıç	Bitiş	Kayıp Sayısı
Black Death (Kara Veba)	1347	1352	75.000.000
ItalianPlague (İtalyan Vebası)	1623	1632	280.000
Great Plague of Sevilla (Büyük Sevil Vebası)	1647	1652	2.000.000
Great Plague of London (Büyük Londra Vebası)	1665	1666	100.000
Great Plague of Marseille (Büyük Marsilya Vebası)	1720	1722	100.000
First Asia Europe CholeraPandemic (İlk Asya-Avrupa Kolera Pandemisi)	1816	1826	100.000
Second Asia Europe CholeraPandemic (İkinci Asya-Avrupa Kolera Pandemisi)	1829	1851	100.000
RussiaCholeraPandemic (Rusya Kolera Pandemisi)	1852	1860	1.000.000
Global FluPandemic (Küresel grip pandemisi)	1889	1890	1.000.000
SixthCholeraPandemic (Altıncı Kolera Pandemisi)	1899	1923	800.000
EncephalitisLethargicaPandemic	1915	1926	1.500.000
Spanish Flu (İspanyol Gribi)	1918	1920	100.000.000
AsianFlu (Asya Gribi)	1957	1958	2.000.000
Hong Kong Flu (Hong Kong Gribi)	1968	1969	1.000.000
H1N1 Pandemic	2009	2009	203.000

Kaynak: Jordà, Ö., Singh, S. R. ve Taylor, A.M. (2020). *Longer-Run EconomicConsequences of Pandemics*, Federal Reserve Bank of San Francisco WorkingPaper 2020-09.

4.1. Küresel Salgınların Uluslararası Ticarete Etkileri

Geçmişte yaşanmış dört küresel salgın, Küresel salgınların ekonomiye ve uluslararası ticarete genel etkileri bağlamında bir anlayışa ulaşabilmek gayesiyle kısaca incelenmiştir. İncelenmiş olan salgınlar sırasıyla, Avrupa'da tutulan kayıtlarının günümüze ulaştığı 1347-1350 yıllarında yaşanmış olan veba salgını, 15. - 16. Yüzyıl boyunca etkisini hissettirmiş olan çiçek hastalığı salgını, Daha öncesinde başlamış olmasına rağmen 1918 yılına tarihlenen İspanyol gribi salgını ile 1957 yılında gerçekleşmiş olan Asya gribi salgınıdır. Tablo 1'de, burada adı geçen küresel salgınların, yaşanmış diğer küresel salgınlarla karşılaştırılabilmesi amacıyla, aralarından en yüksek ölümle sonuçlanan on beşi gösterilmiştir.

Tarihte en yıkıcı salgın olarak görülen, 1347-1350 arasında etkili olan Veba Salgını, sosyoekonomik değişimlere neden olmuştur. Yüksek fiyat döneminin başlaması en önemli ekonomik etkilerinden sayılmıştır. Fiyatların düşürülmesi için devletlerin ek önlemler alması gerekmiştir. Ayrıca salgının yol açtığı büyük çapta ölümler nedeniyle tüketici sayısı azaldığından, pazarın masnetme yeterliğini büyük ölçüde kaybetmiş olmasının da salgının sonuçları arasında önemli yer tuttuğu görülmektedir (Pirenne, 2009: 217).

Tüccarların mal ve insan hareketine konulan kısıtlamaların ticareti tamamen sona erdirebileceği veya azaltabileceği savıyla salgın karşısında alınmış olan önlemlere muhalefet göstermişlerdir. Kapsayıcı emek piyasasının yayıldığı, feodal emeğe dayalı hizmetlerin giderek azaldığı bir dönem başlamıştır. Bu dönemde, Doğu Avrupa'daki mülk sahipleri topraklarını genişletmiş ve Batı Avrupa kaynaklı talebin karşılanabilmesi için arzı arttırmaya giriştikleri ve emek piyasası üzerindeki baskıların yoğunlaştığı not edilmiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2014: 70).

İşgücü ve nüfustaki büyük düşüşlerin sektörel ticaret koşullarında ve nispi faktör fiyatlarında da önemli değişikliklere yol açtığı kaydedilmiştir. Reel ücretler, veba'nın başlangıcını takip eden ilk yüzyıl süresince ülkelerin çoğunda ve şehirlerde iki katına yükselmiştir. Emeğe kıyasla toprak bollaştıkça, tarımsal ürün fiyatları, başta yüksek emek girdisine sahip ürünlerle karşılaştırıldığında düşmüştür. Bütün bu değişikliklerin; para stoku, ticaret dengesi, toplam fiyat seviyesi üzerinde oldukça kayda değer etkileri gözlenmiştir (Pamuk, 2007: 294-295).

Özetle, bu evredeki veba salgınının ardından, feodal bağımlılık bukağlarını kıran işgücü, artık pazarlık yapabilecek bir konuma ulaşmıştır. Sanayi mallarında artan talep ve belirli iş kollarında meydana gelen işçi azlığı, çalışma programları ile çalışma saatlerini önemli kılmıştır. Kara ölüm, serflerin ve köylülerin özgürleşmesi yolunda çok büyük etkide bulunmuştur. İşgücü yaşanan eksiklik kırsal bölgelerde bile para odaklı ekonomiye geçiş eğilimini

hızlandırmıştır. Ticaretle ilişkili olan taşımacılığın ve ticaretin kendisinin genel kuralları ve işleyişi çok büyük değer değişimlere maruz kalmıştır. Nüfustaki azalış fiyatlar ile kiralardaki artışı beraberinde getirmiş ve belirli bir orana kadar gıda maddelerindeki talepte azalmaya neden olmuştur. Bunun sonucunda yerel ve bölgesel ticaret hacmi zayıflamış, lüks mallardan bir kısmının fiyatı da artmıştır. Veba nedeniyle alınmış olan önlemler neticesinde insan ve mal ve hareketliliğine yapılan kısıtlamalar, Avrupalı tüccarlar için dünyanın başka bölge ve ülkelerine doğru yayılan müşteri arayışlarına neden olmuştur (Acemoğlu ve Robinson, 2014: 77-81). Günlük geçimlerini sağlamaya yönelik olarak çalışmak zorunda kalan insanlar, yaşamsal gereksinimleri dışında kalan harcamaları kısmak durumunda kalmıştır. Bazı toprak sahipleri bahsedilen bu genel yoksulluktan faydalanmıştır (Malanima, 2012: 325).

15.-16. yüzyıl arasında Avrupalıların Amerika kıtasını kolaylıkla istila edebilmesi, Amerikalılara göre daha üstün olan silahlarla donatılan ordulara ve askeri örgütlenme olanaklarına sahip olmalarıyla birlikte Yerli halkın bağışık olmadığı, fakat Avrupalıların bağışıklığına sahip olduğu bulaşıcı hastalıkların da yeni kıtada yayılmasına dayandırılabilir. İngiliz ve İspanyol kaşifler ile maceracılar yeni dünyaya geldiklerinde bağışık oldukları kızamık ve çiçek başta olmak üzere birçok bulaşıcı hastalığı da beraberlerinde bu yenedünyaya getirmişlerdir. O evrenin Kuzey Amerika'sındaki toplumlar oldukça küçüktü ve neredeyse birbirlerinden tamamen yalıtılmış biçimde yaşam sürdürmekteydiler ve bu da bu tür bölgelerin toplumlarında bulaşıcı hastalıkların yayılımını sekteye uğratmıştır. Bununla birlikte Peru ve Meksika'da ise halk kitleleri gerekli olan taşıma kapasitelerini karşılamaya başlamış olan çok büyük şehirlerde yoğunlaşmıştı. Bu denli yoğun yerleşime rağmen böyle şehirlerde bulaşıcı salgın hastalıklar çok az olduğunda önemsiz derecede kalmıştır. Böylelikle bu şehirlerdeki Amerikalı yerli halk Avrupalıların beraberinde getirdiği bulaşıcı hastalıklar karşısında tamamen savunmasız durumda kalmışlardı (Bell ve Lewis, 2005: 141).

Amerika kıtasındaki nüfus azalımının bu dönemdeki gerçek boyutuna yönelik günümüze net bir bilgi ulaşmamışsa da ve çeşitli kaynaklar tarafından üzerinde durulan rakamlar birbirini tutmuyorsa da, 1492'yi izleyen ilk 100-150 yıl içerisinde yerli Amerikan nüfusundaki azalımın yaklaşık olarak %80-95 oranına ulaştığı tahmin edilmektedir. Örneğin, Doğu Amerika'da yer alan, Kolomb'un karaya ilk olarak çıktığı Hispaniola adasında o sırada bulunan yerli Taino halkı nüfusu 60.000 veya 8 milyonu bulmakta iken (çeşitli kaynakların verdiği sayılar birbirinden çok farklılık göstermektedir) sonraki 50 yıl içinde hemen hemen tükenme noktasına varmıştır. Kimi tarihçiler, nüfusu 3-4 milyon civarında kabul ederek %95 oranında bir azalımı hesap etmişlerdir, fakat oranlar

açısından gösterilen yaklaşımların genellikle birbirini tuttuğu görünmektedir. Meksika nüfusu 1519 yılında 15 milyonu bulmaktayken, yüz yıl geçtiğinde nüfusun yaklaşık olarak 1,5 milyona düştüğü kaydedilmiştir. Bugünkü ABD'nin doğu kıyısında da benzer bir azalma meydana gelmiştir. Çiçek hastalığının başlaması ve hızla yayılımı yerli nüfus açısından korkunç sonuçlara yol açmıştır. Hastalık, kıtada Avrupa sömürgeciliğinin yüzünü gösterdiği her bölgede acımasız bir biçimde yayılmaya devam etmiştir. Demografi uzmanı ve tarihçi Nobel David Cook, her şeyin sona ermesiyle birlikte Amerika kıtasındaki tüm bölgelerde salgınlardan en düşük düzeyde etkilenmiş bölgelerdeki nüfusun %80'inin, en yüksek düzeyde etkilenmiş bölgelerdeki nüfusun tamamının ve orta düzeyde etkilenmiş bölgelerde de halkın yaklaşık %90'ının yok olduğu yönünde tahminde bulunmuştur (Nunn ve Qian, 2010: 165; Barquet ve Domingo, 1997: 635).

Uluslararası ticarete etkileri ve ekonomik sonuçları bakımından ele alındığında, yeni kıtanın keşfi ve sonrasında yayılmış olan çiçek salgınına takip eden sürecin, iç içe geçmiş zincirleme birçok gelişmeye neden olduğu görülmektedir.

İspanyol gribi (H1N1) olarak adlandırılan ve 1918'e tarihlenen grip salgınının, 20. yüzyılın önemli bir bölümünde unutulmuş bir felaket olarak anılmıştır. 19 milletin savaşta olduğu, yokluk, gerilim, baskı ve karmaşanın gripin kolaylıkla bulaşmasına doğrudan neden olduğu bir evreye denk gelmiştir. Yalnızca birkaç ay içerisinde yol açtığı 50 milyonu aşkın ölümün Birinci Dünya Savaşı'ndaki doğrudan savaş nedenli etkenler sonucu yaşanan ölümlerden üç kattan daha çok olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu salgının günümüzde de araştırmaları konu olmaya devam etmesi kayda değerdir. Bununla birlikte başlangıçta araştırmacıların pek ilgisini çekmemiş olan grip salgını, kendisinden sonraki evrelerde yinelenen salgınlardan sonran araştırmacıların yoğun ilgisine konu olmuş ve bunun sonucunda yazında çok büyük bir yer edinmiştir.

Salgın, ilk fark edildiği andan itibaren, büyük bir olasılıkla salgının kaynağı hakkında yayılan haberlere egemen olan yanlış bilgiler sonucunda "İspanyol gribi" biçiminde adlandırılmıştır. İspanya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tarafsız ülke konumu nedeniyle, söz konusu dönemin İspanyasında egemen olan basın özgürlüğünün Almanya'dakinden ve savaş sırasındaki müttefik ülkelerdekenden daha fazla olduğu genel olarak kabul edilir. Avrupa ve ABD basını, olasılıkla siyasi nedenlerden dolayı, sivil ve askeri nüfus içindeki çok sayıda yaralı ve hakkında süre giden grip salgınıyla ilişkilendirilebilecek doğru haberi zamanında bildirmemiş veya iletmemiştir. Salgının üzerinden yaklaşık olarak 90 yıl geçmesinin ardından, dünya çapındaki epidemiyologlar ve virologlar grip virüsünün ilişkilendirildiği İspanya'dan kaynaklanmadığını genel olarak kabul etmelerine rağmen, İspanyol gribi ismiyle anılmaya devam edilmiştir. Sonuç olarak 1918-1920 yılları arasındaki grip salgını kalıcı olarak

İspanyol gribi olarak bilinecek ve adlandırılacaktır (Trillav.d., 2008: 668; PBS, 2020: 1).

Genel olarak ölüm ve hastalık oranı bağlamında, İspanyol gribi pandemisi kayıtlı tarihte en yıkıcı halk sağlığı felaketlerinden sayılmaktadır. Salgın, öncesinde birbirleriyle temasta bulunmayan veya çok sınırlı teması bulunan nüfusların, Birinci Dünya Savaşı'ndan ötürü aynı coğrafyayı paylaşmak durumunda kaldığı bir evrede ortaya çıkan, bulaşıcı ve oldukça enfeksiyonel olduğu saptanan bir grip türünden kaynaklanmıştı. İspanyol gribinden önce gerçekleşmiş olan küresel salgınlar daha çok iletişim hatları ve ticaret yolları boyunca dolaşımında olmuşken, 1918 salgını yayılımı, içerisinde yayıldığı savaş koşulları bağlamınca hızlandırılmıştır. Bununla birlikte, Avrupa'da sürdürülen hendek savaşları söz konusu gribin bulaşmasının kolaylaştırılmasında ideal koşullar (sınırlı sağlık hizmetleri, aşırı kalabalık ve zayıf sanitasyon) doğurmuştur (Saunders ve Krewski, 2016: 5).

1918 salgınının savaşan askerler arasında yol açtığı yüksek oranlı ölümün savaş seyrini derinden etkilemiş olduğunun fark edilmesi ilgi çekicidir. Binlerce hastalanmış askerin cephenin ön hatlarından cephenin geri hatlarına ve daha da gerisine nakli ve hastanelere taşınması, sayısal olarak azalan ordulara ek olarak kayda değer bir lojistik sorununun yaşandığına da işaret etmektedir. Önde gelen savaş tarihçilerinin salgına yalnızca birkaç cümle ayırarak atıf yapmış oldukları görülmektedir. Sadece tarihçiler değil, genel anlamda dünyanın tüm halkları, uzun yıllar süresince bu grip salgınının Birinci Dünya Savaşından çok daha ağır yıkıma neden olduğunu gözden kaçırmış gibi görünüyordu (Dávila, 2018: 18).

Ekonomik sonuçları ve uluslararası ticaret açısından irdelendiğinde, 1918 grip salgınının neden olduğu ekonomik etkileri bağlamında kısa vadeli olumsuzluğun ardından hızlı toparlanma görülmektedir. Özellikle eğlence ve hizmet endüstrilerindeki birçok işletmenin, çift haneli gelir kaybı yaşadığı tespit edilmiştir. Sağlık hizmetlerine yönelik üretimde uzmanlaşmış işletmelerin gelirleri artış göstermiştir (Garrett, 2007: 21).

Çalışmanın ele aldığı diğer salgınların da dikkate alınmasıyla, İspanyol Gribinin etkilerinde de ekonomik ve uluslararası ticaret açısından ortak özelliklere rastlanmıştır. Söz konusu ortak özellikler şöyle özetlenebilir:

- a. Belirli bir süre boşa kalan ekilebilir statüdeki tarım arazilerinin olması.
- b. Nüfus azalışına dayalı işgücü kaybının neden olduğu geçici süreliğine yaşanmış olan ücretlerdeki artışlar.
- c. Salgınla doğrudan bağlantılı alanlarda uluslararası ticaretin canlanmış olması.

- d. Salgınla doğrudan bağlantısı olmayan alanlarda ticaretin azalması (bu salgında diğerlerinden ayırt edici olarak Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin gölgesinde) olarak özetlenebilmektedir.

1957-58 Asya gribi salgınının kaynağı Çin olmuştur. Salgına neden olan virüs kısa sürede Çin'in komşu ülkelerine yayılmıştır. 1957 Haziranında Güneydoğu Asya'ya ve Avustralya'ya kadar varmıştır. Haziran-Eylül evresinde Avrupa'ya ve Güney Amerika'ya ulaşmıştır. Yaz ortasında ABD'ye ulaşan virüs önce çok az sayıda insana bulaşmış olsa da, birkaç ayda yayılımını artırmıştır. Salgın tamamen etkisini yitirdiğinde İngiltere'deki ölüm sayısı 14.000 olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte söz konusu salgın İngiltere'nin 3.550 ölüm açıkladığı 1957 Aralığında tüm kıtalara yayılımını tamamlamış olduğu not edilmiştir. Tüm bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda salgın virüsünün küresel yayılımının on ay sürdüğü belirlenmiştir. ABD'deki ölüm sayısı 1958 Mart'ına kadar 69.800 olarak bildirilmiştir. Yapılan tahminlere göre, 1957-58 Asya gribi salgını yerküre bütününde yaklaşık olarak 2 milyon ölüm ve 820 milyon enfekteyle sonuçlanmıştır (Rogers, 2020: 1; Yoneyama ve Krishnamoorthy, 2010: 1; Oxford v.d., 2001: 155).

ABD ve Kanada'da, 1957 yazınının sonlarına doğru tetiklenen ve 1958 baharına kadar süren bir sermaye yatırımı durgunluğunun yaşandığı kayıtlara geçmiştir. Bu resesyonun öncesinde hisse senedi piyasası zafiyeti ve parasal daralma dönemi yaşanmış ve öncü göstergelerin takibiyle doğru olarak tahmin edilmiştir. Söz konusu resesyonun ayırt edici özelliği olarak keskin sermaye malları stok döngüsü tanımı yapılmıştır.

Richards (2020), hem ABD'de hem de küresel çapta, Asya Gribinin yoğunluğunu en çok hissettirdiği evrelerde, bir durgunluğun olduğuna dikkat çekmiştir. Eisenhower Durgunluğu olarak da bilinen 1958 Durgunluğu yeterince dikkat çekmediği not edilmiştir. Bunun altında yatan temel neden, 1930'lardan beri en kötü durgunluk olarak büyüklük bağlamında keskin olmasına rağmen süresinin ise çok kısa olmasına bağlanmaktadır. Eisenhower Durgunluğu 1957 Ağustosunda başlamış, 1958 Nisanında etkisini yitirmiştir. Resesyonun nedenlerini irdeleyen yazılı raporların çok az olduğu görülmüştür. Oran artışları karşılaştırılmasına yönelik bazı kaynaklara rastlanmışsa da, neden-sonuç bağlantısının yeterince kurulamamış olmasından ötürü yeterince dikkate alınmamıştır. Genel olarak, 1950 ortalarında kaydedilen ekonomik büyüme hızının yıllık bazda %2-3 oranında seyrettiği not edilmiştir. 1957'nin üçüncü ve dördüncü çeyreği ile 1958 birinci çeyreğinde aniden yaşanan durgunluğu takip eden güçlü ve hızlı bir toparlanma gözlenmiştir. Richards'a göre, bu evredeki tüm diğer etkiler göz önünde bulundurulduğunda, davranışsal etkiler ve zamanlamaya bağlı olarak, Asya Gribi durgunluğun en büyük suçlusudur. Covid-19 ile Asya

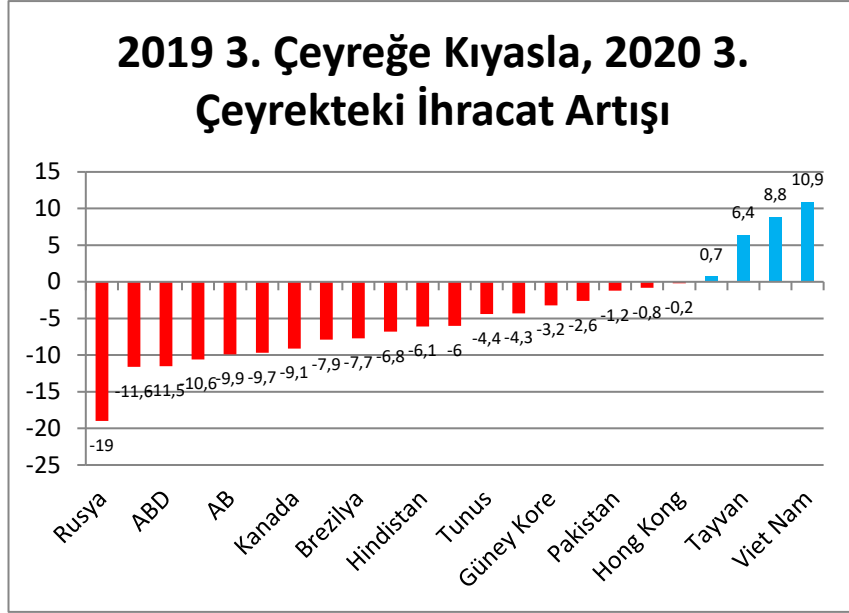
gribinin gösterdiği yapısal benzerlikler Covid-19'un durgunlukla sonuçlanabileceği tahmin edilmiştir (Richards, 2020: 5-6).

Özetle, 1957 Asya Gribi global ölçekte bir durgunluğa neden olmuştur. Lüks tüketim mallarına yönelik ilgi geçici bir süre azalmıştır. Kısa bir süre işsizlik yaşanmış ve ekonomik büyüme oranlarındaki ani bir azalışın sonrasında hızlı bir toparlanma gözlenmiştir. Dönemin uluslararası kurumlarının ve büyük ekonomilerde hizmet veren değerlendirme kuruluşlarının küresel salgının uluslararası ticareti ne ölçüde etkilediği bağlamında yeterli bir bilgi bulunamamıştır. Bu nedenle uluslararası ticarete ne tür bir etkide bulunduğu hakkında bir anlayış geliştirilememiştir. Bununla birlikte neredeyse yarı yarıya düşen otomobil satışlarına yönelik veri ve tüketici harcamalarındaki azalış dikkate alınarak uluslararası ticaretin geçici bir durgunluğa maruz kaldığı yönünde bir sonuca varılmıştır.

4.2. Covid-19 Salgınının Uluslararası Ticarete Etkileri

Uluslararası ticaret 2020'nin birinci çeyreğinde çoğu ülke için daralmıştır, 2020'nin ikinci çeyreğine ilişkin veriler çok daha ciddi bir gerilemeye işaret etmiştir. Çoğu bölgede ticaret çökmeye devam ederken, Doğu Asya ve Pasifik bölgeleri iyileşme belirtileri göstermiştir. Otomotiv ve enerji sektöründe ticaret oldukça düşerken, tarımsal gıda ürünleri ticareti ise istikrarını korumuştur. Covid-19 ile ilgili tıbbi ürünlerin ticareti ise Nisan 2020'de iki katından fazla artmıştır.

Şekil 1'de de görüldüğü gibi UNCTAD'ın istatistiklerine göre, Bazı Asya ekonomileri ve Türkiye dışında, ihracat artışında 2020'nin üçüncü çeyreğinde genel bir düşüş eğilimi gözlenmiştir. Dördüncü çeyrek raporu henüz yayınlanmadığından 2020'nin tamamına yönelik bir bilgi verilememiştir.

Şekil 1: 2019 3. Çeyreğe Kıyasla, 2020 3. Çeyrekteki İhracat Artışı
Kaynak: UNCTAD. (2020). Global tradeupdate. Global trade: a frail recovery in thesecondhalf of 2020. October 2020

UNCTAD(2020) raporu incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır: Gelişmekte olan ülkelere yapılan ihracat, gelişmiş ülkelere daha iyi sonuç vermiştir. Gelişmekte olan ekonomilerin ihracatlarının yıllık büyümesi, ikinci çeyrekteki -%18'den Temmuz'da -%6'ya yükselirken, gelişmiş ülkelere gelenler -%22'den -%14'e çıkmıştır. 2020'nin ikinci çeyreğinde uluslararası ticaretteki düşüşten hiçbir bölge kurtulamamıştır, ancak en keskin düşüş ithalatın %35, ihracatın %41 düştüğü Batı ve Güney Asya bölgelerinde olmuştur. Temmuz ayı itibarıyla ticaretteki düşüş Doğu Asya dışındaki çoğu bölgede önemli olmaya devam etmiştir. Enerji ve otomotiv sektörlerindeki uluslararası ticaretin değeri, 2019 seviyelerinin önemli ölçüde altında kalmaktadır. Bununla birlikte, ev ofis ekipmanı ve kişisel koruyucu donanım, iletişim ekipmanları, ofis makineleri, tekstil ve giyim talebinde artış gözlenmiştir. Rapor, Covid-19 tıbbi malzemelerine (kişisel koruyucu ekipman, dezenfektanlar, teşhis kitleri, oksijen maskeleri ve diğer ilgili hastane ekipmanları) özel önem vermiştir. Covid-19 tıbbi malzeme ticareti (kişisel koruyucu ekipman, dezenfektanlar, teşhis kitleri, oksijen

maskeleri ve diğer ilgili hastane ekipmanları) Nisan 2020'den bu yana ortalama %50'den fazla artmıştır. Ancak bu tür ticaretteki artış, öncelikle zengin ulusların sakinlerine fayda sağlamıştır.

Ticaret ve yatırımın daha zayıf bir seyir izlediği gözlenmiştir. Küresel salgının süresi ve bunun sonucunda pandemiden kaynaklanan küresel ekonomik gidişat ile ilgili belirsizliğin, yatırımları caydırabileceği görülmektedir. Sürdürülen operasyonların uygulanabilirliğinin uzun vadeli olabilmesine ve esnekliğine yönelik endişeler, küresel değer bağlarından uzak durulmasına neden olabilir. Bu durum uluslararası teknoloji aktarımı bağlamında önemli bir kanala set çekebilir ve genel olarak bu tür üretim süreçleriyle bağlantılı yabancı sermayeyi yatırımlar odağında caydırabilir (Dieppe, 2020: i.9).

Uluslararası Ticaretin, Covid-19 küresel salgınının neden olduğu durgunluktan büyük oranda olumsuz etkilendiği saptanmıştır. Küresel salgının gidişatına göre, bazı ülkeler sıkı tedbirleri sürdürürken, bazı ülkelerde ise aşılama çalışmalarına bağlı olarak tedbirler hafifletilmektedir. Tahminlere göre, salgın birkaç dalga daha sürdüğü takdirde uluslararası ticaretin ve küresel ekonominin normal seyrine dönüşü için gerekli sürenin de uzayabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, uluslararası ticaretin olağan gidişatına dönebilmesi, küresel salgının yerküre bütününde belirli bir oranda gerilemesine bağlı olacaktır.

Covid-19'dan önce, mevcut uluslararası sistem, küresel bir liberal düzeni korumak isteyenler ile buna tepki gösteren merkantilistler arasındaki gerilim ile zaten bir geçiş sürecinden geçiyordu. Covid-19, yeni işbirliği aygıtlarının ortaya çıkmasını zorlayacak ve devletler, ne küresel liberal düzenin koruyucusu olacak ne de tamamen merkantilist olabileceklerdir.

Devletler muhtemelen kendi kendilerine daha yeterli olacak ve uluslararası tedarik zincirlerine daha az bağımlı olacak, ancak uluslararası ticaretle daha çok ilgilenecektir. Uluslararası işbirliği, işlevselci bir modele dayalı ihtiyaçlar olacak ve ideolojiler, politika oluşturmada ve teorik gelişimde ön planda olmayacaktır (Aybet, 2020: 309).

5. KÜRESEL SALGIN YÖNETİMİNDE SOSYAL DEVLET ETKENİ

Mevcut koronavirüs salgını tıbbi bir krizden fazlasıdır, aynı zamanda politik ve ideolojik bir krizdir. Neoliberal hükümetlerin yıllarca ihmal ettiği, halk sağlığının ve kamu yararının önemini inkar ederken, onları mümkün kılan kurumları karalayan derin bir krizdir. Aynı zamanda, bu kriz servet, gelir ve güçteki büyük eşitsizliklerin krizinden ayrılamaz. Demokratik değerler, eğitim ve çevresel yıkım krizinden de ayrılamaz. İkincisi ile ilgili olarak,

koronavirüssalgını, ekosistemde neoliberal küreselleşmenin yıkıcı saldırıları yoluyla doğal düzenin siyasallaşmasıyla derinden bağlantılıdır (Giroux, 2020: 1).

Salgını kontrol altına almaya çalışırken, ülkeler aynı zamanda aşırı yoksulluktaki artışla ve bununla birlikte gelen acılarla da yüzleşmelidir. Ancak bu sorunla mücadele etmek için birçok araçları var. Sosyal yardım programları üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar, güvenlik ağı tasarımlarını güçlendirmeye ve yanıtları değişen koşullara uyacak şekilde uyarlamaya yönelik yaklaşımlar için sağlam bir temel sağlar. Bu eylemler sosyal güvenlik ağlarını iyileştirebilir ve Covid-19 salgınının en kötü etkilerinden bazılarını karşı koymaya yardımcı olabilir (Gilligan, 2020: 105).

Çin, dünyanın geri kalanının büyük bir kısmının virüsle karşı karşıya olduğu en kötü zamanda virüsü kontrol altına alan ilk ülke oldu. Öte yandan, başlangıçta salgının şiddetini anlayamayan Batı ülkeleri ise ağır darbe aldı. Mart ayının üçüncü haftasında İtalya'da Covid-19'dan ölenlerin sayısı Çin'deki ölenlerin sayısını aştı ve Mart ayının dördüncü haftasında Amerika Birleşik Devletleri yeni pandemi merkez üssü oldu (Erdoğan, 2020: 1).

2007'de başlayan küresel mali kriz, refah devletleri için bir meydan okumaydı ve bazı hükümetleri sosyal politikalarını gözden geçirme kararına götürdü. Sosyal yardımların hacimlerindeki ve / veya uygulama kurallarındaki değişiklikler ile demografik durum refah devletinin daha da gelişmesini etkilemiştir (Lauzadytevd., 2018: 100-101).

Pandemi, yalnızca sıfır gümrük vergileri değil, aynı zamanda tüm ticaret ve yatırımlara sıfır engel elde etmeyi amaçlayan, birbirini izleyen 'herkese uyan' neoliberal ticaret politikasındaki kusurlar hakkında kamuoyunda daha fazla tartışmaya yol açtı. Bu politika, her ülkenin maliyet açısından en rekabetçi ihraç ürünlerinde uzmanlaşmasını, diğer her şeyi mümkün olan en düşük fiyatlarla ithal etmesini, aktif endüstri politikalarına sahip olmamasını ve hükümet düzenlemelerini ve harcamalarını en aza indirmesini gerektirir. Politika, şirketler için düşük maliyetli küresel üretim zincirlerini en üst düzeye çıkarır, ancak işçi haklarını ve çevre standartlarını iyileştirmek yerine daha da aşınmalarına doğru bir yarışa neden olabilir. Pek çok ekonomiyi dar bir üretim üssü, temel tıbbi ürünleri üretemeyen ve pandemiyle başa çıkmak için kıt halk sağlığı kaynakları koşulları içerisinde bırakmıştır (Ranald, 2020: 108-109).

Piyasa, aile ve devlet arasındaki paylaşılan değerler ve etkileşim eşit derecede önemlidir. Toplumdaki eşitsizlikleri azaltmayı amaçlayan seçilmiş sosyal politikalara dayanarak, devlete belirli bir refah devleti modeli saptanabilir. Bilim adamlarının büyük ilgisine rağmen, her ülkedeki mevcut refah devleti modelini araştırmanın tek ve net bir yolu yoktur. Ve özellikle Orta ve Doğu

Avrupa ülkelerindeki refah devleti analizine çok az ilgi gösterilmiştir (Lauzadytev.d., 2018: 100).

Uluslararası iş birliği daha çok ihtiyaçlara dayanan işlevsel bir modele evrilecek ve ideolojiler politikaların uygulanmasında ve teorilerin gelişiminde ön saflarında yer almayacaktır. Uluslararası ilişkiler teorileri artık ne statükoyu korumak veya meşrulaştırmak ya da ona meydan okuyan alternatiflere odaklanacaktır. Teoriler artık önceden tasarlanmış büyük projelerden kaynaklanarak değil, ihtiyaçların belirleyeceği ve politik ve ideolojik yönlendirmelerden arınmış çeşitli uluslararası iş birliği yöntemleri ve yollarını açıklamaya hedeflenecektir (Aybet, 2020: 299).

6. NEOLİBERAL POLİTİKALARIN KÜRESEL SALGIN KRİZİNİN YÖNETİMİNE ETKİLERİ

Margaret Thatcher'in 1979 yılında, Ronald Reagan'ın da 1980'de iktidara gelmeleri, iki başat finansal gücün temsilcisi olan iki ülkenin en üst düzeydeki yönetim mevkilerinin neoliberal iktisat yaklaşımlarının savunucuları olmalarına giden yolu hızlandırmıştır. Her iki yönetim de seçilmelerinin ardından deregülasyon ve finansal liberalleşme yaklaşımlarının önde gelen ve güçlü destekleyicileri olduklarını kanıtlamıştır (Helleiner, 2010: 626). Bu bakış açısı uluslararası finansal kurumların doğrudan desteği ile kısa sürede küresel anlamda benimsenmiştir.

Neoliberalizm, temel olarak kar oranlarının yükseltilmesine yönelik politikaları benimsemiştir. Sübvansiyonların kaldırılması ve kar oranlarındaki azalışın önlenmesi adına devlette ayrılan sosyal harcamaların kısılması gibi önlemlerin alınması gibi bir dizi önlem sermayenin karını yükseltmeye yönelik alınan tedbirler arasında öngörülmüştür. Almanya örneğine bakıldığında söz konusu yaklaşımların uygulanmasıyla; 1980'lerin ortasından 1990'lı yılların sonuna doğru yaklaşık 12 yıl içerisinde %2 oranına varan işgücü gelirleri artışı ve %59 oranına varan sermaye gelirleri artışı gözlemlenmiştir (Demir, 2001: 85).

Neoliberal iktisadın politikalarıyla uyumlu olarak liberalleşme, özelleştirme ve mali kemer sıkma yaklaşımlarının temel alındığı Washington Uzlaşısının kalkınma süreçlerini henüz tamamlayamamış ve ekonomik istikrarsızlıklar içerisindeki gelişmekte olan ülkelere kurtuluş reçetesi olarak sunulmuştur. Mal, hizmet ve para ticareti önünde var olan tüm engelleri ortadan kaldırmayı kapsayan liberalizasyon sürecinin, bu evrede uygulanmaya çalışılmış olan istikrar programlarının yapısal ögesi olarak yerini aldığı anlaşılmaktadır (Dinçer ve Çakmak, 2008: 136).

Neoliberal doktrinin bir durgunluk ve ardından gerileme dönemine girdiğinin anlaşılmasıyla birlikte, akademik çevrelerce, yeni bir ekonomik düzen

oluşturma veya ana akım öğretinin yeni gerçekliklere uyarlanması yönünde arayışlar devam etmektedir.

Neoliberalizmin yayılması, bazı ülkelerin kapsamlı politika reformuna giriştiği, bazılarının ise ekonomik politikada nispeten mütevazı ayarlamalar yaptığı inişli çıkışlı bir süreç olmuştur. Neoliberal paradigmaya dahil edilen politikaların karışımı, değişen siyasi ve ekonomik koşullara yanıt olarak zaman içinde de değişmiştir (Blair, 2016: 3).

Neoliberal politikayı eleştirenler, on dokuzuncu yüzyılın başlarında neoklasik karşılaştırmalı üstünlük teorisinin temel varsayımlarının sınırlılıklarına işaret etmektedir. Bu kurallar, hastanelerin, yaşlı bakımı merkezlerinin ve enerji şirketlerinin özel şirket mülkiyetine izin vererek hükümete bir kriz anında düzenleme yapma kabiliyetinin daha düşük olmasını sağlamaktadır. Ticaret anlaşmaları aynı zamanda yabancı yatırım seviyelerini de düzenlemektedir. Pandeminin neden olduğu gibi ekonomik krizlerde fiyatlar düştüğünde, birçok sektör küresel şirketlerin artan yoğunlaştırılmış mülkiyetine karşı savunmasızdır (Ranald, 2020: 109).

Serbest ticaret, rekabet ve daha düşük fiyatlar retoriğine rağmen, bu anlaşmalar küresel şirketlerin tekel haklarını tüketiciler pahasına artırmıştır. İlaç şirketleri, daha ucuz ilaçların bulunabilirliğini geciktirerek, yeni ilaçlar üzerindeki 20 yıllık tekellerini sağlamlaştırarak ve / veya artıran ticaret kuralları için başarılı bir şekilde lobi yapmıştır (Gleeson ve Labonté 2020: 39-65).

Covid-19 sonrası dünyada paradigmalarda üzerindeki baskın Batı tekelinin değişmesi pek olası görünmemektedir. Popüler söylemler ve yaygın olarak benimsenen fikirler hala aynı akademik çevrelerden yayılacaktır. Ana akım medya desteği ile de konularını güçlendirmeye devam edecektir. Fakat fikirlerin politikaları meşrulaştırma şekli bir değişime/gerilemeye maruz kalacaktır. Uygulamalara gelince ise, fikirler uygulamaları değil; uygulamalar fikirleri şekillendirecektir. Bunun nedeni, uluslararası iş birliği kalıpları, değer ve kimlik temelli ilişkilerden daha az etkilenir hale geldikçe ve ihtiyaçlara odaklanan sonuç odaklı, çıkar temelli, işlemsel ilişkiler tarafından daha fazla yönlendirildikçe; politik kararlara meşruiyet kazandıran fikirlerin inşası gittikçe daha nadirleşecektir (Aybet, 2020: 304-305).

7. BULGULAR VE SONUÇ

Covid-19 salgınının kontrol altına alınmasında yaşanan zorlukların, neoliberal ekonomik paradigmanın egemenliğiyle ve bireyci piyasa köktenciliğiyle yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Sosyal devlet olgusundan giderek uzaklaşmış ve sosyal güvenlik önlemlerini azaltmış olan

ülkelerin yaşanmakta olan küresel salgının etkilerinden en çok etkilenen ülkeler oldukları gözlenmiştir.

Yaşanan her kriz sonrasında küresel ekonomi yaklaşımında önemli değişimlere ve dönüşümlere yönelik beklentiler olmuşsa da, bu beklentilere yeterince cevap gelişmeler olmamıştır. Özellikle 1980'ler ve 1990'larda kayda değer değişimler yaşansa da genel olarak sorunların kendiliğinden düzeleceği beklentisiyle işlerin olduğu gibi yürütülmesine devam edildiği görülmüştür. Yine de her krizin en azından sular durulana kadar uluslararası finans kurumlarında belirli değişimlere önyak olduğu da yadsınamaz. Krizlerin neden olduğu sınamaların, belli bir seviyeye kadar daha etkili dönüşüm ve değişimlerin yapılmasını zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır.

Çalışmada, sosyal devletin sağladığı sosyal güvenlik olanaklarını erozyona uğratmış olan neoliberal politikalarının etkisiyle, devletlerin, Covid-19 küresel salgınına birçok yönden cevap veremediğinin ortaya konulması girişiminde bulunulmuştur. Çalışmada elde edilmiş olan bulgular göz önünde bulundurulduğunda bütünüyle yeni ve tarafsız bir bakış açısıyla yeni bir ekonomik düzenin oluşturulması gerektiği sonucuna varılmıştır. Halkın temel gereksinimleri güven altına alınmadan uygulanacak herhangi bir ekonomi politikası başarısız olmaya mahkum görünmektedir. İçinde bulunduğumuz zorlukların yeniden yaşanmaması için, oluşturulabilecek yeni ekonomi yaklaşımı her devletin kendi gerçekliklerine ve dinamiğine uygun olarak yorumlanabilecek ve esnetilebilecek bir yapıda olmalıdır.

8. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

9. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

10. YAZAR KATKILARI

ET, ÖSA: Fikir;

ÖSA: Tasarım;

ET: Denetleme;

ET, ÖSA: Kaynakların toplanması ve/veya işlemesi;

ET, ÖSA: Analiz ve/veya yorum;

ÖSA: Literatür taraması;

ET, ÖSA: Yazıyı yazan;

ET: Eleştirel inceleme

11. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışmanın verileri anket, görüşme vb. yollarla toplanmış olmayıp doküman analizi metoduna dayanmaktadır. Verileri toplarken etik izne gerek duyulmadığı için çalışmada etik izinle ilgili bilgilere ve formlara yer verilmemiştir. Çalışma, herhangi bir tez çalışmasından üretilmemiştir. Bunun dışında çalışmada gerekli olan tüm etik kurul ilkelerine uyulmuştur.

12. KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. & Robinson, J.A. (2014). *Ulusların Düşüşü, Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, Çev. Faruk Rasim Velioğlu, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.: İstanbul).
- Aybet, G. (2020). 'Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri', *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, Haziran 2020, Ankara, ss. 299-318
- Barquet N. & Domingo, P. (1997). 'Smallpox: The Triumph over the Most Terrible of the Ministers of Death', *Annals of Internal Medicine*, 127 (8), pp. 635-642.
- Bell, C. & Lewis, M. (2005). The Economic Implications of Epidemics Old and New. *SSRN Electronic Journal*. 10.2139/ssrn.1112799, pp. 137-174.
- Blair, D. J. (2016), 'Economic Inequality and the Global Diffusion of Neoliberalism', *24th IPSA World Congress of Political Science Poznań, Poland 27 July 2016*
- Dávila, B. E. (2018). 'En el centenario de la gripe española: un estado de la cuestión' *Revista de Demografía Histórica*, ISSN 1696-702X, 36 (1), 2018, pp. 17-42.
- Demir, G. (2001). 'Küreselleşme Üzerine'. *Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi*, 56/1, (Ankara, 2001), s.73-104.
- Dieppe, A. (2020). *Global Productivity: Trends, Drivers, and Policies*. Advance Edition. Washington, DC: World Bank. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.
- Dinçer, Gönül & Çakmak, Umut: 'GATS Çerçevesinde Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliğinin Liberalizasyonu Üzerine Bir Değerlendirme', *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63-4, (2008), s.135-154.
- Dorel, F. (2006). La thèse du "génocide indien": guerre de position et science et mémoire. *Amnis: Revue de Civilisation Contemporaine de l'Université de Bretagne Occidentale*, ISSN 1764-7193, N° 6, 2006 (Ejemplar dedicado a: La Guerra y sus víctimas (Europa-América Siglo XIX-Siglo XXI)). 10.4000/amnis.908.
- Erdoğan, M. M. (2020). "Covid-19 and the End of the Road for Neoliberalism", *11. International Conference of Political Economy: Global Inequalities*, Online Conference, June, 24-26, Istanbul.
- Furuse, Y., Suzuki, A. and Oshitani, H. (2010). "Origin of the Measles Virus: Divergence from Rinderpest Virus Between the 11th and 12th Centuries," *Virology* 7 (2010), pp. 52-55.

- Genç, Ö. (2011). Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını Ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri, *Tarih Okulu*, Mayıs - Ağustos 2011, sayı: X, ss. 123-150.
- Gilligan, D. (2020). "Social safety nets are crucial to the Covid-19 response: Some lessons to boost their effectiveness," IFPRI book chapters, in: Covid-19 and global food security, chapter 23, pages 102-105, International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- Gleeson, D. and Legge D. (2020) 'Three simple things Australia should do to secure access to treatments, vaccines, tests and devices during the coronavirus crisis'. *The Conversation* 21 April, <https://theconversation.com/three-simple-things-australia-should-do-to-secure-access-to-treatments-vaccines-tests-and-devices-during-the-coronavirus-crisis-136052>. Erişim Tarihi: 31.12.2020.
- Helleiner, H. (2010). 'A Bretton Woods moment? The 2007–2008 Crisis And The Future Of Global Finance'. *International Affairs*, 86: 3, (Blackwell Publishing Ltd/The Royal Institute of International Affairs: 2010), p.619–636.
- Garrett, T. (2007). Economic Effects of the 1918 Influenza Pandemic Implications for a Modern-day Pandemic. Working paper CA0721.
- Giroux, Henry. (2020). *The Covid-19 Pandemic Is Exposing the Plague of Neoliberalism*, Praxis Educativa, 24. 10.19137/praxiseducativa-2020-240202.
- Jordà, Ö., Singh, S. R. & Taylor, A.M. (2020). *Longer-Run Economic Consequences of Pandemics*, Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper 2020-09.
- Küçük, O. (2020). 'Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri', *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, Haziran 2020, Ankara, ss. 13-53.
- Lauzadyte, T.A., Balezentis, T., Goculenko, E. (2018). Welfare State in Central and Eastern Europe. *Economics and Sociology*. 11. 100-123. 10.14254/2071-789X.2018/11-1/7.
- Luming, Z. (2020). 'Research on Covid-19 Pandemic and Social Security'. *World Journal of Social Science Research*. 7. p4. 10.22158/wjssr.v7n2p4. pp. 4-11.
- Malanima P. (2012). 'The economic consequences of the Black Death', *L'impatto della "Peste Antonina"*, Ed. Elio Lo Cascio, (Edipuglia: Bari, 2012), pp. 311-328.
- Nunn, N. Qian, N. (2010). 'The Columbian Exchange: A History of Disease, Food, and Ideas', *Journal of Economic Perspectives*, 24 (2), Spring 2010, pp. 163–188.
- Pamuk, Ş. (2007). "The Black Death and the origins of the 'Great Divergence'", *European Review of Economic History*, pp. 289-317.
- Pirenne, H. (2009). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, (İletişim Yayınları: İstanbul, 2009).
- PBS. (2020). A science odyssey: people and discoveries. Worldwide flu pandemic strikes, 1918–1919. Erişilebilir: <http://www.pbs.org/wgbh/aso/databank/entries/dm18fl.html>. Erişim tarihi: 17.12.2020.

- Ranald, P. (2020). 'Covid-19 Pandemic Slows Global Trade and Exposes Flaws in Neoliberal Trade Policy'. *Journal of Australian Political Economy*. No. 85, pp . 108-14.
- Richards, A. (2020). *How Low Can It Go? Asian Flu of 1957-58 Foretells "Recession" in 2020*, Alambic Investment Management, L.P. March 2020.
- Rodrik, D. (2002), 'After Neoliberalism, What?', *Alternatives to Neoliberalism Conference sponsored by the New Rules for Global Finance Coalition, May 23-24, 2002*.
- Rogers, K. (2020). 1957 flupandemic, *Encyclopaedia Britannica Online*. <https://www.britannica.com/event/1957-flu-pandemic>, Erişim tarihi: 23.12.2020.
- Saunders-Hastings, P. R., & Krewski, D. (2016). Reviewing the History of Pandemic Influenza: Understanding Patterns of Emergence and Transmission. *Pathogens* (Basel, Switzerland), 5(4), 66.
- Trilla, A., Trilla, G., Daer, C. (2008). The 1918 "Spanish Flu" in Spain", *Clinical Infectious Diseases: an official publication of the Infectious Diseases Society of America*. 47. 10.1086/590567, pp. 668-73.
- UNCTAD. (2020). Global trade update. Global trade: a frail recovery in the second half of 2020. October 2020.
- WTO. (2020). World Trade Statistical Review 2020.
- Yoneyama, T. & Krishnamoorthy, M. (2010). Influence of the Cold War Upon Influenza Pandemic of 1957-1958. *Proceedings 6th IEEE International Conference on E-Science (E-Science 2010)*. 12. 10.1109/eScience.2010.25

ECONOMIC REFLECTIONS OF THE TRANSFORMATION OF SOCIAL DISTANCE CONCEPT IN EVERYDAY LIFE AFTER COVID-19 TO VIRTUAL CONTACT¹

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUEAS
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Article Submission Date: 07.06.2021 Accepted Date: 22.06.2021

Seray BİLİCİ
Master Graduate Student
Çanakkale Onsekiz Mart University
School of Graduate Studies, M.A.
Program in Media and Cultural
Studies
Çanakkale, Turkey,
seraybilici.socail@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4938-5939

Arif YILDIRIM
Asst. Prof.Dr.
Çanakkale Onsekiz Mart University
Faculty of Communication,
Journalism,
Çanakkale, Turkey,
arify@comu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4446-4865

ABSTRACT |

Being aware of its own self through social interaction with other people, humanity is discovering new ways to meet the need for socialization and to interact with other people based on communication in the 21st century. The social isolation that emerged with the Covid-19 pandemic is an important obstacle to the social life of modern people and the sustainability of the entertainment industry. However, in line with the need for socialization, people create their own online social activities by overcoming these obstacles with the communication technologies of the age. This new sector, which emerged at a time of global crisis, allows the formation of new economic capital of digitalization. Within the scope of the study, the adaptation of the entertainment sector, which experienced a shrinkage in its economic volume during the pandemic, to the digital world as a way of salvation is examined. Various online activities carried out in line with this review have been examined in detail, and the future of the sector is discussed with the findings obtained.

Keywords: Digital media, social media, social distance, virtual contact, Covid-19

Jel Codes:: D83, L86, A12

Scope: Management Information Systems

Type: Research

DOI: 10.36543/kauiibfd.2021.024

Cite this paper: Bilici, S. & Yıldırım, A. (2021). Economic reflections of the transformation of social distance concept in everyday life after Covid-19 to virtual contact. *KAÜİİBFD*, 12(23), 554-591.

¹ Compliance with the ethical rules of the relevant study has been declared..

COVID-19 SONRASI GÜNDELİK HAYATTA OLUŞAN SOSYAL MESAFE KAVRAMININ SANAL TEMASA DÖNÜŞÜMÜNÜN EKONOMİK YANSIMALARI

Makale Gönderim Tarihi: 07.06.2021 Yayına Kabul Tarihi: 22.06.2021

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Seray BİLİCİ
Yüksek Lisans Öğrencisi
Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Medya
ve Kültürel Çalışmalar Anabilim
Dalı
Çanakkale, Türkiye,
seraybilici.socail@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4938-5939

Arif YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi
Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
İletişim Fakültesi, Gazetecilik
Bölümü,
Çanakkale, Türkiye,
arify@comu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4446-4865

ÖZ | Başka insanlarla kurduğu sosyal etkileşim ile kendi benliğinin farkına varan insanlık, 21. yüzyılda sosyalleşme ihtiyacını gidermenin ve diğer insanlarla iletişim temelli etkileşim kurmanın yeni yollarını keşfetmektedir. Covid-19 pandemisi ile ortaya çıkan sosyal izolasyon, modern insanın sosyal yaşamına ve eğlence endüstrisinin sürdürülebilirliğine önemli bir engel oluşturmaktadır. Ancak, sosyalleşme ihtiyacı doğrultusunda insan, bu engelleri çağın iletişim teknolojileri ile aşarak kendi online sosyal etkinliklerini yaratmaktadır. Küresel bir kriz anında ortaya çıkan bu yeni sektör, dijitalleşmenin yeni ekonomik sermayesinin oluşumuna olanak tanımaktadır. Çalışma kapsamında, pandemi süresince ekonomik hacminde küçülme yaşanan eğlence sektörünün, bir kurtuluş yolu olarak dijital dünyaya adaptasyonu incelenmektedir. Bu inceleme doğrultusunda gerçekleştirilen çeşitli online etkinlikler detaylı incelenmiş olup, elde edilen bulgular ile sektörün geleceği tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital medya, sosyal medya, sosyal mesafe, sanal temas, Covid-19
JEL Kodu: D83, L86, A12

Alan: Yönetim Bilişim Sistemleri
Türü: Araştırma

1. INTRODUCTION

Mankind began to get rid of the rudimentary structures that we know by carrying out the construction of public sphere alongside social life. In this public sphere, he begins to create daily interactions with other individuals to satisfy desires that he cannot achieve on his own and therefore, the social animal mentioned by Aristotle was born. With this transformation of everyday life with the change in social structure, people have come out of their locked boxes and have built up a new understanding of everyday life through interaction with other people. Although this understanding of everyday life began with the everyday routines of primitive life, it gradually became complex routines over time as one's technology and culture developed. While the routines of everyday life become ordinary, they constitute the foremost important data pool in terms of social studies. As stated by Lefebvre (2014); everyday life is an intermediate and mediating level. In it, the foremost concrete of dialectical movements may be observed as: need and desire, pleasure and absence of enjoyment, satisfaction, and privation (or frustration), fulfilments and empty spaces, work and non-work. The repetitive part, within the mechanical sense of the term, and the creative a part of the everyday become embroiled in a very permanently reactivated circuit during a way which only dialectical analysis can perceive.

Everyday life experiences are always changing within the historical process. These changes occur in proportion to the development of technology and culture. The systematic of everyday life, which exists in the social sense that introduces cultural and technological changes, new cultural practices and new tools associated with their use. Although the constantly renewed technology is used for its own purpose in the first place, but their use is restructured according to the cultural needs of the society. The relationship between technology and everyday life, which began as a trap of primitive times, has resulted in changes in social and spatial phenomena. Once again, Lefebvre (1991) defined that transformation within the social like within the whole of (social) space proceeds from the body, although it so metamorphoses the body that it's going to forget it altogether – while it should separate itself so radically from the body on kill it. Within the body itself, spatially considered, the successive levels constituted by the senses (from the sense of smell to sight, treated as different within a differentiated field) prefigure the layers of social space and their interconnections. The passive body (the senses) and also the active body (labour) converge in space.

Technological developments and transformations in the social field have moved further away from the body and made the social field more massive with technology and has started to exist in nature as a more advanced social creature.

Much more productive or valuable species, domesticated a much wider range of crops, developed intensified food production and densified human populations more quickly, and entered the modern world as a result with more advanced technology, more complex political organization, and more epidemic diseases. with which one can infect other peoples (Diamond, 1997). This new social order created by sedentary society has to find a solution to the viruses transmitted by the new living things in this new social order in order for human beings to survive among the animal and plant species domesticated by natural selection.

Thus, infectious diseases like smallpox, measles, and influenza arose as specialized germs of humans, derived by mutations of very similar ancestral germs that had infected animals. The humans who domesticated animals were the first to fall victim to the newly evolved germs, but those humans then evolved substantial resistance to the new diseases. When such partly immune people came into contact with others who had had no previous exposure to the germs, epidemics resulted in which up to 99 percent of the previously unexposed population was killed (Diamond, 1997). During the current COVID-19 pandemic dense urban conglomerations function as epicentres for the spread of the coronavirus, as human interactions high in these settings. Hence, to avoid spread of virus, authorities world-wide have prescribed social distancing that ranges from isolation among people in entire metropolitan areas and commanding inhabitants to stay home (shelter in place), to the closing down of meeting places and schools, and voluntary isolation of elders and other vulnerable sub-groups. While these measures can be effective against disease transmission (Wilder-Smith & Freedman, 2020).

Since the introduction of computing into society, scholars and technologists have pondered its possible social impact with its rapid evolution, large numbers of applications, wealth of data sources, and global reach to homes, the net has added even more uncertainty. People could use the web to further privatize entertainment (as they have purportedly done with television), to get previously inaccessible information, to extend their technical skills, and to conduct commercial transactions at home--each are somewhat asocial functions that may make it easier for people to be alone and to be independent. Alternatively, people could use the web for more social purposes, to speak and socialize with colleagues, friends, and family through email correspondence and to join social groups through distribution lists, newsgroups, and MUDs (Kraut, et. al. 1998). The intersection of the digital world and real life has been a part of the daily routine for many years and has thus been normalized in human perception. The Covid-19 outbreak in this fastest period of the digital age is a digital pandemic. So much so that the rate of spread of the virus cannot keep up

with the rate of spread of information and the deception that comes with it. Digital pandemics will be new types of epidemics created by the virus spread by information rather than the actual virus waiting for humanity in the world of the future. Because humanity is making the first trial of digitalization with the Covid-19 epidemic. Although digitalization has collapsed at certain points, people have seen that they can completely digitize real life in the world of the future with Covid-19 (Yıldırım, 2020a, p.395). Human beings, who live in a cramped way in city life, have integrated their habits in the real world into digital with the instinct of survival. Business life, education, entertainment venues and even emotional relationships, which are the socialization areas of people, have been moved to the virtual environment. People who cannot meet in the real environment of everyday life maintain their existence through digital applications. This process can also be thought of as the incarnation of virtual bodies in the digital world. This transformative process created by the Covid-19 virus has made people timeless, spaceless, and disembodied.

2. THE SOCIAL DISTANCE CONCEPT BY COVID-19

While the aim of every measure taken against the epidemic is to control the health of humanity and to connect it to routine even if there are innovations in everyday life, the social, economic, political and psychological reflections of this new routine will be with digital. In everyday life practices, new versions of the usual phenomena, actions and routines and the integration of these versions into life are observed. The concept of social isolation, which came to the fore after the Covid-19 pandemic, is to isolate the sick person in a separate place so that he or she does not infect other people. The emergence of this concept, which settled in daily life and caused an important transformation, dates back to the 1800s.

At this point, self-isolation (recorded in 1834) and self-isolation (1841) are now used to describe self-isolation to prevent infection or the spread of infectious diseases. In the 19th century, they were most used to choose countries to isolate themselves from the outside world and economically come from other parts of the world. In addition to these terms used in modern times in the 19th century, recent epidemics, especially the current crisis, have also seen really new words, phrases, combinations, and abbreviations, which are not necessarily for the coronavirus epidemic. And it was created, but it is used more widely since it started. Infodemic (a hybrid word for information and pandemic) is a proliferation of unproven media and online information related to the crisis. The term was coined for the SARS epidemic in 2003 but is also used to describe the current spread of news about the coronavirus (WHO, 2020; Paton, 2020). Within the scope of epidemics affecting public health, events such as the great plague from

the 14th century, black plague, or black death from the 16th century, which had great effects on public health and turned into a struggle for survival, were experienced. At the end of this struggle, in terms of survival and continuity, concepts such as self-isolation, self-quarantine and quarantine became the main methods for improving public health.

The concept of quarantine is one of the important concepts of public health during the epidemic, and it is one of the oldest and most effective tools for controlling the outbreak of infectious diseases. This public health practice was widely used in Italy in the 14th century, when ships arriving at the Venetian port from the plague-infected port had to moor and wait for 40 days (Italian: quaranta, 40) before the passengers could disembark survivors. 40 days provide enough time to complete the incubation period, however, asymptomatic cases will develop symptoms and can therefore be identified. During the SARS epidemic in 2003, isolation was also successfully implemented as an effective measure (Goh et al., 2006). It is also an important part of the pandemic influenza plan. Quarantine refers to restricting the movement of people who are presumed to have been exposed to an infectious disease but who are not sick, because they are not infected, or are still in the incubation period. Isolation can be applied on an individual or group level and generally involves restrictions on designated homes or facilities. Isolation can be voluntary or mandatory. During the period of isolation, everyone should be monitored for any symptoms. If such symptoms occur, they should be immediately isolated to a designated facility familiar with the treatment of serious respiratory illnesses. Isolation is most successful when cases are detected quickly, contacts can be listed and traced in a short period of time, and quarantine is quickly issued while this announcement is voluntarily made (Maj, 2020).

The terms social isolation and quarantine experienced in everyday life during the Covid-19 process have brought the dynamics of the public sphere to the digital world. This rapid change, experienced with the instinct of survival, is reflected in everyday life as new spaces and new rituals. Fuchs (2020) explains this transformation as follows; People avoid face-to-face social contacts and replace them with mediated social relationships in which communication is organized with the help of telephone, social networks, messaging software and video communication applications (such as WhatsApp, Telegram, Zoom, Skype, Panopto, Blackboard Collaborate, Jitsi, Discord, etc.). Social distancing is not about avoiding communication, but replacing face-to-face communication, which carries the risk of contagion through mediated communication. Social distancing is not about distancing yourself from social and other people, but communication and sociability at a distance. In 2020 billions of people experienced and practiced

the total collapse and reorganization of their social life. In modern society, daily life can be organized as social practices that occur in different social systems; in these social systems, people continue to spend a certain amount of time with certain people to achieve certain goals. Everybody can use the public space, where we spend free time, meet other people, move from one place to another or organize other aspects of everyday life. For example, work in an office or factory from 9 a.m. at 5 p.m. from Monday to Friday. This means dividing space and time into specific periods of time spent in certain places. Social flexibility, globalization, digitization, personalization, and neo-liberalisation have changed the time and space of everyday life. More and more people are working in different spaces at different times, including their homes and public spaces. Workplaces, homes, and public places have been partially integrated. The boundary between free time and work time, entertainment and work, consumption and production, office, and home, etc. became blurred.

Social distance, which emerged as a result of this uncertainty, was first used on a scale developed by Bogardus in 1925 (Bogardus, 1925). Since its introduction, the Bogardus Social-Distance Scale (1925) has been widely used as a measure of social approval and the “social distance” a respondent perceives between himself and members of different national, racial, religious, or political groups. Eight statements, ranging in gradation from willingness to have a member of one's family marry into the group to preference to exclude a member of the group from this country except as a tourist serve to identify the degree of intimacy acceptable to a respondent towards an average member of a given group. The assumption is that a low social distance score indicates a high degree of acceptable intimacy (Payner, York, & Fagan, 1974). Bogardus' social distance scale was developed to measure distance in the social sphere, such as people who stay away from each other, not getting married or doing business together. The re-emergence of this concept today is related to the frequent contact environments of people in social life. Close contact in social areas such as crowded business environments, schools and entertainment centres that emerged in connection with urbanization has become a risk factor. In order to prevent the risk of transmission of the disease, states have minimized the contact in everyday life. As can be seen in Figure 1, interpersonal distance is clearly separated in London. This social distance between people has become the routine of daily life over time.

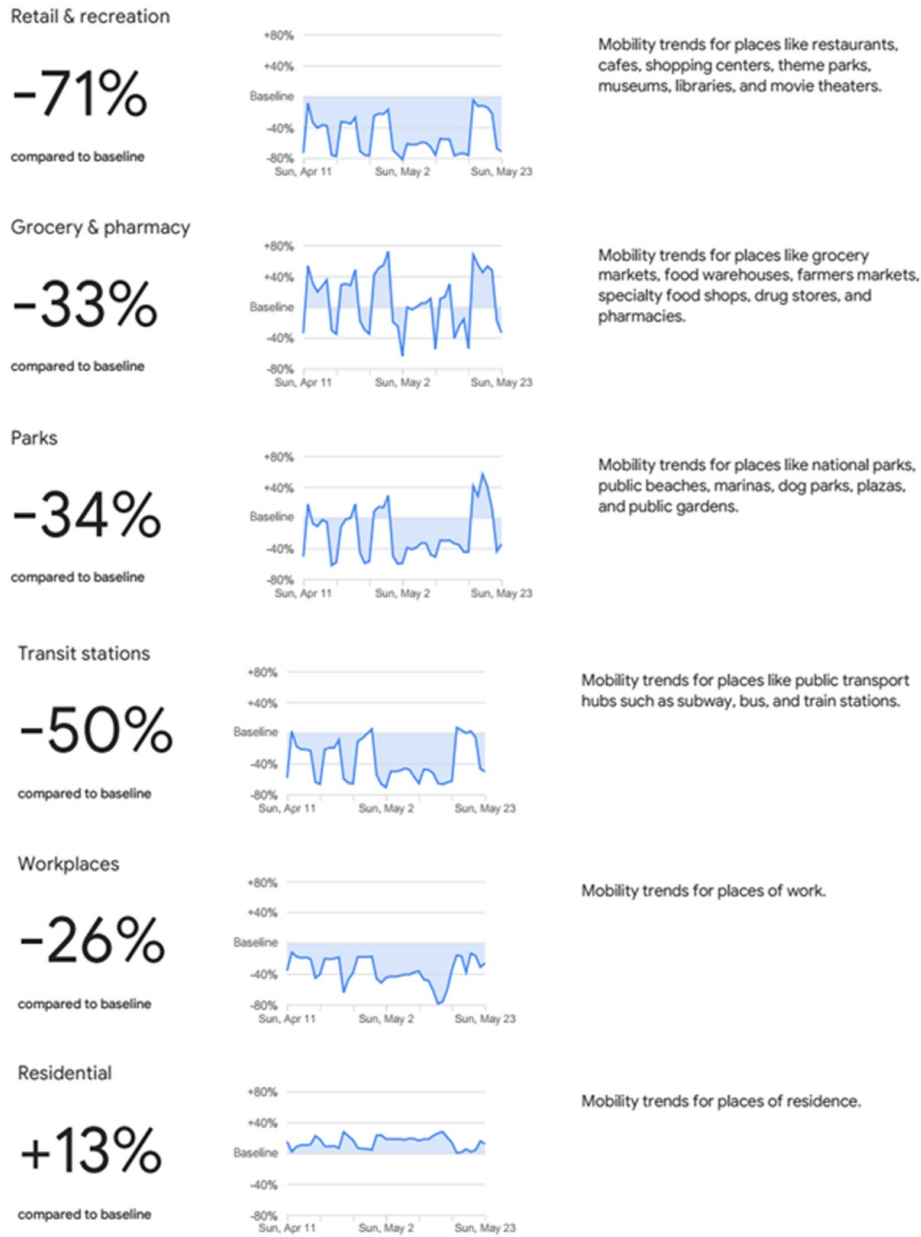
Figure-1: Social distancing footpath markings in London, United Kingdom.
Source: By Acabashi under CC-BY-SA 4.0.

Given the current social adjustments occasioned through the advent of the unconventional coronavirus (COVID-19) across the globe, there has in no way been a higher time to apprehend the effect of digital social interactions on well-being and loneliness. The COVID-19 pandemic has necessitated a reduction in individual contact (social distancing), growing the opportunity that people can also additionally come to be socially isolated. Isolation in addition to the extra stressors and uncertainty related to this crisis pose many socioemotional health risks, especially loneliness (Towner, Ladensack, Callaghan 2021; Tomova et al., 2020). The interruption of social interaction due to social distance has also led to a decrease in the stimuli around people. Considering that the brain is an organ that stays alive as it is used, it is important to have an external stimulus for the brain to stay alive. The decrease in warnings from external factors during the Covid-19 process causes emotional states such as loneliness and anxiety disorder in the individual. The people most affected by this situation are those who live in crowded city life. Because the rapid migration to the city life after industrialization has brought a crowded and congested life form to the present day. Populated areas are dangerous in terms of the rate of spread of the virus. To prevent this spread, states have set rules to maintain interpersonal distance. As can be seen in Figure 1, warning symbols integrated into city life have brought social distance to everyday life. Social distance has physically separated the individual from other people in a crowded society. This distinction prevented the spread of the virus. However, the physical distance experienced also triggered the

feeling of loneliness in the person.

Google (2021) has started to share the community mobility report in line with the requests that have arisen to support social distance rules. The purpose of this dataset, which also includes Turkey, is to measure social distance through location data. The report includes data from 131 countries. The social areas included in the community mobility report are as follows; It consists of 6 different areas: entertainment centres, markets and pharmacies, parks (public areas), public transportation stations, workplaces and residences. The amount of time spent outside statistically is also reflected in the data provided by Google. The report given in Figure 2 covers the period from April 11 to May 23, 2021.

As stated in this report, the location in the first graphic is retail and recreational areas, and includes places such as restaurants, cafes, shopping centres, theme parks, museums, libraries, and cinemas. According to the Google Community Mobility report, a decreasing movement trend of 71% is measured in the social areas in retail and recreation chart. When we look at the general situation, the biggest decrease is seen in this area. The locations in the second graphic are markets and pharmacies. This chart includes the following areas: market, food store, market, food shop where specialty products are sold, and places such as pharmacies. According to the Google Community mobility report, a 33% decreasing movement trend was measured in the social areas in the second graphic. This is a predictable rate as these are areas where basic needs are met. The location in the third chart is parks and includes national parks, public beaches, marinas, dog parks, plazas, public parks. According to the Google Community Mobility report, a decreasing movement trend of 34% was measured in these social areas. There has been an average decrease in the mobility trend in these areas due to the low risk of virus transmission in open areas. Fourth, public transport stations are examined. It refers to transportation centres such as public transportation centres, metro bus and train stations. According to the Google Community Mobility report, a 50% decreasing movement trend was measured in the social areas in the fourth chart. One of the reasons why this rate has decreased by half is that it is due to the implementation of social distance rules in public transportation. In the fifth chart, work areas such as workplaces are expressed. This chart measures the movement trend of workplaces. As seen in the chart that there is a decreasing movement trend of 26% in workplaces. This ratio shows the transformation of office work to work from home. In the sixth chart, the movement trend in social life areas such as residences is measured. There was a 13% increase trend in residences. As a result of this minimization of interaction in social areas, people spend time at home because they cannot socialize outside.

Figure-2: COVID-19 Community Mobility Report of Turkey
Source: (Google, 2021)

Human interaction in the public sphere continues to decline, as evidenced by the Google Community Mobility Report. Except for areas where basic needs are met, such as markets and pharmacies, human interaction tends to decline. This graphic can be considered as an indicator of the social distance between people. The Covid-19 virus continues on a line whose outcome cannot be foreseen. The set of rules that states apply to everyday life in order to maintain social distance has made people far from the areas where they socialize. Although this situation prevents the spread of the virus, it causes the daily habits to be updated again. In the process of the Covid-19 virus, it is necessary to create a new design in which there is no contact in everyday life, from education to individual relationships and social life.

3. THE CONCEPT OF VIRTUAL CONTACT AS A RESULT OF SOCIAL DISTANCE

The rapid transformation in daily life, which occurred with the Covid-19 process, can also be considered as a preparatory stage for the transition to virtual communication for human beings. In societies where contact is greatly reduced or even penalized, people need virtual environments and virtual contact to socialize. This situation also causes activities such as concerts, meetings, awards ceremonies, football matches that cannot be organized in real life, to be transferred to the virtual environment. Based on the discourse that human is a social being, it seems that people transfer their new socialization habits to the digital world. One of the human-specific features is the ability to easily adopt newly experienced rituals as a lifestyle over time. The routines and habits formed in this virtual world also provide impressions about how the future will be constructed. Users have the opportunity to participate digitally in spaces where they are not actually present and to perform their social activities in front of the screen. In this context, the concept of social distance that occurs in everyday life has transformed into the concept of virtual contact by creating a fast interaction in the internet environment.

The fear of "losing contact with reality", the fear of living in some "unnatural" artificial world, is not a problem for us and we have chosen to live together for a long time. What is important is the technical ability to create simulations and the political ability to control the context of the presentation. Ethical criticism of Simulacrum accuses us of living in a dream world (Robins, 1996). The Covid-19 virus can also be seen as a process in which the patterns of the usual world are destroyed, leading to a new consciousness. In line with this change, many online formats are integrated into social life. The society is trying to adapt to this rapidly changing new life with traditional habits. This

transformative process turns the concept of social distance, which emerges in daily life, into the concept of virtual contact. The concept of virtual contact is related to the process of moving social life, education, emotional relationships and business life from social spaces to virtual spaces. In short, virtual contact turns into virtual communication, which was customary in the crowded city life before the epidemic. In line with the possibilities offered by the internet, it enables communities that cannot come together in the real world to meet in the digital world. From this perspective, it can be said that if society is a network, this network is moved from cities to the digital environment, revealing virtual spaces and thus virtual contact.

Social media platforms such as Facebook and Instagram play a key role due to their popularity and physiology-based feedback loops: they can create many weak connections, which can have an impact on the way we experience everyday culture in the actuality. These obligations are governed by the economic and technical regulations of the platform (Appel, G., Grewal, L., Hadi, R. et al., 2020). However, they provide space for discussion and collective negotiation processes. Especially now, in the context of the coronavirus pandemic, social media clearly provides an opportunity for solidarity action. They allow for collective experience and communication about them, whether we are talking with people we know or people we don't know. These types of shared experiences are particularly important in the current crisis because they are the basic condition of solidarity (Stalder, 2014). The resources (time, cost, effort, participation) used for solidarity actions on the Internet vary, but the effectiveness should not be judged in general terms. We understand online activities in social networks as concrete everyday experiences that shape the culture of independence and solidarity in our current society. The examples of the 2020 coronavirus pandemic clearly demonstrate the importance of social media: they have made a considerable contribution to the development of new norms around solidarity. Although #stayhome was initially a tie, it has increasingly become a norm of solidarity due to its rapid spread on social media. The activities we carry out online will inevitably be reflected in general social interactions, because they are part of our thoughts, opinions, and ultimately part of our identity. Thus, it can be assumed that the numerous digital appeals for social distancing will eventually affect individual behaviour. People will unite and stay home (Fiesse, Haas, 2020). During the pandemic process, many events have started to be organized virtually to prevent contact in the cultural and creative sector. Virtual interactions experienced in online environments prepare the environment for a new understanding of activity.

Covid-19 has also revealed that there may be a different alternative than

the usual business life. Studies show that virtual conferences are more successful than in-person conferences in terms of the number of participants, and that they are more liked by the participants, and they want to continue to try in the future (Peuler & McCallister, 2018; Erickson et al., 2020). For this reason, it is important to develop virtual conferences in the dimension of social interaction (Georgi, Xu, Rosca, 2021). Virtual conferences are also academically immensely helpful (Peuler & McCallister, 2018).

However, more prominent are the suggestions for ritual activities established before COVID-19, which are derived from past physical experience and verbally translated into the online environment. Although the live broadcast experience is different from the physical concert (such as sound, temperature, and lighting) in more aspects, which will undoubtedly affect people's feelings, the audience's persistence in the social dimension stands out. Without physical proximity to other bodies, collective energy seems out of reach, often leading to expressions of frustration. The main question is whether this may be due to less focus on collective emotions in such incidents. In addition, a productive way to explore the importance of the body to collective emotions is online activities that lack physical counterparts, such as game-centric communities on platforms such as Twitch. If these manage to produce a true collective effervescence, then the live broadcast environment may not be suitable for live music (Vandenberg, Berghman, Schaap, 2021). Everyone can find something that suits them, including the 2021 BRIC JazzFest co-hosted with Meshell Ndegeocello and Roy Ayers; the ongoing third season of the Bluebird series for country fans; for those interested in large-scale rock events, U2 the band ended their digital tour "Virtual Road" with a concert in Paris in December 2015, which was broadcast for the first time (Chan, 2021).

During this pandemic, the performing arts in open space need to be diverted. Performances that actually involve the interaction between artist and audience as the most ideal interaction in the abundance and intensity of the performing arts should now be able to break bonds through social distancing and physical distancing. Art and work are separate. Art is a kind of leisure activity, which refers to activities that make a living outside of working hours. Art is a relaxing activity that can relieve the tension caused by working hard to earn a living (Kusuma, 2020). Digital media and social networks were chosen as the right step as performance spaces that trigger changes and transformations in the performing arts. The virtual concerts during the epidemic became very lively, allowing artists to work passionately. Lokki et al. (1999) pointed out that creating a virtual concert experience, in which vision (visual participation) and hearing (auditory participation) are artificially generated, is a challenging task. The

virtual concert experience can be made even in real time, with the interaction of the listener and the virtual environment. Therefore, when organizing a virtual concert, of course not only the artist's artistic experience, but also the artist's ability to learn technology and digital.

Virtual events, along with the process that started with Covid-19, are also preparing the environment for larger organizations. So much so that the SuperBowl Pegame Show event, with the famous pop musician Miley Cyrus as the headliner, and the performance of famous names such as Rebel Wilson, Kane Brown, Ajani Huff, Dave Jorgenson, Adam Devine and Baltimore Ravens, was broadcast online via TikTok Tailgate to 7500 healthcare professionals who were invited. This broadcast is a special case in that it was held before Super Bowl LV, the official broadcast channel of the event, and was for one group only (Pham, 2021). On the other hand, the concert event "Bang Bang Con: the Live" presented by Korean pop group BTS through Kiswe Mobile which is a cloud-based remote production studio software, broke the attendance record. After this event, it broke a new record by bringing together 993.00 audiences from 191 countries with the 2-day virtual concert event "Map of the Soul ON:E". Despite the ticket prices varying between \$45-55 for a single day and \$81-91 for 2-days for the basic "Hd-multi-view" package in the USA, the 4K broadcast package offered in the future was also consumed in a short time. The event, which was originally planned as a real concert, was re-edited and virtualized in a way that would force technological possibilities due to the pandemic. The audience was able to switch between 6 different cameras in the concert, which took place on 4 different stages with performances of 23 songs that lasted in 150 minutes (Dahir, 2020). According to Big Hit metrics, the show reached a peak of 756,000 concurrent viewers in 107 countries and territories. Attendance was the equivalent of 15 shows at a 50,000-seat stadium and was the biggest audience for a paid virtual concert. Big Hit added that the concert also helped grow BTS' fan club, known as the ARMY, by 10,000 members (Frater, 2020).

In addition, registration in the Digital Concert Hall is free and gives you access to numerous interviews, films from the educational program and a playlist with the main conductor Kirill Petrenko, with which you can try out the Digital Concert Hall without obligation. Tickets or subscriptions give you access to all live streams and videos anytime on the device of your choice. Each season, about 40 concerts are broadcast live, which will also be available in the concert archives in the future. The archive already contains hundreds of recordings with all the great classical music artists (Digital Concert Hall, 2021). Yet another one, Social Distancing Festival, by its own definition, is an online artist network where artists who have been economically affected by quarantines during the pandemic can

showcase their work. This project, which aims to cover not only music but all other performative and formal arts, allows the interaction of artists, art and audience to take place online and the sustainability of art during the pandemic process. Within the scope of the project, Alberta, British Columbia, California, Colorado, Florida, Georgia, Manitoba, Massachusetts, Minnesota, New Brunswick, New Mexico, New York, Northwest Territories, Nova Scotia, Nunavut, Ohio, Ontario, Prince Edward Island, Quebec, Saskatchewan, 400 applications from the USA and Canada were reviewed, including Washington, Washington DC and the Yukon, and 26 artists were selected and funded (The Social Distancing Festival, 2021).

Figure-3: 2020 Emmy Awards Virtual Organized
Source: (Blickley, 2020)

Although these new solutions in the field of art belong to the online world, similar transformations are seen in the TV industry. The live broadcast connections and participants, which have already existed in the news bulletins since the early days of TV, are not limited to news bulletins this time, but also find themselves in major organizations around the world. So much so that the 2020 Emmy Awards literally took the form of broadcasting a virtual ceremony on TV. The cast in the 130+ TV series broadcast on screens throughout 2020 were connected to the venue where the ceremony was held online, and the awards were distributed in this way (Blickley, 2020). For the first time in Emmy history, celebrities attended the ceremony not from the seats in the hall where the ceremony was held, but from the seats in the hall of their own homes. This situation has caused even well-established projects to have to adapt radically to the digital age.

Figure-4: Virtual cheering of fans at NBA game

Source: (Powell, 2020)

Due to the pandemic, the necessity of being online has not only been limited to award ceremonies but has also found a place in the sports world. Playing sports competitions without audiences both negatively affects the performance of the athletes and damages the sense of unity of the fans who support the team. So much so that in some football competitions, the mock-up audiences placed on the audience seats and the cheer recordings of the fans are broadcast throughout the competition, trying to increase the motivation of the athletes. This year, since audience participation could not take place in league matches by social distance rules, audiences attended the games at the Disney Campus of the NBA online from their homes through the screens lined up around the pitch. “We’re just looking forward to having more fans, more names and expanding on this. Being able to have cheers and fans reacting is so much a part of our sport” said Sara Zuckert, the NBA’s head of next-generation broadcasts. explained why this is necessary (Powell, 2020).

Virtual events that take place during the pandemic period offer new advantages for the audience. That is to say, it has become possible for large audiences to watch a single event at the same time, which cannot be found in the same environment under normal conditions. As an example of this situation, Dynamo Dresden said they sold more than 72,000 “ghost” tickets for the cup match at home to Darmstadt on Tuesday, even though it was played in an empty stadium. With fans barred from attending because of the Covid-19 pandemic, the third-tier side decided to put tickets on sale at €5 each and appealed to fans to buy

them out of solidarity. Even the former East German champions were surprised when 72,112 “ghosts” bought tickets, nearly three times their average attendance last season and more than twice their stadium’s capacity. Dresden said on their website that it would have been the third-biggest crowd ever to watch one of their games. The Rudolf Harbig Stadion only has a capacity of 32,000 (Guardian, 2020). The concept of social distance, which has settled into everyday life in order to prevent the spread of the epidemic, has led to a decrease in the contact area of people. This situation has moved socialization spaces to the digital environment. After this unexpected crisis, a transition to a world order in which physical reality and virtual reality are intertwined has begun.

4. ECONOMIC REFLECTIONS OF VIRTUAL CONTACT IN THE FRAMEWORK OF THE DIGITAL PANDEMIC

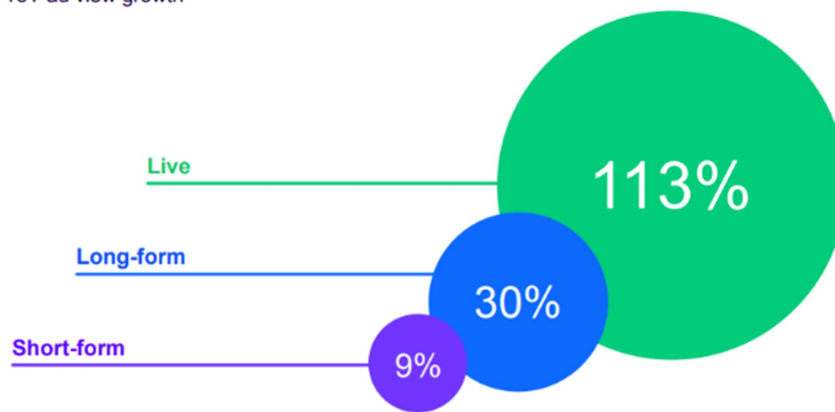
Social interaction is both the biggest obstacle and the greatest success of digital socialization. Social media, like culture, is inclusive at the social level, and it requires a large number of repetitions of a phenomenon and a large number of repeaters for social interaction. The digital world has greater access opportunities than the real world for the repetition of a phenomenon and the number of people who repeat it (Yıldırım, 2020b, p.53). The nature of virtual space may be different from the so-called real space. In this case, the real space refers to the space we know on the earth. Since many phenomena in real space, such as continuity or perspective, are possible in virtual space, the two overlaps. Although the real space is limited to reality, the virtual space [exists due to power or possibility] is created by human thoughts, so it is only limited by thoughts (for real-time immersive presentations, it is currently the speed of computers) This freedom gives virtual space unlimited qualities like free (Kieferle, 2000). New media environments that emerged as a result of the rapid development of communication technologies reveal new audience and broadcaster practices. Changes experienced on the viewer side also occur on the side of content producers. The fact that the content created by the user is consumed by the user is important in terms of targeting the content more accurately (Yıldırım, 2020b, p.65). Although the Covid-19 pandemic emerged as a health crisis, its results caused many economic changes.

The economic impact of the social distancing rules implemented to contain the spread of the Covid-19 virus depends on the structure of the production network. In fact, the modern economy is characterized by the multiple interdependencies that companies form in their production processes (Barrot, Grassi and Sauvagnat, 2020). The cultural and creative sector, vital to the well-being of the European economy and its citizens, has been seriously harmed by the measures taken to combat the spread of the Covid-19 pandemic. Suddenly,

with the virus outbreak, global production ceased, and the entire value chain was affected: events were postponed or cancelled, and presentations related to marketing, distribution and tours were also postponed or cancelled. Bookstores, cinemas, concert halls, clubs, museums, theatres, heritage sites or art galleries have been closed. As from June 2020, cultural and creative sector re-started production (in audio-visual), places dispensing cultural goods and services were back in business with life venues (to the exception of clubs) partially reopening based on stringent sanitary obligations aimed at enforcing social distancing rules. The sector lobbied without success to be exempted from curfew or lockdown measures on the evidence of the ability to implement efficient social distancing rules. However, like bars, restaurants and nightclubs, the cultural and creative sectors have become the main victims of the new hygiene measures aimed at restricting mobility and social contact (KEA European Affairs, 2020). According to the European Festival Association (EFA) (2020), the average loss is estimated at 150,000 euros and the median for each festival is 40,000 euros, which has a great impact on the tourism sector and the local economy. Total sales of artworks worldwide fell 97% at Christie's, Sotheby's, and Phillips during May, from nearly USD 2.9 billion in 2019 to USD 93 million in May 2020. Overall, Art Basel (2020) reports that compared with 2019, gallery sales in the first six months of 2020 have fallen by an average of 36% (an average of 43%), and the downward trend is expected to continue.

YES, LIVE IS OUTPACING THE GROWTH OF OTHER TYPES OF ONLINE VIDEO

YoY ad view growth

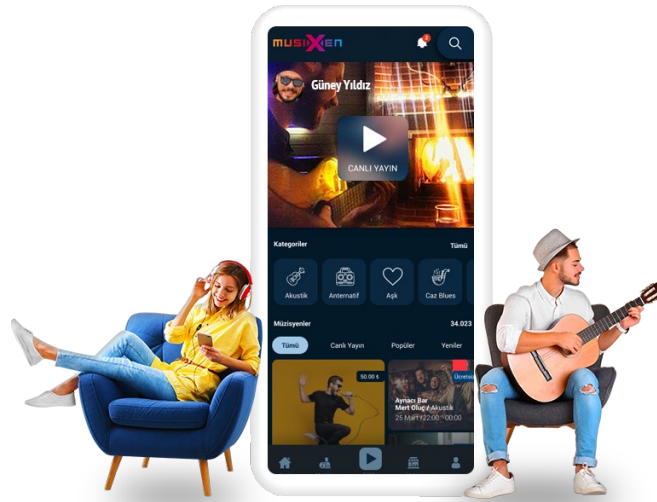

Figure-5: Video Formats Preferred in Social Media

Source: (Market Research Future, 2020)

After Covid-19, it is seen that people are now entering the virtual ecosystem. As seen in Figure 5, the rates of video viewing options on social media platforms in 2020 are given. In line with these rates, people watch live broadcasts at a rate of 113%. Afterwards, 30% long form and 9% short form videos are watched, respectively. The live streaming demand rate is the largest in the chart and there is a big difference with other video streaming options. This shows that people who must stay at home due to the pandemic attach importance to instant interaction. It is obvious that the reason for this situation is due to the decrease in the contact rate. People act with the motive of interacting instantly and lively from the virtual environment with other individuals whom they cannot meet in real life.

An example of this situation is the increase in Instagram live broadcasts between March 8 and March 15. IG Live, which hosts Instagram livestreams that users can access through Instagram Stories, was previously overlooked by brands, but it has exploded practically overnight. According to Jeannette Ornelas, senior digital marketing analyst at Mintel Intelligence Group Comperemedia, between March 8 and 15, mentions of IG Live on Instagram and Twitter soared by 526%. This feature is attractive to companies because they are struggling to rank social content that is logically feasible and relevant to the audience during the quarantine period. With the adoption of beauty brands and rising ratings, live broadcasts will have staying power beyond the coronavirus. Estée Lauder Companies', Bobbi Brown, for example, listed a schedule of daily social distancing-related livestreams with makeup artists. This included tutorials on video conferencing makeup and makeup spring cleaning IG Live, which hosts Instagram livestreams that users can access through Instagram Stories, was previously overlooked by brands, but it has exploded practically overnight (Flora, 2020). In the initial stages of the European societal lockdowns, musicians rapidly moved to the virtual sphere, with livestreams in particular proving to be a vital resort for artists and audiences. Although the practice of livestreaming was around long before the pandemic. But when venues closed, there was little choice but to shift focus to the free and accessible livestreaming services of Facebook, Instagram and YouTube (Vandenberg, Berghman, Schaap, 2021). In this process, some of the live broadcasts on social media are virtual concerts.

Figure-6: Virtual Concert and Monetization App Musixen
Source: (Musixen, 2021)

An example of this is the Musixen (2021) application, which allows musicians to give concerts online. In short, the Musixen application is a platform that enables musicians to perform digitally with various gamification methods (such as breaking plates, clapping, pouring roses). The Musixen application serves not only in Turkey but also globally. While this application organizes 2,000 live concerts per month, it has a total of 300,000 users. One of the features of the platform is to turn online concerts into a commercial service. The platform has its own currency called “diamond”. Users can buy the ticket of the musician they like with “diamond” or the venues where they will listen to music in the application can be purchased with “diamond”. This feature, which provides space change, aims to clone real life in a way. In addition, since the application serves interactively, users offer options to request songs, communicate with musicians and messaging between users. In this context, the Musixen application is an application designed to provide an experience close to the real-life concert event.

Virtual concerts have gradually led to the formation of a different economy during the pandemic. In this context, SuperM came to a screen near you and other fans in over 200 countries in April 26th at 3 p.m. for their virtual live stream concert. Their live stream marked the first show in SM Entertainment's ground-breaking broadcast concert series Beyond LIVE, which featured a wide array of camera shots, 3D backdrop graphics, augmented reality that's never been

experimented on online concerts, and digital communication tools between the K-pop boy band and online concertgoers to fully immerse them in the live experience. Global viewers can also choose to watch with subtitles in several different languages. Tickets were available to purchase for 1,500 V coins on V Live, a South Korean live video streaming app that allows users to buy media content with virtual currency. According to a help page, \$1 buys 50 V coins, meaning the standard ticket price for the event rounds out to \$30. Users become not only viewers but also consumers on social media platforms. These consumption habits and ways of spending money are changing. As in the example of the SuperM concert, the fans of the group can buy tickets for a virtual currency called V coin, apart from the dollar rate, to buy tickets (Mamo, 2020). As seen in Figure 6, there are virtual concert tickets of SuperM group. These packages, which are specially designed for fans, include the concert recording those fans can watch at any time, the band's special videos, the concert light and the plane ticket that makes you feel as if you are going to a concert. These packages are sold separately from the ticket prices. This situation shows that during the Covid-19 process, the users feel like they are there virtually in places where they cannot take place in real terms. Concert lights were also offered for sale, as if they were in a concert environment, for this concert where fans attended from their homes. According to this example, the prohibitions created by social distance do not prevent consumption.

Figure-7: Virtual Concert Tickets
Source: (Global Yes24, 2021)

With the transformation caused by the Covid-19 process, it is not known in which direction the entertainment activities economy will evolve. As an example, is given in the title of Virtual Contact, the world-famous Korean group BTS's virtual concert event named “Bang Bang Con: the Live” set the attendance

record. As a different example, the tickets for the Map of the Soul On:e shows were being sold for about \$45 for a one-day pass and around \$90 for the two-day pass, and according to Big Hit, BTS's record label, 993,000 viewers tuned in from across 191 countries (Willman, 2020). Considering under normal conditions, it would be impossible for 993,000 people to watch an event at the same time, while virtual events turn this disadvantage into an advantage, at the same time increasing the economic return of the events at a much higher rate than expected. When Table 1 regarding the concert activities is examined, Eddie Vedder and Phoebe Bridgers performed together for \$25 in 2021, while the concert ticket that Eddie Vedder sold at the Innings Festival before Covid-19 was \$99. Phoebe Bridgers performed for \$72 in 2019. While the virtual concert ticket price of Russian DJ Flux Pavilion is \$10, it is \$49 before the pandemic. While the world-famous pop star Justin Bieber took the stage for \$22.50 during the Covid-19 process, tickets were sold for €279 during his European tour in 2017. Although there are 3 years in between the concerts and there is a big difference between the virtual concert fee of Justin Bieber and the real concert fee. While Gorillaz group sold virtual concerts at \$15, real concert tickets were sold at \$143. World-famous female pop star Dua Lipa held her virtual concert for free. The ticket price before the pandemic was \$251. Likewise, Major Lazer organized the 2021 virtual concert for free and the real concert price is \$77. While performing for \$14.99, the famous metal music group Metallica sold tickets for \$103.3 before the pandemic. Billie Eilish sold tickets online for \$30. Billie Eilish's real concert price is \$101.75. During the pandemic, Katy Perry and David Guetta held their virtual concert together, and the ticket price of this concert is \$30. The ticket price of Katy Perry's latest world tour is \$325. David Guetta performed on the European tour for €89. Korean music group Monsta X has set virtual concert sales at \$20. The band's 2019 ticket price was \$98.55. Again, Korean pop group BTS set the first day of the sale of their two-day virtual concert between \$45-55. The cost of the concert for two days was sold between \$81-91. The group's ticket prices for 2019 are \$232. This table shows that the virtual concert prices organized during the Covid-19 process are sold at much lower prices than the real concert prices. For example, the ticket sales price of a concert organized by Justin Bieber in 2017 does not even correspond to half the price of the virtual concert ticket price in 2021. This situation shows that if the Covid-19 process continues for a long time, the dynamics of the entertainment sector economy may need to be rearranged.

Table-1: Virtual Concert Dates and Ticket Prices

DATE (2021)	ARTIST	TICKET PRICES	TICKETPRICES (BEFORE 2020)
14 February	Eddie Vedder Phoebe Bridgers	\$25	\$99 (E.V.) (İnnings Festival one day will cost prices) \$72 (P.B.) (2019)
14 February	Flux Pavilion	\$10	\$49 (2018)
25-26 July	Katy Perry David Guetta	\$30	\$325 (K.P.) (2017) \$89 (D.G.) (2019)
8 August	Monsta X	\$20	\$98,55 (2019)
24 October	Billie Eilish	\$30	€ 101,75 (2019)
10-11 November	BTS	\$45-55 (single day) \$81-91 (two day)	\$232 (2019)
14 November	Metallica	\$14,99	\$103.33 (2018)
18 November	Major Lazer	FREE	\$77 (2019)
27 November	Dua Lipa	FREE	\$251 (2017)
5 December	Gorillaz	15\$	\$143 (2018)
31 December	Justin Bieber	\$22.50	€279 (2017)

In addition to concert events, art events such as theater and opera were moved to digital platforms. Concerts of the Berlin Philharmonic Orchestra are broadcast online from the Digital Concert Hall site. This application offers options as live or recording. Hundreds of recording options can also be watched on this platform, which offers the option to broadcast approximately 40 concerts live every season (Digital Concert Hall, 2021). According to the membership system in Table 2, a monthly membership fee that requires automatic renewal is €14.90, a twelve-month membership fee is €149.00, a monthly membership that does not require automatic renewal is €19.90 and a weekly membership is €9.90. The online platform where Broadway musicals are broadcast is the Broadwayhd site. This application offers the option to watch without waiting for the curtain time interval. Many shows are presented inside the platform, from the classic Broadway musical, films, theaters, nonsense collection, bingeable series and performance art (Broadway, 2021). The National Theater Home platform, on the other hand, is an online platform where British theater plays are added every month in 2020. The platform costs £99.99 a month and £9.99 a year. The Royal Shakespeare Company offers the option to watch Shakespeare's plays by new and contemporary authors for €50 per year (Company, 2021). The Digital Theater platform, located in the last part of Table 2, offers individual users the option to watch over 400 world's most famous theater plays, musicals, operas, dances and classical music concerts. In addition, for educational institutions, it adds behind-

the-scenes footage, interviews, written analysis and more than 450 production viewing options. Also, more than 1200 curriculum-related data sources are shared for educational institutions. This app costs €9.99 per month, while the rental is €7.99.

Table-2: Prices of Online Theatre and Opera Viewing Platforms

NAME	WEBSITE	SUBSCRIPTION	
		MONTHLY	YEARLY
Berliner Philharmoniker Digital Concert Hall	digitalconcerthall.com	€14.90	€149.90
BroadwayHD	broadwayhd.com	\$8.99	\$99.99
National Theatre Home	nationaltheatre.org.uk	£9.99	£99.99
Grange Park Opera	grangeparkopera.co.uk	€20.0	-
Royal Opera House	roh.org.uk	Donate	Donate
Royal Shakespeare Company	rsc.org.uk	€50.0	-
Digitaltheatre	digitaltheatre.com	€9.99	-

During the Covid-19 process, arts and entertainment events are held online at lower prices than before the pandemic. In addition to these activities, private life relations were also transferred to the digital environment. Today, when face-to-face communication is risky, users meet with the opposite sex through social media applications. This is not only dating, but also online dating. At home, alone and in some cases without a job, single people are spending more time swiping right on dating apps to find love, particularly in the cities hardest hit by the virus: Bumble reports a 21% increase in messages sent in Seattle, 23% increase in New York City and 26% increase in San Francisco since March 12, a day after the World Health Organization labelled the coronavirus a global pandemic. The use of in-app video chatting on Bumble, a feature many users didn't even know existed before the coronavirus spread, increased 93% across USA between March 13—the day President Donald Trump declared a national emergency—and March 27, with in-app calls and video chats averaging 29 minutes. Hinge, similarly, saw a 30% increase in messaging on the app in March, compared to February, and has responded by launching an in-app “date from home” feature that, if both users agree, launches a video chat or phone call (Dockterman, 2020).

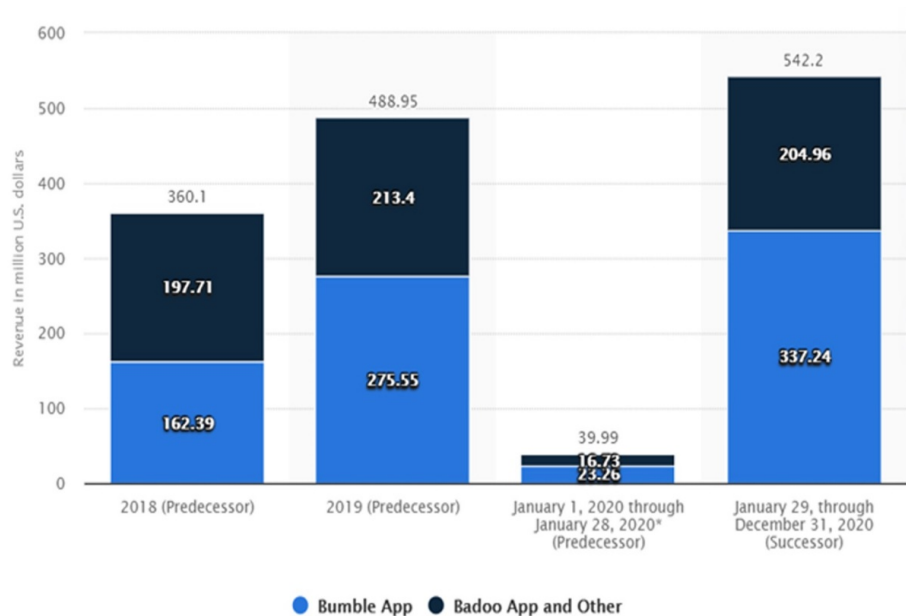
Membership fee information of online dating and dating platforms is given in Table 3. According to the Tinder application, photos must be uploaded to the system first. If the user who likes the photo swipes to the right, it means liking the user, if he/she swipes to the left (nope), it means disliking the user. According to this information, the application provides connection by matching

users. While it provides unlimited likes and five super likes to Plus members, plus membership also includes ads. While the Gold membership provides information about which users the users like, the Platinum membership provides the messaging before the match and the record of the people liked in the last seven days (Beck, 2021). Bumble, on the other hand, acts with the slogan “we want to help you stay connected virtually, even when physically separate” (Bumble, 2021a) during the pandemic process. The application offers users the option of matching and messaging. Allows location switching to allow people in different regions to contact you based on Premium membership. This situation can be given as an example of the aforementioned loss of space and the emergence of dislocation. The Coffee Meets Bagel (2021) app also offers the option of matching and messaging with the phrase "we found a way to stay tight despite the distance". Coffee Meets Bagel's Premium membership also offers the option to communicate with unmatched people. The Plenty of Fish app is claimed to have more than 3 million members. The application provides the ability to make calls and send messages without having to match. With the premium membership, it aims to expand the profile and make it more visible (Beck, 2021). Being more visible with this feature can be considered as another way of showing presence in the digital world. The premium features of the Eharmony application also offer unlimited match and search options. Okcupid's application asks the users questions and matches them according to the answers. Okcupid provides more than 91 million connections each year and promises 50,000 meetups each week. While Okcupid Basic prevents the display of ads in the membership, in the premium membership, it offers the option to see the answers of other people to the questions (Okcupid, 2021). The question feature of the Okcupid app shows that human beings need an algorithm to determine dating and mutual compatibility.

Table-3: Prices for Online Dates Platforms

ONLINE DATING PLATFORMS	PACKAGE	PRICEES/YEAR
Tinder	Plus:	£ 4.99 - £ 19.94
	Gold:	£ 13.99 - £ 29.49
	Platinum:	£ 18.14 - £ 36.49
Bumble	Premium:	€ 32.99
Coffee Meets Bagel	Premium:	€ 34
Plenty of Fish	Premium:	€ 13.33
Eharmony	Premium:	€ 16.66
Okcupid	Basic:	€ 19.49
	Premium:	€ 43.99

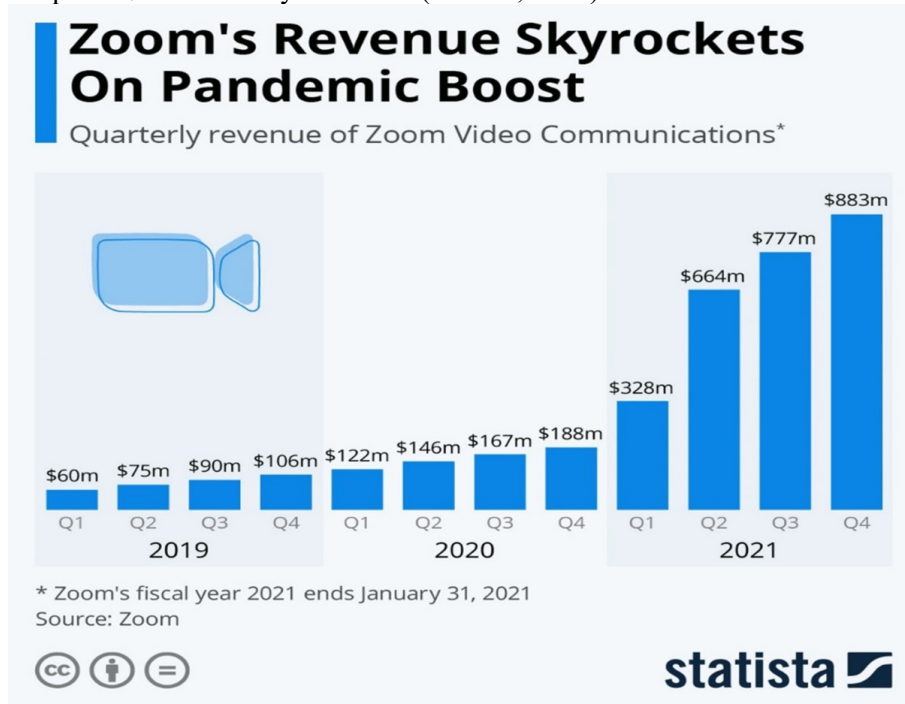
In online dating applications, an increase in usage rates is observed in 2020. An example of this rapid increase is given in Figure 7. Bumble (2021b) CEO Whitney Wolfe Herd has directly encouraged users to date virtually and avoid meeting in person, writing in a public blog post that “we want to help you stay connected, even when physically apart.” She hopes people will use Bumble’s in-app video chat feature (launched without much fanfare last year), another tool for its female-centric audience to gauge a potential date. With more people at home, Bumble saw use of this function spike 93% between March 13 and March 27. The average call was nearly 30 minutes long (Brown, 2021).

Figure-8: Annual Revenue Generated by Bumble Inc. From 2018 To 2020
Source: (Tankovska, 2021)

The revenues and growth rate of the video conferencing application Zoom, which has become popular with the Covid-19 pandemic, has greatly increased. As seen in Figure 8, the company's revenues reached 883 million dollars as of 2021. Even, security concerns and reports of possibly problematic ties to Chinese authorities notwithstanding, Zoom Video Communications has been a major beneficiary of the changes brought about by the COVID-19 pandemic. As much of the world has been working from home and relying on technology to stay in touch with colleagues and loved ones amid national lockdowns, video conferencing apps saw an unprecedented surge in usage, with Zoom one of the most popular options available. "In FY2021, we significantly scaled our business to provide critical communications and collaboration services to our customers and the global community in response to the pandemic," Eric S. Yuan, Founder and Chief Executive Officer of Zoom said in his company's latest earnings release. "We are humbled by our role as a trusted partner and an engine for the modern work-from-anywhere environment" (Zoom, 2021). As the following chart shows, Zoom saw its revenue skyrocket throughout the fiscal year ended January 31, 2021. Following a 169-percent revenue increase in the first quarter, year-over-year revenue growth accelerated to 355, 367 and 369 percent,

respectively, in the second, third and fourth quarter. For the twelve months ended January 31, Zoom's revenue amounted to \$2.65 billion, up from just \$623 million the previous year. The video conferencing company ended the year with a net profit of \$671 million, up from just \$22 million in fiscal 2020. As of March 1, Zoom Video Communications had a market capitalization of \$120 billion, compared \$31 billion a year earlier (Richter, 2021).

Figure-9: The Rate of Increase of Zoom Application by Years
Source: (Richter, 2021)

Apart from live broadcast platforms, online platforms such as Netflix and Spotify have recorded a record rise in the Covid-19 crisis. However, it is also important to highlight that not all cultural and creative sector activities are victims of COVID-19. Online content services benefited from increased demand in subscriptions or on-demand services. Companies like Netflix (BBC News, 2020), Amazon Prime Video, telecom, national VOD services or Spotify enjoyed substantial business growth reflected in increased membership, customers or share price (Fox, 2020). Whilst impacted by the production pause, the streaming giant Netflix gained 26 million paid subscribers. The music-streaming platform

Spotify witness an increase (27% Y/Y) subscribers in the first two quarters of 2020 (Spotify, 2020).

According to viewers, there are many benefits to live video-streaming events. 79% feel that it brings more authentic interaction with the audience. Using a live video to promote a product brings a human touch to digital marketing, according to 63% of people. The benefits of this type of interaction are mutual. 60% of content creators say it is much easier to get real-time feedback from the audience. Which ultimately helps make the service better. Moreover, in terms of marketing, Facebook Live will be part of 32% of all video marketing strategies in 2020. 67% of people bought tickets for an event after watching a similar one online. Furthermore, 45% of live video audiences would pay for live, exclusive, on-demand video from a favourite team, speaker, performer. It's plain to see live streaming is an effective way to attract the public to your concert or sports event (Goglobe, 2021). The live streaming market is growing at a vast rate. Back in 2016, it was already worth over \$30 billion. By 2021, it is expected to be worth over \$70 billion, meaning it has grown by 133% since 2016 (Patel, 2021). It is seen that people show the highest demand for live broadcasts in video watching rates. The demand of people for live broadcasts has turned into online consumption in the pandemic crisis.

Back in April 2019, the total number of hours watched on the four major streaming platforms was 1,971 billion. Fast forward to April 2020, and this has increased to 3,934 billion, representing a massive growth of 99% (Hay, 2020). As seen in the examples, the Covid-19 pandemic is causing an unexpected crisis for the world. This crisis offers a digitalized life with people moving away from each other. Although users cannot be together in the public space, they prefer new virtual meeting environments to socialize. Many activities such as education, conference, concert, theatre, opera, sports competition and award ceremony were held virtually during this process. Zoom, a video conferencing application, has achieved a record rise in the last two years. Online dating apps have grown as well. While concert tickets were sold at higher prices before the Covid-19 virus, they went on sale at lower prices during the pandemic period. This situation, as an advantage, was reflected and caused the audience to expand. A crowd of people too crowded to be in the same environment under normal conditions had the opportunity to watch the same show from different locations at the same time. During the pandemic process, sports competitions were also played without an audience. However, online ticket sales were equal to the team's 1-year ticket sales. These variables created by the online activity economy will also cause many economic areas to be reinterpreted after Covid-19.

5. CONCLUSION

Due to the Covid-19 crisis, people coming together in physical places and being in contact increases the risk of transmission of the disease. For this reason, governments have minimized face-to-face contact in everyday life by quickly setting new rules. This health measure, called social distance, has also caused many activities in everyday life to be interrupted. As a result of this crisis, many social habits have moved to the virtual world. Education, which is mutual contact areas in everyday life, has been moved to digital classrooms and work has been moved to digital offices and has caused a change in social spaces. Although this sudden transformation prevented close contact in everyday life, it could not prevent the socialization instinct of human beings. The rapid change experienced in the education and business sector has also affected art and entertainment activities, which are socialization areas. Many world stars met with the audience by organizing virtual concerts in this process. Although the viewers are in different locations at the same time, they have become able to share their feelings in different places at the same time by participating in a common event in the virtual world. In this process, art events such as theatre and opera have also been moved to digital, offering the audience the opportunity to watch thousands of shows, not just one show, but with weekly or monthly subscriptions. The pandemic has also affected sports competitions, causing most matches to be played without audiences. However, this turned into an advantage, causing online tickets to be sold in higher volumes. Because the virtual environment removes the space constraint, allowing the audience to access the events from anywhere they want. Another advantage created by the Covid-19 crisis is that the events reach more people in the virtual environment. While this situation hinders visibility in physical life, it allows to communicate with more masses in virtual life.

Users who cannot come together in the real environment, form the concept of virtual contact by communicating with their virtual bodies in the digital environment. Now, laughter is replaced by emoji, applause is replaced by likes, and dialogues are replaced by comments. The distance between people during the pandemic process has caused them to get closer in digital life. The inclusion of digital among face-to-face contact also allows a new economy to emerge. Now, people can buy tickets with digital currencies and watch live concerts from wherever they are. They can show their appreciation in the virtual environment by sending gifts to the artist they like instantly in digital currencies. Likewise, while video conferencing applications have achieved a rapid rise, the demand for online dating applications has also increased. Adapting to the virtual world for most sectors during and after the Covid-19 process becomes a necessity

rather than a choice. In this transformation process, sectors and people who are not adapted to digital life will have to become invisible if they cannot prove their existence in the digital world, which is an extension of real life. This also applies to face-to-face communication. Today, the introduction of camera and screen between face-to-face communication reveals the concept of virtual contact. For this reason, it would not be wrong to say that the concept of virtual contact is the socialization form of the future.

6. CONFLICT OF INTEREST STATEMENT

There is no conflict of interest between the authors.

7. FINANCIAL SUPPORT

The author(s) received no specific funding or support for this work.

8. AUTHOR CONTRIBUTIONS

S.B and A.Y.: Idea, Design, Check, Collection and/or processing of resources, Literature review, Writer,

A.Y.: Critical evaluation

9. ETHICS COMMITTEE STATEMENT AND INTELLECTUAL PROPERTY COPYRIGHTS

Ethics committee principles were complied with in the study and necessary permissions were obtained in accordance with the intellectual property and copyright principles.

10. REFERENCES

Appel, G., Grewal, L., Hadi, R. et al. (2020). The future of social media in marketing. *J. of the Acad. Mark. Sci.* 48, 79–95. <https://doi.org/10.1007/s11747-019-00695-1>

Art Basel & UBS. (2020). *The Impact of COVID-19 on the Gallery Sector: A 2020 mid-year survey*. Access Date: 26.04.2021. Retrieved from: https://d2u3kfw92fzu7.cloudfront.net/The_Art_Market_Mid_Year_Survey_2020-1.pdf

Barrot, J.-N., Grassi, B., & Sauvagnat, J. (2020). Sectoral Effects of Social Distancing. *HEC Paris Research Paper No. FIN-2020-1371*, 1-31. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3569446>.

BBC News (2020). Coronavirus: Film piracy streaming trebles in lockdown. *BBC*. Access Date: 18.05.2021. Retrieved from: <https://www.bbc.com/news/technology-52676254>.

- Beck, R. (2021). The Guardian. Dating apps: is it worth paying a premium to find love?. *The Guardian*. Access Date: 27.05.2021. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2021/apr/24/dating-apps-premium-find-love-over-30>
- Blickley, L. (2020). The 2020 Emmy Awards Were A Virtual Delight. *Huff Post*. Access Date: 15.05.2021. Retrieved from: https://www.huffpost.com/entry/2020-emmys-review_n_5f67ea9bc5b6b9795b12b68a
- Bogardus, E. (1925). Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308.
- Broadway. (n.d.). Broadwayhd. *Broadwayhd*. Access Date: 05.05.2021. Retrieved from: <https://www.broadwayhd.com/>
- Brown, A. (n.d.). Coronavirus is Changing - Online Dating - Permanently. *Forbes*. Access Date: 03.06.2021. Retrieved from: <https://www.forbes.com/sites/abrambrown/2020/04/05/coronavirus-is-changingonline-dating-permanently/?sh=15a597ab3b22>
- Bumble. (2021a). Bumble. *Bumble*. Access Date: 04.06.2021. Retrieved from: <https://bumble.com/en/help/what-is-bumble-boost>
- Bumble. (2021b). A Letter from Bumble’s Founder and CEO: Please Date Virtually for Now. *Bumble*. Access Date: 03.06.2021. Retrieved from: <https://bumble.com/en-us/the-buzz/virtualdatingrequest>
- Chan, A. (2021). Livestreams & Virtual Concerts to Watch: Week of April 5. *Billboard*. Access Date: 09.05.2021. Retrieved from: <https://www.billboard.com/articles/news/9551085/livestreams-virtual-concerts-week-of-april-5/>
- Coffeemeetsbagel. (n.d.). We’re on a mission to give everyone a chance at love. You in?. *Coffee Meets Bagel*. Access Date: 07.05.2021. Retrieved from: <https://coffeemeetsbagel.com/jobs/welcome/>
- Company, R. S. (n.d.). Royal Shakespeare Company. *Royal Shakespeare Company*. Access Date: 27.05.2021. Retrieved from: <https://www.rsc.org.uk/>
- Dahir, I. (2020). BTS's Virtual Concerts Connected People on A Global Scale Not Seen Before the Pandemic. *Buzzfeed News*. Access Date: 03.05.2021. Retrieved from: <https://www.buzzfeednews.com/article/ikrd/bts-map-of-the-soul-one-concert-experience>

- Diamond, J.M. (1997). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: Norton.
- Digital Concert Hall. (n.d.). How it Works. *Berliner Philharmoniker Digital Concert Hall*. Access Date: 27.05.2021. Retrieved from: <https://www.digitalconcerthall.com/en/info>
- Dockterman, E. (2020). The Coronavirus Is Changing How We Date. Experts Think the Shifts May Be Permanent. *Time*. Access Date: 27.05.2021. Retrieved from: <https://time.com/5819187/dating-coronavirus/>
- Erickson, T., Kellogg, W., Shami, N. S., & Levine, D. (2020). Telepresence in Virtual Conferences: An Empirical Comparison of Distance Collaboration Technologies. *CiteSeerX*. Access Date: 05.05.2021. Retrieved from: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.603.814>
- European Festival Association. (2020). *Report on the occasion of the COVID-19 survey April - May 2020*. Access Date: 13.04.2021. Retrieved from: https://www.efa-aef.eu/media/10870-report_covid19_survey_festivals_needs_and_commitments.pdf
- Fiesse, T. Haas, C. (2020). COVID-19 and true solidarity on the internet. *Zenodo*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3753034>
- Flora, L. (2020). Instagram Livestreams Surge in Social Distancing Era. *Glossy*. Access Date: 21.05.2021. Retrieved from: <https://www.glossy.co/beauty/instagram-livestreams-surge-in-social-distancing-era>
- Fox, M. (2020). Spotify surges 17% after reporting 31% jump in paid subscribers amid coronavirus lockdowns (SPOT). *Business Insider*. Access Date: 13.05.2021. Retrieved from: <https://markets.businessinsider.com/news/stocks/spotify-stock-price-earnings-report-jump-paid-subscribers-revenuecoronavirus-2020-4-1029146559>.
- Frater, P. (2020). BTS' 'Bang Bang Con: The Live' Claims Record Viewership for Online Concert. *Variety*. Access Date: 06.05.2021. Retrieved from: <https://variety.com/2020/digital/asia/bts-big-bang-con-the-live-record-online-concert-1234635003/>.
- Fuchs, C. (2020). Everyday Life and Everyday Communication in Coronavirus Capitalism. *triple C*. 18, (1). 375-399. <https://doi.org/10.31269/triplec.v18i1.1167>

- Global Yes24. (n.d.). Event. *Global Yes24*. Access Date: 06.05.2021: Retrieved from: <https://global.yes24.com/Event/184257>
- Go-Globe. (2017). The State of Live Streaming – Statistics and Trends (Infographic). *Go-Globe*. Access Date: 03.05.2021. Retrieved from: <https://www.go-globe.com/live-streaming-statistics/>
- Goh, K. T., Cutter, J., Heng, B. H., Ma, S., Koh, B. K., Kwok, C., Toh, C. M., & Chew, S. K. (2006). Epidemiology and control of SARS in Singapore. *Annals of the Academy of Medicine, Singapore*, 35(5), 301–316. PMID: 16829997
- Google. (2021). *Turkey Mobility Changes. Covid-19 Community Mobility Report*. Access Date: 01.06.2021. Retrieved from: https://www.gstatic.com/covid19/mobility/2021-05-23_TR_Mobility_Report_en.pdf
- Guardian, (2020). Dynamo Dresden fans buy 72,000 tickets for match in empty stadium. *The Guardian*. Access Date: 06.05.2021. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/football/2020/dec/23/dynamo-dresden-fans-by-72000-tickets-for-match-in-empty-stadium>
- Haji-Georgi, M. Xu, X, Rosca, O. (2021). Academic conferencing in 2020: A virtual conference model. *Human Behavior and Emerging Technologies*. 3. 176-184. <https://doi.org/10.1002/hbe2.235>
- Hay, R. (2020). Streaming Platforms Show Massive Growth Since Last Year, Except Mixer. *Daily Esports*. Access Date: 23.05.2021. Retrieved from: <https://daily.upcomer.com/streaming-platforms-show-massive-growth-since-last-year-except-mixer/>
- KEA European Affairs. (2020). *The impact of the COVID19 pandemic on the Cultural and Creative Sector: Report for the Council of Europe*. Access Date: 18.4.2021. Retrieved from: https://keanet.eu/wp-content/uploads/Impact-of-COVID-19-pandemic-on-CCS_COE-KEA_26062020.pdf.pdf
- Kieferle, J. B. (2000). Virtual Space - New Tasks for Architects. Promise and Reality: State of the Art versus State of Practice in Computing for the Design and Planning Process, *18th eCAADe Conference Proceedings*, ISBN 0-9523687-6-5. 205-208. Weimar, Germany.

- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., & Scherlis, W. (1998). Internet paradox. A social technology that reduces social involvement and psychological well-being?. *The American Psychologist*. 53(9), 1017–1031. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.53.9.1017>
- Kusuma, P. Sandra Devindriati, (2020) Children Virtual Concert in the Covid-19 Pandemic. *Journal of Music Science, Technology and Industry*. 3(2), 247–260. <https://doi.org/10.31091/jomsti.v3i2.1160>
- Lefebvre, H. (2014). *Critique of Everyday Life, One-Volume Edition*, London: Verso.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*, London: Basil Blackwell.
- Lokki, T. Savioja, L. Hiipakka, J. Hanninen, R. (1999). Virtual Concerts in Virtual Spaces. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 105, 1-4. <https://doi.org/10.1121/1.425348>
- Maj, E. K. A. (2020). *Decoding 2019 Novel Coronavirus: Outbreak: Conspiracies: Impact*. India: Blue Rose Publishers.
- Mamo, H. (2020). SuperM Promises to Perform Unreleased Songs During Augmented Reality Live Stream Concert SuperM Promises to Perform Unreleased Songs During Augmented Reality Live Stream Concert. *Billboard*. Access Date: 23.04.2021. Retrieved from: <https://www.billboard.com/articles/news/international/9365759/superm-augmented-reality-live-stream-concert>
- Market Research Future. (2020). Global Live Streaming Market Research Report: By Component (Platforms and Services), By End-User (Media & Entertainment, Esports, Events, Education, Retail, Government and Others) - Forecast till 2027. *Market Research Future*. Access Date: 03.06.2021. Retrieved from: <https://www.marketresearchfuture.com/reports/live-streaming-market-10134>.
- Musixen. (n.d). Musixen. *Musixen*. Access Date: 25.05.2021. Retrieved from: <https://www.musixen.com/>
- Okcupid. (n.d). Okcupid. *Okcupid*. Access Date: 03.05.2021. Retrieved from: <https://www.okcupid.com/>
- Patel, N. (n.d). Why You Should Care About Live Streaming. *NeilPatel*. Access Date: 07.05.2021. Retrieved from: <https://neilpatel.com/blog/live-streaming-importance-2018/>

- Paton, B. (2020). Social change and linguistic change: the language of Covid-19. *Oxford English Dictionary Blog*. Access Date: 18.05.2021. Retrieved from: <https://public.oed.com/blog/the-language-of-covid-19/>
- Payne, M., York, C., & Fagan, J. (1974). Changes in Measured Social Distance Over Time. *Sociometry*, 37(1). 131-136. <https://doi.org/10.2307/2786473>.
- Peuler, M. McCallister K. C. (2018). Virtual and Valued: A Review of the Successes (and a Few Failures) of the Creation, Implementation, and Evaluation of an Inaugural Virtual Conference and Monthly Webinars, *Journal of Library & Information Services in Distance Learning*, 13:1-2, 104-114, <https://doi.org/10.1080/1533290X.2018.1499240>.
- Pham, J. (2021). Miley Cyrus Is Performing the Super Bowl Pregame Show—Here’s How to Watch it For Free. *Yahoo!Life*. Access Date: 16.05.2021. Retrieved from: https://www.yahoo.com/lifestyle/miley-cyrus-performing-super-bowl-144514351.html?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAB9wccs11SU9M1Wx8xJKffCHs7ibmy7lTWrWLLXqdw3jM7d-fzvsKt_AxR9pdC_i5pr274GA7zDxsiW1COJ_HJ9u4nEmX
- Powell, S. (2020). How virtual fans found their seats at NBA season restart. *NBA*. Access Date: 10.05.2021. Retrieved from: <https://www.nba.com/news/virtual-fans-help-restart-atmosphere>
- Richter, F. (2021). Zoom's Revenue Skyrockets on Pandemic Boost. *Statista*. Access Date: 01.06.2021. Retrieved from: <https://www.statista.com/chart/21906/zoom-revenue/#:~:text=The%20video%20conferencing%20company%20ended,%2431%20billion%20a%20year%20earlier.>
- Robins, K. (1996). *Into the Image: Culture and Politics in the Field of Vision*. London: Routledge.
- Social distancing footpath markings in London, United Kingdom. By *Acabashi* (<https://commons.wikimedia.org/wiki/User:Acabashi>) under CC-BY-SA 4.0.
- Spotify (2020). Spotify Technology S.A. Announces Financial Results for Second Quarter 2020. *Spotify*. Access Date: 10.05.2021. Retrieved from: <https://investors.spotify.com/financials/press-release-details/2020/Spotify-Technology-S.A.-Announces-Financial-Results-for-Second-Quarter-2020/default.aspx>
- Stalder, F. (2014). *Digitale Solidarität*. Berlin: Rosa-Luxemburg-Stiftung.

- Tankovska, H. (2021). Annual revenue generated by Bumble Inc. from 2018 to 2020, by app. *Statista*. Access Date: 30.05.2021. Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/1231967/annual-bumble-revenue-by-app/>.
- The Social Distancing Festival. (n.d.). About of The Social Distancing Festival About. *Social Distancing Festival*. Access Date: 19.05.2021. Retrieved from: <https://www.socialdistancingfestival.com/about>
- Tomova, L., Wang, K., Thompson, T., Matthews, G., Takahashi, A., Tye, K., & Saxe, R. (2020). The need to connect: Acute social isolation causes neural craving responses similar to hunger. *bioRxiv*, 2020.03.25.006643. <https://doi.org/10.1101/2020.03.25.006643>
- Towner, E. Ladensack, D. Callaghan, B. (2021). Welcome to My Zoom Party - Virtual Social Interaction, Loneliness, and Well-Being Among Emerging Adults Amid the COVID-19 Pandemic. *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/2ghtd>
- Vandenberg, F. Berghman, M. Schaap, J. (2021). The ‘lonelyraver’: music livestreams during COVID-19 as a hotline to collective consciousness?. *European Societies*, 23(1), 141-152, <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1818271>
- WHO. (n.d.). Coronavirus disease (COVID-19) pandemic. *World Health Organization*. Access Date: 06.05.2021. Retrieved from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
- Wilder-Smith, A, Freedman, D. O. (2020). Isolation, quarantine, social distancing and community containment: pivotal role for old-style public health measures in the novel coronavirus (2019-nCoV) outbreak. *Journal of Travel Medicine*. (27),2. <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa020>
- Willman, C. (2020). BTS’ Weekend Virtual Concerts Sell 993,000 Tickets. *Variety*. Access Date: 29.05.2021. Retrieved from: <https://variety.com/2020/music/news/bts-virtual-concerts-map-soul-pay-per-view-tickets-1234801571/>
- Yıldırım, A. (2020a). Digital Pandemic in Digital Age: Covid-19 Agenda in Turkey. *Intermedia International E-journal (in Turkish)*, 7 (13), 381-401. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/intermedia/issue/58521/822991>.
- Yıldırım, A. (2020b). YouTuber Phenomenon in Turkey and YouTube Analysis by View Types. *Yeni Medya (in Turkish)*, 2020 (9), 52-70. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/yenimedya/issue/58796/830336>

Zoom. (2021). Zoom Video Communications Reports Fourth Quarter and Fiscal Year 2021 Financial Results. *Zoom*. Access Date: 19.05.2021. Retrieved from: <https://investors.zoom.us/news-releases/news-release-details/zoom-video-communications-reports-fourth-quarter-and-fiscal-0>

STRATEJİK YÖNELİM VE İŞLETME PERFORMANSI: BİR LİTERATÜR TARAMASI¹

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
KAÜİBFD
Cilt, 12, Sayı 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Makale Gönderim Tarihi: 07.02.2021 Yayına Kabul Tarihi: 30.04.2021

Pelin KARACA KALKAN
Öğretim Görevlisi
OSTİM Teknik Üniversitesi
Meslek Yüksekokulu
Ankara, Türkiye
pelin.karacakalkan@ostimteknik.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7951-6389

Ömer Faruk ALADAĞ
Araştırma Görevlisi Dr.
Abdullah Gül Üniversitesi
Yönetim Bilimleri Fakültesi
Kayseri, Türkiye
aladagomer@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5176-679X

ÖZ | Stratejik yönelim, işletmelerin faaliyetlerini şekillendiren, etkileyen ve yaşamlarını sürdürmeleri ve performanslarını artırmalarına yönelik davranış geliştirmelerini sağlayan ilkeler olarak tanımlanmaktadır. Stratejik yönelim kavramı uluslararası yazında sıklıkla çalışılan bir konu olmasına rağmen Türkçe yazında yeterince ilgi görmemiştir. İşletmeler için kritik öneme sahip olan bu kavramın ve performansla ilişkisinin irdelenmesi önemli görülmektedir. Literatür taraması kapsamında stratejik yönelimlerden girişimcilik yönelimi, pazar yönelimi, öğrenme yönelimi ve teknolojik yönelim incelenmiştir. Bu çalışmada öncelikle stratejik yönelimlerin net bir şekilde tanımlanması ve işletme performansı ile ilişkilerinin irdelenmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda stratejik yönelim- işletme performansı ilişkisi üzerine literatür incelenmiş, araştırma dahilindeki stratejik yönelimlerin kavramsal çerçeveleri sunulmuştur. Bununla birlikte, stratejik yönelimler arasındaki farklı ilişkiler ve bu ilişkilerin işletmelerin performans göstergeleri üzerindeki etkileri bütüncül bir şekilde irdelenmiştir. Ayrıca stratejik yönelim ile işletme performansı arasındaki ilişkide aracı mekanizmalar ve bu ilişkilerin hangi koşullar altında farklılaştığı aktarılmıştır. Son olarak, literatür taraması sonucunda geleceğe yönelik potansiyel araştırma konuları tanıtılarak yazına katkı sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Stratejik yönelim, işletme performansı, literatür taraması.

JEL Kodu: M10, M19, L26

Alan: İşletme

Türü: Derleme

DOI: 10.36543/kauibfd.2021.025

Atıfta bulunmak için: Karaca Kalkan, P., Aladağ, Ö.F. (2021). Stratejik yönelim ve işletme performansı: bir literatür taraması. *KAÜİBFD*, 12(23), 592-620.

¹ İlgili çalışmanın etik kurallara uygunluğu beyan edilmiştir.

STRATEGIC ORIENTATION AND BUSINESS PERFORMANCE: A LITERATURE REVIEW

Article Submission Date: 07.02.2021 Accepted Date: 30.04.2021

Kafkas University
Economics and Administrative
Sciences Faculty
KAUEAS
Vol. 12, Issue 23, 2021
ISSN: 1309 – 4289
E – ISSN: 2149-9136

Pelin KARACA KALKAN
Lecturer
OSTİM Technical University
Vocational School
Ankara, Turkey
e-posta:
pelin.karacakalkan@ostimteknik.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7951-6389

Ömer Faruk ALADAĞ
Research Assistant Dr.
Abdullah Gül University
Faculty of Managerial Sciences
Kayseri, Turkey
e-posta: aladagomer@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5176-679X

ABSTRACT

Strategic orientation is defined as principles that direct and affect the activities of an organization and develop behaviors aimed to ensure the viability and performance of the organization. Although the concept of strategic orientation was frequently studied in international literature, it has received only limited attention in the Turkish literature. It is important to examine this concept, which is critical for businesses, and its relationship with performance. Within the scope of the literature review, entrepreneurship orientation, market orientation, learning orientation and technological orientation were examined. Firstly, it is aimed to define each strategic orientation clearly and to examine their relations with business performance. In this direction, the literature on the relationship between strategic orientation and business performance has been reviewed and the conceptual frameworks of strategic orientations are presented. Additionally, different relationships between strategic orientations and the effects of these relationships on the performance indicators of businesses were examined in a holistic manner. Also, the mediating mechanisms in the relationship between strategic management and business performance and the conditions under which these relationships differ are explained. As a result of the literature review, the paper contributes to the literature by introducing potential future research topics.

Keywords: *Strategic orientation, business performance, literature review*

Jel codes: *M10, M19, L26*

Scope: *Business administration*

Type: *Review*

1. GİRİŞ

İşletmelerin stratejik yönelimleri, yönetim, pazarlama ve inovasyon alanlarında yapılan çalışmalarda sıklıkla ele alınan bir konudur (Adams, Freitas, & Fontana, 2019, s. 129). Ekonominin uluslararasılaşması, belirsizlikler, sürekli yeniliğe duyulan ihtiyaç ve bilgi teknolojilerinin artan kullanımı, işletmeleri rekabetçi kabiliyetlerini geliştirmelerinin ne kadar zor olduğu gerçeğiyle yüzleştirmiştir (Aragón-Sánchez ve Sánchez-Marín, 2005, s. 287). Bu bağlamda, stratejik yönelimlerin işletmelerin rekabetçiliği üzerindeki etkisi literatürde ilgi gören konulardan biri olmuştur (Pehrsson, 2016, s. 378). Stratejik yönelimler hem işletme performansını doğrudan etkilemekte (Grinstein, 2008, s. 115), hem de inovasyonu tetikleyerek üstün performansa katkı sağlayabilmektedir (Gatignon & Xuereb, 1997, s. 77). Bu bağlamda stratejik yönelimler, inovasyon ve performans arasındaki ilişkilerin, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde incelenmesi önem arz etmektedir (Kocak, Carsrud, & Oflazoglu, 2017, s. 248).

İşletmelerin stratejik yönelimleri 1990'lı yıllarda dikkat çekmeye başlamıştır (Gatignon & Xuereb, 1997; Kohli & Jaworski, 1990; Narver & Slater, 1990). Stratejik yönelim yapılan ilk tanıtımda, sürekli üstün performansa yönelik uygun davranışları oluşturmak için işletmelerin uyguladıkları stratejik girişimler olarak belirtilmiştir (Gatignon & Xuereb, 1997, s. 78). Hakala (2011, s. 200) stratejik yönelimin evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı olmadığını ileri sürerek ilk tanıma paralel bir şekilde stratejik yönelimi, işletmelerin faaliyetlerini şekillendiren, etkileyen ve yaşamlarını sürdürmeleri ve performanslarını artırmalarına yönelik davranış geliştirmelerini sağlayan ilkeler olarak ifade etmiştir. Yapılan çalışmalarda, girişimcilik yönelimi (GY), pazar yönelimi (PY), öğrenme yönelimi (ÖY) ve teknolojik yönelim (TY) stratejik yönelim kapsamında önde gelen araştırma konuları olarak karşımıza çıkmaktadır (Hakala, 2011, s. 200). GY, üst düzey yöneticilerin yönetimsel tercihleri, inançları ve davranışlarını kapsayan ve önemli örgütsel sonuçlar doğuran stratejik bir kavramdır (Covin, Green, & Slevin, 2006, s. 57). PY, alıcılar için üstün değerler yaratmaya ve böylelikle yüksek düzeyde performansın devamlılığını sağlayacak davranışları etkin ve etkili bir biçimde oluşturmaya yönelik örgüt kültürüdür (Narver & Slater, 1990, s. 21). ÖY, bir işletmenin bilgi yaratma ve kullanma eğilimini etkileyen örgütsel değerler olarak tanımlanmaktadır (Sinkula, Baker, & Noordewier, 1997, s. 309). TY ise, bir işletmenin güçlü bir teknolojik altyapı edinme ve bu altyapıyı yeni ürün geliştirmede kullanma becerisi ve isteği olarak ifade edilmektedir (Gatignon & Xuereb, 1997, s. 78).

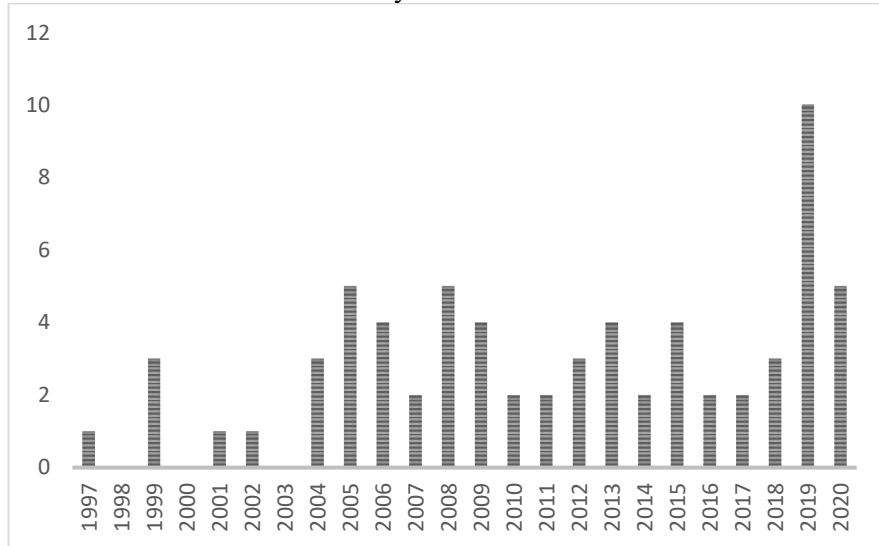
Uluslararası yazında önemli bir yer tutmasına rağmen stratejik yönelimler Türkçe yazında gerekli ilgiyi görmemiştir. Bu sebeple, işletmeler için kritik öneme sahip olan bu kavramın ve performansla ilgisinin irdelenmesi önemli görülmektedir. Bu çalışmanın üç amacı bulunmaktadır. Öncelikle, farklı stratejik yönelimleri kavramsal olarak net bir şekilde ifade etmek hedeflenmektedir. Buradaki temel amaç her bir stratejik yönelimin kavramsal tanımını tam olarak aktarmak ve olası anlam karmaşalarının önüne geçmektir. Çalışmanın diğer bir amacı, stratejik yönelimler ile işletme performansı arasındaki ilişkide önemli aracı mekanizmaların neler olduğunu ve nasıl etkilerde bulunduğunu ortaya koymaktır. Benzer şekilde stratejik yönelimlerin performans üzerindeki etkisini farklılaştıran etmenleri (koşul bağımlılık perspektifi bağlamında) belirlemek amaçlanmaktadır. Son olarak, stratejik yönelimler arasındaki farklı ilişkiler ve bu ilişkilerin örgütsel sonuçları bütüncül bir şekilde irdelenerek geleceğe yönelik potansiyel araştırma konularını aktarmak hedeflenmektedir. Bu amaçlara ulaşmak için stratejik yönelim- işletme performansı ilişkisi üzerine literatür incelenerek farklı stratejik yönelimlerin ve işletme performansının kavramsal çerçeveleri sunulmuştur. Ardından her bir stratejik yönelim ile işletme performansı arasındaki ilişki detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Sonrasında stratejik yönelimlerin birlikte incelendiği araştırmalar ışığında, yönelimler arasındaki ilişkiler ve performans üzerindeki etkilerine yer verilmiştir. Son olarak, literatür taramasının genel bir değerlendirmesi yapılarak literatürdeki boşluklar tespit edilmiş ve bu doğrultuda gelecekteki çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışmada, sistematik literatür taraması yöntemi izlenmiştir. Sistematik tarama, belirli adımlar izlenerek yapılan ve kanıta dayalı yönetim uygulamalarına güvenilir girdiler sağlayan bir tarama türüdür (Tranfield vd., 2003). Sistematik yöntem, diğer araştırmacılar tarafından tekrarlanabildiği ve güvenilirliği kontrol edilebildiği için işletmecilik alanında yaygın olarak kullanılmaktadır (Denyer ve Tranfield, 2009). Sistematik literatür taraması kapsamında sırasıyla araştırma seçim kriterlerinin belirlenmesi, araştırmaların tespit edilmesi ve sentezi adımları izlenmektedir (Tranfield vd., 2003). Tarif edilen metodolojiye paralel olarak ilk önce bu çalışma kapsamında incelenecek makaleler için bir veri tabanı oluşturulmuştur (Aladag vd., 2020). Bu aşamada, araştırma kapsamına dahil edilecek ve çıkarılacak kriterler, konunun kapsamı, zaman aralığı, arama kelimeleri ve makale türleri bağlamında belirlenmiştir. İlk olarak, bu çalışma kapsamına sadece akademik dergilerde yer alan makaleler dahil edilmiştir. Çünkü akademik makaleler, titiz hakemlik süreçleri sonucunda kabul edilen kalitesi daha

yüksek bir bilgi türünü oluşturmaktadır (Hota vd., 2019). Konu kapsamında arama kelimeleri olarak “strategic orientation” (stratejik yönelim), “entrepreneurial orientation” (girişimcilik yönelimi), “market orientation” (pazar yönelimi), “learning orientation” (öğrenme yönelimi) ve “technological orientation” (teknolojik yönelim) ifadeleri kullanılarak Scopus ve Web of Science veri tabanlarında tarama yapılmıştır. Buna ek olarak, girişimcilik ve pazarlama alanında kabul görmüş, etki faktörü yüksek Entrepreneurship Theory and Practice, Journal of Business Venturing, Journal of Small Business Management, International Entrepreneurship and Management Journal, Industrial Marketing Management, Journal of Marketing dergilerinde tarama yapılmıştır. Bahsedilen süreçler doğrultusunda yapılan ilk taramada toplam 302 makaleye erişilmiştir. Sonrasında araştırmacıların her biri bağımsız olarak makalelerin özetlerini inceleyerek stratejik yönelim konusuyla doğrudan ilgili olan makaleleri belirlemişlerdir. Seçim kriterleri doğrultusunda 1997-2020 yılları arasında akademik dergilerde yayınlanan 68 makale bu araştırmaya dahil edilmiştir. Seçilen makalelerin yıllara ve dergilere göre dağılımı aşağıda görülmektedir.

Tablo 1: Yıllara Göre Makale Sayıları

Tablo 2: Akademik Dergilere Göre Makale Sayısı

SAYI	AKADEMİK DERGİ	YAYIN SAYISI
1	An International Journal	1
2	British Journal of Management	1
3	Entrepreneurship Theory and Practice	6
4	European Business Review	1
5	European Journal of Innovation Management	2
6	European Journal of Marketing	3
7	Industrial Marketing Management	5
8	International Business Review	2
9	International Entrepreneurship and Management Journal	4
10	International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research	1
11	International Journal of Research in Marketing	3
12	International Marketing Review	2
13	International Small Business Journal	1
14	Journal of Business and Industrial Marketing	3
15	Journal of Business Economics and Management	4
16	Journal of Business Research	3
17	Journal of Business Venturing	3
18	Journal of Management Studies	3
19	Journal of Market Focused Management	1
20	Journal of Marketing	2
21	Journal of Marketing Research	1
22	Journal of Product Innovation Management	1
23	Journal of Retailing and Consumer Services	1
24	Journal of Small Business and Enterprise Development	1
25	Journal of Small Business Management	7
26	Journal of Strategic Marketing	1
27	Journal of The Academy of Marketing Science	1
28	Management Decision	1
29	Strategic Management Journal	2
30	Technovation	1

3. LİTERATÜR ANALİZİ SONUÇLARI

Yukarıda tarif edilen yöntemler izlenerek seçilen makaleler, sonraki aşamada içerik analizine tabi tutulmuştur. Stratejik yönelim yazınındaki makalelerin işlediği temel konular takip eden başlıklarda incelenmiştir.

3.1. Girişimcilik Yönelimi

GY işletmelere girişimci eylem ve kararları için temel oluşturan, strateji oluşturma süreçlerine yönelik yönetsel bir tutum olarak tanımlanmaktadır (Alegre & Chiva, 2013, s. 491). Başka bir tanıma göre GY, karar vericilerin işletmenin amaçlarını belirlemek, vizyonunu sürdürmek ve rekabet avantajı yaratmak için kullandıkları girişimci strateji oluşturma süreçleridir (Rauch, Wiklund, Lumpkin, & Frese, 2009, s. 6). Poudel, Carter ve Lonial (2019, s. 269), GY'yi işletmelerde dinamik kabiliyetlerin gelişimine katkıda bulunarak büyümenin ve finansal performansın artmasını sağlayan stratejik bir kaynak olarak kavramsallaştırmışlardır.

Lumpkin ve Dess (1996, s. 137), GY'nin özerklik, yenilikçilik, risk alma, proaktiflik ve rekabetçi agresiflik boyutlarından oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak birçok araştırmacı GY'nin risk alma, yenilikçilik ve proaktiflik olmak üzere üç boyutlu bir kavram olduğu konusunda fikir birliğine varmıştır (Morgan & Anokhin, 2020; Wiklund, 1999; Wolff, Pett, & Ring, 2015). Bir işletmeyi girişimci olarak nitelendirmek için, GY'nin risk alma, yenilikçilik ve proaktiflik boyutları kapsamındaki davranış örüntülerini sürekli bir şekilde sergilemesi gerekmektedir (Covin & Lumpkin, 2011, s. 858). Bu boyutlar, bir işletmenin karşılaştığı girişim fırsatının türüne bağlı olarak farklı kombinasyonlarda görülebilmektedir (Lumpkin & Dess, 1996, s. 137). Risk alma, sonuçların kestirilemediği faaliyetlere kaynakların aktarılması şeklinde ifade edilmektedir (Wiklund & Shepherd, 2005, s. 78). Yenilikçilik, bir işletmenin yeni ürün, hizmet veya teknolojik süreçlerle sonuçlanabilecek yeni fikirler, özgünlük, deneyler ve yaratıcı süreçleri destekleme ve ilgilenme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Lumpkin & Dess, 1996: 142). Proaktiflik ise, işletmelere pazara rakiplerden önce yeni ürün veya hizmet sunma becerisi kazandırarak rekabet avantajı elde etmelerini sağlayan bir GY bileşenidir (Wiklund, 1999, s. 39). Proaktiflik, inovatif veya yeni girişimci faaliyetlerle desteklenen ileriye dönük bir perspektif sunması sebebiyle GY açısından oldukça önemlidir (Lumpkin & Dess, 1996, s. 146).

3.2. Pazar Yönelimi

Kohli ve Jaworski (1990, s. 3) PY'yi davranışsal bakış açısı ile kavramsallaştırarak, mevcut ve gelecekteki müşteri ihtiyaçlarına ilişkin piyasa bilgisi oluşturulması, bu bilginin departmanlar arasında yayılımı ve örgüt çapında cevap verilebilirlik olarak ifade etmişlerdir.

Narver ve Slater (1990, s. 21) PY'yi alıcılar için üstün değerler yaratmayı ve böylelikle yüksek düzeyde performansı devam ettirmeyi sağlayacak davranışları etkin ve etkili bir biçimde oluşturmaya yönelik örgüt kültürü olarak tanımlamışlardır. Araştırmacılar PY'nin müşteri, rakip ve fonksiyonlar arası koordinasyon yönelimi olmak üzere üç bileşeni olduğunu belirtmişlerdir. Müşteri yönelimi müşterilerin ihtiyaçları hakkında bilgi toplamaya ve bu bilgiyi işletme içinde paylaşmaya vurgu yaparken, rakip yönelimi rakipler ile ilgili bilgi edinmeye ve onların davranışlarını takip etmeye odaklanmaktadır. Fonksiyonlar arası koordinasyon ise, alıcılar için yüksek düzeyde değer yaratmak amacıyla, işletme içerisindeki farklı departmanlar arasında uyumlu çalışmaya karşılık gelmektedir (Narver & Slater, 1990, ss. 21-22). Kurniawan, Budiastuti, Hamsal ve Kosasih (2020), bu üç boyuta hedef müşteriler için üstün değer yaratmak üzere ortakların kaynaklarının koordineli ve birlikte kullanımı olarak tanımladıkları ortaklar arası koordinasyon adında dördüncü bir boyut eklemişlerdir.

Narver, Slater ve MacLachlan (2004, ss. 335-336), PY'yi tepkisel ve proaktif olmak üzere iki boyutlu bir yapı olarak kavramsallaştırmışlardır. Tepkisel PY müşteriler tarafından belirtilen (dışa vurulan) ihtiyaçları anlama ve tatmin etmeye, proaktif PY ise müşterilerin gizli ihtiyaçlarını anlama ve gidermeye odaklanmaktadır.

Pazar odaklı bir işletme müşterilerin değişen ihtiyaçlarını öngörme ve yenilikçi ürün ve hizmetler sunarak müşterilere cevap verme konularında yetkinliğe sahiptir (Slater & Narver, 1995, s. 67). Bununla birlikte, PY düzeyi yüksek olan işletmeler müşterilerin beğeni ve memnuniyet algılarını, ekonomi, sosyokültürel trendler gibi müşterileri etkileyen faktörleri ve müşterileri memnun etme becerisini etkileyen unsurları öğrenmeyi öncelikli tutmaktadır (Baker & Sinkula, 2009, s. 446). İşletmelerde üst yönetim, PY'ye dayalı bir örgüt kültürünün yayılımını gerek örgüt genelinde gerekse çalışan her bir kişi düzeyinde, performansı artırmak ve böylelikle rekabet avantajı kazanmak için teşvik etmelidir (Theodosiou, Kehagias, & Katsikea, 2012, s. 1059).

3.3. Öğrenme Yönelimi

Sinkula vd., (1997, s. 309), ÖY'yi bir işletmenin bilgi yaratma ve kullanma eğilimini etkileyen organizasyonel değerler olarak kavramsallaştırmışlardır. Başka bir tanıma göre ÖY, müşteri değeri yaratmak ve işletme performansını artırmak için bilgi, sezgi ve anlayışı geliştirme süreçlerine karşılık gelen ve işletmelerin kültürel yönünü yansıtan bir kavramdır (Nasution, Mavondo, Matanda, & Ndubisi, 2011, s. 338). Sinkula ve diğerlerinin (1997, s. 309) çalışmasında öğrenmeye bağlılık, açık-fikirlilik ve paylaşılan vizyon ÖY'nin boyutları olarak ifade edilmiştir. Calantone, Cavusgil ve Zhao (2002, s. 517) ise, bu üç boyuta örgüt içi bilgi paylaşımı boyutunu ekleyerek ÖY'nin dört bileşenli bir yapı olduğunu ortaya koymuşlardır.

Öğrenmeye bağlılık, işletmelerin öğrenmeye verdiği değer ve öğrenmeyi teşvik etme derecesi olarak ifade edilmektedir (Sinkula vd., 1997, s. 309). Paylaşılan vizyon bir işletmede çalışanların değerleri, inançları ve varsayımlarının birbirine ne ölçüde yakınsadığını ifade eden bir kavramdır (Schweiger, Stettler, Baldauf, & Zamudio 2019, s. 5). Paylaşılan vizyonun önemli özelliği, örgütteki herkes tarafından aynı şekilde anlaşılması ve örgüte amaç ve yön noktasında bir anlam sağlamasıdır (Baker & Sinkula, 1999a, s. 414). Açık-fikirlilik bir işletmenin rutin faaliyetlerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeye ve yeni fikirleri kabul etmeye yönelik istekliliği şeklinde tanımlanmaktadır (Sinkula vd., 1997, s. 309). Örgüt içi bilgi paylaşımı ise, tecrübelerin ve çıkarılan derslerin örgüt içindeki farklı departmanlar arasında paylaşılması ve örgütsel hafızada saklanmasıdır. Bilgi yalnızca işletmenin dışındaki farklı kaynaklardan elde edilmez, sistematik bir biçimde tekrar incelenmesi ve işlenmesi söz konusudur (Calantone vd., 2002, s. 517).

ÖY ve örgütsel öğrenme farklı kavramlardır. ÖY bir işletmenin öğrenme ve uyum sağlama eğilimini ifade ederken, örgütsel öğrenme personel eğitimi ve çalışanlara bilgi ve becerileri kazandıracak mekanizmalarla ilişkilidir. Dolayısıyla ÖY işletmelerin adaptasyon ve değişime yönelik eğilimlerini yansıtan geniş kapsamlı bir kavramdır (Mavondo, Chimhanzi, & Stewart, 2005, s. 1237).

ÖY bir işletmenin değer yaratma ve çift döngülü öğrenme eğilimini etkileyen ve işletmedeki bireyleri alışılmışın dışında düşünmeye teşvik eden örgütsel bir özelliktir (Baker & Sinkula, 1999a, s. 413). ÖY'li işletmelerin önemli özelliklerinden biri de çevresindeki ve pazardaki değişimleri öngörebilmeleri ve bu doğrultuda gerekli düzenlemeleri yapabilmeleridir (Calantone vd., 2002, s. 518).

3.4. Teknolojik Yönelim

TY, bir işletmenin güçlü bir teknolojik altyapı edinme ve bu altyapıyı yeni ürün geliştirmede kullanma becerisi ve isteği olarak tanımlanmaktadır (Gatignon & Xuereb, 1997, s. 78). TY; yeni fikirlerin, yeni süreçlerin ve yeni ürünlerin geliştirilmesini etkileyen, işletmelerin uzun dönemli stratejisi ile ilişkilidir (Salavou, Baltas, & Lioukas, 2004, s. 1096). TY'ye sahip bir organizasyonda yaratıcılık ve buluş, örgütsel strateji ve faaliyetleri şekillendiren normlar ve değerlerdir (Zhou, Yim, & Tse, 2005, s. 46). Dolayısıyla TY, işletmelerin rakiplerine kıyasla daha yenilikçi ve teknolojik açıdan üstün ürün geliştirmelerini sağlamaktadır (Jeong, Pae, & Zhou, 2006, s. 352).

Gatignon ve Xuereb (1997, s. 88) TY'nin diğer yönelimleri tamamlayıcı etkisine vurgu yaparak, PY'ye sahip bir işletmenin teknolojik kabiliyetleri ve altyapısı olmadığı durumda müşteriler için değer yaratacak yeni çözümler geliştirmesinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir. TY'nin önemli göstergelerinden olan patentler ve araştırma ve geliştirmeye yapılan yatırımlar hem yatırımcıları cezbetmekte hem de işletmenin inovasyonlarını kalite ve sayı yönünden olumlu yönde etkilemektedir (Renko, Carsrud, & Brännback 2009, s. 337). Buna ek olarak, teknoloji odaklı işletmeler güçlü bir teknolojik altyapıyı benimseyerek pazardaki rekabetin yapısını değiştirebilmekte ve yeni iş modelleri geliştirebilmektedir (Gotteland, Shock, & Sarin, 2020).

3.5. İşletme Performansı ve Stratejik Yönelimler Arasındaki İlişkiler

İşletme performansı çok boyutlu bir yapıdır ve ampirik araştırmalarda performansın farklı boyutlarının entegre edilerek incelenmesi farklı yönlerinin ortaya konulması açısından önem arz etmektedir (Wiklund & Shepherd, 2005, s. 80). Bazı çalışmalarda işletme performansı sadece finansal performans ölçütleri kullanılarak incelenirken (Alegre & Chiva, 2013; Su, Xie, & Wang, 2015) bazı araştırmalarda ise, işletme performansı kapsamında finansal ve finansal olmayan göstergeler birlikte kullanılmıştır (Kurniawan vd., 2020; Theodosiou vd., 2012; Zhao, Li, Lee, & Bo Chen, 2011). Finansal performans karlılık, pazar payı, yatırımın getirisi, varlık getirisi (Poudel vd., 2019; Zhou vd., 2005) gibi göstergeler aracılığıyla belirlenmiştir. Finansal olmayan işletme performansı kapsamında; marka performansı (Laukkanen, Nagy, Hirvonen, Reijonen, & Pasanen, 2013), inovasyon performansı (Adams vd., 2019; Nasution vd., 2011; Salavou vd., 2004), ürün veya hizmet kalitesi (Schweiger vd., 2019) müşteri tatmini (Guo, Kulviwat, Zhu, & Wang, 2019) gibi ölçütler kullanılmıştır.

Bazı çalışmalarda stratejik yönelimler ile büyümeye dayalı performans arasındaki ilişkiler irdelenmiştir (Covin vd., 2006; Song & Jing (2017). Büyümeye dayalı işletme performansı kapsamında; kar, satış, pazar payı ve çalışan büyümesi yönünden işletmelerin en güçlü rakiplerine kıyasla ne kadar başarılı oldukları araştırılmıştır (Deutscher, Zapkau, Schwens, Baum, & Kabst, 2016).

Araştırmaların çok büyük bir kısmında performans ölçütleri finansal olsa da subjektif değerlendirmelerden (yöneticilerin ya da işletme sahiplerinin kişisel algıları) faydalanılmıştır (Gao, Zhou, & Yim, 2007; Kocak vd., 2017; Wiklund, 1999). Bunun nedenlerinden biri, özellikle küçük ölçekli firmaların performansa dair objektif finansal bilgi paylaşmaya istekli olmayışıdır (Wolff vd., 2015, s. 720). Diğer bir neden, kar seviyesinin sektörler arası farklılık göstermesi sebebiyle subjektif performans ölçütlerinin sektörler arası araştırmalar için daha uygun olmasıdır (Deutscher vd., 2016). Ne var ki, yargısal veri kullanımının hatırlama ile ilgili problemler, sosyal beğenilirlik ve ortak yöntem yanlılığı gibi dezavantajları söz konusu olabilmektedir (Rauch vd., 2009).

3.5.1. Girişimcilik Yönelimi ve İşletme Performansı

Birçok araştırmada GY ile işletme performansı arasında pozitif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiş olsa da elde edilen bulgularda, GY'nin performansa etkisinin büyüklüğüne dair çok çeşitli sonuçlar görülmüştür (Poudel vd., 2019, s. 269). Wiklund (1999, s. 44) GY'nin performansa pozitif yönlü etkisinin zaman geçtikçe güçlendiğini, dolayısıyla GY'nin işletmelerin yatırım yapması gereken bir alan olduğunu ifade etmiştir.

Wiklund ve Shepherd (2005, s. 88), GY'nin küçük işletmelerin performansına doğrudan etkilerinin incelenmesinin eksik bir perspektif sunacağını, bu sebeple de GY, finansal kaynaklara erişim ve çevresel dinamizmin konfigürasyonuna dayalı bir yaklaşımın daha bütüncül bir anlayış sağladığını aktarmışlardır. Benzer şekilde, GY ve işletme performansı arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik bütüncül bir bakış açısı sunmak isteyen Alegre ve Chiva (2013), örgütsel öğrenme kabiliyeti ve inovasyon performansının GY-performans ilişkisinde aracılık rollerinin olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

GY KOBİ'lerin performansını ağ kurma (networking) kabiliyetleri ve deneyimsel öğrenme (Karami & Tang, 2019), pazarlama kabiliyetleri (Jin, Jung, & Jeong, 2018) ve pazar bilgisini edinme ve işleme (Keh, Nguyen, & Ng, 2007) aracılığıyla etkilemektedir. Benzer şekilde uluslararası GY ve ağ kurma kabiliyetleri birlikte KOBİ'lerin uluslararası performansını maksimize etmektedir (Acosta, Crespo, & Agudo, 2018). Kollmann ve Stöckmann (2012)

GY'nin yenilikçilik, risk alma ve proaktiflik boyutlarının performans üzerindeki etkilerinin keşfedici inovasyon; yenilikçilik ve proaktiflik boyutlarının ise sömürücü (exploitative) inovasyon aracılığıyla gerçekleştiğini belirlemişlerdir.

GY işletmelerde öğrenmeyi tetikleyen önemli faktörlerden biridir (Wang, 2008, s. 648). GY öğrenme ile ilgili süreç ve sonuçları etkileyerek, bilgi oluşturma, yetkinlik geliştirme ve işletme performansı gibi işletmelere rekabet avantajı sağlayacak önemli çıktılara katkı sağlamaktadır (Kreiser, 2011, s. 1031). Zhao vd., (2011), GY ile deneysel öğrenme (experimental learning) arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğunu, bunun nedeni olarak da deneysel öğrenme ile işletmelerin rakiplerinin taklit edemeyeceği, işletmeye özgü bilgiye sahip olma imkanlarının daha fazla olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca araştırmacılar GY'nin düşük seviyede olduğu durumda, çevreden bilgi edinme eğilimi az olacağı için, GY'nin yüksek seviyede olduğu durumda ise, işletmenin çevresinden elde edeceği bilgi köklü inovasyonlara yol açacak özgünlükte olmayacağı için, ilgili koşullarda GY ile edimsel öğrenme (acquisitive learning) arasında negatif yönlü ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Yalnızca GY'nin orta düzeyde olduğu koşullarda edimsel öğrenmenin fazla olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

GY-performans arasındaki ilişkide aracı değişkenlerin rolünün araştırıldığı çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, inovasyon, öğrenme ve ağ (network) ile ilgili kavramlar ve kabiliyetlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla GY'nin hangi mekanizmalarla işletmelerin hem ulusal hem de uluslararası performansını etkilediğini irdelemenin daha bütüncül bir perspektif sunacağını ifade etmek mümkündür.

GY'nin işletme performansını olumlu ya da olumsuz etkilediği koşullar, önemli teorik ve ampirik katkılar sağlayacak bir araştırma alanıdır (Rauch vd., 2009, s. 780). Bu doğrultuda Lumpkin ve Dess (1996, s. 137), GY ile performans arasındaki ilişkinin koşul bağımlı olduğunu, çevresel (dinamizm, karmaşıklık vb.) ve örgütsel (strateji, yapı, büyüklük, yönetimsel özellikler vb.) faktörlerin GY'nin performans üzerindeki etkisini önemli ölçüde etkileyebileceğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte politik, iş ve finansal networkler (Su vd., 2015, s. 240) ile özümleme kapasitesi (absorptive capacity) (Patel, Kohtamäki, Parida, & Wincent, 2015) GY ile örgütsel çıktılar arasındaki ilişkide düzenleyici rol oynayan önemli değişkenlerdir

3.5.2. Pazar Yönelimi ve İşletme Performansı

PY hedef müşterilerin ihtiyaçları ve rakiplerin yetenekleri hakkında devamlı bilgi toplamaya ve elde edilen bilgileri müşteri değeri yaratmak amacıyla

kullanmaya odaklanmaktadır (Slater & Narver, 1995, s. 63). Dolayısıyla PY düzeyi yüksek olan işletmeler müşteri ihtiyaçlarında yaşanan değişimleri tahmin ederek ve bu değişimleri kendi avantajına çevirecek hamleleri gerçekleştirerek performanslarını artırabilirler (Kropp, Lindsay, & Shoham, 2006, s. 508).

PY'nin çıktılarını örgütsel performans, inovasyon performansı, müşteriler ve çalışanlar ile ilgili sonuçlar şeklinde kategorize edilebilmektedir (Kirca, Jayachandran, & Bearden, 2005, s. 25). PY'nin inovasyon üzerindeki etkisini araştıran Zhou vd., (2005), PY'nin teknolojiye dayalı inovasyon üzerinde pozitif, pazara dayalı inovasyon üzerinde ise negatif etkide bulunduğunu belirlemişlerdir. Başka bir çalışmada PY'nin boyutlarından müşteri ve rakip yöneliminin yeni ürün performansını pozitif yönde etkilediği ortaya çıkmıştır (Wong & Tong, 2012). Ozkaya, Droge, Hult, Calantone ve Ozkaya (2015, s. 315), PY'nin boyutlarından müşteri ve rakip yöneliminin pazara dayalı inovasyona dönüşmesine pazar bilgisi yetkinliğinin aracılık ettiğini; Wei ve Lau (2008) ise stratejik insan kaynakları yönetiminin PY ile performans arasında aracı rol üstlendiğini tespit etmişlerdir.

Bazı çalışmalarda PY'nin proaktif ve tepkisel (responsive) boyutları ile inovasyon başarısı, yetkinliği ve pazar başarısı arasındaki ilişkiler incelenmiştir (Bodlaj, Coenders, & Zabkar, 2012). Tsou, Chen ve Liao (2014), yalnızca proaktif PY'nin inovasyon yetkinliği ile pozitif yönlü korelasyona sahip olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre proaktif PY düzeyi yüksek olan işletmelerin müşterilerin gizli ihtiyaçlarını anlamaya, karşılamaya ve inovatif yetkinliğini geliştirmeye odaklandığı ortaya çıkmıştır. Bu araştırmalara dayalı olarak PY'nin işletmelerin inovasyon stratejilerini (Morgan & Berthon, 2008) ve performanslarını olumlu yönde etkileyen önemli bir kabiliyet olduğu görülmektedir. Bununla birlikte PY'nin inovasyon performansı üzerindeki etkisinin dolaylı olabileceği ve pazar veya sektör ile ilgili mekanizmalar aracılığı ile gerçekleştirilebileceği ifade edilebilir.

Kirca ve diğerlerinin (2005, s. 38) meta-analiz çalışmasında, PY ile performans arasındaki ilişkide yenilikçilik, müşteri sadakati ve kalitesinin aracı rol üstlendiği belirlenmiştir. PY'nin gerek öncülleri gerekse de müşteriler ile ilgili çıktılarının irdelendiği bir araştırmada, pazar türbülansı ve teknolojik dinamizmin işletmelerde PY'nin benimsenme düzeyini artırdığı ve PY'nin müşteri tatmini ve sonrasında da müşteri sadakatini pozitif önde etkilediği gözlemlenmiştir (Guo vd., 2019).

PY ile işletme performansı arasındaki ilişkide incelenen moderatör değişkenler işletmenin strateji türleri, pazar türbülansı, teknolojik değişimler,

rekabet yoğunluğu ve pazardaki büyümedir (Harris, 2001; Matsuno & Mentzer, 2000; Raju, Lonial, & Crum 2011, s. 1322). 23 ülkede yapılan araştırmaların örneklem olduğu meta-analiz çalışmasında Cano, Carrillat ve Jaramillo (2004), PY ile işletme performansı arasındaki ilişkinin kâr amacı gütmeyen işletmelerde (kâr amaçlı işletmelere kıyasla) ve hizmet sektöründeki işletmelerde (üretim sektöründeki işletmelere kıyasla) daha güçlü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca ulusal kültürel ve sosyoekonomik gelişme düzeyinin, PY-işletme performansı ilişkisini etkilemediği ortaya çıkmıştır.

3.5.3. Öğrenme Yönelimi ve İşletme Performansı

Bir işletmenin öğrenmeye bağlılığı ve çevresindeki yeni bilgiye duyarlılık derecesi, öğrenmenin gücünü önemli ölçüde etkilemektedir, ancak öğrenmeye yönelik çabalar, ortak örgütsel amaçlara kanalize edilmeden öğrenmenin işletme performansını etkilemesi çok güçtür (Wang, 2008, s. 640). Baker ve Sinkula (1999a) tarafından ÖY ile işletmenin genel performansı, yeni ürün başarısı ve göreceli pazar payındaki değişim arasında olumlu yönde ilişkiler olduğu belirtilmiştir. ÖY özellikle yeni kurulan KOBİ'lerin uluslararası pazardaki büyümelerini pozitif yönde etkilemektedir, bu sebeple girişimciler ÖY'nin yoğun bir şekilde desteklediği uzun dönemli stratejiler oluşturabilirler (D'Angelo & Presutti, 2019, s. 621).

Calantone vd., (2002), ÖY'nin inovasyon ve işletme performansını olumlu yönde etkilediği sonucunu elde etmişlerdir. Araştırmacılar bu sonuçlara dayalı olarak öğrenme kültürünün ürün geliştirmeyi destekleyerek işletmelere buldukları sektörde öne çıkma avantajı yarattığını ifade etmişlerdir. ÖY ve inovasyon arasındaki ilişkinin incelendiği başka bir çalışmada da ürün, süreç ve yönetimsel inovasyon arasında pozitif yönlü ilişkiler olduğu saptanmıştır (Mavondo vd., 2005, s. 1255).

Araştırmaların birçoğunda ÖY ikinci dereceden bir yapı olarak kavramsallandırılmış olsa da boyutlarının ayrı ayrı performans üzerindeki etkilerinin belirlenmesi de söz konusu olmuştur. ÖY'nin öğrenmeye bağlılık, açık-fikirlilik ve paylaşılan vizyon boyutlarının KOBİ'lerin performansı üzerindeki etkilerinin incelendiği bir çalışmada, öğrenmeye bağlılık ve açık-fikirliliğin performansı pozitif yönde, paylaşılan vizyonun ise örgütsel performansı negatif yönde etkilediği bulgusu elde edilmiştir (Vega Martinez, Al-Henzab, Tarhini, & Obeidat, 2020).

Her ne kadar ÖY örgütsel performans göstergelerini doğrudan olumlu yönde etkilese de ÖY'nin performans üzerinde yarattığı etkinin altındaki mekanizmaların açığa çıkarılması önem arz etmektedir. Bu mekanizmalar GY

gibi stratejik yönelimler (Wolff vd., 2015) olabileceği gibi, işletmelerin inovasyon ve pazarlama kabiliyetleri (Xie & Zheng, 2020) de olabilmektedir.

3.5.4. Teknolojik Yönelim ve İşletme Performansı

Teknolojik kabiliyetler ürün yenilikçiliğinin önemli bir sürücüsüdür (Renko vd., 2009, s. 337). Zhou vd., (2005), TY'nin teknoloji odaklı inovasyonu pozitif yönde etkilediğini ancak pazar odaklı inovasyon üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını belirlemişlerdir. Bu sonucun nedeni olarak da teknoloji odaklı firmaların gelişmiş teknolojileri gerektirmemesi sebebiyle pazar odaklı inovasyonlara ilgi duymamaları gösterilmiştir.

TY'nin inovasyon ve performansa etkilerini Türkiye'deki KOBİ'ler üzerinde inceleyen Kocak vd., (2017, s. 262), TY'nin artımlı ve kökten inovasyonu pozitif yönde etkilediğini ancak işletme performansı ile ilişkili olmadığını gözlemlemişlerdir. Song ve Jing (2017), TY'nin yeni girişimlerin performansı üzerinde önemli derecede etkisi olduğu sonucunu bularak, teknolojinin girişimcilik faaliyetlerinin gelişimindeki önemine dikkat çekmişlerdir.

TY'nin işletme performansı üzerindeki etkisini durumsallık perspektifiyle inceleyen Gao vd., (2007), teknolojik türbülansın düşük düzeyde olduğu durumda TY'nin performansı olumsuz etkilediğini, teknolojik değişimlerin hızlı yaşandığı durumda ise TY'nin performansı artırdığını tespit etmişlerdir. Teknolojik gelişmelerin hızlı gerçekleştiği bir endüstride işletmelerin teknolojik gelişmeye daha fazla kaynak ayırması, yeni teknolojileri denemesi, belirsizlikle başa çıkmak üzere inovasyona yönelmesi gerektiği için performans düzeylerinde artış görülebileceği ifade edilmiştir.

TY seviyesi yüksek işletmelerin inovatif yetkinlikleri de yüksek düzeydedir. Bunun nedeni ise, TY'li işletmelerin teknolojik bilgi biriktirmeye ve biriken bu bilgiyi inovatif yetkinliklerini artırmak amacıyla kullanmaya odaklı olmalarıdır (Tsou vd., 2014, s. 507).

3.5.5. Stratejik Yönelim Türleri Arasındaki İlişkiler ve Performansa Etkileri

Hakala (2011, s. 205-210) stratejik yönelimler arasındaki etkileşime ilişkin üç yaklaşım öne sürmüştür. İlki yönelimlerin birbirlerini geliştirerek art arda takip etmesine dayanmaktadır. İkincisi, değişen koşullara uygun bir yönelimin seçilebileceği, esnekliğin geçerli olduğu seçenek temelli yaklaşımdır. Sonuncusu ise, tamamlayıcılık ilkesine dayalı yaklaşımdır ki, işletmelerin eş zamanlı olarak birden fazla stratejik yönelimi benimseyebileceğini öne sürmektedir. Stratejik

yönelimlerin tamamlayıcılığı, yönelimlerin (GY, PY, ÖY, TY) birbirleri arasındaki bağlantılardan kaynaklanmakta ve yöneticilerin bilinçli bir şekilde yönelimler arasında orkestrasyonu sağlaması yoluyla gerçekleşmektedir (Schweiger vd., 2019). Stratejik yönelimler ve performans arasındaki ilişkiyi açıklayan durumsallık yaklaşımına göre, stratejik yönelimlerin performans üzerindeki etkilerinde üst yönetimin özellikleri, rekabet stratejileri ve çevresel koşulların düzenleyici rolleri bulunmaktadır (Escribá-Esteve, Sánchez-Peinado, & Sánchez-Peinado, 2009).

Stratejik yönelimlerden GY, PY ve ÖY'nin finansal ve finansal olmayan performans üzerindeki etkilerini tek bir araştırma modeli kapsamında literatürde ilk kez araştıran Kropp vd., (2006), PY ve ÖY'nin performans üzerinde anlamlı etkilerinin olduğunu belirlemişlerdir. Bir başka araştırmada PY, GY ve ÖY'nin işletmelerin büyümesi üzerindeki doğrudan etkileri araştırılarak, GY ve PY'nin büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir (Laukkanen vd., 2013). PY, GY ve TY ile örgütsel performans arasındaki ilişkilerin incelendiği bir araştırmada ise, PY'nin GY ve TY'ye kıyasla performansı en çok etkileyen yönelim olduğu belirlenmiştir (Masa'deh vd., 2018, s. 3130). Bu araştırmalarda yönelimlerin performans üzerindeki doğrudan etkileri ayrı ayrı analiz edilmiştir.

Bazı çalışmalarda stratejik yönelimlerin farklı kombinasyonlarının birlikte işletme performansını nasıl etkilediği irdelenmiştir. Deutscher vd., (2016), işletmelerin performanslarının GY, PY ve ÖY'nin farklı konfigürasyonlarına bağlı olarak değiştiğini ve GY, PY ve ÖY'nin bir arada yüksek düzeyde bulunduğu işletmelerin en fazla performans sergilediğini belirtmişlerdir. Araştırmacılar bu sonuçlar ışığında, stratejik yönelimlerin birbirini desteklediğini ve yönelimler arasında tamamlayıcılığa dayalı bir ilişki olduğunu vurgulamışlardır. GY, PY ve ÖY'nin birlikte incelendiği bir başka araştırmada, PY ve GY'nin yenilikçilik üzerindeki etkisinde ÖY'nin aracı değişken rolü olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bu doğrultuda, işletme yöneticilerine GY ve PY'nin yenilikçiliği ve böylelikle performansı yükseltmesi için ÖY odaklı olmaları önerilmiştir (Rhee, Park, & Lee, 2010).

Stratejik yönelimlerden ikisinin bir arada incelendiği çalışmalara bakıldığında, GY ve PY'nin tamamlayıcı etkisinin işletmelerin performansı ve rekabetçiliği üzerindeki etkisi, literatürde en çok araştırılan konuların başında gelmektedir (Li, Zhao, Tan, & Liu, 2007; Li, Wei, & Liu, 2010; Migliori, Pittino, Consorti, & Lucianetti, 2019; Pehrsson, 2016, s. 378). Güçlü bir PY olmaksızın GY'nin benimsenmesi, işletmeler için pazar fırsatlarını belirleme kabiliyeti oluştururken, müşterinin tam anlamıyla ilgisini çekmek noktasında problemlere yol açabilir. Benzer şekilde GY ile desteklenmeyen güçlü bir PY ise, işletmelerde

müşteri memnuniyetine odaklanmayı teşvik ederken, pazardaki yeni fırsatları agresif bir şekilde takip etme yeteneğinin gelişmesini engelleyebilir. Bu sebeple işletmeler, GY ve PY'yi dengeli bir ölçüde benimsemelidir (Baker & Sinkula, 2009).

GY ve PY'nin birlikte var olması, yönelimlerden birinin faydasının diğer yönelim sebebiyle azalmasından ziyade, bir yönelim ile ilgili ortaya çıkabilecek problemlerin önüne geçilmesini sağlayarak performansa katkıda bulunmaktadır (Ghantous & Alnawas, 2020). Boso, Story ve Cadogan (2013), GY ve PY'nin birlikte performansı olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca araştırmanın sonuçları, sosyal network ve iş network bağlarının yüksek olduğu durumda GY ve PY'nin performans üzerindeki ortak etkisinin maksimum olduğunu göstermiştir. Başka bir çalışmada, GY ve PY'nin yeni ürün geliştirme performansı üzerindeki ortak etkisinde moderatör değişkenler olarak işletmenin büyüklüğü, sunulan ürün çeşidi olarak hizmet sunumu, çevresel türbülans ve yüksek teknoloji sektörünün pozitif yönlü etkileri olduğu gözlemlenmiştir (Morgan & Anokhin, 2020).

GY ve PY ile KOBİ'lerin performansı arasındaki ilişkinin hangi koşullara bağlı olarak değiştiğini araştırarak Presutti ve Odorici (2019), girişimcilerin sosyal ağları ve sektöre özel iş deneyimlerinin GY ve PY'nin performans üzerindeki etkilerini artırdığını gözlemlemişlerdir. GY ve PY'yi birlikte inceleyen başka bir çalışmada, PY'nin boyutlarından sadece rakip yöneliminin GY'nin öncülü olduğu ve GY'nin örgütsel öğrenme aracılığıyla işletme performansını olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir (Mantok, Sekhon, Sahi, & Jones, 2019). Sonuç olarak durumsallık yaklaşımı perspektifinde GY ve PY'nin birlikte performans üzerindeki etkilerini, gerek organizasyonel karakteristikler (büyüklük, yapı, strateji, kültür) gerek çevresel koşullar (dinamizm, sektörün özellikleri) gerekse de yöneticiler ile ilgili faktörlerin (beşerî sermaye, destek, ağ kurma kabiliyetleri) farklılaştırdığı sonucuna ulaşılabilir.

Bazı çalışmalarda stratejik yönelimlerden PY ve ÖY'nin birlikte yer aldığı çeşitli modeller incelenmiştir (Aziz & Omar, 2013). Bu çalışmaların bir kısmında PY ve ÖY'nin performans üzerindeki etkileri ayrı ayrı incelenirken, bazı çalışmalarda da PY ve ÖY arasındaki ilişkiler ve bu etkileşimin performansı nasıl etkilediği araştırılmıştır. Bir çalışmada PY ve ÖY'nin ayrı ayrı işletmelerin ürün inovasyon performansını olumlu yönde etkilediği görülmüştür (Salavou vd., 2004). Keskin (2006) Türkiye'deki KOBİ'leri örneklem olarak seçtiği araştırmasında, PY'nin yenilikçilik üzerinde doğrudan bir etkide bulunmadığını, ÖY aracılığıyla yenilikçiliği olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir. Başka bir çalışmada ise, PY'nin ÖY ve inovasyon (ürün, süreç ve yönetim) arasındaki

ilişkide aracı rolü olduğu belirtilmiştir (Mavondo vd., 2005). Baker ve Sinkula (1999b), hem PY hem de ÖY'nin ürün inovasyonu aracılığıyla örgütsel performansı etkilediğini saptamışlardır.

PY'nin toplam örgütsel performans üzerindeki etkisinde ÖY'nin moderasyon etkisini araştıran Baker ve Sinkula (1999a), PY ile toplam performans arasındaki pozitif yönlü ilişkinin ÖY arttıkça güçlendiğini tespit etmişlerdir. Araştırmacılar, güçlü bir ÖY olmadan, PY'li davranışların rakiplere kıyasla daha fazla performans artışı sağlama ihtimalinin düşük olduğunu ileri sürmüşlerdir.

GY ve ÖY'nin birlikte incelendiği araştırmalara bakıldığında, Wang (2008) GY-performans arasındaki ilişkide ÖY'nin aracılık rolü olduğunu keşfederek, GY'nin işletmelerin çevresindeki yeni bilgiyi edinmeyi ve işletme içerisinde yaymayı tetiklediğini ve böylelikle performansı olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir. Bu araştırmanın aksine, Wolff vd., (2015), GY'nin ÖY ve firma performansı arasındaki ilişkide aracı rolü olduğunu belirlemişlerdir. Araştırmacılar bu sonuçlar ile Wang'ın (2008) araştırma bulgularını birlikte değerlendirdiğinde, GY ve ÖY arasında lineer bir ilişkiden ziyade daha kompleks bir ilişki olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

TY'nin diğer stratejik yönelimlerle etkileşiminin incelendiği çalışmalar görece azdır. Stratejik yönelimlerden TY ve müşteri yönelimini bir arada inceleyen Adams vd., (2019), teknoloji ve müşteri yönelimini bir arada benimseyen işletmelerin, bu yönelimlerden herhangi birisini tek başına benimseyen işletmelerden daha yüksek düzeyde performans gösterdiği bulgusunu elde etmişlerdir. Dolayısıyla TY'nin diğer stratejik yönelimleri tamamlayıcı rolü önemli bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. GELECEKTEKİ ARAŞTIRMALAR İÇİN ÖNERİLER

Bu literatür taraması kapsamında incelenen çalışmalar ışığında gelecekte yapılacak araştırmalar için birtakım öneriler sunulmuştur. Öncelikle gelecekteki çalışmalarda inovasyon yönelimi, çalışan yönelimi (Grinstein, 2008), marka yönelimi (Ghantous & Alnawas, 2020) gibi farklı yönelimlerin işletmelerin süreç ve çıktıları üzerinde nasıl etkiler yarattığına dair literatür taramaları gerçekleştirilebilir.

Gelecekte birden fazla stratejik yönelimin eş anlı olarak irdelendiği çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Spesifik olarak bir yönelimin başka bir yönelim aracılığıyla (örneğin, ÖY'nin performans üzerindeki etkisinde TY'nin aracılık rolü) veya birden fazla yönelimin birbirini tamamlayarak

performans üzerinde nasıl etkilerde bulunduğu açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Örneğin bir yönelimin diğer yönelim aracılığıyla performans üzerindeki etkisinin irdelendiği bazı çalışmalarda farklı bulgular elde edilmiştir. Dolayısıyla bu ilişkilerin gerek teorik gerek de ampirik çalışmalarda ele alınması oldukça önemlidir. Ayrıca bu çalışmalar boylamsal olarak tasarlandığı takdirde, hangi stratejik yönelimin hangi yönelimin öncülü olduğunu belirlemek mümkün olabilecektir.

Stratejik yönelimler ile inovasyon performansının son yıllarda daha çok araştırılan bir konu olması nedeniyle, hangi mekanizmalar aracılığıyla stratejik yönelimlerin inovasyonu etkilediğine ilişkin çalışmaların gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Benzer şekilde, stratejik yönelim ile inovasyon arasındaki ilişkide düzenleyici değişkenlerin (işletme kaynakları ve kabiliyetleri, yetkinlikleri, kültür) rolüne ilişkin çalışmalar görece azdır (Adams vd., 2019, s. 129). Dolayısıyla gerek işletmenin içsel özellikleri gerekse de işletmenin dışındaki (çevresel) faktörlerin dahil edildiği araştırma modelleri oluşturularak stratejik yönelim-inovasyon ilişkisinin bütüncül bir şekilde irdelenmesi önerilmektedir.

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’de stratejik yönelimlerin KOBİ’ler özelinde incelenmesi ihtiyacı bulunmaktadır. Bu doğrultuda, stratejik yönelimlerin KOBİ’lerin farklı performans göstergelerini nasıl ve hangi koşullar altında etkilediğinin araştırılması, gelecekte yapılacak çalışmalar için bir araştırma konusu olarak ifade edilebilir. Ayrıca stratejik yönelimlerin rolü KOBİ ve büyük işletmelerde farklılık göstereceği için (Raju vd., 2011, s. 1320), stratejik yönelimlerin işletme performansı üzerindeki etkisini farklılaştıran etmenler, KOBİ ve büyük işletmelerin karşılaştırmalı şekilde incelenmesiyle ortaya konmalıdır.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda, stratejik yönelimlerin işletme performansı üzerindeki etkisini değiştiren unsurlar ya da aracı mekanizmaların sektör bağlamında nasıl farklılaştığını ortaya koymak açısından belirli bir sektöre odaklanılması faydalı olabilir. Örneğin yüksek teknoloji, hizmet sektörüne veya franchise işletmelerine özel dinamikleri içeren araştırmalar yapılarak alana katkı sağlamak mümkündür. Bununla birlikte farklı sektörlerin birbiriyle kıyaslandığı araştırmaların yapılması da önerilebilir.

Stratejik yönelimlerin işletmelerde benimsenme ve böylelikle performansa katkı düzeyinde yöneticiler (girişimciler) oldukça önemli bir role sahiptir. Bu sebeple, gelecekteki araştırmalarda stratejik yönelimlerin işletme performansına etkileri incelenirken yöneticinin tutumu, davranışları, desteği, yönetim kontrol sistemleri gibi bireysel faktörlerin araştırma modellerine aracı ya

da moderatör değişken olarak dahil edilmesi ile literatüre önemli katkılar sunulabilecektir.

Son olarak gelecekteki araştırmalarda işletme performansının hem finansal hem de finansal olmayan göstergelerin birlikte kullanımıyla ölçülmesi, işletmelerin başarısını farklı yönlerden bütüncül bir şekilde değerlendirmeye yardımcı olacaktır. Bu bağlamda stratejik yönelimlerin yeni ürün başarısı, marka performansı, ürün veya hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti, çevresel performans gibi farklı performans göstergeleri üzerindeki etkilerinin araştırılmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Sonuç olarak stratejik yönelimler günümüzde araştırmacılar tarafından ilgi gören bir konu olduğu için, Türkiye’de gerçekleştirilecek çalışmalarla ilgili literatüre önemli katkılar sağlanabileceği öngörülmektedir.

5. SONUÇ

Stratejik yönelimler ve işletme performansı arasındaki bağlantıya ilişkin geniş çaplı literatür taraması yapılan bu çalışmada, stratejik yönelimlerden PY, GY, ÖY ve TY olmak üzere dört tanesi araştırma kapsamına alınmıştır. Son yıllarda yapılan ampirik araştırmalarda, stratejik yönelimlerin tek başına doğrudan performans üzerindeki etkilerinin analize yerine, Hakala (2011) tarafından öne sürülen tamamlayıcılık ilkesi perspektifinde farklı stratejik yönelimlerin birlikte incelenmesi söz konusudur. Birden fazla stratejik yönelimi eş anlamlı benimseyen işletmelerde, yönelimler arasındaki farklı ilişkilerin performansı nasıl etkilediği hem teorik hem de ampirik açıdan ilgi gören bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmalarda işletme performansı, bazen sadece finansal veya operasyonel bazen de finansal ve finansal olmayan göstergelerin bir arada kullanımı ile ölçülmüştür. Bununla birlikte oldukça az sayıda olsa da performans kapsamında yeni ürün geliştirme performansı, uluslararası performans gibi göstergelerin kullanıldığı görülmektedir. Son zamanlarda stratejik yönelimlerin inovasyon performansı ile ilişkisi ilgi çeken bir konu olmuştur. Buna ek olarak inovasyonun stratejik yönelimlerin işletmenin genel performansı üzerindeki etkisinde aracı bir mekanizma olarak araştırıldığı da göze çarpmaktadır.

Ampirik araştırmaların önemli bir bölümü gelişmiş ülkelerde ve büyük işletmelerde gerçekleşse de (Keskin, 2006, s. 397), günümüzde stratejik yönelimler daha çok KOBİ bağlamında incelenmektedir. Stratejik yönelimlerin KOBİ’lerin finansal ve finansal olmayan performanslarında (özellikle inovasyon) olumlu yönde değişimler yarattığı görülmüştür. Stratejik yönelimlerin

KOBİ'lerin performansını nasıl etkilediği ile ilgili çalışmalarda da gittikçe artış yaşanmaktadır. Bu çalışmalarda en çok inovasyon, öğrenme ve girişimcinin özellikleri (ağ kurma becerileri, deneyim) gibi değişkenlerin aracı mekanizma olarak irdelendiği söylenebilir. Buna ek olarak, birçok ampirik çalışma değişkenlere ilişkin verinin aynı anda toplandığı kesitsel araştırmadır.

Bu çalışma kapsamındaki dört stratejik yönelimden literatürde en çok ilgi görenler GY ve PY'dir. Ayrıca iki yönelimin incelendiği çalışmalara bakıldığında, GY ve PY'nin birlikte yer aldığı araştırmaların öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte üç yönelimin bir arada incelendiği araştırmaların sayısı oldukça düşüktür, özellikle ÖY ve TY'nin diğer yönelimlerle ilişkilerinin işletme performansına etkilerine ilişkin çalışmalar görece daha azdır.

Stratejik yönelim ile işletme performansı arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmaları seçilen örneklem açısından değerlendirdiğimizde, bazı araştırmalarda tek bir sektöre (biyoteknoloji, bilgi teknolojileri, seramik üreticileri vb.) odaklanıldığı, bazılarında ise birden çok sektörün dahil edildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca araştırmaların büyük bir kısmı üretim sektöründe gerçekleştirilmiş olmakla birlikte hizmet sektörüne yoğunlaşan çalışmalar da bulunmaktadır. Literatür taramasına dahil edilen makalelerin yıllar bazındaki dağılımına baktığımızda ise, son yıllarda stratejik yönelimlerle ilgili makale sayısındaki önemli artış göze çarpmaktadır. Buna dayalı olarak stratejik yönelimlerin günümüzde araştırmacıların ilgisini çeken bir konu olduğu ifade edilebilir.

Stratejik yönelim alanı, dinamik ve gelişmeye açık bir yazın oluşturmuştur. Gelecekteki araştırmalar için bu kapsamda bazı öneriler geliştirilmiştir. Farklı stratejik yönelimlerin birlikte incelenmesi, stratejik yönelimin inovasyonu etkileme mekanizmaları, stratejik yönelimlerin KOBİ bağlamında incelenmesi, üst yönetimin stratejik yönelimlerin benimsenmesindeki rolü ve farklı sektörlerde stratejik yönelimlerin çalışılması, yazına katkı sunulabilecek araştırma potansiyeli yüksek alanlardır.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

PK: Fikir

PK, ÖFA: Tasarım

ÖFA: Denetleme

PK: Kaynakların toplanması ve/veya işleme

PK, ÖFA: Analiz ve/veya yorum

PK, ÖFA: Literatür taraması

PK: Yazıyı yazan

ÖFA: Eleştirel inceleme

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF

HAKLARI

Çalışmada etik kurul ilkelerine uyulmuştur ve fikri mülkiyet ve telif hakları ilkesine uygun olarak gerekli izinler alınmıştır.

10. KAYNAKÇA

- Acosta, A. S., Crespo, Á. H., & Agudo, J. C. (2018). Effect of market orientation, network capability and entrepreneurial orientation on international performance of small and medium enterprises (SMEs). *International Business Review*, 27(6), 1128-1140. doi: 10.1016/j.ibusrev.2018.04.004
- Adams, P., Freitas, I. M. B., & Fontana, R. (2019). Strategic orientation, innovation performance and the moderating influence of marketing management. *Journal of Business Research*, 97, 129-140. doi: 10.1016/j.jbusres.2018.12.071
- Aladag, O. F., Köseoğlu, M. A., King, B., & Mehraliyev, F. (2020). Strategy implementation research in hospitality and tourism: Current status and future potential. *International Journal of Hospitality Management*, 88, 102556.
- Alegre, J., & Chiva, R. (2013). Linking entrepreneurial orientation and firm performance: The role of organizational learning capability and innovation performance. *Journal of Small Business Management*, 51(4), 491-507. doi: 10.1111/jsbm.12005
- Aragón-Sánchez, A., & Sánchez-Marín, G. (2005). Strategic orientation, management characteristics, and performance: A study of Spanish SMEs. *Journal of Small Business Management*, 43(3), 287-308. doi: 10.1111/j.1540-627X.2005.00138.x
- Aziz, N. A., & Omar, N. A. (2013). Exploring the effect of internet marketing orientation, learning orientation and market orientation on innovativeness and performance: SME (exporters) perspectives. *Journal of Business Economics and Management*, 14(1), 257-278. doi:10.3846/16111699.2011.645865
- Baker, W. E., & Sinkula, J. M. (1999a). The synergistic effect of market orientation and learning orientation on organizational performance. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 27(4), 411-427. doi: 10.1177/0092070399274002
- Baker, W. E., & Sinkula, J. M. (1999b). Learning orientation, market orientation, and innovation: Integrating and extending models of organizational performance. *Journal of Market Focused Management*, 4(4), 295-308. doi: 10.1108/14601060610707849

- Baker, W. E., & Sinkula, J. M. (2009). The complementary effects of market orientation and entrepreneurial orientation on profitability in small businesses. *Journal of Small Business Management*, 47(4), 443-464. doi: 10.1111/j.1540-627X.2009.00278.x
- Bodlaj, M., Coenders, G., & Zabkar, V. (2012). Responsive and proactive market orientation and innovation success under market and technological turbulence. *Journal of Business Economics and Management*, 13(4), 666-687. doi: 10.3846/16111699.2011.620143
- Boso, N., Story, V. M., & Cadogan, J. W. (2013). Entrepreneurial orientation, market orientation, network ties, and performance: Study of entrepreneurial firms in a developing economy. *Journal of Business Venturing*, 28(6), 708-727. doi: 10.1016/j.jbusvent.2013.04.001
- Calantone, R. J., Cavusgil, S. T., & Zhao, Y. (2002). Learning orientation, firm innovation capability, and firm performance. *Industrial Marketing Management*, 31(6), 515-524. doi: 10.1016/S0019-8501(01)00203-6
- Cano, C. R., Carrillat, F. A., & Jaramillo, F. (2004). A meta-analysis of the relationship between market orientation and business performance: Evidence from five continents. *International Journal of Research in Marketing*, 21(2), 179-200. doi: 10.1016/j.ijresmar.2003.07.001
- Covin, J. G., & Lumpkin, G. T. (2011). Entrepreneurial orientation theory and research: Reflections on a needed construct. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(5), 855-872. doi: 10.1111/j.1540-6520.2011.00482.x
- Covin, J. G., Green, K. M., & Slevin, D. P. (2006). Strategic process effects on the entrepreneurial orientation-sales growth rate relationship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(1), 57-81. doi: 10.1111/j.1540-6520.2006.00110.x
- D'Angelo, A., & Presutti, M. (2019). SMEs international growth: The moderating role of experience on entrepreneurial and learning orientations. *International Business Review*, 28(3), 613-624. doi: 10.1016/j.ibusrev.2018.12.006
- Denyer, D., & Tranfield, D. (2009). Producing a systematic review. In D. A. Buchanan & A. Bryman (Eds.), *The Sage Handbook of Organizational Research Methods* (p. 671-689). Sage Publications Ltd.
- Deutscher, F., Zapkau, F. B., Schwens, C., Baum, M., & Kabst, R. (2016). Strategic orientations and performance: A configurational perspective. *Journal of Business Research*, 69(2), 849-861. doi: 10.1016/j.jbusres.2015.07.005
- Escribá-Esteve, A., Sánchez-Peinado, L., & Sánchez-Peinado, E. (2009). The influence of top management teams in the strategic orientation and performance of small and medium-sized enterprises. *British Journal of Management*, 20(4), 581-597. doi: 10.1111/j.1467-8551.2008.00606.x
- Gao, G. Y., Zhou, K. Z., & Yim, C. K. B. (2007). On what should firms focus in transitional economies? A study of the contingent value of strategic orientations in China. *International Journal of Research in Marketing*, 24(1), 3-15. doi: 10.1016/j.ijresmar.2006.09.004

- Gatignon, H., & Xuereb, J. M. (1997). Strategic orientation of the firm and new product performance. *Journal of Marketing Research*, 34(1), 77-90. doi: 10.1177/002224379703400107
- Ghantous, N., & Alnawas, I. (2020). The differential and synergistic effects of market orientation and entrepreneurial orientation on hotel ambidexterity. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 55, 102072. doi: 10.1016/j.jretconser.2020.102072
- Gotteland, D., Shock, J., & Sarin, S. (2020). Strategic orientations, marketing proactivity and firm market performance. *Industrial Marketing Management*. doi: 10.1016/j.indmarman.2020.03.012
- Grinstein, A. (2008). The relationships between market orientation and alternative strategic orientations. *European Journal of Marketing*, 42, 115-134. doi: 10.1108/03090560810840934
- Guo, C., Kulviwat, S., Zhu, J., & Wang, Y. J. (2019). Competing in an emerging market: Antecedents and consequences of market orientation and the role of environmental factors. *Journal of Strategic Marketing*, 27(3), 248-267. doi: 10.1080/0965254X.2017.1411386
- Hakala, H. (2011). Strategic orientations in management literature: Three approaches to understanding the interaction between market, technology, entrepreneurial and learning orientations. *International Journal of Management Reviews*, 13(2), 199-217. doi: 10.1111/j.1468-2370.2010.00292.x
- Harris, L. C. (2001). Market orientation and performance: Objective and subjective empirical evidence from UK companies. *Journal of Management Studies*, 38(1), 17-43. doi: 10.1111/1467-6486.00226
- Hota, P. K., Subramanian, B., & Narayanamurthy, G. (2019). Mapping the intellectual structure of social entrepreneurship research: A citation/co-citation analysis. *Journal of Business Ethics*, 166, 89-114.
- Jeong, I., Pae, J. H., & Zhou, D. (2006). Antecedents and consequences of the strategic orientations in new product development: The case of Chinese manufacturers. *Industrial Marketing Management*, 35(3), 348-358. doi: 10.1016/j.indmarman.2005.06.010
- Jin, B., Jung, S., & Jeong, S. W. (2018). Dimensional effects of Korean SME's entrepreneurial orientation on internationalization and performance: The mediating role of marketing capability. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 14(1), 195-215. doi: 10.1007/s11365-017-0457-4
- Karami, M., & Tang, J. (2019). Entrepreneurial orientation and SME international performance: The mediating role of networking capability and experiential learning. *International Small Business Journal*, 37(2), 105-124. doi: 10.1177/0266242618807275
- Keh, H. T., Nguyen, T. T. M., & Ng, H. P. (2007). The effects of entrepreneurial orientation and marketing information on the performance of SMEs. *Journal of Business Venturing*, 22(4), 592-611. doi: 10.1016/j.jbusvent.2006.05.003

- Keskin, H. (2006). Market orientation, learning orientation, and innovation capabilities in SMEs. *European Journal of Innovation Management*, 9(4), 396-417. doi: 10.1108/14601060610707849
- Kirca, A. H., Jayachandran, S., & Bearden, W. O. (2005). Market orientation: A meta-analytic review and assessment of its antecedents and impact on performance. *Journal of Marketing*, 69(2), 24-41. doi: 10.1509/jmkg.69.2.24.60761
- Kocak, A., Carsrud, A., & Oflazoglu, S. (2017). Market, entrepreneurial, and technology orientations: Impact on innovation and firm performance. *Management Decision*, 55(2), 248-270. doi: 10.1108/MD-04-2015-0146
- Kohli, A. K., & Jaworski, B. J. (1990). Market orientation: The construct, research propositions, and managerial implications. *Journal of Marketing*, 54(2), 1-18. doi: 10.1177/002224299005400201
- Kollmann, T., & Stöckmann, C. (2014). Filling the entrepreneurial orientation–performance gap: The mediating effects of exploratory and exploitative innovations. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 38(5), 1001-1026. doi: 10.1111/j.1540-6520.2012.00530.x
- Kreiser, P. M. (2011). Entrepreneurial orientation and organizational learning: The impact of network range and network closure. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(5), 1025-1050. doi: 10.1111/j.1540-6520.2011.00449.x
- Kropp, F., Lindsay, N. J., & Shoham, A. (2006). Entrepreneurial, market, and learning orientations and international entrepreneurial business venture performance in South African firms. *International Marketing Review*, 23(5), 504-523. doi: 10.1108/02651330610703427
- Kurniawan, R., Budiastuti, D., Hamsal, M., & Kosasih, W. (2020). Networking capability and firm performance: The mediating role of market orientation and business process agility. *Journal of Business and Industrial Marketing*. doi: 10.1108/jbim-01-2020-0023
- Laukkanen, T., Nagy, G., Hirvonen, S., Reijonen, H., & Pasanen, M. (2013). The effect of strategic orientations on business performance in SMEs. *International Marketing Review*, 30(6), 510-535. doi: 10.1108/IMR-09-2011-0230
- Li, Y., Zhao, Y., Tan, J., & Liu, Y. (2008). Moderating effects of entrepreneurial orientation on market orientation-performance linkage: Evidence from Chinese small firms. *Journal of Small Business Management*, 46(1), 113-133. doi: 10.1111/j.1540-627X.2007.00235.x
- Li, Y., Wei, Z., & Liu, Y. (2010). Strategic orientations, knowledge acquisition, and firm performance: the perspective of the vendor in cross-border outsourcing. *Journal of Management Studies*, 47(8), 1457-1482. doi: 10.1111/j.1467-6486.2010.00949.x
- Lumpkin, G. T., & Dess, G. G. (1996). Clarifying the entrepreneurial orientation construct and linking it to performance. *Academy of Management Review*, 21(1), 135-172. doi: 10.2307/258632

- Mantok, S., Sekhon, H., Sahi, G. K., & Jones, P. (2019). Entrepreneurial orientation and the mediating role of organisational learning amongst Indian S-SMEs. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 26(5), 641-660. doi: 10.1108/JSBED-07-2018-0215
- Masa'deh, R., Al-Henzab, J., Tarhini, A., & Obeidat, B.Y. (2018). The associations among market orientation, technology orientation, entrepreneurial orientation, and organisational performance. *Benchmarking: An International Journal*, 25(8), 3117-3142. doi: 10.1108/BIJ-02-2017-0024
- Matsuno, K., & Mentzer, J. T. (2000). The effects of strategy type on the market orientation–performance relationship. *Journal of Marketing*, 64(4), 1-16. doi: 10.1509/jmkg.64.4.1.18078
- Mavondo, F. T., Chimhanzi, J., & Stewart, J. (2005). Learning orientation and market orientation. Relationship with innovation, human resource practices and performance. *European Journal of Marketing*, 39, 1235-1263. doi: 10.1108/03090560510623244
- Migliori, S., Pittino, D., Consorti, A., & Lucianetti, L. (2019). The relationship between entrepreneurial orientation, market orientation and performance in university spin-offs. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 15(3), 793-814. doi: 10.1007/s11365-017-0457-4
- Morgan, T., & Anokhin, S. A. (2020). The joint impact of entrepreneurial orientation and market orientation in new product development: Studying firm and environmental contingencies. *Journal of Business Research*, 113, 129-138. doi: 10.1016/j.jbusres.2019.06.019
- Morgan, R. E., & Berthon, P. (2008). Market orientation, generative learning, innovation strategy and business performance inter-relationships in bioscience firms. *Journal of Management Studies*, 45(8), 1329-1353. doi: 10.1111/j.1467-6486.2008.00778.x
- Narver, J. C., & Slater, S. F. (1990). The effect of a market orientation on business profitability. *Journal of Marketing*, 54(4), 20-35. doi: 10.2307/1251757
- Narver, J. C., Slater, S. F. ve MacLachlan, D. L. (2004) Responsive and Proactive Market Orientation and New-Product Success. *Journal of Product Innovation Management*, 21(5), 334-347. doi: 10.1111/j.0737-6782.2004.00086.x
- Nasution, H. N., Mavondo, F. T., Matanda, M. J., & Ndubisi, N. O. (2011). Entrepreneurship: Its relationship with market orientation and learning orientation and as antecedents to innovation and customer value. *Industrial Marketing Management*, 40(3), 336-345. doi: 10.1016/j.indmarman.2010.08.002
- Ozkaya, H. E., Droge, C., Hult, G. T. M., Calantone, R., & Ozkaya, E. (2015). Market orientation, knowledge competence, and innovation. *International Journal of Research in Marketing*, 32(3), 309-318. doi: 10.1016/j.ijresmar.2014.10.004

- Patel, P. C., Kohtamäki, M., Parida, V., & Wincent, J. (2015). Entrepreneurial orientation-as-experimentation and firm performance: The enabling role of absorptive capacity. *Strategic Management Journal*, 36(11), 1739-1749. doi: 10.1002/smj.2310
- Pehrsson, A. (2016). Firm's strategic orientation, market context, and performance. *European Business Review*, 28(4), 378-404. doi: 10.1108/EBR-11-2015-0142
- Poudel, K. P., Carter, R., & Lonial, S. (2019). The impact of entrepreneurial orientation, technological capability, and consumer attitude on firm performance: A multi-theory perspective. *Journal of Small Business Management*, 57(S2), 268-295. doi: 10.1111/jsbm.12471
- Presutti, M., & Odorici, V. (2019). Linking entrepreneurial and market orientation to the SME's performance growth: The moderating role of entrepreneurial experience and networks. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 15(3), 697-720. doi: 10.1007/s11365-018-0533-4
- Raju, P. S., Lonial, S. C., & Crum, M. D. (2011). Market orientation in the context of SMEs: A conceptual framework. *Journal of Business Research*, 64(12), 1320-1326. doi: 10.1016/j.jbusres.2010.12.002
- Rauch, A., Wiklund, J., Lumpkin, G. T., & Frese, M. (2009). Entrepreneurial orientation and business performance: An assessment of past research and suggestions for the future. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 761-787. doi: 10.1111/j.1540-6520.2009.00308.x
- Renko, M., Carsrud, A., & Brännback, M. (2009). The effect of a market orientation, entrepreneurial orientation, and technological capability on innovativeness: A study of young biotechnology ventures in the United States and in Scandinavia. *Journal of Small Business Management*, 47(3), 331-369. doi: 10.1111/j.1540-627X.2009.00274.x
- Rhee, J., Park, T., & Lee, D. H. (2010). Drivers of innovativeness and performance for innovative smes in South Korea: Mediation of learning orientation. *Technovation*, 30(1), 65-75. doi: 10.1016/j.technovation.2009.04.008
- Salavou, H., Baltas, G., & Lioukas, S. (2004). Organisational innovation in SMEs: The importance of strategic orientation and competitive structure *European Journal of Marketing*, 38, 1091-1112. doi: 10.1108/03090560410548889
- Schweiger, S. A., Stettler, T. R., Baldauf, A., & Zamudio, C. (2019). The complementarity of strategic orientations: A meta-analytic synthesis and theory extension. *Strategic Management Journal*, 40(11), 1822-1851. doi: 10.1002/smj.3042
- Sinkula, J. M., Baker, W. E., & Noordewier, T. (1997). A framework for market-based organizational learning: Linking values, knowledge, and behavior. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 25(4), 305-318. doi: 10.1177/0092070397254003
- Slater, S. F., & Narver, J. C. (1995). Market orientation and the learning organization. *Journal of Marketing*, 59(3), 63-74. doi: 10.2307/1252120

- Song, L., & Jing, L. (2017). Strategic orientation and performance of new ventures: empirical studies based on entrepreneurial activities in China. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 13(4), 989-1012. doi: 10.1007/s11365-017-0433-z
- Su, Z., Xie, E., & Wang, D. (2015). Entrepreneurial orientation, managerial networking, and new venture performance in China. *Journal of Small Business Management*, 53(1), 228-248. doi: 10.1111/jsbm.12069
- Theodosiou, M., Kehagias, J., & Katsikea, E. (2012). Strategic orientations, marketing capabilities and firm performance: An empirical investigation in the context of frontline managers in service organizations. *Industrial Marketing Management*, 41(7), 1058-1070. doi: 10.1016/j.indmarman.2012.01.001
- Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207-222. doi: 10.1111/1467-8551.00375
- Tsou, H. T., Chen, J. S., & Liao, W. H. (2014). Market and technology orientations for service delivery innovation: The link of innovative competence. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 29(6), 499-513. doi: 10.1108/JBIM-09-2011-0128
- Vega Martinez, J. E., Martinez Serna, M. D. C., & Parga Montoya, N. (2020). Dimensions of learning orientation and its impact on organizational performance and competitiveness in SMEs. *Journal of Business Economics and Management*, 21(2), 395-420. doi: 10.3846/jbem.2020.11801
- Wang, C. L. (2008). Entrepreneurial orientation, learning orientation, and firm performance. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 32(4), 635-657. doi: 10.1016/j.sbspro.2011.09.004
- Wei, L. Q., & Lau, C. M. (2008). The impact of market orientation and strategic HRM on firm performance: The case of Chinese enterprises. *Journal of International Business Studies*, 39(6), 980-995. doi: 10.1057/palgrave.jibs.8400395
- Wiklund, J. (1999). The sustainability of the entrepreneurial orientation—performance relationship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 24(1), 37-48. doi: 10.1177/104225879902400103
- Wiklund, J., & Shepherd, D. (2005). Entrepreneurial orientation and small business performance: A configurational approach. *Journal of Business Venturing*, 20(1), 71-91. doi: 10.1016/j.jbusvent.2004.01.001
- Wolff, J. A., Pett, T. L., & Ring, J. K. (2015). Small firm growth as a function of both learning orientation and entrepreneurial orientation. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 21(5), 709-730. doi: 10.1108/IJEER-12-2014-0221
- Wong, S. K. S., & Tong, C. (2012). The influence of market orientation on new product success. *European Journal of Innovation Management*, 15(1), 99-121. doi: 10.1108/14601061211192852

- Xie, Y., & Zheng, Z. (2019). How does corporate learning orientation enhance industrial brand equity? The roles of firm capabilities and size. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 35(2), 231-243. doi: 10.1108/JBIM-10-2018-0320
- Zhao, Y., Li, Y., Lee, S. H., & Bo Chen, L. (2011). entrepreneurial orientation, organizational learning, and performance: Evidence from China. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(2), 293-317. doi: 10.1111/j.1540-6520.2009.00359.x
- Zhou, K. Z., Yim, C. K., & Tse, D. K. (2005). The effects of strategic orientations on technology- and market-based breakthrough innovations. *Journal of Marketing*, 69(2), 42-60. doi: 10.1509/jmkg.69.2.42.60756.